Zeki Velidi Togan

Başkurtların Tarihi

TÜRK KÜLTÜR VE SANATLARI ORTAK YÖNETİMİ
TÜRKSOY

TÜRKSOY YAYINLARI NO : 18

Zeki Velidi Togan

Başkurtların Tarihi

Ankara, 2003

ISBN : 975-7213-15-2

Kitabın Adı
Başkurtların Tarihi

Yazarın Adı
Zeki Velidi Togan

Grafik ve Baskı
Yücel Ofset
(0.312) 342 31 11-12

Bu kitap TÜRKSOY Genel Müdürlüğü ile Başkurdistan Cumhuriyeti Kültür ve Ulusal Siyaset Bakanlığının ortak çalışmasıyla yayınlanmıştır.

Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi*

Başkurdistan Cumhuriyeti Başbakan Yardımcısı, Kültür ve Ulusal Siyaset Bakanı Halâf İşmuratov ile TÜRKSOY Genel Müdürü ve Azerbaycan Kültür Bakanı Polad Bülbüloğlu'nun Sunuşları; Sözbaşı (İsenbike Togan); Zeki Velidi Togan'ın *Başkurtların Tarihi* adlı eserinin Türkçe aslı ve Başkurtça çevirisi; Zeki Velidi Togan'ın gençlik çağına ait dört makalesinin Ahat Salihov tarafından hazırlanan Türkçe ve Başkurtça metinleri ile yine Ahat Salihov'un *Zeki Velidi Togan'ın Rusya'daki İlmî Faaliyetleri* adlı çalışması.

İki bölümden oluşan bu kitap Türkçe ve Başkurtça olmak üzere iki dilde hazırlanmıştır. Birinci bölüm Zeki Velidi Togan'ın *Başkurtların Tarihi* adlı eseridir. Orijinali Türkçe yazılmış olan bu eser İsenbike Togan tarafından yayına hazırlanmış, Başkurtça çevirisi Emir Yoldaşbayev tarafından yapılmıştır. İkinci bölüm "Ekler" kısmıdır ve Zeki Velidi Togan'ın gençlik çağına ait dört makalesinden ve A. Salihov'un bir çalışmasından oluşmaktadır. Bunlar, Türkçe ve Başkurtça olarak Ahat Salihov tarafından hazırlanmış, Türkçelerinin redaksiyonu İsenbike Togan ve Ekin Uşşaklı tarafından yapılmıştır.

© TÜRKSOY Genel Müdürlüğü, 2003
© Başkurdistan Cumhuriyeti Kültür ve Ulusal Siyaset Bakanlığı, 2003
Yücel Ofset: 0312.342 31 11, Ankara

ISBN : 975-7213-15-2

Был китап ТӨРКСОЙ Генераль дирекцияһы һәм Башҡортостан Республикаһы Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министрлығының уртаҡ эштәре һөҙөмтәһендә баҫылды.

Әхмәтзәки Вәлиди Туған, Башҡорттарҙың тарихы

Башҡортостан Республикаһы Премьер-министр урынбаҫары, Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министры Хәләф Ишмораттов менән ТӨРКСОЙ Генераль директоры һәм Азербайджан Республикаһы мәҙәниәт министры Полад Бөлбөләоғлының докладтары; һүҙ башы (Иҫәнбикә Туған); Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың Башҡорттарҙың тарихы исемле әҫәренең төрөксә оригиналы һәм башҡортсаға тәржемәһе; Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың йәшлек сағына арналған дүрт мәкәләһенең Әхәт Салихов тарафынан әҙерләнгән төрөксә һәм башҡортса варианттары; Әхәт Салиховтың Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың Рәсәйҙәге ғилми тикшеренеүҙәре исемендәге эштәре.

Ике бүлектән торған был китап төрөк һәм башҡорт телендә әҙерләнгән. Беренсе бүлектә Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың Башҡорттарҙың тарихы исемле әҫәре. Оригиналы төрөксә яҙылған был әҫәр Иҫәнбикә Туған тарафынан, башҡортса тәржемәһен Әмир Юлдашбаев әҙерләгән. Икенсе бүләк ҡушымталар өлөшө Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың йәшлек сағына арналған дүрт мәкәләһенән һәм Әхәт Салиховтың бер эшенән тора. Былар, төрөк һәм башҡорт телендә Әхәт Салихов тарафынан әҙерләнгән, төрөксәһе Иҫәнбикә Туған һәм Әкин Ушшаҡлы тарафынан редакторланған.

© ТӨРКСОЙ Генераль дирекцияһы, 2003
© Башҡортостан Республикаһы Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министрлығы, 2003

ISBN: 975-7213-15-2

İÇİNDEKİLER

Sunuşlar xi

Sözbaşı xvii

Başkurtların Tarihi

Türkçe Metin 1

Belgeler, Resimler ve Haritalar 177
Kaynakça 203
Dizin 211

Başkurtça Metin 235

EKLER

Zeki Velidi Togan'ın Gençlik Çağına Ait Dört Makalesi

Makalelerin Türkçe Metinleri 417

1. "Başkurtlara Ait Yeni Bir Eser" 418
2. "Hangi Milletlensin?" 420
3. "Muharririn Kendi Adına Yazılmış Bir Mektup" 424
4. "Mercanî Hakkında Kitçilikken Yazdığım Bazı Şeyler Münasebeti ile" 425

Makalelerin Başkurtça Metinleri 431

Zeki Velidi Togan'ın Rusya'daki İlmî Faaliyetleri 445
--Ahat Salihov

Йөкмәткеһе

Инеш xxiii

Һүҙ башы xxviii

Башҡорттарҙың тарихы

Төрөксә тексы 1

Документтар, рәсемдәр, карталар 177
Библиография 203
Индекс 211

Башҡортса тексы 235

Ҡушымта

Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың йәшлек сағына арналған дүрт мәҡәләһе

Мәҡәләләрҙең төрөксә текстары 417
Мәҡәләләрҙең башҡортса текстары 431

1. "Башҡорттарға ғаид яңы әҫәр" 431
2. "Ҡайһы милләттәнһең?" 433
3. "Мөхәррирҙең үҙ исемена яҙылған бер мәктүб" 438
4. "Мәржәни хаҡында кескенәлегемдә яҙған бәғзе нәмәләр мөнәсәбәте менән" 439

Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың Рәсәйҙәге ғилми эштәре 445
- Әхәт Салихов

Değerli arkadaşlarım,

Başkurdistan Cumhuriyeti Kültür ve Ulusal Siyaset Bakanlığı, önemli devlet adamı ve büyük doğubilimcisi Ahmet Zeki Velidi Togan'ın "Başkurtların Tarihi" adlı kitabını sunmaktan mutluluk duymaktadır.

Türk dili konuşan halkların kültür ve sanatının ortak yönetimi olan uluslararası TÜRKSOY Teşkilatının faaliyet amaçlarını benimseyen Başkurdistan Cumhuriyeti bu kuruluşun çalışmalarının gerçekleştirilmesinde etkin bir biçimde yer almakta ve Türk halklarının dün ve bugününün araştırılmasına, ortaklık ve benzerliklerin bulunmasına ve bunların kültürlerimizin karşılıklı olarak zenginleştirilmesinde kullanılmasına katkıda bulunmaktadır. Başkurdistan'da; Uluslararası Türk dili konuşan tiyatrolar "Tuganlık" festivali, yıllık uluslararası Türk pop şarkısı genç icracılar yarışma festivali "Ural-Monc"gibi artık geleneksel hale gelmiş etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Ülkemizin başkenti Ufa şehrinde düzenlenen "TÜRKSOY Üyesi Ülkeleri Ulusal Kütüphanelerinden Az Bulunur El Yazmaları" konulu Uluslararası Bilim ve Uygulama konferansı da bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir. Başkurdistan'daki kültürel yaşamı renklendiren ve zenginleştirmeye devam eden etkinliklerin arasında TÜRKSOY işbirliğiyle düzenlenen uluslar arası kitap ve resim sergileri ile Nuriyev ve Şalyapin Festivalleri de yer almaktadır. Başkurdistan Cumhuriyeti aynı zamanda Türk Dili Konuşan Ülkeler Kültür Bakanlar Daimi Konseyi XIV. Dönem Toplantısına da ev sahipliği yapmıştır.

Başkurdistan Cumhuriyeti etkin bir biçimde TÜRKSOY'un yayıncılık faaliyet alanında da işbirliği yapmaktadır. Türk dili konuşan ülkelerdeki okurlara Başkurt Halk Destanı "Ural Batır" ve "Başkurt Halk Destanları" kitapları ulaşmıştır. Başkurtça veya Anadolu Türkçesini öğrenmeye istekliler ise "Başkurtça-Türkçe Konuşma Kılavuzu"nu edinmiştir. Bu kez sayın okurlara sunulan Ahmet Zeki Velidi Togan'ın "Başkurtların Tarihi" adlı kitap, adından da anlaşılacağı üzere Türk dünyası ağacındaki dallardan biri olan Başkurt ulusunun tarihiyle tanıştırmak amacını taşımaktadır. Kitabın içeriğine derinlemesine girmeden bu yapıtın yazarı ile ilgili olarak bir iki söz söylemek isterdik. Kitabın yazarı Ahmet Zeki Velidi Togan Sovyet Başkurdistanı'nda ve tüm Sovyetler Birliğinde devrim ve iç savaşın yaşandığı dönemde, silahını eline alarak etkin bir biçimde kendi ulusunun kendi kaderini belirleyebilme hakkı uğrunda mücadele eden büyük devlet ve siyaset adamı olarak tanınmaktaydı. Devrimin ve iç savaşın çetin yıllarında Zeki Velidi Togan ile işbirliği yapmak ve onunla anlaşma esasında ilişkiler yürütmek durumunda olan Merkezi Rusya yönetimi, askeri ve siyasi güce kavuşmasıyla birlikte bu münasebetlere son vermiş ve Ahmet Zeki Velidi Togan'ı da hem Başkurt hem de Sovyet halkının düşmanı olarak ilan etmiştir. Böyle bir damga onun adının dile getirilmesini dahi yasaklamış ve öz ulusunun özgürlüğü uğruna mücadele eden bu kişinin adı unutturulmaya ve karalanmaya mahkum edilmiştir. Buna

rağmen Başkurt ulusu bu kişinin "dile alınamayan" adını, sonraki yaşamı ve bilimsel çalışmaları konusunda neredeyse hiçbir şey bilmediği halde korumuştur. Ahmet Zeki Velidi Togan ise Türkiye'de dünya çapında tanınan bir doğubilimcisi olmuştur. Kendi hemşehrilerinden farklı olarak yalnızca Türkiye'de değil dünyanın birçok ülkesindeki bilim dünyası onun öz yurdunda bilinmeyen bilimsel yapıtlarını yakından tanımaktaydı. Aynı zamanda bilim dünyasından bile çok az kişi onun uzaktaki ata yurdundaki siyasi geçmişinden haberdardı.

Eski Sovyet coğrafyasında 1990'lı yılların başından beri başlayan demokratikleşme süreçleri, halkın yakın tarihine, Başkurdistan'da büyük bir verimlilikle kullanılmakta olduğu söylenebilecek nesnel açıdan bakabilme olanağını vermiştir. Bu bağlamda Başkurdistan Cumhurbaşkanı Sn. M.G. Rahimov'un Zeki Velidi Togan ile onun yoldaşları olan Abdülkadir İnan ve Galimyan Tagan'ın adlarının ebedileştirilmesi ve bilimsel, edebi mirasının iade edilmesine ilişkin bir emirname yayınlanmıştır. Ülkemizde A. V. Togan'ın anıtları dikilmekte, filmler çekilmekte, resimler çizilmekte, roman, şiir, bilimsel çalışmalar yazılmaktadır. Ayrıca onun adı Başkurdistan Cumhuriyeti Ulusal Kütüphanesine, liselere, eğitim kurumlarına ve sokaklara verilmektedir. Bununla birlikte, meydana getirdiği yapıtlar hem Başkurdistan'da hem de Moskova ve Tataristan'da yayınlanmaktadır. Başkurt okurlar tanınmış Türk bilim adamı, Prof. Tuncer Baykara'nın öğretmenine ithaf ettiği "Zeki Velidi Togan" adlı kitap ile de tanışmıştır.

Başkurdistan'da 1994'te yayınlanan Ahmet Zeki Velidi Togan'ın sunduğumuz bu yapıtı ilk kez yayınlanacağından henüz Türkiye'deki ve diğer Türk dili konuşan okurlar tarafından bilinmemektedir. Bu kitabın yayınlanması kardeşimiz olan Türk ulusların Başkurt halkı hakkındaki bilgilerini daha da genişleteceğinden ve aramızdaki dostluk ve kardeşliğimizin pekişmesine katkıda bulunacağından eminiz.

Bununla birlikte, TÜRKSOY Genel Müdürlüğüne ve TÜRKSOY Genel Müdürü, Azerbaycan Kültür Bakanı Sayın Polad Bülbüloğlu'na, Ahmet Zeki Velidi Togan'ın kızı Prof. Dr. İsenbike Togan ve arkadaşlarına bu kitabın gün ışığına çıkması için gösterdikleri gayretlerinden ötürü en derin minnettarlığımızı burada belirtmek isteriz.

Halâf İşmuratov
Başkurdistan Cumhuriyeti
Başbakan Yardımcısı Kültür ve
Ulusal Siyaset Bakanı

Değerli okurlar,

Uluslararası TÜRKSOY teşkilatının kuruluşunun 10. Yıldönümünün kutlanmasıyla aynı tarihe rastlayan bu buluşmamızdan tüm yüreğimle mutluluk duyuyorum.

Bu geçen yıllar zarfında biz sizleri, Türk dilinin konuşulduğu coğrafyadaki tüm manevi zenginlik ile kültürel mirasın tümünü yansıtan onlarca kitap ile tanıştırdık.

Bu sefer sizleri, Avrupa ve Asya'yı birleştiren Ural dağlarının eteklerinde bulunan eski ve güzel Başkurdistan ülkesiyle tanıştıracağız.

Yüzyılların derinliklerine, cesur ve özgürlük sever Başkurt halkının yaşadığı önemli tarihi olayların içerisine yapacağımız yolculuğumuzda bize sıra dışı yaşam öyküsü olan, dünyaca ünlü Başkurt asıllı bilim adamı ve Türkolog, İstanbul Üniversitesi profesörü, Ahmet Zeki Velidi Togan rehberlik edecektir.

Ünlü Avusturyalı bilim adamı ve doğubilimcisi Herbert Jansky onunla ilgili olarak şöyle diyordu: "Zeki Velidi Togan, muhakkak ki büyük bir alimdir. Fakat aynı zamanda büyük bir insandır".

Doğal olarak böyle bir tanımlama gelişi güzel söylenmiş bir söz değildi. Yetenekli ve çok çalışkan bir insan olan Zeki Velidi Togan, Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca, Farsça, Arapça, Macarca, son on yılda ise Başkurtça ve Rusça olarak da yayınlanmış olan çok zengin bir bilimsel miras bırakmıştır.

Meydana getirmiş olduğu en önemli yapıtlardan biri de okurlara sunulan *Başkurtların Tarihi* adlı çalışmasıdır.

Engin bir bilgiye sahip tarihçi ve doğubilimcisi olan Ahmet Zeki Velidi Togan, bir ulus olarak ayakta kalabilmek ve kendini kanıtlamak uğruna verilen mücadelelerle dolu bin yıllık Başkurt tarihinin derinliklerine bizleri, büyük bir sevgi ve özenle taşımaktadır.

O, en azından Başkurtlar ve Rusyalılarca daha önce pek bilinmeyen çok sayıda kaynağı serbestçe kullanmak suretiyle eski çağ, orta çağ ve modern dünyanın bilim adamları tarafından meydana getirilen temel eserlere atıflarda bulunarak, bunları karşılaştırmalı şekilde inceleyerek, Başkurtların tarihindeki boşluklara ustaca ve ikna edici bir biçimde ışık tutarak Başkurtların yüzyıllarca süren zorluklarla dolu yaşamlarını aydınlatmıştır.

Bunu yaparken de, mensubu olduğu halkın tarihinde, Rusya'ya ilhak gibi önemli konuları farklı biçimde yorumlamak suretiyle Togan, bizleri artık kalıplaşmış ve oturmuş görüşlere eleştirel bir biçimde yaklaşmaya yönlendirmektedir.

Başkurtların Tarihi üzerinde çalışırken, o, siyasi nedenlerden ötürü Başkurdistan'dan, dolayısıyla da Rusya'daki birinci derece kaynaklardan uzak kalma-

sıra rağmen Başkurt halkının 17-18. yüzyıllarda sürdürdüğü özgürlük ve kendi kaderini belirleme mücadelesinin tarihini kılı kırk yararak titizce ve güvenilir bir biçimde sunmaktadır.

Modern tarihin, yani 20. yüzyıl olaylarının tarihini anlatmaya gelince, Ahmet Zeki Velidi Togan Başkurt halkının Rusya'da 1917'de meydana gelen Ekim devrimi ve İç Savaş dönemindeki tarihini, bizzat olayların içerisinde yer almış ve o yılların Rusya'sında önde gelen ve tanınan bir siyaset adamı olarak bu olayların yönünü belirlemiş, daha sonra 27 yaşındayken Başkurt ulusal hareketinin lideri olarak kabul edilmiş birisi sıfatıyla anlatmaktadır.

O karmaşık, dramatik ve çelişkilerle dolu dönemde Zeki Velidi Togan, halkını kendi kaderini özgürce belirleme fikri etrafında toplayabilmiş, Kasım 1917'de Başkurt Otonomisini (muhtariyetini) ilan etmeyi ve Başkurt Hükümetini kurmayı başarmış, ayrıca Başkurt Silahlı Kuvvetlerini oluşturabilmiştir.

Hem Kızıl hem de Beyaz Ordulara Başkurt Hükümetini tanımayı ve hesaba katmayı kabul ettirebilen bu genç siyaset adamı, o zamanlar demokratik olacağı düşünülen Rusya'nın içindeki Başkurt toprakları üzerinde ilk milli devletini kurmuştur.

Fiilen Rusya'da federalizmin temellerini atmış olan Başkurt Cumhuriyeti, Merkezi Rusya yönetimiyle yapılmış anlaşmaya göre kurulan ilk ve tek cumhuriyet idi (daha sonraki dönemlerde Merkezin girişimiyle çok sınırlandırılmış haklara sahip olan milli otonomiler de kurulmaya başlanmıştır).

Ahmet Zeki Velidi Togan'ın planları ise daha da ileriye dönüktü; o günlerde Togan, Başkurdistan'dan Türkistan'a kadar Doğu'daki tüm Türklerin birleştirilmesi düşüncesiyle yaşamaktaydı.

Ne var ki, onun bu ideali gerçekleşmedi. Sovyet yönetimi, daha önceleri uyguladığı milliyetler siyasetini radikal şekilde değiştirdi, bu nedenle Ahmet Zeki Velidi Togan Başkurdistan ve Rusya'yı terk etmek zorunda kaldı ve dünyaca tanınan bilim adamı mertebesine yükseldiği Türkiye'ye yerleşti.

Sovyet yönetiminee "halk düşmanı" ilan edilmiş ve maalesef hayattayken Başkurdistan'a hiç gelememiş olan Zeki Velidi Togan, vatan sevgisini bilimsel çalışmalarında hep canlı tutmuştur.

Rusya ile anlaşmanın imzalandığı tarih, geçen bütün bu yıllar boyunca Başkurt Türkleri için Başkurt devletinin kuruluş günü olarak önemli bir yer tutmuştur. Özerk Başkurdistan devletinin temelini atan Ahmet Zeki Velidi Togan'ın adı son on yıldır derin bir minnet ve saygıyla anılmaktadır.

Başkurdistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sayın Murtaza Rahimov'un "Daha sonralar dünya çapında bir bilim adamı olarak tanınmış olan Ahmet Zeki Velidi, o dönemin siyasi olaylarında özel ve çok önemli bir rol oynamıştır" şeklindeki az ama öz sözleri de bunu kanıtlamaktadır.

Ahmet Zeki Velidi bilimsel çalışmalara genç yaşlardan itibaren başlamıştır.

Okurların, bu bilim adamının bilimsel olgunlaşma ve genç araştırmacılıktan büyük bilim adamlığına uzayan yolu izleyebilmeleri amacıyla, onun 20. yy'ın 10'lu yıllarının başlarında yazdığı dört makale ile bu kitapta o dönemlerde yapmış olduğu bilimsel çalışmaları ele alan ve genç Başkurt araştırmacısı Ahat Salihov tarafından hazırlanmış bir makaleye de yer verilmiştir.

Türkçe ve Başkurtça olarak ilk kez yayınlanan *Başkurtların Tarihi* adlı bu eserin, eski ve köklü Türk halklarından biri olan Başkurtların tarihinin daha yakından ve daha derinden bilinmesini sağlamakla kalmayıp, ayrıca Türk dünyasının önemli şahsiyeti Ahmet Zeki Velidi Togan'a olan ilgiyi artıracağına eminim.

Son olarak, bu eserin yayına hazırlanması için verdiği büyük emeğinden ötürü ünlü bilim adamı Ahmet Zeki Velidi Togan'ın kızı Orta Doğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. İsenbike Togan'a içtenlikle minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Polad BÜLBÜLOĞLU
TÜRKSOY Genel Müdürü
Azerbaycan Kültür Bakanı

Sözbaşı

Zeki Velidi Togan'ın kendi el yazısıyla *Başkurtların Tarihi* adını verdiği bu eseri ne zaman yazmaya başladığı hususunda elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Şu anda eserin üç ayrı varyantı mevcuttur. Bu varyantların durumu şöyledir:

1. Birincisi, eserin Türkçe baskısında *Or* (orijinal) adını verdiğimiz, eski yazı ile kaleme alınmış nüshadır, ki A4'ün yarısı büyüklüğünde 189 sayfadır (ZVT arşiv kaydı IX/59/ 149-360). Eski harflerle kaleme alınmış bu nüshada muhtemel yanlışlıklara yer vermemek için, özel isimlerin bir çoğu Türkiye Türkçesi ile (Latin harfleriyle) yazılmıştır (Belge 1).

2. İkincisi, *A* nüshası diye bahsettiğimiz, tahminen 1954-55'lerde *Or* nüshasının daktiloya geçirilmesi ile metne bazı ilaveler yapılması ve dipnotlarının yeniden düzenlenmesiyle meydana gelmiş nüshadır (1-103a ve 103b-159). *Or* ve *A* nüshalarının üstlerindeki notlardan anlaşıldığına göre, eseri daktiloya geçiren Zeki Velidi Togan'ın eşi Nazmiye Togan olmuştur. Bu durum, hem A nüshasının yazıldığı daktilonun puntolarının, 1954 yılında Zeki Velidi Togan'ın eşi Nazmiye Togan'a Almanya'dan getirdiği Olimpia marka daktilo ile aynı olmasından, hem de *Or* nüshası üzerinde Nazmiye Togan'ın el yazısı ile bazı okunuşları açıklayan notların yer almasından anlaşılmaktadır (Belge 2). *A* nüshası yazıldıktan sonra, bir redaksiyondan geçtiği hem Nazmiye Togan'ın el yazısı ilavelerinden (Belge 3), hem de Zeki Velidi Togan'ın Erika marka daktilosu ve el yazısıyla yaptığı eklerden görülmektedir (Belge 4). A nüshasının kenarına, kırmızı kalemle, eklenen kısımların *Or*'da hangi sayfalara tekabül ettiği belirtilmiştir.

3. Üçüncüsü ise, *B* nüshası adını verdiğimiz ve 1967-68 yıllarında yeniden düzenlenmiş olan nüshadır. Zeki Velidi Togan'ın aşağıda tam metnini vereceğimiz, 18.9.1968 tarihli mektubundan anlaşıldığı üzere, *B* nüshası aynı yıl Başkurdistan'dan gelen talep üzere hazırlanmıştır. Cem'an 108 sayfa olan *B* nüshasının ilk 46 sayfası, o dönemlerde Zeki Velidi Togan'a daktiloda yardım eden ve tesadüfen gene Nazmiye adının taşıyan Nazmiye Oskay'ın daktilosunda; 47-108. sayfalar ise, gene Nazmiye Togan'ın daktilosunda yazılmıştır. Bu nüsha, aşağıda belirtileceği gibi Başkurdistan Bilimler Akademisine gönderilmiştir.

4. İşte bu *B* nüshası, 1994 yılında Başkurdistan'da yayınlanan nüshanın esasını teşkil etmektedir (kısaltması *BşBT*). Eser yayına hazırlandığı sırada, eseri Başkurtçaya çeviren Emir Yoldaşbayev, elinde Bilimler Akademisine ve Zeki Velidi Togan kütüphanesine ait iki ayrı (ama aynı) *B* nüshası ile çalışmak zorunda kalmıştır. Ancak o sırada, Zeki Velidi Togan kütüphanesinin yeniden tanzim ediliyor olması, diğer nüshalara başvurulamamasına sebebiyet vermiştir. *B* nüshasının eksik yönlerinden biri, *A* nüshasında yer alan 103b-159. sayfalar arasındaki kısmın, *B* nüshasına alınmamış olması ve "Haşiyeler"deki notların değişik renkli kalemlerle karışık bir durumda bulunmasıdır. Emir Yoldaşbayev eserin 103b-159.

sayfaları arasında kalan bu kısmı, sonradan *Agidel* (Akedil) dergisinin 9 (1997) 130-151 ve 10 (1997) 116-137. sayılarında yayınlamıştır. Emir Yoldaşbayev notlardaki karışıklığı görmüş, ancak, düzeltme imkânı olmadığı için olduğu gibi bırakmıştır.

Zeki Velidi Togan'ın, bu eserin değişik varyantlarını bulundurduğu dosyalarda eserin hazırlanışı ile ilgili iki mektup bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Başkurt bilim adamı Kasım Ahmerov'un 23 Mart 1968 tarihli mektubudur. İstanbul Üniversitesi rektörüne hitaben yazılan bu mektubun çevirisini aşağıda sunuyoruz. İstanbul Üniversitesi Rektörüne gelen bu mektubun Kiril alfabesiyle Başkurtça yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yazı İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne geldiği için, yazının aslı orada kalmıştır. Zeki Velidi Togan kendisine mektubun bir kopyasını çıkarması sonucunda, bugün Zeki Velidi Togan kütüphanesinde bulunan bu belgeden (Belge 5) görüldüğü gibi, Kiril harfleri ile Başkurtça yazılmış mektubun eski harflerle yazılmış kopyasıdır.

23.3.1968
Ufa

Hürmetli Efendim,

SSSR Fenler Akademisinin Başkurdistan şubesinin Ufa Tarih Dil ve Edebiyat Enstitüsü Başkurt halkının etnojenezi, Başkurt dili tarihi araştırmaları ve bu konudaki ilmi çalışmalar hızla ilerlemektedir.

1969 yılı Mart ayı Başkurdistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 50. yıl dönümüne rastlamaktadır; bu sebeple bir jübile (kutlama programı) hazırlanmaktadır. Bu jübile münasebetiyle yukarıda sözü geçen kuruluş anısına bir konferans düzenlenmesi düşünülüyor.

Ben kendim Başkurt dili tarihi üzerine araştırmalar yapıyorum. "Başkurt Yazı Dili Tarihi" adlı eserim bugünlerde basılıyor, Başkurt milli dilinin şekillenişi hakkında bir makale yazıp bunu da basmak için gönderdim.

Başkurt dili tarihinin, < tabii ki > Başkurt halkının tarihiyle ilişkilendirilmediği takdirde öğrenilip araştırılması mümkün değildir. Aynı zamanda başka Türk halklarının tarihi ile de ilişkilendirilmesi gerekir. Bu açıdan ben sizden bir rica'da bulunmaya karar verdim. Sizde üniversite kütüphanelerinde Başkurt halkı ve Başkurt dili tarihine dair materyaller (kaynaklar) yok mu? Bu konularda sizin araştırmacılarınızın çalışmaları, eserleri ve genel olarak ilmî çalışma işlerinde ilerleme var mı? Bu konuda basılmış eserler var mı?

Eğer bu türlü materyal yani eserler varsa, bunları bize gönderirseniz bu sizin bize çok büyük bir iltifatınız (levecetiñüz) olurdu. Şimdiden teşekkürlerimi bildirmeme müsaadelerinizi rica ederim.

İhtiramı ile...

Kasım Ahmerov
Ufa 52, Başkirskaya ASSR
Gogol cad. 55a. Daire 5

İstanbul Üniversitesi Rektörü olan Ekrem Şerif Egeli, Kasım Ahmerov'un bu mektubu konusunda ancak Zeki Velidi Togan'ın bilgi vereceğini düşünmüş olmalı ki, o tarihte bundan Zeki Velidi Togan'ı haberdar etmiştir. Dolayısıyla, elimizde bulunan ve Zeki Velidi Togan'ın kendi el yazısıyla kopyaladığı bu mektup (Belge 5) böyle bir görüşmenin sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır. Kasım Ahmerov'un mektubuna cevap, İstanbul Üniversitesi rektörlüğü tarafından gönderilmiştir (Belge 6). Bunun böyle olduğu Zeki Velidi Togan'ın yazmış olduğu bir başka cevabi mektuptan anlaşılıyor (Belge 7).

18.9.968

Muhterem Kasım Ahmer

İstanbul Üniversitesi Rektörüne 23.3.1968 tarihiyle yazmış olduğunuz mektup uygun olarak Başkurtların tarihine dair eser ve derslerim varsa gönderelim diye bu işi bana havale ettiler. Bu dersler geçen 1967-68 ders yılında Tuyuhun'ların tarihi ile birlikte Türk illerine "Çin ve Rus istilaları devrinde halk hareketleri" çerçevesinde muhtasar olarak, 1954-55 tedris senesinde "Müstemlekecilik Tarihi" dersleri meyanında "Başkurtların Tarihi" ismiyle mufassal olarak okutulmuştu. Bu mufassal şeklinin teksir edilen nüshaları kalmadığından Rektör Bey bunun yeniden makinede yazılmasını ve basılmasını teklif ettiler. Fakat bu işte araya imtihan ve tatil devirleri girmekle geç kaldı. 1917-20 senelerı tarihinin nakli hala sona ermedi. Daha önceki devirlerin tarihi makinede tebyiz edilen [temize çekilmiş] 105 sayfasını ve haşiyelerinden 1) sayfasını [")" herhalde "15" olmalıdır—İ.T.] bugün Rektör Beye sundum, size göndereceklerdir. Bu dersler bu sene Fakülte neşriyat planına alınmıştır. Sene sonuna kadar basımı bitecektir, onu da size göndeririz. Bu dersleri yazılarınızda istifade hususunda, Rusçaya ve Başkurtçaya tercüme ederek neşretmekte Enstitünüz serbesttir, yalnız mündericatı değiştirilmemek şartı ile.

Burada bir de benim hatıralarım (Vspomenaniya [*Vospominaniya*]) basılmaktadır. Burada zikirleri geçen şahsiyetler hakkında daha hayatta iseler, ölmüş iseler ikinci tahlil yazmak icap etmektedir. Bu meyanda Orenburg'da perevodçik olan Safar Ali Edilbayev'in oğlu Hürmetulla Edilbayev, benim eski refikam Nefise Validova, Said Mires [Miras] ve Yumagulov hayattadırlar, yahut ölmüşler mi? Bunu bana bildirirseniz çok memnun olurdum.

Başkurdistan Tarih, Dil ve Edebiyat enstitüsü neşriyatında[n] bende ancak "Materyali po istoriyi Başkirskoy ASSR"den 3üncü ve 4üncü cildleri, Başkurt şeceresi, Raimov'un "Istoriya Obrazovnaya Başkirskoy ASSR" vardır. Başka neşriyatınız ise bulunmamaktadır. "Materyal:"nın 1 ve 2inci cildlerini, Kuzeev'in Başkurt tarihi "Oçerk"lerini, onu[n] Başkurt etnografya tarihini elde etmek isterdim. Acaba bu gibi neşriyatın bir listesini tertip edip bana gönderemez misiniz? Bu nevi kitaplar satın almak için nereye müracaat etmek icab eder?

Çok çok selamlarımla

Zeki Velidi Togan
(imza)

Zeki Velidi Togan bu mektubunda 1954-55 ders yılında bu konuda bir ders verdiğinden söz ediyorsa da, arşivinde sözünü ettiği bu mufassal nüshanın teksiri bulunmamaktadır. Kendisi, ilk defa 1950 yılında İstanbul'da İbrahim Horoz Basımevi tarafından basılan ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını olan *Tarihte Usul* adlı eserinde (sayfa 243 ve no.347) söz konusu eserden şöyle söz eder:

"Zeki Velidi Togan, *Başkurtların Tarihi* :

Yazması: İstanbul Üniversite kütüphanesinde bulunuyor". Ancak İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde böyle bir yazma henüz bulunamamıştır. Bu takdirde daktilo edilmiş ilk nüsha olan *A* nüshasının, 1954'de ders notları şeklinde değil de, 1950 öncesinde hazırlanmış olması gerekirdi. Ancak A nüshasının Nazmiye Togan'ın 1954'te satın alınan daktilosu ile yazılmış olması ve daktilo işlerini de gene onun üstlenmiş olduğunu gösterir notlar ışığında, A nüshasının 1950'den önce hazırlanmış olması uzak bir ihtimal olarak gözükmektedir. Bu yüzden, *A* nüshasının 1954'den önce hazırlanmamış olduğunu düşünmek icap eder. Bu takdirde de, 1950'de yayınlanan eserinde sözünü ettiği yazma, bizim *Or* diye adlandırdığımız eski yazılı nüsha olabilir. Belki de, *Tarihte Usul*'ü yayına hazırlarken *Başkurtların Tarihi* eserinin yazma nüshasını da İstanbul Üniversitesi Kütüphanesine vermeyi düşünmüş; fakat, sonradan vermemiştir. *Tarihte Usul*'de sözünü ettiği yazmanın kaybolmuş olması, ihtimal dahilinde olabilir; ancak o dönemde fotokopi imkânı olmadığından bu ihtimal uzak gözükmektedir. Sonuçta eserin yazması kendi kütüphanesinde bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi rektörünün bahsettiği eser ise, 1968 yılında hazırlanan B varyantıdır.

Öte yandan Zeki Velidi Togan kütüphanesinde *Başkurtların Tarihi* ile ilgili evrak arasında *A* nüshasına ait notlar, yani haşiyeler de bulunmamaktadır. *A* nüshasına ait notlar kesilerek büyük boy kalın kağıtlar üzerine yapıştırılmış ve aralarına daha sonra başka notlar ilave edilmiştir. O açıdan "Haşiyeler"e derecedilen bu notlar, *A* nüshasının notları değildir; notlar, *B* nüshası döneminde yeniden düzenlenmişlerdir. Zaten notlarda zikri geçen eserlerin 1955, 1957 gibi tarihler göstermelerinden de bu durum açıkça görülmektedir. Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın *Or* nüshasına ilave ettiği bir sayfadan (IX/59-212) 8.12.1957, 15.9.1965 ve 9.5.1968 tarihlerinde bu konu üzerinde çalıştığı görülmektedir

Zeki Velidi Togan, *B* nüshasını hazırlarken, mektubunda söz ettiği gibi, bu konuyu 1967-68 yaz sömestresinde "Orta Asya'da Halk Hareketleri" dersi çerçevesinde okutmuştur. Öğrencilerinden Ayla Ak ve Mustafa Tezcan tarafından hazırlanıp teksir edilen 56 sayfalık bu yaz sömestresi ders notlarının, 23-56 sayfaları Başkurtlara ayrılmıştır.

Zeki Velidi Togan'ın *Başkurtların Tarihi* adlı eserini, doğduğu ve yetiştiği illerin uzağında, yeni vatanı Türkiye'de uzun yıllar üzerinde çalışarak dikkatle hazırlamasına yol açan arka plan, eserin Türkçe ve Başkurtça metinlerinin be-

raberce yayınlandığı bu edisyonun "Ekler" bölümünde yer alan gençlik dönemine ait Ahat Salihov tarafından Türkçe'ye çevrilen dört makale ve Ahat Salihov'un 2002 yılında Rusça olarak yayınlanan *Zeki Velidi Togan'ın Rusya'daki İlmî Faaliyetleri* isimli eserinin Türkçe çevirisi ile ortaya konmaktadır. Ahat Salihov, eserinde, Zeki Velidi Togan'ın devrim öncesi çalışmalarını ve onların basındaki yankılarını ele almakta ve sonradan bir tarihçi olarak tanıdığımız Zeki Velidi Togan'ın ne gibi bir yetişme döneminden geçtiğini anlamamızı sağlamaktadır.

Eserin Türkçe Yayınının Hazırlanışı Konusunda Teknik Bilgiler

Eseri yayına hazırlarken, daha önce Zeki Velidi Togan'ın *Hâtıralar* adlı eserinin 2. baskısını hazırlarken izlediğimiz yoldan gittik. Bir özel ismin farklı yazılışları olduğu zaman Zeki Velidi Togan'ın daha önceki eserlerinde kullanmış olduğu imlayı tercih ettik. Bu çerçevede onun son eseri *Hâtıralar* (1969, 1998) ve Emir Yoldaşbayev tarafından yayınlanmış Başkurtça *Başkurt Tarihi*'nden (*BşBT)* büyük ölçüde faydalandık. Rusça isimlerin transkripsiyonunu *Hâtıralar*'da (1998) olduğu gibi telaffuza göre değil de, yazılışlarına göre yaptık; bu kez de Rusça "ы" için "y" ve Rusçada sert "h" gibi okunan "х" için "x" harflerini kullandık. Ancak iki sesli harfin arka arkaya geldiği "ия", "ие" gibi durumlarda "-iya" ve "-iye" yazılışlarını kullandık. Zeki Velidi Togan da kendi el yazısı notlarında bu şekilleri tercih etmiştir.

Eserin üslubuna gelince, yine *Hâtıralar*'da (1998) olduğu gibi, üslubuna müdahale etmedik. Görüldüğü gibi, eser, değişik zamanlarda elden geçmiş ve en son değişiklikler 1968'de yapılmıştır. Biz, metinde sadece anlaşılması güç olan kelimelerin arkasına günümüz Türkçesindeki karşılıklarını yazdık. Eserde kullanılan kelimelerin hemen hemen tümü Türk Dil Kurumu *İmlâ Kılavuzu*'nda yer aldığı için, genel bir sadeleştirmeye gitmedik.

Anlam kayması olan yerlerde nüshaları karşılaştırarak, vardığımız sonucu yıldızlı (*) dipnotlarla sayfa altlarında belirttik. Bazen bu türlü açıklamalarda Başkurtça *Başkurt Tarihi* (*BşBT*) çok yardımcı oldu. Esere dizin hazırlarken de *Hâtıralar*'da (1998) takip ettiğimiz yoldan giderek, kısa episodlar şeklinde yazılmış olan bölümlere paragraf (§) numarası verdik. Dizinde görülen numaraların paragraflara işaret ettiğini burada da yineleyelim. Paragraf numarası, nüsha karşılaştırmalarında işimizi kolaylaştırdı.

Eserin yayına hazırlanmasında redaksiyon işlerini sabır, özen ve sevgi ile yürüten Ekin Uşşaklı'ya çok teşekkür borçluyum. Diğer taraftan Bilkent Üniversitesi asistanlarından Murat Yaşar eski bir öğrencim olarak bu işe başlamış olduğu için, yoğun temposu içinde eserin her safhasında bizden yardımlarını esirgemedi. Özellikle metnin arkasına eklenen arşiv belgelerini özel olarak İstanbul'a gidip Arşiv'den getirdiği için kendisine teşekkür borçluyum. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü Doç. Dr. Yusuf Sarınay bu belgelerin temininde bize yardımcı oldu, kendisine ayrıca teşekkür ederim.

Eserin son safhalarında eseri Başkurtça çevirisi ile karşılaştırarak önemli düzeltmelerin yapılmasına vesile olan Rusya Federasyonu Başkurdistan Cumhuriyeti eski Kültür Bakanı Sayın Talğat Sagitov'un, Ankara'da TÜRKSOY'da görevli olması bizim için büyük bir şans oldu. Evvelce *Başkortostan* gazetesinin baş redaktörlüğünü de yapmış olan Talğat Sagitov'un bu önemli yardımlarını şükranla belirtmek isterim.

Eserin oluşmasına bir çok kimse ayrı ayrı alanlarda yardımcı oldular. *Başkurtların Tarihi*'ni bilgisayar ortamına aktararak ilk dizin listesini hazırlayan ODTÜ Ar. Gör. Mustafa Özbaş'a, Başkurtça font, mizampaj belgelerin dijital ortamda hazırlanması gibi her türlü bilgisayar sorunlarında bütün bir yıl büyük bir özveriyle yardımcı olan ve bugünkü Başkurdistan haritasını hazırlayan ODTÜ Ar. Gör. Y. Emre Gürbüz'e, esere bir Kaynakça eklenmesinde Chicago Üniversitesinin olanaklarından yararlanarak bize her an yardımcı olan Evrim Binbaş'a, Eski Yunanca kelimeleri metne geçiren Özlem Sert'e, Arapça ve Farsçaları metne işleyen Selim Karahasanoğlu ile, her sıkıştığımızda daktilosu ile imdadımıza koşan Tülay Bilgin gibi bu yayın işinde yardımlarını esirgemeyen *hudûd al-'âlam* dostlarının tümüne candan teşekkür ederim.

Eser 1994 yılında Başkurdistan'da Başkurtça yayınlanmıştı, ancak yukarıda bahsettiğimiz açıklamalar, karşılaştırmalar, düzeltmeler sebebiyle Başkurtçasının bu baskısını hazırlayan hazırlayan Emir Yoldaşbayev eser üzerinde yeniden yoğun bir şekilde çalıştı. Ama Emir Yoldaşbayev, her zaman olduğu gibi bu işi de sorumluluk bilincinin verdiği ciddiyet ele alarak neticelendirdi. Bu fırsattan istifade ile kendisine teşekkürlerimi sunmak isterim. Ayrıca eserin bu basımının yayına hazırlanmasında Başkurtça metni bilgisayarda kontrol eden Rym Hajim ve Ural Yulanov'a teşekkür ederim.

Bütün bu çabalara rağmen muhakkak ki gözümüzden kaçan bir çok şey vardır. Onları da bir dahaki sefere düzeltmek ümidiyle, eseri yayınlayan TÜRKSOY yetkililerine ailemiz adına teşekkür ederim.

İsenbike Togan

9 Kasım 2002
Ankara

Кәҙерле дуҫтар!

Башҡортостан Республикаһының Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министрлығы ҙур кәнәғәтлек менән һеҙгә билдәле сәйәси эшмәкәр һәм күренекле ғалим-шәркиәтсе Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың "Башҡорттар тарихы" китабын тәҡдим итә.

Башҡортостан Республикаһы төрки телле халыҡтарҙың мәҙәниәтен һәм сәнғәтен уртаҡ үҫтереү буйынса халыҡ-ара ойошма - ТЮРКСОЙ-ҙың маҡсаттарын уртаҡлашып, уның программа-һын тормошҡа ашырыуҙа актив ҡатнаша, төрки халыҡтарының үткәнен һәм бөгөнгөһөн өйрәнеүгә, мәҙәниәттәребеҙҙе берләштереүсе һыҙаттарҙы табыуға һәм уларҙы бер береһен байытыу өсөн ҡулланыуға үҙ өлөшөн индерә.

Башҡортостанда традицияға әүерелгән халыҡ-ара төрки телле театрҙар фестивале "Туғанлыҡ", йыл һайын халыҡ-ара төрки йөштәре эстрада йырҙары конкурсы "Урал моңо" үткәрелә. Республикабыҙҙың баш ҡалаһы Өфөлә үткән "ТЮРКСОЙ ағзаһы дәүләттәренең Милли китапханалары фондтарындағы уникаль ҡулъяҙма китаптар" исемле Халыҡ-ара фәнни-ғәмәли конференция үҙенсәлекле вакиға булды. Республиканың мәҙәни тормошон ТЮРКСОЙ менән бергә үткәргән халыҡ-ара китаптар, рәсемдәр күргәҙмәһе, Нуриевҡа һәм Шаляпинға арналған фестивалдар байыта. ТЮРКСОЙ ағзаһы дәүләттәренең мәҙәниәт министрҙарының даими советының XIV ултырышы Башҡортостан Республикаһында үтте.

Башҡортостан Республикаһы ТЮРКСОЙ менән нәшриәт өлкәһендә лә тығыҙ эшләй. Төрки телле илдәрҙең укыусылары башҡорт халыҡ эпосы "Урал батыр", "Башҡорт халыҡ дастандары" китабын алдылар. Башҡорт йәки төрәк телен өйрәнергә теләүселәр өсөн башҡортса-төрөксә һүҙлектәр нәшер ителде. Тәҡдим ителгән Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың "Башҡорт тарихы" китабы, исеменән үк күренеүенсә, төрки донъяһының бер тармағы булған башҡорт халҡының тарихы менән таныштырыуҙы маҡсат итеп ҡуя. Китаптың эстәлегенә ҡағылмайынса, уның авторы хаҡында бер нисә һүҙ әйтмә килә. Китаптың авторы Әхмәтзәки Вәлиди Совет Башҡортостанында, шулай уҡ Советтар Союзында ла революция һәм граждандар һуғышы йылдарындағы күренекле сәйәси эшмәкәр, ҡулына ҡорал алып үҙ халҡының үҙ билдәләнеше өсөн көрәшеүсе кеше булараҡ билдәле. Рәсәйҙең үҙәк власы революцияның һәм граждандар һуғышының ауыр йылдарында Әхмәтзәки Вәлиди менән хеҙмәттәшлек итергә һәм килешеү төҙөргә мәжбүр була. Һуңыраҡ хәрби һәм сәйәси көс йыйғас, мөнәсәбәттә өҙә, уны башҡорт халҡының ғына түгел, бөтә совет халҡының дошманы тип иғлан итә. Хатта Әхмәтзәки Вәлидиҙең исемен дә әйтергә рехсәт ителмәй. Был инә, уның тыуған халҡының

ирке өсөн көрәшен оноттороу, уның тоғро исемен яманлар өсөн эшләнә. Быға ҡарамаҫтан, башҡорт халҡы Әхмәтзәки Вәлидиҙең артабанғы тормошо, бигерәк тә ғилми эшмәкәрлеге тураһында бер нәмә лә белмәһә лә, уның "телгә алырға тыйылған" исемен, хәтерендә һаҡлай. Әхмәтзәки Вәлиди Төркиәгә барғас, исемде ботә донъяға билдәле күренекле шәрҡиәтсе-ғалимға әүерелә. Ватандаштарынан айырмалы рәүештә, Төркиәнең генә түгел, бөтә донъяның күп кенә илдәренең ғилми йәмәғәтселегенә уның фәк өлкәһендәге хеҙмәттәре менән яҡшы таныш була. Шул уҡ ваҡытта донъялағы ғалимдарҙың бик аҙы ғына алыҫтағы Ватанында булған унын сәйәси эшмәкәрлеге тураһында белә.

Постсовет арауығында, үткән быуаттың 90-сы йылдарының башында, башланған демократизация процесы халыҡтың яҡын тарихына объектив күҙлектән ҡарарға мөмкинселек бирҙе. Был мөмкинселек Башҡортостанда бик һөҙөмтәле файҙаланыла. Башҡортостан Республикаһы Президенты М.Ғ. Рәхимовтың Зәки Вәлиди Туғандың һәм аҡҡаҙаштары Абдулҡадир Инан менән Ғәлимйән Тағандың ғилми һәм әҙәбиәт мираҫын ҡайтарыуға һәм уларҙың исемдәрен мәңгеләштереү буйынса указы сыҡты. Республикала Ә.В.Туғанға һәйкәлдәр ҡуйыла, уға бағышланған фильмдар, рәсемдәр төшөрөлә, романдар, поэмалар, ғилми хеҙмәттәр яҙыла, уның исеме республиканың төп Милли китапханаһына, гимназияларға, уҡыу йорттарына, урамдарға бирелә. Унын хеҙмәттәре Башҡортостанда ғына түгел, Мәскәүҙә һәм Татарстанда ла баҫыла. Башҡорт уҡыусылары төрөк ғалимы, профессор Тунджер Байкараның үҙенең уҡытыусыһы хаҡында яҙылған "Зәки Вәлиди Туған" исемле китап менән таныштыр.

Түбәндә тәҡдим ителгән Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың хеҙмәте 1994 йылда Башҡортостанда донъя күрҙе. Әлегә ул төрөк һәм төркиҙәге уҡыусыларға таныш түгел - Төркиәлә ул тоҡ тапҡыр баҫыла. Был китаптың нәшер ителеүе төркиҙәштәребеҙҙең башҡорт халҡы тураһындағы белемен байытыуына, дуҫлығын һәм бер береһенә булған хөрмәтен артабан нығытасағына ышанам.

Шулай уҡ ТЮРКСОЙ-ҙың генераль дирекцияһына, унын директоры, Азербайжан мәҙәниәт министры Полат Бюльбюль-оглы әфәндегә, Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың ҡыҙы профессор Иҫәнбикә Туғанға һәм унын илтәштәренә был китапты баҫмаға әҙерләгән өсөн рәхмәтемде белдерәм.

Хәләф Ишморатов,
Башҡортостан Республикаһы
Премьер-министры урынбаҫары,
Башҡортостан Республикаһының
Мәҙәниәт һәм милли сәйәсәт министры

Кәзерле укыусылар!

Һеҙҙең менән, ТЮРКСОЙ халыҡ-ара ойошмаһының королоуына 10 йыл тулыуҙы байрам иткән ваҡытҡа тура килгән, яңы осрашыуыма ысын күңелдән шатмын. Үткән заман әсендә төрки телле ареалдың рухи байлыҡтарын һәм мәҙәни мираҫтарының бөтә спектрын яҡтыртҡан тиҫтәләгән китаптар менән Һеҙҙе таныштырҙыҡ.

Был юлы Һеҙҙе Европа һәм Азияны тоташтырған кеүек Көнъяҡ Урал тауының итәктәрендә урынлашҡан боронғо һәм гүзәл Башҡортостан менән осрашыу көтә. Каһарман һәм ирек һөйөүсе башҡорт халҡының катмарлы тарихын сағылдырған быуаттар тәпкәләндәге ваҡиғаларға табан сәйәхәтебеҙ ғәжәйеп яҙмышлы кеше, бөтә донъяға танылған ғалим-тюрколог, Стамбул университеты профессоры, сығышы буйынса башҡорт Әхмәтзәки Вәлиди Туған юл күрһәтәсәк.

Билдәле Австрия ғалимы, ориенталист Герберт Янски уның тураһында: "Зәки Вәлиди Туған - бөйөк ғалим һәм бөйөк кеше", - тигән. Таланттлы тарихсы һәм тюрколог Зәки Вәлиди Туған төрөк, инглиз, француз, немец, фарсы, ғәрәп, венгр һәм ҡунғы йылдарҙа - башҡорт һәм рус телдәрендә донъя күргән бай ғилми мираҫ ҡалдырған.

Киң эрудициялы тарихсы - шәрҡиәтсе Әхмәтзәки Вәлиди Туған йәшәү өсөн көрәш менән тулған меңйыллыҡ башҡорт тарихы менән таныштыра. Ҙә билдәле сығанаҡтарға мөрәжәғәт итеп, боронғо урта быуаттар һәм замандаш ғалимдарҙың фундаменталь хеҙмәттәренә ныҡтанып, уларҙы анализлап һәм сағыштырып, ул меңйыллыҡ башҡорт тарихының "аҡ таптарын" юя, милли тарихтарының үҙенсәлектәрен аса.

Халҡының яҙмышы өсөн мөһим ваҡиғаларына байырҡаҡ, яңыса интерпретация бирә, шул иҫәптән Рәсәйгә ҡушылыу кеүек тарихи ҫаҡт тураһында булған ҡараштарҙы тәнҡит күҙлеге аша тикшерә.

"Башҡорт тарихы" өҫтөндә эшләгән осорҙа үҙенең сәйәси ҡараштары арҡаһында тыуған Башҡортостандан, шуға бәйле Рәсәйҙәге тәүсығанаҡтарҙан алыҫта йәшәргә тура килһә лә, ғалим башҡорт халҡының XVII-XVIII быуаттарҙағы азатлыҡ һәм үҙбилдәләнеш өсөн көрәше тарихын мәғлүмәттәргә таянып аргументаль итеп аңлата ала.

Башҡорттарҙың яңы тарихын, йәғни XX быуаттағы Рәсәйҙәге 1917 йылғы Октябрь революцияһы һәм граждандар һуғышы заманындағы тарихын яҙғанда, ғалим был ваҡиғаларҙы тураһан-тура ҡатнашыусы Башҡортостанда ғына түгел, бөтә Рәсәйҙә танылған сәйәси эшмәкәр булараҡ сығыш яһай. Тулыр-тулмаҫ 27 йәшендә ул Башҡорт милли хәрәкәтенең танылған лидеры була. Был ҡатмарлы,

драмалы, ҡапма-ҡаршы дәүерҙә Әхмәтзәки Вәлиди ирекле үҙбилдәләнеш идеяһы эргәһендә тыуған халҡын берләштерә ала. Шулай итеп 1917 йылдың ноябрендә Башҡорт автономияһы иғлан ителә, Башҡорт хөкүмәте ҡорола, һуңынан үҙаллы Башҡорт хәрби көстәре ойошторола.

Аҡ һәм Ҡыҙыл армияларҙы Башҡорт хөкүмәте менән иҫәпләшеүгә мәжбүр иткән йәш сәйәсәтсе, демократик Рәсәйҙең ойоштороловуын күҙ уңында тотоп, тәүге милли территориаль дәүләт төҙөй. Шулай итеп ул заманда Башҡортостан Үҙәк Рәсәй власы менән килешеү нигеҙендә ҡоролған тәүге республика була. Билдәле булыуынса, һуңынан Үҙәктең инициативаһы буйынса башҡа милли автономиялар ҙа ойошторола башлай.

Әхмәтзәки Вәлидиҙең планы ҙур була: ул көндәрҙә ул Башҡортостандан алып Төркөстанға тиклем бөтә Көнсығыш төркиҙәрен берләштереү идеяһы менән йәшәй. Тик был тормошҡа ашмай. Совет власы үҫеүсең милли сәйәсәтен ҡырҡа үҙгәртә. Был инә Әхмәтзәки Вәлидиҙе Рәсәйҙе, Башҡортостанды ташлап Төркиәлә ныйныырға мәжбүр итә. Унда уның тюркология буйынса хеҙмәттәре бөтә донъяла танылыу яулай.

Үкенескә ҡаршы, Совет власы тарафынан "халыҡ дошманы" тип иғлан ителгән Әхмәтзәки Вәлиди тыуған иленә башҡа кайта алмай. Әммә ул уның ғилми хеҙмәттәрендә йәшәүен дауам итә.

Рәсәй менән килешеүгә ҡул ҡуйыу бөгөн дә Башҡортостан өсөн мөһим вәкиғә, милли дәүләтселектең төҙөлөү көнө булып ҡала. Һуңғы ун йыл эсендә автономиялы Башҡортостан нигеҙендә торған Әхмәтзәки Вәлидиҙең исеме тәрән ихтирам һәм рәхмәт менән иҫкә алына. Башҡортостан Республикаһы Президенты Мортаза Рәхимовтың һүҙҙәре быны дәлилләй: "Был дәүерҙең сәйәси вәкиғаларында, һуңынан донъяла танылыу алған Әхмәтзәки Вәлиди айырыуса ҙур роль башҡарҙы".

Әхмәтзәки Вәлидиҙең ғалим булараҡ формалашыуын уҡыусыларға күрһәтеү маҡсаты менән был китапҡа уның XX быуаттың баштарында яҙылған дүрт мәҡәләһе һәм Әхмәтзәки Вәлидиҙең ғилми тикшеренеүҙәренең башланғыс осоро тураһында йәш башҡорт ғалимы Әхәт Сәлиховтың ғилми мәҡәләһе индерелде.

Тәү тапҡыр төрөк һәм башҡорт телдәрендә баҫылған "Башҡорт тарихы" уҡыусыларға боронғо халыҡтарҙың береһе булған башҡорттарҙың тарихын яҡыныраҡ һәм тәрәнерәк өйрәнергә мөмкинселек бирер, тип ышанам. Шул уҡ ваҡытта заманыбыҙҙың оло тюркологтарының береһе булған Әхмәтзәки Вәлиди Туғандың шәхесе һәм ижади мираҫына ғилми даирәләрҙең иғтибарын күпкә арттырасаҡ.

Нүәемде тамамлап, күренекле ғалимдың кызы, тарих фәндәре докторы, Төркиәнең Урта көнсығыш университеты профессоры Иҫәнбикә ханым Туғанға был китапты әҙерләшеүҙә күрһәткән ярҙамдары өсөн, бөтә күңелдән рәхмәт әйткем килә.

Полад Бюльбюль-оглы
ТЮРКСОЙ-ҙың генераль директоры,
Азербайджандың мәҙәниәт министры

Баш һүҙ

Зәки Вәлиди Туғандың үҙ ҡулы менән "Башҡорттарҙың тарихы" тип атаған әҫәрен ҡасан яҙа башлауы тураһында мәғлүмәтебеҙ юҡ. Әлеге ваҡытта был әҫәрҙең өс төрлө варианты бар. Был варианттар үҙенсәлеге түбәндәгесә:

Беренсеһе, әҫәрҙең төрөксө баҫмаһында Or (оригинал) тип исемләнгәне, ғәрәп алфавиты менән яҙылған нөсхә (ZVT, архив номеры IX/ 59/ 149-360).

Ғәрәп хәрефтәре менән ҡағыҙға төрөлгән был нөсхәлә, яңылыштарға урын ҡалдырмаҫ өсөн булһа кәрәк, шәхси исемдәрҙең күбеһе Төркиә төрөксөһе (латин хәрефтәре) менән яҙылған (Беренсе документ).

Икенсеһе, А нөсхәһе тип йөрөтөнөбөҙ, ябынса 1954-1955 йылдарҙа Or нөсхәһе машинкала баҫылғас, уға өҫтәмәләр эшләнеп, ныҡтанмалары яңынан төҙәтелгәндән һуң барлыҡҡа килгән нөсхә (1-103а һәм 103б-159). Or һәм А нөсхәләрендә төҙәтмәләргә ҡарап, әҫәрҙе машинкала Зәки Вәлиди Туғандың ҡатыны Нәзмиә Туған баҫҡан тип әйтеп була. Был А нөсхә яҙылған машинканың шрифтарының 1954 йылда Зәки Волиди Туған ҡатыны Нәзмиә Туғанға Германиянан алып ҡайтҡан "Олимпия" маркалы машинаның шрифтарына тап килөүенән һәм шулай уҡ Or нөсхәһе өҫтәндәге Нәзмиә Туғандың ҡулы менән ҡайһы бер урындарҙы уҡылышын асыҡлаған яҙыуҙары булыуынан аңлашыла (икенсе документ). А нөсхәһе яҙылғандан һуң редакторланған. Был инә Нәзмиә Туғандың ҡулдан яҙған төҙәтмәләренән (өсөнсө документ), Зәки Вәлиди Туғандың "Эрика" маркалы машинкаһы менән һәм ҡулдан эшләгән өҫтәмәләренән күренә. (дүртенсе документ). А нөсхәһенең ситтәренә ҡыҙыл ҡәләм менән өҫтәлгән өлөштәрҙең Or-ҙағы ҡайһы биттәргә тура килгәне күрһәтелгән.

Өсөнсөһө, В нөсхәһе тип атаған һәм 1967-1968 йылдарҙа яңынан төҙәтелгән нөсхә. Зәки Вәлиди Туғандың түбәндә тулыһынса тексы бирелгән 18.09.1968 йылғы хатынан аңлашылыуынса, В нөсхәһе шул йылда Башҡортостандан килгән үтенес буйынса эшерләнгән. Барлығы 108 бит булған В нөсхәһенең тәүге 46 битә ул заманда Зәки Вәлиди Туғанға машинкала ярҙам иткән, һәм осраҡлы рәүештә шулай уҡ Нәзмиә исемле, Нәзмиә Оскайҙың машинкаһында, 47-108 биттәр инә Нәзмиә Туғандың машинкаһында баҫылған. Был нөсхә, түбәндә билдәләүенсә, Башҡортостан фәндәр академияһына өбөрәлгән.

Быға бһл В нөсхәһе 1994 йылда Башҡортостанда баҫылған нөсхәһенең нигеҙен тәшкил итә (ҡыҫҡаса BsBT). Әҫәрҙе баҫмаға әҙерләгән ваҡытта уны башҡортсаға тәржемә иткән Әмир

Юлдашбаевка кулында булган Фәндәр академиясенә ебәрелгән һәм Зәки Вәлиди Туғандың китапханәсендәге ике төрле шул ук вакытта бер төрле В нөсхәләре менән эшләргә тура килә. Фәкәт шул заманда Зәки Вәлиди Туғандың китапханәһы яңынан тәртипкә килтерелеүе башка нөсхәләренә мөрәжәғәт итеүгә сәбәл була. В нөсхәһенең өстөнлөклөгөнөң береһе шул. А нөсхәһендә 103-159 биттәр арағындағы әлеш В нөсхәһендә юк һәм аңлатмаларындағы өстәмәләр төрлө төҫлө ручка менән буталсык итәп яҙылған. Әмир Юлдашбаев өҫәрҙең 103-159 биттәр арағындағы әлештә тыуырак Ағиҙел журналында (1997, № 9, 103-151 биттәр), (№ 10, 116-151 биттәр) баҫтырҙы.

Әмир Юлдашбаев яҙмалағы буталсыҡты күрһә лә, төҙәтергә мөмкин булмаған өсөн шул килеш ҡалдырған.

Зәки Вәлиди Туғандың был әҫәренең төрлө варианттары һаҡланған досьеларҙа әҫәрҙең әҙерләнеүенә бәйле ике хат бар. Уларҙың береһе - башҡорт ғалимы Касим Әхмәровтың 1968 йылдың 23 мартында яҙған хаты. Истанбул университетының ректоратына мөрәжәғәт ителгән был хаттың (бишенсе документ) түбәндә тәржемәһен бирәбеҙ. Истанбул университеты ректоратына килгән был хат кирил алфавиты менән башҡортса яҙылған. Хат Истанбул университеты ректоратына килгән өсөн уның тап нөсхәһе унда ҡалған. Зәки Вәлиди Туған үҙенә был хаттың бер копияһын эшләткән өсөн биргән Зәки Вәлиди Туғандың китапханәһендә булған был документ, алтынсы рәсемдә күрһәтелгәнсә, кирил алфавиты менән башҡортса яҙылған хаттың ғәрәп хәрефтәре менән күсерелгән копияһы.

23.03.1968

Өфө.

Хөрмәтле әфәнде,

СССР фәндәр академияһының Башҡортостан бүлегә Өфө тарих, тел һәм әҙәбиәт институты. Башҡорт халҡының этногенезы, башҡорт теле тарихи тикшеренеүҙәре һәм был темаларҙағы ғилми тикшеренеүҙәр тиҙлек менән алға бара.

1969 йылдың март айында Башҡортостан Республикаһының 50 йыллығы тулыу айҡанлы юбилейын үткәреү әҙерләнә. Был юбилей мөнәсәбәте менән юғарыла телгә алынған вакиға иҫтәлегенә конференция үткәреү уйланыла.

Мин үҙем башҡорт теле тарихы өҫтөндә тикшеренеүҙәр эшләйем. "Башҡорт яҙма теле тарихы" исемле әҫәрем ошо кондәрҙә баҫыла. Башҡорт милли төленең формалашыуы хаҡында бер мәкәлә әҙерләп баҫтырыу өсөн ебәрҙем.

Башҡорт теле тарихын, әлбиттә, башҡорт халҡының тарихына бәйләмәйенсә өйрәнеү мөмкин түгел. Шул уҡ заманда башҡа төрки халыҡтары менән дә бәйләргә кәрәк. Был күҙлектән сығып һеҙгә бер үтенес менән мөрәжәғәт итергә булдым. Һеҙҙең университетығыҙҙың хитай тарихына ҡараған материалдары бармы? Был темалар буйынса һеҙҙең тикшеренеүселәрегеҙҙең хеҙмәттәре, әсәрҙәре һәм ғөмүмән тикшеренеүҙәрҙә алға китеү бармы? Был тема буйынса баҫылған әсәрҙәр бармы?

Әгәр бындай материалдар, йәғни әсәрҙәр булһа, уларҙы беҙгә сәбәп ҙур хөрмәт күрһәтер инегеҙ. Хәҙер уҡ рәхмәттәремде әйтергә рөхсәт итегеҙ.

Ихтирам менән Ҡасим Әхмәров
Өфө-52, Башҡорт АССР-ы
Гоголь урамы, № 55, кв. 5

Истабул университетының ректоры Әкрәм Шәриф Эгели Ҡасим Әхмәровтың был хатына тик Зәки Вәлиди Туған мәғлүмәт бирәсәген уйлап, уға хәбәр иткән. Шулай итеп ҡулыбыҙҙағы Зәки Вәлиди Туғандың үҙ ҡулы менән эшләнгән копия, шул осрашыуҙан һуң барлыҡҡа килгән булһа кәрәк. Ҡасим Әхмәровтың был хатына яуап Истанбул университеты ректораты тарафынан ебәрелгән (алтынсы документ). Быныҡ былай булыуы Зәки Вәлиди Туған яҙған икенсе яуап хатынан аңлашыла (етенсе документ).

18.09.1968

Мөхтәрәм Ҡасим Әхмәр

Истанбул университеты ректоратына 23.03.1968 йылда яҙған хатығыҙ буйынса Башкортостан тарихына ҡараған әсәрҙәр һәм лекциялар булһа ебәрәйек тип, был эштә миңә таянышырҙылар. Был дәрестәрҙе үткән 1967-1968 уҡыу йылында туйухундарҙың тарихы мөнән бергә төрки илдәренә ҡараған "Ҡытай һәм рустарҙың баҫып алыуы дәүерендә халыҡ хәрәкәттәре" әсендә ҡыҫҡаса, 1954-1955 уҡыу йылдарында "Колонизация тарихы" дәресе әсөндә "Башҡорттарҙың тарихы" исемө менән киңәйтелеп уҡытылды. Был киңәйтелгән шәкеленең күбәйтелгән нөсхәләрә ҡалмаған өсөн ректор әфәнде уны яңынан машинкала яҙҙырырға һәм баҫтырырға тәҡдим итте. Тик шул эш араһында имтихан һәм каникул ваҡыты булыу сәбәпле һуңланы. 1917-1920 йылдар тарихы һаман тамамланманы. Алдағы дәүерҙәр тарихы машинкала аҡҡа баҫылған 105 биттән һәм аңлатмаларынан үҙ биттән [15 булырға тейеш - И.Т] бөгөн Ректор әфәндегә тапшырҙым, уны Һеҙгә ебәрәсәктәр. Был лекциялар быйыл факультеттың нәшриәт планына индерелде. Йыл аҙағына ҡәҙәр баҫыласаҡ, уны ла һеҙгә ебәрербеҙ. Был лекцияларҙы яҙмаларығыҙҙа ҡулланыу хосусында, руссаға һәм башкортсаға

тәржемә итеп баҫтырырға институтығыҙ ирекле, тик әстәлеге үҙгәртелмәйәсәк шарты менән.

Бында минең хәтирәләрем (Vospominaniya), баҫыла. Бында исемдәре телгә алынған кешеләр иҫән булһалар бер төрлө, үлгән булһалар икенсе төрло яҙырға кәрәк буласаҡ. Улар араһынан Ырымбурҙа тәржемәсе булған Сәфәрғәли Иҙелбаевтың улы Хөрмәтулла Иҙелбаев, минең әлекке ҡатыным Нәфисә Вәлидова, Сәғит Мираҫ һәм Йомағолов иҫәнме йәки үлделәрме? Быны миңә белдерһәгеҙ бик рәхмәтле булыр инем.

Башҡортостан тарих, тел һәм әҙәбиәт институтының баҫмаларынан миңдә тик "Материалы по истории Башкирской АССР"ҙың 3 һәм 4 томдары, "Башҡорт шәжәрәләре", Раимовтың "История образования башкирской АССР" ғына бар. Башҡа баҫмаларығыҙ юҡ. "Материалы"ның 1 һәм 2 томдарының, Кузеевтың "Башҡорт тарихы буйынса очерктары"ның, уның "Башҡорт этнография тарихының" үҙәмдә булыуын теләйем. Бындай баҫмаларҙың исемлеген яҙып миңә ебәрә алаһығыҙмы? Бындай китаптарҙы ҡатып алыу өсөн ҡайҙа мөрәжәғәт итергә кәрәк?

Күп-күп сәләмдәр менән Зәки Вәлиди Туған
(ҡултамға).

Зәки Вәлиди Туған был хатында 1954-1955 уҡыу йылында ошо тема буйынса лекция уҡыуы тураһында хәбәр итһә лә, архивында телгә алынған ҡиң нөсхәнең баҫмаһы табылманы. Үҙе тәүге тапҡыр 1950 йылда Истанбулда "Ибраһим Короз нәшриәте" тарафынан баҫылған һәм Истанбул университеты Әҙәбиәт факультеты баҫмаһы булған "Тарихта ысул" исемле әҫәрендә (243 бит, № 347) был әҫәре тураһында шулай тип яҙа: "Зәки Вәлиди Туған. Башҡорттарҙың тарихы. Күльяҙмаһы: Истанбул университеты китапханаһында бар".

Тик Истанбул университеты китапханаһында бындай яҙма әлегә табылманы. Был хәлдә машинкала баҫылған тәүге нөсхә булған А нөсхәнең 1954 йылда дәрес яҙмалары рәүешендә түгел, 1950 йылдан алдарақ әҙерләнеп, 1954 йылда ҡатып алынған Нәзмиә Туғандың машинкаһы менән баҫылыуын һәм машинкала баҫыу эштәре уға йәкмәтелеүен күрһәткән яҙыуҙар күҙлегенән күренә. Шуның өсөн А нөсхәнең 1954-тән алдарақ әҙерләнгән тип уйларға кәрәк. Былай булһа, 1950-лә баҫылған әҫәрендә телгә алынған яҙма, беҙҙең Оғ тип аталған ғәрәп алфавитында яҙылған нөсхә булыуы мөмкин. Бәлки "Тарихта ысул"ды баҫмаға әҙерләгәндә "Башҡорттарҙың тарихы" әҫәренең күльяҙма нөсхәһен дә Истанбул университеты китапханаһына бирергә уйлаһа ла, һуңынан бирмәгәндәр. "Тарихта ысул"да телгә алынған яҙманың юғалыуы ихтимал, тик ул заманда ксероколия мөмкинселеге булмаған өсөн

был ихтималдың булыуы мөмкин түгел. Һөҙөмтәлә әҫәрҙең яҙмаһы үҙенең китапханаһында ҡала. Истанбул университетының ректораты һөйләгән әҫәр 1968 йылда әҙерләнгән В варианты була.

Икенсе яҡтан, Зәки Вәлиди Туған китапханаһында "Башҡорттарҙың тарихы"на бәйле документтар араһында А нөсхәһенә ҡараған яҙмалар, аңлатмалар бар. А нөсхәһенә ҡараған яҙмалар киҫелеп, оҙон ҡалын ҡағыҙ өҫтөнә йәбештерелгән һәм араларына тағы ла һуңыраҡ башҡа яҙмалар өҫтәлгән. Аңлатмаларға индерелгән өҫтәмәләр А нөсхәһенең өҫтәмәләре түгел. Өҫтәмәләр В нөсхәһе әҙерләнгән ваҡытта яңынан әҙерләнгән. Яҙмала телгә алынған әҫәрҙәрҙең 1955, 1957 көүек йылдарҙыҡы булыуы быны асыҡ күрһәтә. Бынан тыш Зәки Вәлиди Туғандың Or нөсхәһенә өҫтәлгән бер биттән (IX/59-212) 08.12.1957, 15.09.1965 һәм 09.05.1968 йылдарҙа был тема өҫтөндә эшләүе күренә.

Зәки Вәлиди Туған В нөсхәһен әҙерләгәндә, хатында яҙған көүек, был теманы 1967-1968 яҙғы сессияла "Урта Азияла халыҡ хәрәкәттәре" лекцияһы эсенда уҡытҡан. Студенттары Айла Ак һәм Мостафа Тезжан тарафынан баҫылған 56 битлек яҙғы сессиялағы дәрес яҙмаһының 23-56 биттәре башҡорттарға бағышланған.

Зәки Вәлиди Туғандың "Башҡорт тарихы" исемле оҫорон тыуған һәм үҫкән еренән алыҫта, яңы ватаны Төркиәлә, оҙаҡ йылдар эсендә эшләп, иғтибар менән әҙерләнеүенә юл аскан, әҫәрҙең төрәксә һәм башкортса бергә баҫылған критик текстың "Кушымта" булегендә ғалимдың йәшлек ваҡытына ҡараған, Әхәт Сәлихов тарафынан төрәксәгә тәржемә ителгән, дүрт мәҡәләһе һәм Әхәт Сәлиховтың 2001 йылда русса баҫылған "Ә. Вәлидовтың Рәсәйҙәге ғилми эшмәкәрлеге" исемле төрәксә тәржемәһе индерелде. Әхәт Сәлихов әҫәрендә Зәки Вәлиди Туғандың революцияға тиклемге эшмәкәрлеге һәм уларҙың ваҡытлы баҫмаларҙы сығарыуын күрһәтә һәм һуңынан тарихсы булараҡ белгән Зәки Вәлиди Туғандың ниндәй үҫеш дәүерен үтеүҙе аңлауға ярҙам итә.

Әҫәрҙең төрәксә баҫмаһының әҙерләнеүе буйынса техник мәғлүмәттәр

Әҫәрҙе баҫмаға әҙерләгәндә, бынан алда Зәки Вәлидиҙең "Хәтирәләр"енең икенсе баҫмаһын әҙерләгәндә, үткән юлды ҡабатланыҡ. Шәхси исемдәрҙең төрлө яҙылыштары осраған ваҡытта Зәки Вәлиди Туғандың бынан алдағы әҫәрҙәрендә ҡулланылған имләгә өҫтөнлөк бирҙек. Был рамка эсендә уның һуңғы әҫәре "Хәтирәләр" (1969, 1998) һәм Әмир Юлдашбаев тарафынан баҫылған башҡортса "Башҡорт тарихы"нан (BsBT) бик күп файҙаландыҡ. Русса исемдәрҙең транскрипцияһы "Хәтирәләр"ҙәге (1998) көүек әйтелешенә ҡарап түгел, яҙылышына ҡарап эшләнек: был юлы русса

"ы" хәрефе өсөн "у", "х" хәрефе өсөн "х" хәрефтәрен кулландык. Тик ике һүзыңҳы хәрефтең бер-бер артлы килгән "ий", "ие" кеүек ваҡыттарҙа "іуі", "іуе" рәүешендәге яҙылышты кулландык. Зәки Вәлиди Туған үҙенең кулъяҙмаларында был шәкелдәргә өҫтөнлөк биргән.

Әҫәрҙең стиленә килгәндә, йәнә "Хәтирәләр"ҙә (1998) булған кеүек уның стиленә тейменек. Күренеүенсә, аҫар төрлө замандарҙа ҡулға алынған һәм ин һуңғы үҙгәрештәр 1968 йылда эшләнгән. Беҙ әҫәрҙә тик аңлашылыуы ауыр булған һүҙҙәрҙең артынан хәҙергә төрөксәләге эквивалентын яҙҙыҡ. Әҫәрҙә кулланылған һүҙҙәр тулыһынса тиөрлөк Төрөк тел ҡоромоноң "Имлә һүҙлеге"ндә урын алған өсөн дөйөм еңеллəштереүҙе үткермәнек.

Аңлашыу үҙгәргән урындарҙа нөсхәләрҙе сағыштырып, һайланған нөҙөмтәне йондоҙ (*) менән бит аҫтындағы һылтанмаларҙа билдәләнек. Кайһы бер осрактарҙа бынлай аңлатмаларҙа башҡортса "Башҡорт тарихы" (BsBT) ҙур ярҙам күрһәтте. Әҫәрҙе йыйырға әҙерләгәндә, "Хәтирәләр" (1998) эшкәрткәндә тоткан юлдан китеп, ҡыҫҡа эпизодтар рәүешендә яҙылған бүлектәргә параграф (§) номеры бирҙек. Йыйғанда күрелгән номерҙарҙың параграфтар күрһәткәнен бында яңыртҡыҡ. Параграф номерҙары нөсхәләрҙе сағыштырғанда эшебеҙҙе еңеллəштерҙе.

Әсәрҙең баҫмаға әҙерләгәндә редакторлау эшен сабырлыҡ, тырышлыҡ һәм һөйөү менән башкарыусы Экин Ушшаклыға ҙур рәхмәт әйтергә бурыслымын. Икенсенән, элек укыусым сифатында эште башлаған, хәҙерге көндә Билкент университетының ассистенты Мурат Йәшәр әҫәрҙе әҙерләгәне һәр шул осорҙа тиҙ темптағы ярҙамын йәлләмәне. Бигерәк тә текст арттарына өҫтәлгән архив документтарын Истамбулға махсус барып килтергәне өсөн рәхмәтлемен. Төркиә республикаһы Дәүләт архивтарының ғенераль директоры доцент, доктор Йософ Сарыһайға был документтарҙы тәьмин итеүҙә ярҙамдары өсөн айырыуса рәхмәт әйтәм.

Әҫәрҙең аҙағына тағын уны башҡортса тәржемәһе менән сағыштырып мөһим тәҙәтеүҙәр эшләнеүенә сәбәбсе булған, Рәсәй Федерацияһы Башҡортостан Республикаһының элекке мәҙәниәт министры хөрмәтле Тәлғәт Сәғитовтың Анҡарала ТЮРКСОЙ-ҙа вазифалы булыуы беҙҙең өсөн бик уңышлы булды. Бынан алдараҡ "Башҡортостан" газетаһының баш редакторы булған Тәлғәт Сәғитовтың мөһим ярҙамдарын рәхмәт һүҙе менән билдәләп үтергә теләйем.

Әҫәрҙең барлыҡҡа килеүендә бик күп кеше айырым өлкәләрҙә ярҙамсы булды. "Башҡорттарҙың тарихын" компьютерҙа тәүге йыйыуҙы башкарыусы Якын көнсығыш техник университетының

ғилми хеҙмәткәре Мостафа Өзбашҡа, башҡортса фонт, верстканы һәм әҙерләү кеүек һәр төрлө компьютер мәсьәләләрен бер йыл буйынса уңышлы ярҙам итеүсе һәм хәҙергә Башҡортостан картаһын әҙерләүсе Якын көнсығыш техник университетының ғилми хеҙмәткәре Юныс Әмрә Гюрбюзға, әҫәргә сығанаҡтар өҫтәлеүенә Чикаго университетының сығанаҡтарынан файҙаланып, беҙгә һәр ваҡыт ярҙам иткән Эврим Бинбашҡа, иҫке грекса күҙәтеүҙәргә тексҡа индереүсе Өзләм Серткә, ғәрәпсә һәм фарсы текстарҙы эшләгән Сәлим Ҡараһасаноғлу менән һәр кәрәккән ваҡытта машинкаһы менән ярҙамға йүгергән Тюлай Билгин кеүек был баҫма эшенә ярҙамдарын йәлләмәгән "ходуд әл-ғәләм"дәгә ("ғәләм сиктәре"ндәге) дуҫтарҙың барыһына ысын күңелдән рәхмәт әйтәм.

Әҫәрҙең 1994 йылда Башҡортостанда башҡортса баҫылыуына ҡарамаҫтан, юғарыла тәлгә алынған асыҡлауҙар, сағыштырыуҙар, төҙәтеүҙәр кәрәгәү сәбәбле, әлбиттә, башҡортсаһын әҙерләү Әмир Юлдашбаевтың бик күп эшләүенә сәбәп булды. Әммә Әмир Юлдашбаев һәр ваҡыттағы кеүек был эште лә яуаплылыҡ, аҡылы биргән етдилек менән башлап, аҙағына еткерҙе. Форсатымдан файҙаланып уға рәхмәттәремде белдерергә теләйем. Шулай уҡ был китапты баҫыуға әҙерләгәндә башҡортса тексын компьютерҙа баҫҡан Урал Юлаҡов һәм Рим Хажиға рәхмәттәремде белдерәм.

Бөтә тырышыуыбыҙға ҡарамайынса, күҙәбеҙгә әләкмәгән бик күп нәмәләр барҙыр. Уларҙы киләсәктә төҙәтеү өмөтө менән әҫәрҙе баҫтырыусы ТЮРКСОЙ-ҙың хеҙмәткәрҙәренә ғаиләбеҙ исеменән рәхмәт әйтәм.

Иҫәнбикә Туған
2002 йылдың 9 ноябре.
Анкара.

§ 1 Başkurtlara Ait İlk Kaynaklar 3
§ 2 İslam Membalarına Göre Başkurtlar 5
§ 3 İbn Fadlân'a Göre Başkurtlar 6
§ 4 İdrisî'de Başkurtlar 7
§ 5 Başkurtların Menşei 9
§ 6 12-14. Asırlarda Macaristan'da Başkurtlar 10
§ 7 Başkurtlarda İslamiyetin İntişarı (Yayılması) 11
§ 8 Moğollar Devrinde Başkurtlar 13
§ 9 Moğollar Hizmetinde ve Mısır'da Başkurtlar 13
§10 Başkurt İlinde Hanlar 14
§11 Tura Şıban Hanları 14
§12 Tümen Beyleri ve Nogay Mirzaları 15
§13 Rusların İlk İstilâları 18
§14 Rus İstilâsı Karşısında Son Tura Sultanları, Kalmuk ve Nogaylar, Orta Başkurtların Tâbiyeti Kabul Eylemeleri 19
§15 Güneydoğu Başkurdistan Kazak ve Karakalpak Hanları 21
§16 Başkurt Ülkesinin İç Teşkilatı 22
§17 Uruğ Kabile Teşkilatı 23
§18 Sınıf Teşkilatı 25
§19 İkta Asaba Sistemi 26
§20 Rus Hâkimiyeti Altında Başkurdistan 27
§21 Seyit Bahadır 28
§22 Küçüm Han Oğullarından Başkurdistan'da Faaliyette Bulunanlarının Şeceresi 29
§23 Devlet Geray, Abuga ve Küçük Sultanlar 30
§24 Seyit Bahadır 38
§25 Küçüm Agay'ın ve Aldar Tarhan'ın Kıyamları - 1705-1741 40
§26 Murat Sultanın Harekatı 43
§27 Qayıb Hanın Hareket ve Teşebbüsleri 48
§28 Kalmuklar ve Başkurtlar 59
§29 Petro'nun Türkistan'ı İstilâ Planı - Qayıb Han ve Başkurtlar 62
§30 Bu Devirde Başkurt İlinin İç Vaziyeti 67
§31 Küçüm Oğlu Akay'ın, Aldar Tarhan'ın ve Kilmek-Abız'ın Hareketleri 69
§32 Kara Sakal - Baybulat Sultan Hareketi 81
§33 Batırşah Kıyamı 87
§34 Kalmukların Doğuya Çekilmesi 97
§35 Yulay ve Salavat 99
§36 Mahkeme-i Şeriye 101
§37 Başkurdistan'ın Ruslarla İskânı 101
§38 Kantonluklar 102

§39 Rus Hükümetinde Başkurt Ordusu 103
§40 Son Rus İhtilâlleri Sırasında Başkurtlar 107
§41 Son Rus İhtilâlleri Sırasında Başkurtlar 109
§42 Muhtar Başkurt Ülkesi 110
§43 Moskova Kongresi 110
§44 Başkurt Ülke Şurası 111
§45 İlk Başkurt Kongresi 112
§46 İkinci Başkurt Kongresi 114
§47 Başkurdistan Muhtariyeti'nin İlanı 115
§48 Üçüncü Başkurt Kongresi 116
§49 Başkurt Hükümeti ve Sovyetler 119
§50 Dağlarda Kıyam Hazırlığı 121
§51 Çekoslovak İsyanı 123
§52 İlk Başkurt Alaylarının Teşkili 124
§53 Alaş Orda ile Semipalat'taki Müşavereler 125
§54 Samara'daki Müşavereler 127
§55 Ufa Devlet Şurası 127
§56 Başkurtlar ve Tatarlar 128
§57 Nazik Bir Zamanda Geniş Planlar 129
§58 Demokrasinin İflası 132
§59 Yüzbaşı İsmail Şerif'in Hatıratı 137
§60 Pokrovsk Savaşı 140
§61 Ahmer Savaşı 142
§62 Yürektav-Yamıns Savaşı 143
§63 Sermen Savaşı 144
§64 Sovyetlerle Anlaşma 145
§65 Sovyet Tâbi Başkurdistan'ın İlk Günleri 146

Haşiyeler 156

§1 **Başkurtlara Ait İlk Kaynaklar**

Batlamyus'da[1] takriben Don havzasında gösterilen bir kavmin ismi olarak geçen Παγυρται[*] adı Başkurt ismi olsa gerek; Volga ve Ural havzalarında yaşayan kavimler olduğu anlaşılan Βορουσκοι, Ταβινοι, Γηουινοι[**] adlı kavimlerinin isimlerinin de Başkurt urığları olan Geyne, Tabın, Boraç (>Burcan=Barac+an) ile,[2] olabileceğini göz önünde tutmak icab eder. Aynı müellifin eserinde daha doğuda Ural'ın güneyinde yaşayan bir kavim olarak zikredilen Σαυοβηνοι[3] Başkurtların Kıpçak zümresinin bir şubesi bulunan Suvınların ismi ile birleştirilebilmektedir. Dolayısıyla bu Türk kabilesinin esas unsurlarının Batlamyus zamanında (2. yüzyıl) veya bu müellifin kaynağı olan Marin de Tyr'ın eserinin yazıldığı zamanda (1. yüzyıl) dahi, şimdiki ülkelerinde ve bu ülkenin batı ve güney taraflarında dağınık olarak yaşamış olduklarını iddia etmek mümkündür. Bununla beraber Başkurtlar, kendi rivayetlerinde kendilerinin ve Bulgarların ilk cetleri olan Kencelerin Buhara tarafından geldiğini söylerler.[4] Batlamyus da Horasan'da, Partlar'ın ülkesinde gösterdiği Παασκαρτια[5]dan söz eder. Öte yandan İran destanlarında ve batı kaynaklarında bilinen Vaşgird,[6] Tirmiz yanındaki Başkurt dağı ve Pamir'in Çitral tarafındaki Başkurt[7] gibi coğrafi isimler, eski Bulgarlar gibi[8] Başkurtların da en eski çağlarda, Türkistan'ın güneybatı taraflarında yaşamış olduklarına delâlet edebilir. Efsanelerde görülen *Gürksar* yani "kurt baş" kelimesi[9] "Başkurt" kelimesinin "kurtbaş"dan geldiğine dair halk etimolojilerinin ve faraziyelerin[10] eski bir şekli olabilir.[11] Türk rivayetlerinin en eskisi olan Oğuz destanında[12] Başkurtlar, Edil havzasına yakın ve Bulgarlarla sınırdaş bir dağlık ülkede yaşayan, kuvvetli ve şekavetle tanınmış (cebbar ve ayyar), kibir ve nüfuzeti dolayısıyla hiç bir cihangire baş eğmeyen bir kavim sıfatıyla zikrediliyorlar. Bunların o dönemde yaşadığı dağ veya dağlık ülke (Ural dağları) bu destanda "Başkurt dağları" (kuhha-i Başkurt) diye adlandırıldığı gibi reislerine de fulûs (فلوس) denilmekte olduğu söylenmiştir. Bu son kelimenin *qulavuz* (قلاوس) demek olması mümkündür.[13] Bu destanda bütün eski Türk kabileleri zikrolunduğu halde "Bulgar" kabilesi henüz zikredilmiyor. Kuvvetli bir kabile olarak ancak Başkurtlardan bahsediliyor. Bunların reisleri "Qaraşid" isminde birisi imiş ve onun "Ulu-Balugur" isminde bir kalesi ve istihkâmı varmış; Oğuz Hanla savaşmış ama yenilerek boyun eğmiş. "Balugur" LİR[***] Türkçesi'yle "Beş Ogur" demek olabilir. O halde aynı manada olan "Bilgar" da (Bulgar) başta bir kavim ismi değil bir kale ismi olmuştur. "Başgur" (Cem'le "baş+gur+t") "ŞAZ-Türkçe" bir kelime olmuş, yani Başkurtlar eski Bulgar

---

[*] [*B* nüshasında Παγυρται yazılmışsa da, *A* ve *Or.* nüshalarında Παυυρται yazılmıştır. –İ.T.]

[**] *Or.* nüshasına göre –İ.T.]

[***] [LİR ve ŞAZ Türkçesi için bkz. Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul, 1970 (2. baskı),s 22,24—İ.T.]

ve Hazarlar gibi "LİR-Türkçe" değil, "ŞAZ-Türkçe" konuşan bir kavim olmuşlar. "Qara+şid", Fergane'de ve Semerkand'da, İslam'dan önce görülen "Aq+şid" (Akhşid, Akhşad) lakabının benzeri, yani "Şad" (şid) lakabına "qara" kelimesi eklenen bir lakap olmuştur. "Qara şid" *Oğuznâme*'de Samanilerin cetleri devrinde yine şimalde yaşayan bir güçlü kavmin hükümdarının ismi yahut lakabı olarak zikredilmiştir.[14] Edil-Ural-Altay mıntıkasında Bulgar ve Suvarların henüz bir siyasî teşekkül sıfatıyla bahsedilmedikleri zamanlarda Başkurtların zikredilmesi ehemmiyetlidir. Oğuz destanının bu ilk kısmı ise milattan önceki asırlara ait rivayetleri ihtiva etmektedir.[15]

Eski Başkurtlara ait en şayanı itimat kayıtlar Çin kaynaklarında görülmektedir. Fakat bu kayıtlar Çinliler tarafından kavim isimleri olarak zikredilen bazı isimlerin "Başkurt" ismine benzetilmesinden başka bir şey değildir. Bunlardan birini Çinli Prof. Chang Hsing-lang keşfetmiştir. Sui sülâlesinin miladi 643'te yazılan tarihinde Orta Asya kavimlerinden bahsederken Batı Türkistan'da Hazar denizine kadar uzanarak yaşayan "T'ieh-le" Türk kabileleri ittihadının bir boyu "Ba-şu-ki-li" [Pa-shu-chiu-li--İ. T.] diye adlandırılmıştır, ki Prof. Chang'a göre bu Başkurt demektir. T'ieh-le'ler hakkında bu "Sui-shu" yani Sui sülâlesi tarihinde "eski Hsiung-nu (yani Hun) kavminin bilvasıta halefidir" denilmektedir.[16] Bu kavmin isminin Türkçe aslı Töles yahut Tölös'tür,* ki bu isimler Orhun kitabelerinde de zikredilir. Demek Başkurtlar Göktürkler zamanında Tölös kabilesine dahil bir Türk kabilesiydi ve bunlar Hunların halefi sayılıyordu. Tölösler ise Altay-Irtış taraflarında yaşayan Kıpçak kavimlerinden ibarettir. Kıpçakların da miladın ilk asırlarında Güney Türkistan'da yaşadıklarını gösteren deliller vardır.[17] Sonra bu kavimler Hunlar devrinde Doğu Avrupa'ya dağılmışlardır. Batlamyus zamanındaki παγαριτας de aynı müellifte görünen Hun ve Suvınlar gibi[18] Hun heyetine dahil olarak daha 1. yüzyılda Ural dağlarına gelmiş olacaklardır. Türk Başkurtların birleşmesinden önce Ural taraflarında bazı İran Sarmat kavimlerinin yaşamış olduğu, coğrafî isimlerinden anlaşılmaktadır.[19] Başkurtların Kıpçak grubuna dahil bir kabile olarak görülmesi diğer tarihi kayıtlara da uygundur. Yerde anlatacağımız gibi Kıpçak ve Qanglı kabileleri bugünkü Başkurtlar içinde en kudretli unsurdur. Bunların arasında Yemek ismini taşıyan aileler de vardır.[20]

Çinli Prof. Liu Mau-tsai 8. asırda Volga mıntıkasında yaşayan ve eski Hunların halefleri sıfatıyla zikredilen kavim ve kabileleri saymış: Bunlar A-de (Edil) nehri üzerinde Xo-tze (Hazarlar), Go-ti (Guzlar), Pi-tzen (Peçenekler), Sube (Sabirler), Yovey (İbirler), Bo-xon (belki de Bulgarlar), Bey-dir (ihtimal Başkurtlar), En-gu (ihtimal Uğur kavimleri), Alan ve Xun (Hun) kabileleridir.[21] Eski Başkurt rivayetlerinde Başkurtların cetlerinin eskiden Buhara taraflarında yaşamış ve kavmî isimlerinin de "Kenee" olduğunun söylendiğini zikretmiştik.[22] Bu rivayet

---

*[Bu konuda değişen görüşler için, bkz. Golden 1992: 934-94. İ.T.]

de kenara atılamaz, zira Aral Gölü etrafında "Kence" ve "Kencek" isminde kabileler yaşamış,[23] Başkurtlar arasında da "Kencek" şeklinde aile isimleri görülmüştür.[24] Bu rivayetler Başkurtların Orta Asya'dan ve Aral gölü mıntıkasından gelmiş olduklarını gösterebilir. Mahmud Kaşgarî şimdiki Talas mıntıkasında "Kencek Sinizi" isminde bir yer zikreder. Kencekler Khalac ve Karluklarla birlikte Eftalit heyetine de dahil olmuşlardır. Kencekler, bu Çanglı ve Gurlarla akraba kavim olmuşlardır.

§2

İslam Membalarına Göre Başkurtlar

Araplar, Başkurtları şimdiki ülkelerinde buluyorlar. Yalnız müverrih Mes'ûdî Peçenekler ve diğer üç kabile ile birlikte "Bacgurd" isminde bir kabilenin Aral gölü yanında Oğuz, Karluk ve Kimaklara karşı yapılan savaşta mağlup olup, Kuzey Kafkasya'da Hazar ülkesine sığındığını zikretmiştir.[25] Bu hadise 840 yıllarında gerçekleşmiştir. Müslüman milletler bu kavmi Başcirt[26] ve Başgurd[27] isimleri altında tanımışlardır. Ayrıca İslam müellifleri tarafından "Hıfcaflar'a komşu"[28] olmak üzere Macgarye[29] yahut "Az-Hıfcaqlar'ın komşusu" olmak üzere Yasu-Yagsun,[30] "Kimakların Etil ile Irtış arasında oturan bir kısmı", "Kimakların kıble tarafında yaşayan Macgarye"[31] kabilesine dair verdiği malumatın da Başkurtlara ait olduğu anlaşılmaktadır. İstakhrî, Başkurtları "Oğuzların sonunda" yani Aral-Hazar arasında yaşayan Oğuzların kuzey tarafında, onlara bitişik olarak yaşayan ve kimseyi yanlarına sokmamak için müsait yerlerde Bulgarlara tâbi olarak yaşayan ve sayıları (yani askerleri) 2000'i geçmeyen bir kavim olarak tarif eder.[32] Al-Birunî de Başkurtların yaşadığı ülkeyi "Başkurt Dağları" (Cibâl-i Başkhırt) diye adlandırır ve bu kavmin, İbn Fadlân'da olduğu gibi, Yayık Peçeneklerine komşu olmak üzere Edil, Bulgar ve Suvarların doğusunda yaşadığını zikreder.[33] Bu dağların ismi olan "Ural" kelimesine 13. asırda Çinggizlilerden Şibanoğulları ulusunun sınırlarının tarifinde, Ebülgazi Han tarihinde ve Nogay destanlarında[34] rastlanıyor. Gerdîzî'de Başkurtlar, Hazarlara tâbi olarak, Hazarlarla Kimaklar arasında bulunan dağlık mıntıkada (yani Güney Ural dağlarında) yaşayan 2000 kadar atlı askere malik, Kırgızlarla (Yenisey Kırgızları ile) dost geçinen bir kabile olarak tarif edilmiştir.[35] Fakat bu vaziyet Kırgızların daha Yenisey havzasında değil, onun daha batısında, Altay dağlarında ve Batı Sibirya'da Ural dağlarına bitişik bir ülkede yaşadıkları zamana ait eski bir İran rivayetinden alınmış olsa gerektir.[36] Hazarlara tâbi 2000 askere malik Başkurtlarla, İstakhrî'de aynı miktar askerle Bulgarlara tâbi olarak yaşayan Başkurtlar, bu kavmin Edil havzasına yakın olan, yani Ural dağları ile Edil nehri arasında yaşayan kısmına ait olsa gerektir. Bundan anlaşıldığına göre İslam devrinde Müslüman müellifleri tarafından Başkurtlar hakkında verilen malumata, bunların İslamiyet'ten evvelki hayatlarına ait rivayetler de karıştırılmıştır ve bunların birini diğerinden ayırmak kolay değildir.

§3

İbn Fadlân'a Göre Başkurtlar

Başkurtlar hakkında oldukça mufassal malûmat veren İbn Fadlân'ın, daha önce Yâqût al-Hamavî'nin naklinden malûm olan kayıtları, seyahatnamesinin Meşhed nüshası bulunduktan sonra eserin aslının Yâqût'taki nakillere nispeten daha mufassal olduğu anlaşılmıştır.[37] İbn Fadlân'ın katibi bulunduğu bu Arap sefaret heyeti, onlara refakat eden ticaret kervanı ve Khorezm'den aldıkları muhafız askerler, 922 ilkbaharında Üstyurd'daki Çıng'dan indikten sonra şimdiki Ural vilayetinde Oğuz başbuğlarının karargâhlarına geldiler. Orada birkaç vakit kalıp yollarına devam etmek üzere Yağındı (şimdiki Yavındı) nehrine geldiklerinde, kervanların bu nehri tulumlar üzerinde yavaşça geçerken, Başkurtların taarruzuna maruz kalmaması için, bir kısım askerî nehrin ötesine öncü çıkarmak sıfatıyla ihtiyat tedbirleri almak mecburiyetinde kaldılar. Sonra sefaret heyeti Peçeneklerin Cim (Emba ki bugün de Türkçesi Cim'dir) ve Cayıkh (Yayık) nehirleri arasındaki karargâhlarına geldiler. Daha ileride Kinel, Sokh (Soq) ve Kielev nehirlerini geçtikten sonra Başkurtların yaylalarına geldiler. Bundan anlaşılıyor ki Ural dağlarında yaşayan Başkurtlar, güneyde Mogacar dağlarında Oğuzlarla, Yayık'da Peçeneklerle ve batıda Sokh ile Çerimşen'de Bulgarlarla komşu olmuşlardır. Sefaret heyeti Sokh ile Çerimşen arasında, yani şimdiki Samara vilayetinde yaşayan Başkurtların yanında duraklamış ve İbnü Fadlân da orada bu kavmin adet ve akidelerine dair meşhur notlarını tutmuştur. O'na göre o zamanda Başkurtlar halis Şamanî olmuşlardır müellifin kaydettiği akidelere gelince, bunlar zamanımıza kadar yaşayan itikat şekillerine ve genel olarak şamanî Türklerin âdet ve akidelerine uymaktadır. En kaba şamanîlerde, bilhassa Altaylılarda, tarihte ve bugün olduğu gibi İbn Fadlân'ın muasırı olan Başkurtlar da ervahın temsili olmak üzere keçeden yahut ağaçtan mamul "tös" bulundurmuşlardır; İbn Fadlân da bunu tenasül uzvuna benzetmiştir.[38] O, bundan başka Başkurtların ongunları olan hayvan ve kuşları saymıştır, ki bunlar Başkurt şecerelerinde de mezkurdur. İbn Fadlân bunları on iki ilâh olarak gösteriyor; bu sayı Başkurt boylarının on iki bavlı (boylu) diye ifade edilmesiyle mutabıktır. Bunlardan Büreen kabilesinin ongunu olarak şecerelerde malum olan turna da İbn Fadlân tarafından bir ilâh olarak zikredilmiştir.[39] İbn Fadlân'a göre Başkurtlar "Türk kabileleri arasında en şerir, en güçlü, insan öldürmeyi hiçe saymakta en ileri gideni" olduğu için sefaret heyeti bunlardan çok korkmuştur. İbn Fadlân'a göre bunlar sakallarını tıraş ediyorlardı. İbn Fadlân, bir de bazı göçebelerde ve bazı Başkurtlarda görülen bir adeti yani gömlek ve donların kat yerlerindeki bitleri, dişleriyle çiğneyerek öldürmelerini "bit yeme" âdeti olarak anlatmıştır. Başkurtlar şamanî oldukları halde aralarından birisi İslamiyeti kabul etmiş olmalıdır ki, o sefaret heyetinin hizmetinde bulunmuştur.

Diğer İslam kaynaklarına gelince, İstakhrî, Bulgar şehrinden "İç Başkurtlara" kadar 25 günlük mesafe olduğunu söyler, fakat "Dış

Başkurtlar"dan bahsetmez. Bulgar'dan 25 günlük mesafe, herhalde güney Ural dağlarındaki bir merkezî noktayı göstermektedir. İstakhrî'nin Bulgarlara tâbi olduklarını söylediği Başkurtlar, İbn Fadlân'ın Soxh boyunda gördüğü batı Başkurtları olmalıdır. Öte yandan Abu Hamid al-Andalusî 1135 yılında (Hicri 530) Edil Bulgarlarını ziyareti sırasında Başkurtları da ziyaret ettiğini anlatır.[40] Bu seyyah burada uzun insan kabirleri gördüğünü anlatır. Aynı zamanda kendisinin Konya'yı ziyareti sırasında tanıştığı ve o zaman artık Müslüman olmuş olan Başkurtlardan Davut bin Ali isminde birisinden, Konya tarafında görmüş olduğu uzun bir kabir hakkındaki rivayeti de naklecer.

§4

İdrisî'de Başkurtlar

Coğrafyacı Şerif İdrisî (öl. 1162) eserinin beşinci, altıncı ve yedinci "cüz"lerinde Başkurtlar hakkında daha kimse tarafından layıkıyla tahlil edilmemiş olan oldukça mufassal malumat vermiştir. Beşinci iklimin 7. cüzünde Edil nehrinin doğu kolunun (yani Ak-Edil'in) "Başkurt nahiyesi"den güçlenerek aktıktan sonra Peçeneklerle Bulgarların arasından geçtiğini; Beşinci iklim 8. cüzde "İç Başkurtlar" (al-Başcırt al-dâkhila) ile Oğuzların ülkesini yüksek ve ormanlık Marğar (مرغار ، مرغان dağının ayırdığını söyler. Barthold bu dağı Mogacar dağı ile birleştirmektedir.[41] Altıncı iklimin 7. cüzünde İdrisî "Dış Başkurt" (al-Başcırt al-khârica) ülkesini tavsif ediyor. Ona göre Başkurt ülkesi gayri meskûn bozkır ve çöllerden ibarettir. Kasabaları ve ahalisi pek az, yolları geçit vermez; İç Başkurdistan'da dağlık yerden çıkan Suqan سوقان (galiba Yayık)[42] nehrinden 8 merhale doğuda (demek Yayık nehrinin başlarında) küçük Nemcan (منجان , نمجان) kalesi vardır, bu bölgeyi hüsnü siretiyle tanınmış bir sülâle, nesilden nesile idare eder. Bu şehrin 8 merhale doğusunda Arcıqa (ارجيقا herhalde İrendik) dağı bulunur. Burada bakır maden ocakları vardır ki 1000'den fazla insan çalışır. Bu madenden çıkarılan bakır Khorezm ve Şaş (Taşkent) ülkelerine ihraç olunur. Buradan elde edilen tilki ve kunduz derileri de Hazar denizi sahillerine ve Deylem taraflarına gönderilir. Bu ülkenin dağlarından ve nehirlerinden pek çok kıymetli taşlar çıkarılır. Nemcan şehrinden kayıklara binerek (Yayık yani Suqangan nehri üzerinden olacak) Hazar denizi kıyılarına geldikten sonra bu denizin sahilini takip ederek Etil şehrine (Hazarların payitahtına) gelinir. Bu Nemcan şehrinden 8 merhalede Gurkhan (غرخان ,غرجان ,جلانغ) adında büyük ve mamur bir şehre gelinir, ki Tabaristan (Hazar) denizine akan Etil nehrinin kuzeyinde bulunur. Bu nehir üzerinden ticaret kayıkları geçer. Bu şehirde güzellik ve sağlamlık itibarıyla diğer Türk ülkelerinde misli görülmeyen sanat işleri, bilhassa eyer ve silâhlar işlenir. Asquniya (اسقونيه doğrusu اسقوثيه) padişahı burada oturur. Aynı Etil nehri üzerinden 8 merhale aşağıda Qaruqıya قاروقيا ihtimal قاراقيا Qaraqaya) nehri bulunur; bu nehir aynı Etil nehri üzerinde bulunan Bulgar'dan 16 merhale yukarıdadır. Bu şehrin evleri ahşap binalar ve derme çatma evlerden (khargâbat) ibarettir. Bulgar ahalisi bu Qaraqaya ahalisine karşı

gaza eder. İç Başkurt ili ise Qaraçaya'nın 10 merhale mesafe kuzeyinde bulunmaktadır. İç Başkurt'un ortasından Dış Başkurt'un ortasına kadar 11 merhalelik yoldur. Başkurtlar irade ve şecaat sahibi insanlardır. Onların elbiseleri Bulgarlarınki gibi olup uzun *qurtuq* giyerler. Yedinci iklimin 2. cüzünde İdrisî, "Başkurt ülkesinin bakiyesi" diye Maisra (ماسترہ , مایسرہ) ve Qastra (قایسترہ, قَستَرہ) şehirlerinden bahseder, ki bunlar Edil nehrinin bir kolu üzerinde bulunmuşlardır. İdrisî, burada İstakhrî'nin Ural Başkurtları ile Tuna'daki Macarları "Başkurtların iki zümresi" (صنف) diye gösterdiği cümleyi değiştirerek, güya Ural dağlarında yaşayan iki "Başkurt uruğu"na (قبیلہ) aitmiş gibi tahrif ederek nakletmiştir. Evliya Çelebi'nin ileride zikredilecek bir kaydından da görüleceği gibi "İç-il-Başkurtları" 17. yüzyılda bile görülmektedir; fakat İstakhrî'deki gibi "İç Başkurt"un karşılığı olarak "Dış Başkurt" olmuş ise, bunlarla 10. yüzyılda yaşamış Tuna Macarları da kastedilmiş olabilir.[43] Dolayısıyla İdrisî, "Dış Başkurt" diye Macaristan'daki veya "Oqa Macarları" denilen yukarı Edil Macarları[44] ülkesindeki Kastra (şehir ve kasabaları),[45] Ural dağlarındaki Başkurt iline gelişigüzel aktarmış olabilir. Arap müelliflerinden İbn Fadlân ve İstakhrî gibi, 13. yüzyılda Fransa kralı tarafından Moğolistan'a gönderilmiş olan Rubruk da, Başkurtların şehir ve kasabaları olduğundan bahsetmez. Rubruk, Başkurtların göçebe bir kavim olduğunu beyan eder; fakat İbn Fadlân gibi Rubruk da, Step Başkurtları ülkesinden geçmiştir. İdrisî Başkurt ülkesinde zikredilen şehir ve kasabalar ile maden işletme sahalarının dağlık mıntıkalarda bulunduğunu kaydediyor. Buralarda, bu gibi sanayi ve pazar yerlerinin bulunmuş olması pek muhtemeldir. Ruslar tarafından 17 ve 18. asırlarda tesis edilen fabrikaların birçoğu da, rivayetlere göre önceden var olup sonradan terkedilmiş maden işleme yerlerinde kurulmuştur. İdrisî eserinde kuzey taraflarına dair verdiği malumatı İrtiş havzasında yaşayan Kimaklardan Hakan oğlu Canakh isminde birisinden nakletmiştir. Mamafih, İdrisî'nin pek mufassal olarak verdiği bu malumat ancak büyük bir ihtiyatla kabul edilebilir. Batlamyus'un kayıtlarını kendi zamanındaki isimlere gelişigüzel yerleştirmeyi adet edinmiş olan bu müellif,[46] Ural ve Sibirya tarafları için kendisinin kaynağı olan Canakh bin Hakan'ın rivayetlerini Batlamyus'daki isimlerle birleştirmiş olabilir. Onun marhale kayıtları da şüphesiz uydurmadır. Mamafih Doğu Ural'da ve Yayık başlarındaki Nemcan ve Batı Ural'da, Ak-Edil havzasında gösterdiği Gurhan ve Qaruqıya şehirleri ile Arcıqa dağının tavsifi; Ural dağlarında Khorezm, Şaş ve Hazar sahilleri ile Deylem'de emtia ve maden ihracı, eyer ve silâh imali hakkındaki kayıtları, Canakh'ın ifadelerinden, veya bize malum olmayan bir kaynaktan alınmış olsa gerektir. Son zamanlarda bile Khorezm'e ihraç olunan bazı Başkurt ülkesi mahsulatı daha Birunî'de bile "Türk ülkesinden getirilen mallar" sıfatıyla zikrediliyor. Bunlardan Ural dağlarından Khorezm'e kış günleri sevk edilen "Qaq" yani balan ağacı yemişinin (meyvesinin) kağı, yani pestili[47] ve "çağan ağacı"ndan[48] mamul edilen tâbii nakışlı tabak ve maşrapalar[49] hakkındaki kayıtlar mühimdir.

§5 **Başkurtların Menşei**

Büyük Moğol Devleti kurulduktan sonra Avrupa'dan Moğolistan'a, kağanlara elçi olarak giden zevattan papanın elçisi olan Plano Carpini (1243) Ural'ın güneyinden geçtiğinde, Başkurtlardan "Bascart" ismiyle; Fransa kralının elçisi olan Rubruk (Rubruquis 1253) "Bascatur" ismiyle bahsetmişler ve her iki seyyah da bu Başkurt ülkesini kendilerinden önce Edil sahasını ziyaret ettikleri rivayet olunan Macar Dominikan rahiplerinin gördükleri "Büyük Hungarya" (Magna Hungaria) ile birleştirmişlerdir. Bu keyfiyet Ural Başkurtlarının menşei hakkında yanlış mütalâaların ortaya konulmasına sebep olmuştur. Rahip Julian, "Büyük Bulgarya"nın (Magna Bulgaria) yakınında Macarların eski zamanlardaki muhaceretlerinden sonra doğuda kalan Ungarların ülkesini ziyaret ettiğini ve bunların Macarca konuştuğunu anlatır ve bu ülkeyi "Büyük Ungaria" tesmiye eder.[50] Rahibin bu ifadesine bakarak Ural'daki Başkurtların daha 13. yüzyılda Macarcayı unutmayan Macarlardan ibaret olduğu ve bunların ancak 13. yüzyıldan sonra türkleşmiş oldukları iddia edilmiştir.[51] Fakat Macar alimlerinden Gyula Mészéros bu seyahatnamenin sahte olduğunu[52] gerçek olsa bile bu rahiplerin Edil Bulgarlarından Ural dağlarına değin bu Bulgarlara daha yakın olan Macarların eski vatanlarından birisi sayılan Oka Macar ülkesine (Rusça Mesçera) gitmiş olmalarının daha muhtemel olduğunu ileri sürmüştür.[53] Başkurtların miladi 7. yüzyılda artık Tieh-le, Tölös zümresine dahil Türk kabilesi sayılmalarıyla birlikte, Başkurtların Türklerin Kıpçak ve Qun zümresine dahil bir kabile olduğu ve binaenaleyh Türkçe konuştukları muhakkaktır. Ebülgazi Han, Çengiz oğlu Coçi Han tarafından tenkil ve takip edilen Kıpçakların Başkurt ülkesine iltica etmiş olmaları dolayısıyla onlardan İştek diye söz ederek, Başkurtların ekseriyetinin Kıpçak'tan ibaret olduğunu zikreder.[54] Bu kayıt bizim için Başkurt ülkesinde Kıpçak unsurunun kalabalık olmasını göstermesi itibariyle mühimdir. Arap müelliflerinin Başkurtları Kimaklara yakın bir Türk kabilesi olarak hatta Başkurtları Kimakların bir nev'i gibi göstermelerine ait yukarıda naklettiğimiz kayıtlar mühimdir. Eserini 1075 yılında yazan Mahmud Kaşgarî, Başkurtların şivesini Türkçenin Yemek (Kimak, Kıpçak) şivesinin de dahil olduğu gruptan saymıştır.[55] Şemseddin Dimaşqî (öl. 1327) Başkurtları Kıpçak oymakları meyanında saymaktadır.[56] İleride anlatacağımız veçhile bugün Başkurtların en kalabalık kabilesi Kıpçaklar ve menşe itibariyle Qanglı olan Üsergenlerdir.

Macar rahiplerinin verdiği malumatı Ural Başkurtlarına ait sanarak tertip edilen nazariyeler esassız ise de,[57] bu Macarlar Edil'in doğusunda bulundukları zaman Başkurtlarla Macarların beraber yaşayarak kaynaşmış olmaları, ayrıca Macarlar arasına Başkurtların ve Başkurtlar arasına da Macarların karışmış olmaları pek muhtemeldir. 10. asırda Macarlar üzerinde hâkim olan Türk kabileleri arasında beşincisinin ismi Bizans kaynaklarında Κουρτουγερματου şeklinde yazılmıştır ve bu kelime Kurt

ve Diyormatı diye okunur. Bu son kelime Başkurt kabilesinin ismi olan Yurmatı ile birleştirilir. Altıncı kabilenin ismi ise Tevaχ şeklinde yazılmıştır ve bu da Yeneh şeklinde okunur; bu şekilde Başkurt kabilesi Yeney ile birleştirilmiş olur,[58] ki tamamıyla yerinde bir tespittir.

§6

12-14. Asırlarda Macaristan'da Başkurtlar

Mazgar ve Başgur isimleri birbirine benzediğinden 10. asır Araplarında olduğu gibi Moğollar devrindeki müellifler tarafından da karıştırılmıştır. Buna sebep olan, bir kısmı Başkurtların yalnızca 10. yüzyılda değil, daha sonraki tarihlerde de Tuna Macarları arasında bulunmuş olmalarıdır. Başkurtlar İslamiyeti kabul ettikten sonra da çeşitli vesilelerle Ural'daki vatanlarından ayrılarak Macaristan'a yerleşmişlerdir. Bu olaylardan Abu Hamid al-Andalusî bahsetmektedir.[59] Onun iki eseri vardır: bunlardan biri olan *Tuhfat al-albâb*, ki geçen yüzyıldan beri malumdur ve Dorn ile Frachn tarafından tetkik edilmiş, Gabriel Ferrand tarafından da 1924'de Paris'te neşredilmiştir.[60] Diğeri *Kitâb al-mu'rib an ba'd-i acâib-i 'l-magrip* isminde olup yakın bir tarihte bulunmuştur. Bu eser, Dr. C. Dabler tarafından 1954'te Madrid'te neşredilmiş, 1955'te de Dr. İ. Hrbek tarafından tetkik edilmiştir.[61] Bu eserin diğer bir nüshası 1957'de Amerika'da Princeton Üniversitesi kütüphanesinde bulunmuştur. Bu son eserde Macaristan'daki Başkurtlara dair öncekinde bulunmayan kıymetli tafsilat vardır.* O, bu Tuna Başkurtlarını 1150-1155 yılları arasında ziyaret etmiştir. Bunlar Müslümandı, hatta Abu Hamid'in Hamid isimdeki oğlu bunların beylerinin kızı ile evlenmişti. Ona göre bu Tuna Başkurtları (Başgurt باشغورد) Hungar (Hıngar هنغر) padişahına tâbi olup, her biri gûya İsfahan ve Bağdat'a kadar büyük ve zengin 78 kadar şehirleri vardı. Bu mübalağalı sayı Müslüman Başkurtlarla gayri müslim Macarların (Hungar) hepsine ait olsa gerektir. Abu Hamid Macaristan Başkurtları arasında senelerce kalmış hatta iki oğlu Başkurt kızlarıyla evlenmiş ve onlardan torunları da olmuştur. 1158'de "Gur Kerman" tesmiye ettiği Kiev'e, oradan aşağı Volga'daki "Saqsin" şehrine, oradan da Khorezm yoluyla Bağdat'a ve Hicaz'a gitmiş, hac etmiş ve 1160'ta Anadolu'da Konya üzerinden tekrar Macaristan'a ailesinin yanına dönmüştür. O, Konya yakınlarında Davud ibn Ali isminde bir Başkurtla da görüşüp konuşmuştur. Macaristan'ın Müslüman Başkurtları arasından bazı zevatın, İslamî ilimleri öğrenmek için Halep şehri medreselerine gelmiş olduklarını Yâqût al-Hamavî de zikretmiştir. Abu-Hamid asıl Macarlara da Başkurt demekte ve Macar kralını "Başkurt padişahı" olarak tanıtmaktadır. Dilleri Türkçe olan Başkurtlardan o dönemlerde henüz İslamiyeti kabul etmemiş olanlar bulunmuş ve bunlar Haçlı Seferlerine Hıristiyan Macarlarla birlikte iştirak etmişlerdir. Müslüman Başkurtlar ise Macarların İslamlara karşı seferlerine katılmayıp, sadece Hıristiyan kavimlerle olan savaşlarına iştirak

* [Buradan "Abu Hamid" ile başlayan kısma kadar 4 cümle A nüshasına göre tamamlanmıştır. İT.].

etmişlerdir. Macaristan'daki Müslüman muhacirler arasında Müslüman Khorezmliler de bulunmuş; Başkurt ve Khorezmliler birbirine yakın olup Hanefî mezhebine dahil olmuşlardır. Kiev'de binlerle sayılan Peçenek (Beçne) Türkleri arasında da İslamiyet yayılmış, fakat onlar Magripli üstatlardan öğrendikleri "Magribî" yani "Malikî" mezhebine dahil olmuşlardır. Mısırlı müellifler, Fransız kralı IX. Louis'nin idaresinde Tunus ve Akâya'da (1269-70) yapılan Büyük Haçlı Seferinde Hıristiyan Başkurtların gayret ve şecaatlerinden bahsederler. Bundan haber veren Karatay Hazinedar bu Hıristiyan Başkurtların hepsinin Türkçe konuştuğunu, bunların Haçlılar arasında en şeci ve şerirleri olduğunu, bunların ciddi devlet teşkilatı olmadığını, zengin tüccarlar olan Venedikliler karşısında bunların fukara, fakat şekavetli ve cengâverliği ile tanınmış bir millet olduğunu, onlar hangi padişaha iltihak ederse o padişahın zafer kazandığını, arzı mukaddesde ölmeyi dünyada yaşamaktan daha hayırlı ve sevaplı telakki ettiklerini anlatır.[62] IX. Louis'nin seferlerine Macarların iştirak ettiği Avrupa Macar membalarınca da malumdur.[63] Burada zikrolunan Hıristiyan Başkurtlar, Macarların hâkim tabakası içinde Türkçeyi unutmamış zümrelerin bulunduğuna işaret edebilir. Başkurt ismi umumiyetle Macar manasında kullanıldığından Karatay Hazinedar tarafından bahis mevzu edilen Başkurtların hem Başkurt hem de Macar olmaları mümkündür. İbn Sait al-Magribî (öl.1274) Tuna'nın doğusundaki Macarları Hungar (هنكر) ismiyle aramış ve bunları genellikle bu ırmağın güneyinde oturan Müslüman Başkurtlara kardeş bir kavim olarak görmüştür. Hungarların payitahtının ismini de Trtbua veya Trbtua (تربتوا , ترتبوا) şeklinde kaydetmiştir. Müslüman Başkurtların başkentlerinin ismi ise Qurat (قرات) şeklinde yazılmıştır ki bunu Kran manasına gelen Qran (قران) diye okumak icap eder. İbn Sait'e göre bunları bir Türkmen fakihi Müslüman etmiştir.[64] Abu Ubeydullah al-Bakrî Macaristan'da yaşayan Peçeneklerden 12.000* hane kadarının Hicri 400 yani Miladi 1009-1010 hududunda esir olan bir Müslüman âlimi vasıtasıyla Müslümanlığı kabul ettiklerini fakat Meccus Peçeneklerin ekseriyeti teşkil ettiğini ve bu Müslüman Peçeneklere al-Havalis denildiğini söyler.[65] Yani Macaristan'da Müslüman olanlar yalnız Başkurtlar olmamış, Peçeneklerden de Müslüman olanlar olmuştur; "Havalis" kelimesi Khorezm demek olduğuna göre[66] asıl Khorezmlilerin de burada bulunmuş olmaları muhtemeldir.[67]

§7 **Başkurtlarda İslamiyetin İntişarı (Yayılması)**

Başkurtlara İslamiyeti bir Türkmen fakihinin telkin ettiği hakkındaki haberin Tuna'da değil de Ural'da vuku bulmuş olması pek mümkündür. Yâqût al-Hamavî Macaristan'daki Müslüman Başkurtlardan Halep'e tahsile gelmiş olan birisiyle konuştuğunu nakleder. Bu Başkurtun dediğine göre

* [*Bş BT*'de (1994) yanlışlıkla 200 yazılmışsa da, *A* ve *B* nüshalarına göre bu sayı 12.000 dir. İ. T.]

Macaristan'daki Başkurtların hepsi Hanefî mezhebinde imişler ve onlara Müslümanlığı çok eski bir tarihte Bulgar memleketlerinden gelen yedi kişi öğretmiş. Bu rivayeti o ecdadından nakletmiştir. Demek bunların İslamiyeti kabul eylemeleri daha kendileri Ural'daki Başkurdistan'da iken vaki olmuştur. Bunların bir kısmı Bulgar memleketlerinden gelen yedi kişi tarafından olduğu gibi, diğerleri de Türkmen fakihi tarafından Müslüman edilmiş olur. Türkmen diyerek de Sırderya havzasında yaşayan Oğuzlar kastedilmiş olsa gerektir. Türkler arasında İslamiyeti yayanların çoğu Yesevi şeyhleridir ve bu bölgeden çıkmışlardır. Yâqût al-Hamavî gördüğü Başkurtların yani Tuna Başkurtlarının otuz kadar Müslüman karyesi (köyü) teşkil ederek yaşamakta olduklarını, bunların her birinin de birer şehir büyüklüğünde olduğunu, fakat Macar (هنكر) padişahlarının bu Başkurtların isyanından korkarak kaleler bina etmelerine müsaade etmediklerini söylemiştir. Dilleri artık Türkçe değil Frenkçe (yani Macarca) olup, kıyafetleri de Efrenç kıyafeti imiş ve bunlar asker sıfatıyla Macar kralının hizmetinde bulunup, Macarlarla birlikte gayrimüslim kavimlere karşı harp ediyorlar ayrıca sakallarını da traş ediyorlarmış; diğerleri de İslam ilimlerini öğrenip fakih olmak için Halep'e gelirlermiş.[68] Zekeriya Qazvînî de (öl. 1283) bir Başkurt fakihi görmüştür. O da Başkurtları ekseriyeti Hıristiyan fakat aralarında Hanefî mezhebinde Müslümanlar da bulunan büyük bir millet olarak anlatmış ve Müslümanların Hıristiyanlara cizye vermekte olduklarından bahsetmiştir. Yani Başkurt (باشقرد) ismi ile Macarları ve oradaki Müslüman Başkurt ve Peçenekleri adlandırmıştır. Fakat bu müellif Başkurtları çadırlarda (خرقاهات yani *kharqâhât*) yaşayan, kaleleri bulunmayan bir millet sıfatıyla anlatır, ki bu bilgi herhalde Ural Başkurtlarına ait olsa gerektir. Çünkü Zekeriya Qazvînî zamanında Macaristan'daki Macar ve Başkurtlar çadırlarda değil, köy ve şehirlerde yaşıyorlardı, ne var ki bu müellifin çadırda yaşayan Başkurtlara ait verdiği şu malumat hem Ural hem de Tuna Başkurtlarına ait olabilir: "Başkurt halkı derme evlerde (خركاه *khargâh*) yaşıyorlar. Onların kaleleri yoktur. Bunların oymaklarından her birinin şevket sahibi olan önderlerinin ikta'ı bulunur. Çok vakit bunların arasında bu ikta'lar yüzünden husumet vaki oluyor. Başkurtların padişahı bu nizalara son vermek fikriyle bu ikta'ları ellerinden alarak bunlara (asker olmaları hasebiyle) hazineden maaş (جامكيه *câmegîye*) tayin etmek istedi ve öyle de yaptı. Tatarlar geldiği vakit Başkurt padişahı onlara mukabele etmek için hazırlandı. Onların sergerdeleri, bize ikta'larımızı geri vermezsen harp etmeyiz dediler; padişah da, ben şimdi vermem fakat harpten sonra, kendiniz ve evlâdınız için bu ikta'ları tasdik ederim dedi. Bunun üzerine Başkurtlar dağıldı ve Tatar kılıcı da onları bir mukabele görmeden ezdi."[69] Batu Hanın idaresinde Moğollar Macaristan'a girdikleri vakit Macar kralı IV. Bela'ya tâbi Macar sergerdeleri arasında böyle nizalar olmuştur.[70] İkta'ları kaldırarak maaş vermek meselesi ve Tatarların taarruzu Macaristan'a ait olduğu halde çadırlarda yaşayan Başkurtların ikta'larına ait kayıt Ural Başkurtlarına ait olsa gerektir, çünkü Macar ve

orada artık Macarlaşmış olan Müslüman Başkurtlar için 13. asırda çadırda yaşamak bahis mevzu olamaz. Macar kaynaklarında da böyle bir kayıt olmadığı söylenmektedir.

§8 **Moğollar Devrinde Başkurtlar**

Moğol fütuhatına ait İstanı kayıtlarında Başkurt ismi altında Macarlar da zikredildiğinden, bu iki ülke birbiriyle karıştırılmıştır.[71] Ural Başkurtları Moğol hükümdarlarına pek erken itaat etmişlerdir. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre Ural Başkurtları Çengiz'in ilk fütuhatında, daha 1207 yılında Coçi Han'a tâbi olmuşlardı. Bu da Tölös yani Altaylılarla komşu olarak yaşayan bir kavmin itaati şeklinde kaydedilmiştir.[72] Bu münasebetle bunların Moğol hanlarına karşı harp etmiş olmaları söz konusu olmamıştır. Herhalde kendi büsnü ihtiyarları ile tâbi olmuş olacaklar. Batu Han zamanında muharebe ede ede Moğollara tâbi olan Başkurtlara ait kayıtlar[73] Tuna Macarlarına ait olabilir.[74] Fakat Reşideddin'in eserinde bu müellifin Avrupalı mesai arkadaşları tarafından vücuda getirilen Efrenç Tarihi kısmında Macaristan'da da Tatarlara karşı harp eden kavimler sıfatıyla Başkurtlar, Macar (ماجار) ve Sasan (yani Saksonlar) ayrı ayrı kavimler olmak üzere zikredilmiştir ve bu memleket Macaristan (ماجرستان) tesmiye edilmiştir.[75] Yani Macaristan'da Moğollara yani Batu Hana karşı Macarlarla birlikte Müslüman Tuna Başkurtları da harp etmiştir. 13. yüzyılın son yarısında Tuna Başkurtları Macar kralların dine ikrar (döndürme) siyasetleri ve sonsuz takipleri neticesinde Hıristiyan Macarlar arasında eriyip kaybolmuşlardır.

§9 **Moğollar Hizmetinde ve Mısır'da Başkurtlar**

Ural Başkurtları Moğollar zamanında asker sıfatıyla Altın Orda hanlarının hizmetinde bulunmuşlardı, onlar artık çoktan Müslüman idiler. Fakat arada şamanî kalanları da olmuş olsa gerektir. 15. asırda Şibanoğullarından maruf Ebülhayır Hana tâbi emirler sıfatıyla Başqır yani Başkurtlardan Cığız ve Cal Bahadır nam beyler büyük beyler meyanında zikredilmektedir.[76]

Başkurtlardan büyük ve mu'teber emirler İran'da İlhaniler hizmetinde de bulunmuşlardır. Bunlardan bir Başkurt generalinin Gazan Hanın 1299 yılında Anadolu'da Sülemiş isyanını bastırmak için Kutluşah Noyan ve Çoban Noyanın yanında üçüncü büyük emir olduğu zikredilmiştir.[77] Yine Öljeytü Han zamanında Sıraqan Başqurt isminde bir büyük Başkurt generali zikredilmektedir, ki onun için "ulustan gelmiş" denilmektedir.[78] Yani Coçi ulusundan gelmiş olsa gerektir. Başkurtlardan bir kısmı Kıpçaklarla birlikte Mısır'da ve Suriye'de Memluklar arasında bulunmuş ve aralarından mümtaz devlet adamları çıkmıştır. Bunlardan bilhassa Nasireddin al-Nasırî al-Başqurdî, Sencer al-Rükınî al-Başqurdî, Alaaddin Başqurd al-Nasırî, İlmeddin al-Başqurdî ve Berkuk'un büyük emiri, Sarin al-Dîn al-Başqurdî'nin isimleri tarihi menbalarda sıkça

zikredilmektedir. Bunlardan güzel Arapça şiirler söyleyen fazıl bir emir olan Nasireddin al-Nasirî, 3.3.1322 tarihinde Şam'da vefat etmiştir.[79] İlmeddin al-Başqurdî'yi Memlukların büyük padişahı Karatay Hazinedar gayet akıllı bir devlet adamı, alim ve ahlâk hususunda nümune olacak şahsiyet olarak tarif eder.[80] İlmeddin Sencer al-Başqurdî de onun muasırı idi.[81] İlmeddin Başqurd al-Nasirî Mısırlıların İlhanlılarla olan muharebelerinde 1303 yılında vefat etmiş olan büyük bir emirdir.[82]

§10 **Başkurt İlinde Hanlar**

Moğollar zamanında Başkurt ili, keza İbir-Sibir diye adlandırılan Batı Sibirya'nın Çulman denilen Kama nehri havzası, Coçi Oğullarından Şıban'ın ahfadının ülüşü olmuştur ve bunların ülkesine Tura, kendilerine de Tura hanları denilmiştir.[83] Onlar da bu bölgeyi, memleketleri Rus istilasına maruz kalıncaya kadar idare etmişlerdir. Fakat kış aylarını Saray ve Saraycıkta geçiren Altın Orda büyük hanları da yaz aylarını ekseriyetle Ural dağlarında geçirmişlerdir. Mısırlı İbn Fadlallah al-'Umarî (öl.1348) kış aylarını Saray'da, yaz aylarını da Turan (yani Tura) hanları gibi, Arqtag yahut Uraq'da (Ürek) (صاطقار yahut طاع ارق) geçiriyorlar demiştir.[84] Tura, Ötemiş Hacı'ya göre Batı Sibirya ve Başkurdistan, mıntıkalarında oturak hale geçen Mangıtların köy ve kasabaları demek idi.[85] Bu Tura hanları Batı Sibirya'da şehirler vücuda getirdilerse de asıl merkezleri Başkurdistan'da Ufa mıntıkası, bilhassa burada Çişme istasyonu ve Tirme köyü yanındaki "Han Ordası" veya "Tura Han Türbesi" denilen yerler ve Sterlitamak yanındaki "Tura Tavı" ile Hacı Mescit yanındaki "Han Töbesi" olmuştur.[86] Bu itibarla olacaktır ki, İbn Fadlallah al'-'Umarî "Sibir Şehirleri Başkurta tâbidir." demiştir.[87] Aynı müellife göre Sabir ve Çulman ülkesi çok soğuktur ve altı ay kadar kar altında kalır; bu müddet zarfında onların dağları, evleri ve şehirleri kar ile kaplanır; fakat Khorezm'e yakın Mangışlak yarımadasında yaşayan Türkler de İbn Fadlallah'da verilen malumata göre Bürcen nesline mensup birçok kabileden ibarettir.[88] Eğer bu Bürcen (برجان) bir yazı yanlışlığından ibaret olmayıp Güney Başkurtların en büyük kabilesi olan Bürcenler demek ise, Başkurtların bir kısmının Perm tarafında, diğer mühim bir kısmının daha güneyde, Mangışlak'ta yaşamış olduğu anlaşılmış olur. Bürcen Başkurtları zamanımızda dahi eski Khorezm kültürüne en fazla maruz kalan kabiledir. Düğünlerde Khorezm "ton"ları (kaftan) hediye etmek, onu giymek keza tam Khorezm usulünde işlemeli beyaz sarı kürkler, yine çene altında bırakılmış fakat üstü tıraş edilmiş sakal hep Khorezm ahalisinin ve eski Aral-Hazar sahası Oğuzlarının âdet ve kıyafetleridir.[89]

§11 **Tura Şıban Hanları**

Başkurt uruğlarını idare eden Şıban Oğullarına Batı Sibirya ve Çulman sahası gibi Bulgar ve Alatır tarafları da tâbi olmuştur. Şıban'dan sonra oğlu Coçi Buqa sonra oğlu Badaquf, sonra oğlu

Ming Temür (yahut Melik Temür) Hanların şecerelerinde Şiban Oğlunun *inçü*'sünü idare eder. evlâdı sıfatıyla zikredilirler. Ming Temür'den sonra Altın Orda tarihinde fetret devri başladığından, ayrı ayrı şehzadelerin inçü'leri müstakil hanlık şeklini almaya başlamıştır. Ming Temür evlâdından Khiyva ve Maveraünnehir Özbek hanları gelir. Ming Temür'ün Polat ismindeki oğlundan Arapşah Sultanın nesli sonradan Khiyva'da, İbrahim Oğul ismindeki oğlu neslinden Ebülhayır Han ve onun torunları Maveraünnehir'de hanlık yapmışlardır. Ming Temür'ün İlbek ismindeki oğlu ve onun Qanbay ismindeki oğlu Başkurt ülkesinde hanlık ettikleri gibi, İlbek'in Alibay ismindeki oğlu da Bulgar ve Kazan mıntıkasında hanlık etmiştir. Qanbay'ın Toktamış Han'ın muasırı olup hükümranlığı zamanında Başkurdistan'da Kügedi boyunu kendisine karargâh olarak benimsediği bilinir. Kendisinden bazı sikkeler de kalmıştır. Qanbay'ın oğlu olan Mahmudek Hoca keza Ming Temür'ün Bekkondı ismindeki oğlunun oğlu Ali ve bu Ali'nin oğlu Hacı Muhammet Han Başkurt ve Tura vilayetlerinde hanlık etmişlerdir. Zikri geçen Hacı Muhammet Hanın oğlu olan Mahmudek Han da tekmil Tura ve Başkurt illerinin kuvvetli hanı olarak tanınmıştır. Bu hanın oğullarından 1499 yılında vefat eden İbak (İbrahim) Han da Tura Hanlığı ile iktifa etmeyip umum Altın Orda işlerine karışmış; bunun kardeşi olan Mamıq ise bir dönem Kazan'ın idaresine karışmıştır. İbak'dan sonra 16. yüzyılın ilk yarısında oğlu Murtaza Han hüküm sürmüştür. Onun oğlu olan Küçüm Han ise 1563-1598 yılları arasında Batı Sibirya ve Başkurt ili Hanı idi. Fakat onun zamanında Başkurt İlinin Ural'ın batısındaki kısmı daha ziyade Nogay Mirzalarının idaresinde bulunmuştur. 1577 yılında Rus Kozaklarından Yermak, Sibir şehirlerini Küçüm'ün elinden almıştır. Küçüm'den sonra oğulları Ali Han, İşim Sultan orta ve doğu Başkurt ilinde Rus hâkimiyetinin birleşmesine karşı mücadelede bulunmuşlardır. İşim Sultanın oğullarından Abılay Sultan (öl. 1635) ve onun biraderi Abuga Sultan (1659 yılında daha berhayattı) kendi hâkimiyetlerini müdafaa maksadıyla Ruslarla mütemadiyen harp etmişlerdir.

§12

Tümen Beyleri ve Nogay Mirzaları

14. asrın 3. çeyreğinden başlayarak Coçi ulusunun diğer kısımlarında olduğu gibi Tura ve Başkurt ülkesinde de memleketin bilfiil idaresi, hanlara tâbi olan tümen beylerinin elinde olmuştur. Bunlar, Başkurt uruğ beyleri ile beraber asıl hanlarla birlikte gelen Moğol uruğları ve onlardan teşekkül eden tümenlerden ibaret olmuştur. Zikri geçen Qanbay'ın zamanında Dürmen aşireti mu'teber olmuş;[90] bunun oğlu olan Mahmudek Hoca Han zamanında Kongrat ve Salcavut tümen beyleri maruf olmuştur. Bu han hakkında Ötemiş Hacı, "O kuvvetli ve mazbut bir han idi. Tura vilayeti (aşiretleri) ile Kongrat ve Salcavut tümenleriyle harp edip onları mağlup ederek memleketi kendisine bağladı." demiştir.[91]

Bunun gibi Küçüm Han* da Salcavut tümeninin beyi Taybuğa'nın oğlu Yadigar Mirza ile mücadelede bulunmuş; fakat en kuvvetli tümen Mangıt uruğu tümenleri olmuştur. Mangıtlardan Nureddin Bek'in (Nuradın) babası Mangıt Edige Bek, Toktamış Hanın cvlâdına İlek nehrindeki büyük harpte mağlup olunca, "Divan Başlığı Qatay Ali Bey" ile beraber Başkurdistan'a gelerek orada yaşamış ve orada vefat etmiştir.[92] "Divan Beyi" ileride de anlatacağımız gibi büyük vezir anlamına gelmektedir. Nureddin'in büyük divan beyi Qatay aşiretinden olmuştur. Bu kabile Başkurdistan'ın gerek şimdiki Tamyan-Qatay kantonluğunda, gerekse Argayaş kantonluğunda mühim bir aşirettir. Nureddin Bey Başkurtlar arasında Muradım ismi altında maruf olup, onun hakkında tarihi şiirler söylendiği gibi, anısını canlı tutan bir halk havası da vardır.[93] Zikri geçen Şibanlı hanlardan Hacı Muhammet Han bin Ali hakkında Ötemiş Hacı "ol, cemi' Başkurt, Alatır, Moqşı ve şehr-i Bulgar taraflarında bulunan ve şehr-i Tura demekle maruf Mangıt karyelerini zaptederek bu vilayetlerde uluğ padişah olmuştur." demiştir.[94] Yani bunun zamanında Tura ve Başkurt ilinde Mangıtlar (Nogay) köylere yerleşmişlerdi. Başkurt destanında bilhassa doğu ve orta Başkurdistan'da Bayıq, Maça, İçkin,** Büzdek ve emsali gibi Tatarca konuşan ve Başkurt uluslarında (mesela Büreen, Üsergen ve Yurmatları da) Başkurtlaşarak Başkurtça konuşan Nogay ve Tümen köyleri bu oturak Mangıtlardan ibaret olsa gerektir. Bu nevi oturak Nogay unsuru, Nogay Mangıt mirzalarının dayançlarını teşkil etmiştir. Nogay beyleri son Şiban hanları zamanında tamamiyle vaziyete hâkim idiler. Zikri geçen Nureddin Mirzanın torunu Musa Mirza ve onun oğulları Şıh Mamay, İsmail ve İsmail'in oğulları Urus ve Tin-Ahmet, Tin-Ahmet'in oğlu İşterek Mirzalar Başkurdistan'da ve tekmil Yayık havzasında hüküm süren Nogay mirzaları olarak maruftırlar.

Musa beyin oğlu Mamay Mirza, babasının yaz aylarını Başkurdistan'ın ortasında Ak-Edil yanında İremen (yahut İremel) dağları civarında ve Yayıkbaşı Karaorman nam yerlerde geçirdiğini, kış aylarını da Yayık Tamağı'nda (Hazar sahilinde) Üyşük ve Beştamaq adlı yerlerde geçirdiğini şu şiir ile anlatmıştır:

Edil başı Eremen tav + Menin atam Musa'nın
Eli qongan yeriydi + Yayıq başı Qara orman
Menin atam Musa'nın + yaz yaylagan yeriydi
Qızıl Üyşük, Beştamaq + Menin atam Musa'nın
Qış qışlagan yeriydi.[95]

Burada zikri geçen İremen yahut İremel Ural dağlarının yüksek dağı olup Ak-Edil (Rusça Belaya) nehrinin başındadır. Karaorman

* [Bu nüshada ve *Baş Bt* (1994) de Küçük Han olarak geçen bu isim, *A* nushasına göre Kuçum Han olarak düzeltilmiştir. İ.T.]

** [Bu isim *Baş BT* (1994)de İgün olarak yazılmıştır, ki bugünkü anlayışı aksettirmektedir. *OR, A, B* nushalarında İçkin olarak geçmektedir. İ.T.]

yaylaları da Yayık başındadır. Üyşük, bugün Guryev şehrinin bulunduğu yer, Beştamaq ise Guryev tümeninde Yayık boyunda bir tepedir.[96] Şıhmamay (Şıxmamay Şıqmamay) Mirza hakkında Bürcen Başkurtları arasında yazılı şecere rivayetleri vardır, ki ileride bahsi mevzuu olacaktır. Nogay Mirzalarının kış aylarını Yayık'ın ayaklarında, yaz aylarını Yayık ve Ak-Edil'in yukarı taraflarında geçirmek gibi adetleri vardı. Bunlar Başkurtların "Dörtyol Başkurtları" denilen merkezî kısımları üzerinde hükümranlık etmişlerdir. Bunlar da ileride anlatacağımız veçhile Nogay, Sibir, Kazan ve Usa Yollarıdır. 17. asrın başına kadar Nogay mirzalarından zikri geçen Musa Mirzanın oğulları Saydaq Mirza (1540'a kadar), Şıh Mamay (1540-48), Yusuf Mirza (1548-1555) ve İsmail Mirza (1555-1563), sonra İsmail'in oğlu Tin-Ahmet Mirza (1563-1580), sonra bu Tin-Ahmet'in oğlu Ormembet Mirza (1580-1601) meşhurdurlar. Bu mirzalar o kadar büyük nüfuz sahibi idiler ki Tura, Kazan, Astarkhan, Kazak ve Şıban Özbek hanları bunların kızlarıyla evlenmekten gurur duyarlardı. Tura ve Başkurt ili Hanı Küçüm Han da Tin Ahmet'in damadı olmaktan mağrurdu. Ormembet Bey zamanında Başkurdistan'ın güneydoğu ve güney kısımları üzerinde İsmail Mirzanın oğlu Urus Mirza hükümranlık ediyordu; karargâhı da Oy ve Tobıl nehirleri arasında bulunuyor ve mücadelelerinde Küçüm Han: Ruslara karşı destekliyordu. Bu Urus Mirza zamanında orta Başkurdistan'da Tabın uruğunda Burnaq Mirza, Ufa'da Akkelimbet Mirza, Dim nehri boyunda yaşayan Ming aşireti üzerinde Karakelimbet Mirza hüküm sürmekteydi. Bu mirzaların arasında anlaşmazlıklar olmuş ve buradaki Nogayların büyük bir kısmı bu anlaşmazlıklar ve açlık neticesinde dağılıp kuzey Kafkasya'ya Kuban taraflarına hicret etmişlerdir. Bunlar gittikten sonra Karakelimbet'e tâbi illere Bükey isminde bir sultan, Akkelimbet'e tâbi illerde de Gazanfer isminde bir mirza (*knyaz*) riyaset etmişlerdir. Başkurt şecerelerinde anlatılan bütün bu olaylar[97] Rus kayıtlarıyla tamamıyla teyit edilmektedir.[98] Burada zikri geçen mirzalardan Akkelimbet'in Tin-Ahmet Mirza'nın oğlu, Karakelimbet'in de Ormembet Mirza'nın oğlu olduğu anlaşılmaktadır ki bunlar Rus ve Kırım kaynaklarınca da malumdur.[99] Bükey Sultan ise Şıban oğullarından yani Tura Şıbanlarından bir sultan olsa gerektir. Bu devirde Nogay ulusu iki büyük felâket geçirmiş ve bunun neticesinde de Edil'in doğusundaki Ulu Nogay ulusu dağılarak, Kuban ve Kırım tarafına hicret etmişlerdir. Felâketlerden birincisi 1558 yılında Edil havzasındaki büyük açlıktır, ki bunun neticesinde İsmail Mirza Rus Çarının himâyesini kabul etmiştir; diğeri ise 1600 yılındaki açlık ve nizalardır (mirzalar arasındaki anlaşmazlıklar) ki bu sıralarda Ulu Nogay'ın son büyük beyi Ormembet Mirza da vefat ettiğinden Nogay ulusunun başına gelen felâket bir kat daha artmıştır ve "On san Nogay bülgende Ormembet Bek ölgende", yani bir milyon Nogayın iflas ettiği ve Ormembet beyin öldüğü zaman, Nogay ve Başkurtlarda bir tarih başlangıcı olarak sayılmıştır.[100]

§13 **Rusların İlk İstilâları**

1558 yılında Rusya, Nogay ulusunu baştan başa sarsan bu felâketlerden istifade edip, Nogay ve Başkurt uluslarına müdahale etmeye başladı.[101] 1584 yılında Rus Kozakları bu iç ihtilaflardan istifade ederek Yayık nehrinin aşağı mecralarına kadar inip, Yayitsk yani Yayık (şimdi Uralsk Türkçesi Teke) kalesini inşa ettiler. 1581 yılında ise Qanışlı Samar nehrinin Edil'e Munsap olduğu yerde Samara şehrini ve daha ileriye giderek Börü (Rusça Birsk) kalesini tesis ettiler ve Kama ve Ak-Edil nehirlerinin birleştiği yerde önceden mevcut olan Üfü (Rusça Ufa) kalesini işgal ederek bunu bir Rus kalesine çevirdiler. 1586 yılına kadar Samara ve Ufa taraflarındaki tekmil Başkurtlar ve Ostiaklar bu Urus Mirzaya tâbi olup vergilerini ona veriyorlardı. Ruslar mezkur kalelerde yerleşince civardaki Başkurtlardan vergi istemeye başladılar. Bu münasebetle Urus Mirza "Bu Başkurt ve Ostiaklar benim tebaamdır, vergiyi bana verirler. Rus kaledarlarının onlardan vergi isteyerek kendilerine tâbi etmeye çalışmalarına şiddetle mukabele edeceğim." diyerek, Rus hükümeti nezdinde protestoda bulundu.[102] 1572 yılına ait bir Rus kaydında da Kama nehri üzerinde Çeremiş, Ostiak ve Başkurtların Rus Strogonovlar'a itaat etmedikleri belirtilirken Ostiak ismi, Başkurt ismiyle beraber zikredilmiştir. Ahiren, Fin kavimlerinden birine ad olan bu isim İstek, İştek şekillerinde bazen kuzeyde yaşayan Başkurtlara, bazen de (Kazak Kırgızlar ve Kırımlılar ve onlar vasıtasıyla Osmanlılarca) tekmil Başkurtlara itlak olunmuştur.[103] Urus Mirzanın Rus Çarına yazdığı mektubunda bu kelime ile Ufa vilayetindeki Başkurtlarla beraber yaşamakta olan Tipterler ifade edilmiş olabilir. İsmail Mirza zamanında 1558 yılı kıtlık ve açlığını mütcakip Nogay-Mangıt ulusu bozulduğunda bundan Coçi hanlarından Tokay Temür oğullarından Kazak hanları istifade ettiler. Bunlardan daha büyük olan Kazak-Kırgız Hanı Haknazar Han 1570 yılında Başkurdistan'ın güney ve güneydoğu uluslarını da kendi itaatine almıştır.[104] Fakat İsmail'in oğlu Urus Mirza hakikaten batı Sibirya ve Başkurt ulusunda Nogay hâkimiyetini tam olarak ikame etmişti ve 1586 yılında Ruslar Ak-Edil'i boylayarak Ufa mıntıkasına gelinceye kadar tekmil Başkurdistan'da Nogay mirzalarının hâkimiyeti tam idi. Mezkur tarihte Rus tâbiyetini kabul eden Başkurtlar pek az ve fakir fukaradan ibaret olup, yalnız hane başına senede bir iki sincap derisi vermekten ibaret sembolik bir vergiye tâbi tutulmuşlardı. Başkurtlar bunu da tediye etmediler. Ruslar eskiden hanlık zamanında askerî sınıf olan Başkurtları kendi ordularına celbetmek yolunu tuttular. Şöylece 1606 yıllarında bunlardan az miktarda asker aldılar. Fakat Rus tâbiyetini kabul eden bu batı Başkurtları az sonra Rus idaresinden çıktılar. 1608 yılında Ruslar bunları tekrar Rus tâbiyetini kabule mecbur ettiler.[105] Fakat Rus tâbiyetini kabul eden Başkurtların nüfusu 1629 yılında ancak 888 haneden, bunlar da Ak-Edil ve Kama nehirleri yani Rusların su yolları üzerinde yaşayan

Başkurtlardan ibaretti. Fakat 1635 yılında Rus tâbiyetini kabul eden Başkurtların adedi 2217 haneye çıktı; halbu ki bu sıralarda bütün Başkurtlar 14.000 hane idi. Başkurdistan'ın en kötü muhafaza edilen kısmı Finlerle komşu olarak yaşayan kuzey kabileleri idi. 17. yüzyılın ortasında Rusların batı Başkurtlarını kendi ellerine geçirmek yolundaki gayretlerinin aniden arttığı görülür. Bunun sebebi, merkezî ve Batı Başkurdistan'da Nogay mirzaları ile Tura sultanlarının hâkimiyet uğrunda Ruslara karşı giriştikleri mücadelelerinin sonunda Nogayların Edil'in batısına geçmesi ve doğudan Kalmukların gelmesi yüzünden idarenin gittikçe gevşemesi olmuştur.

§14

Rus İstilâsı Karşısında Son Tura Sultanları, Kalmuk ve Nogaylar, Orta Başkurtların Tâbiyeti Kabul Eylemeleri

Batı Moğolları olan Oyrat Kalmukları, 1600 yılında batı Kazakistan'a kütleler halinde gelip yerleşmeye başladılar. 1618'de bunların 50.000 hanesi Tobıl ve İşim nehirleri üzerinde yerleştiler. 1630-32 yılları arasında bunların bir kısmı Edil kıyılarına kadar ilerlediler. Reisleri olan Kho-Urlük Tobıl ve Yayık'ta yerleşti. Buradaki Nogay uruğları Başkurdistan içerisine girdiler, bir kısmı da Edil batısına Kırım tarafına hicret eden Tura sultanları, Küçüm Hanın oğulları ve Nogaylardan Urus Mirzanın oğulları bu Kalmukların yardımıyla Rusları Tura ülkesinden çıkarabileceklerini umarak uzun yıllar süren mücadelelere giriştiler. Küçüm Hanın halefi olan oğlu Ali Han 1601-1606 yıllarında Kalmukların, 1608 yılında Urus Mirzanın ve oğullarının yardımıyla Ruslara karşı harp ederek Ufa kalesine taarruz etti. Ali Hanın yanındaki askeri Şırın ve Tabın[*] uruğlarından idi, Başkurtlarla Ufa Tatarları da ona yardım ettiler. Fakat Urus Mirzanın oğullarının muhalifi olan İştirek Mirza bu Ali Hanın işlerini bozdu. Ten-Ahmet Mirzanın oğlu olan bu İştirek Mirza Moskova'nın âli hâkimiyetini kabul etmiş ve Çar tarafından Ulu Nogay ulusunun Ulu beyi olarak tanınmıştı. Ali Han Başkurdistan'da bilhassa Ufa'daki Rusları tardetmek için bu İştirek Mirza'dan yardım istedi. Fakat İştirek Mirza onun planlarını bozdu ve hatta onu yağma ettirdi. Onun yanından dönerken Yayık nehrinde Can Süyük geçidinde oğlu öldüce onun cesedini Ufa yakınlarında, hanların merkadı olan yerde defnetti. Fakat onun bu perişan vaziyetinden istifade eden Ruslar kendisini ani bir hücumla esir ettiler.[106]

Yerine geçen kardeşi İşim Sultan, Nogaylardan çok Kalmuklara dayandı, hatta Kho-Urlük ile sıhrî münasebet tesis etti. 1616 yılında Ufa'yı yağma etti. Kendisi Tobıl havzasının en güzel yeri olan Arman Qaragay'ı merkez ittihaz etti. Yanındaki asker hep Tabın uruğundan idi; bunlar (yani bunların bir kısmı) hanla beraber Tobıl havzasında bulunurlardı. 1622 yılında İşim Han tekrar Ak-Edil kıyılarında bulundu. Kardeşi Qanay Sultan

[*] [*Bş BT* (1994)'de Burın Tabın yazılmışsa da *OR, A, B* nüshalarında Şırın ve Tabın biçiminde yazılmıştır. İ.T.]

da Ruslarla harp ederdi. Bu kardeş Şiban sultanları arasında samimi işbirliği ve sadakat onların bütün tarihinde görülmektedir. İşim Han ile Qanay Sultan da böyledir. Her iki kardeş de Maveraünnehir'deki Astarkhani sülâlesi hanlarıyla sıhrî münasebette bulunup onlardan yardım alıyorlardı. İşim Han'ın ve oğlu Abılay Sultanın keza Abılay'ın oğlu Küçük Sultanın Maveraünnehir hanlarıyla yazışmaları, mektupları zamanımıza kadar gelmiştir.[105] Abılay Sultan Maveraünnehir hanlarından aldığı yardımlarla Tomsk ile Ufa arasındaki eski malikânelerini istirdat maksadıyla Ruslara taarruz ederdi. Fakat bunlar çete hareketlerinden ibaretti. Kendisine Tomsk civarındaki Çat Tatarlarının beyleri Abaq ve Tarlap mirzalar, Başkurtlar ve Ufa Tatarları yardım ediyorlardı. Fakat 1630'da bu iki mirzanın öldürülmesiyle Abılay Sultan daha ziyade Başkurdistan mıntıkasında faaliyette bulundu. Onun merkez karargâhları doğuda İşim boyunda Qaşqaragay adındaki yerlerde ve Batı Başkurdistan'da İsterlitamak civarındaki Turatav dağı etrafında bulunuyordu. Kendisine Kalmuk hanı Kho-Urlük Han da az çok yardım ediyordu. Abılay Sultan 1633 yılında İset Yolu Başkurtlarını ve Qatay uruğunu Rus tâbiyetinden kurtarmak için uğraştı. Kalmuklardan bir grup bu Abılay Sultana yardım bahanesiyle Başkurdistan'ın Divan mıntıkasına girerek, o taraflarda yerleşmek isteyen Rusları kestiler, yağma etriler. Abılay Sultan Ruslarla mütemadiyen harp etti. 1636 yılında Abılay, Divan'da bulunan Kalmuklarla ve kardeşi Tüke Sultan ile beraber tekrar Ufa'ya hücum etti. Bu sefer Rusları bu mıntıkadan çıkarmak için azamî gayret sarf etmiş olmasına rağmen muvaffak olamadı; bilakis kendisi ve kardeşi Tüke, Ruslar tarafından esir edildi. Bu hadise Ruslara karşı mücadele eden Tabın, Ming ve Yurmatı Başkurtlarının maneviyatı üzerinde müthiş tesir etti. Abılay Sultanın halefi olan kardeşi Devlet Giray Sultan, Tura ve Başkurdistan'da Ruslarla mücadelede cephe tutarak harp eden son Tura hanzadesidir. Kendisinden sonra kardeşi Abuga Sultan ve Abılay'ın oğlu Küçük sultanlar da mücadele ettilerse de bu mücadele çete mücadeleleri şeklinde kaldı. Batı Başkurdistan'da bunların en çok faaliyette bulundukları Tabın ve Yurmatı ulusları, bu mücadeleler neticesinde çok yağma edildi ve yıprandı. Kalmuklar da yardım bahanesiyle Başkurtları yağma ediyorlardı ve Ruslara karşı da hainane bir siyaset takibine başlamışlardı. Devlet Giray Ufa'yı, İset Yolunu ve Tura'yı istirdat etmek için 1646-1648 yılları arasında çok gayret sarfetti. Fakat eski Nogayların şimdiki Ural ve Astarkhan vilayetlerine göçen Ulu Nogay kısmı İştirek, Urus ve Ormembet oğulları Kalamuklarla harp ede ede 1646 yılında Edil'in batısına geçtiler. Ural vilayetinde ancak, Küçük Yedisan ve Altıoğlu Cimboylık Nogayları kaldı. Bunlar az ve zayıftı. Başkurtların Kalmuklara bağladığı ümitler de boşa çıktı. Nihayet bunların bir kısmı 1655 yılında Rus tâbiyetini kabul ederek, Edil'in batısına geçtiler. Devlet Giray da Kalmukları düşman bilerek onlarla harp etti. Bu vaziyet karşısında batı Başkurtlarının en mühimi olan Yurmatı ulusu da 1649 yılında Rus tâbiyetini kabul etti. Bunların reisleri olan Tetigeç Mirza ve

beyleri olan Aznay, Elçiktemir ve Qarmış bu ulusa mensup 300 kadar hanenin adına Rus tâbiyetini kabul ettiler. Bu beyler Rus hükümetine vergi olarak senede ancak yüz tane sincap derisi ödeyeceklerdi. Ruslar Tetigeç'e "Mirzalık" derecesi, Aznay'a da beylik (Rusça *starşina*) mansabını verdiler,[108] yani bunların eski mansaplarını tasdik ettiler. Qarmış ve Aznay, Makar ve Aznay köylerinde Sikedi ve Selevük nehirlerinde oturan Başkurt beylerinin ecdadıdır. Elçiktemir ise bizim mensup olduğumuz "Tübe"nin adıdır. Yani bizim tübemizin ceddidir. "Tübe" urığın şubesidir. Yani Elçiktemir, Yurmatı urığında bizim tübemizin ceddidir. Bununla 1649 yılında batı ve merkezî Başkurt ülkesi kati surette Rus tâbiyetini kabul etmiş oldu. Ural vilayetindeki Yedisan ve Altı Nogay mirzalarından Sevinç Mirza da Rus tâbiyetini kabul etti. Ulu Nogay Nogaylarından Kalmuklara tâbi olarak Edil'in doğusunda kalmış olan kısımları da 1696 yılında Yahşi Saat ve Agış Mirzaların idaresinde, keza Yedi Sanlar ile Cimboyluk Nogayları Edil'in batısına geçerek Kuban ve Kırım taraflarına gittiler. Edil'in doğusunda ancak Kalmuklar kaldı. Kalmukların büyük hükümdarı olan Ayüke Han da (1672-1734) 1673 yılında Rus âli hâkimiyetlerini kabul etti. Bu husus doğu ve güney Başkurtlarının Rus hâkimiyetinden kaçınmak kabil olmadığı fikrine varmasına sebep olmuştur.

§15 **Güneydoğu Başkurdistan Kazak ve Karakalpak Hanları**

Mamafih Kalmukların ekseriyeti bu aralık Edil'in batısına geçmiş olduğundan Kiçi Yüz Kazak hanları gittikçe batıya doğru kayıyorlar ve Başkurtları kendi nüfuzları altına almak istiyorlardı. Bu da Başkurtların güneydoğu uluslarının, bilhassa Üsergen, Bürcen ve Kıpçak uluslarının Rusların taleplerine karşı koyarak kendi istiklâllerini muhafaza eylemelerini mümkün kıldı. Kiçi Yüz hanlarından güneydoğu Başkurtlar üzerinde bilhassa Karakalpak hanları ismiyle maruf olanları müessir olmuştur. Bazı Başkurt beyleri Rus tazyikine uyarak Rus ordusuna iktisap etmişlerse de bu pek az olmuştur. Karakalpak hanlarından Bahadır Han ile oğlu Qayıb Han Üsergen ve Bürcen Başkurtlarınca "Han" tanınmışlardır ki, Başkurtların hanı tanınan bu Qayıb Han, Karakalpakların hanı idi. Karakalpakların arasında bugün dahi İştek zümresi vardır ki[109] o zaman bu hanların hizmetinde bulunarak orada yerleşmiş olsalar gerektir.[110] Karakalpaklarda olduğu gibi Başkurtlarda da askerlikte, kahramanlıkla imtiyaz eden reislere *qoşqa* lakabını vermek, keza idari teşkilatta urığları "Tübe"lere ayırmak usulu vardır.[111] Nihayet Kiçi Yüz hanları 1732 yılında Rus tâbiyetini kabul edince Güneydoğu Başkurtları da, ileride anlatacağımız veçhile, tam olarak Ruslara tâbi olmuşlardır.

Hülasa Başkurt ili siyasî idare itibarıyla ayrı bir hanlık teşkil etmemiş; Tura hanları ile (Tura, Bulgar, Kazan ve Alatır ile birlikte) bir idare altında, Şıban oğulları idaresinde bulunmuştur. Ülkenin güneybatı kısımları ise 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın ilk yarısında Nogay Mirzalarının,

doğu kısmı da yine Tura han ve sultanlarının nüfuzunda bulunmuş, ancak kısa aralıklarla da Kazak hanlarının nüfuzu altına girmiştir.

§16 **Başkurt Ülkesinin İç Teşkilatı**

Başkurtların tedricen Rus idaresine girmesi bunların idare teşkilatı hakkında muhtelif zamanlara ait kayıtların yazılmasına vesile olmuştur; halbuki İslam ve Türk kaynaklarında da, eksik olmakla birlikte, bu meseleyle ilgili bazı kayıtlar bulunur.

Diğer Altın Orda hanları gibi Tura Şibanlıları da İslamiyeti kabul etmişlerdi. Bundan sonra, bunlarda da Moğol devlet teşkilatı İran İlhanlılarında ve Maveraünnehir Çağataylılarında olduğu gibi İslamlaşan bir şekil aldı. "Han"ın ayrı vilayetleri bir vali gibi idare eden kardeşleri sultan unvanını alıyordu. Böylece eskiden kullanılan "oğlan" yerine, artık umumiyetle "sultan" unvanı yerleşmiştir. 1430 yılında daha ancak bir Tura Hanı olan meşhur Özbek Hanı Ebülhayır Han hakkında, 'Şibanlı prenslerden Yadigar'a Qiyana* sultanlığını verdi' denilmiştir.[112] Burada "sultanlık" valilik, vassallık ifade eder. Bununla beraber örneğin Buhara hanlarının Türkmenler için yaptıkları gibi Tura hanları da Başkurtlar için kadı tayin etmişlerdir. Fadlallah al'-'Umarî Başkurtlar hakkında "bunların üzerinde bir Müslüman kadı bulunuyor" diye bilgi vermektedir.[113] Hakikaten Ufa yanındaki Çişme karyesinde, böyle bir kadı olduğu anlaşılan Hüseyin Bek isminde bir emirin kabri vardır. Arapça yazılan mezar taşına göre bu zat 7. Muharrem 744'te yani 2 Haziran 1343'te Canibek Han zamanında vefat etmiştir. Kendisi hakkında "Türkestani" denilmiştir; bu, bir ihtimal Yasılı** demektir. Kadı yahut *yargıçı* olduğu da "hükümlerinde adaletli" diye tavsif edilmesinden anlaşılmaktadır.[114] Bu Hüseyin Bek elbette ulemadan değildi, öyle olsa mezar taşına başka ünvanlar yazılmış olurdu. O herhalde bir Müslüman "Biy" yani hâkim, yargıçı ve vali makamında olmuş olsa gerektir ve yattığı yer Başkurdistan'ın idare merkezi olan "Han Ordası" (Tura Han Türbesi) civarıdır. Burada, Tirme köyü yanında "Tura Han Türbesi"nin duvarında okunan tarih, mezarın 887 yani 1482 tarihine ait olduğunu[115] yani burada medfun olan ismi meçhul Tura Hanı'nın bu senede vefat etmiş olduğunu göstermektedir. İhtimal bu türbe, daha önce zikri geçen İbak yani İbrahim Han'ın babası olan ve "tekmil Tura ve Başkurt illerinin kuvvetli hanı" olduğunu söylediği Ötemiş Hacı'da kayıtlı, Mahmudek Hana aittir.

Rus devrine ait kayıtlardan öğrendiğimiz diğer bir idari müessese de Başkurtların yıyınıdır. Yıyın yani yığın, toplantı, içtima bu ülkenin umumî kurultayı yerini tutmuştur. Bu da Yurmatı kantonluğunda Selevük nehrinin bir kolunda vaki "Hacı Meseidi" yahut "Hacı" yanında güzel manzaralı "Han Tübesi" nam yerde toplanmıştır. 18. asırda Ruslara karşı isyanlar zamanında bu böyle idi; eskiden ihtimal Ufa yanındaki "Han

---

* [A metnine göre düzeltilmiştir. İ.T.]

** [Bugünkü Güneybatı Kazakistan'da bulunan Türkistan şehrinin eski adıdır. --İ.T.]

Ordası"nda toplanmıştır. Bunun vazifelerinin ne olduğu malum değildir; yalnız Başkurtların harp kararları burada verilmiştir. Rus Çariçesi doğu Başkurdistan'ı tam olarak Rusya idaresine tâbi kıldığında 9 Haziran 1739 fermanıyla bu yiyinin toplanmasını menetmiştir.

Diğer idare müesseseleri olarak "divan" malumdur, ki buna "duvan" denilmiştir. Başkurdistan'da Duvan kantonluğu ismi buradan gelmektedir. Yukarıda Nogay beyi Nureddin'in veziri olan "Qatay Ali Bey"in divan başlığı olarak zikredildiğini görcük. 1549 yılına ait Rus kayıtlarında Kara Duvan sözü vardır.[116] Başkurt ilinde *duvan* tabiri 1626 tarihinde geçer.[117] Divan "hükümet dairesi" demektir. Kazan, Nogay ve Başkurtlarda ise Divan Beyi olan yüksek memurun kendisine de *duvan* demişlerdir.

Bundan başka hanların *qazna* yani hazineleri olmuştur; ayrıca Nureddin beyin oğullarına ait destanlarda askerlere verilen maaş anlamında "alapa" yani ulufe tabiri de geçmektedir.[118] Bir de askerlik, valilik ve sancak beyi manasında "darugalık" tabiri Ebülhayır Hanın Tura Hanlığı zamanına ait kayıtlarda geçer, ki Çengi Tura kalesinin darugalığını beylerine vermiştir.[119] Asıl Başkurtlar ise yurtluk ve tübelere (yani Rusça telaffuzuyla *volost*) ayrılarak idare edilmişlerdir.

§17 **Uruğ Kabile Teşkilatı**

Hanların dayandığı *qaraçı* umumî ismiyle tanınan hâkim kabileler Kongrat, Nayman, Kuşçi, Uygur, Salcavut, Kıpçak, Mangıt, Ming aşiretleri idi. Bunlar ayrı "tümen"ler teşkil etmişlerdir. Bu askerî ve hâkim aşiretlerin çoğu 15-16. yüzyıllarda Özbek adıyla ortaya çıkan yeni gruplaşmalardan önce Sırderya havzasına, sonra Khorezm'e ve Maveraünnehir'e giden uruğların göç etmelerinin ardından Başkurdistan'dan ayrılmıştır. Mesela Kongrat, Uygur uruğları o tarafa gitmiştir. Tura'da Başkurt ilinde onlardan kimse kalmamıştır. Bu nevi kabilelerden Başkurdistan'da kalanları da ya Kıpçakların "Tatarca" adıyla bilinen lehçesinde konuşan Ufa Tatarları şeklini almışlar ve Tümen ismini muhafaza etmişler, yahut da ekseriyeti Qatay, Salcavut, Tabın, Barın, Ming, Merkit, Dürmen Kıpçak, Çuraş ve Nogay isimleri ile Başkurt kabileleri şeklini alarak Başkurt şivesini benimsemişlerdir, ki bunlar hâlâ Başkurtların "*savrı*"sı yani eşrafı sayılmaktadırlar.

Asıl Başkurt kabileleri Ufa yanındaki "Han Ordası" merkez olmak üzere güneydoğu ve güney, batı ve kuzey istikametinde giden Nogay, Kazan ve Usa Yolu ismiyle dört yol üzerinde sıralanmıştır ve buna göre Dört Yol Başkurtları ismini almıştır. Bu kabileler şunlardır:

Nogay Yolu: Ming, Merkit, Tabın, Sart, Yurmatı, Kıpçak, Bürcen, Üsergen (Qanglı), Çuraş, Tamyan, Tilev, Qatay;

Sibir Yolu: Küdey, Tabın, Quşçi,* Suvın, Tanıp, Onlar, Yeney, Mirzalar, Sart, Quvaqan, Barın-Tabın, Dera-Tabın, Kıpçak-Tabın;

---

* [*ÖK* nüshasına göre düzeltildi. İ.Y.]

Kazan Yolu: Qarşi, Qanglı, Qaylı, Eldit, Kirey, Yency, Baylar, Yılan, Kırgız, Büler;
Usa Yolu: Tazlar, Uran, İrekhti, Geyne, Salavış, Qaraöylü."[120]

Bu kabilelerin ufak teferruatında Türk ve Moğol aşiretlerinden birçoğu bulunmaktadır. En büyük ve kalabalık uruğlar Kıpçak, Üsergen (Qanglı), Bürcen, Tabın uruğlarıdır. Kıpçakların Başkurtların ekseriyetini teşkil ettiğini Ebülgazi Hanın zikrettiğini yukarıda da belirtmiştik. Üsergenler kendi rivayetlerine göre menşe itibariyle Qanglı yani yine Kıpçakların bir nevidir. Ak-Edil ve Dim nehri boyunda hanların eski Orda mıntıkasında bulunan Tabın, Ming uruğları eski hanların en yakından dayandığı uruğlardan idi. Tabınlar en son dakikaya kadar Tura hanlarına (Küçüm oğullarına) sadık kaldılar. Mingler de öyle; bu Ming beyleri hakkında Tümenin Ming Beyleri denilmiştir[121] ki Ebülhayır Hanın dayanıcı idiler. 18. asırda Fergane'nin idaresini ele alan Khoqand Hanlığı Tura Ming kabilesi, Tura ve Tobıl tarafından Çemişbey isminde birisinin rehberliği altında göçüp gelmiş bir kabile idi.[122] Kabileler içinde Sart ismiyle Nogay ve Sibir yolarında zikredilen kabile Tobıl tarafındaki Buharlılar (Bukariot) gibi Maveraünnehir'den ticaret için gelen ve kolonizasyon maksadı ile getirilen unsurdu. Bunların ülkenin kültür hayatında ehemmiyetleri büyük olmuştur.[123] Başkurdistan'da 1771'de Bular ulusu (*volost*) vardı. Bunlara Sart diyorlardı. O zaman Sart kelimesi, "kervanla yürüyen tüccar" demekti.[124] Tarihî aslı da öyledir. Ufa tarafında 1771 yılında 50 aile, İset'de 52 aile, Orenburg vilayetinde ise yalnız erkekler 20.000 kadardı.[125] Bu Sartlar bugün pek az yerde Tatar yahut Tipter şivesinde ekseriyeti ise hep Başkurtça konuşmaktadırlar. Hanlar zamanında *qaraçı* zümresini teşkil eden Tümen yani ordunun tümenlerini teşkil eden aşiretler ile birlikte her yerde "yasaqlı"lar görülmektedir. Sınıf manasıyla *yasaq* Moğollarda "yasalı, tam hukuklu" ve "idare edici" demektir.[126] Çağatay Ulusunda ve Temürlülerde Yasaqlılar Coçi Ulusunda olduğu gibi orduda da muvazzaf ahali olarak görülür.[127] Ufa vilayetinde hanların ve Küçüm oğullarının hizmetinde bulunan "Ufa Tatarları" bunlardır. Yasaqlı Tatarlar devamlı surette ve aileleriyle birlikte orduda hizmet eden unsurdur. Bugün bunların Ufa tarafında yaşayanları Büzdek, Qargalı, Taşlıgöl, İşanlı-köl, Tabalıköl ve Qalmış köylerinde yaşayanlardır. Bunlardan başka eskiden Başkurdistan'da yaşayan ve orduda çalışan Mişerler olmuştur. Bunlar 1745'te bütün Başkurdistan'da 1510 haneden ibaretti.

Başkurt halkı muhtelif Türk ve Moğol kabilelerinden asırlar zarfında husule gelen bir karışım olduğundan Başkurt kabile ve oymaklarının ve idari taksimattaki "tübe"lerinin tarihi Türk kavimleri etnografyasını öğrenmekte çok mühim yer tutmaktadır. Bunların 1750'deki durumunu Kapitan Ryçkov, zamanımızdaki bakiyelerinin durumunu Prof. Rudenko ve Başkurt bilginlerinden Haris Kuzeyev iyice belirtmişlerdir.[128]

" [*OR* nüshasına göre Karatıylı yani Karacvli olarak düzeltildi. --İ.T.]

§18 **Sınıf Teşkilatı**

Ahali sınıf itibariyle mirzalar, beyler, tarhanlar; emlak ve arazi hukuku itibariyle *asaba*, Tipter, *bohıl*, *tusnaq*[***] gibi zümrelere ayrılıyordu. Mirza sınıfı Mangıt (Nogay), Salcavut (Sıcıvat) gibi hâkim Tatar kabilelerin beyleri ve beyzadelerinden müteşekkil olup ekseriyeti Tatar muhitinde yaşadığından Tatar şivesinde konuşmuşlar, bunları Ruslar da kendi sınıflarında tasdik edip, bunlara *knyaz* yahut *murza* yani *mirza* lakabı vermişlerdir. Bunlardan Ruslarla pek sıkı münasebete girmiş olanlardan bazıları daha 17-18. asırda Hıristiyanlaşmıştır. Urako (Uraq Mirza oğulları) ve Rudal Mirzaoğulları daha 1591 yılında Rus hizmetine girmiş ve Hıristiyanlaşmıştır. Hıristiyanlaşan mirzalardan Şıgay oğulları 1635'te, Akmembet oğulları (Akimbetov) 1673'te zikrolunmaktadır. Bunlardan Müslümanlığı muhafaza edenler Aksak oğulları, Avdiy oğulları, Akçura oğulları, Bekçura oğulları, Bahmet (Bahmetov yani Biyahmet) oğulları, Daşka oğulları (Daşkin), Yenikey oğulları, Süleyman oğulları, Yanbulat oğullarıdır.[129] Bunlardan Uraq, Şıgay, Akmembet, Biyahmet, Sultan oğlu mirzalar muhakkak Nogay mirzaları neslindendir. Yukarıda bu mirzalardan, Bürcen'den Şıhmamay ve Yurmatı'dan Tetigeç mirzaları zikretmiştik. Yurmatı Başkurtlarından bir de 1700 yılında Umreş Mirza zikredilmektedir, ki kendisi İşey kabilesinden Sumemet Mirzanın oğlu imiş. Onlardan Şıkhmamay Mirzanın Nogay Musa Mirza oğlu olduğunu zikretmiştik. Tetigeç de Nogaylardan olsa gerektir. Fakat bunlar Başkurt arasında kalıp Başkurtlaşmış mirzalardır. Akimbet ve Akçolpanlar da bugün halis Başkurt mirzalarıdır. Qataylar gibi Salcavutlar da bugün Başkurt olmuşlardır. Bunların Tatarca konuşanlarından Daşka oğulları (Daşkin) Argayaş'ta Müslim köyünü, Tamyan Tüngevir'de Akhund köyünü tesis etmişlerdir. Bunları tesis eden Müslim İbn Ali al-Muhammet ibn Cayıncal Mirza ibn Deviş Mirza 1794 yılında vefat etmiştir. Bunun mirzalık hukuku Başkurt ve Tatar köylerine imam tayin etmekten ileri geçmemiştir.[130]

"*Biy*"ler eşraf, hâkim askerî zümreden ziyade, kabilelerin eşrafı ve kanun-u örfiye göre idare ederek iş gören halk hâkimleri ve ulus reisleridir. Ruslar bunları kendilerince *starşina* (ihtiyarlar) diye tercüme ederek vesikalarda da o şekilde yazmışlardır. Bu nevi *biy*ler Başkurt uluslarında olmuş; bazı ulus birliklerinde mirza varsa bile onun yanında *biy*ler de olmuştur; bazı uluslarda ise yalnız *biy*lerin bulunduğu görülmektedir. Bunlardan başka bu *biy*lik (*starşina*) 1739 yılına kadar kabile reisleri arasında irsî oluyordu. Bu yıldan sonra bu usul kaldırılıp Rus hükümetince tayin olunan biyler hâkim oldu.

Başkurtlar arasında bir de "*tarhanlar*" olmuştur. Bu da hanlar zamanında mevcut bir eşraf tabakası idi. Bunlar memlekete dokunan büyük hizmetleri karşılığında vergilerden muaf kılınan ve başka birçok içtimaî

[***] [*GR* nüshasına göre *tusnaq*.—İ.T.]

imtiyazlara mazhar olan zümredir. Bunları Çar hükümeti de tasdik etmiş ve kimi zaman ehil olmayan adamlara da tarhanlık vermiştir. Bunlardan Bürcen ulusundaki tarhanlardan 1734 yılında zikredilen İsekey oğlu Aldarbay Rusların Azak ve Kırım muharebelerine iştirak etmiş, Qarçıq oğlu Şimey Batır ise "Onun ceddi Biyiş eski yazılara (yarlıklara) göre tarhan idi." demiştir, yani bu Batır'ın ailesinin hanlar zamanında tarhanlık rütbesine malik bulunduğu Ruslar tarafından da nazarı itibara alınarak tasdik edilmiştir. Sibir Yolunda Karatabın'da Taymas oğulları 1733'te, Nogay Yolu Yurmatı Ulusunda Kebes Oğulları, Apas Oğulları, Kıpçak ulusunda Muaitbaşoğlu İsenqul ve Tamyan ulusunda Tenikey Oğulları 1755 yılında tarhan idiler.[131] Bu sonuncular askerî hizmetteki yararlılıkları yüzünden tarhan olmuşlardır. 18. yüzyılın sonlarına doğru tarhanlığın ehemmiyeti kalmamıştır.

§19 **İkta Asaba Sistemi**

Başkurtlar Rus tâbiyeti zamanında askerî sınıf olarak tanındıkları zaman 17'den 43 yaşına kadar olan bütün erkekler asker sayılıyordu. Bundan ileride bahsedeceğiz. Bu da hanlar zamanında mensup oldukları ordu hizmetlerinin Rus zamanındaki devamı olmuştur. Bunun mukabili olarak Başkurtların toprakları kendi irsî malikâne ve ikta'ları sayılmıştır. Bu tür hak ve hukuklara malik olan Başkurtlar ve Mişerler *asaba* tesmiye edilmişlerdir. Ruslar da bu kelimeyi kendi dillerine, ikta sahibi manastıyla *votçinnik* diye çevirmişlerdir.[132] "Derme evlerde yaşayan Başkurtların her ayrı zümresinin askerî hizmet mukabili olarak daha 13. asırda iktalara malik bulundukları" Zekeriya Qazvînî'den yukarıda naklettiğimiz parçadan anlaşılmaktadır. *Asaba* irsî mülk sahibi manastıyla bir fıkıh istilahıdır. Galiba onlar bu hukuklarını memleketlerindeki Müslüman kadıdan tasdik ettirmişlerdir. Hanlar zamanında orduya devamlı olarak mensup olan *yasaqlılar* ile aynı şekilde hizmette bulundukları anlaşılan *asaba*'nın Başkurtlar arasındaki hukukî farkı tespit etmek için elimizde kâfi malumat mevcut değildir. 1708 yılında "Başkurtlar ve diğer *yasaq*lıların, denildiği gibi Rus hükümetinin 1737 yılı hadiselerinde *asaba* Başkurtlarının ellerindeki yerleri alarak "*yasaq*lılar sınıfına çevirmek" istedikleri malumdur. Başkurtlar'ın Rus devrinde arazi taksimatının eskiden beri geçerli vesikalara dayandırıldığı, Kanzafer Mirza ismindeki mirzalarının ismiyle ilişikli Rus vesikalarından malum olmaktadır.[133]

Mirzaların ve Başkurtların arasında çalışan köylü unsuruna *tipter* ve *bobıl* denilmiştir. Tipter kelimesi aslen Yunanca olup Türklere Arapça ve Farsça yollarıyle gelen "defter" demek olsa gerektir. Bu kelime defter şeklinde Çengiz Hanın ilk yıllarında Moğolistan'da da kullanılıyordu.[134] Herhalde ahaliden divanda defterlere kayıtlı olarak muayyen hizmetlerle vazifeli olanlar için kullanılmış olacak.[135] Bugün Başkurtça ile Tatarca arasında bir şive konuşan Tipterler, Rus hâkimiyeti devrinde Kazan tarafından kaçıp gelen muhacirlerin katılmasıyla çoğalmış iseler de eskiden çok olmadıkları anlaşılmaktadır. Bunların da kendilerinin ayrı

*biy*leri (*starşina*) olmuştur.[136] "Tipter" kelimesi kavim ismi değil sınıf ismidir; Tipter zümresine mensup Çuvaşlar ve Finler de bulunmuştur. Hanlar zamanında Başkurdistan'da Tura denilen Mangıt karyelerinin bu memleketteki kültür merkezlerini teşkil ettiği malumdur. Fakat oturaklaşan Mangıtlar, Tipter olmayıp,[137] bazen Tatarca ekseri yerde Başkurtça konuşan Nogay köyleri olsa gerektir. *Bobıl*, *Boğul*[138] esir ve serf manasıyla bilhassa Fin kavimlerine itlak olunmuştur. Vogul kavim ismi de bundan gelse gerektir. Bobıllar da Başkurtların ve mirzaların hizmetlerinde bulunmuşlardır ancak Bobılların toprağı ve ailesi olmayan kimse, serf yani köle olduğu görülür.[139] Başkurtlar arasında bir de Tuşnaç zümresi olmuştur.[140] Bunlar da Başkurtlara tâbi bir zümre olmuştur fakat hakiki mahiyetleri malum değildir. İhtimal Kırgız Kazaklardaki Tülengut mukabili olmuştu. 1772 yılında Rusya muhakemelerince deftere kayıtlı *asaba* Başkurtlar 13.042 hane idi; 1745'de Başkurdistan'daki Mişerler 1510 hane, Tipter ve Bobıllar ise 5655 hane idi.[141]

§20

Rus Hâkimiyeti Altında Başkurdistan

Kıyamlar*(Ayaklanmalar): Başkurdistan'da Rus hâkimiyeti, bu ülkeye akın akın gelen Rus muhacirlerini yerleştirmek, Rus şehir ve kaleleri bina etmek, yani hâkimiyetlerini bir taraftan askerî tedbirlerle diğer taraftan da iskân yolu ile sağlamak şeklinde tahakkuk etmiştir. Rus voyvodaları Başkurt ve Tatar mirzalarını Rus zadeganı sınıfına almışlar, diğer *biy*leri ve *tarhan*ları da muhtelif elbise ve rütbelerle taltif ederek kendi ellerinde tutmak siyasetini takip etmişlerdir. Başkurtlar Rus hâkimiyetini ulusların arazi hukukları ve dahili otonomileri muhafaza olunmak şartıyla kabul etmiş oldukları halde, bu ülkeye mütemadiyen Rus muhacirlerinin gönderilmesi, burada kale ve istihkâmların bina olunması, Rusların nüfusça hâkim olarak ebediyen bu bölgeye yerleşmek niyetinde olduklarında hiç şüphe bırakmamıştı. İstiklallerine candan bağlı olan Başkurtlar muhakkak olan tedrici inkırazı önlemek istediler. Bu yüzden 17 ve 18. yüzyıllarda ülkenin tedricen Rus idaresine girmesi gittikçe genişleyen ve şiddet kesbeden isyan ve kıyam hareketleri ile muvazi olarak tahakkuk etmiştir. Rus istilasına karşı bu kadar uzun müddet ve bu kadar ısrarla ve amansızca mücadele eden hiçbir kavim ve hiçbir Türk kabilesi görülmemiştir. Bu muharebelerin çokluğu ve sürekliliği ile şiddeti dolayısıyla Rus tarihçisi Dubrovin, Başkurtlar hakkında "Doğuda Rus hâkimiyetinin en azılı düşmanları" demiştir.[142] Bu mücadele ancak 18. asrın ikinci çeyreğinde Kazak hanlarının Rus âli hâkimiyetini kabul eylemeleri, Rusların bu sayede Yayık havzasında müteaddit istihkâmlar inşa edebilmeleri neticesinde gevşemiş ve ancak bu asrın son çeyreğinde nihayet bulmuştur. Başkurtlar Rusya'nın dış siyaset alanında karşılaştıkları güçlükleri yakından izlemişler ve böyle zamanları her vakit fırsat bilerek kıyamlarını bu zamanlara tesadüf ettirmişlerdir.

* ["Kıyamlar" şeklindeki alt başlık *A* ve *OR* nüshasına göre konmuştur. İ.T.]

Doğu taraflarındaki Başkurtlar Kazak hanlarıyla temasta bulunarak istiklâllerini muhafaza ederlerken, Rus tâbiyetini daha 17. asrın ilk yarısında kabul eden batı ve merkezî Başkurtlar birbiri arkasından ayaklanmışlardır. Bütün kıyam hareketlerinde Tura şehzadeleri Küçüm oğulları birinci derecede rol oynamışlardır. 1635'de Ruslar merkezî Başkurtları ele geçirmek istemişler ve onlardan vakit vakit kiralı olarak asker de almışlardır. Sibir Yolundaki Quşçı, Bala-Qatay, Salcavut, Karatabın ve Ay uluslarını kendine tâbi ederek Ural'ın doğusundan batısına göçürmek istemişlerdir. Bunlar Moğol zamanının tümenlerine dahil olan hâkim kabilelerdi ve onlar Küçüm oğullarının muhalifi idiler. Fakat Tura şehzadelerinden Küçüm Hanın oğlu Abılay Sultan Kalmuklarla birleşerek bunların batıya geçme yollarını kesmiştir.[143] Ruslarla temasta bulunan uruğ beylerini de kesmiş, böylelikle Rus taraftarlarını ortadan kaldırdıktan sonra Rus hâkimiyeti yerleşen her yerde umumî kıyam başlaması mümkün olmuştur.

§21 **Seyit Bahadır**

Başkurtların Rus istilasına karşı ilk büyük ve ciddi hareketleri: 1661 senesinde Saduroğlu Seyit Bahadır, yahut Seyit Cafer Bahadır (Seyit Bahadır)[144] idaresinde Batı Başkurdistan'da başladı. Seyit Batırın maksadı "Tura hanları hâkimiyetini" ihya etmekti. Kazak hanları ile de bağlar kurdu. Rus kaynakları 1661'den 1683'e kadar devam eden kıyamların başlangıcında ve sonunda Seyit Bahadır'ın ismini zikrediyorlarsa da, ortalarında Küçüm Han oğullarının isimlerini zikreder, fakat Seyit Bahadır'ın isminden bahsetmezler. Herhalde Küçüm oğulları hareketin başına geçtikleri zaman Seyit Bahadır gölgede kalmış olacak. Seyit Bahadır 1661 Ak-Edil ve Kama'nın şarkında Ruslar tarafından kurulmuş olan kalelerin hepsini yıktı. 1662'de Moskova ona karşı Yazykov isminde bir voyvodasının idaresinde kuvvetli bir ordu göndermişti. Seyit Bahadır onu mağlup etti. 1663'de General Zelenskiy idaresinde Moskova'dan ve içlerinde Don, Yayık ve Ukrayna Kozaklarından da çok miktarda katılanların bulunduğu kalabalık Rus ordusu bu kıyamı bir an için yatıştırdıysa da, hareket asla durmadı. 1663'de Kazan valisi Kurakin kendisine tâbi garbî Başkurtları, 'Kıyamcılar ve Kalmuklarla birleştiler' diyerek, oturdukları yerlerden zorla tehcir edip Kazan vilayetlerine yerleştirdi. Fakat merkezî ve şimalî şarkî Başkurt ulusları, Katay ve Barın uruğları ve Ufa (Tümen) Tatarları 1962-63'de Tura şehzadelerinin rehberliği altında ve Kalmukların yardımıyla kıyam ederek bütün Başkurt uruğlarını ayaklandırdılar. Kalmuklar da Yedisan ve Altıoğlu (Altavul) Nogaylarından bir kısım askerle kıyamcılara yardım ettiler. Garbî Başkurtların reisi Devletberdioğlu İşmemet yardıma gelen bu kuvvetlerle birlikte Ufa kalesine taarruz etti ve civardaki Rus köylerini yağma etti.[145]

1640 tarihlerinden sonra Ufa vilayetindeki Yurmatı vesaire kabileler kendilerini Rus tâbii saymışlarsa da, bu ancak rehinelerle

bağlanmaktan ibaretti. Bunu Başkurtlar kendileri için bir şerefsizlik sayarlardı. Nogay Yolu Başkurtlarının beyleri tarafından bu "emanet" (yani rehineler) meselesine dair Ufa voyvodası Knyaz Volkonskiy'e 16.11.1663'te yazılıp gönderilen bir Türkçe mektup *Başkurdistan Cumhuriyeti Tarihi'nin Kaynakları*'nda (*Mat. Bayk.*, cilt 1, s.166) yayınlanmıştır. Bu mektupta Başkurt beyleri: "Ulug padişah Han Aleksey Mihayloviç bizden nasıl iyilik bekler. Evvelce böyle rehine almıyordu, iyilikle verilen sözle idare ediyordu. Şimdi padişah bizi tebaa olarak idare etmek istiyorsa bizden alınan rehineleri iade etsin. Bize elçileriniz geldiğinde hiç tutuklamadan geri gönderdik, siz ise bizden elçi gelirse onları rehin olarak alıkoyuyorsunuz. Şimdi bizim mümessilimiz olan Aktay Dostmuhammetoğlu ve Küçeş Bekişoğlu'nu hemen iade edin. Bize de elçi gönderirken güvenilir adamlarımızı gönderin; mesela bizim tanıdığımız Yuriy Alpaut'u veya İvanay'ı. Biz zarur müracaatlarımızı başka yolla da iletmeyi biliriz. Mesela, Bekir Polat'ın kızı size esir olmuştur. Onu mübadele yolu ile iade eylemeniz için karşılığı olarak bir esirinizi iade ettik, fakat bizim bu esirlerimizi vermediniz." demektedirler (Belge 8). İşte bu gibi mektuplaşmaların sonunda Ruslar müsbet cevap vermeyince savaşlar başlamıştır. Bu mektubu gönderen Başkurt beyleri Ufa'ya yakın yaşayan kabilelerin beyleridir. Bunların Rusya ile münasebetleri yarı müstakil bir ülke hükümetinin münasebeti gibidir.

§22

Küçüm Han Oğullarından Başkurdistan'da Faaliyette Bulunanlarının Şecereleri

Başkurdistan istiklâl hareketleri rolleri Küçüm Han oğullarının şecereleri Ötemiş Hacı, Khiyvalı Babacan Mangıt, Munis, Agehi'nin Karakalpak ve Başkurt şecerelerine ve Rusların Sibirya, Karakalpak ve Nogay arşivlerine göre şöyledir: Küçüm Han 1598, Ağustos 4'te vefat etmiştir. Oğullarından Ali Han, İşim Sultan ve Çuvaq Sultan marufturlar. Ali Han 1616'da ölmüş, onun oğulları Arslan Sultan, Han-Suvar, Cansuvar Ruslar tarafından esir edilip Moskova'ya götürüldükten sonra Kırım Hanının isteğiyle Kırım'a gönderilmiştir. Han-Suvar'den meşhur Ahmet Gerey Sultan doğmuş, Kırım Khiyva Başkurt ve Karakalpak davalarına karışmıştır.

Küçüm Hanın ikinci oğlu İşim Sultan umumî han oldu; onun oğlu Abılay Sultan (Ebülhayır, Nogay rivayetlerinde Ablayır), bunun büyük oğlu Abuga Sultan, küçüğü meşhur Küçük Sultan idi (ki ağabeyi Abuga ile birlikte Başkurt ve Karakalpaklar'ın Hanı olmuş; 1678'de Kalmuk Hanı Ayüke ile savaşta ölmüştür. Abuga'nın oğlu Dudubek Sultan idi. Küçük Sultanın oğlu Murat Sultan (diğer ismiyle Qayıb Sultan) Kırım'a ve İstanbul'a gidip gelmiş, Dağıstan'da Terek kalesi için savaşta yaralanıp Ruslara esir düşmüş, Astarkhan'da yargılanmış, gizlice Kazan'a getirilip idam edilmiştir. Küçük Sultanın diğer oğlu Karakalpakların Hanı Buşay Sultan, bunun oğlu Irıs Mehmet Sultan Bürcen, Tüngevir ve Tamyan'da hanlık etmiştir. Küçüm Hanın üçüncü oğlu Çuvaq Sultan ve oğlu Devlet

Gerey Han da meşhurdur. 1661'de ölümüne kadar Abılay Sultan ve oğulları Abuga ile Küçük Sultan, bu Devlet Gerey'i han edinmişler; Devlet Gerey'in oğlu "İşim Çüvek Sultan" Ürgenç'te Karakalpak Hanı olmuş, bunun oğlu Hasan Sultan Kalmuk hanları yanında kalmış; onun oğlu Baybulat Sultan ise Kırım ve İstanbul'a gidip gelmişti ve aynı zamanda Rusya'ya karşı isyan eden Başkurtların da sultanı idi. Rusların eline geçmemek için gizli dolaşmış ve müstear isimler taşımıştır. Bunlardan biri Karasakal'dır. Bunun biraderi İşim Sultan ve İşim'in oğulları Şaybaq ve Übeyd (Übeydullah) Sultanlar Karakalpak sultanları idiler. Baybulat Sultan: ihtifâ güzelliği ile meşhurdur. Übeyd Sultan ise Qarat (yahut Qaray) kabilesinin sultanı idi. Baybulat (Biybulat) Başkurdistan'da Ruslarla savaştığı sırada Şaybak Han Karakalpakların hanı idi. Her hususta Biybulat'ın yardımcısı olmuştur. Annesi Ayşe Hatun Biybulat'ın sütannesi ve mürebbiyesi olmuştur.

§23

Devlet Gerey, Abuga ve Küçük Sultanlar

Seyit Bahadır tarafından başlanan bu hareket diğer taraftan Küçümoğullarının hareketi idi. Küçüm Hanın Çuvaq ismindeki oğlunun oğlu olan Devlet Gerey Sultan kendi ulusu yani babalarından kalan tebaa ile birlikte Kazak ve Kalmuklar arasında Irtış nehri havzasında konup göçerdi. 1661 yılında bu zat, Solov'yev'in istifade ettiği vesikalara göre Kırım hanlarıyla (yani Muhammet Giray III ile) temasa girip Başkurtların Tabın ve Qatay uruğlarının başında bulunarak batı Ural'daki Kungur nehrine kadar olan yerleri işgal etmiş, buradaki Rus köylerini de yağma edip yakmıştır.[146] Başkurtlar Devlet Gerey'i 1663'te Tobıl'da han ilan etmeye hazırlanmışlardı.[147] Fakat daha enerjik olan Abuga ve Küçük Sultan'ların hareketleri, hadiseleri bir taraftan Karakalpak Ürgenç, diğer taraftan Kırım ve Kafkasya taraflarına kadar genişleterek Başkurdistan'ın kıyamlarını bir beynelminel hadiseler sahnesine çevirdiler. Bu hadisenin cereyanının umumî tasvirini tekrar olsa dahi şöyle hülâsa edebiliriz:

Küçük Sultan 1662 64 senesi savaşlarına Kuzey Başkurdistan'ın "Sibir Yolu" ve "Usa Yolu" mıntıkalarında başladı. Kalmuk prensi Dayçin ve damadı Ayuçey Küçük'ü tutuyorlardı. Bu işte Kırım ve Türkiye'nin uzaktan teşviki olmuş. Nogay Yolu Başkurtlarından Kıpçak uruğu beyi İşmemet Tarhan, Qunusaq* ve Düveney uluslarında Devletbay oğulları, Sibir Yolu mıntıkasında Sarı Mergen isminde halk kahramanları hep Rus kolonist köylerini yakıp yıktılar. Kongur'a bağlı kolonist Rus köyleri Kama nehrinin batısına taşındılar. Çar 1662'nin ilkbaharında Kazan valisi Knyaz Volkonskiy ile Knyaz Çerkasskiy idaresinde külliyetli ordular gönderdi ve Batı Sibirya'da Tobıl'daki Rus ordusunu doğu Başkurdistan'a

* [Bugün Başkurdistan'da (BşBT 1994) "Qonoşaq (Qunışaq) denilen bu ulusun adı *B* nüshasında Qunuqaq, *A* nüshasında Qunuqas şeklinde yazılmıştır. *B* nüshasındaki şekil Başkortçasına daha yakın olduğu için *A* nüshasında daktilo hatası olduğu varsayılabilir. *OR* nüshasında ise bu cümleler yoktur... İ.F.]

sevk etti. Bu Sibir ordusu Başkurtları İrteş gölü yanında vaki olan savaşlarda mağlup edebildi. Fakat Nogay yolunda Küçük Sultan kendisi, Kazan ve Usa yollarında Sarı Mergen, Kiley Tenikeyoğlu, Atıgaş, Bekcan Toktamışoğlu, Arslan Bekbaktıoğlu, Küçük Sultanın kumandanları sıfatıyla Batı Başkurdistan'ı Rus ordularına karşı muvaffakiyetle müdafaa ettiler. Fakat 1663 yazında Volkonskiy ve Çerkasskiy'nin orduları Başkurtları birkaç yerde mağlup etmeyi başardılar. Aciz kalan Nogay Yolu Başkurtları 1663-64 kışın da Moskova'ya üç kişiden mürekkep bir heyet göndererek itaat arz ettiler ve sulh istediler.[148] Bunların reisleri Yulayoğlu Tin-Mehmet idi. Batı Sibirya ve Ufa Tümen Tatarları yani Bözdek vesaire Küçük Sultana ellerinden gelen yardımlarda bulundular. Küçük, Ufa'yı muhasara ve işgal etmek istediyse de muvaffak olamadı. Fakat Çar Başkurt ülkelerinde Rus kolonistlere zorla arazi gasb etmeyi men ederek, Başkurtların isteklerinden bir kısmını kabul etti. Fakat Nogay yolundaki tuz madeni (usolski) ile Börtü mıntıklalarında yaptırmaya başladığı Birsk kalesinin inşasına devam ettirdi. Yani Rusya Başkurdistan'da kalmak hususunda kararlı olduğunu gösterdi ve savaşlar bir daha alevlendi.

1662-1667 yıllarında bu kıyam hareketinin Devlet Giray Sultanın yeğenleri olan Abuga ve Küçük Sultanlar tarafından idare edildiği görülüyor. Her iki sultan daha 1646 yılından başlayıp Batı Sibirya'da Ruslara karşı savaş yapıyorlardı.[149] 1664 yılında bu kıyam daha genişletildi. Bu münasebetle Rus kaynağında deniliyor ki: "Ufa ve Çeremiş Tatarları, Başkurtlar ve Voguller Sibir şehzadelerine aldandılar. Hain Başkurtların reisi olan Toqmemet Minzele'ye hücum etti. Bu harekete 4000 kadar Kalmuk bir de Nogaylar iştirak etti. Yedisan ve Altıoğlu Nogayları eski Nogayların şimdiki garbî Kazak sahrasında ve Khiyva hududunda kalan kısmı idi."[150] Demek onlar da Başkurt hareketine iştirak etmiştir. "Ufa Tatarları"nın Ufa Edil'i, Ak-Edil ve Dim nehirlerinin birleştiği yerlerde yaşayan eski Tatar tümenleri olduğunu anlatmıştım. "Çeremiş Tatarları" ile ise Rus menbalarında Kazan Tatarlarının Çeremiş tarafında olanları kasdedilmektedir.[151] Burada da Ufa tarafındaki Çeremişler yahut Kazan'dan hicret edip gelen ve Çeremişlere komşu Tatarlar demek söz konusudur. Bütün bu kavimler Rus tabirine göre "Sibir şehzdelerine aldanmışlar" yani bu şehzadelerin rehberliği altında ayaklanmışlardır. Kıyamcılar Kırım ve Türkiye ile temasa girip, Kalmuklardan Dayçin Tayşi ile birleşerek 1665 yılında Astarkhan üzerinden Dağıstan'a Terek kalesine yürüdüler. Bu kale Rus Kozakları tarafından daha 1573 yılında inşa edilmişti. Sonra Kozaklar Moskova'nın âli hâkimiyetini kabul etmekle bu kale Moskova tarafından takviye edilmiştir. Başkurtlar ve Sibir şehzadeleri bu kaleyi yağma ve tahrip etmişlerdir. Bu şehzadelerin Küçüm Hanın İşim Sultan nam oğlunun oğlu olan Abuga (Bugay) Sultan ile onun biraderi olan Abılay Sultanın oğlu Küçük Sultan olduğu tespit edilebiliyor. Bu iki kardeş 1648 yılında Başkurtların İset ve Qatay uruğlarının başında bulunuyorlar ve Ufa tarafındaki Başkurtların arasına gelip yerleşen Rus köyleri ile kasabalarını

tahrip ve yağma ederek ahalisini katlediyorlardı. Aynı zamanda "Dağ Çerkesleri" ülkesine, yani Kuzey Kafkasya'dan Dağıstan'a kadar gidip akın eden Kalmuk prensi Kho-Urlük'ün oğlu, yukarıda adı geçen Dayçin Tayşi ile beraber bulunuyorlardı.[152] Abuga ve Devlet Gerey Sultan, Küçük Sultanların beraberce Rus kasabalarına yaptıkları akınların mesuliyetini üzerine almadığını Rus elçisine söylemişti.[153] Bu Küçük Sultan Başkurtlar tarafından han olarak tanınıyordu. O, 1665 yılında Başkurt ve Kalmukların başında olarak garbî Sibirya'da Kırgız (Kirginsk) nam Rus kasabasına taarruz edip, etrafındaki Rus köylülerini tarumar etmişti.[154] Bunların Dağıstan'a 1665 yılındaki seferinden başka, Rus kaynakları bir de onların 1667 yılında kendilerine tâbi Başkurtlarla birlikte Çerkes (Dağıstan) seferinden dönerken, 2000 kadar askerle birlikte (Kuzey Kazakistan'da) İşim ırmağı havzasında Apar-tavı civarında oturmuş olduklarını ve izinsiz hiçbir yere girmeyeceklerine dair söz vererek mahiyetinde metbuları olan Kalmuk reislerinden Abılay Tayşi'ye emanet yani rehine vermiş olduklarını zikreder.[155] Bu Abuga ve Küçük Sultanların Dayçin Tayşi ile birlikte daha 1648'de "Dağ Çerkesleri"ne sefer teşebbüsünde bulundukları da kayıtlıdır. Demek ki bu Sibirya prenslerinin Kuzey Kafkasya ve Kırım ile bağları eskidir. Edil'in batısındaki Kalmuklar Muncaq'ın mahiyetindeki Başkurtların daha ileride anlatacağımız veçhile "bu ülkenin (cenubî Rusya'nın) büyük ve küçük yollarını ve bütün nehir geçitlerini iyi bildiğimizden Kalmuklara kılavuzluk ediyoruz" demeleri de bu bağların pek eski ve kuvvetli olduğuna delalet eder. Bu hadiselerden Başkurtların bu vakitlerde kimi zaman Kırım'a kadar gelmiş oldukları anlaşılmaktadır. Macar kaynaklarının verdiği malumata göre Başkurtlar, Türkler (Türkiyeliler) ve Kırımlılarla birlikte 1666 yılında Macaristan'a girip Debrecen şehrini yağma etmişlerdir.[156] Kalmukların reisi olan Dayçin Tayşi ve oğlu Muncaq Başkurtlar için güvenilir müttefik de değildiler. Bunların her ikisi de aynı zamanda Rus Çarına cemile olarak Kırım ve Başkurtların ahvalinden haber veriyorlardı. 1661 yılında Rus mümessili Goroxov Yayık'ta Dayçin Tayşi yanında bulunurken Ruslara karşı harp eden Başkurtlardan Gaur (Gafur) Akbulatoğlu'nun ve 30 kadar diğer kıyamcının da o zaman Edil'in batısına göç eden Muncaq'ın yanında bulunduklarını söyleyip şikayet etti. Goroxov Edil'in batısına geçip o aralık Rus dostu sayılan Yedisan Nogaylarının beyleriyle ve Muncaq'la görüşüp bunların Çar'a karşı sadakatsizliklerinden ve Muncaq'ın kıyamcı Başkurtları kendi mahiyetinde bulundurmasından şikayet etti ve Muncaq'a "Müslümanlar size karşı Kırım'la müttefiktirler, halbuki siz Kalmuklara gidip Kırım'ı kendi elinize almalı idiniz" dedi. Yani onları Kırım'a karşı harekete geçmeye teşvik etti. Aynı zamanda buradaki Gafur Akbulatoğlu ve diğer Başkurt rehberleriyle görüşüp onları Kalmuklara karşı teşvik ederek memleketlerine avdete davet etti. Onlar da "Biz dönersek bizi asarsınız. Biz burada hizmet ediyoruz. Kalmuklar da bizden memnunlar. Çünkü biz bütün büyük ve küçük yolları (patikaları) ve nehir geçitlerini biliyoruz. Onlara kılavuzluk ediyoruz." dediler. Goroxov bunlara bir

miktar hediye sunduktan sonra "Demek siz Çar'ın memleketine Kalmukları götürüp bize fenalık yapmak istiyorsunuz." deyince, onlar da "Evet öyle, yoksa biz sizin yaptığınız kötülüklere karşı iyilik mi yapmalıyız?" dediler.[157] Goroxov Başkurt beylerinin verdiği hediyeleri aldı ve aynı zamanda bu kadar yiğitçe cevap vermelerinden de son derece müteessir oldu. Başkurtlar o günlerde Kalmuklardan 2000 kadar at çalmışlardı. Muncaq da kendi düşmanları olan Tatarlarla (yani Nogaylarla) Başkurtların Kırım hanlarıyla münasebetlerini murakabe edip Çar'a haber verecegini bildirdi.[158]

Bu Gafur Akbulatoğlu ve arkadaşları Kalmuklara Rusya'ya karşı kılavuzluk etmekten başka, Kırım ile Başkurt ili ve Sibir şehzadeleri arasında bir rabıta olarak bulunmuş olsalar gerektir. 1664 yılında Muncaq Ruslara "Başkurtlar, Astarkhan Tatarları Kırım hanları ve Azak (Osmanlı) paşası ile birleşerek bir mukavele yaptılar." diye haber vermiş ve burada Başkurtları Ruslar kadar kendisinin de düşmanı olarak göstermiştir.[159] 1665 yılında Muncaq Ruslara yazıyor ve "Başkurtlar ve Kazan Tatarları 1664 yılında Kırım Hanına elçi gönderip kendilerinin evvelce de Kırım hanlarına tâbi idik. Şimdi Ruslarla beraber yaşayarak kendi müslümanlığımızdan ayrılmak tehlikesine maruzuz. Han bizi kendisine kabul etsin ve bizimle birlikte Rus Çarının şehirlerine yürüsün." diye ricada bulunuyordu. Yine aynı Muncaq "Astarkhan Tatarları ve diğer Müslümanlar Kırım Hanı ile ve Azak'taki paşa ile muhaberededirler ve Tarkov'daki Surqay Savçal (Şamhal) ve Kabardı reisleri de Astarkhan'la Terek arasındaki Macar mevkiinde Kırım tarafında bir şehir ve kale bina etmek istiyorlardı. Han da Kara Yar (Çernıy Yar ile Saritsin) arasında asker bulundurmak, Astarkhanın Yurt (Yurtovski) Tatarları ve Nogayları ile münasebet temin etmek istiyor" demiştir.[160]

Başkurtların ve Küçüm oğullarının 1662-1667 Batı Sibirya ile Dağıstan ve Kırım arasında Rus aleyhine hareketleri hicri 1076 (miladi 1665-66) senesinde Derbend, Dağıstan ve Astarkhan yoluyla Kırım'a gelen Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde de zikrediliyor. Bu seyyah, Hişdek yani İştek yahut İstek diye tesmiye ettiği bu Başkurtları ve onlara riyaset eyleyen şehzadeyi Ruslarla muharebeleri esnasında Mujik şehrinde gördüğünü anlatmıştır.[161] Onun ifadesinin doğruluğu yani Taysi ismiyle zikrettiği Dayçin Tayşi ile Muyincak diye tesmiye ettiği Muncaq'dan, bu Küçümlü prenslerin müttefiki sıfatıyla zikretmesiyle de[162] sabittir.

Evliya Çelebi'nin uzun uzadıya anlattığı bu Hişdekler hakkında bunların Rus tâbi olarak askerliğe alındıklarını ve isyan ettiklerini Âl-i Osman'a sadık kul olduklarını anlatmış[163] ve eklemiştir ki: "Hişdek kavminde ait olan at ve sığır ve deve ve koyun başka hiçbir padişahta yoktur. Acayip atları ve kılıçları vardır. Bunların cümlesi konargöçer kavimdir. İçlerinde Daduyan'dan (?) iki şehzadeleri vardır ve ulemaları çoktur. Şeb ve ruz Kalmuk ile cenk ederler, zira gayet şeci ve tevana zorba yiğitleri vardır. Yüz bini tüfenk endazdir ve yüz bini komandarlardır ve altı

adet şahî topları vardır. Hatta bu şehzadeler Mujik şehrinde hakîre gelip 'Osmanlı bize yeşil alem versin, bu vilayetleri Moskov'dan alıp size bağdıralım' dediler. Hişdek kavmini Altı Saqını nam yerde yerleştirse idi Azak vilayeti Moskov ve Kalmuk'tan emin olurdu. Hişdekler gayet mutaassıp gayet şeci olup ucu sivri kılıçları vardır ve bunlar at eti yer. Rakı içmez ve başlarına sürahi şeklinde kalpak giyerler."[164] Burada zikri geçen Muhammet Giray Han Sofi Muhammet Giray ismiyle maruf IV. Muhammet Giray'dır ki 1641-1644, 1654-1665 senelerinde hanlık etmiş ve Rus tehlikesini anlayıp Rusları Ukrayna'yla Don havzasına indirmemek yolunda çok gayret sarfetmiştir. İstanbul hükümeti bunu 1665 yılında azledip yerine bir Leh kadının neslinden gelen Rus dostu Adil Giray'ı han nasbetti. Bu da Rus Çarı Aleksey Mixayloviç'e çok hediyeler gönderip dostluk teklifinde bulundu.[165] İstanbul bu siyasetin hatalı olduğunu anlayıp 1671'de evvelce Kırım'ın Rus seferlerine işritak etmiş olan Hacı Selim Giray'ı han tayin etti. Fakat bu arada Kırım ve Türkiye büyük bir fırsatı kaçırmışlardı; o da Stenka Razin'in Çar'a karşı isyanı idi. Don Kozaklarından olan Razin, Küçüm oğullarının ve Başkurtların Terek'ten geri döndükleri 1687 yılında Çar'a karşı isyan bayrağı kaldırdı. 1668'de Edil'in doğusuna göçüp Yayık (Ural) Kozakları, Başkurt ve Kalmuklarla temasa girdi. Kayıklarla Hazar denizine inip İran sahillerini yağma etti. 1669 yılında bütün aşağı ve orta Volga'yı Astarkhan Sarısını (Saritsin), Saratov, Samara ve Simbirsk şehirlerini aldı. Kazan Müslümanlarını elde etmeye uğraştı. Onların Simbirsk yanındaki savaşlarına doğudan da Seyit Bahadır Başkurtlara gelerek katıldı. İbrahim Kâtip, Stenka Razin'in Kazan tarafları ile Nogayları ve Kırgız ismi altında birleştirdiği Kazak-Başkurtları müttefik bulundurarak, bunlarla birlikte Osmanlı devletine müracaatta bulunduğunu ve Moskova tarafından işgal edilen Tatar ülkelerinin onlara iadesi yolunda beraberce iş görmeyi iltizam ettiğini, fakat İstanbul'un buna aldırış etmediğini söyler.[166] Kırım'dan ve Türkiye'den hiç yardım görmeyen Razin 1670 yılının Ekim ayında Kazan'ın güneyinde Züye nehri üzerindeki savaşları kaybederek Don'a döndü. Orada Çar taraftarı Kozaklar tarafından yakalanıp Moskova'ya teslim edildi ve 6 Haziran 1671'de o şehirde idam edildi. 1661-67 ve 1707-1711 seneleri hadiseleri Başkurtları ve Küçüm oğullarını Kırım ve Dağıstan taraflarında meşhur yapmış gibi görülüyor. Evliya Çelebi, Astarkhan ve Kazan şehirlerinde Hişdekler (İstekler, Başkurtlar) varmış gibi göstermiştir.[167] Bununla beraber Evliya, Edil ve Kırım taraflarında Kalmuklar ve Nogaylarla kaynaşan Hişdeklerin gerisinde kalan Başkurtları "İç-il Hişdekleri" tesmiye etmektedir.[168] Buna bakılırsa Edil taraflarındaki Başkurtlara "Dış-il Hişdekleri" (yahut Başkurtları) denilmiş olacak, fakat o zamanın kayıtlarında, Osmanlı menbalarında Kuban taraflarında "Hişdek Geçidi" zikrolunduğu halde böyle bir tabire rastlamadık.[169] Kuzey Kafkasya'da "Hişdek Türkleri" ismi geçmektedir.[170] 1724'te büyük Petro'nun Astarkhan ve Ufa vilayetlerinde yaşayan Başkurtlardan vergi ve asker almak hususuna dair çıkardığı ferman[171] keza aynı 1724 senesinde Kalmuk reisi

Dorja'nın Bükey Orda'nın Üzen nehrinde Başkurt, Karakalpak ve Kırgızlara taarruzla onları mağlup ettiğine dair haberler[172] biraz aşağıda "Kemelik Başkurtları" hakkında yazdıklarımızla birleştirilebilir. Bu cihetten, nasıl ki İbn Fadlân geldiğinde Başkurt "öncüleri" şimdiki Kazakistan'ın Ural vilayeti cenubunda görülmüş idiler; Evliya'nın "Astarkhan Hişdekleri" ile eski Arap coğrafyacılarının zikrettikleri "Dış Başkurtlar" da, daha 18. asrın ilk rub'unda Üzen nehrine kadar inen cenup Başkurt kollarına benzer bir güney zümresi olmuş olabilir.

İki Başkurt şehzadesinin Terek kalesi savaşları, ihtimal daha sonraki Murat Sultanın savaşları ile birleştirilmiş bir şekilde, Nogay destanlarında zikredilmiştir. Destanların bu parçası Nogaylardan Muhammet Osmanoğlu'nun 1883'de Petersburg'ta neşrettiği *Nogayskiye i Kumykskiye Teksty (Nogay Hrestomatyası)*'de mündereç bulunmaktadır (Belge 9):

Albıyır Biy'nin balası
Er Küçük'nin oğlı aytar
Qademsiz bulgan anavı
Qayıb Sultan özi aytarı
"Sultan edik biz özimiz qam boldıq
Sulpurlar edik biz özimiz qam boldıq,
Sonında asker iyerttik,
Beririne kelgende
Kesme kesem sarıaltın
Kesmey bergen sultanımın
Kesilgen yaman arıqga
Yal baylagan sultanmın
Tuvası yoq yalgızga
Tuvgan bulgan sultanımın
At yıgılıb yer avsa,
Er aldırar kün tuvsa,
Qabırgdan qara qanlar subursa
Tuvgan yoq yalgızga
Tuvgan bulıb at aydaşqan Sultanmın
"Tura"da bulur ilimiz
"Tunguyuqlı" bulur halkqımız
Tungan balday bulur suvımız
Yayık'ın başı "Kök Şımak"
Erte atlandıq keç tüşdük
Bu gevirnin or'ından
Çabuvil Meskev törinden
"Oqa"degen suvından
"Başqınçak" degen yerinden
Basıb çabıb ötkenmiz
Yagasına bitken talların

Qırıb köpür etkenmiz
Bu gevirnin uzun cepken saldatın
Qısqa çepken mayoran
Dört küpçük qadalaqga yükledib
Paşşa aganıa men özim
Bülek savgat etkenmin
Bu gevirnin çet qalası "Terek"ni
Aylanası şımlab soqgan berk ni
İçindegi az Müslüman köb gevir
Hallisi Qırım ötdi deb
İçindegi halsizi
Gevir bulmay neetti deb
Qaytavulga baqganda
Men quvvetsiz qayta çabıb ökindim [173]

Yani: Albıyız (Albayır) beyin çocuğu Kahraman Küçük'ün oğlu olan şu talihsiz Qayıb Sultan kendisi söylüyor: "Biz önce ancak bir sultan (prens) idik han olduk. Sefil ve züğürt vaziyette idik, iyileştik, solak çapraşık taraftan iş gören (yani teşebbüslerinde daima akim kalan) birisi idik, sağ (yani ikballi ve talihli) olduk. Nihayet arkamızdan ordular yürütmesini bildik. Hediyeler vermek icap ettiğinde külçe (som kesme) sarı altınları parçalamadan veren sultanım ben. Yaralı, nahif, zayıf düşmüşlerin (semirterek) yelelerini şişiren sultanım ben. Akrabası, kardeşleri bulunmayan yalnızlara, yetimlere akraba kesilen sultanım ben. Binek atları yıkacak kadar müthiş heyelanlar vâki olsa, kahraman erlerin hayretle kalacağı günler gelse, savaşta yaralanan kahramanların sırtlarından şuburlayıp (yani fışkırıp) kara kanlar akar olsa (böyle bir kahraman) doğduğu vatanından ayrılıp yalnız başına kalmış olsa, böylelerine karındaş olarak onunla beraber (seferlerde) atlar süren bir sultanım ben. İlimiz "Tura" denilen yerde olduğu gibi bize tâbi olan halka da "Tumbuyuqlu" derler. Bizim içtiğimiz nehrin suyu bal şerbeti gibi berrak ve tatlıdır. Yayık nehrinin başı olan Köksmay ismindeki yerden yürüyüp (her gün) sabah atlanıp geç vakit atlarımızdan indik ve bu gevirin (yani Rus'un) Moskova ismindeki şehrinin önüne yürüyerek Oqa nam nehrini geçtik, Basgunçaq ismindeki yere geldik. Orasını basarak çapup geçtik. Bu "Basgunçaq"ın kenarlarına bitmiş söğüt ağaçlarını kesip kırıp köprü yaptık. Bu gevirin (yani Rus Çarının) uzun kaputlu saldatlarını (askerlerini), kısa kaputlu mayorlarını (subaylarını) (esir alarak) dört tekerlekli *qudalaq* arabaya yükleyerek büyük kardeşim olan Padişah Ağa (Akay Sultana) hediye, *savgat* (tartıq pişkeş) etmişimdir. Bu gevirin (Rus'un) hudut kalesi olan Terek'in dairesi müstahkem kale surlarının içindeki Müslümanı az, kafiri çoktur diyerek, iktidarı (atları, hayvanları, nakil vasıta ve imkânları) olanlar Kırım'a geçti (Rus esaretinden kurtuldu); iktidarsız olan zavallılar (nakil vasıta ve imkânları olmadığından) kafir olmadan ne yapabilir diyerek, *qaytavula* (yani ordunun ağırlığına,

dizdarına) baktığım vakit dayanamam,[174] kendim zayıf, kuvvetsiz olduğum halde (onları kurtarayım diye) her düşmana taarruz ederek telef ettim."

Burası asıl vatanı Tura ülkesi olan kahraman Küçük oğlu Qayıb Sultanın batı Sibirya'da Tura'dan kalkıp doğu Başkurdistan'da Yayık nehri başlarındaki Kökşumay ismindeki yerlerden geçerek[175] Moskova istikametinde gitmiş olduğu, Volga'nın sağ kolu olan Oqa nehrine geldikten sonra Başgunçaq nam yere geldiği, oradan da Rusya'nın hudut kalesi olan Terek kalesinde savaşlar yapmış olduğu anlatılıyor. "Oqa" diye yazılan kelimenin arkasından hemen "suvını" yani nehir kelimesi geldiğinden, bu sözün Rus'un Oqa nehri olduğu anlaşılıyor. Bunu şehrin ismi "Ufa"dır; yani Üfü diye okumak olmaz. Kenarında söğütler biten Başgunçaq'ın ise bu Büyük Orda'daki Başgunçaq olduğundan şüphe yoktur. Herhalde Sibirya'dan Yayık başından Moskova'ya gitmekte olan bu Başkurt ve tümen askerleri Oqa'dan dönmüş ve Edil'in Kalmukların bulunduğu tarafına geçmiş oradan da Terek'e yürümüş olacak. Bu sözleri söyleyen Qayıb Sultan Kahraman Küçük Sultanın oğlu ise, onun da burada zikri geçen Küçüm Han'ın yukarıda ismi geçen torunu olan Abılay bin İşim'in oğlu olan Küçük Sultan olması icap eder.[176] Bu Abılay'ın (Abılhayır, Ablayır) oğlu Küçük Sultan 1671'de Tazuxin'in* raporunda "Başkurt Hanı" olarak zikredilir.[177] Bu Küçük (1663-1667), Başkurt isyanlarını idare etmiş; bunun Dağıstan ve Kuban seferlerine benim ecdadımdan bazıları (ibtimal Küzen ve Bakı) da asker olarak katılmışlardır. Küçük Sultan Astarkhan taraflarında bulunduğu sıralarda onu ve ağabeyisi Abuga Sultanı, Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi görmüştür. Ruslar bu savaşlarda Kalmukları kullanarak galip gelerek isyanı yatıştırdıktan sonra, Küçük, Karakalpak memleketine dönmüş ve Karakalpak Hanı olarak tanınmıştır. Fakat oğlu Murat Sultanın mahkemede verdiği ifadelerinden Küçük'ün Ayüki Kalmak'la savaşta öldürülmesinin 1678'de olduğu görülmektedir.[178] Başka kaynaklarda[179] bu savaşın 1724'te vaki olduğu kayıtlı ise de doğru değildir. Batı Sibirya'da Tobol voyvodasının 14 Mart 1709 tarihli raporunda, Başkurt rehberi Aldar Tarhan'ın "Karakalpak'tan Küçük Hanı çağırıp getirdiği yazılmıştır.[180] Fakat bunun Murat Sultanın babası olan Küçük ile münasebeti yoktur, Edil nehrinin doğusundaki Nogaylar Yedisanlar da bu Küçük Hana tâbi olmuşlardır. Onun 1664'de Ruslarla savaşında yanında 6400 Nogay askeri bulunduğu kayıtlıdır.[181] Küçük, tam istiklâl peşinde idi, onun idaresindeki Başkurtlar Ruslarla konuşmalarında "Küçüm Han zamanında nasıl bir müstakil devlet idi isek, şimdi de aynı istiklâl-i elde etmek için savaşıyoruz" demişlerdir.[182]

Şimdi naklettiğimiz Küçük Abuga destanında "Qayıb Sultan" ismiyle zikredilen Küçük, Rus askerlerini ve mayorların; arabalara yükleyerek ağabeyi "padişah ağa"sına, yani Abuga'ya takdim ettiğini

---

* [*B* nüshasında Ayzuxiş olarak yazılmış bu isim *A* nüshasına göre Yazuxin şeklinde düzeltmeye çalışıldı. Ancak *A* nüshasındaki bu isim Tazuxin, şeklinde de okunabilir. ... İ.T.]

söylemiştir, ki bunu "Akay Sultan" tesmiye etmiştir, bu herhalde büyük biraderi "han" küçük biraderi "qalgay" sıfatıyla anan "çifte krallık" sistemini belirten bir tabir olacak. Herhalde bu "Aqay Sultan" Küçük (Qayıb) Sultanın ağabeyi olmuştur ve "Aqay" (yani ağa) burada bir lakaptır. Bütün bu tefeyruatı bize bildirdiğinden bu küçük Nogay destan parçası Başkurtların ve Küçümlülerin tarihi için fevkalade ehemmiyet kesbetmiştir. Herhalde Küçüm oğulları eski Türk devlet ananesi usullerine uygun olarak bir "çifte sultanlık" şeklinde ortaya atılmışlardır.[183] Ebülhayır ismini Ablayır ve kısaltarak Abılay şeklinde söylemek adettir (Bkz. *Bugünkü Türkistan* s.318-319). Şair aslında "Ablayır Hanın balası Er Küçük'ün özi aytar" demiş olsa gerektir. Sonra da bu Han kelimesi yerine Bey kelimesi gelmiş* ve ayrıca Qayıb yani için Murat hadisesinde de buraya sokularak, hadise birleştirilmiş yani iki hadise karıştırılmıştır. Bu şairler, biri Ablayoğlu Küçük Sultanın ve Abuga'nın 1666'da bütün Volga sahasını askerleri ve Kalmuklarla gezdikten sonra Dağıstan'a, Terek kalesine kadar gelmeleri fakat tam muvaffak olamayıp geri dönmeleri hadisesini; diğeri de Küçük'ün oğlu Murat Sultanın 1707-1708 kışında Terek'i almağa ramak kalmış iken yaralanıp Rusların eline esir düşmesi hadiselerini birleştirmişlerdir.

Memleketimizde "Küçük Sultan" zamanından kalan birkaç evrak ve şecere Asker köyünde Hidayet Sufi isimindeki zatta bulunurdu. Sovyetler zamanında bu gibi vesikalardan Küçük'ün Bürcenlerden Tatlıbay isminde bir beye verilen bir yarlık "*Başkurdistan Cumhuriyeti Tarihi'nin Kaynakları* adlı kitabında (*Mat. Bşk.* cilt I s. 180) neşredilmiştir, ki Arap harflerini iyi okuyamayan birisi tarafından istinsah edilen bu fermanın metni şudur: "Yıraq yurtdin yaqın küngil birle men sultan sözim ol turur: Teyçin'din kelse öz atanı, ol tiymes, İşimmet kelse tiymesin, bu khalayıq-qa tiymesün. Aş alsa tileb (belki de tülep, yani parasını verip) alsun, küç etmesünler. Bu tatlıbay'ğa, Ellüv ağası Hafiz qolum qoydum". "Babam gibi" denilen bey belki Kalmuk Beyi Teyçui Tayşi'dır, İşmet" yani İş-Mehmet dediği bey de Küçük'ün maiyet beyi idi. İşte bunların halktan angarya at alırken eziyet vermemeleri emredilmiştir. Tatlıbay da Tüngevür Başkurt beylerinden olup Küçük'ün mahiyetindeydi. Evlâdı zamanımızda dahi "Tatlıbayevler" olarak bilinen ailedir. Buna yazılan fermanı "elli başı" rütbesinde olan Hafız vasıtasıyla bildiriyor, fermanlar mühürlüdür. İşmemet Beyin ismi Küçük Sultana ait diğer yazılarda da geçiyor (aynı cilt. s.37).

§24 **Seyit Bahadır**

Küçüm oğullarının yine Çengiz oğullarından olan Kırım hanları ile birlikte büyük bir millî hareket yaratarak Türkleri Rus mahkumiyetinden kurtarmak yolunda Başkurt ilindeki uğraşları, netice itibariyle mahallî mahiyette kalmış ise de kıyamların arasında Başkurtlar

* [yani burada Hanoğlu Sultan yerine Bey oğlu Sultan denmiş oluyor. İ.T.]

ismi yukarıda geçen Sadıroğlu Seyit Bahadır'ın idaresinde tekrar ayaklandılar. Bu ayaklanma Türkiye ve Kırım'ın Rusya'ya karşı seferlerine tesadüf etmekle ehemmiyeti haiz olmuştur. Seyit Bahadır Nogaylar ve bir kısım Kalmuklarla birleştiği gibi Kazak-Kırgızların yardımını da temin etmiştir. Ruslar kendilerine yakın ve tabileri olan Başkurtlarda silah imalini 1675 yılında yasak etmişlerse de bu hükümlerini eyleme geçiremediler, İstanbul hükümeti evvelce kendisine tâbi olan Zaporej'e (Ukranya) Kozaklarının Moskova tarafına geçmeleri dolayısıyla bunları tecrübe etmek ve Özi nehri üzerinde hâkimiyeti sağlamak fikriyle bu kozakların merkezi olan Çihirin'i (Rusça Çigirin) işgal etmek üzere Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük ordular gönderdi. Moskova Çarı da bu zaman da kendi tebaaları olan Müslümanları askerliğe celbederek kendi ordusuna katmıştır. Osmanlı müverrihlerinin "Kırk dört taife" diye vasıflandırdığı ve ekserisi bilinen kavim isimleri şunlardır: Tura Tatarı, İsker (Tobul) Tatarı, Çömükey Tatarı, Tümen Tatarı, Sibir Halkı, Minzele halkı isimleriyle kaydedilen Batı Sibirya Tatarları; Kazan Tatarı, Alatar (Alatır) Tatarı, Boyluk Tatarı, Züyeg Tatarı diye isimlendirilen orta Edil Türkleri, Kasım Tatarı, Mangırman Tatarı, Künfek isimleriyle yad edilen Kasım Tatarları, Mişerler, Nogayların da "Zaman (herhalde Yedisan) Nogayı" dedikleri bir kısım ile birkaç Kalmuk Tatarı,[184] Turgavut Kalmuğu ve Turin Kalmuğu, bu "Kalmuk Tatarlarının başbuğu olan Kasbulat nam kafir" zikrolunuyor. Bunlar Rus tâbiyetini kabul etmiş ve ona asker vermekle mükellef olan Müslümanlardır. Bir de Rus kaynaklarında Çerkeslerin reisi Kazbulat Mirza Mutsalov'un bu sefere Rus ordusuna iştirakinden bahsedilmiştir.[185] Kendisi Çerkes beyidir. Bu şahıs Rus hizmetinde bulunarak Razin ve Kırım hanları aleyhinde hareketlerde bulunmuştur.[186]

Osmanlı ordusu Çihirin'i 33 gün muhasaradan sonra 11 Ağustos 1678'de işgal etti. Çihirin savaşlarında Ruslar tarafında Başkurtlar yoktu. Çünkü onlar Ruslara henüz asker vermiyorlardı. Asker vermek şöyle dursun, bilakis Kırım Hanının ve Türkiye'nin tesiri ile olsa gerek ki, bu zaman Başkurt ilinde kıyam hareketleri had devrine girmiş bulunuyordu. 1667 yılında Başkurtlar Ayat kasabası (Ayatskaya Sloboda) nam yerde büyük yığınlar halinde toplanıp Ruslara karşı tam bir karşı koyma halinde idiler; 1678'de ise hareketleri bütün Kama, hatta Çardın vilayetine kadar yayıldı. Aynı senede Ruslar bütün cenubî Başkurdistan'dan çıkarıldı. Türklerin ve Kırımlıların Çihirin zaferi kıyamcılara heyecan verdi. Başkurtların 1679'da aynı zamanda Kama havzasında Kongur ve orta Edil'de Simbir (Simbirsk) şehirlerini de muhasara ettiler. Solov'yev'in istifade ettiği kaynaklara göre, bu Başkurtlar Simbir muhasarası esnasında Ruslara şöyle demişlerdir: "Çihirin'de Türkler ve Kırımlılar Rus Çarının ordularını mağlup ve perişan ettiler, biz de sizinle harp ediyoruz. Çünkü biz onlara bağlıyız, dinimiz ve canımızla onlarla (Türkler ve Kırımlılarla) biriz".[187] Aynı sene 15 Aralık tarihinde Kongur tümeninde Arye nam Tatar köyüne gelen Başkurtlar orada rastladıkları Ruslara şu sözleri

söylemişlerdir: "Yazın biz gelir Kongur'u ve Sibir'i siz Ruslardan alırız. Çihirin'i Türkler ve Kırımlılar almışlar ve Rus ordusunu imha etmişlerdir. Biz Türkler ve Kırımlılarla bir milletiz. Türkler Çihrin'de savaşırlarsa biz Başkurtlar ve Tatarlar da Sibirya'da siz Ruslarla savaşıyoruz." Bu haberi Çar hükümetine getiren Rus memuru Arapov bu Başkurtların Kongur'daki Tatarları da kendileriyle bir olmaya davet için gelmişler diye anlatmıştır ve bu Başkurtların atlarını semirtmekte oldukları yani yaz seferleri için hazırlandıklarını, tüfek ile tabancaları bulunduğunu ve o zaman "Sibir kasabaları" tesmiye olunan Perm, Çaryn ve Solikam kasabalarındaki Rusları müdafaa için silahlandırmak icap ettiğini söylemiştir.

Başkurtların hareketi genişlemek üzere idi. Onlara Tatarlar da iltihak ediyorlardı. Solov'yev diyor ki, "Bütün Başkurtlar ve Tatarlar atlarını terbiye ediyorlar, ok, tüfek hazırlıyorlar diye haber geldi. Bundan sonra Tatarlar ve Kazaklar da beraberce gelerek Kongur şehrini aldılar ve yaktılar.[188] Kuzey Başkurtlara bu silahlar belki de Akdeniz sahillerinden gelmiştir. 1680'de Kalmuk Hanı Ayüke, Kırım Hanı ile sulh akdetti ve Ufa Başkurtları ile anlaştı. Bunlar Samara'yı almak azminde idiler. 30 Temmuz'da 3000 Tatar (Nogay) Kalmuk ve Çerkes Pensa tarafındaki Rus kasabalarını yaktılar. Başkurtlar da Edil'in Nogay tarafına "yani batısına" geçtiler. 1681'de Tober taraflarındaki Ruslar dehşet içinde idiler. Çünkü Başkurtlar tamamıyla ayaklanmış idiler".[189] Başkurtlar 1682'de Nogay-Yolu'nda Çortanlı Köl denen gölün yanında kurultay akdettiler. Kalmuk Hanı Ayüke ve Abuga oğlu Dudubek 40.000 kadar Kalmuk askeriyle Başkurtlara yardıma geldi.[190] Ziraatle meşgul olan Tatarlar, Çuvaş ve Çeremişler bu muharebeler yüzünden zarar gördüklerinden Ruslarla beraber hareket ediyorlar ve bu nedenle de Başkurt ve Kalmuklar tarafından cezalandırılıyorlardı. Halbuki "Ufa Tatarları" denilen Ufa'nın "Tümen Tatarları" (yani eskiden hanlar zamanında orduya mensup tümen-Bözdek Tatarları) ile "Batı Sibirya'nın Tümen Tatarları" kıyam hareketlerinde Başkurtların müttefikleri olmuşlardır.[191]

1683'te Ruslar hem büyük kuvvetler getirmeye hem de Kalmukları kendi taraflarına çekmeye muvaffak olunca, bu hareketi bastırabildiler. Bu hareketi 23 seneden beri idare eden Seyit Bahadır (Seyit Cafer) kendisi Kazak Kırgız illerine geçmiş görünüyor, çünkü onun oğlu daha sonraki Başkurt kıyamlarına Kazaklar ülkesinden gelerek iştirak etmiştir.[192]

§25

Küçüm Agay'ın ve Aldar Tarhan'ın Kıyamları - 1705-1741

Rusya'nın içte ve dışta karşılaştığı güçlüklerden her vakit istifade etmeğe hazır bulunan Başkurtlar, Büyük Petro'nun iç ve dış savaşlarından faydalanmakta gecikmediler. Kendileriyle savaşları hiç eksik olmayan Kalmuklarla bir daha birleşerek 1705-1709 senelerinde Rus vilayetlerine hücum ve taarruzlarda bulundular. Bidayette kıyamcılar orta Edil'in doğusunda, Samara ve Kama ırmakları arasındaki bütün Rus göçmen kasaba ve köylerini yağma edip yıktılar yahut yaktılar. Bu

hareketlere de Başkurtlarla birleşen Kalmukların cenubi Başkurtlarla müşterek karargâhları şimdiki Bükey Orda'nın şimalinde Üzen, Küçük ve Büyük Irgız nehirleri arasında bulunuyordu.[193] Üzen nehrindeki Başkurtlara dair bir kaydı yukarıda zikretmiştik. Buraya yakın Kemelik Başkurtları, yani bu isimdeki nehir üzerinde yaşayan Başkurtlar, bugün dahi orada yaşamaktalar. Başkurtlar, Irgız ve Kemelik havzaları üs olmak üzere, Kalmuklarla birlikte Edil'in garbına geçerek oradaki Rus köy ve kasabalarını yağma ederler, Rusları esir götürür ve Khiyva pazarlarına sevk ederek satarlardı. Rusların mukabil taarruzlarına karşı Başkurtlar Kemelik boyunda karakol dururlardı. O zamanın vakayiine ait rivayetler Kemelik Başkurtları arasında yaşamaktadır. "Kemelik" isminde bir türkü ve bestesi de Başkurtlar arasında maruftur, ki o zamana dair olsa gerektir. Başkurt ve Kalmuk yağmalarına en çok maruz kalan Saratov (yani Sarı Tağ) hududundaki Rus köy ve kasabaları olmuştur. Başkurtlarla birlikte hareket eden Kalmuk Hanı Ayüke 1708'de Penza ve Tambov vilayetlerinde de 100'den fazla Rus köyünü yakmıştı. Başkurtlarla Ayüke'nin bu hareketleri Petro'nun İsveç kralı Demirbaş Şarl ile savaşlarından istifade maksadıyla başlamıştı. Ayüke, Müslüman Başkurt ve Nogaylara mensup elçilerini İstanbul'a göndererek Osmanlı Devleti'nden yardım ve hiç olmazsa manevi muzaheret görmek istemiştir. Petro, Başkurtlara karşı 1707'de A. Sergeyev isminde bir voyvodasını mühim bir askerî kuvvetle Ufa'ya göndermiş; Sergeyev Başkurt beylerini çağırarak bazı tehditlerde bulunmuş ve bununla Rus hükümetinin işini daha çok müşkülleştirmişti. Başkurtlar da hiçbir tehditten korkmadıklarını Sergeyev'e bildirmişlerdi. Bu voyvoda Petro'nun memleketinden kaçıp Başkurt ülkesine iltica etmiş olan 1000 kadar firarinin iade edilmesini, Rus ordusu için 500 kadar at verilmesini talep ediyordu. Sergeyev Ufa'ya Başkurt *biy* ve *batır*larını ve *tarhanlarını* çağırıp iki tarafında toplayarak çağırılanlara müsallah askerler sıralanmış olan bir caddeden geçirip Rusya'nın kuvvetini teşhir etmişti. Bununla da iktifa etmeyerek bir kısım Rus askeri ile Ufa'ya yakın Başkurt uluslarında bir yürüyüş yapıp Rus Çarının kudret ve satvetini göstermek istemişti. Başkurtlar ve başka yasaklılar Sergeyev'in askerleri yaklaştırken onu görmemek için evlerini, barklarını bırakarak çoluk çocuklarıyla dağ ormanlara çekilirlerdi. Sergeyev ise Ufa'ya gelen Başkurt ekabirine zorla rakı içirmekle de kendi kudretini gösterdiğini zannetmiştir.[194] Bu gibi hadiseler karşısında Başkurtlar tahammüllerini kaybettiler ve Aldar İsekeyoğlu ve Küçüm Akay isminde ki sergendelerinin başlığı altında isyan ettiler. Maksatları, Rusya'dan tamamıyla ayrılarak istiklâli tekrar elde etmek idi.[195] Doğuda bulunan ve bu tür hareketlere karşı kullanılan ve Çar tarafından gönderilen ufak tenkil kuvvetini kıyamcılar tamamen mağlup edip yok ettiler. Bu Küçüm bilhassa doğu ve kuzey Başkurdistan'da Usa Yolu yani Ufa ve Perm tarafları Başkurtları arasında faaliyette bulunuyordu. "Kazan Yolu" Başkurtları arasında da İsmail isminde bir sergerde bulunuyordu. Ruslar bu kıyamcılarla senelerce uğraştılar. Kıyamcılar Ak-Edil, Kama (Çulman),

Samar nehirleri boyunda Ruslar tarafından tesis edilmiş olan köyleri kâmilen yaktılar ve bir kaç yerde Rus ahalisini öldürdüler, yahut esir edip Khiyva'ya götürerek sattılar; Rus vali umumiliğini hükümet merkezi olan Kazan'a doğru yürüyüp bu şehri alacak olmuşlardı. Şehre 30 kilometre kaldığında Deli Petro'nun vali umumisi Kudriyavtsov bu Başkurtlar ile "Ufa Tatarları"na karşı Kalmukları saldırttı, Kazan vilayetlerindeki yasaklı (Rusça *yasaçnıy*) denilen askerî rencber sınıfı kâmilen asiler tarafında idi.[196] Çuvaşlar da onlara iltihak etmiştir. Kazanlılardan bazı mirzalar tüccar ve esnaf kısmı Rus tarafını tuttular ve İşbulat Molla isminde birisinin idaresinde Tatar askerî kıtaları Rus ordusuna katılarak kıyamcılara karşı şiddetli mukabelede bulundu. Kalmuklar'dan da yaklaşık 20.000 kişilik (iki tümen) bir kuvvet Başkurdistan'a giderek muhtelif Başkurt kabilelerini yağma ve talan etti. Bu isyanlara ait arşiv vesikalarını tetkik eden Rus tarihçilerinden N. Popov[197] ve N. Firsov'ın[198] anlattıkları bu şekildedir. Bunlara göre Küçüm (Küçim) yahut Köçmet asıl vatanı olan Tamyan'dan hareket edip Sibir Yolu Başkurtlarını etrafına toplayarak Perm vilâyetinde "Usa Yolu" Başkurtları arasında harekete geçmişti. Herhalde o batı Sibirya tarafından gelmişti. Hadiselere ait Rus ve Türk kaynaklarının yakından incelenmesi, bu hadiselerde Küçüm (Köçmet) Ağay'ın aslen Küçüm Han'ın maiyetini teşkil eden Doğu Başkurdistan veya Tümen Tatar beylerinden olduğunu göstermektedir. 1738-1741'de büyük isyanı idare eden Küçüm oğlu Akay hakkında onun evvelki büyük kıyamın rehberi olan Küçüm'ün oğlu olduğu kayıtlıdır.[199] Küçüm'ün babası Tülekey, Ural'ın doğusunda Tamyan ulusunda[200] ölmüştür. Akay ve Küçüm'ün esas Başkurtlardan olmayıp Tatarlardan olduğunu[201] gösteren deliller de vardır. Fakat bunların yanında bulunan Başkurt uruğları (Kıpçak Tamyan, Bürcen, Peçqaq [Babsaq] Uran, Qarşin, Qaray, Çuran) onlar içinde ölmeye hazır kabilelerdendir.[202]

Herhalde isyan hareketinin baş mesulü ve rehberi bu Küçüm idi. Altar yahut Aldar Tarhan bu hadiseden 30 yıl sonraki kıyamlara da iştirak eden Rusların eline düşüp onlar tarafından Minzele'de idam edilen Aldar Tarhan'dır. Bunun babası İsekey, onun babası Qadırbaqı, onun babası Baybaqtı da hep Bürcen uruğu eşrafından olmuşlardır. Aldar'ın kendisi muahharen Büyük Petro'ya itaat ederek onun ordusuna intisap mecburiyetinde kalmış ve Petro'nun Azak şehrinde bulunmuştur. Fakat orada da Ruslara yardım eden beş Çerkes beyi ile tek tek savaşıp rütbe almış bir maceracıdır. Bunun için kaybolmuş eski tarhanlık vesikasını 1734 yılında yeniletmiştir.[203] Bu zatın bütün güneydoğu Başkurtları arasında geniş nüfuza sahip olmasından istifade etmek isteyen Ruslar onun muhtelif zamanlarda Rusya'ya karşı ayaklanıp Rus köy ve kasabalarını yağma, talan ve tahrip etmesinden, Rusları öldürmesinden söz etmemişlerdir.

§26

Murat Sultanın Hareketi

Başkurtların Kırım'la ve Osmanlı devleti ile kendi memleketleri arasında Don ve Terek mıntıkalarında Rus kaleleri inşa olunmasını kendi hayati menfaatleri bakımından tehlikeli bilerek buna mani olmak istedikleri görülüyor. Ancak Rus kaynakları Başkurtların Kalmuklarla birlikte kuzey Kafkasyadaki Rus kalelerine taarruzlarından bahseder. Petro kendi Müslüman tebasından asker alıyor; Rus tâbii olan batı Başkurtlardan aldığı ve doğu Başkurtlardan celbettiği askeri Baltık sahasındaki harplerde kullanıyordu; öte yandan Türkiye'ye karşı savaşlarda Başkurtlara güvenmediği için ancak münferit kimseleri ordusuna alıyordu. Başkurdistan'da Rus maden fabrikaları kurdurmuştu. Petro bu işlerle Tatişçev'i memur etmişti. Bu zat İset nehri boyunda Rus kasabaları ve muahharen Yekaterinburg (şimdi Sverdlovsk [bugün tekrar Yekaterinburg—İ.T.]) ismini alan şehrin yerinde *oktus* fabrikasını kurmuş ve orada dağ, maden mühendisleri yetiştiren bir mektep bile açmıştı. Tatişçev kendi siyasetini Başkurtlarla iyi geçinerek tatbik eylemek yolunu takip ediyordu. Deli Petro'nun ve maiyetinin bilhassa dış siyasette karşılaşılan güçlükler zamanında takip ettiği oyalama siyaseti Başkurtları aldatmıyordu; sonunda Küçüm Han oğullarından Murat Sultan isminde bir şehzadenin idaresinde kıyam ettiler. Bu sultan Rus kaynaklarında "Murat Sultan" yahut "Mukaddes Sultan" ya da sadece "Sultan" isimleriyle zikredilmektedir. O, Kırım ve Türkiye'ye gidip temas tesis etmeye çalışmış ve Kalmuk Hanı Tsewang-Rabtan'ın yanında bulunarak Çin, Tibet ve Asya meselelerine vakıf olmuştu. Fakat gözü Küçük Hanın memleketi olan Başkurdistan'da idi; oraya kaçtı, babasının malikane ve yaylalarında konup göçtü, Başkurdistan'a gelince burası ile Kırım arasındaki sahalarda bilhassa Dağıstan'da vaki olan gelişmeleri öğrendi. Osmanlı müverrihi Silahdarağa ("*Nusretnâme* Manisa" nüshası, vr. 88) bu sıralarda Nogaylardan 10.000 aile ve Nogaylılardan 2000 ailenin "Kalmuk içinden çıkıp" Çerkes taraflarına geçmiş olduğunu ve Yedisan Nogaylarının "Sultan Murat Mirza ile" birlikte yine Dağıstan'a geçtiğini zikreder. Burada "mirza" diye adlandırılan Murat Sultan ihtimal bahis mevzuu edilen Murat Sultandır. Burada Osmanlı müellifinin "Nogay"ın yanında "Nogaylı"yı zikretmesi enteresandır. Kazaklar da bu ikisini ayırt ederler. "Nogaylı" daha ziyade Volga'nın doğusundaki "Büyük Nogay" ülkesindeki Nogay ve Kazaklar vesaire karışık Kıpçak unsurudur. İhtimal bu "Sultan Murat Mirza" başka bir şahıs yani bir Yedisan mirzasıdır. Fakat bu kaynaşmalar bizim Murat Sultan bin Küçük'ü ilgilendirmiştir. Onun İstanbul'a seyahat hikâyesini Rus tarihçisi Solov'yev'den ve Murat Sultanın kendisinden dinleyelim.

Solov'yev onun hakkında diyor ki: 1707'de bir Ufa Başkurtu "Sultan" ismini alıp İstanbul ve Kırım'a gitti ve kendi dindarlarının yardımını istedi. Bundan sonra o Kuban vilayetine, oradan Çeçen Miçkis'lere ve Aksay'lara gidip kendisini bir mukaddes şahsiyet ve

Başkurtların Sultanı göstererek onları kendisine celbetti. Dağlılar onu kendilerine hükümdar ilan ettiler. Ara sıra ona Kumuklar ve Astarkhan Kozakları (yani eski Ortodokslar), Terek'teki göçebe "Oqaçenler" ve Tatarlar iltihak ettiler. Bu mukaddes sultan bundan sonra bu kavimleri etrafına toplayıp 12 Şubat 1708 tarihinde Terek kalesine yanaştı. Civardaki kasaba ve istihkamları yaktı. Terek voyvodası Roman Velyaminov epey zaman mukabele gösterdikten sonra yukarı şehre çekildi, oraca da muhasara edildi; Astarkhan voyvodası Apraksin'e müdafilere yardım maksadıyla Terek'e deniz yoluyla 1200 saldat (nizami asker) ve kara yoluyla da Ruslara sadık Tatarlardan birkaç yüzünü ve 3000 Kalmuk'u gönderdi. 26 Şubat'ta bütün bu kuvvetler Terek'e gelerek düşmana ani hücümlarda bulundular ve onu mağlup ettiler. Savaşta yaralanan Sultan ise esir edildi.[204]

Esir edildiken sonra Astarkhan'a getirilmiş ve Kazan'da idam edilmiş olan Murat Sultan Astarkhan'daki istiçvabı esnasında verdiği ifadede bu hadiseleri bütün tafsilatıyla anlatmıştır.[205] O diyor ki: Babam Karakalpak, Kırgız ve Başkurtların Hanı olan Küçük idi. O bundan 30 sene önce (yani 1678'de) Kalmuk Hanı Ayüke ile olan savaşta Grecun mevkiinde öldü. Sonra amcazadem İşim Sultan han oldu. Diğer amcazadem İbrahim Sultan Kalmuk Hanı Tsewang Rabtan'ın yanında idi. Babamın ölümünden 20 yıl sonra (yani 1698'de). Ufa yanında babamın mülkü olan Başkurtlardan Beçim ve başkaları gelerek beni Başkurdistan'a "Sultan" olarak davet ettiler, ben de kabul ettim. Yayık başına geldim. Orası babamın mülkü idi. Orada 3 ay kaldım. Bundan evvel Başkurtlarda benim akrabamdan (yani Küçüm oğullarından olan) Sunçeley Sultan hükümdar (*yladeletz*) idi. Onu Ruslar esir ettiler. Ben de buradaki Başkurtlardan Kırım Hanıma tâbi olmaları için imza toplayıp kendim 2000 kadar Başkurtla Kırım'a hareket ettim. Fakat yolda bunların ancak 50 neferi ile gitmem kararlaştırıldı. Edil nehri Saritzin ile "Karayar" arasından geçeçektik ki; orada da 42 neferi nehrin doğusunda bırakıp ancak 8 kişi ile Kırım'a gittim. Burada Yedisan Nogayların mirzası Allahguvat Mirzaya, benim hanoğlu ve kendilerinin sultanı olduğumu bildiren, Başkurtların mektubunu verdim. Sonra Kırım'a gidip hanı gördüm ve tâbiyetine kabul eylemesine dair Başkurtların istidasını verdim. "Ruslarla mukavelemiz var, sizi tâbiyete kabul etmeyiz, İstanbul'a padişaha gidin" dedi ve yanında 8 gün kaldıktan sonra İstanbul'a gittim. Vezir Mahmut Paşa beni padişahla görüştürmek istemedi. Mamafih mahiyetinden birisi vasıtasıyla padişaha arzımı sundum. Padişah kabul etti ve bana 2000 levge (florin) tahsisat tayin ettirdi. Bize yardım hususunu Kırım Hanına havale etti. Bir buçuk ay kaldıktan sonra Kırım'a gönderildim. Fakat Kırım Hanı padişahın emrini dinlemedi. İki ay sonra ulak ve muhafız maiyeti vererek Kuban'a gönderdi. Kış ayında oraya geldim. Kubanlıları Başkurdistan'da Rus'a karşı harbe teşvik edip ikna ederek harp olmazsa Rus şehirlerini yağma edersiniz dedim. Onların mirzalarından ve askerlerinden 96 kişi alıp Sarısın (Saritsin) ile Karayar arasında Edil'in buz tuttuğu yerden geçerek

olduğumuzda esir ettiğimiz Kalmuklardan, Çarın kumandanı Şeremetov'un ordusuyla karşı tarafta bulunduğunu öğrenerek Kuban'a geri döndük. Oradan da 8 Başkurt, 22 Tatar ile Kabartay'a, orada da yalnızca 4 gün kaldıktan sonra Çeçenlere geçtim; Hanoğlu olduğumu bildikten sonra, oradaki Nogaylar, Çeçenler, Kumuklar, Çerkesler etrafıma toplandılar. Terek kalesini muhasara etmeyi kararlaştırdık. Ayüke de o taraflarda olduğu için onu yağma edecek olmuştuk. Meğer ki o, Edil nehrini boylayarak yukarıya gitmiş imiş, 1600 kişiyle Terek kalesini aldık; 10 kadar da topu ganimet olarak aldık. Ruslar Kremel şehrine yani iç kaleye çekildiler. Çerkes beyi Divey Rus'a satıldı. İç kaleyi 10 gün muhasara ettik. Fakat muhasarada siper ve hendekleri 10 kişi ile teftiş ederken Ruslar ani bir hücum yapıp beni tüfekle yaraladılar. Bundan sonraki halimi bilmiyorum.[206]

Murat Sultan sonradan Gayib (Qayıb) Sultan ismiyle maruf oldu. Bu kelimenin sultanın ölmediğine, ancak gayıp erenler safına girdiğine ve zuhur edebileceğine inancı ifade ettiğine kaniyim. Sonra bu isim Kazak hanlarından ve Küçüm oğullarından bazılarına isim olmuştur. Özbeklerden Abdurrahman isminde birisi "Qayıb Murat Sultan benim" iddiasıyla bir harekete teşebbüs etmiştir. Her halde Murat halkça çok sevilen bir zat olmuştur. Babası Küçük Sultan hikâyesinde naklettiğim destan parçası, bu Murat için söylenmiş fakat babasına ait hatıralarla karıştırılmıştır. Bu sultanın hayatını 1705-1711 senelerindeki Başkurt isyanı ünvanı ile 1937'de neşrettiği eserinde güzel bir biçimde anlatan Rus tarihçisi V.I. Lebedev[207] Murat'ın muhakemesi dolayısıyla istiçvab edilen başka arkadaşlarının ifadelerinden de istifade etmiştir. Onun verdiği malumatın hülasası şudur: Başkurtlar Küçük Sultanın oğlu Murat Sultanı han ilan ettiler. Babası Küçük Kalmuk Hanı Ayüke ile yapılan savaşta öldüğünde amcası İşim (yani İşim Çüvek bin Devlet Giray) han olmuştu. Murat'ın amcasının oğlu olan İbrahim Sultan, Kalmuk hanları nezdinde bulunuyordu. Bazen Başkurdistan'a gelerek oradaki hadiselere karışmış, Ruslar ona Ovzan (Avram, yani İbram) demişlerdi. Onun davetiyle Murat da Kalmuk Hanı Sivan Rabtan'ya (Tsewang Rabtan) gitmişti. Sonra Başkurtlar bu Murat'ı kendilerine davet ederek han yaptılar. O, işi sağlama bağlamak için dışarıdan yardım temin etmek isteyip Kırım'a ve İstanbul'a gitti. Türkiye Sultanı (III. Ahmet) onu kabul edip hil'at ve 200 florin maaş tayin etti. Türkiye'den dönüşünde Kırım'dan Kuban'a gelip, kendine verilen 96 kişilik maiyeti ile Kuban'dan Başkurdistan'a hareket etti. Fakat karşılarına Petro tarafından Başkurt isyanını bastırmak için gönderilen Knyaz Şeremetov çıktı. Taşlı-yar (Kamennıy yar) ismindeki yerde Volga'dan geri dönüp tekrar Kuban'a geldi. 1708 yılının 12 Şubat'ında Terek kalesine gelerek bu şehir ve kaleyi muhasara etti. Astarkhan valisinin deniz yoluyla gönderilen 12.000 kişilik yardım kolu Terek kumandanının yardımına yetişti. Bunlarla harp ederken 28 Şubat'ta yaralandı ve esir edildi. Bu savaşta Don Kozağı Bulavin'in adamları da Murat ile beraberdiler.[208] Bu hadiselerin asıl mihveri Bürcen

Başkurtlarının başbuğu olan Aldar Tarhan ile Tamyan'dan Küçüm Batır idi. Murat Sultan öldükten sonra Çar buraya Xoxlov idaresinde bulunan külliyetli miktarda asker göndermişti. Başkurtlar bu kıtaları mağlup ve imha ettiler. Don Kozaklarının Çara karşı isyan eden reisleri Bulavin Başkurtların müttefiki idi.[209] Buna dair ifadeler Tataristan ve Karakalpakistan Cumhuriyetlerinin tarihlerine dair belgelerde yayınlanmıştır. Kuban Nogayları, bilhassa Yedisanlar Başkurtların müttefiki idiler. Aralık 1707'de (yani Murat Sultan Kırım ve Türkiye'ye seyehat ettiği zaman) Başkurtlar Kuban'a adamlar göndererek onların ulusunda bulunan hanzadelerden birisini kendilerine han olarak vermelerini rica ettiler. Murat'ın ölüm haberi gelince Aldar Tarhan Karakalpaklılarla müzakerelere başladı. Onlar da Başkurdistan'ın Nogay Yolu mıntıkasına gelmişlerdi ve Yurmatı Başkurtları ilinde kalıyorlardı. Buraya onları sultanlardan Khuzey Sultan isminde birisi getirdi. Başkurtlar onu kendilerine han ilan ettiler. Bu zat halk ve beyler ile konuştuktan sonra Rus kumandanlarına, 'burası Müslüman memleketidir, Kazan Şıgalı Hanın, Ufa Geray (yani Devlet Giray) Hanın yurtlarıdır, siz burasını istila etmişseniz, hemen burasını terk ediniz, yoksa savaş yerinizi gösteriniz' mealinde bir mektup gönderdi. Rus arşiv vesikalarında bu zamanın olaylarına dair bir kayıt vardır:

"1700 başında Küçüm Batır Dört Yol'un büyükleri ile istişare edip Rus hükümeti ile sulh yapmayı Aldar Tarhan'a teklif etti ve kendisi Kazan valisi Apraksin'le anlaştı. Khuzey Sultan Ural ötesindeki Başkurtların yanında kaldı. 23 Mayıs 1709'da vaziyet böyle idi. Bu sırada yeni Başkurt Hanımın oğlu Irıs Mehmet geldi. Bunlar İset ve Miyes tarafındaki Rus köy ve kasabalarını tahrip ve yağma ettiler. Kalmuk Ayüke, Çar Petro ile anlaştı. Başkurtlara karşı ve Ruslara yardım olarak asker gönderdi. Başkurtların birçoğu Karakalpaklara sığındılar. 10.000 ev Yasaklı Tatar Başkurtlara iltihak etmişlerdi. Şimdi vergilerini Başkurtlara veriyorlar. Bize (yani Ruslara) vermiyorlar. Bu savaşlar esnasında dört Fin kavmiden Mari (Çeremiş) ve Udmurtlar da Başkurtlarla beraber oldular."

Burada zikri geçen Khuzey Sultan kimdir? Karakalpak sultanları arasında böyle bir isim görülmüyor. Bu Khuzey de Murat Sultan gibi Don Kozaklarının başkanı olan Bulavin ile münasebet tesis etmişti. Başkurt beyleri bu Khuzey'i Kuban tarafından getirmişlerdir. Bu oraya nereden gelmiş olacak? Anlaşılıyor ki, Murat'ın geldiği diyardan Sırderya Aral taraflarından gelmiş.

1917 ihtilâlinden sonra Muhtar Başkurdistan hükümeti Don Kozaklarının otonomi ilanlarını bize bildirmek ve tebrik etmek üzere gönderdikleri mümessillerine bizden bir mümessil terfik etmiştik. Onlar Bulavin'in hadisesinde Başkurtların sadakatını anarak merasimler yapmışlar. Ben de 1957 sonunda NewYork'ta Don Kozak temsilcileri tarafından davet olunarak uğurlandım. Onlarda bu eski hatıralar pek taze olarak muhafaza edilmiş; ve Murat Sultanın ismi eski Kozak vekayinamelerinde zikrediliyormuş. Her halde Don Kozakları Çara

muhalefetlerinde samimi imişler ki, Rusya'dan yakayı kurtarıp istiklâllerini kazanmak isteyen Başkurt ve Karakalpaklarla işbirliği yapmışlar. Diğer taraftan Rus kaynakları bu Khuzey hakkında "yeni Başkurt Hanının oğlu" demişler. 1708 tarihinde "yeni Başkurt Hanı" Qayıb Han I idi. Qayıb Han Ruslara yazdığı mektubunda bu Khuzey için "önden gönderdiğim oğlum" demiştir. Khuzey "Khoca" demektir.[210] Demek bu Khuzey Kiçi Yüz Kazak hanlarından biridir; Levşin'de, Qayıb bin Toburçuq (Kirey) oğlu Qayıb I'in torunu olarak "Khuday Mengu Sultan" ismiyle zikredilmiştir. Demek yalnız Küçüm oğulları değil, Kazak hanları dahi Kırım, şimali Kafkas Kuban yolunu tutmuşlardır.

Murat Sultanın bütün kuvvetlerini Terek kalesi üzerine yürütmesinin mânâsı büyüktü. Daha Temür ile Toktamış devrinde Terek bu iki hükümdar arasında vaki olan ikinci büyük savaşa sahne olmuştu. Daha o zaman Ruslar, Toktamış ordusunda, Temür'ün Türkleri tek bir devlet idaresinde birleştirme gayesi uğrundaki savaşa kendi alayları ile katılmışlardı. Temür onları kâmilen imha ederken, "rus" kelimesini "ru'üs" kelimesiyle birleştirerek insanlar üzerinde hâkimiyet kurmak peşinde koşan "riyaset peşinde insanlar (riyasetcüy)" diye tavsif etmişti.[211] Müthiş İvan, Kazan'ı ve Astarkhan'ı alır almaz gözünü Kafkasya'ya dikmişti. Çerkes ve Kabartı mirzaları ile temas tesis ederek ve bu ülkeyi hile, desise ve sihrî münasebetlerle elde etmeyi düşündü. Hile ve mekirle 1567'de Rus tüccarlarının menfaatlerini korumak için Terskiy Gorodok ismiyle bir kale bina etmek için müsaade aldı. Fakat Kırım hanları bu kaleyi tahrip ettirdiler. Kararlaştırılmış olan Ajırhan seferi dolayısıyla II. Selim ile İvan IV. ve Kırım ve Buhara hanları ile Nogay mirzaları arasında birçok muharebeler oldu; hatta İvan bu kalenin yıkılmasına razı oldu fakat yıktırmadı. İstanbul da ısrar etmedi, bu olaylara dair vesikaları Prof. Akdes Nimet Kurat neşretmiştir; 17. yüzyılda bu işe Rus çarları çok ehemmiyet verdiler. Bu asrın ilk yarısında burada Kumuk beylerinden Polat Mirza'ya sokuldular, ona çok hediyeler verdiler ve tüccarları himaye ve ticari münasevetleri geliştirme bahanesiyle, buraya Rus askeri getirmek için müsaade aldılar. Hükümet merkezi Boynaq olan Dağıstan Şamhalları bu işe o vakit pek dikkat etmediler. Kefeli İbrahim Kâtip bu mesele üzerinde durmuştur. Ona göre Ruslar 1636'da buraya Korneliyus (Cornelius) ve Flamanş (Flamanche) isminde iki Flemenk mühendisi göndererek askerî istihkâmlar vücuda getirmiş, 1670'de burada Rus (Kozak) askerlerinin sayısı 20.000'e ulaşınca Bolat'ı buradan atmışlardır. Evliya Çelebi'nin "Mujuk şehri" diye tesmiye ettiği şehre, Murat Sultanın babası Küçük Sultanla amcası Abuga gelmişlerdi. Murat Sultanın Kubanlılar ve Dağıstanlılarla birlikte bu kaleyi Rus elinden geri almak için uğraştıkları zamanlarda Dağıstan Şamhalı Türkiye'ye müracaat ederek, 'bu Terek kalesini Rus elinden muhakkak kurtarmak lâzım' diye İstanbul'a elçi göndermişti ve bu şehrin Kafkasya ile Orta Asya Müslümanlarının, Türkiye ve diğer İslam memleketleri ile rabıtaları ve hac bakımından Kafkaslılar için olduğu kadar Türkiye için de ehemmiyeti İstanbul

hükümetinin dikkatini çekmişti. Zaten "Tersk" Rusya'nın Kafkasya'ya inmesinde ilk merhale idi, İslamlar arasındaki temasları burada murakabesi altına alıyordu. Müslüman kavim ve kabileler arasına nifak sokmak, beylere para dağıtmak işleri buradan idare ediliyordu. Şamhal'ın Türkiye hükümetine müracaatı Silahdarağa'nın *Nusretnâme*'sinde (Manisa nüshası s. 153) ve Dağıstanlı Çobanoğullarının Şamhallar tarihine dair eserinde yazılmıştır. Murat Sultan da İstanbul'dan gönderilirken Terek kalesinin Dağıstan için olduğu kadar Karakalpak, Khorezm, Kazak ve Başkurtlar için de aynı hayatî ehemmiyete sahip olması dolaysıyla gönderilmişti. Küçük Murat ve Khuzey Sultanlar Başkurt hareketlerinin ancak Kırım, Khorezm ve Kazak hanları ile birlikte yapıldığı zaman muvaffak olacağına inandıkları için kuvvetlerini Kuban'da toplamak ve Rusları şimali Kafkasya'dan çıkarmak hususuna ehemmiyet vermişlerdir.

§27

Qayıb Hanın Hareket ve Teşebbüsleri

Murat Sultanın esir edilmesi ve katli Başkurdistan'daki kıyam hareketlerini durduramadı. Bilakis bu Sultan kendi Başkurtları ile temas halinde olmuş ve katli hadisesi bütün Başkurdistan'da yeni bir kıyam hareketinin başlamasına vesile olmuştur (Astarkhan valisi Apraksin'in 20 Mart 1708 yılı raporu). Anlaşılıyor ki, Murat Sultan Dağıstan'da bulunduğu vakit Başkurdistan'da diğer bir han kıyam hareketinin başına geçmiş bulunuyordu. Solov'yev diyor ki: "Asilerin başında bir han bulunuyordu; ona Mukaddes Sultan deniliyordu. Bu Hanı yakalamak için 16 Kasım 1707 yılında kumandanlardan Peter Xoxlov 900 kadar askerle gönderildi. Kazan'daki kumandanlardan Sidor Aristov da 700 atlı askerle oraya gönderildi. Harp Yurektav'da (yani Ak-Edil havzasındaki bu isimdeki dağın yanında, ki bunun yanında hanların eski karargâhları olan Turatav vardır) oldu. Xoxlov'un hizmetinde Çarlık ordusuna mensup Başkurtlar da vardı. Onlar Çar'a ihanet ederek Han tarafına geçtiler. Xoxlov'un askerlerinden 400'ü Han tarafından esir edildi. Onlar bu askerlerin silahlarını ve mühimmatını ele geçirdiler. Xoxlov kendisi 500 kadar askerle tuz madenine (şimdiki Usolski Zavod) gitti. Bu tarafta teessüs etmiş olan Rus köyleri tamamıyla yakıldı. Başkurtlar (Kama Havzasındaki) Alabuga şehrini muhasara ile Kazan'dan 200 verstte olan Zainski şehrini yaktılar (Ocak 1708). Başkurtlar Kazan Tatarlarını ve Çuvaşları kendi taraflarına celbetmeye çalıştılar. Ural Kozaklarına (ki bunlar da "Eski Ortodoks" idiler) da gidip onlarla söz birliği temin ettiler. İsveç kralı ile harp olacağından Çar Petro bütün kuvvetiyle Başkurt kıyamını yatıştırmaya çalıştı."*

Solov'yev'in "Mukaddes Sultan" dediği zat Küçük oğlu Murat Sultandır. Xoxlov'la Yürektav'da harp eden "Han" da Kazak-Karakalpak Hanı Qayıb Sultan idi. 18. asırda üç Qayıb Han görülüyor. Bunların biri

---

* [*B* nüshasında 200 d ile gösterilen bu not ile not 210'da aynı kaynaklar gösterilmiştir. *BşBT* (1994)'de 200 d için F.Y. Solov'yev VII, 1962, 173-74'e işaret etmişir. ..t.T]

burada bahis konusu olan Qayıb Sultandır, ki Rus kaynaklarında "Toburçuqoğlu Qayıb Sultan" olarak geçmektedir ve bu Khiyva tarihçilerinin kayıtlarına uygundur. 1707'de Başkurdistan'a geldiğinde 25 yaşında bir gençti.[212] 1684'te doğmuştur. Babası Toburçuq ise 1696'da Khiyva'ya misafir olarak gelip bu şehri işgal eden Qabaqlı Han tarafından hainice öldürülmüştür.[213] Qayıb Han 1729'da Khiyva'da attan düşüp öldükten sonra[214] "Saraygır Han" ismiyle zikredilmiştir; bunlar Kazaklar arasında bir destan kahramanı sayılmış ve "Er Qayıb" diye yüceltilmiştir. Bu Qayıb Hanın oğlu Bahadır Han Kiçi Yüz hanlarından sayılmıştır.

Bahadır Hanın oğlu ise "İkinci Qayıb Han"dır;[215] başından çok maceralar geçmiştir ve Kiçi Yüz'ün muteber hanlarından birisidir. Nadir Şah ile dost olup onun hizmetinde İran'da bulunmuş, hatta bu şahın Muğan Kongresi'ne iştirak etmiştir. Nadir Şah'ın tarihlerinde zikri geçer. Bunlar arasında Qayıb Sultandan mufassal bahsedeni de 1956'da Karaçi'de Abdülhay Habibi'nin elinde gördüğüm "*Qadırnâme*" ismindeki eserdir. Bu arada bir de Küçüm Han neslinden İşim Hanın (her halde Devlet Giray Han'ın oğlu İşim Çüvek Sultan'ın) oğlu olan Qayıb Han da olmuştur. Karaklapaklara hanlık etmiş ve 1731'de Rusya tabiliğini kabul etmiştir.[216] Bunun Başkurt hareketleri ile ilgisi görülmemektedir. Büyük (yani ikinci) Qayıb Han ise Karasakal (Baybulat Sultan) isyanında Orta ve Kiçi Yüz Kazaklarına kaçan asi Başkurtları himaye etmişse de, kensidine tâbi Alimoğlu aşireti Başkurt mültecilerini de yağmalamıştır. Qayıb, Kalmuklarla savaş halinde idi, fakat bazen onlarla sulh aktetmiş, hatta onlarla sıhrî münasebetlerde bulunmayı da istemiştir.[217]

Bahadır Han[218] 1735'de Türkiye ile, 1737'de[219] Rusya ile, 1728 ve 1750 yıllarında[220] Çin ile münasebette bulunan han olarak görülüyor. Bahadır'ın babası olan Qayıb Han ise 1708-1729 yılları arasında Kazakistan'ın en büyük hanı ve halkça en çok sevilen hükümdarı olmuştur.[221] Rusya ile olduğu gibi, Türkiye ile olan muhaberelerinde de bastığı mühürde ismi "Gayıp Bahadır Han" şeklinde yazılmıştır.[222] Kazakların Rus tâbiyetini kabul eden meşhur Hanı Ebülhayır Han Qayıb Han zamanında ona tâbi idi. Qayıb Han Kazaklar arasında "Er Qayıb" diye maruftur. Kalmuklarla çok savaşlar olduğu 1717'de Üngüz nehri üzerindeki savaşı kaybederken Türkistan şehrine ancak iki kişisi ile dönüp geldiği, 1718 yılında Rus Çarı Petro ile dostluk münasebeti tesisini düşündüğü fakat bunu yapmadığı,[223] sonra vaziyeti düzelttiği ve çok vakit Khiyva taraflarında yaşadığı ve 1729 yılında burada han iken attan düşüp vefat ettiği[224] malumdur. Qayıb Hanın ordusu Başkurdistan'a gelir gelmez General Xoxlov başta olmak üzere Rus kumandanlarına ve Kazan valisine bir mektup gönderip oğlu Khuzey Sultanın talebini teyit etmiştir. Bize ancak kötü bir Rusça tercümesinden gelen bu mühim mektup *Başkurdistan Cumhuriyeti Tarihi'nin Kaynakları*'nda (*Mat. Bask.*, cilt I, s.265) ayrıntılı bir şekilde: "Qayıb Muhammet Hanın (bin Toburçuq) 1708'de 7 Başkurt beyi tarafından da imzalattırılıp Rusya hükümetine gönderilen mektubudur" ibaresiyle naklonulmuştur:

hükümetinin dikkatini çekmişti. Zaten "Tersk" Rusya'nın Kafkasya'ya inmesinde ilk merhale idi, İslamlar arasındaki temasları burada murakabesi altına alıyordu. Müslüman kavim ve kabileler arasına nifak sokmak, beylere para dağıtmak işleri buradan idare ediliyordu. Şamhal'ın Türkiye hükümetine müracaatı Silahdarağa'nın *Nusretnâme*'sinde (Manisa nüshası s. 153) ve Dağıstanlı Çobanoğullarının Şamhallar tarihine dair eserinde yazılmıştır. Murat Sultan da İstanbul'dan gönderilirken Terek kalesinin Dağıstan için olduğu kadar Karakalpak, Khorezm, Kazak ve Başkurtlar için de aynı hayatî ehemmiyete sahip olması dolayısıyla gönderilmişti. Küçük Murat ve Khuzey Sultanlar Başkurt hareketlerinin ancak Kırım, Khorezm ve Kazak hanları ile birlikte yapıldığı zaman muvaffak olacağına inandıkları için kuvvetlerini Kuban'da toplamak ve Rusları şimalî Kafkasya'dan çıkarmak hususuna ehemmiyet vermişlerdir.

§27

Qayıb Hanın Hareket ve Teşebbüsleri

Murat Sultanın esir edilmesi ve katli Başkurdistan'daki kıyam hareketlerini durduramadı. Bilakis bu Sultan kendi Başkurtları ile temas halinde olmuş ve katli hadisesi bütün Başkurdistan'da yeni bir kıyam hareketinin başlamasına vesile olmuştur (Astarkhan valisi Apraksin'in 20 Mart 1708 yılı raporu). Anlaşılıyor ki, Murat Sultan Dağıstan'da bulunduğu vakit Başkurdistan'da diğer bir han kıyam hareketinin başına geçmiş bulunuyordu. Solov'yev diyor ki: "Asilerin başında bir han bulunuyordu; ona Mukaddes Sultan deniliyordu. Bu Hanı yakalamak için 16 Kasım 1707 yılında kumandanlardan Peter Xoxlov 900 kadar askerle gönderildi. Kazan'daki kumandanlardan Sidor Aristov da 700 atlı askerle oraya gönderildi. Harp Yurektav'da (yani Ak-Edil havzasındaki bu isimdeki dağın yanında, ki bunun yanında hanların eski karargâhları olan Turatav vardır) oldu. Xoxlov'un hizmetinde Çarlık ordusuna mensup Başkurtlar da vardı. Onlar Çar'a ihanet ederek Han tarafına geçtiler. Xoxlov'un askerlerinden 400'ü Han tarafından esir edildi. Onlar bu askerlerin silahlarını ve mühimmatını ele geçirdiler. Xoxlov kendisi 500 kadar askerle tuz madenine (şimdiki Usolski Zavod) gitti. Bu tarafta teessüs etmiş olan Rus köyleri tamamıyla yakıldı. Başkurtlar (Kama Havzasındaki) Alabuga şehrini muhasara ile Kazan'dan 200 verstte olan Zainski şehrini yaktılar (Ocak 1708). Başkurtlar Kazan Tatarlarını ve Çuvaşları kendi taraflarına celbetmeye çalıştılar. Ural Kozaklarına (ki bunlar da "Eski Ortodoks" idiler) da gidip onlarla söz birliği temin ettiler. İsveç kralı ile harp olacağından Çar Petro bütün kuvvetiyle Başkurt kıyamını yatıştırmaya çalıştı."*

Solov'yev'in "Mukaddes Sultan" dediği zat Küçük oğlu Murat Sultandır. Xoxlov'la Yürektav'da harp eden "Han" da Kazak-Karakalpak Hanı Qayıb Sultan idi. 18. asırda üç Qayıb Han görülüyor. Bunların biri

* [S nüshasında 200 d ile gösterilen bu not ile not 210'da aynı kaynaklar gösterilmiştir. *BşBT* (1994)'de 200 d için E.Y. Solov'yev VII, 1962, 173-74'e işaret etmiştir. ... İ.T.]

burada bahis konusu olan Qayıb Sultandır, ki Rus kaynaklarında "Toburçuqoğlu Qayıb Sultan" olarak geçmektedir ve bu Khiyva tarihçilerinin kayıtlarına uygundur. 1707'de Başkurdistan'a geldiğinde 25 yaşında bir gençti.[212] 1684'te doğmuştur. Babası Toburçuq ise 1696'da Khiyva'ya misafir olarak gelip bu şehri işgal eden Qabaqlı Han tarafından hainice öldürülmüştür.[213] Qayıb Han 1729'da Khiyva'da attan düşüp öldükten sonra[214] "Saraygır Han" ismiyle zikredilmiştir; bunlar Kazaklar arasında bir destan kahramanı sayılmış ve "Er Qayıb" diye yüceltilmiştir. Bu Qayıb Hanın oğlu Bahadır Han Kiçi Yüz hanlarından sayılmıştır.

Bahadır Hanın oğlu ise "İkinci Qayıb Han"dır;[215] başından çok maceralar geçmiştir ve Kiçi Yüz'ün muteber hanlarından birisidir. Nadir Şah ile dost olup onun hizmetinde İran'da bulunmuş, hatta bu şahın Muğan Kongresi'ne iştirak etmiştir. Nadir Şah'ın tarihlerinde zikri geçer. Bunlar arasında Qayıb Sultandan mufassal bahsedeni de 1956'da Karaçi'de Abdülhay Habibi'nin elinde gördüğüm "*Qadırnâme*" ismindeki eserdir. Bu arada bir de Küçüm Han neslinden İşim Hanın (her halde Devlet Giray Han'ın oğlu İşim Çüvek Sultan'ın) oğlu olan Qayıb Han da olmuştur. Karaklapaklara hanlık etmiş ve 1731'de Rusya tabiliğini kabul etmiştir.[216] Bunun Başkurt hareketleri ile ilgisi görülmemektedir. Büyük (yani ikinci) Qayıb Han ise Karasakal (Baybulat Sultan) isyanında Orta ve Kiçi Yüz Kazaklarına kaçan asi Başkurtları himaye etmişse de, kensidine tâbi Alimoğlu aşireti Başkurt mültecilerini de yağmalamıştır. Qayıb, Kalmuklarla savaş halinde idi, fakat bazen onlarla sulh aktetmiş, hatta onlarla sıhrî münasebetlerde bulunmayı da istemiştir.[217]

Bahadır Han[218] 1735'de Türkiye ile, 1737'de[219] Rusya ile, 1728 ve 1750 yıllarında[220] Çin ile münasebette bulunan han olarak görülüyor. Bahadır'ın babası olan Qayıb Han ise 1708-1729 yılları arasında Kazakistan'ın en büyük hanı ve halkça en çok sevilen hükümdarı olmuştur.[221] Rusya ile olduğu gibi, Türkiye ile olan muhaberelerinde de bastığı mühürde ismi "Gayıp Bahadır Han" şeklinde yazılmıştır.[222] Kazakların Rus tâbiyetini kabul eden meşhur Hanı Ebülhayır Han Qayıb Han zamanında ona tâbi idi. Qayıb Han Kazaklar arasında "Er Qayıb" diye maruftur. Kalmuklarla çok savaşlar olduğu 1717'de Üngüz nehri üzerindeki savaşı kaybederken Türkistan şehrine ancak iki kişisi ile dönüp geldiği, 1718 yılında Rus Çarı Petro ile dostluk münasebeti tesisini düşündüğü fakat bunu yapmadığı,[223] sonra vaziyeti düzeltiği ve çok vakit Khiyva taraflarında yaşadığı ve 1729 yılında burada han iken attan düşüp vefat ettiği[224] malumdur. Qayıb Hanın ordusu Başkurdistan'a gelir gelmez General Xoxlov başta olmak üzere Rus kumandanlarına ve Kazan valisine bir mektup gönderip oğlu Khuzey Sultanın talebini teyit etmiştir. Bize ancak kötü bir Rusça tercümesinden gelen bu mühim mektup *Başkurdistan Cumhuriyeti Tarihi'nin Kaynakları*'nda (*Mat. Başk.*, cilt I, s.265) ayrıntılı bir şekilde: "Qayıb Muhammet Hanın (bin Toburçuq) 1708'de 7 Başkurt beyi tarafından da imzalattırılıp Rusya hükümetine gönderilen mektubudur" ibaresiyle naklonulmuştur:

"Tek Allah'a ibadet ederim; bütün insanlığı, gök ve yeri yaradan Allah'a, bütün enbiya ve evliyaya salavat ve Allah'ın birliğine, peygamberlerine, sahabelerine insanlara dua ederim. Size gelen Khuzey ve yedi yurdun beyleri ile konuşarak ittifak edip 700.000 er gönderildi. Biz gelinceye kadar Müslümanları gayrimüslimlerden ayırmış olacaksınız. Eğer böyle yapmazsanız (yani aranızda yaşayan hainleri, dinine, milletine sadık Müslümanlardan ayırt etmezseniz) bunun mesuliyeti ancak size ait olur. Yine malumunuz olsun Kazan Şigalı Hanım yurdu, Ufa Gerey Hanın yurdu idi, bunların her ikisi Müslüman memleketi idi. Siz kafirler bu Müslüman memleketinden çıkıp gidiniz, yahut Müslümanlığı kabul ediniz, yahut kendi dininizde kalıp bize tâbi kalmak istiyorsanız bize cizye haraç vermelisiniz. Eğer şartları kabul etmek istemezseniz savaş yerinizi gösteriniz, harbedecek kuvvetlerinizi toplayınız. Biz sizi arayıp bulur ve üstünüze geliriz. Bu olamaz demeyiniz, bu böyle olacaktır. Müslümanlardan milletine ihanet edip sizin safınıza geçenler varsa onları ve listelerini veriniz. Allah nasip ederse haklarından geliriz. Sabirgan sabırlı olup geçen günahlarınızı affetmiştik, şimdi artık af yok. Bu yazıyı size (yani Başkurdistan'a) götüren benim oğlumdur, siz ona ve onunla beraber gelen beylere itaat ediniz. Allah'ın birliğine, peygamberlerine inandıkları halde Müslüman padişahına itaat etmeyip size katılanlar siz küffarın mahrum kalacağı akıbete duçar olacaklardır. Kıyamette de canları cehennemde olacaktır."

Mektuba Han'dan başka yedi bey de mühürlerini basmışlardır. Han'ın kendi mührü Gaip Mammet Bogatır Han (Gayıp Muhammet Bahadır Han) diye açık yazılmış ise de diğer mühürlerdeki yazılar okunaksızdır. Burada zikredilen "Geray Han"la Küçüm Han kendisini, kendisine Devlet Gerey diyen Kırım hanları gibi Gerey ismini vermiş olan birisi olarak ifade etmiştir. Eski Xoxlov neslinden Çarın orman idaresinde memur olan birisi, ceddinin köyümüzün yanından akan "Şıydı" nehri üzerinde vaki olan savaşta mağlup edilmiş olduğuna dair bir rivayet nakletmişti. Gerçekten köyümüzün bu nehre yakın bir sahası bugün dahi "Urıs Qırılgan" (Rus kırılmış) ismini taşımaktadır. Qayıb Hanın ve oğlu Khuzey Sultanın halkı kurultaya (*yiyın*) toplandığı yer olan Hacı Mescidi de buradan ancak 15 kilometre mesafede bulunmaktadır. Khuzey Sultandan Qayıb Han "oğlum" diye bahsediyor. Ondan diğer yerlerde de (*Mat. Kk.* 280-84) Gayıp Hanın oğlu olarak söz edilmiş. Levşin'in "Xuday Mengü Sultan" dediği ve Qayıb I'in değil onun oğlu Bahadır Hanın oğlu, yani Qayıb I'in torunu olarak kaydettiği prens ile aynı zat olsa gerektir. Aldar Tarhan, Murat Sultan Dağıstan'da Rusların eline esir düşünce, Küçüm veya Köçmet (Köçmemet) ve Urazay beylerle birlikte İstanbul'a ve Kırım'a elçiler gönderip bir "sultan" istedikleri ve onlara Kuban'dan

"Sultan Xaze"nin Başkurdistan Hanı olarak verildiği, bu prens Başkurdistan'a gelince beylerin ve halkın ona Kur'an öperek biat ettikleri kaydedilmiştir (*Mat.Kk*, 225). Yani Şıbanlı Küçüm oğulları gibi Kazak hanları ve Başkurtlar bu sultanı mukaddes sultan olarak tanımışlardır. Hatta kaynaklarda onun İstanbul yolunu boyladığı, Başkurtların bu prensi "Mukaddes Sultan" olarak tanıdıkları, kendisini görünce tazimle gelip eteğini öptükleri, Kazan Tatarlarının dahi ona hürmet ve itaat ettikleri zikredilmiştir. Diğer kayıtlara göre ahali bu Han'a Nogay Yolunda Yurmatı ilinde Hacı Mescidi'nde biat etmiştir. Bu zatı Kuban'dan getirmiş olmaları, onun da Murat Sultan gibi İstanbul'a ve Kırım'a gitmiş olacağını gösterir. Gene kaynaklarda Qayıb Hanın 1708 Haziranı'nda yanında ancak 56 asker bulunduğu halde Nogay Yolu Başkurt uluslarına geldiğinde kendisinin ancak 25 yaşında olduğu ve halkın ona biat ettiği zikredilmiştir. Bunu da aynı Aldar Tarhan ile Küçük Batır gibi Nogay, Kazan ve Sibir Yolu Başkurtlarının ittifakla çağırıp getirdikleri, Qayıb'ın 27 Haziran 1709 gününde bütün Başkurt beylerini Irgıdıq gölüne çağırdığı, bütün Başkurt askerlerinin de oraya geldiği, büyük toy ve merasim olduğu zikredilmiştir (*Mat.Kk*.159). Qayıb Han ve Khuzey Sultan general Xoxlov idaresindeki Rus ordusuna Şıydı nehri boyunda ve Yürektav dağı eteğinde büyük savaşlarını vermiş ve Rus ordusunu mahvetmişlerdir. Xoxlov ordusundan ancak 240 askerle Tabynsk tuz fabrikasına ve manastırına kaçıp kurtulmuştur.

Ayrıca bu kaynaklarda, Aldar Tarhan ile Urakay Batır ismindeki arkadaşlarının aynı 1709'da Karakalpak'tan Köçim Hanı çağırıp getirdikleri Hanın Sibir Yolu'nda Çubar Köl mevkiine geldiği, bunun etrafına 40.000 kadar Başkurt ve Karakalpak askerinin toplandığı ve Mayıs ayında Rus istihkâm ve köylerine taarruz ettikleri zikredilir (*Mat. Kk*.160). Bu zat aynı kaynaklarda Buşayoğlu Irıs Muhammet Sultan olarak zikredilir. Buşay ise Küçük Sultanın oğlu ve Murat Sultan'ın biraderidir. Onu babası Buşay Sultan Ruslara karşı yapılacak büyük taarruza hazırlık görmek üzere göndermiş imiş. Sibir Yolu Başkurtları onu han ilan ederek Kuran üzerine biat etmişlermiş ve bu biat merasiminde Qayıb Hanın adamları da hazır bulunmuşlarmış. Irıs Muhammet'in askeri çok muntazam, tüfek ve silahları çok mükemmel imiş. Bunlar da belki Kırım taraflarında gelmiş silah olabilir. İleride de anlatılacağı gibi bu Hanın karargâhı İremel dağları olmuştur. Burada Başkurt kabilelerinin Khuzey Sultan, babası Qayıb Han ve Irıs Muhammet Sultan olmak üzere üç hana biat ettikleri görülüyor; bu biat merasiminde Qayıb Hanın mümessillerinin hazır bulunmaları bu işin Qayıb Han tarafından organize edilmiş olduğunu gösteriyor ve Dört Yol Başkurdunun Nogay Yolu'na Qayıb'ın kendisinin ve oğlu Khuzey Sultanın, Sibir Yolu Başkurtlarına onun rızasıyla eski Küçüm Han evlâdından Irıs Muhammet'in han tayin edildiği anlaşılıyor. Zaten Nogay Yolu Başkurtları Altın Orda Hanlığı dağılınca Nogay mirzalarına tâbi olmuşlardır. 1580'de Nogay devleti dağılınca Kazak hanlarından, Haknazar Han güney (yani Nogay) Başkurt illerini kendi

idaresine almış, Qayıb Han 1729'da Khiyva'da ölünce Başkurtlara Qayıb Hanın halefi sıfatıyla Ebülhayır Hanın kendi tebaası nazarıyla bakmıştır. Sibir yolunda Irıs Muhammet bilhassa Tabın ulusu reisi Urakay Bahadır'a dayanmıştır (*PSI*, II).[225]

Rus müstemlekeciliğine karşı başlanan bu savaşlar Rus tarihlerinde en çok Akay Köçmet oğlu hareketleri olarak zikredilir. Qayıb Hanın Başkurdistan'da General Xoxlov'un ordusunu imha etmesinden sonra orada ne kadar zaman kaldığını belirten bir kayda rastlamadım. Fakat Khiyva'da yaptırdığı bir misafirhanenin vakfiyesinden onun hicri 1127 (miladî 1712) tarihinde Khiyva'da hanlık ettiğini öğreniyoruz. Bu vakıfname Muğla Şehir kütüphanesinde 581 numaralı mecmuanın 238. sayfasında bulunmaktadır. Bu misafirhane yolcular ve dervişler için bir barınak olarak yapılmış ve banisi olan "Seyit Gaip Muhammet Bahadır Han" tarafından buna vakıflar tahsis edilmiştir. Bunu Kongratlardan İvad Muhammet İnaq h.1208/m.1793 tarihinde kendisini de "vâqif" tesmiye ederek tekrar tasdik etmiştir.

Qayıb Han I, 1729'da vefat edince yerine geçen oğlu Bahadır (Batır) Han Khiyva'da kısa müddet hükümet sürmüştür. Kendisinin Birinci Mahmud'a 1148,1149 (miladi 1735 ve 1736) yazdığı mektuplar Hazine-i Evrakta (*Nâme-i Hümayûn Defterleri* cilt VII, s. 430,431,436 bkz. Belge 10; cilt IX s.107) mahfuzdur. Bu mektuplarda o Osmanlı sultanını Nadir Şaha karşı teşvik etmektedir.

Bahadır Han bu tarihlerden sonra Khorezm'i terk edip bozkırlı kabail (boylar) arasında 1770'e kadar yaşamış, daha 1735'te yerine oğlu Qayıb Han II geçmiş ve o sene cereyan eden Başkurt savaşlarına uzaktan karışmıştır. Bunun delili 1736 Kınclıbaşı savaşlarını kaybeden Başkurtların 'Khiyva nerede' diye o tarafa hicret etmiş olmalarıdır. Bu Qayıb II Buhara hükümdarı Ebülfayız Hana damat olmuş, Nadirşah gelince ona iltihak etmiş ve onunla İran ve Mugan'da seferlerine katılmış, 1741 ile 1761 seneleri arasında fasılalarla ve 1745 ile 1756 seneleri arasında da fasılasız Khiyva hanı olmuştur[226] (Belge 11). 1785 yılında ise tekmil Kiçi Yüz Kazaklarının hanı olmuştur[227] ve 1793 yılında vefat etmiştir.

Şimdi burada zikri geçen Küçüm Han oğullarına gelince, Mercani bunlardan ancak Küçüm'ün Ali Han ve İşim Han ismindeki oğullarını "ol memlekette olan hanların ahiridir" diye zikretmiş; Abılay, Abuga, Küçük ve İşim Çüvek, Irıs Mehmet, Murat bin Düşey'lerden haberi olmamıştır. Hakikatte ise bunların evlâdı da Karakalpak ve Başkurdistan'da fasılalarla hanlık etmişlerdir. Başkurdistan'da en son hanlık eden Küçümlü Irıs Muhammet bin Buşay'dır. Burada kendisinden tafsilatla bahsettiğimiz Murat Sultanın babası olan ve yukarıda zikri geçen Küçük Sultan da Qayıb Handan evvel Başkurtlardan sonra Karakalpaklara han olmuş; bu yüzden kendisi ve oğulları ile Murat Sultan "Karakalpak Sultanı" tesmiye edilmişlerdir. Umumiyetle Küçüm oğulları Batı Sibirya'dan ayrıldıktan sonra en çok bu Karakalpaklara dayanmışlardır. Bunlardan İşim, Küçük ve Abılay Sultanların Sırderya havzasındaki faaliyetleri, hatta bunlardan,

"Abılay Sultan"ın bir aralık Taşkent'i almış olduğu Astarkhanlılar'dan Veli Muhammet Hanın (1605-1611) Kazak Hanı İşim Hana yazdığı mektubundan ve diğer mektuplardan anlaşılmaktadır ki, bunlar Yusuf Münşi isminde bir Özbek'in Buhara'da yazdığı *Badayi al-mişam* nam eserinde münderiç bulunmaktadır.[228] Küçüm oğullarından Ali Hanın Hansuvar ve Cansuvar ismindeki oğulları savaşta Ruslara esir olduktan sonra kaçarak Kırım'a II. Muhammet Giray Sultanların yanına gelmişler, Üçkırgız isminde yer kendilerine arpalık olarak verilmiş; Hansuvar'dan da Ahmet Gerey Khorezm isminde bir oğlu kalmış; bunun da Kırım ve Don (Ten) mıntıkasında birçok maceralara karışmış olduğu muasırı olan bir zatın 1601 Temmuz'unda tamamlanan bir eserinin sonunda zikredilmiştir.[229] Yani Batı Sibirya'daki Küçüm Hanın oğulları 17 asrın başında Sırderya ve Don nehirleri arasında birçok maceralar yaşamışlardır. Bunlar Kalmuklarla anlaşarak çalışmışlar fakat Kalmuk hanları ve onlardan Ayüke bunlara ve Başkurtlara karşı sürekli değişen gayri samimi bir siyaset takip etmişlerdir.

Yine Kazan valisi, 1707 yılında şunları yazıyordu: "Başkurtlar Ufa'ya gitmek üzere olan Rus memurlarından ancak kendilerince matlup olanını geçiriyor, kalanlarını yolda yakalıyorlar; Aristov'u sokmadılar. Tatar, Çuvaş ve Çeremiş kaçaklarını hep kabul ve himaye ediyorlar. Başkurt isyanı büyüyor, Kazan vilayeti Tatarları da onlara iltihak ediyorlar. Biz İsveç harbi dolayısıyla burada fazla asker bulunduramıyoruz. Barbarlara karşı barbarları kullanmak fikriyle Kalmuk Hanı Ayüke Hana subaylardan Bahmetov'u göndererek 20.000 Kalmuk'un Başkurtlara karşı gönderilmesini rica ettik. O bunu kabul etti. Halbuki asi Don Kozakları Eski Ortodoks Nekrasov ve arkadaşları Kamyşin şehrini almışlar, Saratov'a yürüyorlardı; Başkurtlarla birleşeceklerdi. Ayüke'den tekrar yardım istedik. O verdiği 20.000 Kalmuk'un yarısını Nekrasov'a karşı göndermeye razı oldu. Fakat 13 Haziran'da Yayık'ta Kalmuk ordusuna gelen haberlere göre, Başkurtların sayısı pek çokmuş. Bunlar Karakalpaklar ve Kırgızlar Don Kozakları ve Kubanlılarla (Nogay) birleşmişler, biri diğerine yardım etmek, birine zarar gelirse diğerlerinin onlara müttefikan yardım etmesi hususunda muahede aktetmişler. Bahmetov bu Karakalpak ve Kırgızlarla Başkurtların birleşmesine yol vermemek maksadıyla "Iq" nehri boyundaki Başkurtlara 10.000 Kalmuk kuvveti ile ani olarak hücum edip evlerini yaktı. Kıyamcıların başlıklarından İsmail Molların oğlunu esir aldı. Neticede İsmail Molla ve diğer bahadırlar Bahmetov'a gelip Çar'a itaat etmek şartıyla sulh teklif ettiler. Bunlar Dört Yol Başkurtu namına Kuran öpüp ahdettiler".[230*] (231, 232, 233)

---

* [*BşBT* (1994)nde B nushasına gore 220, 221, 222 numaraları ile gösterilmiş olan dipnotlara aslında *Or.*, *A* ve *B* metinlerinin içinde yer gösterilmemiştir. Böylece burada dipnotların aldığı yeni numaralarda 231, 232, 233 no'lu notlar *Açıklamalar* içinde gösterilmelerine rağmen, metin içinde yer almamakta ve sanki nor 230'dan 234'e atlanmış izlenimini vermektedir. İ.T.]

Bunun gibi desiseler neticesinde bu zamanki isyanların başında bulunan Başkurt eşrafı Küçüm (yani Küçüm oğlu) ve yoldaşlarının da 1709 başında Kazan valisi Apraksin'e Çar'a vergi vermeyi iltizam ederek elçi gönderdikleri yazılmıştır. İsmail Molla ve Küçüm, Kalmukların hainliği karşısında Ruslara itaat arz etmek mecburiyetinde kaldılarsa da Rus boyunduruğunu umum milletin üzerinden atmak hususundaki kararları değişmedi.

Kazan valisi Apraksin 1709 şubatında Büyük Petro'ya şöyle yazıyordu: "Başkurtlar üç yıldan beri düşmanlıkta devam ediyorlar. Şimdi onların büyük şakisinin daveti üzerine onlara Karakalpaklardan bir şaki gelmiş; güya han oğlu imiş. 12705 kişi (Rus) öldürülmüş yahut esir edilmiş."[*](234, 235)

İşte Solov'yev'in yukarıda Yürektav'da Xoxlov'la harp ettiğinden bahsettiği han, bu vali Apraksin'in zikrettiği "Hanoğlu" Karakalpak Hanı Kirey Sultanın oğlu olan han Qayıb Sultan olmuştur. Yani Demirbaş Şarl ve Mazepa Ukrayna'da Petro'ya karşı Haziran'da harp ettikleri vakit, gerek Qayıb Han riyasetindeki Başkurtlar gerekse onların Aldar Tarhan ve İsmail Molla gibi reisleri Ruslara karşı harp ediyor, Rus kolonist köylerini yakıp yıkıyorlardı. Daha Mart 1706'da Şeremetov "Astarkhan isyanı bastırılamazsa Kuban (Nogayları) ve Karakalpaklar birleşecekler ve aşağı Volga'yı alacaklardır. Kalmuk Ayükenin vaziyeti meşkûktür" diye yazmıştı. Gerçekten Kırım ve İstanbul'la temas sıklaşmıştı, buna Hac da vesile oluyordu fakat seyahatler hep siyasî maksatla yapılıyordu. Daha Murat Sultan hareketinin başlangıcında Başkurt beyleri Kırım ve Türkiye'ye gidip geliyorlardı. Bunlardan biri Yurmatı Ulusundan Urazayoğlu Süleyman'dı, o yoldaşları ile birlikte İstanbul'a gidip yardım istemişti.[236**] Murat Sultan idam edildikten sonra onun işini devam ettiren Başkurt serkerdelerinden biri hakkında Rus kaynaklarında "Nogay Yolu'ndaki Küçüm oğullarından Ulax" denilmiştir. Bu zat külliyetli bir ordu ile Volga'nın batısına geçmiş, Kazan'ın 30 kilometre yakınına kadar gelmiş imiş.[237*](238, 239, 240) Bu zat Küçüm'ün (Köçmemet) babası sıfatıyla diğer kaynaklarda zikredilen Ulakay (Ulu Akay, asıl ismi Tübekey) olsa gerektir. Bu sırada Başkurt beyi Aldar Tarhan'la birlikte Sibir Yolu beylerinden biri sıfatıyla bir "Urakay Batır" da zikrediliyor. O başka bir şahıs olsa gerek. Yine Küçümoğullarından Sultan İbrahim isimindeki Küçümlü zikredilmektedir ki, Murat'ın akrabası idi; buna da Kırım'ın ve İstanbul'dan talimat alan zevat olarak vasıflandırılıyor.

Dikkate şayandır ki, burada zikri geçen Bahmetov (Biyahmetoğlu) gibi Şeremetov (yani Şir Ahmet oğlu) da tenassur etmiş Tatar yahut Nogay eşrafından idiler. Nasraniyeti (Hıristiyanlığı) kabul ederek Rus

---

** [Yukarıda sözü edilen sebeplerle *BşBT(1994*: n. 223) buradaki not 234, 235 *Açıklamalar*'da gösterilmesine rağmen metin içinde yer almamıştır. İ.T.]

** [A metnine göre eklenmiştir. –İ.T.]

* [Yukarıda sözü edilen sebeplerle *BşBT* (1994: n. 226, 227, 228) buradaki not *Açıklamalar*'da gösterilmesine rağmen metin içinde yer almamıştır. A metnine göre eklenmiştir —İ.T.]

olmuşlardır. Şeremetov, Kırım'da yazılan *Umdet al-tavârîkh*'te (s. 149) olduğu gibi Osmanlı vesikalarında da "Şirmet oğlu nam kafir" diye yazılmaktadır. Rus kaynaklarından öğrendiğimiz bu hadiselere ait bazı Türkçe kayıtlar da bulunmaktadır.

Osmanlı menbalarından Raşit Efendi Hicri 1122 (Miladi 1710) da, "İşteklerden (yani Başkurtlardan) İstanbul'a elçi geldi bu elçi Kara ve Kırgız taifesiyle beraber kendilerini 'Moskov'un taht kahrından tahlis etmek fikriyle ittifak edip beni Devlet-i Âliye'de istizan için bu tarafa gönderdiler', diye sahip devlet hazretlerine (yani Osmanlı Sultanı'na) muratlar arz ve takdim etti. Bu İştekler Kırgızlarla beraber bulunarak Rusya ile harp ediyorlarmış. Terek kalesinde 40.000 kadar Rus kırmışlardır. Evvelce bu İştekler'den Muhammet Salih isminde bir elçi gelmişti, bu defa gelen elçinin ismi Pehlivan Kul'dur" diye yazmıştır.[241]

Hazine-i Evrak'ta *Nâme-i Hümayûn Defterleri*'nde bu elçi Kalmuk Hanı Ayüke tarafından gelmiş gösterilmektedir. Kalmuk Hanı Ayüke'den Hicri 1116 yani 1704'te "Müslümanlar ağası İşmuhammet Ağa ve bir *kötelçi* Kalmuk ile gönderdiği mektup ve cevabı [242] aynı Ayüke'nin diğer elçisi Muhammet Salih ile Osmanlı Devleti'ne sadakat bildirip gönderdiği mektuba 1122 Muharrem sonunda, yani 1710 Mart ayında cevap yazıldığı ve Kırım Hanı Devlet Gerey Han ile müttefik olmak kendisine tavsiye edildiği kaydedilmekte[243] ve Pehlivan Kul'un sefareti hakkındaki habere bu zatın kendi ifadeleri de ilave edilmektedir.[244] Hatta getirdiği hediyeler de sayılmaktadır.[245] Pehlivan Kul'un verdiği ifadede "1122 yılında Cemaziyel Evvel ayının sonları" yani 1710 Temmuz ayı sonları tarihini taşımaktadır. Burada şu sözler bulunmaktadır: "Ayüke Han evvelce gelen elçisi Muhammet Salih vasıtasıyla Sultan (Osmanlı padişahı) tarafından gönderilen mektup dolayısıyla çok sevindiğini bildirdi ve nice nice hazineler gelse ve dünyada bütün muradım hasıl olsa da, padişahın bu tevecchühü beni onlardan daha fazla sevindirdi" dedi. İştek kavminin hepsi Müslümandır. Bunlar Moskov'un kahrı altına düşmüşlerdi. Bu arada bunlar kendilerinde bir derece kuvvet hissettiler. İştek kavminden bir sultan zuhur edip Moskov'un nehri Edil (Terek) kenarında Terek ismiyle maruf bir kalesi üzerine tebdili kıyafetle bu kaleye bir miktar asker sokup bu kalenin taşra kısmını zaptettiler, fakat tedbirleri takdire muvaffak gelmedi. İç kaleyi dahi alacak olduğundan ve içeriye girdiğinden sultan esir oldu ve Rus Çarı bu sultanı öldürttü. Bu hadise İştek kavmi ile Karakalpak ve Kırgız-Kazak ittifakına sebep oldu. Cümlesi Müslüman olan bu üç taife ittifak ve ittiham ile Karakalpaktan İştek kavmine bir sultan nasbedip bizim hanımız olan Ayüke Han ile bu üç uruğ Moskov memleketine müttefikan hücum ve taarruzda bulunmak üzere 15 yıllık bir ittifak akdedip ahdu misak ettiler. Hatta Moskova Çarından Ayüke Hana iki defa elçi gelip ilk elçi vasıtasıyla kendine yardım istedi. Ayüke Han bu yardımı ona vermedi. Çar ikinci elçisiyle, madem ki askerî yardımda bulunmayacaksın o halde hiç olmazsa İştek kavmini Moskova memleketini çarpmaktan men eyle diye iltimas eyledi. Ama Hanımız (Ayüke) bu talebi

reddederek, Sen (Çar) İştekler'in sultanını katlettin, onların dahi sana karşı kan davası olduğundan ben onları men edemem ve etmem, cümlemiz Âl-i Cengiz'den (Çengiz sülâlesi)ve bir uruğdanız, birbirimizle ittifak dahi akdetmişiz." diye cevap verdi ve geçen sene kışın (yani 1708-1709) Edil nehrinin buz tuttuğu aylarda, Moskova'nın 40.000 kadar Rus askeri İştek kavmi üzerine yürüdü. Ayüke Han İşteklere yardım etti. İştek taifesi bu Rus ordusunu silahla karşıladı. Rus ordusu İştek'e mukavemetten aciz kalarak Edil nehrinin kıyısına çekildi ve İştekler buz üstüne gelmez diye zannetti. Fakat İştekler bu buzu yukarıdan ve aşağıdan delerek Rus ordusunu, atları ve yük hayvanları ile birlikte nehre garkettiler. İşte Ayüke Han da bizim bu işlerimizi ahdu misakımızı Devlet-i Âliye bilsin diye bana bunları size haber vermemi emretti. Hanımız Ayüke ile Kırım Tatarları ve Devlet Giray Han ile arası çok iyidir. Çalınan malları (sürüleri) karşılıklı iade ediyorlar ve İştek, Karakalpak ve Kırgız bu üç uruğun elçileri Ayüke Hanın yanında iken beni Ayüke Han bu tarafa gönderdi. Devlet-i Âliye bize her ne hizmet teklif ederse bu dört taife ittifakla ol hizmeti edaya akdi niyet etmişizdir. Devlet-i Âliye'nin fermanına muntazır, dostuna dost, düşmanına düşmanız diye bunları şifahen söylememi emretti. Ahdı misakımıza tam güven hasıl etmek için bize sultan bir adam göndersin, bu ittifakımızı müşahade etsin ve Devlet-i Âliye'ye dahi yakin hasıl olsun dediler." Bu ifade "fi avahiri cumad al ûlâ sene 1122" ile tarihlenmiştir ki 1710 Temmuz sonları demektir.

Ayüke Han tarafından gelen elçilerden Muhammet Salih'in Nogaylı olduğu kayıtlıdır. "Pehlivan Kul" ile "İşmuhammet Ağa" isimleri bunların Başkurt olduğuna delalet eder, Nogay olsalardı, bu son isim "İsimbet" yazılmış olurdu ve "ağa" kelimesi bulunmazdı. Ayüke Han mektubunda Başkurtları ayrı bir sultana malik bir kavim addetmiş ve onların Rusya'ya karşı müstakil bir millet sıfatıyla kan davasında bulunmasını haklı görmüş, Başkurtları Karakalpak, Kırgız ve Kalmukla birlikte dörtlü bir ittifaka dahil kavim olarak zikretmiş, aynı zamanda Terek'te esir edilip Ruslar tarafından öldürülen Başkurt Sultanı Murat Sultanın Çengiz evlâdından olduğunu teyit etmiştir.

Bu sultanın (yani Murat ibn Külçük'ün) 1708 Şubat'ında esir edilmesini müteakip Başkurt, Karakalpak, Kırgız-Kazak kavimleri arasında ittifak akdedilip Başkurdistan için Karakalpak hanlarından bir sultanın han ilan edildiğine dair Solov'yev'in kaydı da Ayüke'nin bu mektubu ve elçisinin ifadeleri ile teyit edilmektedir. O zaman "han" ismi siyaseten müstakil olan kavimlerin reisine, "sultan" unvanı da siyaseten başka kabilelerin hanına tâbi olan uruğları idare eden prenslere itlak edilmiştir. Murat Sultanın Astarkhan'da 1708 Nisan'ında idamından evvel yapılan isticvapta verdiği ifadelerinde kendişini "han" demeyip "sultan" diye adlandırmış ve kendisinden evvel Başkurtlara hükümdarlık eden Küçüm oğullarından akrabası Süyüncek Sultanından da "Başkurtların Sultanı" diye söz etmiştir. Solov'yev ise "han" ve "sultan" kelimelerinin o zaman Orta Asya Türklerinde ifade ettiği mana farklarına ehemmiyet

vermemiş ve "kıyamet Başkurtların başında bir han bulundu, bu hana karşı 16 Kasım 1707'de Xoxlov ve Aristov idarelerinde gönderilen askerlerle bu han ve Başkurtlar arasında Yürektav'da harp oldu" diye Rusların duçar oldukları mağlubiyetten bahsederken han lakabını kullanmıştır. Bu han işte daha ileride Başkurtların kendisine tâbi bulunduklarını III. Ahmet'e elçi ile haber veren Kazak-Kırgız ve Karakalpak hanı Qayıb Muhammet Han olmuştur. Her halde Qayıb Han Başkurt memleketine Başkurtların sultanı olarak değil Başkurtları da içine alan Kazak-Kırgız ve Karakalpak devletinin hanı olarak Ak-Edil'de Yürektav'a kadar gelmiştir. 1707-1708 senesi kışında Rus ordularının Yürektav yanında mağlup edildiğini Solov'yev'den öğreniyoruz. Ayüke'nin elçisi Pehlivan Kul'un "geçen sene kışın" diye 1708-1709 kışında 40.000 Rus'un Edil nehri üzerinde buz üstünde Başkurtlar tarafından yok edildiğine dair verdiği haber, eğer aynı hadiseye ait değilse Rusların 1707-1708 ve 1708-1709 seneleri kışlarında iki defa büyük hezimete uğradıklarına hükmetmek icab eder. Bununla beraber ifadesini 1710 Temmuz sonlarında veren Pehlivan Kul'un sözleri 1709-1710 kışında cereyan eden hadiseye ait de olabilir. Herhalde " bu kış" demeyip "geçen kış" demesinin 1708-1709 kışına ait bir hadiseyi anlattığını ve bunun 1708 Şubatında Terek'te vaki olan Murat Sultan hadisesinin aksüameli olduğu ya da, 1707-1708 kışında Rusların bu 1708-1709 kışında iki defa Başkurdistan'da büyük hezimete uğradığını kabul etmek gerekmektedir.

Karakalpak'tan gelen Küçüm evlâdından Murat Sultanın Ruslar tarafından öldürülmesinin bütün eski Kıpçak Bozkırı kavimlerini heyecana getirip Rus aleyhine 15 senelik muahede akdetmeleri ve Başkurdistan için bir sultan nasbederek müttefikan harekete geçmeleri Küçüm oğlu sultanların bu kavimler arasında büyük bir nüfuz sahibi olduklarına delâlet eder. Zaten Murat Sultan idam edildikten sonra dahi Özbeklerden Abdurrahman isminde birisi Nogay Yolu Başkurtları arasında zuhur ederek "ben Murat Sultanım, beni öldürmediler, kaçıp kurtuldum" diye iddialarda bulunarak halkı heyecana getirmek istediği o zamanki bir Başkurt'un Ruslara verdiği ifadeden anlaşılmaktadır.[246] Qayıb Han 1708'de, Khuzey Sultan idaresinde yaptığı meşhur savaşdan sonra, bizzat kendisi Başkurdistan'ın Nogay Yolu mıntıkasına geldi, yanında Karakalpak ve Nogaylardan ancak 56 kişi vardı, fakat Başkurtlar tehacümle bu hanın etrafına doluştular. Aldar Tarhan ile Küçük Bahadır (Batır) kendi kuvvetleriyle Qayıb Hana Sibirya tarafındaki Rus kuvvetleri hücum etmesin diye kendi kuvvetleri ile İset nehri taraflarında yer tuttular. Diğer taraftan 1709 Martı'nda "Aldar Tarhanın oğlunun daveti ile Karakalpakların hanı Küçüm Han 40.000 kadar Karakalpak askeri ile Nogay-Yoluna Başkurtlara yardıma geldi" deniliyor. Bu "Küçüm Han" Ulakay oğlu Köçmemet ismiyle bir Farsça mecmuada zikri geçen meşhur isyancı "Küçüm" (Başkurt telaffuzuna göre "Küsim") olsa gerek. Küçüm oğullarından Buşay Sultanın oğlu Iris Mehmet Sultan da aynı Aldar ve Urakay Batırlar'ın davetine uyarak 400 kadar Karakalpakla şimdiki Miyes

yanındaki Çubarköl mıntıkasına gelip Ruslara karşı vaziyet aldılar ve Ak-Edil başı İremel yaylalarında yayladılar. Bunlar Mayıs ayında 8000 kadar Başkurt askeri ile İset nehri üzerinde Katay kalesi etrafındaki Rus köylerini tahrip ettiler. Deniliyor ki "Irıs Mehmet Han dedesi Küçük tarafından kendisine daha 10.000 asker geleceğini ilân etti. Yanında çok silah ve mühimmat vardı. Ağustos ayında hâlâ Eremel'de idiler. Karakalpak'tan 100, Başkurt ve Kazaklardan 3000 asker, Karatabın uruğundan 250 askerle şimdiki Zlatoust-Miyes mıntıkasındaki Rus köylerini yağma ve tahrip ettiler. Eylül ayında bunlar Eremel'den ayrılıp Ayat ve Pisim nehri boylarında yerleşmiş Rus köylerini tahrip ettiler. Burada 7000 asker kadar Karakalpak ve Başkurt askeri vardı."[247]

Bu Küçüm oğulları hadisesi bu sultanlar arasında eski Çoçi ulusu siyasî ananelerinin canlı olarak yaşadığına delalet eder ki bu hususları biz Osmanlı Devlet arşivlerinden öğrenebiliyoruz. Diğer taraftan bu sultanların kendilerine tâbi kavimlerle Kırım ve Osmanlı arasına bir kama olarak giren Rus kontrolünü ortadan kaldırmak için Rusların en ön kalesi olan Terek'e saldırmaları ve bütün bu büyük harekatı Mazepa isyanına ve Demirbaş Şarl'ın Rus harbi zamanına tesadüf ettirmeleri bu sultanların dünya siyasî vaziyetinden bihakkın haberdar ve bu kavimlerin de gerekince ani surette harekete geçecek derecede dinamik olduklarını göstermektedir. Çünkü Edil havzasındaki hareketler Poltava muharebesinden birkaç ay evvel, hatta tam o günlerde vaki olmuştur.

Petro'nun ıslahatı Rusya'nın kenar vilayetlerinde Ortodoks Rus unsurunu fevkalade asabilendirmişti. Aynı zamanda çiftlik sahibi Boyarlardan kaçan Rus köylüleri de Kalmuklarla Başkurtların sahasına geliyorlardı. Başkurtlar, Ruslardan Çar'a sadık olanlarını, yağma ve esir ediyorlar fakat isyan eden Kozaklarla ve eski ortodokslarla müttefik oluyorlardı. Petro'nun ıslahatına karşı 1705-1706'da Astarkhan'daki Ruslar arasında da isyan çıktı. 1708'de Don'da yine Eski Ortodokslık ve fukara Kozaklar (*golutva*) namına Bulavin isminde birisinin kumandasında isyan ettiler. Osmanlı kaynaklarında da zikredilen Bulavin'in askerleri Saritsin, Saratov, Kamışin şehirlerini yağma ettiler. Çar Petro bunlara, Dolgoruki ve Feldmareşal Şeremetov'ların idaresinde gönderdiği külliyetli ordularla zorla karşı koyabildi. Şarkta Başkurt ve Kalmukların ve Küçümlülerin Sibirya'dan Dağıstan'a kadar bütün sahayı alan muntazam hareketlerini Türkiye ve Kırım hanları da kollamış olsalardı, Petro Ukrayna'da Poltava yakınında İsveç kralı 12. Şarl'a karşı 27 Haziran 1709'da kazandığı zaferleri kazanamazdı.[248]

Petro bir taraftan İsveç kralına iltihak etmesinler diye Türkiye ve Kırım'a karşı aldatıcı mülayimet siyaseti kullandığı gibi, doğuda da Başkurt ve Karakalpaklara karşı Kalmukları yerleştirip bunların Kubanlılar (yani Kuban Nogayları) ve Kırımlılar ile birleşmelerini önledi. Başkurtlar, Rusların taarruzunu batıdan ve kuzeyden bekledikleri halde Kalmukların ihaneti neticesinde bu taarruz, onların hiç beklenmedikleri güney tarafından, Başkurt ilinin harim-i ismetine yönelik yapıldı.

§28 **Kalmuklar ve Başkurtlar**

Osmanlı Devletinin Kalmuk keferesine karşı soğuk davranması haklı idi. Hazine-i Evrak'taki vesikalar, o zamanki Orta Asya'dan Osmanlı Devletine gelen ve Kalmukların doğularındaki Maveraünnehir'e yaptıkları akınların doğurduğu felâketten haber veren belgelerdir. Özbek Hanı Abdullah Han, 23 Zilhicce 1117 (8 Nisan 1706) tarihiyle Osmanlı Sultanı III. Ahmet'e yazdığı mektubunda Kalmukların (Çin tazyiki neticesinde) kadim yurtlarından ayrılıp çorak yerlere dolduklarını ve İslam ülkelerini tahrip ettiklerini, Müslümanların (Özbekler ve Kazaklar) bunlar tarafından her yerde kılıçtan geçirildiklerini, bu tehlike karşısında Khiyva Hanının da Buhara'ya tâbi olduğunu ve Khiyva'ya taarruz eden Rus Kozaklarının fitne ve fesatçılığını, bunlara karşı Müslümanlarla birleştiğini ve bunların Müslüman gazilerini kılıçlarıyla telef ettiklerini ve bu hadiselerin Kazan ve Karakalpak ve Deşti Kıpçak (her halde Başkurdistan ve Nogay) kavimlerini yerleşmeğe mecbur ettiğini büyük bir muvafakiyet sıfatıyla haber vermektedir.[249] Bunda arap harfleriyle تنگی و خترلهء قزاق şeklinde yazılan bu Kozaklar, Yayık nehrinde birleşen Rus Kozaklar olacak ki, Petro zamanından bir asır evvel Niçayev ismindeki reisleri idaresinde Khorezm'e hücum edip ahaliyi tamamıyla kılıçtan geçirmişlerdi. Yani III. Ahmet (Salis) zamanında Orta Asya ve Edil havzası Müslüman Türkleri, batıdan gelen Rus tehlikesi ile bu Bozkır Kalmukların tecavüzünü iki büyük tehlike diye bilmişlerdir. Yalnız Ruslara karşı Ayüke ile birleşmeye çalışmışlardır. Ayüke 1671-1724 seneleri arasında 53 sene hüküm sürmüş; 27 Şubat 1973'te Ruslarla dostluk muahedesi akdedip Kırımlılara karşı Ruslarla bir olmuştu. Fakat kendisini aslında Çin imparatoruna tâbi sayardı; o Hanlık lakabını Tibet'teki Dalay Lama'dan almıştı. Kendisini büyük bir bozkır hükümdarı sayan ve aslında her yerde ikiyüzlü siyaset kullanan Ayüke kendisini Çin imparatorunun vasalı saydığı halde Rus Çarına ve Türkiye Sultanına da itaat arz etmiştir. 1706'da Astarkhan Rus garnizonunun isyanında Petro'nun tarafını tutmuşsa da, gene de bu vilayeti yağmalamaktan geri kalmamıştır. 1707'de Şvedler'e karşı Petro'ya yardım için Moskova'ya 3000 Kalmuk asker göndermiş, ne var ki bunlar bu vilayetleri yağma edip geri dönmüşler, 1708'de Başkurtlarla birlikte* Tambov vilayetinde 160 kadar Rus köyünü yakmışlar, fakat 1709'da Don Kozağı Bulavin'in isyanını bastırmakta da Çar ordusuna yardım etmişlerdir. Kırım Hanı da Türkiye'ye karşı siyasetinde ikiyüzlü idiyse de, kimi zaman Edil Kalmukları, bidayette Küçüm oğulları, Başkurtlar ve Nogaylarla müttefik olup Ruslara karşı bir siyaset takip ettiklerinden Ayüke Han 40 sene kadar bir süre içinde Kırım hanları ve Türkiye ile dostane münasebete önem vermiş, böylece gayri müslim ve yabancı bir

---

* *A* ve *B* nüshalarında burada "Peter ve" sözleri varsa da, anlamlı olmamaktadır. Bu konuda *Bş BT* (1994)'e uyuldu. *ÖK* nüshasında bu cümle yoktur.

unsur oldukları halde fazla yadırganmamışlardır. Fakat Petro'nun Poltava zaferinden sonra Ayüke Ruslarla başa çıkamayacağını görerek Ruslarla iyi münasebet tesisini düşündü. 1701'de oğlu Sanci Jaba 15.000 hane Kalmukla kendisinden ayrılarak Cungarya'ya gitmiş olduğundan tebaasının sayısı azalmış; Kazak-Kırgız, Kırım, Nogaylar ve Ruslar arasında sıkışıp kalmıştı. 1711 yılında artık siyasetini cezri bir surette Rusya lehine değiştirmiş; Rusya'dan senelik 2000 lira "hediye" ve silah almaya razı olmuş; 10.000 kadar Kalmuku, Kırım'a tâbi Kuban Nogayları üzerine sevketmişti. Bu hal kendisi ile Ruslara karşı ittifak akdetmiş olan Başkurt, Karakalpak, Kazak hanları için büyük bir ihanet ve bir darbe idi. Bu halin yalnız Kazak hanlarını değil, Buhara Özbeklerini dahi heyecana getirdiğini Kazak, Karakalpak ve Başkurtların hanı Qayıb Hanın ve Buhara hükümdarı Ebülfeyiz Hanın Türkiye Sultanı III. Ahmet'e yazdıkları mektuplarıyla ve elçileri vasıtasıyla anlattıklarıyla sabittir. Hazine-i Evrak'ta mahfuz bulunan bu mektuplar "Türkistan hanlarından Kazak Hanı Qayıb Muhammet Hanın elçisi Seyyit Muhammetkuli Bey ile Rikab-i Hümayuna gönderdiği namesi" tesmiye edilmiş, han kendisini bu namesinde payitahtı Taşkent olan Kazakistan hükümdarı olarak göstermiştir. Buna bakılırsa burada sözkonusu Qayıb Muhammet Han, Bahadır Hanın oğlu olan ve 1793'te vefat eden Qayıb Han bin Bahadır Han değil, Bahadır'ın babası olan ve 1718'de Rusya ile temasa geçen Er Qayıb Han diğer ismiyle sadece Er Qayıb'tır, ki bu da Kircy (Toburcuq) Sultan oğlu olan Qayıb Handır.[250] Er Qayıb daha 1700 senelerinde Batı Sibirya, Taşkent, Başkurdistan ülkeleri arasında yürüyen kervanların emniyetini temin ediyordu.[251] 1709'da o henüz 26 yaşında idi. İşte bu Er Qayıb (Qayıb Han) III. Ahmet'e yazdığı mektubunda diyor ki:

> "Evvelce de ecdadımızla mükatebe olmuştur. Eyyam-ı maziyede evvel Veliyün ni'am hâkim penahın (yani Osmanlı Sultanı'nın) emirleriyle acilleriyle bu tarafa inayetname irsal olunuştu ki Kalmak taifesi üzerine asker tayin ve irsal etmek üzere azimet olunmuştur. Gerektir ki haberdar olduğunuzda kendi askerinizle cemiyeti ile Kalmak üzerine atlanasız diyor. Mezkur Hacı Ejderhan'dan Kalmak ülkesine dahil olmuş ve Hacı mezkurun haberine Kalmaklardan birisi muttali olmuş ve (İstanbul'dan gelen emrin) muhakkak olduğunu bilmişlerdir. Buna binaen Kalmak melaininin üzerine iki defa çapul edip mezkurleri çok bihuzur, mütefferrik ve perişan eyledim. Kalmakın bu iki taifesi (yani Edil'in doğusunda ve batısında olan kısımları) birbiriyle kavuşmasalardı idi, güzel olurdu ve kastetmiştim ki Kalmak üzerine atlanayım".[252]

Qayıb Hanın elçisi Seyit Muhammet Kuli Beyin şu şifahi takriri ilave edilmiştir: "Ayüke *bedqavıl* ve *hulkerdar*'ın elçisi (yani Pehlivan Kul) Asitane-i Saadet'e gelip Ayüke'nin ubudiyetini arzedip girmişti. Elçi

mezbur mektubu şerifi Ayüke'ye eriştirdi, ve ol vakitte Kazak Hanı Qayıb Muhammet Han'ın ve İştek'in ve Karakalpak'ın elçileri Ayüke'nin yanında idiler ve Qayıb Muhammet Han'ın elçisi ol mektubun haberlerini Qayıb Muhammet Han'a eriştirdi ve aradan birkaç vakit bile geçmedi dinsiz Ayüke ahdını bozup Rus ile (bir olup) Nogay'ı (yani şimal Kafkasya'da Kırım'a tâbi Kuban Nogay uluslarına) çapul etti. Ve onun bu çapul maksadını bizim Aştarhan tarafından gelen hacılarımız Qayıb Muhammet Han'a haber verdiler. Bu yüzden Qayıb Muhammet Han'a din gayreti gelip iki defa Ayüke Hana çapul edip kıtal etti ve Asitane-i Âliyeye beni gönderdi. Ben ise Tatar Hanı biraderimiz (yani Kırım Hanı) ile bereber Devlet-i Âliye'ye ubudiyet ederim. Emirlerine tabiyim diye Qayıb Muhammet Han, şifaben söylememi emir etti".[253] Elçi Seyit Muhammet Kuli Bey Bağdat yolu ile gelmiş imiş, hangi yoldan gideceği soruldu. Yine Bağdat yoluyla[254] giderim dedi.

Üçüncü Ahmet'in Qayıb Muhammet Han'a cevap mektubu: Rebiül Evvel ahırı 1125/1713 Nisan sonları tarihi taşımaktadır. Buhara Hanı Ebül'faiz Han'ın aynı tarihlerde yazdığı mektubunda da "Dahi bizim malumumuz oldu ki Kalmak bir olup ehli İslam'a düşman olmuşlar bu yüzden ben de meşayih ü'l kiram'dan Şeyh Nimetullah Efendiyi elçi olarak huzurunuza gönderiyorum. Zira din kardeşiyiz bizim düşmanımız olan bu kafirleri kırmak babında müttefa-ül-kelime olup siz andan biz bu yandan bu kafir dinsizi ortadan kaldıralım."

III. Ahmet de cevabında bu cihat haberini iyi karşılamadığını bildirmiştir[255] (Belge 15).

Rus hükümeti kıyamcı Başkurtlara karşı Kalmukları kullanmış, Ayüke'nin askerleri Başkurtları arkadan vurmuştur. Başkurtlar kıyamcı Don Kozakları ile müttefik oldukları halde Kalmuklar, o Kozaklara karşı harekette bulunmuşlar, buna rağmen Başkurtlar Rus ülkelerine çapuldan geri kalmamışlardır.

Kazak valisi Apraksin 1712'de Petro'ya şöyle yazıyordu: "Bize komşu Müslüman memleketlerinde sükunet hâkim ise de bizim ev içimizdeki düşmanımız işlerinde berdevam. Onlar fitnelerini devam ettiriyorlar. Onlardan itaat beklemek beyhudedir. Biz hep korku içinde yaşıyoruz".[256]

1715'te Kuban Sultanı Baht Giray ibn Devlet Giray, Kalmuklara hücum edip bütün kuvvetlerini perişan etti. Ayüke'ye tâbi Yedisan ve Camboyluk Nogaylarını perişan etti ve Saritsin şehrini yağma etti.[257] Ayüke'nin karargâhını bastı. Astarkhan'daki Rus kuvvetlerine sığınarak başını kurtardı. 1715'te Kalmuk Hanı Ayüke Petro'ya hitaben: "Başkurtlar, Kırımlılar, Kubanlılar ve Karakalpaklar hepsi toptan bana düşmandırlar. Rus kuvvetleri devam etmezlerse biz Kalmuklara, Edil ile Yayık arasında yaşamak imkânsız olacaktır" diye yazar. Petro Ayüke'nin bu ricasına binaen mutenassır Tatar beyi *stolnik* (çaşnigir başı) Bahmetov'u 1600 askerle lüzumunda Ayüke'ye yardım etmek üzere Ayüke'ye yakın yere göndermişse de Ayüke'nin oğlu Çapdorjab Kuban

Tatarları (Nogayları) ve Kırımlılarla anlaşarak Rusya'nın karşısında yer almıştı.[258]

§29

Petro'nun Türkistan'ı İstilâ Planı - Qayıb Han ve Başkurtlar

Petro, Prut muharebesinde Baltacı Mehmet Paşanın elinden kurtulduktan sonra büyük planlarla meşgul oldu. Harpler neticesinde hazinesi tamamıyla boşalmıştı. Doğuda altın madenleri çok olan yerleri ele geçirerek hazinesini zenginleştirmeyi düşündü. 1713'te Hoca Nefes isminde bir Türkmen tüccarı Astarkhan'dan doğuda Erikti denilen yerlerdeki zengin altınlardan bahsetmişti. Petro, bu Hoca Nefes'i Petersburg'a celbederek malumat aldı. Aral gölü ve Sırderya mıntıkasında olacağını zannettiği bu altın madenlerini ele geçirmeyi kararlaştırdı. Aslında o hâlâ Hindistan'a da yol arıyordu. Petro'nun bu tasavvurları bozkırlarda işitildi. Yani Rusların Başkurtların arkasına çıkmak için uğraştıkları malum idi. Petro'nun bu teşebbüsleri karşısında Başkurt, Kazak-Kırgız, Karakalpaklar Qayıb Hanın idaresinde birleşerek hareket etmek kararını vermişler ve bu sefer Kalmık Hanı Ayüke de bunlara müzaheret etmişti. Meseleye ait en doğru şayanı itimat malumat Qayıb Hanın İstanbul'a Kurban Bek Kökeldaş isminde birisi ile gönderdiği mektubunda münderiç bulunmaktadır. Hazine-i Evrakta (*Nâme-i Hümayûn Defterleri* cilt VII, s. 351-352) mahfuz bulunan bu mektup "Türkistan hanlarından Kazak Hanı Qayıb Muhammet Hanın mektubu" olarak kaydedilmiştir; hülasası şudur:

"Bu muhlis (yani Qayıb Han) Afrasyab'ın payitahtı olan Taşkent'te onun Türkistan (yani Yası), Endican, Sayram ve Karakalpak ve daha diğer şehirlerden ibaret olan nahiyelerinde serur temam ile bütün bu eyaleti şer'i mübine mubafık idaresi yolunda gece gündüz çalışmakta ve padişaha (Osmanlı padişahına) gece gündüz dua eylemekle meşgul olmaktadır. Yine malum-i tab-ı eşref-i hümayûn olmuş olsun ki bizim memleketimiz ile Moskov memleketi arasında bir memleket vardır ki ona İştek (yani Başkurdistan) derler ve onların mecmuu ehl-i sünnet cemaattirler. Mukaddema-i evvel vilayetin haraplığı zamanından istifade ederek Moskov'u zaptetmişti. Bir müddetten beri Rusya'ya reaya olarak *bac* (vergi) verirlerdi. Fakat şimdi ol cemaat kuvvet ve askerler dolu olup düşmanın zararından sakınırlar. Ama zikrolunan bu İştek cemaati bizim tarafımıza yüz tuttular ve dediler ki din gayreti meydandadır. Eğer sizler bize yardım edecek olursanız kendi memleketimizi kafirin elinden kurtarmaya kadiriz ve sizin ile birlikte olursak kafirin memleketine her gün rahne açarız ve biz (Qayıb Han) bu sözler üzerinde düşündük; şöyle malumunuz ola ki bundan evvel sadakatli Seyit Kul'u Çehre Aqâsı'yı siz yâri gerdun medarın kapusuna döndermiştik, şimdi bu arada (İştek ilinde) cenk haberi ve küffarın hakisarın bozulduğuna dair (yeni) haberler bize gelerek bu dünya bir sevinç dünyası halini aldı. Mademki böyle bir mühim

hadise vaki olmuştur, bunu bildirmek için Kurban Bek Kökeldaş'ı size gönderiyorum. Şimdi emriniz ne olduğunu bize bildiriniz ve bize haber yetiştiriniz, gözlerimiz bu elçinin geleceği yoldadır. Ol bargah-ı felek khargâhtan ne umit zuhur ederse ona göre amel edeceğiz."

III. Ahmet'in "1128 Safer ayı ortası" (19 Ocak 1716) tarihi ile "Türkistan hanlarından Kazak hanı Qayıb Muhammet Hana" diye yazılan cevabî mektubunda, bu hana Osmanlı Devleti'ne tâbi bir emir, onun bir eyaletinin vali-yi umumisi ve İslam şuurunun muhafızı ve kahramanlık meydanının süvarisi diye hitap edilmiş ve "hâlâ cenabı ni'me'el-maablarının memleketleri civarındaki vaki ehl-i İslamdan İştek cemaati bi tevfik-i'Ilah-i laala hala zi kuvvet ve asker ile memlu olduklarına binaen mukaddema Moskov keferesini istila eylediği kadimi memleketlerinin istihlası için taraf-ı emaret meablarına iltica ve intindap ve istianet eyledikleri ilam ve iş'ar olunmuş. Husus-i mezbu kurb-i cevar, memleketinizde vaki umurdan olmak takribiyle Devlet-i Aliye-i ebed peyvendimizle Moskov Çarı beyninda münakit olan musalihaya dair keyfiyattan olmayıp re-i dilpezirlerine vabeste olan ahvalden olduğu mustağni an il beyandır" denilerek Qayıb Han, Başkurdistan'daki bu savaşlara yardım etmeye teşvik edilmiştir.

Halife-i ru-i zemin sayılan ve sonsuz bir ihtirama mazhar olan Osmanlı İmparatorunun bu samimi kardeşce hitaplarının bütün Türkistan'da ve bozkırlarda ne kadar derin bir tesir bıraktığı yine müstağni an il beyandır. Türkiye ve Türkistan münasebetleri tarihi bakımından çok mühim olan bu mektupta ve mektubun sonunda Qayıb Hanın elçisine nisbetle hususi iltifat gösterildiği belirtilmekte ve "Elçiniz Kurban Beğ levazimi serafeti vechi camil ile eda ve tekmil, iktisayi hal'at izni muavedet ve teşrifat-ı fahire-i ruhsat-ü müracaat ile faiz-i mubahat oldu." denilmektedir. Bu mektup Lale Devri Sultanının doğuda Rus istilasından kurtulmak yolundaki hareketleri samimi olarak desteklediğini ve bu hareketlerden mülhem olarak orasını kendi devletinin bir eyaleti saydığını, ora hükümdarının da birbiri arkasından gönderdiği elçilerinin müracaat yoluna gözlerini dikmiş olduğunu göstermektedir. Qayıb Hana "*ni'ma'l-maâb*" yani hali gıpta edilecek bir emir; Başkurtlar hakkında da "Allahın tevkifiyle bunlar hâlâ gayretleri kırılmamış kuvvetli ve askerleri çok bir ehl-i İslam" diyerek onlar "kadim memleketlerin istihlası yolunda" himmetlerini desteklemekle ve yardımda bulunmakla teşvik edilmişlerdir.

Bu karşılıklı samimi kardeşlik münasebetinin ve teşviklerin neticesi hemen o arada görülmüştür. Qayıb Hanın elçisi Kurban Bek Kökeldaş daha İstanbul'da iken Rus Çarı Petro'nun askerleri Khiyva'yı zorlamaya başlamışlardı. Petro zikri geçen Erikli mıntıkasını işgal için bir taraftan Khiyva'ya diğer taraftan Sibirya'dan Sırderya nehri başlarına ordular göndererek buralarını Rusya'ya iltihak eylemeyi kararlaştırmıştı. 1715-1716'da Astarkhan'dan iki defa Hazar Denizi ve Mangışlak yolu ile Khiyva'ya hıristiyanlaşmış Kabardin mirzası Devlet Giray Bekoviç'in ve onun kardeşleri Süyünç Mirza ve Ak-Mirzaların ve Zamanov isminde

diğer bir mutenassır ile Khiyva tarihlerinde "gubernat" tesmiye olunan Tatarın idaresinde müteaddit sınıftan kuvvetli askerî kıtalar (4000 piyade, 1000 hasa süvarisi, 2000 Vozak, 400 denizci ve saire) gönderdi. 1717 Kırım şehzadesi Bahtı Gerey bin Devlet Gerey (yani Deli Sultan) Edil nehrinin batısında Ayüke Hanın karargâhına hücümla onu tarumar ederek, onu Astarkhan Ruslarına sığınırak canını kurtarmaya mecbur ettiğinde, bu han Rus kaynaklarında Hıristiyan ismiyle Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy ismiyle maruf bu mirza ile görüşmüştü. Fakat Ayüke Rus kuvvetlerinin kendi arkasından Khiyva'yı işgal ederek yerleşmesini kendisi için tehlikeli görmüştü. Bu yüzden o kendi elçisi Açinsen Qoşuq ve Başkurtlar vasıtasıyla Khiyva hanı Şirgazi Hana Rusların planlarını ve Bekoviç'in hareket etmek üzere olduğunu haber verdi. Ayüke'ye tâbi Darçı Sultan da Rusların maksatlarını Khorezm'deki Kongrat ve Nayman kabilelerinin beylerine bildirdi. Mütenassır Çerkes mirzası kendisini Müslüman göstererek Devlet Giray ismi altında geliyordu ve güya hanlığa Rusya'dan dostluk selamı getiriyormuş gibi Şirgazi Hana elçiler ve mektuplar gönderiyordu. Şirgazi de onun tenassur keyfiyetini tecahül ederek onu güya bir Müslüman ve aziz misafir diye kabul edeceğini fakat memleketinde şehir ve kasabalar küçük olduğundan Çerkes beyinin kumandasındaki Rus askerlerinin, Khiyva kaynaklarına göre sayısı 30.000 olan bu yabancı istila kuvvetini muhtelif şehirlerde misafir edeceğini bildirdi ve Çerkasskiy'i kandırabildi. Bizzat hanın sarayında Khiyva'da misafir edilen Bekoviç ve diğer şehirlerde misafir edilen ayrı ayrı kıtaları 1717 Eylül başında bir gece kâmilen imha edildiler. III. Ahmet'ten mektup alan Qayıb Han Şirgazi'nin bu hareketinde dahildar olmuş ve torunu olan Qayıb Han bin Bahadır dahi Ruslarla olan siyasî münasebetlerinde Khiyva'da yapılan bu Rus katliamının kötü neticelerinden korkmuştu.[259]

Er Qayıb ismiyle de tanınan, Taşkent ve Sırderya taraflarında oturduğu halde Khiyva ve Başkurtlar üzerinden de hükümranlık eden bu Qayıb Hanın 1127 hicri Zülkade ayında, yani 9 Ekim–27 Kasım arasında Khiyva'da han sarayı yanında bir misafirhanenin masrafları için vakfettiği bir araziye ait vakıfnamesi ile sureti ileride de anlatacağım gibi Muğla şehir kütüphanesinde 581 numaralı mecmuada s. 238-239'da münderiç bulunmaktadır. Osmanlı kaynaklarında "Muhammet Bahadır Han" isminde bir Khiyva hanının H.1133/M. 1720'de İstanbul'a iki defa elçi gönderdiği, H. 1126/M. 1714'te Rusya ile dostluk muahedesi imzaladığı halde H.1130/M.1718'de Rusya'nın Khiyva'ya asker gönderdiği ve bu askerin telef olduğu zikredilir,[260] ki bu yine aynı Qayıb Han olacak. Her halde Kazak Hanı Ebülhayır Han 1732'de Rus tâbiyetini kabul edinceye kadar bu "Er Qayıb" diye bilinen, millette bir kahraman hatırası bırakan, Türkiye ile sıkı temasta bulunduğu gibi Başkurtların Rusya'ya karşı kıyam hareketlerini de destekleyen Kalmuk istilasına karşı koyan ve tekmil Asya çapında siyaset yürüten büyük bir hükümdar olmuştur.

Petro aynı senelerde Puxholtz isminde bir subayın idaresinde Irtış havzasını boylayarak Altuni Pul Erketi nam yere asker gönderip Sırderya

nehrinin başında zannettiği bu mıntıkada Bekoviç'in askerleriyle birleşilmesini emretmişti. Böyle bir hareketle Aral gölü İrtış ve Sırderya havzaları ve bütün Kazakistan Rusların eline geçecek, Kalmuk ve Başkurtlar arkalarından çevrilmiş olacaklardı. Fakat Puxholtz bu Erketi'nin Batı Türkistan'da olmayıp Doğu Türkistan'daki Yarkent şehri demek olduğunu anladı; ayrıca yolda inşa ettiği bir kale de Kalmuklar tarafından muhasare edilince, 4700 kişiden sağ kalan (bakiyet-ü's-süyûfü olan) 700 kişi ile yakayı kurtarıp Sibirya'ya geri dönebildi.

Bu aralık Türkiye (Osmanlı) hükümeti Kırım ile Edil arasındaki sahada da epeyi aktif harekette bulunmuş ve Kırım'ın meşhur kahramanı Bahtı Gerey Sultan ile birlikte Osmanlı neferlerinin de iştirak ettiği bu çapul hareketleri hakkında Rus hariciye vekili Osterman'ın 12 Nisan 1736'da Bab-ı Âli'ye verdiği notada uzun uzadıya bahsedilmiştir. 1716'da burada "Tatar taifeleri ile Osmanlı neferatı ve Azak paşalıların Voronej, Dimitriyev, Xarkov, *Yzüm* (İzium) ve Don (Ten) nehri üzerinde vaki diğer Rus karye ve şehirlerini yağma ve talan ettikleri", 1717'de Xarkov, *İzium*'da (Yzüm) sultanî mumaileyhin (Bahtı Giray Sultan), ümera-i Tatar askeri, Osmanlı neferatı ve Azakpaşalılar ile Moskova arazisine girip, Çariçin (Saritsin, şimdiki Stalingrad*), Pence (Penza), Simbir (Simbirsk), Sargov (Saratov, Sarı tağ), İnzar (İncer) isimleri iyi okunamayan diğer iki şehir ve kasabaların yanına gelerek nice karyeleri yıktıkları ve 30.000 kadar Rus'u esir alıp götürdükleri, 1718'de Sultan-i mumaileyhin (Bahtı Giray Sultan) Çerkassk şehrini yağma için gelerek o civardaki Kozak ve Kalmukları esir ettiği, Kuban Tatarı ile Osmanlı neferatının mezkur sene Xarkov ile İzium'u tekrar yağma ettiği uzun uzadıya anlatılmıştır.[261] Başkurtların ara sıra gelip yağma ettikleri bu Penza, Simbirsk ve Saratov hudutlarında Kırım ve Kuban Çengizli prensleriyle Osmanlı neferlerinin icra-i faaliyet etmeleri Başkurdistan'daki harekatı manen destekliyordu. Başkurtlar ve Tatarlar arasında o asırdan başlayıp çocuklara "Bahtı Giray" isminin çok verilmiş olmasının bu tarihi hadiselerin o ülkelerde uyandırdığı müsbet intibaların neticesi olduğu şüphesizdir.

Yalnız bu zaman şarkta hüküm süren Kalmuk felâketi tekrar arttı; hükümdarları Tsewang Raptan Çin ordularına mağlup olarak kendi Kalmukları ile bütün şarkî Kazakistan bozkırlarını işgal etti. 1720'de Kalmuk orduları Kazak hanları, bizzat Qayıb Hanın idaresinde bulunan Sayram'ı aldılar. Qayıb Han daha 1718'de Engüz ırmağındaki savaşlarda Kalmuklara mağlup olup ancak iki neferi ile payitahtı olan Türkistan (Yası) şehrine dönüp gelmişti. 1723'te Kalmuklar Taşkent'i Kazakların ellerinden aldılar. Halbuki 1716'da III. Ahmet'e yazdığı mektubunda Qayıb Han Ming uruğu beylerinin dahi kendine tâbi bulunduklarını yazmış ve böylece kendisinin Fergane bölgesinde Endican'ı idare eden bir hükümdar olduğunu bildirmişti. Petro da kendi Kalmuklarını aldatıp kendine sadık kılmak için her çareye tevessül ediyordu. 1720 yılında İran

* [bugün Volgograd ... İ.T]

seferine çıkarken Ayüke'yi Astarkhan'a çağırıp ona mükemmel bir kabul merasimi ve ziyafet verdi. İhtiyar Ayüke ölürse, oğullarından Rusya'ya sadık olacak zayıf birisinin geçmesini temin ettti. Doğu Kalmuklarının istilası yüzünden bitap düşen Qayıb Han da artık Başkurdistan içişleriyle uğraşamadı. Bu hanları bu devirde hep Khorezm vilayeti etrafında görüyoruz.

1720'de Petro'nun valileri umumiyetle Başkurdistan'da temel temini maksadıyla gönderilen yüksek memurlar hep mülayimet siyaseti takip ettiler. Bunlardan Petro'nun kançelerinin oğlu Albay Graf Golovkin Başkurt büyüklerini Ufa'da toplayıp "evvelki günahları ve Karakalpaklarla beraber bulunarak, hain Aldar'a bakıp ayaklanmaları gibi büyük günahları" affedildiğini ilan etti. Bu münasebetle deniliyor ki, "Başkurtlar bu Aldar ve Karakalpaklarla birlikte birçok (binlerce) asker Ufa vilayetindeki Rus köylerini Mordva ve Çeremiş ile başka yasaklı köylerini yakmışlardı.[262] Fakat bu Golovkin'in Rus mezaliminden kaçıp Başkurdistan'a sığınan Tatarlardan ve Çuvaşlardan 2271 kişi gerisin geriye Kazan vilayetine hicret etmeye muvaffak olmuştur. Bu arada zikri geçen Aldar hep yukarıda zikri geçen İsek oğlu Aldar Tarhan'dır ki, Karakalpak hanı Qayıb'ı Başkurdistan'a getirenlerin başı ve yukarıda 1709 hadisesinde bu hanı getiren ve ismi zikredilmeyip yalnız "Başkurtların eşkiya başı" sözüyle anılan zat da bu Aldar olmuştur.

Zikri geçen Golovkin 1720-22'de Başkurt ülkesinin haritasını yapmış. 1722'de mülteci Tatarlar ve Çuvaşlardan daha 19.815 kişiyi Kazan tarafına hicret ettirmiştir. 1724'de Başkurtlar kendi memleketlerine kaçıp gelenlerin himayesine fazla itina gösterdiler ve kaçak (mülteci) Tatarlara da "Kazan vilayetinde ne yaşarsınız... yakında Rusya'ya karşı bugüne kadar misli görülmeyen harpler olacaktır. Sibir ve Yayık Kozakları da bizimle beraber bulunacaklardır" demişlerdir. Filhakika Ruslara vergi veren Tatarlardan bu ödemeden imtina edenler oldu. Başkurtlar bu sene Ufa vilayetinde Berseven gölü yanında bir kurultay topladılar. Aldar Tarhan 700 kişi ile ve Seyit Bahadır'ın 1707'de Kırgızlara kaçmış olan oğlu 500 kadar Kırgızla bu kurultaya gelmişlerdi. Başkurtlar ve Tatarlar her taraftan bu göl civarında toplandılar ve Ufa'yı muhasarayı kararlaştırdılar.[263] Bunu kaydeden Rus memuru bu münasebetle diyor ki "Bizim Çarımız bu zamanda Şibirya ve Kamçatka üzerinden Amerika'ya yol bulunup bulunmadığını tespit etmekle uğraşıyor, halbuki eşkiya Başkurtlar ona karşı el kaldırıyorlar." Petro bu defa da Başkurtlara karşı tekrar Kalmukları yerleştirdi. 1724 Şubat'ında Kalmuk Hanı Ayüke öldü. Yerine Petro tarafından tayin olunan Dorja, Rusların emriyle Başkurt ve Karakalpaklarla uğraştı. Hatta Karakalpak, Kırgız ve Başkurt birleşik kuvvetleriyle Astarkhan vilayetindeki Üzen nehri üzerinde savaşarak onları mağlup etti ve 415 ölünün kulağını kesip Astarkhan valisi Volynskiy'e gönderdi.[264] Fakat 1725'te Karakalpak, Kırgız ve Başkurtlar, Yayık nehrinde birleşerek Kalmuklara hücum ettiler. Eski Ortodoks Rusların reisi olan Gennin de Başkurtlarla beraber bulunuyordu. Fakat

Başkurtlar Kalmuklarla Rusların arasının açıldığını duyar duymaz yine Kalmuklara gidip dostluk arz ederlerdi 1727'de Başkurt reisleri yeni Kalmuk hükümdarı Donduk Ombo'ya gelerek "Siz Rusya'ya karşı harekete geçmek istiyormuşsunuz. Doğru ise biz de sizinle beraber hareket etmeye hazırız. Bizi müttefik olarak kabul ediniz." dediler. Bunu haber alan Ruslar Başkurtlara karşı tekrar çok mülayim siyaset takip etmeye başladılar.[265]

Donduk Ombo 1731'de Türkiye tâbiyetini kabul etti. Başlangıçta ona 11.000 hane Kalmuk tâbi idi. 1728'de 28.000 hane tâbi oldu. Donduk Ombo tarafından Türkiye'ye gelen elçiler arasında yine bir İştek görülüyor. Fakat Ruslar Donduk'u 1735'te vaki olacak harpte Osmanlı tarafını tutmaması için kazanmaya çalıştılar. Böylece 1707'den başlayıp 17 yıl devam eden Başkurt kıyamı Petro'nun mülayemet siyaseti neticesinde yatıştırıldı. 1728'de Yançura oğlu Yeney idaresinde bir Başkurt heyeti Petersburg'a gelerek Rus voyvodalarından şikâyet edip nizalı meselelerin sulh yoluyla hallini istediler. Bu taleplere bakarak Petro II "Dört Yol Başkurtları"nı 1729'da Kazan valiliğinden ayırarak Ufa merkez olmak üzere ayrı vilayet haline getirdi. Fakat 1735 Rus-Türk savaşı başlayacağı vakit Ruslar Başkurdistan ile Kazakistan arasına bir demir perde kurmak istediler. Buna karşı yeni bir kıyam hareketi başgösterdi ki ona "Akay yahut Kilmek-Abız kıyamı" denildi.

§30 **Bu Devirde Başkurt İlinin İç Vaziyeti**

Ruslar 1586'da Samar (Samara) ve Ufa'da kendi istihkâmlarını kurup ve Batı Sibirya'da Küçüm Hanın ülkesini fethedip yerleştikten sonra Samara-Çilebi demiryolu hattının kuzey taraflarındaki Başkurtlar Rus idaresine girmiş oldu. 1649 senesinde Yurmatı Başkurtları da Ruslara itaat arzedince, Ruslar Ufa'nın güneyinde Tabynsk'a kadar uzanan mıntıkada mustamireler (konaklama tesisleri) ve istihkâmlar vücuda getirdiler ve ancak o zaman güneydoğu Başkurdistan'da ismen olsa dahi bir hâkimiyet tesis ettiler. Fakat bu vakit Başkurdistan'ın Rusya tâbiyeti nominal bir şekil taşıyordu, tarholunan vergiler de gayet ehemmiyetsiz olup sembolik mahiyetteydi. Bunu gösteren hallerden bazılarını zikredelim: Petro 1722'de "Başkurtlar arasında Rus casusları bulundurmak" işini men etmişti; çünkü Başkurtlar bu casusların kim olduğunu anlamış ve onları muhtelif uluslardan tardetmişlerdi. Aynı yıl her yerde nüfus sayımı yapıldığında "hududa yakın olduklarından" Başkurtlardan asker ve vergi alınmamasını buyuran bir ferman çıkmıştı. Aynı Petro 1724'te ise Astarkhan ve Ufa vilayeti Başkurtlarından vergi ve gönüllü asker alınmasını tanzim eden bir ferman neşretmişti. Fakat Başkurtlar bu fermana pek çok yerde kulak asmadılar. Daha 1725'te askerlik ile vergilerden ve dini tazyiklerden kaçan Kazan Tatarları Başkurt ülkesine iltica etmişlerdi. Mezkur 1725 senesinde Ruslar, Başkurdistan'a sığınan 3892 Müslümandan ancak 92'sini kendi memleketlerine yani Kazan'a çevirebilmişlerdi. Başkurtlar dişli olduklarından Ruslar onların

muhtar vaziyetini değiştiremiyorlardı. 1649-1735 seneleri arasında geçen 86 yıl zarfında güneydoğu Başkurdistan'ın Ufa ve Tabynsk'in güneyinde vaki olan kısımlarında bu muhtariyet tam idi; Rus ordusuna girmek yolunda Ruslar tarafından yapılan propagandalara kapılarak bu orduya iltihak edenler gönüllülerden veyahut macera peşinde koşanlardan ibarettir. Çar II. Petro zamanında 1728'de bizzat Rus voyvodaları idaresinde bulunan Başkurtlar hakkında dahi "Başkurtlara zulüm edilmemesi onlardan rehineler almakla iktifa edilmesi", 1729'da da "Başkurtlardan vergi almak için insaf ve mürüvvet sahibi tedbirli ve şefkatli memurların gönderilmesi" hakkında fermanlar çıktı; 1734'te Başkurtlar için Orenburg'ta mahsus bir adli mahkeme açıldı ve bu mahkemeye de ikisi muhasımlar tarafından seçilen birisi tarafsız olan üç hâkimden ibaret bir hakem heyeti şekli verildi. Aynı yıl Başkurtların tarhanlarından vergi alınabilmesi için onların defterlere kaydedilmeleri hususunda ferman verildi. O güne kadar bu tarhanlar bilhassa güneydoğu Başkurdistanda Rus vergi kayıtlarında yer almıyordu. Mezkur 1734 senesinde İlek'te çıkarılan tuzlar devlet tekeline alındığı halde bunun için Başkurtlardan gayet cüzi bir para istenildi; böyle olduğu halde Başkurtlar bu tedbirleri kendi hak ve hürriyetlerine tecavüz addettiler. Orenburg kalesinin inşa edilmesinden evvel, bir taraftan bu ülkenin eşrafından (tarhanlardan) Ruslara gönüllü askerler olarak gidenler olduğu halde, diğer taraftan Yurmatı ulusunu merkezi olan Sikedi nehri havzasından Hacı Mescidi nam yerde "yıyın" (yani yığın) denilen halk kurultayı toplanırdı. Eski hanlardan Küçüm oğulları Kazak hanlarından da Qayıb Han ve oğulları muhtelif kıyam ve harp zamanlarında umumî bir rehber ve kumandan olarak tanındıkları halde böyle vaziyetlerin haricinde, yani sulh zamanında bu prenslerin Başkurt ülkesindeki hâkimiyeti yine nominel mahiyette idi. Yani onlar bütün ülkelerde tanınmış umumî bir hükümet kurmamışlardı. Her ulus kendi tarhanı ve beylerine tâbi kalmıştır. Kazan valisi Apraksin 1709'da Petro'ya yazdığı raporunda Başkurtlar hakkında şu sözleri yazmıştı: "Bu mel'un Başkurtlar kalabalık, cengaver ve askerî bir millettir. Fakat başı bozuk olup Don Kozaklarındaki atamanlar gibi olsa dahi umumun tanıdığı bir atamanları yoktur ve bunların işleri hakkında müracaat edecekleri umumî bir meclis de yoktur."[266] Başkurtlar tek bir "ataman"a tâbi olmadıkları halde "Hacı Mescidi'ndeki Yıyın" onların hükümeti idi; Ruslar'a ait yazıları orada toplanan "yedi uruğ beyleri" gönderiyorlardı. Abılay Hana Rus yazılarında "Başkurt Hanı" denildiği gibi oğlu Küçük Han (yahut Sultan) da "Başkurt Hanı" tesmiye edilmiştir.[267] Bazı kayıtlara göre, Yurmatı ulusu 1649'da Rus tâbiyetini kabul etmişlerse de Ruslara yazdıkları yazılarında muhtar, yarı müstakil bir ülkenin ahalisi gibi yazıyorlardı. Mesela Nogay Yolu Başkurt Beylerinin Ufa'da Rus voyvoda Knyaz Volkonski'ye 16 Kasım 1663 tarih ile yazdıkları mektup bize kadar gelmiştir. Onda bunlar kendilerinden Çara gönderilen ve çarlıktan kendilerine gelen "elçi"lerden ve *"persona nongrata"*yı elçi olarak göndermemeleri icap ettiğinden bahsetmişler ve

"bu şartlar kabul edilmediği takdirde, biz size düşmanca hareket edeceğiz, öfke edilmesin" demişlerdir.[268]

§31 **Küçüm Oğlu Akay'ın, Aldar Tarhan'ın ve Kilmek-Abız'ın Hareketleri**

Birinci Petro'nun Poltava zaferini kazandığı 1709 senesinden, kızı Elizabet'in 1741'deki cülûsuna kadar geçen 32 yıl zarfında doğu Rusya'daki Türk ve Müslümanların vaziyeti tam bir esaret haline dönüştü. Petro, İsveç harbini kazandıktan sonra Ladoga ve Vyşnevolotsk kanallarıyla Baltık'tan Hazar Denizi'ne gemiler geçirmek yolunu açınca Hazar Denizi'ni bir Rus denizi haline çevirme kararını verdi. Kendisi bizzat Volga üzerinden gemilerle Hazar'a indi. Derbend'e kadar geldi. 1723'te İran'da Bakü, Gilan, Mazenderan ve Astrabad üzerinde hak kazandı. Ayrıca II. Petro zamanında Sibirya yoluyla Çin ile diplomatik münasebetler kuruldu (1728). Çin'de Çing (Ch'ing) sülâlesinin K'ang-hsi isminde büyük imparatoru (1663-1723) Orta Asya'ya doğru bir yayılma hareketi başlamıştı. 1662'de 100 milyon olan Çin ahalisi 1741'de 143 milyona çıkmıştı; bu da nüfusça kuzeybatıya yayılmayı icap ettirdi. Orta Asya'da kuvvetli bir devlet kuran Kalmukların hükümdarı Tsewang-Rabtan (1697-1727) Çin ordularının tazyiki karşısında Moğolistan'ı tahliye edip batıya çekildi ve 1714'te İle nehri havzasında yerleşti; 1720'de tekmil Sırderya havzasını ve 1723'te de Taşkent şehrini işgal etti.

Birinci Qayıb Hanın babası Toburçuq Han, daha 1695'te Sırderya'da Yası'yı merkez edinerek "Kiçi Yüz Hanı" vazifesini görüyordu. Oğlu Qayıb Han I ise tekmil Sırderya havzasını ve Karakalpak ilini idare ediyordu. 1724'te buralarını Kalmuk Hanı Tsewang-Rabtan işgal ederken, Qayıb Han Yasa (Yası ve Yese de denilir), Savran ve Taşkent'te istiklâlini muhafaza edebildi.[269] İstanbul'daki III. Ahmet'e yazdığı mektubunda da Yasa (Türkistan) ile Taşkent'i kendisinin payitahtı sıfatıyla zikretmiştir. Mamafih Tsewang-Rabtan külliyetli Kalmuk kuvvetleri ile Sırderya havzasına yerleşince Qayıb Han Khiyva'ya taşındı. Küçüm oğullarından Qayıb Han bin İşim (bin Hasan) da Karakalpakların hanı olup onları idare etti.[270]

Bu dönemlerde bütün Kazak hanları ve uruğları tarihlerinde "Aq taban şuburundu" yani "Millet yalın ayak kaçarken temiz beyaz tabanlarının kızıl kana boyandığı günler" diye tesmiye edilen bir felâket devrine girdiler. Tsewang-Rabtan'ın halefi olan Galdan-Cheren (Çeren) (1727-1745) Çinlilerin muvaffakiyeti neticesinde Doğu Türkistan ve Batı Moğolistan'daki malikânelerini kâmilen kaybedip Kazakistan'a Yedisu'ya taşındı. Kazak hanlarını Rusya'nın âli hâkimiyetini kabul etmeye mecbur etti. Sonuçta Kiçi Yüz Kazak Hanı Ebülhayır Han 1732'de Rus tâbiyetini kabul etti. Bununla Edil ve Yayık taraflarının kurtuluş ümitleri kesildi.

Fakat Başkurtlar yine yılmadılar. Son haddine kadar mukabele etme kararlarında durdurlar. Ruslar kendi vaziyetlerini tahkim için Rus tâbiyetini kabul eden Kazak Hanı Ebülhayır Hanın "Sana kendi kabilelerin

ve düşmanların üzerinde hâkimiyeti temin etmek için bir kale yapıp verelim" diyerek kandırıp, Başkurtların arasında Yayık nehri üzerinde istihkâmlar kurmaya başladılar. İlk olarak Or nehrinin Yayık nehrine munsap olduğu yerde bir kale inşa edeceklerdi. Han, Rusların desisesine aldandı, bu teklifi müsait karşıladı, hatta kabileler üzerinde kendi nüfuzunu temin etmek bakımından faydalı olacağını zannederek memnuniyetle karşıladı. Fakat Başkurtlar Yayık nehri üzerinde kaleler inşa etmenin ne demek olduğunu, bunun neticesinde kendilerinin her taraftan Rus kaleleriyle çevrilmiş olacaklarını pekâlâ biliyorlardı.[271] O zaman Başkurtların mümessili sıfatıyla Petersburg'ta bulunan Tilekey oğlu Tokçura Başkurtların arasında nüfuz sahibi ve "Baylar" unuğunun önderi olan Kilmek Abız'ı gönderdiği bir mektupla gizlice haberdar etti ve kale yapımına yol vermemek icap ettiğini bildirdi. *Abız* demek o zamanki tabirle, okuryazar, münevver adam demek olup "bahşi" mukabili idi.[272] Tülekey'in Rusların Başkurtlara karşı tatbik edecekleri yeni siyasetin mahiyetini Kilmek Abız'a ne şekilde anlatmış olduğunu bilmiyorsak da, bu yeni siyasetin Başkurdistan'ı güney ve doğudan Rus istihkâmları ile kuşatmak olduğunu ve bu planı gerçekleştirirken de en zecri tedbirlere başvurulacağını bildirmiş olduğunu öğreniyoruz.

1732'de Kazak Hanı Ebülhayır, Rus âli hâkimiyetini tanıyıp, Ruslar 1735'te Or nehrinin Yayık nehrine döküldüğü yerde Orenburg (Orsk) kalesini tesis edinceye kadar, Rus- Başkurt münasebetleri, şimdiki Samara-Ufa-Zlatoust demiryolu hattının cenubunda Başkurtların muhtariyeti, bu hattın şimalindeki illerde de Rusya'ya daha sıkı bağlılık şeklinde gelişmişti. Aradaki münasebet "elçi"ler vasıtasıyla yürütülüyordu. Aldar Tarhan ve Küçüm gibi beyler birçok vakitler Rusya'ya karşı harp vaziyetinde oldukları halde, bazen Çarın yüksek hâkimiyetini tanıyan vasallar sıfatıyla Rus valisine hatta Petersburg'a gidip gelmiyorlar; Rusları esir edip Khiyva ve İran'a satma; Khiyva'dan, Türkistan'dan "Han" getirme gibi harp halindeyken yaptıkları işler yüzünden mesul tutulmuyorlardı. Aldar Tarhan 1732'de Ebülhayır'ın ricası üzerine elçileri ile birlikte Başkurtları temsil etmek üzere Petersburg'a gidip gelmişti. Petro'nun kızı Anna ve Elizabet zamanında bu siyaset temelinden değişecekti: Başkurdistan'ın ve Batı Kazakistan'ın tam birer Rus vilayeti haline getirilmesi için Başkurdistan'ın kuzey, batı, güney ve doğusunda sırayla istihkâmlar yapılması kararlaştırılmıştı. Bu iş için Rusların ilk coğrafyacısı olan alimleri İvan Kirillov ile ilk tarihçileri Tatişçev ve Petro'nun İstanbul elçisi olan Neplyuyev ile onun propagandacısı olan Tevkilev büyük bir askerî ve mali kudretle Başkurdistan üzerine sefere gönderildiler. Kirillov batıda bahriyecilik tahsil etmiş olan bir kartografti. Rusya'nın bir atlasını, "büyük Rusya'nın parlak vaziyeti" ismiyle kitaplar neşretmiş, "İkinci Kamçatka İlmî seferi"ne başkanlık etmiş çok enerjik bir bilgin ve diplomattı. Tatar mirzalarından olan Kutluk Muhammet Tevkilev de, Kirillov gibi Petro'nun ve kızlarının candan sevip güvendikleri maiyetlerindendi. Resmen tanassur etmediği halde Petro maiyetinde

Hıristiyanca adı Aleksey İvanoviç'ti; N. Ustyugov onu tanassur etmiş sayar.[273] Petro onu Asya işleri için yetiştirmişti. Kazak, Kırgız ve Başkurt şivelerinde mükemmel konuşan bir hatipti. Petro'nun Derbend seferinde yanında bulunan münevver Kafkas Müslümanlarını Petro için kazanmak yolunda muvaffakiyetle çalışmıştı. Derbend tarihine dair maruf bir eseri bulup Petro'ya takdim etmişti. Kazaklar onu Rus casusu diye öldürmek istediklerinde fasahati neticesinde yakayı kurtarmıştı (Levşin, II, 100). Tevkilev her halde Petro'nun çok inandığı bir askerdi ve general rütbesine kadar yükselmişti. Kazan ve Züye (Sviajsk) vilayetlerinde, serf ve köylüleri Müslüman Tatar ve Tipterlerden oluşan büyük malikâneleri vardı. Bazı akrabaları Hıristiyan olmuşlardı (*Mt.Tat.* 282). Fakat bunların keza yine malikanelerini kurtarmak maksadıyla tanassur etmiş Aksakov Mirzaların tapu evrakı "tatarca" idi (*Mat. Tat.* 417). Demek bunlar daha eski Kazan hanları zamanında dahi malikâne sahibi mirzalardı. 17. yüzyıl boyunca hep Çarın ordusunda askerlik yapmışlardır. Kutlu Muhammet Tevkilev, Karakalpaklar arasında Çarın parası ile "camiler" yaptırıyor, Cuma namazına gidiyordu. Halbuki Neplyuyev'in Petersburg'a gittiği vakitler, Orenburg genel valisi vazifesini görüyor ve Müslümanlara karşı envai mezalim yapıyordu.

Tatişçev bir iktisatçı ve sanayiciydi. Her yerde maden vesaire fabrikaları kurmuştu. İhtimal aslında Tatar neslinden geliyordu. Orenburg vilayeti reisi oldu, ona yine aslı Nogay mirzalarından olan Urus Bek'in tanassur etmiş ahfadından Knyaz Urusov halef oldu. Kirillov 21 istihkâm ve şehir inşa etti. Urusov'un yerine gelen Neplyuyev ise 70 kadar kale yaptırdı. Bu muazzam iş 1734-1758 seneleri arasında, yani 20 küsur senede yapıldı. Akay, Aldar Tarhan, Kilmek Abız ve Küçümlülerden Baybulat Sultan memleketi savunacaklardı. Kilmek Abız, Rus hükümetinin yeni siyaseti hakkında Tilekey oğlunun Petersburg'tan kendisine yazılı olarak gönderdiği haberi alınca Başkurt uruğu büyüklerinden Cihankuloğlu, Iratkuloğlu Kematoğlu (ihtimal Kemak Oğlu) "Hacı Mescidi"nde (yani şimdiki "Hacı Avulu") kurultay (Başkurtça "yıyın") topladı; burada onlar Rusların bu işlerine silahla karşı koyma kararını verdiler ve kıyamın planlarını kurdular. Rusların "Akayevsçina" yani "Akay hareketi" diye adlandırdıkları bu hareket Başkurtlar arasında da "Küsim (Küçüm) oğlu Akay'ın kıyamı" olarak maruftur. Başkurt kıyamlarından hiçbirisi hakkında Türkçe yazılmış yazma eserler bize kadar gelmediği halde, bu Akay kıyamı hakkında bir Türkçe risale bize kadar gelmiş ve bunun Rusça bir hülasası neşredilmiştir. Sonra anlaşıldı ki risalenin Tatarcasından daha fazla kayıt ihtiva eden bir Farsça rivayet de varmış. "Hikayet-i Akay" ismini taşıyan bu risale Akay'ın isyanından belki 30 sene sonra (18. asrın son rubunda) yazılmış.[274] Babası Küçüm, Köçmet, Küçümbet (Köçmemet) gibi Akay'ın savaşlarının sonucu da Moskova'nın Batı Başkurdistan'ı, Kongur, Sarapul, Minzelinsk gibi kale ve istihkamlarla yeni yeni kollar vererek çevirmek, Başkurtların komşu kavimlerle irtibatını kesmek yolunda aldığı çok azimli tedbirlerin tatbik

sahasına geçirilmesi şeklinde olmuştur. "Hikâyet-i Akay" risalesinin anlattığına göre Akay'la Ruslar arasındaki savaşlar şöyle başlamıştır:

Akay kendisi Doğu Başkurdistan'da Tamyanların beyi olduğu halde Minzele civarında yaşayan Yeney Başkurtlarından emlak ve arazi alıp bu kaleden 50 kilometre mesafede kendi malikânesini kurmuştur. Onun, Nogay ve Usa Yolu mıntıkalarında da buna benzer malikâneleri (ki bunlar da muhakkak ki stratejik maksatla kurulmuşlardı) vardı. Ruslar ona karşı "Kazan Çuvaşı" denilen bir kısım Çuvaşları istihdam ediyorlardı. 1735'te Akay'ın babası Köçmet (burada Küçümbek yazılmış) öldükten sonra bu Çuvaşlar azıtmışlar; Akay'ın malikânesine gelerek atlarını çalmağa başlamışlardı. Akay bir gün bu hırsızları İrne nehrinde vaki Uraz köyünde yakalayıp öldürmüş, aralarından birisi kaçıp Minzele'deki Rus kumandanını Akay'ın üzerine getirmiş; savaşta yaralanan Akay Ruslar tarafından esir edilmiş; bu hadise bütün Başkurdistan'a yayılınca umumî kıyam başlamıştı. Nogay ve Kazan Yolu Başkurtları Beketin, Kıpçak, Tamyan, Bürcen, Pçqaq, Uran, Kırçın, Curi, Qubavı, Baylar (yani Bayatlar), Qaraylar (Kerayitler), Şuranlar ve Kırgızlardan üç kabile, Yalanlardan (yani doğu Uraldaki Yalan uruğu) dört kabile; bütün muteber beyleri, molla ve alimleri kadın ve çocukları ile toplanmışlardı. Pçqaqlardan Urazman Batır, Tamyanlardan Selim Batır, Yalanlardan Abdullah Batır, Bay'lardan meşhur Kilmek Abız, bu hareketi idare eden dört bey idiler. Yalnız fazla kenarda olan Qanglı aşireti bu harekete katılmamıştı. Toplantıda Rus kumandanlarına şu mealde kısa bir mektup yazıp göndermişler: "Allah'ın ismiyle başlıyoruz. Evvela esir aldığınız Akay'ı bize hemen teslim ediniz. İkinci olarak Minzele kalenize dönünüz ve bu çizginin dışına çıkmayınız. Bizim bu taleplerimiz kabul edilmediği takdirde savaşa başlıyoruz". Rus kumandanı hemen cevap vererek: "Bana Yayık (Ural) nehrine geçit verin, orada padişahın emri ile bir kale bina edeceğim, oradan Akay'ı size gönderirim, şimdilik bizim yanımızda kalsın" demişti. Toplanan beyler ve halk, eğer Ruslar Yayık'ta bu kaleyi bina ederlerse biz kâmilen esir olduk demektir, bizim etrafımız çevrilmiş olacak, buna yol vermeyiz diye düşünerek Rus kumandanına "O halde savaşa hazır bulunun" diye cevap göndermiş ve Ruslara yol vermemişlerdi. Vaki olan savaşta Rusların çoğu öldürülmüş, bir çoğu da esir düşmüş; fakat Ruslar tekrar tekrar geldiğinden bu savaş bir sene sürmüş. Ruslar Minzele kalesine dönmüşler fakat Akay'ı serbest bırakmamışlar. Bu savaşlarda Başkurtlardan da Tamyan Beyi Selim ve başka birçokları şehit olmuşlar. 1736 ilkbaharında Başkurt orduları Kineli, Sazlı-Yılga, Kişi-Qırılgan nehirleri üzerinde karargâh kurmuştur. [Burada vaki olan savaşlarda—İ.T.] birçok Müslüman ölmüştür. Bilhassa Kineli başı Sazlı-Yılga savaşında Rus ordusu, casusları vasıtasıyla, Başkurt ordusu karargâhını geceleyin basıp, köylülerle karışık askerleri katliama uğratmışlardı. Şafakla beraber nehrin ötesinde ağır savaşlarda bulunan erkeklere yardım etmek isteyen kadınları topa tutmuşlar, kadınlar çocuklarını nehre gark ederek savaş meydanına yetişmişler, fakat hepsi

kılıçtan geçirilmişlerdi. Bu savaşlara ait hicri 1150 tarihli hatıralar Açıl Köl nam köyde Ahmet isminde birinin elinde mahfuz defterde yazılı idi. Böyle savaşın kızgın bir anında erkeklerin kadınları yahut kadınların kendi çocuklarını öldürmeleri hadisesinin eski Oğuzlar arasında da vaki olduğunu biliyoruz. Bu olay Karahıtaylar geldiğinde Semerkand yakınlarında Katvan nam yerdeki savaşlarda da yaşanmıştır. Bu Kişi-Qırılgan savaşlarını kaybettikten sonra halk (Yurmatı eli ve Tokboyu Başkurtları) yetişerek Dim, Aşkadar ve Salmış nehirleri başlarında ve Kümertav nam yerde bir amansız savaş daha verdiler. Fakat bu arada Rusların Orenburg kalesini inşa etmek için gönderdikleri alaylarla çarpıştılar ve bir daha mağlup oldular. Halk artık vatanlarında yaşayamayacakları kanaatine vararak Yayık ötesine, Kazakistan'a ve Khiyva'ya geçmek istediler. Fakat Ruslar buradaki Alimoğlu kabilesi ve Türkmenler arasında "Başkurtlar yerinizi almak için geliyorlar" diye propagandada bulunarak onlara sığınmış olan Başkurtları yağma ettirdiler. Bu Türkmenler, sonradan Kalmuklarla birlikte şimali Kafkasya'ya hicret eden ve bugün Stavropol vilayetinde yaşayan Türkmenlerin cedleri idiler. Bu savaşlarda en çok Tamyan, Kıpçak ve Yurmatı uruğları zayiat vermişlerdir. Bu dönemde Kıpçaklardan Abılay ve Melentey Yemek oğulları ismindeki tarhanlar zikrediliyorlar. Yemek oğulları (Emiakov İmakovlar) Güney ve Güneydoğu Başkurtları arasında maruf eşraf aileleri idiler ve eski tarihlerde çok zikrolunan Yemek aşiretinin Başkurtlar arasında yaşayıp kalanları idiler.

Tamyanlar bu savaşlarda Başkurtların en cesur ve en inatçı askerleri olarak tanınmışlardır. Başkurtlarda zaten "Savaş dersen bunu Tamyan'dan sor, dav (yani niza, kavga) dersen bunu Sarayh'dan sor" şeklinde bir atasözü de vardır. "Tamyan" sözü "Tama"dan geliyor,[275] "Sarayh" ise "Saray şehrine mensup şehirli" demektir. Tamyan kadınları Sazlı Yılga nehrinin ötesinde kalan erkeklerin safına katılmak için çocuklarını nehre gark ederek karşı tarafa yüzerek geçip savaşmışlardır. Sazlı Yılga ve Kişi-Qırılgan Başkurtlarının vatanseverlik ve şehametlerinin ölmez hatırası olmuştur. Ruslar bu savaşlardan sonra Akay Beyi Minzele kalesinde idam etmişlerdir. Bir rivayete göre Petersburg'a getirilerek orada idam edilmiştir. Kişi-Qırılgan Sazlı-Yılga ve Dim-başı mevkilerinde vaki olan savaşların bu kadar şiddetli olması birkaç sebeple izah edilmektedir; bunlar evvela halkın sevdiği Akay'ı Rusların vermemeleri; ikinci olarak da, bu savaşların cereyan ettiği Başkurt topraklarını tahliye ettirerek oraya tanassur etmiş Kalmukları yerleştirmek istemeleri, nihaî olarak da Yayık nehri boyunu, baştan Tuztöbe'ye kadar hep Rus istihkâmları ile kuşatmak kararında bulunmalarıdır. Budist Kalmuklarda Rus esaretine karşı koyacak bir iç güveu yoktu. Ayüke Han'ın biraderi Dogar-Tayşa ve kendisinin torunu bütün tâbi aşiretleri ile birlikte tanassur etmişlerdi. Bu son Kalmuk prensi "Peter Tayşi" ismini, kadını Elina adını almışlardı. Başkurtlara çok düşman olan bunların, Ruslar nazarında itibarı büyüktü. Bütün bu Hıristiyanlaşmış Kalmuklar Kineli, Sok, Tok, Kundurça ve Iq nehirleri

boylarında, yani bahis konusu savaşların cereyan ettiği yerlerde yerleştirileceklerdi.[276] Hıristiyan Kalmuk askerleri Rus ordusu ile birlikte Başkurtlara karşı savaşıyorlardı. Bu iş tahakkuk ederse Müslüman Kazak ülkesi Müslüman Başkurt ülkesinden bu mutaassıp şarklı kavimle ayrılmış olacaktı. Bütün tanassur eden Kalmukları buralarda köyler kurup yerleştireceklerdi. Başkurtların bu savaşlar neticesinde elde ettikleri yegâne kazanç bu Kalmuklara dehşet vermiş olmaları ve Rusların da Hıristiyan Kalmuk mıntıkası yaratmak işinden vazgeçmeleri, bir de Rusları yumuşatabilmeleri olmuştur. Büyük ve azılı bir şarklı Hıristiyan sahası olacak olan bu ülke sonradan Tokçuran kantonluğunu teşkil etmek üzere Başkurtların elinde kalmıştır.

Bu büyük savaşta Başkurtları çok üzen diğer bir olay da, Minzele ve Kişi-Qırılgan savaşlarında Kazanlılardan bir zümrenin, bilhassa Kurmanay isminde bir zatın ve Urjum Çeremişlerinin Ruslara yardımda bulunmaları, geceleyin kılavuzluk edip Başkurt karargâhlarını ansızın basmaları olmuştur.[277] İhtimal bunlar Tevkilev'in ajanları olmuştur. Hıristiyan Kalmukların iskânı ve iskân sahaları hakkında Ryçkov[278] ve Tevkilev'in Rus müstemlekeciliğinin amansız bir fedaisi[279] rolünü üstlenmesi hususunu Abdullah Battal Taymas[280] izah etmişlerdir. Muasır Kazanlı tarihçilerden S. Bekbulatov[281] ve Prof. Gaziz Gubaydillin'in (Aziz Ubeydullah)[282] bu tip insanların, bilhassa ilerde bahis konusu olacak Batırşa Molla kıyamındaki rollerini bir "burjuva sınıf" mücadelesi olarak gösterip fazla yüklenmişlerdir. Fakat aslında tamamıyla "sulhsever", "pasifist" bir unsuru temsil eden bu zümre daha Kazan Hanlığı ayakta iken Ruslara karşı koymanın manasız olduğunu anlatmak isterken kendi varlıklarını göstermişlerdi.

Tevkilev ve Kurmanay gibi insanların ecderi belki daha Müthiş İvan'a da hizmet etmişlerdir. Bu çarın Kazan'ı işgal için hazırlanırken Tevkilev ailesinin esas mesnedi üssü olan Sviajsk (Züye) mıntıkasında bulunduğu ve oradaki çiftliklerde "serf" olan Müslüman Tatarların Tevkilev'i hiç sevmeyip kendisine karşı isyan etmiş olmaları (*Mat. Tr.* 416) bunu gösterebilir. Tatarların hamiyetli olanlarından Batırşah Molla'yı ilerde bahis konusu olacak büyük isyanın başında görüyoruz.

Kişi-Qırılgan savaşlarının abidelerinin Hicri 1148 tarihli mezar taşları şeklinde zamanımıza kadar yaşayıp geldiğini işitmiştim.

Burada Akay ile Aldar'ın menşei ve kimlikleri hakkında yazdıklarımızı tamamlamamız gerekmektedir. "Köçmet'in babası Tülekey Tamyan Başkurtlarının eşrafındandı. Kendisine "Ulagay"da denilmiştir. Bu söz "Ulu Akay" demek olsa gerektir. Oğlu "Küçüm'ün ismi Başkurt şivesinde "Kösim" şeklinde söylenmiş, Farsça "Akay hikâyesinde" bu isim كوچمت "Köçmemet" şeklinde yazılmıştır. Rus vesikalarında "Köçmet" şeklinde de mevcuttur. Hepsinin aslı "Köç Muhammet"tir; aynı zamanda bu zatın ismine de "Akay" kelimesi eklenmiştir. Oğlu Akay'ın ise başka bir ismi görülmüyor. Rus vesikasında Akay için "Tatar" denilmişse de Batı Sibirya'da eski Küçüm Han'ın tebası olan Türkmen Tatarı denilmiştir, ki o

Tamyan kabilesinin beyi (*starşina*) idi. Akay kelimesi her üçü için bir lakap olarak kullanılmış gibi görünüyor. Özbek hanlarında "atalık" ile birlikte "ağalık" mensabı olmuş ve bunlara "akay" da denişlerdir.[383] Bu Akaylar, Aldar Tarhan ve Urakay Bey gibilerle birlikte hep Aral gölü taraflarındaki Küçüm oğullarına gidip gelmiş ve onları Doğu Başkurdistan'a çağırıp getirmişlerdir. Akay ile Kazan, Nogay ve Usa Yolları dahil olmak üzere tekmil Başkurdistan'ın beyi olmak için uğraşmışlardır. Aldar ismi Şamanî akideye göre verilen bir isimdir; Bürcen kabilesinin eski hanlar zamanından gelen ırsî tarhanlarından gelen bir şahıstır. Nesebi 22.12.1734 tarihiyle kendisine Rus Çariçesi tarafından verilen ve eski tarhanlıklarını yeniletip Rus hükümetince de tarhan tanındığını bildiren yarlıkta babası İsekey, onun babası Qadırbaq, onun babası Babahtı olarak gösterilmiştir. Bu Babahtı 16. asırda eski hanlar zamanında yaşamış bir bey olacak. Aldar, Küçüm oğulları ve Kazak hanlarının en samimi taraftarı olmuştur. 1649 tarihinde Yurmatı kabilesi ismen Rus tâbiyetini kabul edince Batı Başkurdistan gibi, merkezî Başkurdistan da Rus hükmüne girmiştir. Doğu Başkurt illeri Küçüm oğullarına sadık kalmakla beraber Rus hükümeti bunların bey ve tarhanlarından da asker almış ve o cümleden bu Aldar da birkaç defa Rus ordusuna girmiştir. Ancak o, Rus hâkimiyetini, Rusların Başkurt iç işlerine müdahalesini hiç kabul etmemiş, bu hususta hanlara tâbi kalmıştır. 1740 Karasakal isyanında fazla ihtiyar olduğundan hadiselerin kenarında kalmışsa da, Rus kumandanı general Soymonov tarafından diğer Başkurt büyükleri ile birlikte Minzele'ye getirtilip orada idam edilmiştir. Akay da hayatının sonunda Ruslara karşı uysal bir siyaset kullanmış olmakla beraber, Aldar'dan 4 sene önce esir edilerek idam edilmiştir. Gerek Küçüm ve gerekse Aldar memlekette İslamiyeti ve irfanı yaymak için Dağıstan'dan, Khiyva'dan ve Buhara'dan alimler getirmişlerdir.

Küçüm Batır (yani Köçmet) 1708'de faaliyetlerini çok genişletmişti; o, Nogay Yolu'nda Iq nehrinde, Yurmatı ilinde, Kazan Yolu'nda Minzele yakınlarında Yeney Başkurtlarından malikâneler almıştı, yahut böyle malikâneler ona hediye edilmiş ve onun adıyla o illerin nüfus kütüğünde yer almıştı. Onun maksadı Başkurdistan'ın her tarafının yerli vatandaşı olmaktı. Halbuki Sibir Yolunda Tamyan ulusu onun asıl vatanı idi. O, 1708'de Batı Sibirya'dan, Tümen'den, Ural'ın batısından geçip Perm vilayetinde Kongur kasabası Ruslarını Kama sahillerini tamamen taramış; Piyany Bor tarafından Kazak tarafına geçmiş ve bu şehri, maiyetindeki 2000 Başkurtla muhasara etmiş; Nogay Yolundan arkadaşı İsmail Molla ise 3000 Başkurtla yine bu şehri işgal etmeyi denemiş; Tamyan kabilesinin bir kısmını Kazan Yolunda Minzele mıntıkasına göç ettirerek orada kendisinin güvendiği unsuru bulundurmuştur. Köçmet Batır bazen Aldar'la birlikte, bazen ayrı olarak Karakalpaklardaki Küçüm oğullarına gitmişler ve onları Başkurdistan'a getirmişlerdir. Aldar Tarhan'la Akay Küçümoğlu aynı gaye uğrunda uzun seneler birlikte iş gören iki kahraman olduklarından, Rus kaynakları

bunları bazen "Aldar-Küçüm İsyanı" diyerek bir tek adamın hareketi gibi birleştirirler (*Mat. Tat.*, 386). Hakikatte ise bunların tuttukları yolda bazı farklar da vardı. 1709 senesinde Köçmet Karakalpak'tan Aldar'ın daveti üzerine gelen Irıs Muhammet'e muhalif olmamakla beraber ona arka da çıkmamıştır. O Kazan valisi Apraksin'e yazdığı bir yazısında "Hanlar ve sultanlarla işim yok, Aldar ise bir eşkiyadır," demiş, kendisinin ve keza kendisinin tebası olan Usa, Sibir ve Kazan Yolu Başkurtlarının Rus Çarına itaate hazır olduklarını yazmıştır (*Mat. Bş.* I, 42). Böyle yazmakla beraber o kendi istiklâl siyasetine sadık kalmıştır. Her halde Apraksin'e yazdıkları, bir taktikî hareketten ibaret olmuştur. Çünkü bir taraftan valiye mektup yazmış, diğer taraftan Kazan'a yakın Piyany Bor ve Trisvyatskoye kasabasını yağma ve tahrip etmiştir. Köçmet, Aldar ve Kilmek Abız, 1735-37 senelerinde vaki olan savaşlarda Başkurtlar, insanı hayrette bırakacak şehamet ve ısrar göstermişlerdir. Bunun Kirillov ile ordu kumandanı Rumiyantsev'in Ufa'dan hareketle cenubi Ural'da Yayık nehrinin batıya döndüğü yerde bu nehre dökülen Or nehri üzerinde yapılması kararlaştırılan yerlere gittikleri vakit cereyan eden olaylar şöyle özetlenebilir: Başkurt beyleri Rusların hangi yolu takip edeceklerine dair haberler alıyor ve tertibatlarını ona göre yapıyorlardı. Kilmek Abız, isminden de anlaşıldığı gibi bir münevver insandı; asla muhteris değildi. O da Aldar Köçmemet ve Akay gibi Kazak ve Karakalpak hanlarını hareketin başına geçmeleri için davet etmişti. Kilmek Abız Kazak Hanı Şimeke Han ile Düsey oğlu Murat Sultanı Başkurdistan'a han olmaları için davet etmişti. Murat Sultan ise eski Murat'tan 30-40 sene sonra faaliyete geçen bir akrabasıdır, ki ilerde bahsolunacak Bay-Bulat'ın (Karasakal) amcası olduğu anlaşılan Düşey Sultanın oğlu imiş. Bu zat hep Baybulat'ın biraderi olan İşim Hanla birlikte zikrediliyor. İşte Şimeke Han bu Murat Sultana askerî yardım vererek, onu Aldar Tarhan'la birlikte Başkurdistan'a gönderiyor. Rus kumandanı Rumiyantsev'in Kirillov'u Or nehri tarafına geçirmek için büyük ordu ile hareket ederken, Kilmek-Abız ve Sultan Murat 8000 kadar askerle şimdiki İsterlitamak yanındaki Tura-tav'da savaş verdiler (*Mat. Bş.* I, 334). Sultan Murat'a Başkurtların esas idari taksimatı olan "yedi ulus (volost)" Başkurtları tam olarak itaat etmişlerdi. Sultan Murat Başkurdistan'da iken bir "Türk elçisi"de gelmişti. Bundan Ruslar "vekil" ismiyle kısa bahs ederler (*Mat. Bş.* I, 323). Rumiantsev'in kıtaları çok zayiat gördü ise de Kirillov yoluna devam edebildi. 15 Ağustos'ta o, şimdiki Orsk şehrinin bulunduğu yere vasıl oldu ve istihkâm inşasına başladı; ve ona Almanca olarak "Orenburg" yani" Or Kalesi" ismini verdi, böylece Kirillov kurduğu istihkâmlar arasında rabıta tesis edebildi. Murat Sultan da Rusları durdurmak yolundaki teşebbüsleri akim kalınca Karakalpak iline geri dönmek mecburiyetinde kaldı. 1722'de olduğu gibi, 1747'de dahi faaliyette bulunan bu Murat Sultan son derecede enerjik bir zat olmuştur; o Cungarya ve Volga'daki Kalmuklara gidip, Kırım ile Khorezm arasında bir birlik vücuda getirmeye çalışmıştır. Orta Yüz Kazak Hanları Ebülmembet ve Barak Hanlarla yakın dost, fakat Rus tâbiyetini

kabul etmiş olan Ebülhayır'ın düşmanı idi. Ebülhayır bir defa onun ulusunu yağma ettirmişti. Kilmek-Abız istihkâmlara kahramanca taarruzlarda bulundu ve bazılarını temizledi. Kıyamcılara karşı Ruslar, emsali görülmeyen ve işitilmeyen bir vahşet gösterdiler. Nogay Yolunda harp eden Rus komutanları Ostankov ve Kirillov, Yayık ile Sakmar arasındaki köylerden esir ettiği 600 kadar erkek ve kadını kesti. Rusların aynı senede Sakmarsk ismiyle inşa ettikleri istihkâmları arasında Kıpçak ve Yurmatı Başkurtlarından aldığı esirleri kazığa oturttu. Yine Kirillov'a tâbi Soymonov isminde bir general eline geçen Başkurtların el, ayak, dil ve burunlarını kesip işkence ediyordu. Bu vakit Ufa'da Kirillov'un hizmetinde Tatar mirzalarından Kutlu Muhammet Tevkilev (yani Tevkil oğlu) vardı. Deli Petro kendi hizmetindeki Tatar mirzalarını tenassur etmedikleri takdirde mansaplarından atıyordu ve malikânelerini ellerinden alıyordu. Fakat Müslüman adı Kutlu Muhammet ismiyle beraber Rusça Aleksey ismini de taşıyan bu Tevkilev, Müslüman kaldığı halde Müslümanlar aleyhindeki Rus tedbirlerinin infazı yolunda gösterdiği gayretkeşlikleri yüzünden, malikâneleri elinde kaldı ve kendisine albaylık rütbesi verildi. O, Petro'nun halefleri nezdinde de muteberdi ve general rütbesine nail oldu. Kendi milletine karşı gösterdiği fenalıkları dolayısıyla A. Battal bu mirza hakkında "Rus hizmetinde bulunan bu hain ve alçak mirzanın, servet ve mansap elde edinmek uğrunda il ve yurdumuza ettiği kötülükler sayısızdır. Bu adamın adı tarihimizin kara levhasında Rus yardakçısı, satılmış Kazan Hanı Şah Ali ile yan yana konulmaya müstahaktır." demiştir. Kutlu Muhammet Tevkilev, serveti ve Ruslar nazarındaki itibar ve nüfuzu sayesinde Kazak-Kırgız hanları arasında da tanınmıştır. Doğudan Kalmuk tazyikine maruz kalan Ebülhayır Hanı Rus tâbiyetini kabul etmeye davet eden ve bu teklifini kabul ettiren de Kutlu Muhammet Mirza Tevkilev'dir. Bu mirza Başkurtları kati ve nihai surette Ruslara tâbi kılmak yolunda çok mübalığa etti. Bunun "temizleme" sahası "Sibir Yolu" Başkurt ulusları idi. Şimdiki Duvan ve Argayaş kantonluklarında 50 kadar Başkurt köyünü yıktı ve yaktı. Süyentüş* ismindeki Başkurt köyünü gece ateşe verdi, köyün 1000 kadar ahalisinden çoğunu öldürdü. Bunlardan 105 kişiyi bir ambara doldurarak ateş verip yaktırdı. Bunun gibi Kazan Yolundaki Başkurtların isyanını tenkil işinde Ruslar fevkalade şiddet gösterdiler. 500 kadar kıyamcı Başkurt Minzele kalesinde general Rumiyantsev tarafından asıldı.

Kıyam iki sene devam etti. Rusların Ufa ile Orenburg arasında inşa ettikleri istihkâmlar bir yapılır bir yıkılırdı. Nihayet 1737 başında Deli Petro'nun yakınlarından biri olabilen Kirillov Rus emperyalizm fikirlerini derinden kavrayan birisi idi: 1735 senesi yazın yaptığı büyük seferi esnasında Taşkent'ten Başkurdistan'a gelen tüccarları yakalayıp Taşkent üzerinden Hindistan'a giden yollara dair malumat topluyordu. Bunun gibi Türkistan'dan Astarkhan'a gelen tüccarlardan da bu nevi malumat

* [A nüshasında Ziyatuş, *BşBT* (1994)'de Süyentuş şeklinde... İ.T.]

toplatıyordu. Mezkur 1735 senesi 23 Haziran'da Kirillov Çariçeye yazdığı raporunda "Büyükanne Padişah (Valide Sultan) emin ol Başkurtları ezeceğiz. Aral'ı ve Taşkent'i alacağız. Bugün bir miktar zayiat veririz, fakat zengin Buhara, Semerkand, Bedehşan bizim olur. Başkurtlar silahsız iseler de asla korkmuyorlar. Onlar asıp kesmek ile tınmazlar. Onlara karşı Kalmukları kullanmalı ve Kaysak yani Kazak-Kırgızlar ile Başkurtların aralarını açmalı. Başkurtlar silahsız olsalar dahi bizden asla korkmuyorlar, hiç vergi vermiyorlar ve askerî hizmete gitmiyorlar."[284] Başkurtlar asıp kesmekle hiç sükunet bulmazlar. Onları boyunduruk altına almak için her yerde alaylar bulundurmalıdır.[285] Başkurdistan'ın şimdiki vaziyeti şudur: 1. Başkurt tarhanları bize vergi vermiyorlarsa da askerlik ediyorlar. Fakat onlar askerliği bize karşı isyan etmek için yapıyorlar. Bu tarhanlıklar kaldırılmalıdır. 2. Mişerlerle "Muvazzaf Tatarlar" (slujilıy Tatari) Ufa'da hizmet ederler. Fakat onların kendi toprakları yok. Başkurtların topraklarında otururlar ve onlara vergi verirler. Onlar bize mutidirler. 3. Tipter ve Bobıllar yani başka vilayetlerden kaçıp gelen Tatarlar, Çuvaş, Çeremiş ve Votiyaklar vardır. Bunlar da Başkurt topraklarında kira ile oturuyorlar. 4. Bir de yeni tenassur etmiş "Yasaklı Tatarlar" vardır. Ancak 300 hanedirler. İşte bize muti unsurlar bunlardır. Başkurt casusları (Lazutcikler) her yerde yürüyor.[286] Kirillov ve Graf Rumiyantsev aynı sene Aralık ayında Çara yazdıkları raporda demişlerdi ki: "Bunların (Başkurtların) çok eşlilik (taaddüt-ü zevcat) icabı çoğalmalarının önü alınmazsa ve Kırgız-Kazaklarla temasları önlenmezse istikbal için büyük tehlike teşkil edeceklerdir. Bilhassa dış memleketlerde ve dindaşları olan Türkiye ile harp zamanlarında büyük tehlike arz ederler. Eğer bunların arasında Stenka Razin gibi akıllı dirayetli rehber zuhur ederse bu tehlike daha da artar. Şimdi tatbikine başladığımız tedbirler bir netice vermezse, bu olaylar güney Asya milletleri arasında bizim bir zaafımız olarak görülür. Çünkü Başkurtlar kendi memleketlerine iltica eden kaçakları da (Tatarları) himaye ettiklerinden kendilerini, güneylerindeki Asya milletlerine Rusya tebası değil, belki başkalarını kendi himayelerine alabilen bir müstakil milletmiş gibi tanıtmaktadırlar. Başkurtlar tamamıyla boyunduruk altına alınırlarsa onlara komşu milletler de bize tâbi olurlar ve hiç olmazsa Başkurtları misal edinerek bize karşı ayaklanmazlar. Bunun için ilk şart (Yayık nehrinde) Orenburg ismiyle tasarlanan kalenin inşa edilmesidir."

Kıyam hareketi Mart-Nisan 1736'da Nogay Yolu ve Kazan Yolu Başkurtları arasında tam haddini bulmuştu. Ruslar Usa Yolu ve Sibir Yolu Başkurtlarının üzerine büyük kuvvetlerle yürüyüp onların 2000 kadar güzide kuvvetini yok ederek Nogay ve Kazan Yolu Başkurtlarıyla birleşmesine mani olabildiler. Solov'yev diyor ki: "Mart ayında Kirillov; Ak-Edil, Ürşek, Nüguş, Tur ve Selevük nehirlerinde kıyamcılarla savaştı. Bunda 200 kadar köyü ceman 4000 evi yaktılar. Bütün isyanlara hareket üssü olan ve Başkurt uruğlarının *yıyın* (kurultay) toplayıp Kuran öpüp and içtikleri Hacı Mescidi köyünü tahrip etti ve burada 158 kişiyi idam etti.

Savaşta Başkurtlar 700 kadar ölü verdiler, 160 esir alındı ve 99 kişi Baltık Denizi sahiline sürgün edildi".[287] Rumiyantsev Dim nehri boyundaki Başkurtlarla da şiddetle savaştı. Tevkilev ise Usa ve Sibir Yolu Başkurtlarını tenkilde aynı şiddetle iş gördü. Kendi askerleri ile Sakmar nehri boyundaki Başkurtları tenkil etmekte olan mayor Ostankov oradaki köyleri yaktı. 29 Haziran'da Kilmek Abız Nogay ve Sibir Yolu Başkurtlarını birleştirdi ve Rumiyantsev'la savaştı. O gün Rus askeri 150 kişi telefat verdi. Rusya hükümeti Başkurtları tenkil için mühim çare olmak üzere Kalmukları celbetti. Rumiyantsev bu münasebetle Petersburg'a şunları yazdı: "Biz bu Başkurtların savaşlarında dayanır ve onları mağlup edersek güney Asya kavimleriyle ticaret işini tanzim ederiz. Müslüman memleketlerinden Khiyva, Buhara, Belh ve Bedehşan'daki Hıristiyan esirlerini kurtarırız. Bundan sonra Yayık nehri ötesindeki Tatar kavimleri (yani Başkurt ve Kırgızlar) Rusları esir edip (Orta Asya'ya) satamazlar. Başkurdistan'dan Aral gölüne kadar uzanan yerde (Kazakistan'da) 45 kadar kale ve şehir bina olunmalı. Aral gölünde Rus filosu bulundurulmalı. Kazak-Kırgızların bize itaat etmiş olanlarından istifade ederek bu işi yapalım."[288] 1737 senesi başında Kirillov, Xruşçev ve Tatişçev'e kabineden (yani Petersburg'taki baş ministerden) emir geldi: "Başkurt isyanları bastırılırsa bunların nüfuzlarını azaltmak için çareler bulmalı. Onları askerliğe alıp yok etmeli." Bu sonraki savaşlarda mağlup edilen Başkurt kuvvetlerinin reisleri olan Kilmek Abız, Küçüm oğlu Akay ve onun oğlu Yusuf, yine Toktar oğlu Ömer ve Salan ismindeki beyler yakalanmıştır. Kilmek-Abız Minzele'ye getirilip istiovap edildiğinde kendisinin hal ve tercümesine dair bazı malumat da vermiştir. O Aral ve Türkistan'daki Kazak ve Karakalpak hanlarına gidip gelir, oradan han getirirdi. Halbuki o, kendi ifadesine göre Kırım hanları ile de yakın münasebette olmuş, 1705 ve 1711 senelerinde de Kırım'a gidip gelmiş imiş.[289]

Bu kıyam iki sene devam etti. Bu iki sene zarfında Rusların Ufa ile Orenburg arasında inşa ettikleri istihkâmlar bir kurulur bir yıkılırdı. Nihayet 1737 senesinin başında Rus kuvvetleri faik geldi. Tabın ulusunda bugünkü Tabynsk'in bulunduğu yerde 1737 Şubat ayında vaki savaşlarda Başkurtlar, adetçe ve silahça çok üstün olan Ruslara karşı dayanamadılar. Kıyamın rehberlerinden Kilmek Abız, onun hemen ardından da Akay oğlu Yusuf Ağa savaşlarda yaralı olarak esir edildiler; Ruslar bunları uzun vakit Ufa hapishanesinde tuttular ve bunların hafk içindeki hudutsuz nüfuzlarından istifade ederek kıyam hareketlerini durduracaklarını zannediyorlardı. Nihayet Kilmek ve Yusuf'u Petersburg'a göndererek idam ettiler.

Kıyamcıların esas kuvvetleri ezildikten sonra Ruslar her tarafta Başkurtları cezalandırmaya başladılar ve bir daha kıyam hareketlerine teşebbüs edemeyecek bir hale getirmek için azamî gayretle çalıştılar. Pek çok hayvan ve yılkı sürüsü yağma edilip birçok köyleri yakıldı, binlerce gayri müsellah Başkurt köylüleri Baltık Denizi sahiline kürek cezasına

gönderildi. Birçok Başkurt işkencelere tahammül edemeyerek kendilerini öldürdüler. Yakalanmak üzere olan bazı sergerdeler kendilerini ağaçlara asarak öldürdüler. Zamanımızda Bolşevik Rusların yaptığı gibi Çar Rusyası da kendi istila hareketlerini heryerde bir "kurtarma" siyaseti tesmiye ederdi. Garbî Kazak hanlarını Rus esaretini kabul etmeye davet ederken General Tevkilev hep, "Kazakları Kalmuk tasallutundan korumak" diye söz ederdi. Halbuki Kazakları doğudan tazyik eden Kalmuklara Petro tarafından 1719'da gönderilen elçi İvan Çeredov ile 1722'de gönderilen Barabaş Unkovskiy de, Kalmuk Hanı Tsewang Rabtan'ı Çinlilerin tecavüzünden korumak için Rus tâbiyetini kabul etmeyi "tavsiye" etmişlerdi. Şimdi Başkurdistan'daki kıyamlarda da aynı siyaseti kullandılar. Başkurdistan'da Başkurtlar eskiden hanlar zamanından beri tımar ve zaamet sahibi, yani ezelden beri arazi sahipleri olduklarından, memleketlerine sığınan Mişer ve Tatarlar onların topraklarında kira ile otururlardı. Bir de yukarıda zikrettiğimiz Tipter ve Bobıllar vardı. Tipterler İlhanlı ve Osmanlılarda olduğu gibi deftere yazılmış köylü idi. Bobıl ise doğrudan doğruya Başkurtlara irgatlık eden ekserisi Fin ırkına mensup kavimlerdi. İşte Ruslar şimdi bunları "kurtaracak" ve Başkurtlara mukabil Ruslarla birleşirlerse Başkurtlara arazi mukabilinde vergi vermekten kurtarılacaklardı. Onlar bu propagandalarında muvaffak oldular. İmparatoriçe Anna İvanova 1736'da bir ferman neşrederek, bu kavimleri Başkurtlara vergi ve kira vermekten kurtardığını, işgal ettikleri toprakların kendilerine ait olduğunu ilan etti; öte yandan da Başkurt eşrafı olan tarhanların taa eski hanlar zamanından gelen imtiyazlarını lağvettiğini ilan etti. Bu sene 1737'de neşrolunan diğer fermanlarla Başkurtları "yasaklı" sınıfına geçmekten, Başkurt topraklarında çalışan Mişer, Tipter ve Bobılları Başkurtlara toprak parası ödemekten, silah imalinden ve demircilikten ölüm cezasıyla men etti. Bu arada Nogay, Sibir, Kazan ve Usa Yolu Başkurtlarına her *yol* için dinî rehber sıfatıyla ancak birer *akhund* bulundurmaya müsaade edilmesi ve bu ahundlara mektep veya mescit binası için Çar adına hareket eden validen ferman alınmasının şart koşulması, bu ahundların İslam dini namına propaganda yapmaktan kati surette men edilmesi ve bunun için kendilerine yemin ettirilmesi, Kazan valisinin mahsus müsadesi olmadıkça Başkurtların (Kazan Tatarları üzerinde siyasî tesir yolunu kesmek üzere) Tatar kızlarıyla evlenmelerinin, yani sıhrî münasebetlerde bulunmalarının men edilmesi ve müsaade edilen nikahlara da ağır vergiler tarh edilmesi kararlaştırıldı.[290] Bu isyan hareketlerinde Kazaklar da Başkurtlarla beraber hareket ettiğinden Ruslar bundan sonraki siyasetlerinde Başkurtlarla Kazakların arasını açmak yolunu takip edeceklerdir. Başkurtların o güne kadar muhtar olan idare sistemi değiştirilerek bizzat Rus askerî idarelerine tâbi kılındılar. Başkurtların isyan eden esas kuvvetleri dağılsa da ayrı kıtalar her yerde Rus kıtalarına gece baskınları yapmaya devam ettiler. 1737'de Doğu Başkurtları kendilerini Kazak ve Karakalpak Hanı Qayıb Hana tâbi sayıyorlardı. Bu Qayıb Han Batır Ilan'ın babası olan büyük "Qayıb

Muhammet Han" (Er Qayıb) olmayıp, Batır Hanın oğlu olan Qayıb Sultandır. Üçüncü Ahmet'le mükatebede bulunan büyük Qayıb Han 1729'da Khiyva Hanı iken vefat etmişti.[291] Başkurtların millî kurultayı demek olan *yıyın* hâlâ yaşıyordu. Çariçe Anna 9 Temmuz 1737 tarihinde yazdığı fermanla bu "yıyın"ların toplanmasını yasakladı.[292] Bununla, Başkurdistan'ın muhtariyetine son verilmiş oldu.

§32 **Kara Sakal - Baybulat Sultan Hareketi**

Bütün bu barbarca tedbirlerle Başkurt istiklâl davası bertaraf edilemedi. Ruslar Türk-İran savaşından istifade ederek 1736'da Azak kalesini işgâl ettiler ve Mareşal Münich, Kırım'a girerek Bahçesaray'ı işgal etti; şehri tahrip etti ve yaktı. Kırım Hanı Rusları memleketinden ihraç etti. Bu münasebetle doğu Türkleri arasında Ruslar aleyhine propaganda yapılmış görünüyor. Solov'yev diyor ki: "1738'de asi Başkurtlar tekrar harekete geçtiler ve Rusya'ya sadık olan Müslümanların köylerini yaktılar. Petersburg hükümeti Tatişçev'e emir gönderdi. Türkiye hükümeti Kırgız-Kazaklara elçiler göndermiş ve her tarafta ticaretle yürüyen Kazak Tatarları da dikkat çekiyor. Siz de bunlara dikkat edin." Tatişçev, "Bu elçiler Astarkhan ve Yayık yoluyla gitmiş ve mektupları Kazan ve Ufa Tatarları vasıtasıyla gönderilmiş olabilirler. Tatarlar Don tarafında da Kozaklar arasında da yerleşmiş, ticaretle meşgûl oluyorlar; onların kontrolü kabil değil." diye cevap verdi.[293] Yine Solov'yev şöyle yazıyor: "Başkurtlar kendi başlarına Ruslarla başa çıkamayacaklarını bildikleri için Kazak Hanı Ebülhayır Hana müracaat ettiler ve onu kendileri için hâmi tanıdıklarını bildirdiler. Ebülhayır da buna sevindi ve Başkurt kızıyla evlendi. Rusya'ya karşı düşmanca hareketlerini izhar etti ve Orenburg'a (Orsk Kalesi) gelerek asî Başkurtları kendi yanına aldı ve Rus'a itaat edenlere ceza verdi. Orenburg kalesi komutanı Mayor Ostankov Hana adam göndererek asilerin sözüne bakarak Rusya'ya sadık adamları cezalandırmayın dedi. Ebülhayır da buna kızıp, kılıcını kınından çıkarıp sallayarak 'bu şehir benimdir ve benim için kurulmuştur. Bunu kabul etmeyen kim varsa kafasını keserim' dedi. 9 Mayıs'ta Tatişçev İmparatoriçeye tekrar yazdı: 'Benim Başkurtları itaat altına alabileceğimiz hakkındaki ümitlerim boşa çıktı. Onların mümessilleri Küsep ve Ahmet Molla ile Ebülhayır Hanın yanında elçi olarak bulundurdukları dört kişi (Orsk kalesi komutanı) Ostankov tarafından yakalanmıştır. Başkurtlar isyan halindedirler'. Tatişçev'in İmparatoriçeye haber verdiği kıyam, Karasakal isminde bir rehberin idaresinde alevlenen bir hareketti.

Orenburg mıntıkası ayrı bir mıntaka olup buna valilik hukukuyla kuvvetli bir ordunun başında bulunan bir general "ekspedisyon (sefer) reisi" sıfatıyla tayin olunur oldu. 17 Haziran 1739'da bu işe son derecede gaddar ve zalim bir Rus Knyazı Vasili Urusov tayin olundu. Bu general 16. asırda Güney Başkurdistan'ı idare eden Nogayların büyük beyi Urus Mirza'nın neslinden gelmekte idi. Büyük ceddi ne kadar Rus düşmanı olup Buhara ve Sibir hanlarıyla birlikte Ruslara karşı aktif siyaset takip etmiş

ise de, onun Rusların bizmetine girerek tenassur etmiş oğulları neslinden gelen Vasili Urusov, Rusluk namına, büyükbabasının Müslümanlık namına gösterdiği taassubunu gölgede bırakan hareketlerde bulundu. O, Orenburg Kalesini Or nehri munsabından Sakmar nehri munsabına nakletti. Or nehrinde evvelce kurulan şehre bundan sonra Rusça "Orsk" denilir oldu. Kazak Türkleri ise bu kaleye "Tal qala" derler. Knyaz Urusov, bu yeni Orenburg ile Orsk ve Orsk ile o vakit Verxneyaytsk (İmparatoriçe Katarina II zamanından sonra da Verxne-Uralsk) tesmiye olunan kale arasında müteaddit istihkâmlar kurmak, bundan başka Oy ve Tobol nehirleri boyunca da birkaç kale ve istihkâm bina etmek, bu yolla Başkurtlarla Kazak-Kırgızlar arasında gidip gelme yollarını tamamen kesmek ile memur edilmişti. O bu tedbirleri Başkurtlar mukabele edecek olurlarsa da bütün şiddetiyle infaz edilecekti.

Urusov, Başkurdistan'ın idaresinde de aşırı bir Rusluk siyaseti tatbik etmekle memur edilmişti; Başkurt uluslarını idare eden beyleri artık eski beyler sülâlesinden intihap etmek yasaklandı. Artık ancak Rusya hükümetinin isteğine uygun gelen kişiler nasb ve tayin edileceklerdi.[294] Urusov, Rusya hükümetinin kudretini göstermek üzere Başkurt sergerdelerinden affedilen zevatı o cümleden Cihankul'u, Urazay ve Yuldaş Molla ismindeki beylerini, 20 Ağustos 1739'da Başkurt büyüklerini bir araya toplayıp, onların gözü önünde idam edeceğini ilan etti. Başkurtlar arasında bilhassa Soymonov ismindeki bir general kıyamcı unsurları arıyormuş gibi ahaliye çok zulümler yaptırdı. O cümleden eski Aldar Tarhan'ı yakalayıp, Minzele'ye getirtip astırdı. Nihayet 1740 yılı Mart ayında ismi yukarıda geçen Karasakal'ın idaresinde büyük bir kıyam hareketi başladı. Bu Karasakal'ın kim olduğunu Rus tarihçileri aydınlatamamışlardır. Bunun sebebi ancak kendi kaynaklarından istifade etmiş olmalarıdır. Halbuki bu zatın kim olduğu Babacan Mangıt'ın tarihinden ve Başkurt ve Karakalpak şecerelerinden tespit edilebiliyor. Bu zat Karakalpak kabilelerinin son prenslerinden biridir. İsmi Bay-Bulat (yahut Biybulat) Sultandır. Küçüm'den sonra mühim rol oynayan Devlet Gerey'in torunu Hasan Sultan bin İşim Çüvek'in oğludur. Biraderi İşim Sultan da Karakalpak Hanı olarak malumdur; bunun oğlu olan Şaybag Sultanın annesi Ayşe Hatun tarafından terbiye edilmiş ve sonra Sultan Gerey ismiyle de maruf olmuştur. Biybulat'ın bir vakit Urgenç valisi olan babası Hasan Sultan, Kalmuk hanları karargâhında (ihtimal rehine sıfatıyla) uzun vakit kalmış olduğundan Bay-Bulat da küçüklükten Kalmuk dilini anadili gibi bilmiş ve bu yüzden kendisine Kalmuk prensliği isnad edilebilmiştir. İslâm ilimlerini gençliğinde öğrenmiş, sonra Dağıstan'a, Kırım'a, İstanbul'a gitmiş ve oradan dönüşünde Kuban Nogayları arasında kalmıştır. Bir "abız" yani "hafız" kıyafetinde Başkurdistan'a gelmiş ve "Sibir Yolu" Başkurtlarıyla karşılaşınca kendisinin kim olduğunu anlatmış. Sonra "Mingligul" ismiyle Nogay Yolu Başkurtları arasına geçmiş ve tekrar Sibir Yolu Başkurtlarına dönmüş, ve Orta Yüz Kazak hanları ile münasebet tesis ederek Ruslara karşı kıyam hareketlerini genişletmek

uğurunda çalışmıştır. Solov'yev bu zat hakkında bilhassa şunları yazmaktadır: "Knyaz Urusov 1740 Mart ayında yazdı: Sibir Yolu Başkurtları arasında bir rehber zuhur etti. Bir rivayete göre o Türk (yine Türkiyeli) imiş ve diğer rivayete göre Kubanlı Geray Sultan (yani Kuban'daki Kırım Hanları neslinden bir prens) imiş; lâkabı Karasakal'dır. O kendi askerinin sayısının 8200 olduğunu bildirmiştir. Kuban nehrinde (Kuzey Kafkasya'da) yaşamıştır, fakat onun eski asıl vatanı Başkurdistan'dır. Şimdi o vatanı Rus elinden koparmak istiyor. O kendi yurdunun Ruslar tarafından tahrip edildiğini duyarak 8000 kadar Kuban askeri (yani Nogaylar ve saire Kuban Müslümanları) 2000 kadar Kalmuk ve 500 Kırgızla birlikte Başkurdistan'a gelmiş; bu askeri şimdi Emba (Cim) nehrinde bırakarak kendisi Sibir Yolu Başkurtlarına gelmiş ve Başkurtlar onu han ilan etmişlerdir. [295]

Nisan ayında ise vali Urusov şöyle yazıyor: "Karasakal'a karşı gönderilen askerî kuvvetlerimiz bir iş yapamadılar. O bilakis daha kuvvetleniyor. Başkurt eşkiyasından Alan Cihankul isminde bir sergerdeyi yakalayabildik. O ise Karasakal'ın Kubanlı değil Nogay Yolu Başkurtlarından olup; evi, annesi, kadını ve çocuklarının da orada bulunduğunu söylüyor". Aynı Urusov, Haziran'da ise: "Karasakal külliyetli Rus kuvvetleri gelince Başkurtların fazla ezilmesine mani olmak fikriyle Yayık nehri ötesindeki bozkırlara çekildi. Miralay Paulutski onu Tobol nehrine kadar takip edip hezimete uğrattı. Fakat daha uzağa takip ve tecziyeye devam ediyoruz. Karasakal kendisi Kırgızlar arasındadır. Şimdi onun tarafları Başkurtlarından 432 kişi idam edilmişti. Şimdi daha 170 kişiyi idam edip 1862 kişiyi esir aldık, 1735'ini Baltık sahiline sürgün ettik, 107 Başkurt köyünü yaktık" diye yazıyor.

Karasakal, Orta Yüz Kazak hanları Abılay ve Barak Hanlar tarafından iyi karşılanmıştı. Kazaklar ve Altay Türkleri onu Şuna-Batır ismiyle tanımışlar; Kazaklar ise ona "Kara Han" lâkabını vermişlerdir. Ona Orta Yüz Kazak beylerinden Nayman Kabakbay Batır ile Argın Karakisek kabilesinden Kazbek Bey çok hürmet etmiş ve Kirey-Nayman urığından 2000 kadar askeri bunun idaresine vermişlerdir. Bu sayı da onların aile etrafı ile beraber oldukça kabarık sayılara ulaşmıştır. Yani 2000 kadar asker çıkarabilen Nayman kabilesinin bir kolu Karasakal'a arpalık olarak verilmiştir. Bu arada Kalmuk Hanı Galdan-Cheren (Çeren) ile Ruslar, Karasakal ile Barak Han'ın arasını açmaya çalışmış ve sonunda başarılı olmuşlardır; bunların araları açılmıştır. Karasakal da maiyeti ile Abılay Hana tâbi Karakisek kabilesinin zikri geçen reisi Kazbek Beye gitmiştir. Sibirya'da Rus valisine 30 Haziran 1749'da gelen raporda o günden 2 ay evvel, yani Nisan ayında, onun bu Kazbek Beyin yanında kendi eceliyle öldüğü haberi gelmiştir.[296]

Karasakal'ı Kazaklar ve Altaylılar Kalmuk Hanı Khongtayşi'nin oğlu ve Galdan-Cheren'in biraderi diye tanımışlardır. Onun Galdan Cheren tarafından kör edilmiş olan biraderi Barga da yanına gelmiş ve ağabeyinin ölümünden sonra Karasakal'a tâbi kabileler arasında yaşayıp kalmıştır.

Kazakların ve Altay (Televüt) Türklerinin rivayetlerine göre Şuna, biraderi Galdan-cheren'in entrikaları neticesinde babası Khongtayşi tarafından takip edilmiş, Karakalpaklara ve Kazaklara kaçmış sonra da enistesi olan Batı Kalmuk Hanı meşhur Ayüke'nin yanına gelmiş, sonradan kendisine hamilik eden Nayman Kabakbay-Batır onun maiyetinde bulunmuştur. Çok güzel büyük bir kahraman ve halk tarafından çok sevilen bu prense karşı Ayüke'nin yanında da entrikalar çevrilmiş ve oradan da kaçmak mecburiyetinde kalmıştır. Altay rivayetine göre o Moskova'ya iltica etmiştir. Kazakların rivayetine göre ise, Ayüke kendisini öldürecek olduğunda o, Kabakbay-Batır'la Kuban'a ve oradan da Türkiye'ye gitmiş ve orada Kalmuk dilinde konuşmayı bırakmıştır. Sonra Moskova'da da bulunmuş, oradan Başkurdistan'a gelerek 12 yıl Nogay Yolu Başkurtlarında Yurmatı ve Karatabın uluslarında yaşamıştır. Başkurtlardan esir edilen Cihankuloğlu, Karasakal'ın Nogay-Yolu Başkurtlarından, kendisine "Kubanlı Sultan Giray" yani Kuban'ın Giray sultanlarından biri olarak gösterdiğini anlatmıştır. Ruslar tarafından 1745'te Kazakistan'a Barak Hana gönderilen Tüken isminde bir Başkurt da orada Karasakal'ı görmüş, 16 Haziran 1745'te Rus Sibirya valisine verdiği raporunda onun Kalmukça bildiğini, simasının da Kalmuk olduğunu, halis Başkurt şivesinde konuştuğunu, fakat onu görmek için Cungarya'dan Bak-Qaşka isminde bir bey ile Prens Barga'nın geldiğini fakat Kör Barga'nın Karasakal'ın şahsiyetini tespit için Tüken'e sorduğunu, onun da kardeşini sen daha iyi bilmelisin diye, baştan savma cevap verdiğini anlatmıştır. Cungarya Kalmukları Rus hükümetine 1746'da müracaat edip "Şuna sizin memleketinizde ise bize gönderin." diye müracaatta bulunmuşlar. Fakat ötekilerin Şuna dedikleri Kazaklarca Karasakal'dı. Herhalde bu zat Başkurdistan'ın Nogay Yolunda 12 sene yaşamış ve halk tarafından Kuban'dan gelen Giray Sultan diye tanınmış[297] ve gerek Kazakistan'da, gerekse Başkurtlarda Kuban sultanları neslinden sayılmıştır. Yalnız Kazaklar onu Kalmuk hanları neslinden saymışlardır. Başkurtlarda çok yaygın olan "Sultan Giray" isminin bu Karasakal'ın ismi olarak yayılmış olduğu bellidir; nasıl ki asrımızda Enver ismi yayılmıştı. Rus arşivlerinde Karasakal'ın bütün seferlerinde ve Kazakistan'daki hayatında maiyetinde bulunan Cafer Yoldaşoğlu'nun Başkurdistan'a dönüp geldikten sonra verdiği ifadeler son zamanlarda neşredilmiştir. Buna göre Karasakal kendisine Sultan Giray yahut Yurmatı Başkurtlarında Mingligul, yahut Kalmukça Şuna isimlerini vermiş ise de, bunlar ancak kendi hüviyetini gizlemek için kullandığı uydurma isimlerdi. Karasakal Baybulat, Aral Karakalpaklarının Sultanı Qayıb ve Şaybak hanların amcasıydı. Bunu bütün Kazak sultanları bilmiştir, yalnız Ruslarla münasebetlerine halel vermemek için gizlemişlerdir. Bu Baybulat ve kardeşi İşim bir aralık Khiyva'da hükümet süren Hasan Hanın oğullarıdırlar. Hasan Han Khiyva'dan ayrılıp Kalmuk Hanının (Ayüke) yanına gelmiş ve oğullarıyla orada kalmıştır. Sonra oğlu İşim'i Karakalpaklar kendilerine han yapmak için gidip babasından isteyip almışlar, fakat Baybulat Kalmuklarda

kalmayı tercih etmiş. Nihayet 1738'de Başkurdistan'a gelmiş ve iki sene Nogay yolunda ikametten sonra buradaki kıyam hareketinin başına geçmiştir.[298] Kardeşi İşim'in oğlu Şaybek Han ile bunun Baybulat'la birlikte Kalmuklarda yaşayan annesi Ayşe "Baybulatımız hayatta" diyerek kurban kesip bayram etmişler. Bu ifadelere göre Karasakal'ın Baybulat Sultan olduğuna hiç şüphe yoktur. Bunun Karakalpak Sultanı olduğunu elbette Başkurt büyükleri bilmişlerdir, fakat Kırım hanları halk arasında popüler ve Türkiye ile ilişkili olduğundan Baybulat Sultanı Kuban Giraylarından biri olarak göstermeyi daha elverişli bulmuş olacaklar. Karasakal muhakkak bir Küçümlü idi. Bu husus Cafer Yoldaşoğlu'nun verdiği malumat ve Babacan Mangıt tarihinde Urgenç hükümdarı Hasan Han ile oğulları Baybulat ve İşim Sultan hakkındaki kaydı ile sabittir. Memlekette iken "Sultan Gerey" diye andığımız Baybulat (yahut Biybulat) Sultan hakkında hususi ellerde mevcut yazıları görerek hayatını öğrenmiştim. Şimdi onlardan hiçbiri yanımızda yoktur. Hatırımızda kalan şudur: Baybulat çok cesur, fakat ihtiyatlı, hazım sahibi, soğukkanlı ve tedbirli bir şahsiyetti; bu sayede o Kuban'da olduğu gibi Başkurdistan'da ve Kazakistan'da milletin fedakâr koruyucusu rolünü 12 sene devam ettirebilmişti. İstanbul, Kırım, Kuban, Astarkhan, Cim, Çubarköl, Sırderya havzası, Cungarya ve Altay arasında icap ettiğinde kıyafet ve isim değiştirerek dolaşmış ve Doğu Türklerinin hak ve hürriyet severliğini, millî irade aşkını temsil etmiştir. Nayman aşireti beylerinden ikisinin kızları ile evli idi, fakat kendi ismini taşıyan bir evlât bırakmadı.

Karasakal'ın askerlerini Yayık'ın güneyinde, Cim Suyu boyunda bırakarak kendisinin el içinde gizli çalıştığı, yani Ruslara karşı geniş mikyasta "gerilla" savaşını yaptığı zaman, onun Aral Gölü civarında yaşayan akrabaları kendisinin nerelerde dolaştığından habersiz olmuşlardı. Baybulat'ın Rus istilâ sahasından ayrılıp sapasağlam Naymanlar arasına geldikten sonra Sırderya mansabında yaşayan yeğeni Şaybak'ın (bin İşim bin Küçük) ordusuna sevinç haberleri getirdiği vakit bu haberi kurbanlar kesip tes'id ettiklerini, Cafer Yoldaşoğlu'nun haberinden öğreniyoruz. Burada mühim olan nokta hemen on sene evvel Rus yüksek hâkimiyetini kabul etmiş olan Karakalpak Han ve sultanları arasında hâkim olan Rus korkusuna dair teferruattır. Tam zamanımızdaki Bolşevik rejiminde olduğu gibi, herkes "Aman şu Baybulat'a kurban kestiğimizi kimse duymasın." demiştir. Kiçi Yüz Kazaklarında, Rusya'ya itaat etmiş olan Ebülhayır'ın memleketinde de vaziyet böyle olmuştu. Hürriyet ancak Orta Yüz'de Nayman, Kıpçak ve Argınlar ülkesinde, nihayet Doğu'daki Abılay Hanın memleketinde vardı. Bu yüzden Karakisek reisi Kazbek ile Barak Sultan, Rus'a kafa tutabildikleri için "batır", yani kahraman sayılmışlardır. Karasakal muvaffakiyetlerinden gururlanmaz, muvaffakiyetsizliklerine de aldırmazdı. O hakiki bir kumandandı. Eksersisi ancak ok ve yay ile müsellah olan kıyamcılar, Karasakal'ın idaresinde muntazam Rus ordularına muvaffakiyetle karşı koymuşlardır.[299] Karasakal Kazakistan'a gittikten sonra kıyamcılar Rus kalelerine taarruz ve ayrı garnizonlara

hücum etmişler, Ruslar da onları takip etmişlerdir; bu hal iki sene devam etmiştir. Karasakal'ın kahramanlığı Altay Türklerinde efsanevi şekilde ve destan mahiyetinde söylenmiştir. İsyanın daha Ruslar tarafından tenkil edilmesinden önce Karasakal'ın Kazakistan'a çekilmesi, kendisi bu kıyamın başında bulundukça Rusların zulmünün fazla olacağı mülahazası gütmesinden kaynaklanmıştır. Sonunda Karasakal haklı çıktı. Onun Başkurdistan'dan ayrılıp Kazakistan'a çekildiği Ruslara malum olunca, 1740 senesi ilkbaharında "numune ceza"ları tatbike başladılar. Knyaz Urusov bu kıyamın tenkili için biri Orenburg'ta diğeri Minzele'de olmak üzere iki askerî mahkeme kurdu. Bunlar her taraftan kıyamcı sıfatıyla yakalayıp getirdikleri binlerce Başkurt köylüsünü sorguya çekip, emsalsiz işkencelere maruz bırakıp, ateşte yakıp, kazığa oturtup, kaburga kemiklerini kırıp, kesip ve asarlardı. Bu işkencelere daha Karasakal'ın kıyamı askerî tedbirlerle tenkil edilmeden başlanmıştı. Karasakal'ı, kıyam hareketlerini durdurmaya sevkeden de bu idi. Bu iş Haziran ayında olmuştu. Bunu müteakip Urusov ve general Soymonov gönüllü olarak itaat arzeden kıyamcıları Çar namına affedileceklerini ilan ettiler. Fakat Rus memurlarına teslim olmayıp ellerinde silahla yakalandıkları vakit çekecekleri cezaları pervasızca karşılayanlar da pek çoktu; böyleleri işkencelere büyük metanetle tahammül ettiler. Ruslar idam edilen Başkurtları ormandan geçen yollarda ağaçlara asarlardı fakat kendilerini zindanlarda açlıktan öldürenler, başlarını duvarlara vurarak ölenler ve Kilmek Abız kıyamında olduğu gibi Rus geldiğinde kendilerini ağaçlara asıp ölenler de çok oldu.[300]

Kıyamcılardan 5000 kadarı Orenburg (Orsk) kalesine taarruz etti. Fakat Urusov onları durdurabildi ve 25 Ağustos'ta bu kaleden 6 kilometre mesafedeki tepede Karasakal hareketine iştirak edenlerin idam ve cezalandırma işini icra etti. Karasakal'ın arkadaşlarından Tipter Kantüre, diğer Başkurt sergerdelerinden Yunus İsmailoğlu, Cihankul Üsekeyoğlu, Karabaş, Yakup Qarmişev (yahut Qaramışoğulları) yüksek direklere mıhlandılar ve demir kazıklara vuruldular. Bunlardan Qaramışoğulları benim mensup olduğum Küzen köyünden 7 kilometrede vaki Makar köyüne mensup beyler olmuştur. Sonradan oğulları Başkurt ordusunun yüksek rütbeli subayları oldular.[301] Karasakal'ın yasavullarından 7 kişi kaburgalarına demir çengel sokularak asıldılar. Başkurt ilinin muteberlerinden diğer 85 kişiyi boyunlarından astılar, 21 adamın başlarını kesip yüksek sırıklara taktılar. Sergerdelerden Alan Cihankul Ruslar tarafından esir edilmiş ve orada kendi kendini öldürmüştü. Bunun üzerine onun cesedini cezalandırdılar. Başını cesedinden ayırarak sırığa taktılar. Eylül ayında Palçikov ismindeki Rus miralayı yeniden bu nevi "numune tecziye"leri icra etti. O idam edilenlerin çoluk çocuğunu alıp Ruslara dağıttı. Binlerce adamın kulağını, burnunu kesip Rusya'ya esir ve köle olarak gönderdi. Bir kısmını bu şekillerde kulaksız, burunsuz olarak kendi köylerinde yaşamak üzere iade etti. 1707 senesi kıyamını idare eden ihtiyar

Aldar Tarhan İsekeyoğlu da bu son kıyamlara iştirak etmediği halde Minzele'de idam edildi.

1735-40 yılları arasındaki isyanda Rusların zayiatı da büyük idi. Başkurtların zayiatı ise -bu Türk kabilesinin nüfusu umumiyetle az olması nispetinde- büyük olmuştur. Onlardan 18.134 kişi öldürüldü. 3236 kişi esir edilerek Baltık sahillerine kürek cezasına gönderildi; 5983 kişi Rus derebeylerine köle olarak satıldı. Bundan başka kulakları, burunları kesilerek cezalandırılanların sayısı da pek çok olmuştur. Ryçkov'un sayısına göre umumî zayiat 28.190 kişi olmuştur.[302]

Kırım hanları Rusya Müslümanları arasında Rus boyunduruğuna karşı hareketlerin bir merkezi sayıldığından, Petro'nun halefleri Kırım'ın ne şekilde olursa olsun Rusya'ya ilhakına karar vermişlerdi. Fakat 1735 senesinde Kilmek-Abız kıyamı Ruslara her şeyden evvel Azak kalesinin işgalini ve Azak ile Astarkhan arasında Müslüman tüccarlar ile hacıların durak yeri olan Müslüman Tatar ve Nogay müstemlekelerini ortadan kaldırıp Don sahasını kâmilen Ruslaştırmayı kararlaştırdılar. Çünkü bu Azak kalesi ve Don sahasındaki diğer bazı köyler Edil ve Ural tarafındaki kıyamcıların Kırım'la ve Türkiye ile bağlantı merkezleri işini görüyordu. Tatişçev'in 1738'de Petersburg'a yazdığı raporunda "Don Kozakları arasında yerleşmiş ve ticaretle meşgul Tatarların kontrolü kabul değil. Türk ve Kırım elçileri Başkurt ve Kırgızlara bu yoldan geçiyorlar" demişti.[303] İşte Rus hükümeti 1739-1746 senelerinde bunları da yok edip Don sahasını tam bir Rus ülkesi haline soktu.

§33 **Batırşah Kıyamı**

Petro'nun kızı Elizabet zamanında (1741-1762) Başkurdistan'da 1754 senesinde yeni bir kıyam ve onun feci bir surette yatıştırılması olayı cereyan etti. Karasakal kıyamının bu kadar mezalimle bastırılması sonucunda Başkurtlar katiyen sakinleştirilemiyordu; aradan geçen 14 yıl zarfında da Rus mezalimi arttı. Zaten Kirillov ve Rumiyanzev'in yukarıda naklettiğimiz sözlerinden görülen gayeleri Başkurtları siyasî mevcudiyet göstermeyecek derecede yok etmek idi. Ulus beylerini eski tanınmış beyler neslinden seçilmesi usulü yerine faaliyette bulunamayacak derecede değersiz adamlar arasından Ruslar tarafından seçilen kişilerin tayin edilmesi, her yerde yavaş yavaş uygulanmağa başlanmıştı. Üstüne üstlük Kirillov'un raporunda bahsolunan Başkurtları yatıştırmak için bu memleketin her yerinde kale ve istihkâmlar kurmak ve burada alaylar yerleştirmek lazımdır, düşüncesi de gerçekleştirildi. Bu iş de her yerde fabrika kurmak şeklinde yürütüldü; böylece Nogay Yolu'nda Usol nehrinde Bogoyavlinski bakır fabrikası (1751-52), Ak-Edil'de Asqın nehrinde Arxangelsk bakır fabrikası (1752-1753), Iq nehrinde Poxrovski bakır fabrikası (1754), Ak-Edil'de Evcan nehrinde Avziyano-Petrovski demir fabrikası (1754), Kana nehrinde Kananikolski bakır fabrikası (1751), Ak-Edil'de Irgızlı nehrinde Voznesensk bakır fabrikası (1754), Sibir Yolu Başkurtları arasında Kesli nehri üzerinde Kaslinsk bakır

fabrikası (1751), Satqı ve Quvaş nehirleri üzerinde Zlatoust demir fabrikası (1751), Kazan yolundaki Başkurtlar arasında Kides nehri üzerinde Verxne-Troytski bakır fabrikası (1752), Şaran nehrinde Arxangelsk bakır fabrikası (1752), Bayraş nehrinde İştirekovski bakır fabrikası (1751) kurulmuş ve bunlara Başkurtlar değil, binlerce Rus köylü ve amelesi getirilip yerleştirilmiştir.[304] Bütün bu fabrikalar Başkurtların muhtariyetini sona erdirmek yolundaki en cezri tedbirlerdi. Diğer taraftan Başkurtlara nispeten pasif olan Kazan Türkleri arasında 16. yüzyıldan beri tatbik edilmekte olan Hıristiyanlaştırma işine hız verilmiş ve sıra bunun Başkurt ülkesinde tatbikine gelmişti. 1750 senesinde eski Kazan Hanlığı yerinde resmen Hıristayanlığa ikrah edilerek Hıristiyan ismi verilen ve Hıristiyan olarak kaydedilen Çuvaş ve Tatarların nüfusu 269.213'ü bulmuştur. Hatta, daha 1741 senesinde 9159 kişi Hıristiyanlaştırılmıştı. Bunların içinde 3670 kadarı Müslüman Tatarlardandı. 1742'de Kazan vilayetindeki 536 mescitten 418'i tahrip edilmişti.[305] Hıristiyanlığa zorlanan Tatarların bir kısmı Müslüman kalmak fikriyle Başkurdistan'a kaçıp gelmişti. İşte bütün bu facialar karşısında Başkurtlar bir daha heyecanlandılar ve yeni bir kıyam hareketine başladılar. Böyle hallerde Başkurt beyleri, Karakalpak ve Kazak hanlarını kendilerine başkanlık etmeleri için çağırırlardı. Bu defa onlar da Ruslara tâbi olmuşlardı. Halk içinde nüfuzu olan ulemadan birisini getirmeyi kararlaştırdılar. Murat Remzi'ye göre "Ufa vilayetinde" "Qarış" ismindeki Mişer köyünde yaşayan Batırşah Molla, o zamanın en büyük alimi idi. İşte onu reis yaptılar. O da Kazan ve Kazak Türklerine mümessiller gönderip ittifaka davet etti; bu ittifak aktedildi. Batırşah Molla'nın esas kuvvetleri Tüngevir, Üsergen, Tamyan, Suvar Kıpçak, Senkim Kıpçak kabileleri idi. Bunlar Rusya'nın kritik bir devir yaşamakta olmasından ve Frederik II idaresindeki Almanya'da harbe girişmek üzere olmasından istifade etmek fırsatını kazanmayı kararlaştırdılar ve ayaklanma için tayin olunan günden 15 gün önce, 25 Mayıs 1755'te harbe başladılar. Rus hükümeti erkanı ve diğer Rusları öldürdüler. Orenburg valisi Neplyuyev bir dahi sayılıyordu ise de, elinde Başkurt ve Tatarlar arasına nifak sokmaktan başka bir kuvveti yoktu. Bunu Petersburg'a da böylece yazdı. Kazanlılarda ikilik vardı. Alat Yolu ahalisinin rehberi İsmail Abukeyev muvafakat etmiş ise de diğerleri Rus valisi Golovkin tarafını tutup ona beş bin Tatar atlısını yardım olarak verdiler ve Orenburg'a kıyamcılar aleyhine savaşmak üzere gönderdiler. Orenburg yanındaki Qargalı Tatarları da Neplyuyev tarafını tuttular. Neticede bu hareket akim kaldı. Başkurtlardan 50.000 kadar ahali Yayık nehrini geçerek Kazak Türklerine iltica ettiler. Fakat bu aralık Tevkilev ve Neplyuyev'in kurdukları desise makinesi işlemişti. Her yerde yalnız işbirliğinden kaçınan Nurali Han ve Ayçuvak gibilerin iş başında bulunmaları üstüne, Başkurtları silahla karşılayacak adamlar, provakatör ajanları kadrosu köprü başlarına geçirilmişlerdi. Kazaklar Başkurtlara karşı igvada (yoldan çıkarma) "Qargalı" şeyhlerinden de istifade ederek muvaffak olmuştu. Kazaklardan Alçın aşireti mültecilerin kadın ve

kızlarını esir aldılar. Erkekler ailelerini Kazaklardan kurtarmak için savaştılar ve vatanlarına geri döndüler; burada Ruslar tarafından kesildiler. Batırşah Molla ormanlarda dolaştı 11 Kasım 1755'te Rus hükümeti Batırşah'ı yakalayana 1000 altın ruble mükafat verileceğini ilan etti. Fakat on ay geçtiği halde buna muvaffak olamadılar; ancak Batırşah'ın kendi Mişerlerinden Rus memuru olan Süleyman Divayev onu 8 Ağustos 1756'da kapana düşürebildi. Bu Süleyman meşhur etnograf Ebu Divayev'in dedesidir. Batırşah Orenburg'dan Petersburg'a gönderildi. Çar hükümeti onu Baltık sahilinde Schliesselburg kalesine ömrü boyunca mahpus kalmak üzere kapattı. Beş sene sonra Batırşah muhafızları öldürerek kaçtı ise de kurtulamadı ve öldü; belki de zehir almıştı. Cesedini kale dibinde buldular. Son derece cesur ve anud (inatçı) bir zattı. İslami ilimlerde zamanında benzeri yoktu. Babası da Abdullah Abız isminde bir alim zattı. Batırşah hakkında daha şu haberler vardı: Bidayette Batırşah'ın yanında Argayaş vilayetinde topladığı çok cesur talebeleri vardır. Batırşah daha gençliğinde bütün Başkurdistan'ı gezmiş; Kazan tarafında ve Kırgız Kazakları arasında da dolaşmış çok enerjik bir zat ve müthiş bir propagandacı idi. Türlü vilayetlerde meşhur medreselerde müderris olmuştu. Bügülme tümeninde Taysugan karyesinin meşhur müderrisi idi. Abdurrahman Hazret'ten okumuştu.[306] Tahsilini bitirdikten sonra Usa tümeninde Geyne Başkurtlarında, daha sonra Argayaş tümeninde Muslim Binbaşı köyünde (4 sene), nihayet Börü tümeninde Qarış köyünde (6 sene) imam ve müderrislik etmiş ve bu son köyde kendi medresesini tesis ederek akhund'luk rütbesi almıştı. Fakat bununla beraber Nogay Yolu Kıpçak ve Bürcen kabileleri arasında da çok maruf olmuştu. Kendisi siyasî bir zattı. Az söyler çok dinlerdi. Büyük Frederik ile Rusya arasında harp çıkacağı şayi olunca bundan istifade etmeyi düşündü. Rus ordusunda çalışan Başkurt subayları ile temas etmişti. Fakat en büyük ümidi, Kazanlılarla Orta Yüz Kazaklarının ve hanlarının yardımı idi. Kazaklarla teması Kıpçak uruğu Başkurt beyleri tesis etmişlerdi. İşte Batırşah Molla 1754 başında bu hazırlıklara girişti. Ruslar o aralık İşim nehri üzerinde Zvernogolovsk (Baglan) kalesi ile Omsk arasında sıra kaleler bina etmişler, Yayık-Uy hattını Irtış hattı ile birleştirip birkaç bin kilometre uzunluğunda, 50-200 kilometre genişliğinde bir Rus hattı vücuda getirmişlerdi. Bir de Irtış nehrinden daha içerilere nüfuz etmek siyasetini takip ettiklerinden bütün Kazaklar heyecan içinde idi. Orta Yüz Kazak Hanı Abılay Han bu isyana iltihak edecekti. Umumî isyan günü olarak 3 Haziran 1755 tayin edilmişti. Kazaklar daha evvel harekete geçtiler. Onlar 1754-55 kışında "Rusların Sibir hattı üzerine hücüm eden Yumış ve Semipalat arasında Irtış nehrinin batısından geçerek birleşmişlerdi ve katiyen geri dönmemek fikrinde idiler.[307] Ruslar Kiçi Yüz Kazakları sahasında da İlek bölgesini 1754'te ele geçirip istihkâmlar yapmaya başlamışlardı. İşte bu hadiseler neticesinde Başkurtlarla Kazaklar arasında müttefikan hareket hakkında muahede akdedildi. Yeni yapılan Rus kale ve istihkâmları birlikte yıkılacak ve Ruslar Edil (Volga) nehri batısına atılacaklardı. Kazaklar bu ittifaka

güvenerek Ruslara alenen "Bütün *linya* (yani Rus istihkamlar hattı) Ruslarını Edil arkasına atacağız." diye söylenirlerdi. Kazaklarda bu hareketin başı Kirey uruğunun reisi olan Üsenbay nam bey idi. Bu zat Orta Yüz Kazak Hanı Abılay Hanın karargâhına gelerek, Rus mümessiline "Siz Rusları Edil ötesine koymanın sırası artık gelmiştir." diye bağırmıştı.[308] Böylelikle Kazakistan'dan yardım alma kararı kati idi. Buna bilhassa Bürcen ve Kıpçak Başkurtları ve Kazakların Kıpçak aşireti inanıyorlardı. Argayaş, Duvan ve Geyne Başkurtlarını, Batırşah bizzat kendi idaresinde bulunduruyordu; o, Mişerlerden 500, Tipter ve Bobıllardan 1000 kişilik bir kuvvetin yardımını temin etmişti. 1754 Temmuzu'nda bizzat Nogay Yolu Başkurtları arasında propoganda seyahati yapan Batırşah her yerde nüfuzlu şahsiyetlere mektuplar yazdı. Çar hükümeti bu vaziyetten bir şey seziyordu. Petro'nun gözdesi olan Kutlu Muhammet Mirza Tevkilev'i Başkurtları tehdit etmek üzere Ufa'ya gönderdi. Batırşah yazılarında bu generali "melun mirza" diye yad ederdi.[309] Batırşah'ın hitapnamelerinin Türkçe asılları ve o zaman yapılan Rusça tercümeleri mahfuzdur. Bazı kısımlarını Vityevskiy ve Çuloşnikov neşretmişlerdir: 6 Haziran tarihli hitapnamesinde Başkurdistan'ın Rus istilasından evvelki mesut zamanlarını anlattıktan sonra Rus idaresinin getirdiği felâketleri, millî ve dinî meselelerde Ruslaştırmak ve imha eylemek emellerini, milletin arasına nifak soktuğunu tasvir ederek Kazak Türkleri ile birlikte hareket edip boyunduruğa son verileceğini bildirmişti. O, bu yazıda "Kazan vilayetinde 5000'den fazla Müslüman kardeşimizi Hıristiyan yaptılar. Onlar şimdi bu vicdan azabından kurtulmak için bize iltihak edeceklerdir. Onlar Müslümanların ne vakit bu habis Rus'a el kaldıracaklarını bekliyorlar. Biz bu talihsizleri kurtaralım. Rusların hiçbir engele rastlamadan ilerlemeleri önlenmezse Kazak-Kırgızların tamamı esir edilecek, biz Başkurtlar da tam ortada kuşatılmış halde kalacağız. Kazak-Kırgız ülkesinde istihkâmlar bina ettikten sonra Ruslar Taşkent ve Buhara'yı ve diğer şehir ile vilayetleri almak isteyecekler. Maksatları budur. Onlar buralardaki Müslüman hâkimiyetini tamamen yok etmek niyetindedirler. Onların niyetleri, vaktiyle mamur Bulgar şehrini harap ettikleri gibi öteki Müslüman ülkelerindeki İslam eserlerini de yıkmak ve mahvetmektir. Ruslar Başkurtlarla Kazak-Kırgızların arasını açarak Müslüman ülkelerinin işgalini kolaylaştırmak istiyorlar. Müslümanlar; biz ne kadar senedir birleşemiyorduk, kendi aramızda ancak gizlice görüşebiliyorduk, şimdi birleştik, bu büyük mesut saatten artık istifade edelim. Çünkü bu sefer muvaffak olamazsak artık büsbütün geç olacaktır"[310] demişti. Kendisinin en yakın arkadaşları olan Geyne Başkurtlarından Akbaş ve Mustay, Nogay Yolundan Cilman İtkul, Akınçak ve Küçükbay isimlerindeki sergerdeler, meşhur Aldar-Tarhan'ın oğulları, Bürcan beylerinden de Alkas ve Bekbulat isimlerindeki zatlar idi. Alikey isminde bir yüzbaşı vasıtasıyla da Rus ordusunda hizmet eden subayların, harp olunca ateş etmemeleri ve isyancılar tarafına geçmeleri temin edilmişti.[311] Kıyam hareketi 3 Haziran olarak tayin olundu ise de Bürcen

Başkurtları arasında Bargin isminde bir Rus mühendisinin İrendik dağlarında altın madenleri aramasına mani olmak icab ettiğinden daha Mayıs ayının 15'inde isyanı başladı. Tüngevür, Üsergen, Tamyan, Suyun-Kıpçak, Buşman-Kıpçak, Çengim-Kıpçak uruğları hemen bir günde ve aynı saatte harekete geçtiler. Kendi ülkelerindeki Rus memurlarını ve askerlerini kestiler. Bu vakit Orenburg vilayetinin valisi Neplyuyev idi. Bu general yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Büyük Petro zamanında yetişmiş Rus asker ve siyasîlerinden idi. Bir aralık İstanbul'da Rus sefiri olmuştu. Şarkîlıların ahval ve ruhiyatına vakıftı. Kendisinin Orenburg'taki icraatı ve Başkurtlarla muharebeleri Vityevskiy isminde birisi tarafından mufassalen yazıldığı gibi hatıratı da "Russkiy Arxiv" mecmuasında 1871'de intişar etmiştir. Ruslar Başkurt ülkesinde muhtelif mıntakalarda tesis ettikleri maden işleme fabrikalarını askerî istihkâmlar şekline sokmuşlardı. Bizzat Neplyuyev'in elinde 24.000'den ibaret 13 alay askerden maada, Yayık ile Don Kozaklarından ve Kuzey Kafkasya'daki Stavropol'daki mütenassır Kalmuklardan getirttiği kıtalar vardı; bunlarla kuvveti 30.000'e çıkmış idi. Kıyamcıların en ciddi savaşları Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında cereyan etti. Batırşah'ın kıtaları birçok Rus istihkâmlarını yok etti. Neplyuyev Ağustos'ta Petersburg'tan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Güneydoğu Başkurtları Bürcenlerin hareketleri çabuk inkişaf etti. Onlara Üsergen, Tüngevür, Tamyan, Suyun Kıpçak, Buşman Kıpçak, Senkim Kıpçak uruğları iltihak etti. Bütün bu kabileler hemen aynı günde harekete geçtiler. Kendi uluslarındaki Rus memurlarını ve askerlerini nerede bulduklarsa öldürürler. Aynı uluslara Ruslar kendilerine sadık Mişerlerden binbaşılar (*starşina*) tayin etmişlerdi. Onları da Ruslara yaptıkları gibi bir çırpıda öldürdüler. O cümleden Bürcen ulusuna tayin olunan Mişer Abdülhay'ı öldürdüler. 12 Ağustos'ta Bürcen Başkurtları Calayır kalesindeki Ruslara "Artık bütün Başkurtdistan kıyam halinde, savaşa çıkın." diye haber gönderdiler. Rusların kurduğu bütün posta (*yam*) istasyonları yakıldı. İstihkam işini gören fabrikalardaki Ruslar kasaba haricine çıkamadılar. Çıkanlar öldürüldü. 15 Ağustos'ta Pokrovsk, Preobrajansk fabrikaları yakıldı. 18 Ağustos'ta Calayır kalesinden 30 kilometre ötede, Buşman-Kıpçak kabilesi reisleri olan kahraman Küçük-Bek'i savaşta kaybettilerse de bu savaşı kazandılar. Böylece Doğu Başkurdistan'da aynı fabrikalara tahassun eden (çekilmiş olan) Rus garnizonlarından başka mani kalmayınca, Başkurtlar ailelerini savaş sahası olan köylerinden çıkararak Yayık nehri ötesine Orta ve Kiçi Yüz Kazak uruğlarına gönderdiler. Bu şekilde Ağustos sonuna kadar 50.000 aile Yayık nehrini geçti. Bunun bir sebebi de Kazak uluslarından geniş yardımlar gelmemesi olmuştur. Bu büyük savaşlar Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında olmuştur. Doğu Başkurdistan'da Vozdvijenski, Preobrajenskiy, Avziyano-Petrovski, Kananikolski fabrikaları muhasara edilip birçok Rus öldürülmüş ve çok yerler yakılmıştı. Bu hareketlere Kazaklardan Caqalbaylı uruğundan Kazak askerleri de iştirak etmişti.[312]

Batırşah, kendisi Mişer olduğundan kendi kabilesine ve Tatarlara ümit bağlamıştı. Kazan'ı Müslümanın keşif yeri bilir ve onlar yardım ederse muvaffak olacağına inanırdı. O cihetten Başkurdistan'ın Kazan'a bitişik kuzeybatı mıntakalarında kaldı. Mişer ve Tipter taifeleri tereddüt ettiğinden onları ikna etmeğe çok vakit sarfetti. Kıyam hareketi 3 Haziran günü başladı ise de Batırşah'ın bilfiil hareketi 20 Ağustos'a kadar geciktirdi. Nihayet bu Mişer ve Tipterleri ikna edemeyince ve Kazan'dan da kötü haberler gelince Sibir, Kazan ve Usa Yolundaki Başkurtlar ve "yasaklı Tatarlar" ile kendi başına kaldı. Bu hal Dim nehri boyundaki en cesur ve evvelce hareketlerinde dainna kat'i rol oynayan Başkurt uruğlarının maneviyatı üzerinde de müessir oldu. Çünkü onlar Rus ordularının güzergâhında idiler. Usa tümeninde Geyne Başkurtlar'ında Çuragul ve İshak isminde beyler ve yasaklı Tatarlardan Akçura Yagutı oğlu, Rus taraftarı olan unsurları o cümleden Kocaguloğlu Abdük isminideki beyi öldürdüler (27 Ağustos). Eylül 1'de kıyam, Başkurdistan'ın bu kısımlarında tam olarak yayıldı. Yalnız Mişer ve Tipterler kenarda kaldılar. Tatarlardan "yasaklı" zümresi ile Orenburg yanındaki Sait kasabası Tatarları da kıyama iştirak ettiler.

Bu aralık Neplyuyev fesat siyasetini tam olarak yürüttü. Büyük Petro'nun gözdesi olan sözde Müslüman general Kutlu Muhammet Tevkilev 15 Eylül'de Petersburg'tan Başkurt ve Kazakların arasını bozuşturmak için hususi bir memuriyetle geldi. Petersburg hükümeti ve Neplyuyev ilk iş olarak Kazan Tatarlarının Başkurtlarla birleşmesini önleyecek tedbirler aldılar. Bütün yollara, köprülere ve geçitlere muhafız askerler konuldu. Bunu Kazan valisi Golovkin Kazanlıları kendi tarafına celbetmek için Çariçe'den bazı müsait fermanlar çıkarttı. 3-4 Eylül fermanıyla Rus hizmetindeki Tatar mirzalarının angaryaları hafifletildi ve iki aylık maaşları peşin verildi. Ahaliyi celb için de vergilerde tenzilat yapıldı. Din hususundaki tazyikler kaldırıldı. Kazan Türkleri üzerinde tazyikler yapan iki piskopos (Luka Konaseviç ve Silvester) yerlerinden alındı. Müslümanların camiler inşa etmelerine müsaade edildi. Neplyuyev 26 Eylül'de Kazan Türklerinden Rus ordusuna hizmet edenlerin esir ettikleri Başkurtları satmak, kadınlarına ve kızlarına tasarruf ve mallarını gasb hakkını verdi. Bu tedbirler sayesinde Kazan valisi Orenburg'da Neplyuyev'in tasarrufuna verilmek üzere Kazan Tatarlarından 5000 kadar süvari asker topladı. Bundan başka Neplyuyev, Başkurdistan'daki Mişer ve Tipterleri de, Başkurtlara verdikleri arazi vergilerinden kurtarmak vaadiyle Başkurtlardan ayırabildi. Bunları anlatan müverrih Murat Remzi'nin acıları büyüktür.[115] Kazakların isyana iştirakleri iki sebepten bozuldu: Kalmuk Hanı Amursana kendi muhalifleriyle savaşta mağlup olarak Kazak Abılay Hanın yardımını istemiş ve onun yardımı ile 1754'te Emel ve yukarı Irtış havzasını ele geçirerek Çin hükümetine tâbi olmuştu. 1755'te tam Batırşah kıyamı zamanında Çin hükümeti iki kolordu gönderip üç ay zarfında bütün Kalmuk memleketini işgal ettirdi. Fakat Amursana Çin'e karşı isyan ederek Abılay Han'a kaçtı. Abılay Han Çin ordularının Orta

Yüz Kazak ülkelerine taarruzunu bekledi ve Batırşah'a bakacak hali olmadı. Belki bütün Orta Yüz Kazakları, Ruslara karşı taarruz hareketlerini durdurup Kalmuk-Çin meselesiyle meşgul oldular.[314]

Diğer sebep, Kiçi Yüz Hanı Ebülhayır oğlu Nurali Han ile biraderi Ayçuvak Sultanın hidayette çekingen kalıp sonra tamamıyla Rus lehine dönmeleridir. Neplyuyev Nurali Han ile biraderleri Ayçuvak'a kendi maiyetinde Aslan-oğlu Osman isimindeki bir Tatar mayorunu (valisini) göndererek Başkurtlara katiyen yardım etmemelerini ve iltica eden Başkurt ailelerini Ayçuvak'a hibe ettiğini, Kazakların bu aileler üzerinde tasarruf hakkını yani onları kul olarak kullanmak veya satmak hakkını kabul ettiğini bildirdi. Aynı zamanda Orenburg şehrindeki "Müslüman baş ruhanisi akhund" tarafından Kazak uruğları büyüklerine "hususi" mektuplar göndertti. Bu mektuplar güya bu kıyam hareketlerine esas itibariyle taraflar olan bir Müslüman şeyhulislamının samimi tavsiyeleri şeklini taşıyan bu mektuplarda güya şu sözler yazılmıştı: "Müslüman olduğumuzdan bu kıyamlara bütün kalbimizle taraftarız. Din kardeşlerimin kurtuluş hareketine bir taraftan seviniyorum, fakat Başkurtlar hain ve sebatsız olduklarından Rusya'dan ayrılıp müstakil olurlarsa siz Kazak-Kırgızları esir edeceklerdir. Kazak-Kırgızlar onlara yardım edip kendilerini feda etmesinler diye korkarım." Bu Müslümanların büyük ruhanisi akhundun Orenburg akhundu İbrahim Abdurrahmanoğlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu Rus akhundu Neplyuyev'in emrine binaen Başkurtlar arasına da, bu şekilde Kazaklara karşı kudurtan mektuplar yazdı ve onları isyanı terk etmeye, Kazaklara inanmamaları icap ettiğine, onların vefasızlığına, ihanetlerinin cezalarını çekeceklerine dair mektuplar yazıyordu. Aynı vakit Neplyuyev Kazak arasına iltica eden Başkurt ailelerinin kadın ve kızlarının ganimet olarak alınmasını, bu yüzden kimsenin mes'ul tutulmayacağını bildirdi ve sultanları Nurali Han'a ve Ayçuvak ve Erali Sultanlara hediyeler göndererek Erali Sultanı bizzat Orenburg'a getirtip, Tevkilev'le beraber bu sultanı kudurttular ve Başkurtları teslim eylemelerini emrettiler. Ebülhayır Han ile Kiçi Yüz'ün diğer hanı olan Batır Han arasında kabileler üzerinde hâkimiyet yüzünden eskiye dayanan bir düşmanlıkları vardı. Batır Hanın oğlu Qayıb, eskiden 1735 senesi kıyamlarında kendisine yardım etmiş bir zat olduğundan, kendine tâbi kabilelere iltica eden Başkurtlara hürmet, iyi muamele ve himaye gösterdi. Mültecileri Kazak aileleri arasında taksim edip misafir ettirdi. Neplyuyev, Batır Han ile oğlu Qayıb Hanın, Başkurtlara karşı dostluk siyasetinin cezasını çekeceklerini bildirerek Nurali ve Ayçuvak Hanları Batır ve Qayıb Hanlara karşı kudurttu. Nurali ve Ayçuvak, kendisine tâbi kabilelere Başkurtları yağma etmesini emrediyorlardı. Bunu ancak Alçın uruğu kabul etti, mültecileri kendilerine esir edip kadınları ve çocuklarını aldılar. Ayçuvak Sultana tâbi olan diğer kabileler Başkurtlara dokunmayıp Batır Han ve oğlu Qayıb Hana tâbi oldular. Bu hal Nurali ile Ayçuvak'ı tamamıyla Rus kucağına attı. Başkurtlara hüsnükabul gösteren kabileler arasına da Neplyuyev, Kazak valisini kandırıp kendi askerlerini

göndererek saldırttı. Ailelerinin, Alçınların tecavüzüne uğradığına feryat eden bir kısım Başkurtlar geri döndü. Neplyuyev dönen Başkurtlara dokunmadı. Onları Kazaklara karşı namus meselesi yüzünden davaya davet ettirdi. Bu uğurda propaganda yapmalarına geniş yol açtı. Başkurtlar Karasakal kıyamı zamanında muvaffakiyetsizlikleri sonunda Kazak kabilelerine iltica etmişler ve hüsnükabul görmüşlerdi. Bu cihetten hüttün mal mülkü, hayvanları ve mücevherleriyle gelmişlerdi. Filhakika Kiçi Yüz'den Caqalbaylı Tabın, Tama ve Cetiru (yedi uruğ) kabileleri Başkurtları hiç unutmamışlardı ve onları himaye etmek için Alçın uruğu ile harp ettiler. Irbaylı, Qaraganda, Qamişan nehirleri üzerinde, Ağustos ayı sonunda Kazak kabileleri arasında bu Başkurt mültecileri yüzünden 4 gün savaş oldu ve birçok insan öldü. Fakat Alçınlar ellerine geçen Başkurtları esir ettiler. Bunların esaretindeki Başkurtlardan bazıları Alçınların mallarını alıp Başkurdistan'a kaçtılar ve orada intikam için tergibatta bulundular (adam kızıştırdılar). Neplyuyev bunların intikam için, Kazak uruğları üzerine gitmeleri yolunu açık bıraktı. Bu suretle Başkurtlarla Kazaklar arasında karşılıklı çapul hareketleri başladı. Levşin bu münasebetle diyor ki: "İşte Neplyuyev'in gayretiyle iki cengâver kavim arasında böyle müthiş bir yağma ve savaş başladı. Rus hükümeti 25 Ağustos'ta Nurali, Ayçuvak ve Erali Sultanlara büyük mükafatlar verdi. Halk bu hanları Rusya'ya satıldıkları için sevmiyorlardı ve hain diye biliyorlardı. Şimdi bu nefret kat kat arttı, onlar milletin karşısına çıkamaz oldular. Ayçuvak ise Rusya'ya sadık olacağını, hatta icap ederse kendi halkını vatanında bırakarak Rusya'ya iltica edeceğini Neplyuyev'e bildirdi."[315] L. Meyer de diyor ki, "Rusya'ya karşı açılan harp bir tarafta kaldı. Neplyuyev'in entrikalarıyla Başkurtlarla Kazaklardan binlerce insan birbirine saldırdı. Kardeş kanı nehir gibi aktı. Başkurtlardan bilhassa 9. kanton (Üsergen) çok mutazarrır oldu. Bu iki cengâver kavmi, biri diğeri üzerine saldırtmak büyük bir insaniyetsizlik idi. Fakat başka çare yoktu. Rusya bunun için çok para harcadı".[316]

Bu karşılıklı çapulda (Kazak istilahiyle *barımta*) Kazaklardan bilhassa Alçınların Kiti, Çekli*, Karakisek ismindeki kolları, Başkurtlardan ise Üsergen uruğu mutazarrır oldu. Bu savaşın İç Başkurdistan'a tesiri olmadı. Orta Yüz Kazakları, Başkurtlara hiç dokunmadılarsa da bu defa Başkurtlar onlardan Kıpçak kabilesine, bunların Rus iğvasına kapılmaları yüzünden taarruz ettiler. Kıpçaklar da Başkurt ülkesine hücum edip bazı uruğlara gece hücumları yaptılar. Bu hadiselerin hatırası olarak Kazakların Kıpçak uruğu ile Başkurt Kıpçakları çarpıştı. Bu kez de Kazak Kıpçakları, Başkurt Tamyan uruğuna hücum ederken Kazak Kıpçaklarından "Aqca Batır" (Akça Batır) isminde bir halk kahramanı Başkurt Tamyanlarından "Qaras Qaşqa" denilen kahramanla teke tek savaşıp maktul düşer, fakat Qaras Qasqa Kıpçak kahramanı Akça Batır'ı şimdiki Nevruz köyü yanında hürmetle ve merasimle defin eder. Qaras Qaşqa Rus provokasyonu

* *A* nüshasına göre Çekli; *BşBT* (1994)'de Kekli

neticesinde öldürdüğü Akça'nın üzerinde bir türbe ve kurgan yaptırır ve kendisi şair olan Qaras bu hadise dolayısıyla irticalen şu şiiri söyler:

Köp tartış zamanında körgenhin hen
Dünyala köp batırdı hürgenhin hen
Başqurttın mergendin tenge almay
Tarpandap Altı Alaşqa yürügenhin hen
Kavırtı yurta atqan er ikenhin hen
Batırdın tuvganı aşıp iken-hin hen
El hatıb ödhine ten taba almay Sıdhamay yüregine yür iken-hin hen
Munan hon hinen batır körmeth ködhim
Urundı maqtanhan'da avtqan hödhin
Ot yürek arıstanday Aqsa-Batır
Qoyayım terbiyelep hini ödhim
Taş minen qorgan etib qadhdhim orın
Atabir ismin minen yatqan ornın
Bir hadaq baş üthtüne qadap qoydım
Tchindir: batır ötken bidhdhen burın

Yani, "Hayatta çok savaşlar görmüşsün. Birçok kahramanları ülkelerinden kovmuşsun sen. Başkurt silahşörlerini kendine denk görmeyerek Altı Alaş'da (yani tekmil Kazak-Kırgız uluslarında) mağrur dolaşmışsın. Sen ok ile zırhı delerek atan bir kahramansın. Akranına faik olarak bir kahramanın oğlu olarak doğmuş bir er idin. Kahramanları geride bırakarak doğmuş birisi idin. Sen kendinle boy ölçüşecek birisini bulamadın ve kabına sığmayıp uluslar arasında yürümüşsün. Sen öldükten sonra artık senin gibi bir kahramanı gözlerim görmeyecek, hakikaten ne kadar övünerek söz söylemişsen yerinde imiş. Yüreği ateş, aslan gibi Akça-Batır, seni artık ben kendim terbiye ederek gömeceğim. Mezarın üstüne taştan kurgan (büyük türbe) yapıp çevresine hendek kazdırdım. Burası artık senin isminle adlanacaktır. Başının üstüne bir ok diktim, bunu görenler 'burada bir kahraman ölmüştür' desinler diye."[317]

Neplyuyev entrika ve desiselerindeki muvaffakiyetiyle övünerek Çariçe Elizabet'e şu sözleri yazmıştı: "Benim tarafımdan Kazak-Kırgız ve Başkurtların arası öyle açıldı ki artık bunların birleşerek bir iş çıkaracağından korkulamaz."[318]

Çuloşnikov Neplyuyev'in bu hesabında aldandığını, Kırgızlar arasında aklı selim sahibi olanların bu provokasyona aldırış etmediğini ve karşılıklı çapulcuğun Kazak ve Başkurt ordusunda umumî bir düşmanlık hareketi şeklini almadığını anlatmış ve şunları demiştir: Kazakların en son kısmı olan Orta Yüz Kazakları ve Başkurt mültecilerine karşı fikirlerini katiyen değiştiremediler, hatta onlardan Kıpçak uruğu Başkurtların taarruzuna uğrayıp karşılıklı "barımta" çapul hadiseleri dolayısıyla zarar görmelerinin, umumî vaziyete tesiri olmadı. Büyük nüfuz sahibi olan Küçük Hoca isminde birisi Rus provokasyonuna aldanıp Müslümanın

birinin diğerine düşmesi yazıktır diye propagandada bulunmuş. Kiçi Yüz'den Tama, Tabın ve Yediru uruğları da Başkurtlara dokunmadılar. Bilakis Batırşah yakalandıktan sonra kaçıp gelen Başkurt ailelerini kendi ailelerine misafir ettiler. Kazak Caqalbaylı uruğu ise bu karşılıklı çapullar esnasında Başkurtlarla bir olarak Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında Rus fabrikalarına yapılan taarruzlara Başkurtlarla bir safta iştirak ettiler. Bu münasebetle o zamanki "akın"ların söyledikleri çok enteresan şiirler vardır. Alçın uruğunun ve büyükleri Nurali ve Ayçuvak Sultanlar'ın yaptıkları bu çirkin hareketler, Rus'a satılmış, hain olarak vasıflandırılmıştır. Nurali Han Orenburg valisine yazdığı mektuplarında bunları açık yazmış ve size sadık kalmam yüzünden milletin nazarında rezil oldum demiştir. Nurali'nin Abılay Sultan ismindeki oğlu Orenburg'ta Rusların elinde rehin olarak bulunuyordu. Abılay Sultan, Neplyuyev'den sonra vali olan Putiyatin'in kızına aşık olup tenassur eder. Gerçi Nurali bu oğlunun kendi "orda"sına alıp Bugali isminde başka birisini rehin olarak verir[319] fakat oğlunun tenassur etmesini halktaki nefreti bir kat daha arttırır ve halk bunu Nurali'nin hainliğinin cezası olarak bilir; bu yüzden Nurali'nin çok ağladığı söylenir. Bunlar da "akın"ların şiirlerinde canlandırılmıştır. Nurali nihayet halkı arasında yaşayamaz bir hale gelir. Memleketinde nüfuz, Batır Hanın oğlu Qayıb Hana geçmiştir. Rusya onu Kiçi Yüz'ün umumî hanı olarak tanımadıysa da halkı onu öyle tanımıştı. Nurali ise halkı arasında yaşamayıp rezil bir halde Orenburg'a gelir ve orada Rus himayesinde kalır. Rus valisi onu Orenburg'tan Ufa'ya nakleder ve 1785'te orada vefat ettiğinde şehir Müslümanlarından ve Başkurtlardan kimse onun defin merasimine iştirak etmez.

Batırşah'ın Kazan Müslümanlarına olan ümitlerinin tamamen kesilmesi onun maneviyatı üzerine fena tesir etmişti. Gitgide kendi Mişerlerinden korkmağa başlamış, ancak nihayet 20 Eylül'de hükümet askerleri kendisini yakalamak için gelince ikamet yeri olan Qarış Başı'yı terk ederek ormanlara çekilmişti. Doğu Başkurdistan'da hâlâ devam eden hareketleri bundan sonra idare edememiş; Mişer ve Tipterlerin Başkurtlara karşı vaziyet alması üzerine hali gittikçe güçleşmişti. Nihayet Büğülme vilayetine ve Tabın Başkurtları ulusuna gelerek az sayıdaki maiyetiyle yine ormanlar içinde gizlenmişti. İmparatoriçe Elizabet 1755 Ekim ayında bir ferman neşredip Batırşah'ın kafası için 500 altın ruble mükafat verileceğini bildirmiş olmasına rağmen Başkurtlar onun nerede olduğunu bildikleri halde, o ormanlık yerlerde bir sene kadar gizlenerek yürümüştü. Kendisine mensup bazı gruplar Ruslarla ötede beride çarpışmağa devam edip Rus köylerini yakıyorlardı. 6 Ağustos 1756'da çıkan ikinci bir fermanla kafası için mükafat 1000 rubleye çıkarılmıştır. Bu defa Batırşah'ın hareketine iştirak etmeyen Süleyman isminde bir Mişer beyi, Çar'a yaranmak için onu yakaladı. Bu Azıq köyünün beyi (*starşina*) Divay oğlu Süleyman idi. O, Batırşah'ı yakalayıp 8 Ağustos'ta Ruslara teslim etti. Bu Divay da muhaharen Orta Asya Türk etnografyasına ait birçok eserler neşreden Rus ordusu miralayı Ebubekir Divayev'in büyük

babasıdır. Zaten büyük babası olan Divay da Rus ordusuna mensup bir *staryina* (binbaşı) idi. Ruslar Batırşah'ı Orenburg'a oradan da Petersburg'a gönderdiler. Hakkındaki tahkikat 1757'de tamam olup Petersburg yanındaki Schliesselburg kalesine el ve ayakları zincirli olarak, müebbeden mahpus kalmaya mahkûm edildi. Beş sene orada kaldıktan sonra 22 Temmuz 1762'de kaçmak teşebbüsünde bulunurken yakalanarak öldürüldü. Zevcesi ve iki kızı da Moskova'ya götürülmüştü; onların akıbeti malûm değildir.[320]

Rus ve Kalmuk kuvvetleri 1756'da da Doğu Başkurdistan'da tenkil işleriyle meşgul oldular. Batırşah hareketi zahiren muvaffak olmuş görünse dahi, müspet neticeler vermiştir. Bundan sonra Müslüman camilerinin yakılması, subaylar refakatinde Müslüman köylerine gidip dinde "ikrah" işini açıkça tatbik eden papaz ve misyonerlerin çalışmaları son bulmuştur. Bu iş bir sene sonra Başkurt ve Tatarlar için özel bir "Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi" tesisi ile neticelenmiştir. Tevkilev ise bir namussuz hain telakki olunmuş; kendi çiftliğindeki köylüler ve ırgatlar ona açıkça isyan etmişlerdir. O ise bunlara görünememiştir. Bir Müslümanla evlenmek isteyen kızlarından birini, bir Hıristiyana vermek istemesi bir facia olmuş ve bu olay da zamanımıza kadar Başkurtlar arasında söylenen "Teftilev" (yani Tevkilev) şarkısının çıkmasına vesile olmuştur.[321] Batırşah Molla hareketi siyasî olmaktan ziyade Müslümanlık namına yapılan dini bir hareketti. Kendisinin Mişerlerden olması, Tatarların ve Başkurt istiklâl hareketlerine muhalif olduklarını iddia eden bazı Rus yazarlarının ve bazı Tatar yazarlarının iddialarının doğru olmadığını ve bizim Rus sömürgeciliğine karşı savaşmakta haklı olduğumuzu gösterir. Batırşah alim ve tarihten de haberdar olduğundan Türkistan, Khiyva ve Buhara halklarını da Ruslara karşı uyanık bulunmaya davet eden bir mücahiddir. Zamanımızda dahi el yazma nüshaları bulunan bu propaganda yazıları "Son Çagatay" dediğimiz Doğu-Türk edebî dilinde yazılmış ve davalar pek vazıh olarak aydınlatılmıştır.

§34 **Kalmukların Doğuya Çekilmesi**

1630 senesinde Yayık nehrini geçip Volga sahiline gelen Kalmuklar aradan bir buçuk asra yakın bir zaman geçtiğinde, çok sıkı münasebetlerde bulunmak zaruretinde kaldıkları halde Başkurtları kendilerine ısındıramamışlardır. Eskiden Kıpçak ülkesine Çengiz evlâdı ile birlikte gelen Moğol ırkları hem Moğolca hem de Türkçe konuşan halita olduklarından, hemen bir nesil zarfında Türkleşmiş ve Müslümanlığı dahi kabul etmiş iseler de, Kho-Urlük ile gelen hakiki Moğollar Turgaut, Khoyit, Khoşut ve Dörbet kabileleri hiçbir sahada Türkleşmemiş, ancak bazı zümreler İslamiyeti kabul ederek Başkurt, Nogay ve Tatarların dillerini kabul etmişlerdir. Bunlardan, yani Müslüman olanlardan bir zümre 18. yüzyılın ortasında cedlerimizden Aysuvak'ın maiyetinde İrendik dağı ötesinden bizim köyümüzün yanına gelerek bir köy kurmuş ve buraya yerleşmişlerdir. 1758'de ve 1759'da Cungarya'da kendi aralarında vaki

olan sonsuz çekişmelere dayanamayarak Rusya'ya itaat etmek üzere 15.000 haneli bir Moğol-Kalmuk kitlesi Orta Irtış havzasına inmişti. Fakat batıdaki Kalmukların, yani 130 seneden beri Rusya ile temasta bulunan Turgavut Kalmuklarının Ruslarla tam bir ölüm dirim davasına girişmiş olduğunu öğrenerek duraklamış ve ne olursa olsun Orta Asya'da kalmayı tercih etmişlerdi. Hadise şundan ibaretti: Ayüke Han ölünce yerine geçen oğlu Seren bir taraftan Türkiye, diğer taraftan Çin'e tâbiyet arz ederek İran'da Nadir Şah'ın zuhurundan da istifade edip büyük bir Kalmuk Devleti yaşatmak hayaline kapılmıştı. Deli Petro bunun Rusya için teşkil ettiği tehlikeyi düşünerek Kalmuk Devletini bertaraf etme kararını verdi. Günümüzdeki Rus Komünistleri gibi Petro da "demokrasi" ve "halkçılık" rolünü oynayarak Kalmukların hâkim sülâlesini yok etmek istedi. Peter ve torunları Kalmuk Devletinin esas kuvvetini teşkil eden "Han Yarğusu" (kabile reislerinin ve beylerin teşkil ettiği ananevi kurultay) yerine "Halk Yargusu"nu kurdu; buna Rus dostu olan ve eşraftan olmayan unsurları getirerek Rus dostu olan unsurlardan bir hükümet kurdular. Seren'in oğlu ve halefi olan Ubaşi kendi devletinin sonunun geldiğini anlayınca hemen harekete geçerek Cungarya'ya geri dönme kararı aldı. Çünkü o Rusların Kazaklarda da hanları yok ederek "halk mümessillerini" iş başına getirmekte olmalarının neticelerini kendi gözü ile görmekte idi. Kalmukların Volga'nın batısına geçmiş olanlarını kurtaramayacağını bildiği için onları kendi hallerine bırakarak kendi idaresinde bulunan Doğu Kalmuklarını, ceman 169.000 kişiden ibaret 33.000 hane Kalmuku Yayık-Edil arasından kaldırarak yola çıktı. 1771 senesi ilkbaharında şimdiki Sibirya demiryolu hattı mıntıkasını takip ederek hareket ederken, Kazak ve Başkurtların taarruzuna maruz kalacağını biliyordu. İşin başında Dordji Zebek isminde çok enerjik bir Kalmuk prensi bulunuyordu. Yolda geçeceği Kazakların Kıpçak uruğunun ve Başkurtlardan Üsergen ve Bürcen kabilelerinin tecavüzüne uğramasının muhakkak olduğunu öğrenmişti. Orsk (eski Orenburg) kalesinin Rus askerî makamlarına müracaat ederek kendisini Başkurtlardan korumasını rica etti. Bundan bir netice çıkmadı. Kafilelerin Doğuya hareketleri sekiz ay sürdü. Kazak ve Başkurtlar zebunkeşlik ederek bunları tam manasıyla tarumar ettiler. Başkurtlardan 10.000 kadar silahlı süvari teşekkül etmişti. Çin Mançu İmparatoru Ch'ien-lung Batı Kalmuklarının Cungarya'ya dönmelerini iyi karşıladı ise de oraya gelinceye kadar 169.000 Kalmuk'tan ancak 70.000'i sağ selamet eski vatanlarına gelebildiler. Bakiye tamamen Kazak ve Başkurtların kılıcından geçti, malları yağma edildi, kadınları ve çocukları esir edilerek Khorezm ve Buhara taraflarına satıldı. Bu feci hadiseyi İngilizlerden Henry Howorth *Moğol Tarihi*'nde ve Thomas de Quincey de *Tatarların İhtilâli* ismindeki eserinde yazdılar; birçok Rus yazarları ve memurları da bu hadiseyi canlandırarak tasvir ettiler. Ruslardan İgnatyev isminde bir yazar geçen asrın ortalarında Başkurtların tarihine dair birçok yazılar neşretmiş ve neşrolunmamakla beraber Orenburg ile Ufa arşivlerindeki evrakı arasında saklı kalan kıymetli yazılar bırakmıştır. Bu

zat bir yazısında diyor ki; "Başkurtlar, Urusov ve Kirillov'a karşı savaşlarında, Karasakal Batırşah rehberliği altında savaşlarındaki kadar kırıldılar; ormanlık yerlerdeki ağaçlar onların cesetleri ile süslenmişti, onlar öldürülmüş, kazıklanmış, yakılmış ve kalanlar menfalara gönderilmişti. Şimdi Şarka kaçan Kalmukları takip ederek kesmek, eski öçleri almak için bunlar nasıl böyle 10.000 kadar silahlı asker çıkarabildiler? Buna hayret etmemek kabil değildir. Demek bu kavimde tasavvuru kabil olmayan bir hayatiyet vardır." Bu münasebetle Miladî 10. yüzyılda yaşamış olan Arap coğrafya alimi İstakhri'nin Samaniler ve Abbasilerin ordularını teşkil eden Türklerden bahsederken yazıp bıraktığı sözleri hatıra gelmektedir. O diyor ki: "Ordu olarak memleket idare etmek işinde Türk kadar elverişli millet olamaz, çünkü diğer milletler asker olarak yenilip bir darbe yeyince ya da deryada gark olunca onların yeniden toparlanmaları için senelerin geçmesi lazım geliyor; Türklerde ise onlardan bir kavim savaşta mağlup olursa diğer bölüklerinin el çabukluğu ile hemen toparlanırlar. Bunu anlamak için Samani ordu kumandanlarından Türk Pars'ı misal almak kafidir, ki Horasan'da mağlubiyete uğrayıp Irak'a kaçtı ve o zamanın en kudretli ordusunu yeniden kurdu."

Kalmuklar kaçarken Başkurtlar arasında yerleşmiş olan Müslüman Kalmukları dahi kendileriyle birlikte sürüp götürmek istemişler, fakat Başkurtlar vermemiş. Bizim köyümüze komşu olan Müslüman Kalmuk köyünü cedlerimiz Ayçuvak kurtarmış imiş. "Kalmuk busuvu" denilen bu hadise Başkurtlarda epeyi hatıra bırakmıştır. Bunlardan bir kısmını Üsergen Başkurt beylerinden Muhammedcan Kuvatov kendi defterlerine kaydetmiştir ki o zamanın "şecereci"si yani tarihçisi olmuştur.

§35

Yulay ve Salavat

Batırşah'ın hareketi tenkil edildikten sonra Başkurt eli 20 sene kadar bir vakit nispeten sakin kaldı. Bu arada cereyan eden hadise Kalmukların doğuya hicreti ve yolda başlarına gelen felâketler olmuştur. Edil'in doğusunda gittikçe ilerleyen Rus tazyiki ve iskân siyaseti karşısında istiklâlleri için endişeye düşerek geri Cungarya'ya dönmek kararını verdiler. Tam bir buçuk asır kadar bir zaman Başkurtlara iyi kötü komşuluk eden bu Kalmuklardan 169.000 kadar nüfus Kazakistan yoluyla Batı Moğolistan'a hareket etti. Fakat bunları Kazak-Kırgızlar yolda kestiler. Bunlardan ancak 70.000 kişi sağlam Cungarya'ya gelebildi. Kalmukların bu şekilde Altın Orda devrinde "Taht İli" tesmiye olunan şimdiki "Bükey Orda" sahasını tahliye eylemeleri Aşağı Ural sahasının toptan Ruslar tarafından iskânına yol açtı. Bu ise Başkurtların güney tarafından da Rus kolonizasyon mıntakaları tarafından çevrilmiş olmaları demekti. Bu sayede "Yayık Kozakları" denilen Aşağı Yayık Rus Kozakları gittikçe büyüdü. Bu defa bunlar arasında doğan bir isyan hareketi Başkurtları da harekete geçirdi. Bu da Pugaçev isyanı ve ona iltihak eden Başkurt sergerdeleri Yulay ile oğlu Salavat'ın isyanıdır.

Yayık Kozakları arasında Çar'a karşı başkaldıran Pugaçev'un hareketi 1773-1774 senelerinde cereyan etti. Ruslar Başkurdistan'da bu son 20 sene zarfında kendi maden işletme fabrika şebekelerini çoğaltmak hususuna çok ehemmiyet verdiler. Bu münasebetle birçok yerlerde toprak gaspı ve zaptı vaki oldu. Bundan en çok mutazarrır olanlar Ufa'ya yakın Küdey, Tabın uruğu Başkurtları idi. Yayık havzasında Kozaklar isyan edince Başkurtlar bu harekete katılmak fırsatını hiç kaçırmadılar. Bu işe Küdey uruğunun Şaytan-Küdey aymağının beyi Yulay önayak oldu. Bu zat yalnız kendi uruğunda değil, tekmil merkezi Başkurt ilinde muteber bir şahsiyetti. Onun 20 yaşındaki oğlu Salavat ise Rus ordusunun Başkurt alaylarından birinde subay idi. Kahramanlık ve yiğitliği ile etraf kabileler arasında meşhurdu. Aynı zamanda irticalen şarkı söyleyen ve iyi kaval (*koray*) çalan musikişinas idi, Pugaçev isyanı Başkurtlara da sirayet etmeye başladığı vakit Ufa'daki Rus kumandanı Salavat'ı bir Başkurt kalesine kumandan tayin ederek Pugaçev'e karşı göndermişti. Fakat Salavat Orenburg yanında Berdi ismindeki köye gelerek Pugaçev'e iltihak etti.

Salavat daha burada iken muhtelif Başkurt utus beylerine mektuplar göndererek kıyam haberini bildirdi. 1774 Nisan'ında Salavat 2000 kadar askeriyle Ufa'dan kuzeye doğru hareket ederek general Mixelson'un idaresindeki Rus askerlerini mağlup edip Usa kalesini zaptetti. Bundan sonra Başkurdistan'daki Rus memurları şehirlere kaçtılar ya da öldürtüldüler. Birçok yerdeki istihkâmlar yıkıldı. 1775'te Pugaçev yakalanıp Moskova'da asıldıktan sonra da Salavat faaliyette bulundu. Fakat Ruslar onu muhtelif mıntakalarda mağlup etmeye muvaffak oldular. Nihayet ansızın yapılan bir baskın esnasında Salavat çarpışa çarpışa esir edildi. Kendisi ve babası Moskova'ya gönderildiler. Orada istintak tamamlandıktan sonra geri Orenburg'a gönderildiler. Rus hükümeti bu iki Başkurt sergerdesini, yağma ve talan ettikleri, yahut garnizonlarını imha ettikleri Rus fabrika ve kasabalarına getirerek her birine dayak cezası verdikten sonra idam etmek kararını verdi. İhtiyar Yulay'a Simsky maden fabrikası yanında 40, Qatav-İvanovsk maden fabrikasında 45, Ust-Qatav fabrikası yanında 45, Orlovka Rus köyünde 45 ceman 175 kamçı; Salavat'a ise Simski yanında 25, kendi köyleri olan Yulay köyü yanında 25, Krasno-Ufimsk şehrinde 25, Kongur'da 25, Usa'da 25 olmak üzere ceman 125 kamçı cezası verildi. Sonra Yulay Ağa'ya Orlovka Rus köyünde, Salavat'a da Yeldek köyünde vücutlarına kızgın dövme ile damga bastırıldı ve burunları delinerek 21 Eylül 1777'de Ufa'ya getirildiler. Bu zatlar buradan tekrar Moskova'ya, oradan da Petersburg'a gönderilerek Baltık sahilinde Rogervik kalesine hapsedildiler ve her ikisi de ceza çeke çeke öldüler.

Salavat Başkurtlarca çok sevilen bir kahramandır. Kendisi hakkında musiki neşidesi ve destan vardır. Salavat'ın musiki havasını

Rybakov ve Jansky,* destanın bir kısmını da İgnatyev neşretmişlerdir.[322] Salavat'ın hayatı yeni Başkurt edebiyatında tiyatro eserlerine mevzu olmuştur. Bunlardan birini Fethülkadir Süleyman (Abdülkadir İnan) yazmıştır ki 1922'de basılmıştır. Rusçalarından biri de, Stepan Zlobin'in *Salavat Yulay* ismiyle 1953'te neşrettiği romanıdır.

§36 **Mahkeme-i Şeriye**

Elizabet'in halefi olan Katerina II Avrupa ve Türkiye ile çok işi olduğundan kendi tebası olan Müslümanlara onları kazanmak üzerine tamamen ayrı bir siyaset takip etmek kararını verdi. Çünkü artık Rusya büyük bir Hıristiyan devleti olduğu kadar, Müslüman tebaası da gittikçe çoğalan büyük bir Müslüman memleketi şeklini almak yolunu tutmuştu. Mahalli valiler de Çariçeyi bu yola davet ediyorlardı. Katerina Orenburg valisi olan aslen İsveçli Baron İglstrom'a 14 Eylül 1785'de* yazdığı bir fermanla Orenburg ve Troytsk'ta hükümet hesabına birer medrese ve mescit inşa ettirmeyi emretmiştir. Hatta Buhara ve Semerkant'ta da kendi namına bir cami inşa ettirmek için para vermiştir ve kendisini, güya her yerde Müslümanları himaye eden bir Çariçe gibi göstermiştir. O Kazak-Kırgızlar için imamlar yetiştirmeyi istemiş ve camilerin 5000 kişi alabilecek kadar geniş yapılmasını emretmiştir. Nihayet 10 Eylül 1787 tarihiyle bir ferman neşrederek Orenburg'ta bir "Müslüman ruhanî meclisi" (*Duxovnoye Sobraniye*) tesis ettirmiş, buna bir müftü ile kadılar tayin olunmasını emretmiştir. Maksadı, Müslümanlar arasında imamların tayin işini bu müessese vasıtasıyla yaptırıp kontrolü Rusya hükümeti eline almaktı ve bu imamlar aracılığıyla Rusya lehine propaganda yaptırmaktı. O bu maksadına nail oldu. Fakat onun bütün bu mahkemesi şeriye ve din serbestisi siyaseti, Batırşah ve Salavat kıyamlarının müsbet neticesi idi. Kazakistan İlimler Akademisinin bu ülke tarihine dair çok geniş yapılan neşriyatında Pugaçev isyanının Kazaklar arasında çok büyük akisler uyandırmış olduğunu ve Pugaçev öldükten sonra devam eden Salavat hareketine katılma heveslerinin artmış olduğunu göstermektedir. Bu cihetten Orenburg valisi umumisi Katerina'ya Müslümanlara karşı siyasette mülayemet tavsiyesinde bulunmuştur.

§37 **Başkurdistan'ın Ruslarla İskânı**

Ruslar bir taraftan isyanları tenkil ediyorlar, diğer taraftan da iskân işlerine ehemmiyet veriyorlardı. İskân hususunu ilerletmek için her nevi kürek cezası mahkûmunun ve Rusya'daki arazi sahiplerinin topraklarındaki isyancı serflerine, Başkurdistan'a giderlerse takipten kurtulacaklarını ve burada hür sayılacaklarını bildiriyorlardı. Bu yolla Başkurdistan'a gelip yerleşen Rusların nüfusu 1745'te 20.000 kadar oldu; yani çok değildi. Batırşah

* [bkz. not 321 ... İ.T.]
[A nüshasında 1785: *BşDT* (1994) 1784 ... İ.T.]

kıyamının arifesinde kurulmuş maden fabrikalarını yukarıda zikretmiştim. Bunların ve iskân edilen Rusların sayısı 18. yüzyılın sonuna doğru epeyi yükseldi. Bu gibi fabrikalardan Batı ve Güney Başkurdistanda kurulanları Voskresenskoy, Arxangelskiy, Pravilenskiy, Katay-Yuruz, Beloretskiy, Katayskiy, Minski fabrikaları idi. Doğu Başkurdistan'da da Alapayevskiy, Suvalinskiy, Belgovskiy, Şaytanskiy, Yegışeminskiy, İsetskiy, Blagodatnıy, Verxnoturanskiy, fabrikaları kuruldu. Bu fabrikalar için arazi güya satın alınıyormuş gibi uruğ beylerine az miktarda para vererek alınıyordu. Meselâ Arxangelsk fabrikası için 39.069 *desatina*ya (hektar) ancak 200** Rus rublesi; yani her desatinaya 1/2 *kopeka* veriliyordu. Biyeloritsky (Edilbaşı) fabrikası için 300.000 desatina yere ancak 300 ruble, yani her on desatinaya bir kopeka ödenmiştir. Avziyano-Petrovskiy için ise 180.000 desatina toprak için 20 ruble yani 90 desatinaya bir kopeka ödenmiştir. Birçok yerlerde bu gibi arazi doğrudan doğruya Ruslar tarafından gasben aynı şekilde hiçbir ücret filan verilmeden miri (*kazyonny*) ilan edildi. Buralara Ruslar yerleştirildi. Böylece Başkurdistan'ın Ruslarla iskânı bir taraftan şehirler kurularak, ordu, memur ve tüccar sınıfı getirilerek, diğer taraftan da serf kaçaklarından köylü unsurla ve bir de fabrikalarda amele sıfatıyla yerleşen Ruslarla yapıldı.

Rusya'da nüfus sayımı I. Petro zamanında 1718'de başlamıştır. Buna, Ruslar "reviziya" (revisium) Başkurtlar ise, kendi şivelerine çevirerek "ireviz" derler. Bu ilk ve 1742'de başlayan ikinci reviziyaya Başkurtlar dahil değildi. Çünkü Başkurdistan daha yarı müstakil-muhtar idi ve Rus hükmü tam olarak cari olan yerlerde dahi Başkurtlar sayıma müsaade etmemişlerdir. Başkurdistan'da ancak 1761'deki üçüncü ve 1781'de yapılan dördüncü reviziyalarda sayıma dahil olmuştur ve bu dördüncü sayımda *asaba* Başkurtların nüfusu yarım milyondan biraz aşağı idi.

§38 **Kantonluklar**

Başkurtların kendi idareleri her ayrı kabilenin veya kabileler birliğinin arazi malikâneleri ("daça"ları) tayin ve tasdik edilerek bilhassa İsviçre ve İtaya'da müstamel Latince tabiriyle "kanton" tesmiye edildi ve bütün asaba Başkurtlar Rus Kozakları usulünde bir askerî sınıf ilân olundu. Bu hadise 1798'de olmuştur. Başkurtlar 12 boy yahut ulus sayıldıklarından 12 kantona ayrıldılar. 12'ye taksimleri eskiden hanlar zamanından gelen 12 boy taksimatından gelmiş olsa gerektir. Bu kantonluklar da "yurt"lara taksim olunur. Yurtlar da Khorezm'de, Karakalpaklarda olduğu gibi "tübe"lere bölünürdü. 1789'a kadar 12 kanton zikrediliyor. 1798'de bu kantonlukların sayısı 13 oldu ve bunlar da ceman 497.552 Başkurt nüfusu sayılıyordu. Rusların sonraki idare taksimatında kanton yerine "uyezd" ıstılahı (terim) alındı, biz de buna Türkçe tabiriyle

** [*A* ve *B* nüshasında 200: *BşBT* 2000... İ.T.]

"tümen" dedik. Sonraki "uyezd" taksimatı "kanton" taksimatına uymuyorsa da, her kantonun yerini takribî bir şekilde göstermek için bu ıstılahı kullandık. Hep numara ile birinci ikinci diye sayılan bu kantonlukların bulundukları yerler ve nüfus adedi aşağıdaki vechiledir:

Birinci kanton Perm vilayeti "Usa tümeni" (*uyezd*) 17.086 hane olup, 9 yurda bölünmüştü.

İkinci kanton Yekaterenburg, Krasnoufimsk tümenlerindeki Başkurtlar 13.038 hane olup, 7 yurda bölünmüştü.

Üçüncü kanton "Şadrin tümeni" Başkurtları'dır ki 17.952 hane olup, 11 yurda bölünmüştü.

Dördüncü kanton "Troytski tümeni"nde şimdiki "Tamyan-Qatay kantonu" Başkurtları 11.864 hane olup, 9 yurda bölünmüştü.

Beşinci kanton yine "Troyski tümeni" Başkurtları olup 12.047 hane idi, 6 yurda ayrılmıştı.

Altıncı kanton "Çilebi tümeni" Başkurtları olup 34.874 hane idi, 19 yurda ayrılmıştı.

Yedinci kanton Tamyan Qatay Başkurtlarının sonra "Verxne - Uralsk" tesmiye olunan doğu kısımları olup 54.147 hane idi, 30 yurda bölünmüştü.

Sekizinci kanton "İsterlitamak tümeni" başlıca Yurmatı Başkurtlarından ibaret olup 47.208 hane idi, 28-25 yurda bölünmüştü.

Dokuzuncu kanton "Ufa tümeni" Tabın ve Küdey Başkurtları olup 26.280 hane idi, 14 yurda ayrılmıştı.

Onuncu kanton "Güney İsterlitamak-Bızavlık, Orenburg tümenleri"ndeki Kıpçak, Yediuruğ ve Usergen ile Bürcen Başkurtları 89.477 hane idi, 41 yurda bölünmüştü.

On birinci kanton "Börü tümeni" Başkurtları olup 58.858 hane idi, 25 yurda bölünmüştü.

On ikinci kanton "Saragul, Alabuga ve Minzele tümenleri"nin Başkurtları olup 53.693 hane idi, 25 yurda ayrılmıştı.

On üçüncü kanton "Buguvuslan, Belebey tümeni" Başkurtları olup 61.033 hane idi, 29 yurda bölünmüştü.

§39 **Rus Hükümetinde Başkurt Ordusu**

Ruslar, Başkurtlardan gönüllü asker teşkil etmeye çok erken bir tarihte başladılar. "Yedi senelik harp" zamanında yani 1756-1763 senelerinde 15.000 kişiden ibaret 12 Başkurt alayı general Apraksin idaresinde iştirak edip Berlin'e girdi. Bu münasebetle Başkurt askerlerinin Berlinliler üzerinde korkunç bir tesir icra ettiği kaydedilmiştir.

Başkurtlar, Königsberg civarındaki Egersdorf-Gross yakınlarındaki büyük harpte yiğitlikler gösterdiler ve 1759'da Frankfurt am Oder'in yanında Kunnersdorf'da Graf Saltykov'un idaresinde Prusyalılar üzerine kazanılan büyük Rus zaferinde de yararlıklar gösterdiler; ertesi sene yani 1760'ta general Çernyşev'in idaresinde Rus ordusu muvakkaten Berlin'i işgal ettiğinde Başkurt alayları bu şehre ön

safta girenlerden idi. Mahallelerde ve kiliselerde intizamın muhafazası ile Başkurt askerleri vazifelendirilmişlerdi. Bir Alman, Rus subaylarından birine, bunları niye böyle ok'la kurallandırdınız diye sormuş; Rus da "Bunlar henüz ehlileştirilmiş yırtıcılardır, (*tol'ko çto dressirovannıye zveri*) tabanca verirsek sizi hemen öldürmeye başlarlar." diye cevaplandırmış.

Başkurtlardan ayrı askerî kıtalar önce ya serbest gönüllüler, ya da cebren "saldat" olarak almak usulüyle teşkil ediliyorlardı. 1798'de işe 17-45 yaşındaki bütün *asaba* Başkurtlar asker oldu. Bunlardan gayri nizami (iregulaire) kıtalar tertip edildi. Bunların teşkiline daha 1782'de başlanmıştı. Ancak 1798'de kati şeklini aldı. Bunlara tüfek ve ateşli silahlar verilmiyordu. Yalnız ok ve yayla teçhiz ediliyorlardı. Fakat taşıdıkları askerî üniforma, hanlar zamanındaki üniforma idi. Kalpakları daha Evliya Çelebi seyahatnamesinde, sürahiye benzer kalpak denilen ve kenarları üç yerden delinerek yukarıya bükülmüş şapka tasfir edilen, üzerinde el işleme nakışlar bulunan kaftan idi. Bu üniforma epeyi yakışıklı idi. Bugün Rus askerî müzelerinde mevcuttur. Başkurt kıtaları doğuda Kazak-Kırgız Hanlıklarına tâbi yerlerde hudut muhafızlığı yapıyorlardı. Deli Petro'dan önceki Rus çarları Müslüman kavimler için Altın Orda devrinde ne gibi kanunlar tatbik olunmuşsa, onlar da aynı kanunları ve adetleri tatbik ederlerdi. Yalnız bazı ıstılahları Rusça ile değiştiriyorlardı. Başkurt askerlerini Kazak Hanlıklarının doğusuna sınır muhafızlığına tayin etmeleri de böyle olmuş olmalı. Çünkü 15. yüzyılın ortasında Kazak (Tokaytemür oğulları) hanları Şiban oğullarından Ebülhayır Handan ayrıldıkları vakitlerde dahi Başkurtlar bu hanlığın doğusunda bulundurulmuşlar, yalnız ilk Kazak Hanları Ahmed ve Gerey Hanlar o Başkurtları Kazakistan'ın doğusundan alıp batıya kendi vatanlarına sevk etmişlerdi.[322] Rus çarları eski hanlar zamanındaki üniformalarını taşımalarını kanunlaştırdıkları Başkurt askerlerini Rusya'nın batı vilayetleri, hatta batı ülkelerine dahi gönderiyorlardı. Berlin hadiselerinde kullandıkları Başkurt askerlerinden bahsettik. Diğeri, 1802'de batıya gönderilen Başkurt askeri idi. Bunlar 5500 kişiden ibaretti. 1812-13 senelerinde Napolyon'a karşı girilen harplere Başkurt kıtaları, Rus ordusunda 20 alay 60 bölük (skadron) olarak iştirak etti. Berlin'de olduğu gibi bu sefer de üniformaları millî olup ok ve yayla teçhiz edilmişlerdi. Bunlar Almanya'da Leipzig, Weimar, Hannover ve Fransa'da Chateauxbrian ve Paris muharebelerinde büyük yararlıklar gösterdiler.

Başkurtlar şerefli asker sıfatıyla ve ilginç millî üniformalarıyla Fransızların da dikkatini çekti. Onlar okları ve yaylarıyla eski Hunları hatırlatıyordu. Alman ve Fransız şairleri ile muharrirleri onları tavsif ettiler. O zamanki mecmua ve gazetelerde resimleri basılmıştır. Weimar'da onları büyük Alman şairi Goethe görmüş ve bu görüşme filozof şairin şarka karşı ilgisinin artmasına vesile olmuştur. O sırada İspanya'dan Weimar'a dönüp gelen Alman askerleri bir Kuran parçası getirmişlerdi. Güzel hüsnühatla yazılan bu yazıyı şair beğenmiş, dilini bilmediği halde

hüsnühatlar taklit ederek onun resmini yapmıştı. Goethe, o parçayı Almanca'ya tercüme ettirdi. Aynı zamanda büyük İran şairi Hafız Şirazi'nin şiirlerinin Almanca tercümelerini de okumuştu. Tam o zamanda Başkurtların gelmesi bizzat Şarkın Weimar'a gelmiş olması gibi göründü. Başkurtların bir yüksek subayı vardı. Bunu prens tesmiye ediyorlardı. İhtimal eski han evlâtlarından biri olmuştur. Bunlar Weimar gimnazyumunda namaz yahut bayram namazı kılmışlar; Goethe de orada hazır bulunmuştur. Sonra başkanları ile görüşmüştür. Bunlar tiyatroya da gelmişler orada Goethe bunları tebrik etmiş, onlar da Goethe'ye bir ok ve yay hediye etmişlerdir. Bu ok ve yayı Goethe hatıra olarak her vakit evinde bulundurur hatta 75 yaşında bir ihtiyar iken bile yine onu alıp bahçede atıp eğlenirmiş. Herhalde Başkurtların bu ziyareti şairde Şark'a karşı derin bir ilgi uyandırmıştır. Bunu şairin arkadaşı "Kemmerman" kaydetmiştir.[324] Paris'te Başkurt askerleri çok yararlık göstermişler ve Rus baş komutanı yüzlerce Başkurt subay ve erine üzerilerine "Za vzyat'ya Parija", yani "Paris'in zabtı için" diye yazılan nişanlar vermiştir. Fransız şair ve muharrirlerinin ve bazı ressamlarının eserleri gibi, Başkurtların kendilerinden de o sefere ait bazı hatıralar kalmıştır. Ezcümle Başkurt ordusu imamı Yahşıgul Ziyançuroğlu, Musa Tarhan Küçükoğluna 1812'de Paris'ten yazdığı şu parça kalmıştır:

Ah deriğa bizni il'bizdin ütda qıldın felek
Aylanıb baş qayt deyüb her künde yüz min gam yemek
Biz tevekkül evledük başnı Khudayğa tapşırıb
Ne aceb yar bolsa bizge heft-i asmandin melek[325]

O zaman Başkurt ve Kazaklarda kullanılan son Çağatay edebî dilinde yazılan bu parça, ordu imamının iyi bir şair olduğunu, Çağatay dilinin o eski klasik şeklini güzel bildiğini ve onu yaşayan Başkurtça'dan kelimeler katarak canlandırabildiğini göstermektedir. Elbette Musa Tarhan'ın kendisi de bu gibi şiirlerden haz alan birisi olmuştur. Yalnız bu iki zat hakkında başka hiçbir malumata malik değiliz. Başkurtların Fransa seferine ait diğer bir şiir parçası da İtalyanca *Revista Orientalis*'da intişar etmiştir.

Rus hükümeti Başkurt ordusundan her vakit kuşkulanmış, bilhassa bunların doğu hudutlarında muhafızlık işinde kullanılmasına karşı daima titizlik göstermiştir. Bunu dağıtmak hususu müteaddit defalar kararlaştırılmış sonra tekrar bırakılmıştır. Çünkü Rus vali ve generalleri arasında, Başkurt ordusu ile siyasî tehlikesinden çok onun askerî kıymetine ehemmiyet verenler çok olmuştur. Şöyle ki, 1834'te bu ordu dağıtılacak olmuştu, tekrar bırakıldı. 1838'de Başkurt ve Mişer askerlerinin idaresi "Başkurt ve Mişer Askerî İdaresi" (Başkirsko-Meşçerskoye voyskovoye upravleniye) tesis edilip merkezi olarak da Orenburg'ta geniş bir bahçe ile Kervansaray tesis edilmiştir. Bunun bir de güzel camii olup, askerî imamı da vardı. Fakat az sonra Başkurt askerlerini azaltmak kararı verilip 1840'ta

ancak 4, 6, 7'nci ile 10'ncu kantonluklarından yani Tamyan-Qatay, Kıpçak, Üsergen ve Büreen Başkurtlarından asker alınmış; başka kantonluklar askerlikten muaf tutulmuştur. 1850'de Başkurt ordularının millî üniformasını lağvedip Rus Kozaklarınınkine benzer Rus üniforması giymeleri mecburi olmuştu. Kırım muharebesine her biri 1500 atlıdan ibaret Başkurt alayı iştirak etmiş; 1853'te Başkurt askerleri Fin körfezinde muhafızlık hizmetinde bulunmuşlardı. 1862'de Rus hükümeti Başkurtların muhtariyetine, kantonlarına ve ordusuna son vermeyi kararlaştırınca, 13 Mayıs'ta kantonluklar ve 2 Haziran'da da ordu feshedilmiştir. Bu tarihe kadar Başkurdistan'ın umumî reisi olmadıysa da ayrı kantonluklar dahilinde otonom idi ve bu kanton reisleri Rusya'nın dahiliye nezaretine değil, hariciye nezaretine bağlı kalmışlardır. 1872'de Başkurtlar diğer Rus tebaası ile aynı hukukta olarak umumî Rus nizamı askeriye rekrut usulü (zorunlu) ile alınmışlar; fakat onlardan ayrı süvari bölükler teşkil edilmiştir. Bu bir numune tam Rus askeri hizmetine geçme devrini teşkil etti. Bunu Başkurtlar "İskadron devri" yani süvari bölükleri devri tesmiye ederler. 1878'de bu bölüklerden bir alay teşkil edilmiş, fakat dört sene sonra 1881'de tekrar lağvedilmiştir. Maamafih bu İskadron Devri Başkurt millî musikisinde bazı bestelerle canlandırılmaktadır.

Başkurtların 1862'de muhtariyetleri lağvedilene kadar olan hayatları müteaddit müellifler tarafından orijinal bir yarı göçebe Türk askerî ve cengâver kavminin hayatı olarak tasvir edilmiştir. Bunlar arasında 18. yüzyılda Başkurt ve Kazak-Kırgızların, Kalmukların hayatını tetkik ile meşgul olup üç mühim eser bırakan Rus müellifi Kapitan Ryçkov'dur. Bu zat *Orenburg Tarihi*, *Orenburg Vilayetinin Topografyası* ve *Kapitan Ryçkov'un Yevmi Hatıraları* ismindeki eserlerinde Başkurtların hayatını iyi tasvir etmiştir. Başkurtların kabileler teşkilatı hakkında ancak bu müellifte malûmat vardır. Bundan maada Rusya İlimler Akademisi tarafından Sibirya'nın tetkikine memur edilen Alman alimler Fischer ve Miller'in Sibir tarihine dair eserlerde Georji, Pallas, Lepexin ve Gmelin'in Ural ile Sibirya'nın tâbi tarihini ihtiva eden seyahatnamelerinde de, Başkurtlara ait güzel malumat bırakılmıştır. İ. Gmelin 1733-1743 seneleri arasında seyahat etmiştir. Seyahatnamesinin 4'üncü cildinde Çilebi ve Verxne-Uralsk ile Miyes tarafındaki Başkurtların hayatı bahis mevzuudur. Burada o 1742'de bulunmuştur. Bugün Magnitogorsk şehrinin bulunduğu yerde, Yayık nehrine 5-6 kilometre mesafede Başkurtlar'ın demir işleme ocakları anlatılıyor: "Başkurtlar, daha birkaç sene önce yani demirciliğin Çar tarafından men'ine kadar 'Ulu Utassı tav' tesmiye olunan bu Mağnit dağının batı yamaçlarında kendi ocaklarını bulunduruyorlardı. Burada demir eritiyorlarsa da, en iyi çelik çıkarıyorlardı ve bunun için demir maden ocaklarının derin yer tabakasında bulunan özel demir madenlerini kazıp çıkarıyorlar. Burada Başkurt çadırları Yayık'ın batısını, Kazaklar da doğusunu işgal ediyorlar. Utassı eskiden gelip geçmiş bir kahramanın ismi imiş." Başkurtların madenciliği hakkında Lepexin de seyahatnamesinde malumat veriyor.[336]

Başkurtlar idare itibariyle ayrı kanunlara tâbi idiler. Bunlar *Rus Kanunlar Mecmuası*'nda "Başkurtlara Ait Kanunlar" (Polo'jenya o Başkirax) ismiyle ayrı bir kısım teşkil etmekte idi. Fakat bu kanunlar sürekli olarak feshedilmiş ve 1917 senesi inkılabına kadar bu kanunların yer aldığı kalınca kitapta, Başkurtların aleyhine olan bazı arazi ve orman meselelerine ait maddelerden başka hiçbir şey kalmamıştı. Zaten 1881'de Başkurdistan'da müthiş arazi yağmasına başlanmıştı.

Şerif İdrisî'den anlaşıldığına göre, Başkurtlar daha 12'nci yüzyılda tam göçebe değildiler. Bunlar en eski zamandan beri hep aynı topraklara bağlı kalmışlardır. 18 ve 19'uncu yüzyılda da bunlar yurt için hudutları tapu memurlarınca tayin ve tahdit edilmiş "iqta" Rusça "daça" parçalarında oturuyorlardı. Bu "daça"lara ait bazı vesikalarda bunların Türkçe asıllarına isnad vardır. Kışla ve yayla yerleri muayyendi. Nihayet Rus kanunu *asaba*, Başkurtların her mülk sahibine 15 *desatina* (hektar) kadar bırakıp kalanını yedek diye istifadeden alıp satmak işlerini teşvik etti ve buna dair kanunlar çıkardı. Daha doğrusu Başkurtları bu yedek yerleri satışa mecbur etti. Çünkü bu yedek toprakları köylülerin istifade edemeyeceği uzak yerlerde vermişti. Bu da Başkurtları araziyi satmaya mecbur etmek içindi.

§40 **Son Rus İhtilâlleri Sırasında Başkurtlar**

1905 inkılâbında Başkurtlar hususi bir hareket göstermediler. Kazak sultanlarından Çokan Velihan, Başkurtların Rus adaletsizliğine karşı eskiden yaptıkları gibi silahla mukavemet etmek yolundan artık ayrılmış, onların *koray* denilen musiki aletlerini, eski kahramanlık şarkılarını artık terennüm etmemekte olduklarını teessüfle kaydetmiş. 1905 inkılabında Başkurtlardan Temür Alioğlu Kazakistan'a ve Çin'e tâbi Gulja'da ihtilâl teşkilatı vücuda getirerek kongreler akdetmiş ve Başkurtların imkân buldukları zaman haklarını Kazaklarla beraber ve teşkilatlı olarak müdafaa edeceğini göstermişti. Onlar bu imkânı 1917 inkılabı zamanında hemen kullandılar; millî ordu ve millî hükümet teşkil ederek 1920 Temmuzu'na kadar üç sene devam ettirdiler. Bu senenin Nisan ayında Taşkent'te toplanan Türkistan Genel Kurultayı'nda Başkurt mümessilleri çok aktif bir rol oynadılar. Aynı yıl 1-10 Mayıs tarihlerinde Moskova'da toplanan Umum Rusya Müslümanları Kongresi'ne elli kadar mümessil gönderdiler. Gaspolunan arazi ve yağma edilen hukukları meseleleriyle meşgul olmak üzere üç kişilik bir "Başkurt Ülke Komitesi" teşkil ettiler. Burada imzalanan mazbatayı neşrettikleri gibi, bilhassa iktisadî meseleleri ele alan *Başkurt* isminde bir gazete de yayınladılar. Kazak Türklerinin baş mümessilleri Orenburg'ta bulunmakta idi; onlarla istişare ederek aynı günlerde kongreler toplayıp millî muhtariyeti tahakkuk ettirmek yoluna fiilen girmiş oldular. Kazan Türk aydınlarının ekseriyeti siyasî, iktisadî ve askerî haklarla ülke muhtariyeti ilanına karşı olup ancak ülkeyle ve iktisadiyatla bağlı olmayan "ex teritorial" dinî ve medenî muhtariyet fikrini

ileri sürdükleri için, Başkurdistan millî hareketi şiddetli bir muhalefetle karşılaştı. Mamafih Tatar aydınlarının büyük bir kısmı Başkurt hareketine daha başlangıçta katılmış olduklarından öteki mümanaat netice vermedi. 20-25 Temmuz'da, I. Başkurt Genel Kurultayı toplanarak dokuz kişiden ibaret bir Merkezî Millî Komite seçtiler ve millî teşekkülleri de ileride kurulacağı tasavvur olunan 11 kantonlukta topladılar; yani "Mahallî Şuralar" teşkil ettiler. Müstakbel muhtar Başkurdistan'ın vilayetleri olacağını anlayan Ruslar kuşkulanarak aleyhte neşriyata başladılar. 28-29 Ağustos'ta Ufa'da, II. Başkurt Kurultayı toplanarak Rusya Kurucular Meclisi'ne Başkurdistan Millî Komitesi tarafından tanzim edilen ayrı listelerle girmeye karar verdiler. Bazı Tatar aydınlarının da katılmasıyla Başkurdistan Millî Komitesinin merkezini genişlettiler. Kazakistan ve Türkistan'la tam bir ahenk içinde hareket eden Başkurt Millî Komitesi; Finlandiya, Ukrayna, Belarus, Don Kozakları ve Azerbaycan millî teşkilatlarıyla temasa girerek 15 Kasım'da Başkurdistan Millî Muhtariyetini resmen ilan ettiler. Bu hususu, Kiev'de hemen teşekkül eden Ukrayna hükümetine, Azerbaycan ve diğer Kafkasya millî teşekküllerine telgrafla bildirdiler. Millî hükümet teşekkül etti ve 22 Aralık 1917'de III. (Kurucu) Başkurt Kurultayı Orenburg'ta, geçen yüzyılın ortasında Başkurt ordusu için yapılmış olan Kervansaray binasında toplandı. Bu kongrenin kararı ile Şarkî Başkurdistan'ın altın maden ocakları bulunan Baymak isimindeki mahalinde "Millî Başkurt Ordusu" kurulmaya başlandı. Bu sırada, Orenburg şehrini işgal eden Sovyet ordusu, bu şehirde bulunan Kazakistan Millî Komitesinin kaçmasına sebep olduğu gibi, Başkurdistan millî hükümeti azalarını da hapsetti. Bir de Baymak'ta teşkiline başlanan I. Başkurt Piyade Alayına misafir olmak hilesiyle Orsk'tan Baymak'a gelen Sovyet mümessillerinin muhafızları sıfatıyla gelen Rus askerleri, Başkurt alayının kumandanlarını müzakere esnasında ele geçirerek öldürdüler. Bu hadise, bütün Başkurdistan'da Sovyetlere karşı silahlı kıyamın başlamasına sebep oldu. Türlü vilayetlere kaçmış olan Başkurdistan Millî Hükümet azaları, teşkilatlı ve planlı bir surette hareket ederek Ural dağlarının ormanlık kısımlarında çeteler teşkil ettiler. Harp esnasında Rus ordusuna dahil Çek kıtaları teşkil edilmişti. Bunlar Samara'dan Sibirya'ya uzanan demiryolu istasyonunda konuşlanmışlardı. Bu Çek kıtaları 22 Mayıs'ta Sovyet hükümetine karşı Çeliyabinski'de isyan ettiler. Tesadüfen Başkurt çetelerinin teşkili ile meşgul olan Başkurt çeteleri azaları da buraya yakın bulunuyorlardı. Onlar da Çeklerle birleştiler. Bu yolla Haziran ayında Başkurtlardan birkaç piyade ve süvari alayı teşkil edildi ve memleketi Bolşeviklerden temizlediler. Orenburg ve Uralsk vilayetlerindeki Rus Kozakları da muhtariyet davası ile Bolşeviklere karşı isyan etmiş bulunuyorlardı. Onlar da Yayık (Ural) nehri boyundaki şehirleri ellerinde tutan Sovyet kıtalarını yok ettiler. Başkurdistan hükümeti de merkezini Çeliyabinski'den Orenburg'a nakletderek tarihi Kervansaray binalarına yerleşti. Bu zaman Başkurdistan'da ancak Başkurt millî hükümeti hâkim idi. Bu yılın sonbaharında (1918) Başkurt hükümeti

2 piyade, 2 süvari tümenine malik idi. Üçüncü piyade alayı da teşkil edilmekte idi. Bunlar Aq-tübe tarafını işgal eden Taşkent komünistlerini oradan atarak Türkistan yolunu açmak hususunda büyük gayret sarfettiler. Fakat o zaman Sibirya'ya gelmiş olan müttefik (Amerikan, İngiliz, Fransız ve Japon) kıtaları mahallî vaziyetlerden hiç haberleri olmadığı halde işe karışıp çok kötü bir vaziyet ihdas ettiler. Kazakistan da, Semipalat şehrinde millî Alaş Orda hükümeti teşkil ederek askerî hususta Başkurtlarla birlikte hareket etti. Turgay vilayetinde Başkurt subaylarının yardımı ile Kazak millî kıtaları kuruldu. Bu vakit Samara'yı merkez edinen bir "Rusya Kurucu Meclisi Demokrat Hükümeti" vardı. Bu hükümet Başkurt ve Kazak askerî teşkilatlarına yardım ediyordu. Onun yardımı ile Başkurt ve Kazak askerî kıtaları birleştirilerek birlikte Başkurt ve Kazak kolordusu kuruldu. Bunu Sovyetler ve Beyazrus generalleri izam ederek Şarkî Rusya'daki Müslümanlar teşkilatlanıyorlar; bunlar Ukrayna'daki Almanlarla ve Azerbaycan'ı işgal etmiş olan Türkiye ordusu ile birleşerek, "Rusya'yı Türkistan'dan, Kazakistan ve Ural taraflarından çıkaracaklardır." diye propagandada bulundular. Amerika ve Fransız generalleri Kazakistan ve Başkurdistan hükümetlerini fesh ve ordularını lağvederek ani hareketlerle ortadan kaldırmaya karar verdiler. O vakit Volga'nın doğusuna geçerek muvaffakiyetle ilerlemekte olan Sovyet ordularıyla, Başkurt ve Alaş Orda hükümetleri temasa geçtiler. Sovyetler bu muhtar ülkelerin muhtariyetini iktisadî ve askerî hususlarda kabul edip silah ve mühimmat vermeyi kabul ettiler. Neticede 9 Mart 1919'da Başkurt ve Alaş Orda hükümetleri Sovyetlerle sulh aktettiler ve ordularını tensika (düzenlemeye) başladılar. Fakat Sovyetler Başkurt hükümetinin eskisi gibi Orenburg'a yerleşmesine mani oldular. Hükümet Sterlitamak şehrini başkent yaparak teşkilatını orada kurdu. 1920 yılının Mayıs ayında Başkurt ordusunun yekûnü 27.000 kadar muntazam ordu ve milisten ibaretti. Birkaç askerî mektep vücuda getirilmişti. Fakat Sovyet hükümeti 1920 senesinin başında Kalin'in idaresinde kurduğu bir komisyonun kararı ile Başkurt ve Kazakların herhangi bir surette işbirliği yapmasına karşı cezri tedbirler aldı. Yine 1918'de Sibirya'daki Rus hükümeti ile müttefiklerin takip ettiği siyaset, şimdi daha planlı bir surette Sovyetler tarafından takip edilmeye başlanmıştı. Nihayet 20 Haziran 1920'de Bolşevikler tarafından kurulan Millî Hükümet bir taraftan Türkistan'daki mücadele hareketlerine katılmak, diğer taraftan da Başkurdistan'da Sovyetlerin isteklerine boyun eğerek onların istediği Komünist Sovyet Başkurdistan rejimini tatbik etmek kararını verdi.

§41 Son Rus İhtilâlleri Sırasında Başkurtlar

Geçen yüzyılın son yarısından 1917'ye kadar Başkurdistan'da hiçbir isyan olmadı. Mahallî mahiyette hareketler ve bazı ihtilâl teşebbüsleri olduysa da, bunlar Rus hükümetince önlendi. Daha 1868'de Başkurt kantonluklarının ve ordunun lağvı hiçbir mukabele

olmaksızın halledildi. Başkurtlar Rusya'ya karşı isyandan artık bir fayda beklemediklerini gösterdiler. Bunu da Kazak Sultan'ı Çokan Velihan "Başkurtun kavalları artık Karasakal zamanındaki kudret ve güven ruhunu aksetirmiyorlar." diyerek ifade etmiştir.[327] Mamafih ufak eşkiya çeteleri bu devirde de eksik olmamıştır. Bunlar çoğunlukla eski Horasan'daki ıstılahla "ayyar" tesmiye olunan ayrı baskıncıların hareketlerine munhasır kalmıştır. Bunlardan Şahiberek isminde birisinin yakalanarak Sibirya'ya nefi edildiğine dair bir hikâye ve musiki neşidesi bütün Başkurdistan'da maruftur. Bu gibi baskıncılar Rus fabrikalarını basar, Rus zadegan malikânelerini yağma ederlerdi.

1905'te Başkurtlardan Temür Alioğlu Kazakistan'a ve Çin'e tâbi Gulja'da bir ihtilâl teşkilatı vücuda getirerek kongreler akdetmişti.[328]

§42 **Muhtar Başkurt Ülkesi**

1917'de Başkurtlar tekrar harekete geçtiler. Bu hareket 1920 Temmuz'una kadar üç sene devam etti. Bu muhtariyet hareketi eski Başkurt kantonluklarını ve ordusunu tek bir merkezî hükümete tâbi kılarak, Rus sınırlarındaki muhtar Türkistan'ı kuvvetli bir ülke kılmak içindi. Bu hareket evvelki Karasakal, Batırşah hareketleri gibi bir isyan hareketi değildi. Bu Rusya'da başlanan inkılâptan, demokrat devlet sistemini tatbik tecrübelerinden, intihaplardan, basın hürriyetinden, bir rejimden ikincisine geçmek hadiselerinden istifade etmek usulüyle muhtariyeti tekrar elde etmek ve muasır esasta bir millî hayat kurmak teşebbüsü idi.

§43 **Moskova Kongresi**

1917 senesinin Mart ayında Petersburg'ta Duma'nın Müslüman fraksiyonu yanındaki büronun reisi Ahmet Salihov gibi diğer azaları da Kadet fırkasının tesirinde olup, "Müttehit Üniter Demokrat Rusya Cumhuriyeti" taraftarı idiler. Benim de dahil olduğum diğer zümre ise, Rusya'nın ayrı muhtar milletlerin ve ülkelerin birleşmesinden ibaret bir federal cumhuriyet olması taraftarı idi. Fakat öteki taraf çoğunluk olup, Petersburg'ta mezkur büro etrafında toplanmaya başlayan Kazanlıların ekseriyeti de ünitarist olduğundan federalizm ve otonomi fikrini kabul ettirmek kabil olmuyordu. 1 Mayıs'ta Moskova'da toplanacak "Umumî Rusya İslamları Kongresi"ni toplamak işini iltizam eden müessese de "Duma Fraksiyonu" bürosu idi. Fakat bu büroya kongreye ancak Kazanlıları çağırıp, diğer kabileleri pek az miktarda temsil etmek fikrinde idiler. Muhtariyet taraftarı olabilecek kimseyi yanaştırmak istemiyorlardı. Başkurt, Kazak ve Türkistan Özbeklerinin toplu olarak gelmelerini müşkülleştireceklerdi. Otonomistler de bu vaziyet karşısında bu Türkleri kongreye ancak yerli yerinde teşkil ederek göndermekten başka bir çare olmadığını görerek Mart 20'de Petersburg'tan Orenburg'a ve Taşkent'e hareket ettiler. Orenburg'ta Başkurt mümessillerinden Edilbayev ve Kazaklardan Alihan Bükeyhanov ile görüştüler. Her iki Türk zümresinden

1 Mayıs kongresine kâfi miktarda mümessil gönderilmesini temin yolunda karar kabul ettiler. Muhtelif vilayetlere mektuplar ve adamlar göndererek mümessillerin gönderilmesi lüzumunu haber verdiler. Buradan Taşkent'e gidip oradaki iki kongreye iştirak ettiler. Her iki kongrede federasyon fikrinin kabul edilmesine sebep oldular. Müslümanlar kongresinde "Devlet İdare Sistemi" mevzuu üzerindeki konferansı Başkurdistan mümessili verdi ve merhum Mahmut Hoca Behbudi ile bir olarak bu fikri kabul ettirdiler. Orenburg'ta münteşir *Vaqıt* gazetesi sahipleri federasyon fikrinin muhalifi olduğundan muharrirlerinden Kebir Bekir'i Taşkent kongresine göndermişlerdi. O da federasyon aleyhine çok çalıştı ama muvaffak olamadı. "Türkistan Müslümanlarının Merkez Şurası" isminde bir merkezî heyete intihap olunup bunun reisliğine Çokayoğlu, umumî katipliğine ve teşkilat işleri müdürlüğüne de Z. V. Togan intihap olundular. Z. V. Togan Moskova Kongresi'ne Türkistan ve Başkurdistan mümessili olarak gönderildi.

Moskova kongresine Orenburg, Ufa, Çilebi, Perm, Samara vilayetlerinden 50 kadar mümessil gelmişti. Bunlar da monarşist Abdülhay Kurbanali müstesna hep Azerbaycanlılar ve Türkistanlılarla birlikte federasyon fikrine rey verdiler ve bir fraksiyon teşkil ederek Başkurdistan'ın muhtar ülkesi olması fikrini kabul ettiler. Bu 50 kadar murahhasın 10 Mayıs'taki toplantısında Sait Miras, Allahberdi Caferov ve Zeki Velidi'den mürekkep üç kişilik bir "Başkurt Ülke Komitesi" (*Baskirskiy oblastnoy komitet*) teşkil edilip bunu da Orenburg'ta Başkurdistan muhtariyeti fikrini yaymak veya umumî Başkurt konferansı toplamak işiyle tavzif ettiler. Buna dair mazbata, toplantıda bulunan murahhas tarafından imzalandı. Son Başkurt hareketine yol açan ilk vesika da budur.

§44 **Başkurt Ülke Şurası**

Ben "Umumî Rusya Müslüman İdare Komitesi"ne (İKOMUS) Türkistan mümessili olarak intihap olmuştum. Aynı zamanda Başkurtlar tarafından da tevkil edilmiştim. Mezkur komitenin Petersburg'a gidip ilk celselerine iştirak ettikten sonra Moskova'daki karara binaen 1 Haziran'da Orenburg'a gelerek birleştik. Sait Miras ve Allahberdi daha önce gelmiş, *Vakit* gazetesinin 19 Mayıs nüshasında (n. 222) Başkurt Merkez Şurası'nın teşekkül ettiğini ve Temmuz 20'de Birinci Başkurt Kongresinin toplanacağını ilan etmişlerdi. Ben geldikten sonra merkez komitenin naşiri efkârı olmak üzere *Başqurt* gazetesinin ilk nüshası neşredildi. Bu gazetenin baş makalesi ve dördüncü sahifesinde Moskova Kongresi'nde ve İkomus'ta federasyon aleyhinde hareket edenlere karşı makaleler yazdım. Baş makalede Başkurtların Türklerin Rus alemine iltihak ve temsilini başlatan Kazanlılarla istiklâl gayesini tahakkuk ettirecek olan Türkistan ve keza Tatar kültür hareketi ile Çağatay kültürü arasında bir köprü yerini tuttuğu; Başkurtların Kazanlılarla iltihakının bütün Türkistan'ın Kazan yolunu takip edip istiklâl yolundan tamamen

vazgeçerek Rus ekseriyeti içinde "mesut bir ekaliyet" olarak yaşamak yoluna girmesine sebep olabileceği, bilakis Başkurtlar, Kazaklar ve Türkistanlılar beraber olurlarsa Kazanlıların da "mesut ekaliyet" fikrinden vazgeçerek istiklâl fikrine iltihak edecekleri mealinde fikirler ortaya atılmıştı.

Orenburg'taki Başkurt Şurası'nın yapacağı işlerin planlarını kongre hazırlığı için nasıl çalışılacağını tespit edip ben Taşkent'te aynı şekilde teşkil edilmiş olan "Türkistan Merkez Şurası"nın işlerine bakmak üzere Taşkent'e hareket ettim. Orada bu şuranın naşiri efkarı olmak üzere *Kingeş* gazetesini de tesis ettim. Gazetenin ilk nüshasında baş makale ve son sahifesinde aynı Orenburg'taki *Başqurt* gazetesinde yazılan makaleler tipinde makalelerim, bir de 2 gazetenin ilk nüshalarında "Türkistan Müslümanları Merkez Şurası"nın tarafından tertip olunan nizamnamesi (*ustav*) neşredildi. Bu nizamname aynı zamanda Başkurt Merkez Şurası için de muteberdi.

§45 **İlk Başkurt Kongresi**

İlk Başkurt Kongresi 20 Temmuz'da ilan edilmişti. Ben de aynı günde Taşkent'ten Orenburg'a gelerek kongreye iştirak ettim. Kongre, içtimalarını, Başkurtların tarihi ordularının merkez idari binası olan Kervansaray'da yapmak istediyse de burası vali konağı olduğundan ve L'vov hükümeti tarafından tayin olunan Orenburg valisi orada oturduğundan müsaade edilmedi. Fakat nihayet müsadeyi almaya muvaffak olan Kongre, 25 Temmuz'a kadar 5 gün devam ederek mühim kararlar kabul etti. Burada da 22 Temmuz'da devlet idaresi ve arazi meseleleri hususunda raporcu ben idim. Kongrede de Başkurtların doğu ve güneydoğu taraflarında muhtariyet yoluna giren Yalpak Türk uruğları ile birleşerek muhtariyet[329] alınması ve eski millî Başkurt ordusunun ihyası kararı verildi. Burada merkez şura heyeti azaları intihap olundu: azalar Zeki Velidi, Şerif Manatoğlu, Sait Mirasoğlu, ziraatçi Abidov ve Fatih Devletşin idi. Taşkent'te çalışacağımı bildirerek riyaseti kabul etmedim. Teşkilatın dahili işler şubesini iltizam ettim. Şerif Manatoğlu reis oldu.

Günün mühim meselesi sonbaharda toplanacak olan Rusya müessesan meclisine aza intihap etmek idi. Buna hazırlık işlerini görmek üzere Ufa'da II. Başkurt Kongresi'nin toplanması karar altına alındı. Bundan maada eski kantonluklar mukabili olarak *tübek* şuraları ismiyle mahallî sancak taksimatı ve o birliklerin idare işlerini yavaşça ele almak için hazırlık görülmesi yolunda talimat verildi.

Bu vakit Orenburg'ta Rus Kozakları General Dutov idaresinde kendilerine ayrı bir Orenburg Kozak otonom ülkesi tesis etmek istiyorlardı. Merkezi Uralsk şehri olan Ural Kozakları da aynı kararda idiler. Kazak Kırgızlarının reisleri olan Alihan Bükeyhan ve rufekası (arkadaşları) da aynı günlerde ilk "Calpı Kazak" kongresini toplamışlardı. Fakat o zaman daha Rus Kadet Fırkası'nın azası olan Alihan, Kazak-Kırgızları otonomi hareketine iltihakta acele etmemek yolunu tavsiye etti.

Kazak Kongresi otonomi ilanını kabul etmeyip ancak buna hazırlık kararını kabul etti. Bu vaziyette Orenburg ve Ural Kozaklarının muhtariyet fikirlerine taraftar olmaları bizim için mühim bir destek idi. Onlar bizi arıyorlardı. Biz de onların davetini kabul ederek onların otonomi hareketlerini destekleyeceğimizi söyledik. Aynı şekilde Azerbaycan, Ukrayna ve Beyaz Rusya muhtariyetçileri ile temas tesis etmemiz de karar altına alınıp bu hususların temini ve "Başkurt Kapitali" denilen Başkurt arazisinden hasıl olan millî kapitali merkez şura idaresine almak için Kerenski hükümetine müracaat için ben ve Osman Kuvatov ile İdarhan Mutin intihap olduk.

Kazan Türkleri kendilerine Rusya Türklerinin merkezi rolünü veriyorlardı. Aynı yıl 21-23 Temmuz tarihlerinde Kazan'da "Rusya Müslümanlarının İkinci Kongresi", "Rusya Müslümanlarının Ulema Kongresi", "Rusya Müslümanlarının Harbi Soyuzı" (Rusya Müslümanlarının Askerî Kongresi) toplandı. Bunlar hep Kazanlıların kongresi idi. Çünkü bu sırada Türkistanlılar, Azerbaycanlılar ve Dağıstanlılar kendi memleketlerinde teşkilat işleriyle meşgul idiler. Mamafih oraya birkaç Türkistanlı ve Azerbaycanlı da sokulabildiklerinden, buna "Umumî Rusya Müslümanları Kongresi" ismini verdiler. Halbuki hep Kazanlılara dair meseleler bahis mevzuu oldu. 22 Temmuz'da bu üç kongrenin beraber celsesi olup "İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarları Millî Medenî Muhtariyeti"nin kanun-i esasîsi kabul edildi. Bu, toprak ve ülke davasından ayrı olarak sırf dinî ve maarif müesseselerinin idaresine dair Rusya'daki Yahudilerin millî, medenî muhtariyetlerinin kanun-i esasîsi projesi esas ittihaz edilen bir kararname idi. 24 Temmuz'da *Vaqıt* gazetesinin muharrirlerinden Burhan Şeref kongreye gelerek topraklı muhtariyet hakkında alınan karardan vazgeçilip Kazan'da kabul olunan medenî muhtariyet kanununa iltihak edilmesini teklif etti. Bu teklif hayretle ve alayla karşılandı. Burhan Şeref'e karşı şiddetli sözler söyleyenler oldu. Neticede tarafımdan teklif olunan şu telegram şekli Kazan kongresine gönderilmek üzere kabul edildi: "Kazan Türkleri kongresinin millî medenî muhtariyet ilan etmesini tebrik ediyoruz; Umumî Başkurt Kongresi de doğu ve güneydoğu taraflarında kardeş kavimlerle birlikte topraklı muhtariyet vücuda getirmek kararını kabul etmiş olduğundan üzerine daha ağır bir yük almış bulunmaktadır. Bu hususta Kazanlı kardeşlerinin Başkurtlara muzahir olacaklarını ummaktayız." Bu telegram şekli kongrenin matbu mazbatalarının sonuna ek olarak tabedilmiştir.

Tatarlardan bu otoriteci grupların Başkurtları kendi iradelerini kabul etmeye icbar eylemek yolundaki demagojilerinin fena akıbetleri olacağını bildiğimizden, ben ve Osman Kuvatov Petersburg'a giderken Kazan'a uğradık. Kongreleri henüz bitmişti. Daha azaları dağılmamıştı. Zahit Şamil'in evinde kongre zümamdarları ile toplanıp görüştük. Fakat bunlar Başkurtların otonomi mukarreratını alayla karşıladılar. Biz de bu mesele üzerinde münakaşanın faydasız olduğunu görerek doğru yolumuza

devam ettik. Petersburg'ta Kerenskiy hükümetinin ziraat nezaretinde arazi ile Başkurt kapital mesleleriyle ve İkomus'ta bu müssesenin işleriyle meşgul olduktan sonra Moskova'daki Kerenskiy idaresinde açılan "Rusya Devlet Şurası"na iştirak ettik. Burada Umum Rusya İslamları namından Ali Merdan Topçubaşı konuştu. Bakülü Esedullayev tarafından kurulan mektepte içtimalar ve münakaşalar oldu. Burada da biz federasyon fikirlerini müdafaa ederek Devlet Şurası'na gelen Ukrayna, Biyalo-Rusya (Beyaz Rusya) mümessilleri ile müzakerelerde bulunduk, Başkurt ve Türkistan meselelerini anlatmaya başladık.

§46 **İkinci Başkurt Kongresi**

Biz Petersburg'ta iken Merkez Başkurt Şurası Ufa'da İkinci Başkurt Kongresini toplamak kararını vermişti ve 28-29 Ağustos'ta Kongre Ufa'da toplandı. Kazan'da intikat eden ve 22 Temmuz kararını kabul eden kongrenin kararı mucibince " İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Merkez Komitesi" kurularak Ufa'ya gelmişti. Bunun reisi Sadri Maksudi ve dinî idaresinin reisi Alimcan Barudi de bu şehirde bulunuyorlardı. Bunlara bilhassa muharrir Hadi Atlasi gelerek Başkurtları kendi Millî İdarelerine iltihaka davet etmişti. 26'sında biz de Moskova'ya geldik. Rusya Meclisi Müessesan intihaplarına hazırlık yapıldı ve Tatarlardan otonomi taraftarı olan muharrir Alimcan İbrahim'in rehberlik ettiği sosyalistler ile namzet listelerini birleştirmek kararı kabul edilerek "Millî Burjuva" denilen Sadri Maksudi, Ayaz İshaki vesaire millî idareciler ile kadınlara karşı blok teşkil edildi ve namzetler tayin edildi: 1) Zeki Velidi, 2) Şerif Manat, 3) Sait Miras, 4) Ziraatçi Ayıtbayev, 5) Salah Atnagul, 6) Fatih Devletşin ve 7) Tatarlardan Ahmedullin, 8) İldarhan Mutin, 9) Allahberdi Cafer ve saireden ibaret 12 kişilik Başkurt merkez şurası azaları intihap olundu. O aralık içtima halinde olan "Ufa Vilayeti Müslümanlarının Kongresi"nde iştirak eden bu kongrede Sadri Maksudi ve saireye karşı Başkurtlar ile Tatar sosyalistleri ve toprakçıları bir cephe teşkil ederek mücadeleler cereyan etti. Bu münakaşalar bilhassa Başkurt kongresinin toprakçı muhtariyet fikrinde zerre kadar mesai kabul etmediği dolayısıyla Ufalı Tatarların neşrettiği *Turmuş* gazetesinde (bilhassa sayı n.726) muharrir olan Zakir Kadiri acı makaleler neşretti. Hadi Atlasi de Belebey'de kurulan Tan matbaasında "Başkurtlara Hitap" ismiyle bir risale neşrederek bizi muhtariyet fikrinden vazgeçirmek yolunda bütün kuvvetleriyle çalıştılar, ki Hadi Atlasi 1920'de kendisini Bakü'de gördüğümde bu hareketinden dolayı utandığını itiraf etmişti. Kongreden Orenburg'a dönüp gelen merkez şura bütün kuvvetini intihaplara hazırlıkla geçirdi.

Meclisi Müessesan intihaplarında Başkurt ve Tatar toprakçılarının müşterek listesi her yerde galebe geldi. Ufa vilayetinden Şerif Manat, Orenburg vilayetinden Zeki Velidi, Perm vilayetinden Fatih Tuhfetullin (bugün Türkiye maarif erkanından Dr. Hamit Zübeyir Koşay'ın akrabasıdır) vesaire geçtiler. Ben o aralık Orenburg'ta intikat eden İkinci

UmumîTürkistan Kongresine gittim. Orada da aynı intihap işleri konuşuldu. Beni orada Taşkent belediye idaresi azalığına da intihap etmişlerdi, onun çok gürültülü olan meclislerine iştirak edip İlkteşrin'de (Ekim) tekrar Orenburg'a geldim. Benim için Orenburg ve Taşkent iki mesai merkezim idi. Tatarlar bizim Türkistanlılar ve Kazaklarla işbirliği yapmamızı asla hoş görmüyor ve buna çok kızıyorlardı. *Vaqıt* gazetesinin baş muharriri olan Fatih Kerimi benim bir Orenburg'ta bir Taşkent'te bulunmamı iki ayağı ile kayığa binen birisi gibi teşhis edip, alay makamında makaleler neşretti. Orenburg'ta, Orenburg vilayeti Müslümanlarının, bilhassa Tatarların kongresi toplandı; orada da medenî muhtariyet fikri Fatih Kerimi ve topraklı muhtariyet fikri benim tarafımdan temsil edildi ve şiddetli münakaşalar yaşandı.

§47 **Başkurdistan Muhtariyeti'nin İlanı**

Bu aralık Rusya'nın her tarafında Sovyetler hâkimiyeti yerleşmekte olduğundan Kerenski hükümeti bir buhran devri geçiriyordu. O her yerde yıkılıyordu. Bir Başkurt şurası ve Orenburg Kazaçileri bu fırsattan istifade edip kendi ülkelerimizin muhtariyetini ilan etmek istiyorduk. Kazakları da buna sevketmek için uğraşıp Alimcan Bükeyhan, Ahmet Baytursun ve Şahingiray Sultan Bükeyhanov ile çok konuştuk. Alihan Kerenski hükümetinin Kerenski hükümeti tarafından valisi olduğundan Kazakistan'ın otonomisini hemen ilan etmek fikrine mütemail değildi. Başkurt Merkez Şurası bundan kati suretle istifade kararını vererek 30 İlkteşrin'de (eski hesapla 11 Sonteşrin yani Kasım) "Ferman No.1" ismiyle bir gazete sahifesi kadar büyük bir sahife dolu bir millî ferman neşrederek Bolşevik idaresinin Başkurtların ruhuna hiç uymadığını ve muhtariyeti Bolşeviklerden hediye olarak alma fikrinde olmadığını ve muhtariyeti milletin iradesi sıfatıyla Merkez Şura'nın ilan edeceğini, müessesan meclisin akdini beklemeyeceğini ve millî ordu teşkil edeceğini Başkurt halkına bildirdi. Nihayet 28 Sonteşrin'de (eski hesapla 15 Sonteşrin) Başkurdistan millî muhtariyeti resmen ilan edildi. Bu husus telgrafla Kiev'e, hemen teşekkül eden Ukrayna hükümetine bildirildi. Henüz Rusya Türklerinden hiçbiri muhtariyet ilan etmemişti.

Daha ilk Başkurt Kongresi'nde Başkurdistan'ın Büyük Başkurdistan ve Küçük Başkurdistan sıfatıyla iki projesi tarafımdan arz edilmişti. Her ikisinin de, keza Başkurdistan ve Kazakistan ile Türkistan'dan müteşekkil "Şarkî Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri İttifakı" projelerinin haritalarını da bastırmıştım. Kongre, Büyük Başkurdistan'daki Türk-Müslüman nüfusun az olduğu ve demiryolların geçtiği büyük Rusya ve Sibirya hattı üzerinde, bilhassa Ufa tarafında kalan Rus kütlesiyle meskun olduğundan ve bu sahanın Başkurtlarca idaresi müşkül olduğundan ondan vazgeçerek, eğer Tatarlar muhtariyet fikrini kabul ederlerse, onlarla beraber bir muhtar ülke teşkil etmeleri imkânını düşündü ve "Küçük Başkurdistan" projesini kabul etti. Bunun o zaman teşkil edilen satıh mesahası 90.545 verst murabbı (yani 79.560

kilometrekare) olup nüfusu 1.259.059 idi; bu nüfusun % 72'si Müslüman ve Türk idi. Bütün ülkenin eski kantonluklar zamanında olduğu gibi 11 kantonluğa taksimi kabul edildi. Bu kantonluklar 1) Toqçoran, 2) Cetiru-Qıpçaq, 3) Üsergen, 4) Bürcen Tüngevür, 5) Yurmatı, 6) Tabın, 7) Tamyan-Qatay, 8) Küdey, 9) Duvan-Quşçı, 10) Argayaş, 11) Yalan kantonlukları oldu.

Otonomi ilanı ahali tarafından çok iyi karşılandı. Bu hareket, otonomi ilanı hususunda hâlâ tereddüt göstermekte olan Kazaklarla Özbekler üzerinde de iyi bir tesir yaptı. Fakat Ruslar bu hareketi çok kaba karşıladılar. 4 Aralık'ta (eski hesapla 21 Teşrinnisani) Orenburg vilayetinin mülğa (ilğa edilmiş) Kerenski hükümetini temsil eden valisi Arxangelskiy ile "Orenburg Müslüman Şurası" (yani Tatarlar) birleşerek "Muhtariyet ilanı Meclisi Müessesan (*Uçreditel'noye Sobraniye*) hakkına tecavüzdür.", diye protestoda bulundular. *Vaqıt* gazetesi muharririnin biraderi Arif Kerimi de onlarla beraberdi. Fakat biz buna aldırış etmedik.

§48 **Üçüncü Başkurt Kongresi**

20 (eski hesapla 8) Aralık - 4 Ocak 1918 (eski hesapla 22 İlkkânun 1917) Üçüncü Başkurt Kongresi Orenburg'ta Kervansaray'da toplandı. Bu en büyük kongre olmuştu. Kazak-Kırgızların üçüncü büyük kongresi de aramızdaki anlaşmaya göre aynı günde davet edilmişti. Karşılıklı selamlaşmalar oldu. Kongre, Merkez Şura tarafından ilan olunan "Küçük Başkurdistan"ın topraklı muhtariyetini tasdik etti ve bunun anayasasını işledi. Rus valisi Arxangeleskiy Başkurtlara ait olan bu Kervansaray'ın odalarından bir ikisini işgal ediyordu. Kongrenin küşadından sonra gelip tebrik yerine tehditamiz sözler söyledi. Fakat bu sabık valiyi Tatarların "Orenburg Müslüman Şurası"ndan başka tutan kimse yoktu. Şehirde başlıca askerî kuvvet olan Orenburg Kazaçileri de muhtariyet fikrinde ve Kerenski'nin muhalifi olduklarından bizimle müttefik idiler, vali Arxangeleskiy bir iş yapamadı. Yalnız zikri geçen "Orenburg Müslüman Şurası", yani Tatarların teşkilatı, vali Arxangeleskiy'in yardımı ile Kervansaray'da yer almış olduklarından kongreye karşı her türlü kötülükleri yapmaktan geri kalmadı. Reisleri olan Beşirov ve Muhammet Tahirov gelerek söz isteyip, valiye dayanarak ve bir askerî teşkilat sıfatıyla kongreye karşı tehditlerde bulundular. Fakat Kongre buna aldırış etmedi, mesaisine devam etti. Tatarların kongre üzerine tazyik teşebbüsleri kongrenin açılışından sonra Tatarlar'ın Ufa'daki "Millî İdare Meclisi" tarafından mümessil olarak gelen muharrir Alimcan İbrahim'in Başkurdistan'ı Kazan'a tâbi kılmak yolundaki gayretleri neticesinde bir daha arttı. Bu zat benimle ve kongrenin ayrı azaları ile konuşarak kongre üzerinde tesir icra etmek istedi. O yeni bir planla gelmişti: Tatarlar ve Başkurtları birleştirerek bir "Tatar Başkurt Ştad"ı (Tatar Başkurt Devleti) kurmak planı. Ben ve ekseriyet "Küçük Başkurdistan" fikrine sadık kalarak Başkurdistan'ın bu Küçük Başkurdistan dışında kalan kısımlarını Tataristan'a ilhak ederek ayrı

"Ştad" kurmalarına razı olduk, fakat "Küçük Başkurdistan"ın Kazakistan ile birleşmesi icap ettiği fikrini kati olarak söyledik. Fakat onlar Küçük Başkurdistan'ın "Kazan'dan ayrılması"nı güya Tatar birliğinden ve kültüründen ayrılması ve Tatar kültürü fikrine ihanet gibi telakki ediyorlardı ve ellerinden gelse idi bir taraftan da bizimle Kazak-Kırgız münevverlerinin arasını, diğer taraftan bizimle Orenburg Kazaçileri arasını açarlardı. Kazak-Kırgızlara tesir edemiyorlardı, fakat "Orenburg Müslüman Harbi Şurası", bilhassa vali Arxangelesk'in yardımı ve vasatatı ile, General Dutov'a bizim aleyhimizde "Bunlar Panislamist ve Pantürkist planlarla meşguldürler." diye ispidatta bulunarak jurnal ettiler. Alimcan İbrahim ve yoldaşları "Sosyal Revolüsyoner" fırkasına mensup olduklarından Kazaçilerle muhtariyet meselesinde işbirliği yapmamızı bir reaksiyon hareketi gibi göstermeye çalıştılar. Ben kendisine General Dutov'un bizi ancak muvakkaten tuttuğunu, muhtar Başkurdistan ile Kazakistan'ın birleşerek askerî bakımdan kuvvet kespettiğini gördüğü gün aleyhimize döneceğini, maksadımız tahakkuk edinceye kadar otonomi ve federasyon prensibine taraftar olan herkes ve zümre ile işbirliği yapacağımızı söyledim. Maalesef bu sözlerim de general Dutov'a hemen o gün eriştirilmiş oldu. Hülasa Küçük Başkurdistan'ın "Şarkî Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri İttifakı" fikrine yahut Kazanlılarla birlikte Tatar kültürü fikrine kongrenin ilk günlerinde çok farklı fikirler karıştırıldı. Fakat Alimcan İbrahim nihayet teşebbüsünün kendi tabiriyle "ekseriyetin kaya gibi sert iradesine çarptığını" görerek propagandasından vazgeçti ve Ufa'ya döndü.

Bugüne kadar Merkez Şura'ya riyaset eden Şerif Manatoğlu, Yalan Kantonu Başkurtlarından idi. Vaktiyle Petersburg'ta Psikonevroloji Enstitüsüne devam etmiş, sonra İstanbul'a, oradan da İsviçre'ye gitmiş; İsviçre'de de Lenin'le tanışmış olduğundan komünistlere kuvvetle mütemayil bulunuyordu. Halbuki kongrede en mürteci zümre olan Abdülhay Kurbanali zümresi ile bize karşı birleşti. Kongrede 10-15 kişiden ibaret küçük bir ekaliyet teşkil eden bu zümre Şerif Manatoğlu'na nümayişkarane bir adres ve bir kürk takdim etti. Şerif Manat bunlarla birlikte Alimcan İbrahim'in "Tatar-Başkurt Ştad"ı fikirlerine temayül gösterdi. Yüzden fazla olan ekseriyet ise benim tarafımı tutarak bana gümüş çay takımı, üzerinde gümüşlü yazıları olan el çantası ve matbu bir adres takdim etti. Benim için hayatımda milletimden elde etmeye muvaffak olduğum en güzel, en samimi ve candan gelen bir mükâfat bu olmuştur.

Kongre kararlarından ekseriyetin layihalarına her vakit karşı koyan Şerif Manatoğlu bu dakikadan sonra milletin gözünden düştü, gayesinin hükümet reisi ve reisicumhur olmak olduğu ve buna erişmek için nameşru vasıtalara tevassül etmekte olduğu tahakkuk etti. Biz ise (yani ekseriyet ise) cumhuriyet ilan etmediğimiz gibi reisicumhur bulundurmamak, sadece "Başkurdistan ülke muhtariyeti" ilan etmek ve muhtar ülkeyi de "bir hükümet reisi" eliyle idare etmek kararını kabul ettik. Bu karara göre Başkurdistan'da millete iyi hizmeti ile imtiyaz eden, mütevazi, halkça

sevilen avukat Bekbayoğlu Yunus hükümet reisi, Zeki Velidi reis muavini, Sait Miras dinî işler, İldarhan Mutin maliye, Abdullah Ethemoğlu maarif, Aitbayoğlu ziraat işleri müdürleri, ben ise reis muavinliğinden başka bir de dahiliye ve harbiye işleri müdürleri olarak intihap olunduk. Harbiye işlerinde bana genç subaylardan Qaramışoğlu Emir muavin seçildi. Bir de Başkurdistan ordu işleri için "Başkurt Askerî İdaresi" (*Başkirskoye voyskovoye upravleniye*) tesisi karar altına alındı. Bunun reisi olarak da Zeki Velidi intihap olundu. Kongrede bulunan subaylardan Qaramışoğlu Muhtar, Mağazoğlu Abdullah ve Edilbayoğlu Abdullah altın maden ocakları bulunan Baymak mevkiine giderek birinci Başkurt alayını teşkile memur edildiler. Bir de kongre 22 azadan mürekkep bir "Kiçi Kurultay" (Rusça *"Pred Parlament"*) *intihap* etti ve Başkurdistan'ın idarî taksimatı olmak üzere kantonluklara taksim planını kabul etti. Aynı günlerde devam eden Kazak-Kırgız Kongresi de aynı şekilde 25 Aralık'ta kararlar kabul ederek muhtariyet ilan etti. Khoqand'da toplanan Üçüncü Türkistan Kongresi de 10 Kânunevvel (eski hesapla 28 Sonteşrin'de) yani Başkurdistan'ın ilanından 13 gün sonra Türkistan'ın muhtariyetini ilan etmişti ve Hariciye Vekili olarak tayin olunan Mustafa Çokayoğlu Orenburg'a gelerek Kazak ve Başkurt kongrelerine iştirak etti. Ukrayna ile "Cenub-i Şarkî ittifak" ismiyle bir ittifak vücuda getirmek isteyerek Don Kazaçileri ile anlaşma meselesi müzakere edildi. Ukrayna ile anlaşmak fakat Don Kozaçilerine yanaşmama kararları alındı.

Kongre için hazırlanan üç haritadan "Şarkî Rusya muhtar Müslüman ülkelerinin ittifakı" haritası asıl gayemizi tebarüz ettirmişti. Bunu Kazak Kongresi azalarına da verdik. Başkurdistan ayrı bir cumhuriyet değil yalnız "Muhtar Başkurdistan" diye ilan edildi (Şarkî Rusya Müslüman ülkeleri ittifakına ve federal Rusya'ya dahil bir muhtar ülke). Kendisinin ayrı bir bayrağı yoktu ve ayrı bayrak fikri asla ileri sürülmedi. Bu münasebetle Kazanlılardan bazılarının Tatar-Başkurt yahut İdil-Ural diye bir bayrak icat etmek fikri dolayısıyla Fethülkadir Süleyman "Başkurdistan'ın bayrağı Türkistan'ın bayrağıdır, Başkurt halkını bu bayraktan çevirmek ve yüzünü Moskova'ya döndürmek için ikinci bayrak olamaz." dehşetir. Başkurdistan, Kazakistan Rusya'ya federasyon azaları olarak dahil olacakları için ayrı bir mali sistem, ayrı para bahis mevzuu olamadı; ordunun da Rus umumî kumandasına tâbi kalacağı kabul edildi; başka türlü de düşünülemezdi. Hemen orada bulunan subaylardan Mağazoğlu Abdullah ve Abdullah Edilbay, Baymak mevkiine giderek ilk Başkurt alayının teşkiline memur edildiler ve Semipalat şehrini merkez etmek üzere orada Alaş Orda hükümetini teşkile karar verdiler.

Kongre dağıldıktan sonra ordu teşkili ve mahallî kantonluklar idareleri tesisi işine bütün kuvvetle başlandı. 5 Sonkânun 1918'de Lehli zabitlerden Pritz isminde birisi muavin tayin edilerek Abdullah Mirasev Baymak'a gönderildi. Orenburg Kazaçi hükümeti bize bir miktar silah verdi. Daha muhtelif mahallerde eski hükümetten kalan silahlar ele geçirildi. Bununla birinci alayın teşkiline başlandı. Yalnız para yoktu.

Bunun da çaresi bulundu. Orsk tümeninde bulunan çarlık rakı fabrikalarına (Samakin Zavodı) el koyduk. Burada bulunan rakıları Rus köylülerine satıp bir hafta 10 günde 400.000 Rus rublesi kadar para topladık. Fakat Samar ve Buzuluk şehirlerini işgal eden Kızıl Ordu da gittikçe yaklaşıyordu ve 18 Sonkânun 1918'de Kızıl Ordu Orenburg şehrini işgal ettiler.

§49 **Başkurt Hükümeti ve Sovyetler**

Başkurt hükümetinden Şerif Manatoğlu Kazan'daki Müslüman Askerî Şurası ile Başkurdistan ve Başkurt ordu teşkilatı meseleleri hususunda konuşmak için Kazan'a gönderildi. Onu lüzumu olursa, Moskova'ya gidip cumhuriyetimizin Sovyet hükümeti tarafından kabul olunması hususunda çalışmakla vazifelendirmiştik. Orenburg'ta Sovyetlere mukabelenin manasızlığını düşünerek bu şehrin müdafası ile meşgul olan Rus Kazaçilerine hiçbir yardımda bulunmadık. Orenburg'ta bulunmarak kendi ülkemizin idaresinin mümkün olacağını, olmazsa da Baymak'a girmek mümkün olacağını zannetmiştik. Şehirdeki Bolşevikler buna söz vermişlerdi. Alaş Orda azaları Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursun, Miryakup Dulat bozkırlara kaçtılar. Biz şehrin işgalini müteakip kaçmadık. Bolşeviklerin reisi Tswilling'e gidip meramımı anlattım. Bu zat müşterek bir içtima topladığı zaman Tatarlardan Burhan Şeref, Kelimullah Mesenov kendilerini Bolşevik, bizi de Sovyet düşmanı göstererek mütlhiş iftiralarda bulundular. Bilhassa Baymak'taki askerî teşkilatımızı Rusya aleyhine bir hareket gibi gösterdiler ve bunu dağıtmakta Bolşeviklere yardım edeceklerini vaat ettiler.

Ertesi gün Tswilling beni çağırarak Baymak'taki askerlere gidip onlara Sovyetlere itaat etmeleri yolunda talimat vermemi ve Moskova ile temasa girmemi tavsiye etti. Ben de meseleyi hükümet azalarına anlatarak Allahberdi Cafer ile beraber Baymak'a hareket ettim. Qadirşah köyünde bütün subaylarımızla beraber bulunduk. Mahallî subaylar bizim kurtuluşumuz yolunda görüşmek kararını müttefikan vermiş idiler. Alayın erleri ile de görüştük ve onların namından Moskova'ya Sovyet hükümetine teşrik-i mesaiye hazırlandığımızı bildirerek telegram gönderdik, fakat ben gider gitmez Tatarlar aleyhimizde epeyi çalışmışlar. Allahberdi ile Orenburg'a geldik. Derken 4 Şubat'ta (1918) kendilerini tam Bolşevik askeri olarak yazdıran Tatar Harbî Şurası, Orenburg Sovyetleri'nden, bizi yani Başkurdistan hükümet azalarını hapsetmek için müsaade almış; bunun üzerine gece yarısı evimi basarak kendi aralarında bozuk Rusça konuşan birçok asker, yani Tatar askerleri beni tevkif ederek hapishaneye götürdüler. Halbuki beni kabul için hapishaneye hiçbir emir verilmemiş imiş. Bu işin sırf Tatarların işi olduğu tahakkuk etti ama onlar nasılsa bu emri de elde ediverdiler ve bizi umumî hapishaneye soktular. Tevkif olunanlar ben, Abdullah Ethem, Sait Miras, Allahberdi Cafer, İldarhan Mutin idik. Her birimiz evlerimizde uykudan kaldırılarak tevkif edilmiş idik. Hapishanede Tatarların misafiri olduğumuzu 5 Şubat tarihli *İzvestiya*

Orenburgskago Sovyeta gazetesinde ilan olunan "Başkurdistan hükümeti azalarını aksi inkılâpçılıkla (devrimlere karşı olmakla) itham eden Tatar harbi komitesinin Başkurt hükümetini tevkif etmek için kendilerine müsaade edilmesi hakkındaki istidası müzakere edilerek bu dilekçenin kabulüne karar verildi." şeklindeki bir zabıttan anladık. Aynı Orenburg Müslüman Komitesinin Orsk şehrindeki bir şubesi bu şehirdeki Rus-Sovyet garnizonu komutanı Baranov'a, Baymak'taki Başkurt alayını Sovyet aleyhtarı göstererek jurnal etmiş ve bunun neticesinde Baranov bir Rus kıtası ve Tatarlar ile birlikte Baymak altın ocaklarına hareket etmiş; ancak bir ziyaret ve müşavere için geldiğini bildiren Baranov 20 Şubat'ta bu ocaklara (fabrikaya) gelip alay kumandanları olan Abdullah Umran Mağazoğlu ve Abdullah Edilbay ile diğerlerini müşavere için diye meclise çağırmış ve orada yakalayıp, hiç soruşturmadan hemen kurşuna dizmiştir. Bu vakit alay ancak daha teşekkül halinde idi; kumandanı olan Muhtar Qaramış orada bulunmuyordu. Baranov, şair Habidullah Abidoğlu ile başkalarını öldürmeden serbest bırakmış ve kendisi Başkurt askerleri ile çarpışmanın muhakkak olduğunu görünce hemen kaçmıştır. Bu hadise Başkurtlar arasında Sovyetler'e karşı silaha sarılmaktan başka bir çare bulunmadığı kanaatinin yayılmasına sebep olmuş ve bu mücadele için her şeyden önce bizi hapisten kurtarmak gerektiği düşünülmüştür. Ahali tarafından Moskova'ya delegasyon ve Orenburg vilayet Sovyet komitesine de delegeler gelerek bunlar bizim kurtarılmamızı talep ettiler. Bu talep arttıkça bizim Başkurtlar arasındaki nüfuz ve itibarımızın büyüklüğü anlaşıldı ve neticede "Tatarların misafiri" olarak hapsedilen bizler artık Rusların kendi "misafirleri" olduk. Bunu gören Orenburg Müslüman (Tatar) Askerî Şurası azalarından önce bana talebe olan Muhammed Tahirov hapishaneye hediye olarak bazı yemekler getirip yanıldıklarını anladıklarını, fakat iş işten geçmiş olduğunu söyleyip ağladı. Muhtar Qaramış Times taraflarında köy köy gezerek Başkurt büyüklerini görüp Sovyetlere karşı kıyam hareketi teşkiline hazırlık yapıyordu. Bundan haber alan Orenburg'un Bolşevik valisi Tswilling hapishaneye gelerek bu halin bizim hapishanedeki vaziyetimizi kötüleştireceğini, silaha sarılmak isteyen Başkurtların bu fikirden vazgeçerek silahlarını Sovyet hükümetine teslim eylemeleri yolunda emir vermemi, eğer bunu bir hafta zarfında yapmazlarsa bizim hafta sonunda kurşuna dizileceğimizi bana söyledi ve beni diğer tutuklu arkadaşlarımdan ayırarak ayrı bir mutena hücreye hapsettirdi. O zaman Şimali Kafkasya Nogayları tarihine dair Petersburg ve Moskova arşivlerinden topladığım materyali tanzim edip temize çekmekle meşgul oluyordum; yani kitaplarının hapishaneye getirilmesine ve çalışmama müsaade edilmişti. Tswilling elimdeki bütün kitap, yazı, kağıt ve kalemleri de aldı. Bu aralık bizi bir iki defa istintaka çağırdılar. İstintaka esas olan tayib maddesi (*obvinitelnıy materyal*) Orenburg'ta neşrolunmakta olan *Kazaç'ya Pravda* gazetesinde Fatih Kerimi'nin biraderi Kamil Kerimi ile İbrahim Bektençay tarafından yazılıp neşredilen "Başkurt hareketi" ünvanlı makaleler idi. Bu yazılarda Başkurtlar arazi

sahibi ve monarşist feodaller olarak tavsif edilmiş, hatta eskiden Başkurtların Rusya'ya karşı kıyam hareketleri dahi arazi sahiplerinin menfaat icabı hareketleri gibi gösterilmiş, ben de bunların ideoloğu olarak tanıtılmıştım. Biz tevkif edilir edilmez Kervansaray'da Başkurdistan Millî Hükümeti tarafından işgal edilen binalara da bir Kızıl Başkurt hükümeti kuruldu. Bunun reisi Ufa taraflarından Bahaeddin Nurimanov ile Orenburg Tatarlarından Devlet Şerifov idi. Bunlar bizim hükümetin paralarına el koydular; hükümetin naşiri efkarı olan *Başqurt* gazetesini de Sovyet ruhunda neşre devam ettiler. Fakat halk nazarında hain telakki edilen bu eşhasın yegâne işi Orenburg valisi Tswilling'e uşaklık etmekten ibaretti.

§50 **Dağlarda Kıyam Hazırlığı**

Derken, 3 Nisan'da bir hadise oldu. Bizim idamımız için verilen bir haftalık mühletin geçmesine yalnızca bir gün kala Orenburg Kazaçileri ve onlarla beraber bir kısım Başkurtlar şehrin, hapishanenin bulunduğu kısmını gece yarısı bastılar. Hapishanedeki Rus Kazaçi siyasileri ile birlikte biz de kurtulduk. Ben hapishaneden çıktıktan sonra umumî odalarda oturan arkadaşlarımın ve kurtarmaya gelen Başkurtların ne tarafta olduklarını hapishane yanındaki Kazaçilerden sordum, onlar da benim daha evvel çıkarılmış olduğumu zannedip arkadaşlarımın hızla gittikleri bir sokağı gösterdiler. Ben de o istikamette gidiyordum, her taraftan ateş ediliyordu; şiddetli bir savaş sahası gibiydi. Bolşevikler hapishane semtini tekrar elde etmek için can atıyorlardı. İlkbaharda karlar erimiş olduğundan her taraf su içinde idi. Benim ayaklarımda "prima" denilen keçiden mamul çizmeler ve üzerimde kürk olduğundan hapisten kaçmış olduğum anlaşılıyordu. Kızıl askerlerden biri gelip beni tevkif ederek tenha bir sokağa soktu ve orada kendisinin benim talebem olan bir Tatar genci olduğunu anlattı; kim olduğunu anladım. Kazanlı müverrih ve lisaniyatçı Cemaleddin Velidi'nin kayınbiraderi imiş. Bu genç beni doğrudan doğruya Cemaleddin Velidi'nin de yaşamakta olduğu Yayık köprüsü tarafındaki evlerine götürdü. Oradan Şair Miras ve Abdullah Ethemov'larla haberleşerek dağlara kaçacağımı bildirdim. Bir kızak kiralayarak hemen o gün, ölülerle dolu olan caddelerden geçerek Qargalı'ya ve oradan Toqçuran üzerinden Abdullina istasyonuna ve oradan Ufa'ya gittim. Maksat gittiğim yol konusunda yanılmasını sağlamak ve Ufa'da bulunan arkadaşlarımızla bazı istişarelerde bulunmak idi.

Buraya gelsem Baymak alay kumandanı Muhtar Qaramışoğlu'nun ve Salah Atnagul oğlunun ve başka birçok zevatın orada bulunduğunu gördüm. Ben gizleniyordum. Burada dağa mı çıkmak yoksa Moskova'ya mı gitmek meselesi müzakere edildi. Çünkü ben Moskova'da "af" edilmiştim. Hatta bu af Orenburg vilayeti Sovyetlerine haber verilmiş ise de nazarı itibara alınmamış imiş beni Moskova'ya davet ediyorlarmış. Bu da Sovyet hükümetinin bir "Tatar-Başkurt Cumhuriyeti" kurmak planları ile bağlı idi. Bu mesele ayrıca izah edilmek ister. Sovyet hükümetinin Stalin tarafından idare olunan "Milletler işi komisarlığı"nın yanında bir

"Merkez Müslüman komisarlığı" kurulmuştu. Bunun başında Tatarların kıdemli komünistlerinden Mollanur Vahidov bulunuyordu. 1918 senesinin başında Başkurdistan'dan Kazan'a giden Şerif Manatov Kazan'da Sovyet rejimi tesis ettikten sonra Müslüman Şurası dağıtılmış olduğundan Moskova'ya gitmiş ve orada Mollanur Vahidov ile birleşmişti. Orada Tatar muharriri Alimcan İbrahim bulunuyordu. Bu Alimcan İbrahim Ufa'daki millî idare meclisi tarafından Aralık ayı sonlarında Üçüncü Başkurt kongresine gelerek Tatar-Başkurt Cumhuriyeti kurmak namına tekliflerde bulunmuştu. Fakat biz Kazanlılarla birleşerek ayrı bir devlet kurmak fikri yerine Küçük Başkurdistan olarak Büyük Türkistan'a iltihak etmek fikrine sadık kalmıştık. Alimcan kendi fikrini Moskova'ya giderek Sovyetler'in yardımıyla kabul ettirmek gayesini takip etmişti. Mollanur Vahidov da bu fikri kabul ederek Stalin'e anlatmış o da kabul etmiş ve Mayıs ayında Tatar-Başkurt Cumhuriyeti planlarını müzakere etmek üzere bir kongre toplamak kararını vermişlerdi. 10-17 Mayıs tarihlerinde mezkur kongre toplandı. Orada Stalin bir nutuk söylemişti. Buna göre "Tatar-Başkurt", "Kırgız", "Türkistan" muhtariyetleri şeklinde üç muhtar ülke olacaktı. Bu hareket hakkında Azim Kasımoğlu'nun idaresinde "Tatar-Başkurt Cumhuriyeti" isminde 60 sahifelik tatarca bir risale Moskova'da 1918'de neşredildi. Bunun dışında Alimcan İbrahim'in Tatarlar ve Başkurtlar arasında muhtariyet hareketleri ve aleyhtarları olan ünitaristlerin hareketleri hakkında güzel bir makalesi vardı. İşte Mayıs'ta toplanacak olan bu kongreye ben de davetli idim. Gidersem Ufa'da hemen kendimi resmen tanıtarak trene binip Moskova'ya gidebilecektim. Fakat ben bu Tatar-Başkurt Cumhuriyeti fikrinin bir tuzak olduğunu ve gayri ciddiliğini görerek kabul etmedim ve Muhtar Qaramışoğlu ile onun da arzu ettiği vechile beraberce dağlara çıkıp çeteler teşkil etmek kararını kabul ettim. Nisan ortası idi. Her tarafta karlar eriyordu. Bilhassa Ural'ın dağlık mıntıkalarında erimiş derin karlar ve taşmış nehirlerden geçmek çok müşkül idi. Her ikimiz köylü Başkurt elbisesi giyinerek Arxangeleskiy ve Asqın (Rusça ismiyle Şamov) fabrikaları yoluyla gelerek Ak-Edil nehrini geçip Tamyan-Qatay kantonluğunda Ahmet köyünde teşkilata başladık.

Yolda Asqın fabrikasında Kızılların ellerine geçtiysek de, Kızıl Ordu'da çalışan ve bizi tanıyan köylüler bizim buradan kaçmamıza yardım ettiler. Başlı başına uzun bir macera olan bu vakanın tafsilatını vermekten vazgeçiyorum. Hülasa, biz geceleyin bir mucize gibi fabrikada hapis kalmaktan kurtulduk. Sabaha kadar Ak-Edil nehrini geçtik ve Aznagul köyüne geldik. Bizi takip eden Rus Kızıl Kıtası nehre geldiğinde nehrin buzları erimişti. Böylece bir tesadüf eseri olarak buradan da kurtulduk.

Tamyan-Qatay kantonluğunun reisi Talha Ağaydaroğlu ve milis (polis) reisi de Musa Murtazin idi. Bunların gayretleriyle biz buradaki milis teşkilatını büyütmek yolunda uğraştık ve Ahmet köyünün camiini merkez edinerek oraya bir teksir (şapilograf) makinesi yerleştirdik ve hitapnameler bastırdık; aynı zamanda Sibirya'da bulunan müttefik mümessillerine ve ayrıca Japonlara müracaat ederek muhtıralar yazdık.

Japonlara Talha kendisi gidecekti. Lüzumu olursa Japonya'ya kadar gidecekti. Aynı zamanda Başkurdistan hükümet azaları ile diğer bazı muteber ve nüfuzlu zevatın Kostanay'da onun bildiği bir zatın (muharrir Abdullah İsmeti'nin babasının) evinde buluşup konuşması kararlaştırıldı.

Burada iken Bolşevikler bize bir gece baskını yaptılar fakat ahali içinde bunu haber alan birisinin bize bu işi vaktinde haber vermesiyle, biz bu baskına karşı tedbirler aldık. Muhtar Qaramış'ı burada milis teşkilatını tevsi işiyle tavzif ederek bıraktım; ben ise Talha ile birlikte Akhund köyünden Tüngatar Başkurtlarıyla beraber Tülek köyüne gelerek altın maden ocakları sahibi olan Adilşah Devletşah oğlu'na geldik. Bu zat Başkurdistan'ın iş adamlarından en kudretlisi ve insan olarak da bildiklerimin en mükemmeli idi. Fabrika kurmasında da millî gaye ve yerli ahaliye yardım ile onları Rus fabrikaları esaretinden kurtarma gayesini takip ediyordu. O Talha'nın seyahatini altın para ile temin etti. Ben de Çilebi üzerinden Yalan kantonluğuna gelip Musa Kelim ve Alimcan Tagan'a gittim. Alimcan'ı Musa Kelim'in evine çağırarak görüştüm. Musa Kelim de buralarının en muteber ve münevver zengin zatlarından birisi idi. Kongrelere iştirak etmişti. Alimcan ise yüzbaşı (*paruçik*) rütbesinde bir subay olup Yalan kantonunun reisi idi. Her yerde yapılan konuşmalarda Rusya'da Sovyetler'e karşı bir kıyam hareketi olursa ona tam olarak hazır bulunmak ve kıyamı başlanırsa hemen iltihak etmek gerek"[*] diye söz verdik. Köylü ve Kazaçilerin isyanı da her yerde bekleniyordu.

§51 **Çekoslovak İsyanı**

Buradan ben Troytsk'a geldim. Burada Tamyan Katay Başkurtlarından Muhammet Halife'nin evinde, sonra bir dervişin evinde misafir kaldım. Troytsk'da birleşme noktamız muallimlerden Mollacan Halikoğlu idi, ki Başkurt hareketine iltihak etmiş kongreye iştirak etmiş bir münevverdi. Kendim Mayıs ayının ortalarında Kostanay'a gidip geldim. Abdullah İsmeti'nin babasına misafir oldum. Fakat buradan dönerken 22 Mayıs'ta Çilebi'de Çekoslovak isyanının haberi geldi. Talha da Troytsk'a gelmişti. Kostanay toplantısından vazgeçtik. Hemen Yalan Kantonu merkezine hareket edip, Bodyas köyünde Musa Kelim'in evine gelerek, Alimcan'ı da oraya çağırdık; Çekoslovak hareketine iltihak kabil olursa iltihak etmeyi ve kendisinin de oraya gelmesini söyleyerek Talha'yı Moskova'ya gidip Japonlarla görüşmesi için trene binmesi gayesiyle Çömlek istasyonuna gönderdik. Buradaki emin şahsiyetlerden birisini Çilebi'ye Çekoslovak reislerine gönderdik. Başkurdistan hükümeti reisi namına bir mektup ile Başkurtları seferber ederek kıyam hareketine iltihak edeceğimizi bildirdim. İki gün sonra, zannederim 1 Haziran'da kendim de Çilebi'ye geldim. Burada "Çekoslovak Millî Şurası"nın reisi Bogdan Pavli ile görüştüm. Mütenekkiren gezmekte olduğumdan sade bir köylü olarak yanına girdim. O buna hiç ehemmiyet vermeden benimle Başkurdistan

[*] [Aslında eksik olan bu cümle, *BşRT* (1994) esasında tamamlanmıştır. ..TT[

hükümet reisi olarak konuştu. Başkurtları seferber edersek para ve silah vereceğini anlattı. Ahiren Çekoslovak elçisi olan bu zat bende çok iyi bir intiba bıraktı; her şeyi etraflıca konuştuk; bunların karargâhları istasyonda ve vagonlarda bulunuyordu. Bu zatlar, bizim Başkurdistan'ın otonom bir ülke olmasını tabii hakkımız olarak kabul ettiler ve Rus ordularını teşkil etmek işini iltizam eden general Xanjin ile de konuşacağını söyleyerek, hemen işe başlamamızı teklif etti.

§52

İlk Başkurt Alaylarının Teşkili

Genereal Xanjin ile ben konuştum. Bu zat burada kolordu kumandanı ünvanını almıştı. Fakat henüz elinde hiç asker yoktu; silah ve mühimmatı ise epeyi vardı; bundan bir kısmını bize, diğer kısmını da Çeklere verecek oldu. Ben ve Argayaş, Yalan kantonluklarından gelen arkadaşlarım Nura'zam Tahiroğlu, Taqi İsmeti, Talha Agaydar ve Alimcan Tagan ile bir taraftan Başkurdistan hükümet müesseselerini teşkil etmeye, diğer taraftan da ordu toplamaya başladık ve 10 Haziran'da Çilebi tümeni (*uyezd*) Başkurtlarına beş senelik seferberlik ilan ettik. Başkurdistan Hükümeti namına yapılan bu seferberlik ilanının muvaffakiyetine birçok arkadaşlar inanmıyordu, çünkü Başkurt Millî Şurası ve Başkurdistan Hükümeti, bilhassa ben, Orenburg'ta bulunduğumuzdan bu taraflarda kendimizi tanıtmamış olacağımız zannediliyordu. Fakat seferberlik ilanı Hükümetimizin halk içinde sonsuz itibar, nüfuz ve otoritesi olduğunu gösterdi. Çağırılan bütün bu uluslardan (*volost*) istenilen beş senelik askerden hiçbiri geri kalmadan gönüllü olarak askerî şubelere geldiler. Gelenlerin çoğunu Çilebi'ye, Argayaş ve Mehmetgul uluslarının askerlerini de Argayaş'a getirerek alayların teşkiline başladık.

Askerî işte bana yaver sıfatıyla yardım eden zat Polonya Müslümanlarından İsmail Muhliya olmuştur. Bununla ve diğer arkadaşlarla her şeyden evvel "Başkurt Askerî İdaresi"ni (*Başkirskoye voyskovoye upravleniye*) kurduk. Birinci Başkurt Piyade Tümeni (*diviziya*) ve İkinci Atlı Başkurt Tugayı (*brigada*) ekserisi teşkiline başladık. Birinci Piyade Tümeninin birinci ve ikinci alaylarını bu tarafta, üçüncü alayını Zalatoust tümeninde, birinci atlı alayı Ak-Edil'de Tamyan-Qatay kantonluğunda teşkile başlayacak olmuştuk; bu karar tatbikata geçirilmeye başlandı. Birinci piyade alayın birinci bölüğü (*batalyon*) ekserisi mahalli tüfenklerle mücehhez olarak, Argayaş'ta teşkil edildi ve hemen Çeklerle birlikte harbe giderek Bolşevikleri o taraflardan, Kayaş mıntıkasından çıkardılar. Kurtarılan Börü, Qunsay, Qarabulay uluslarından da (*volost*) aynı şekilde asker teşkil edildi. Oraya kendim gittim. Burada ikinci bölük (*batalyon*) kuruldu. Kaçan Bolşeviklerden çok ganimet alındı, her iki bölüğün silahı ve üniformları da hep yeni oldu.

Bu tarafların diğer uluslarının toplanış yeri Çilebi şehri idi, onlar buraya geldiler. Birinci piyade alayının 3. bölüğünü teşkil ettik ve buna da aslen Kügerçin köyü Tatarlarından stabs Kapitan Haris Tuymakayev'i

kumandan tayin ettik. Bundan kısa bir süre sonra da bu zatı bütün birinci alaya kumandan tayin ettik. Bu alayın teşkilinden geri kalan askerlerden ikinci piyade alayı kuruldu. Buna da teğmen Abidov kumandan tayin olundu. Çünkü henüz başka yüksek rütbeli subaylarımız yoktu. Çilebi vilayetinde hükümetin tahsildarları da vergi topladılar. Bunu da ahali büyük bir şevkle yaptı.

Tamyan-Qatay kantonluğunda, keza Verxne-Ural ve Troytsk *uyezdlerinden* (kazalarından) Başkurdistan'a girmeyen köy ve nahiyelerin Başkurtlarına da seferberlik tamim edilerek bunlar bizim alaylara alındılar. Ne var ki, bu taraflarda da silah ve mühimmat hiç yoktu. Bu cihetten bu gelenleri mahalli milis teşkilatına taksim edip, cephane elde edildikçe kendilerinden askeri kıtalar teşkil edilecek oldu. Fakat bir talih eseri olarak Tamyan-Qatay milis teşkilatı reisi olan Muhtar Qaramış ve Musa Murtazin'in eline külliyetli miktarda silah geçti. Daha Sovyetlerin elinde olan Miyes kasabasından Bolşevikler ve Verxne-Ural şehrindeki Kızıllara meşhur Kaşirinlerin idaresindeki Bolşevik Kazaçilere külliyetli yardım göndermişlerdi. Bundan hız alan Muhtar Qaramış ve Murtazin bunları basarak, onları Edilbaşı'na (Beloretsk) getirdiler ve önce verilen talimata göre birinci Başkurt süvari alayı orada teşkil edildi. Fakat Muhtar Qaramış burada hastalanarak vefat etti. Güzel koraycı olan Muhtar Qaramış benim komşu köyüm olan Makar karyesinden *Bugünkü Türkistan*'da (s. 293) zikredilen Yusuf Mayor Qaramış'ın ve eski Qaramış Tarhan'ın ahfadından idi. Mükemmel bir asker ve teşkilatçı idi. Yerine muavini olan Musa Murtazin geçti. Musa, Çar zamanında orduda çavuş olan birisi idi ve Tamyan-Qataylarındandı.

Aynı yılın Temmuz ayında Bolşeviklerden temizlenen Zalatoust ve Ufa tümenlerinin Başkurtları da seferber edilerek Zalatoust şehrinde toplandılar ve bunlardan üçüncü piyade Başkurt alayı teşkil edildi. Kumandanlığına *paruçik* (yüzbaşı) Alimcan Tagan tayin edildi. Buraya (Zalatoust) kendim gidip teşkilatı tamamladım, Çeklerle birlikte iş gören Miralay Kappel de kıtalarına iltihak, ederek muhtelif yerlerde Bolşeviklerle harp etti ve memleketinden onları çıkardı. Alimcan Tagan kendi alayı ile bir aralık Ufa'da garnizon kıtası işini gördü.

§53 **Alaş Orda ile Semipalat'taki Müşavereler**

Bu aralık şair Seyitkerey Magaz ile birlikte Omsk'a gidip Sibirya hükümetini kurmuş olan general Grişin Almazov ile görüştük ve ordu için mühimmat cihetini temine uğraştık. Başkurdistan hükümetini bu Sibirya hükümetine resmen tanıttırdık. Seyitkerey'i buradan Semipalat'a, Alaş Orda hükümetine gönderdim. Kazakistan'la işbirliğinin planlarını kurmuş idik; onları götürdü. Seyitkerey orada, Semipalat'ın Kazak kısmını "Alaş Orda" diye ayrı bir şehir şekline sokmuş olan Alihan Bükeyhan'ın hükümet azaları ile temas ederek gönderilen suallere cevaplar aldı. Türkistan hükümetinin reisi olan Muhammedcan Ağa Tınışbay da orada dahiliye nazırı olmuştu.

Bununla birlikte Başkurdistan, Kazakistan ve Türkistan'ın umumî mukadderatına ait kararlar ittihaz etmişler; bunun bir kısmını yazılı olarak bir kısmını manzum olarak ezberleterek bana haber verdiler. Buradaki müzakereler 18-21 Temmuz tarihlerinde vaki olmuştur. Burada umumî siyasî vaziyet geniş mikyasta müzakere edilmiştir. Bu da Türkistan, Başkurt ve Kazak Cumhuriyetleri'nin, kararları umumî neticeler veren ilk müşterek kongresi olmuştur.

Haziran bidayetinden Ağustos başına kadar Çilebi'de Başkurdistan hükümetinin bütün şubeleri teşkil edildi. Bunları Çekoslovak ve Rus kıtalarının da yerleştiği küçük bir şehirde yerleştirmek mümkün olmuyordu. Zaten burada muvakkat kalıyorduk. Esas merkezimiz olan Orenburg'a taşınacaktık. Semipalat'ta alınan kararlar ve tasavvurlarımıza göre burası Başkurdistan ile Batı Kazakistan'ın müşterek idare merkezi olacaktı. Bu hususta Orenburg Rus Kazaçileriyle de anlaşacak olmuştuk. Orenburg Kazaçileri bu nehri Bolşeviklerden kurtarmışlardı. Biz de Çilebi'de teşkil edilen idare müessesemizin bir kısmını oraya nakletmeye başladık ve orada bir "askerî şube" (*Voyennıy otdel*) tesis ederek subaylardan Ahmet Biyişoğlu (Biyişev) ile hükümet azası Sait Miras'ı oraya gönderdik. Bunlar Times'de de kanton teşkilatı ve askerî şube açtılar. Bunlar her kanton merkezinde "kanton askerî kıtası" (*kantonniy otryad*) teşkil ettiler. Buna ahali kendi adlarıyla gelip yazıldılar. Her kanton reisi bu kıtaların reisi idi. Başkurdistan hükümeti nihayet, başında tekmil hükümet müesseseleri ile Orenburg'a göç ederek Kervansaray'da yerleşti. Çilebi hükümeti namına *Bayqurt* gazetesi çıkarılıyordu. Muharriri Fethülkadir Süleyman'dı (Abdülkadir İnan). Orenburg'ta *Başkurdistan Hükümet Haberleri* ismiyle Türkçe, *Vestnik Pravitelstva Başkiriyi* ismiyle Rusça birer yevmi gazete tesis ettik. Bunun Türkçesinin muharriri Rizaeddin Fahrettin'in oğlu Abdurrahman Fahrettin idi. Çilebi'deki gazetenin neşrine hükümet Orenburg'a taşındıktan sonra da devam edildi.

Burada Kıpçak, Üsergen, Bürcen, Toqçuran ve Yurmatı kantonlukları Başkurtları seferber edilerek 4. piyade kumandan ştabs Kapitan Nizamettinev idaresinde kuruldu. Fakat seferber edilen erler bidayette milis teşkilatında bırakılıp, bir süre sonra alay haline getirildi. Çilebi cephesindeki bütün askerler Orenburg'a getirildi, yalnız üçüncü alayı Ufa mıntıkasından koparmak olmadı. Bizim maksadımız Semipalat müzakerelerinde kararlaştırıldığı veçhiyle kuvvetlerimizi Orenburg'a Ak-Tübe taraflarından toplayarak, Taşkent'i kurtarmak ve orada bir hükümet kurmak idi. O aralık birçok Türkistanlılar Orenburg'a gelmişti. Ahiren Buhara hükümetinin harbiye nazırı olan Abdülhamit Arifoğlu ve Özbekistan'ın büyük şairi Çolpan da geldi; Abdülhamit Arif bir aralık hükümete başkatiplik de etti. Bu Rusça tahsil etmiş bir gençti.

§54 **Samara'daki Müşavereler**

O aralık Ağustos ayında Samara'da müessis Rusya müessesan meclisi hükümeti teşkil etmişti. Biz ve Orenburg Kazaçileri ona tâbi idik. Bu hükümet en çok Es-Er fırkası mensuplarından müteşekkil olduğundan bizim millî meselelerimize nazarı pek müsaitti. Bilhassa millî işlere nezaret eden Vedenyapin, bizim hükümetimize ve teşebbüslerimize yardım etti ve bizim Başkurdistan hükümetini resmen tanıdığını ilan etti. Bizim gayemiz bütün Başkurt kıtalarını ve Orenburg, Turgay taraflarında teşkil edeceğimiz Kazak kıtalarını bir Müslüman kolordusu altında toplamaktı. Bunun için kumandan olarak da tanınmış Tatar generallerinden İşbulatov'u çağırdık. Samara hükümeti bunu da iyi karşıladı. Gerek bize gerek Kazaklara geniş miktarda silah ve mühimmat verdi. Kazaklara ait mühimmat hep bizim Başkurt ordu "indentdant"ı idaresinde bulunup ilk alaylarının teşkili işi ile de İkinci Başkurt alayının komutanı olan Abidov tavzif edildi. Ağustos ayının son yarısında biz "Doğu Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri Birliği" (federasyonu) planlarını bir daha müzakere ettik. Buna ait istatistik malumat toplanmıştı. 29 Ağustos ile 3 Eylül arasında Başkurdistan'dan ben ve hükümet reisi Yusuf Bikbov, Kazakistan hükümetinin reisleri olan Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursun, Türkistan hükümetinin reisi Muhammetcan Tınışbayoğlu Samara'da toplandık. Biz hepimiz *Uçreditel'noye Sobraniye* azaları olduğumuzdan Samara'da bu müessese namına kurulan "Müessesan Meclis Azalarının Komitesi" ismini taşıyan bu hükümetin konseyine dahildik. Buradaki toplantımız millî hükümetler teşekkül ettikten sonra toplanan ikinci umumî içtimamızdır. Ülkenin 1917 Temmuzu'nda kroki halinde tertip ve tab edilen haritası bu sefer Rusların "40 verstlik" haritası üzerinde çizilmişti. Buna göre bu Müslüman ülkeleri federasyonu satıh mesahası 4.010.139 kilometrekare olup, nüfusu 1911 ve Kasım 1917 hesaplarına göre 15.673.680 olup, bunun 12.833.129'u yani %82,54'ü Müslüman olup, 2.276.494'ü yani %17,46'sı gayrimüslim, Rus ve saire kavimler idi. Bu hudut dışındaki Türklerin hepsinin göç ettirilerek bu hudut içine alınması ve Tatarlar arasında muhtariyet fikrinin yaygınlaştırılması cihetleri kararlaştırıldı. Yani bu yolda propaganda yapılacaktı.[330] Bizim askerlerimiz Aq-tübe-Orsk cephelerinde harb ediyorlardı. Taşkent Kızılları hâkimiyetine son vermek mümkün olacak gibi görünüyordu. Bu hususta konuşmak için Buhara emirine mümessiller gönderdik. Ahiren Buhara Halk Hükümeti reisleri olan Osman Hoca ile Feyzullah Hoca da bir aralık Orenburg'ta bulundular.

§55 **Ufa Devlet Şurası**

8-23 Eylül'de Ufa'da "Rusya Devlet Müşaveresi"(*Gosudarstvennoye soveşçaniye*) oldu. Burada Tatarların büyükleri de toplanmıştı. Türkistanlılardan Samara'da bulunan Kazak hükümet azalarından başka Mustafa Çokayoğlu

da vardı. Bunlar da Samara kararlarını kabul ettiler. Müşterek mesai planlarımız hakkında burada da konuşuldu. Arada ihtilaflı olan hiçbir mesele yoktu. Yalnız Kazanlılardan birçokları o cümleden Ayaz İshaki, Miralay Beglov ve İşmuhammedov'larla "Sibirskaya Gostinitsa" otelinde bir konuşma oldu. Onlar Müslüman askerî kıtalarını o cümleden Başkurt ve Kazak kıtalarını, Omsk'ta general Boldyrev idaresinde teşkilini tasavvur ettikleri "Asya Şubesi"ne tâbi etmemi ileri sürdüler, fakat kendi millî kıtalarını bir müstakil kolordu (*korpus*) olarak birleştirmek yolunu tutan ve bunu Samara hükümetinin yardımıyla bilfiil tahakkuk ettirmekte olan Başkurt ve Kazaklar kendi kıtalarını bir ekaliyet sıfatıyla Rus ordularının Asya Şubesine tâbi kılmaya katiyen yol vermediler. Aynı meselelerin müzakereleri ikinci gün Osmaniye medresesi binasında da devam etti. Yusuf Akçuraoğlu o günlerde Ufa'da bulunuyordu. Alihan Bükeyhan, Muhammetcan Tınışbay ve ben onunla (Yusuf Akçura ile) konuştuk ve bizim hareketimize iştirakini isteyerek, hariciye vekaletini üzerine almasını teklif ettik. Fakat o Hilâl-i Ahmer mümessili olduğundan Türkiye'ye dönmesinin zaruri olduğunu anlattı. O zaman Türk ordularının Azerbaycan'a girmiş olduğunu ilk defa ondan öğrendik. Ufa şehrinde nizam intizam işini bu zaman Alimcan Tagan idaresindeki üçüncü Başkurt alayı iltizam etmiş bulunuyordu. Bu cihetten bizim Ufa kongresine gelen Ruslar üzerinde nüfusumuz vardı. Biz bu Canqı'da* Kadet ve sair "aksi inkılâpçı" fırkalara karşı *Uçreditel'noye Sobraniye* komitesi etrafında toplanan Es-Er Sosyal Demokrat ve saire fırkalarla beraber rey verdik. Ötekiler *direktorya* yani diktatörlük tarafları oldular, biz buna razı olmadık. Yalnız general Boldyrev'un *Uçriditel'noye Sobraniye*'ye tâbi olmasını kabul ettik. Fakat Orenburg'taki Kazaçilerin rehberi olan Dutov, Sibirya'daki müttefikler ve "aksi inkılâpçı" generaller ile birleşerek diktatörlük yolunu tuttu ve aynı trende Ufa Canqısından Orenburg'a dönerken münakaşalarda bulunduk. O, Orenburg taraflarında Başkurt kuvvetlerinin artmasına ve Kazak-Kırgızlarla birleşmesine karşı vaziyet aldılar ve Ufa'da bulunan üçüncü alayın Orenburg'a getirilmesine mani oldu.

§56 **Başkurtlar ve Tatarlar**

Tatarlar Sibirya ve Ufa generalleriyle birlikte "Asya Şubesi" yapmak teşebbüslerinden bir netice elde edemediler. Nihayet bunların bize muhalif olan ünitaristleri de yavaş yavaş bize iltihak etmeye başladılar. Önce bize muhalif olan Fatih Kerimi ve saire Başkurdistan'a gelerek maarif işlerinde yer buldular. Pek çokları orduda subay oldular. O cümleden Kazan'daki harbi şuranın reisi olan İlyas Alkin de gelerek memuriyet aldı. Fakat Orenburg'ta Kazaçilerin başlıkları bize düşmanca vaziyet almaya başladığında ve Sibirya'da da demokratik müesseselere ve *Uçreditel'noye Sobraniye*'ye karşı vaziyet alınıp diktatörlük

* [*BşBT* (1994) Canıp "kongreyye" müşavere olarak çevrilmişti. ... İ.T.]

kuvvetlendiğinde biz iki ateş arasında, yani kızıl ve beyaz düşmanlar arasında sıkışıp kalacağımızı gördük. Bu vaziyet karşısında hükümetimizin bir gün Orenburg'tan ayrılması ve Başkurdistan'ın ortasında bir yere yerleşmesinin icap edeceğini düşünerek, hükümet merkezini yavaşça Bürcen-Tüngevir kantonluğu merkezi olan Times kasabasına nakletmeye ve orada binalar vücuda getirmeye başladık. Bolşevikler 7 Ekim'de Samara'yı ve Kinel istasyonunu işgal edince biz hükümeti Baymak'a naklettik. Orenburg'ta ancak askerî idare, *voyskovoye upravleniye*, kaldı.

Zamanın tehlikeli olmasına rağmen Tatar ahali arasında "Rejimler değişiyor, kimin galip geleceği belli değil." diyenler çoğaldı ise de Başkurtlar arasında bu fikir asla yoktu, cephelerdeki çarpışmalara dair haberler ahaliyi daha çok canlandırıyordu. Ekim ayı başına kadar cenubi kantonlarının gönüllü kıtalarındaki asker sayısı 3500'ü geçmişti. Askerî İdaremiz 5 Aralık'ta bir emir neşrederek 2. atlı alayı kurup, buna subaylarından çok değerli bir genç olan Ahmet Biyişev'i, yine 6. piyade alayını teşkil ederek buna da Tatar subaylarından yine bir o kadar değerli ve benim en yakın arkadaşlarımdan Osman Terigulov'u kumandan tayin ettik. Bunlar ikinci Başkurt piyade tümenine tâbi kılındı (5. Alay, şimal kantonları Başkurtlarından teşkil edilerek, daha önce teşkil edilmiş olan üçüncü piyade alay ile birlikte, üçüncü piyade Başkurt Tugayı teşkil edecek olduklarından, planı bozmamak üzere cenup kantonluklarından kurulan gönüllülerden 6. piyade alay kurulmuştur).

§57 **Nazik Bir Zamanda Geniş Planlar**

Bu zaman çok nazikti. Buna rağmen Başkurdistan ile Kazakistan arasında çok güzel bir işbirliği yapıldı ve birçok planlar kuruldu. Bunlar hakkında *Bugünkü Türkili Tarihi* kitabımızdan (s. 370-376) şu parçaları naklediyorum:

"18 Haziran'da Aşkabad Menşeviklerin eline geçmekle, Azerbaycan'la Türkistan arasında münasebet yolları açıldı. Türkistan Müslümanlarını Türkiye hükümeti yanında temsil etmek üzere Taşkentli Sadreddin Han, Nureddin Bey, Seyyidnasır Mircelil, Türkmenistan'dan Emir Hacı Berdiyev ve Kızılsulu Mehmet Kulmehmetoğlu, Azerbaycan yoluyla hareket ettiler. Türkistan'ın eski Kazak münevverlerinden Şirali Lapin de İstanbul yoluyla Almanya'ya geçti. Bu zat, Türkistan tahtına Türkiye'den bir prens getirmek fikrinde idi.[331] Nitekim Türkiye'de Ziya Gökalp de "Yeni Mecmua"da o mealde bir makale neşretmişti.[332] Şirali Lapin, Türkistanlılar adına imparator Wilhelm ve Mareşal Hindenburg'a bir muhtıra da verdi. Fakat vukuat pek çabuk değişti. Aşkabad Hükümeti, o zaman Meşhed'e gelen İngiliz kumandanlığı nüfuzuna girdi. Eylül başında General Mallisson, Zakaspi (Hazar Denizi Ötesi) işlerine el koydu. Türk kuvvetlerinin Cenubî Kafkasya'daki faaliyetlerine ve Bakü'ye hareket ettiklerine dair malumat yoktu. Bilakis o vakit Ukrayna'yı işgal altında bulunduran Almanların içerden işlerinin karışmaya başladığına dair haberler geliyordu. Batı Alaş Orda ve Başkurdistan Hükümetleri,

Azerbaycan-Türk ve Aşkabad-Menşevik Hükümetleriyle temas etmeğe karar verdiler. Semerkant'ta Mahmud Hoca Behbudi ve arkadaşlarının, Aşkabad Hükümeti ve İngilizlerle temasa girmek fikrine geldikleri işitildi. O zaman maksat, her şeyden önce Türkistan'da hüküm süren korkunç açlığa karşı bir çare bulmak için, Edil havzasından zahire gönderilmesine engel olan Taşkent bolşeviklerini ortadan kaldırmak; Sibirya ve Zakaspi şartlarına uygun demokratik millî hükümet kurmaktı. Milletlerarası siyasî durumun acayip surette karıştığı bir zamandı. Her şey kıl üzerindeydi. Taşkent komünistlerinin durumu pek nazikti. Eğer Doğu Rusya Türk müstemlekeleri Özbek, Kazak, Başkurt, ve Türkmenler, Türkistan'ın içinde ve dışında iş gören ve o zamanın milletlerarası durumundan haberi olan bir umumî siyasî teşkilata malik olsalardı, manen ve ruhen bir oldukları halde, coğrafya şartları dolayısıyla ayrı kalan kuvvetleri ahenkli bir surette hareket ettirmek mümkün olabilir ve Türkistan'ın geleceği için büyük işler yapılırdı. Başkurdistan Hükümetinin, sayısı az, fakat muntazam askerî kuvveti, Türkistan yolunda Aq-tübe cephesinde hazırdı ve Taşkent Bolşevikleriyle dövüşüyordu. Zakaspi ve Khivya'da Türkmen kuvvetleri, Fergane'de Mehmet Emin Begin basmacı kuvveti vardı. Buhara emirinin amcası Seyit Ekrem Töre Şehrisebz (Keş) de mühim askerî kuvvet toplamıştı. Semerkant vilayetindeki Özbek ve Taciklerden de askerlik ruhunu muhafaza edenler (Açıl Beg, Behram Beg ve arkadaşları idaresinde) ona katılmışlardı. Fakat Bolşevik tarafında bulundular. Bolşevikler, Taşkent şehrinin Türk bölümünün idaresini Kemal Hoca adında bir yerli münevverin eliyle yapıyorlardı. Bütün bu durum, birkaç uygunsuz şartla bozuldu. Önce General Dutov ve ben, Buhara emirine mümessiller göndererek, Aral Gölü'nün şimalindeki ülkeleri elinde tutan Taşkent bolşeviklerini ortadan kaldırmak için, o zaman tamamen açık ve muhafazasız bulunan Kızılkum üzerinden Kazalı'ya 5000 kadar asker göndererek Semerkand tarafından demiryolunun kesilmesini teklif ettik. Emir, Quşbegi vasıtasıyla "kendisinin Taşkent bolşevikleriyle barış yapmış olduğunu ve onların kendi ülkesine saldırmayacaklarını" söyleyerek cevap verdi. O zaman İran'dan Horasan ve Buhara yoluyla Orenburg'a gelen Rus konsolosu Minorsky de Buhara'nın Taşkent bolşeviklerine karşı bir hareketle bulunmayacağını anlattı. Halbuki Emir, Kızılkum yoluyla iki alay asker gönderseydi, Taşkent bolşeviklerinin Aq-tübe cephesinden çekilecekleri ve Taşkent'te de dayanamayacakları muhakkaktı. Emir, Rusya aleyhine olabilecek herhangi bir hareketten çekiniyordu. Onca Petersburg ve Moskova'da kim oturuyorsa, "Rusya Hükümeti" oydu. Hülasa Emir ve Seyit Ekrem Töre, o zaman artık ölmüş olan Rus'un gölgesinden korktular; ben de dostlarımdan birine Emir'in cevabını teessüfle anlatırken şu mısraları yazmıştım:[333]

انـــها كـه بـزيـر فلك دور انـند
نـد كـاوان و خـران بـي دم افسـار
خـــريـنده بمـرد و رفـت و اينـها ز خـري
و ز بـــي خـبـري هـنز زيـر بـارنـد

bilakis "Karşı'ya gelerek kendilerine telkinatta bulunan Mahmud Hoca Behbudî'yi ve arkadaşlarını, Cedid'dir diye, vahşice kestiler (25 Mart 1919). Diğer taraftan Orenburg'ta da şöyle esefli bir olay oldu: O zaman Orenburg'ta diktatörlük tecrübelerinde bulunan general Dutov ve maiyeti ortadan kaldırılarak, Başkurdistan'dan ben, Kazakistan'dan Seyit Azim Kıdırbayev, Kazaçiler'den Ataman Kargin olmak üzere, üç kişilik umumî bir hükümet kurmak ve başkumandanlığa Albay Makhin'i tayin etmek yolunda bir tertibat alınmıştı (6 Sonteşrin 1918). Böyle bir teşkilat yapılırsa, yıl sonunda Aq-tübe cephesinden hareketle, Taşkent'te yuva kuran bolşevikleri kaldırmak ve Taşkent'te Başkurt ve Kazak ordusunu yerleştirmek, Fergane ve Semerkand kuvvetlerini birleştirmek mümkün olacaktı. Turgay vilayetinde Alaş Orda tarafından iyi silahlı bir Kazak alayı teşkil edilmişti. Argın-Kıpçakların yukarıda zikri geçen reisleri Abdülgaffar da, Bolşeviklere karşı tahrik edilmekteydi. Rus demokrat fırkaları ve "Müessisler Meclisi" azaları Orenburg'ta Dutov aleyhine olan bu teşebbüsü kolluyorlardı. Ural Kazaçileri de, yeni Orenburg demokrat hükümetine iltihak edeceklerdi. Fakat Orenburg'taki tertibat bir İslam subayının aptallığı ve başka birinin hıyanetiyle bozuldu. General Dutov, mukabil tertibat aldı.

Diğer taraftan Türkistan'daki tertibat da bir neticeye erişemedi. Ezcümle 1918 yılı Sonteşrin ve İlkkânun aylarında Taşkent demiryolları memurları, Sovyetler'e karşı cephe alıyorlardı. Taşkent Bolşeviklerinin Çar subayı Osipov, bunlarla ve sol Es-Erlerle temasta idi. Orenburg'ta Dutov ile biz de bunlarla teması temin etmek uğrunda çok çalıştık. Fakat 18-19 Sonkânun 1919'da Osipov, şehrin iç kalesini ve Bolşevik alaylarından birini ele geçirerek, isyan etti. Bütün Sovyet düşmanları ile temas temini için uğraştı. Taşkent ahalisi arasından bildikleri vasıtasıyla yerli Türkleri bu isyan hareketine iştirak ettirmek, iç kaledeki zengin silah deposunu onlara dağıtmak istedi. Fakat Taşkentliler buna icabet etmediler. Bunda en mühim sebep, Müslüman münevverlerinin Sovyet tarafını tutmaları idi. Rus Kozaklarının ve Osipov gibilerin zaferini, "inkılabın sonu" telakki eyleyen bu Müslüman münevverler, bilhassa Kazanlılardan nüfuzlu bir zümre, bizim Rus Kazaklarıyla anlaşarak hareket etmemizi her yerde lekelemeye çalışıyorlardı. Halbuki Aq-tübe'de cephe tutan bizlere, yalnız Başkurt ve Kazak kuvvetleriyle her iki Rus zümresinde, yani Taşkent bolşeviklerine ve Ural-Orenburg Kazaçilerine karşı koymak kabil değildi. Taşkentlileri, basmacılara ve Taşkent'teki Sovyet muhalifi zümrelere yardım etmek işine çağırmamız neticesiz kaldı. Taşkent'te bulunan Azerbaycanlı Efendizade Mehmet Emin ve Türkiyeli subaylardan Kazım, Ziya ve Haydar Beyler Türkistan'da Beyaz Rus hâkimiyeti yerleşmesine karşı fevkâlade hassas davrandılar. Macar ve Avusturya esirleri de, kâmilen Bolşevik tarafında bulundular. Bolşevikler, Taşkent şehrinin Türk bölümünün idaresini Kemal Hoca adında bir yerli münevverin eliyle yapıyorlardı. Halbuki Osipov, isyanında hemen ulema

zümresine dayanmak istediğini ihsas etti. Herhalde Buhara ve Taşkent gibi merkezler bu hadiselerde faaliyet gösteremediğinden, Sırderya ve Zerefşan havzasında Sovyet rejimi yaşamakta devam etti. Bununla beraber o zaman Orenburg coğrafi durumu dolayısıyla mühim bir rol oynadı. Biz, bu taraftan Astarkhan yanındaki Bükey Ordası merkezi olan Han Ordası'nda bulundurduğumuz adamlarımız vasıtasıyla Ukrayna'da Almanların, aynı zamanda Kafkasya'nın durumundan; Omsk Hükümeti yanında bulundurduğumuz mümessiller vasıtasıyla da Çek-Slovakların ve müttefiklerin keza Turgay'daki Alaş Orda askerî teşkilatı vasıtasıyla Batı Türkistan'daki durumlardan haberdar olabiliyorduk. Azerbaycan'dan haber alabilmek için Gur'yev (Üyşük)'e de adam göndermiştik.

Aşkabad'da oturan İngilizlerin bir müfrezesi, bir aralık Hazar Denizi'nde Fort Aleksandrovsk'a gelmişti. Sibirya'da Demokrat Rus hâkimiyeti yaşayabilse, müttefiklerle anlaşarak bazı işler yapabileceği umuluyordu. Alman cephesi bozulup Türkiye de mütarekeye mecbur kaldığı zaman, müttefiklerin Rusya müstemlekelerinki Müslüman askerî teşkilatına karşı 1918 yazında gösterdikleri güvensizliğin kalmayacağı sanılıyordu. Muhtar ülkeler sıfatıyla Rusya federasyonu içinde kalmak fikrinde samimi olduğumuza Es-Er liderleri ile Çekoslovak rehberleri inanıyorlardı. Omsk'taki müttefik mümesillerini inandırmak hususunda da Alihan Bükeyhan uğraştı. Zikri geçen Semerkandlı Mahmud Hoca Behbudi, Kazım Bey'in dediğine göre doğrudan doğruya İngilizlerle anlaşmak azminde idi. Biz de o zaman "Rusya Müssesan Meclisi" azaları tarafından Avrupa'ya gönderilen heyet içinde Türkistan, Kazakistan ve Başkurdistan tarafından, Bakü yoluyla Çokayoğlu Mustafa'yı gönderdik"*.

§58 **Demokrasinin İflası**

Amiral Kolçak, 25 Mayıs'ta Sibirya'da hükümeti ele alınca müttefikler ağır bastılar ve Kurucu Meclis'in (*Uçreditel'noye Sobraniye*) hiç itibar ve nüfuzu kalmadı. Çekoslovaklar da buna uydular. Bu münasebetle yukarıda zikri geçen 6 Kasım hadisesini izah etmek yerinde olur. Uçreditel'noye Sobraniye işinin iflas etmesi, Dutov'un "aksi inkılâpçı" monarşist yüzünü açığa vurdu. Bununla kendi Kazaçilerini bile kendisinden bezdirdi. Teşrinsani sonunda Aq-tübe cephesine askerlerin teftişine gittim. Bu cephenin kumandanı olan Miralay Maxim, Es-Erler'den ve Dutov'un düşmanı idi. Bana kendi planlarını açtı. Dutov'u ortadan kaldırarak yine kendilerinden olan Es-Erler'den Ataman Kargin'i başkumandan yapmak fikrinde imişler. Bizim iltihak edip etmeyeceğimizi sordu. Ben de iltihak edeceğimizi söyledim. Yekaterinburg'tan Başkurdistan'a gelen Mustafa Çokayoğlu Batı Kazakistan hükümeti azası Mirazim Kadırbayev de o aralık Orenburg'ta idiler. Ben Aq-tübe'den döndüğüm zaman beraberce istişare ettik. Üçlü

* *Türkili Türkistan Tarihi*'nden yapılan bu alıntıdaki özel isimler, Zeki Velidi Togan'ın *Başkurtların Tarihi*'nde kullandığı imlâ ile uyumlu hâle getirilmiştir. - İ. T.

hükümet kurmak düşünüldü. Azalardan biri Ataman Kargin, diğeri Maxim, biri de ben. Bu aylarda Çokayoğlu ve Mirazim Kadırbayev ve Abdullah Hocayev hep beraber bulunduk. Aralık ayının birinde vaki olan bu değişiklik bizim ordumuzda Abidov'un yanında çalışan Çilebi Tatarı Aliyev'in ihaneti yüzünden Dutov'a malum olup o da bir tank içinde şehir dışına kaçtığından yakalanamadı, yalnız yaralandı.[334] Bu muvaffakiyetsizlik Ural tarafında da demokrasinin iflası diktatörlüğün galebesi demek idi.

Bu aralık "askerî idare" namından emir vererek Edilbaşı'nda (Beloretsk) bulunan birinci alayı Orenburg'a getirmiştik. Yaz aylarında milis kıtalarında yerleştirilmiş olan erlerden bir altıncı piyade alayı ve ikinci süvari alayı kurulmuştu. Bunları Orenburg etrafında topladık ve bunlara dayanarak Aq-tübe cephesindeki kıtaları aynı gün, yani 6 Kasım günü Orenburg üzerinden Kuzey Orenburg-Orsk demiryolu üzerindeki Sakmarsk mevkiine naklettik.[335] Oradan da İmanqul ve Yaqub köylerinde yerleştiler. Bunlardan 1, 2, 4'üncü piyade alayları birinci Başkurt piyade tümeni teşkil ediyordu. İkinci tümeni teşkil eden 2'inci süvari alayı ve 1'inci piyade alayı ile beraber muhtelif kantonluklardan gelen gönüllü kıtalar vardı. Ordunun heyeti umumiyesi "Ayrı Başkurt Kolordusu" (*otdel'nıy Başkirskiy korpus*) tesmiye ediliyordu. Orduya general İşbulatov kumanda ediyordu; erkanı harbi generali de Federov'du. Tekmil ordunun kumandası benim elimde olup, İlyas Alkin erkanı harp idi. Ordunun bu şekilde teşkili 5 Kasım'da ilan edilmişti. Mustafa Çokayoğlu Yekaterinburg'da Meclisi Müessesan azaları ile birlikte Avrupa'ya gidecek, Türkmenistan, Kazakistan ve Başkurdistan'ı milletler nezdinde temsil edecekti. 6 Kasım planları iflas edince Mustafa Çokayoğlu hemen orada bir müddet kaldıktan sonra Hazar yoluyla Azerbaycan'a ve oradan da Tiflis'e geçti. Kasım ayı sonlarına doğru durum tamamıyla Sovyetler lehine değişti.

25 Sonteşrin Amiral Kolçak diktatörlüğünü ilân ettikten sonra Sibirya tarafında Başkurdistan'la münasebet birden değişti. Bu diktatörün Cumhuriyeti ortadan kaldıracağı ve ordumuzu dağıtacağı şüphesizdi. Bu vaziyet karşısında biz bir taraftan Sovyetler'de bir sondaj yapmak lüzumunu hissedip önce Moskova'da çalışmış olan Salah Aznagul'u cepheden geçirerek Moskova'ya gönderdik. Bu zat, hükümete müracaat etmeyip oradaki tanıdıklarımız vasıtasıyla bir sulh akdetmenin mümkün olup olmadığını öğrenecekti. Aynı zamanda Yurmatı Kantonu'nun reisi Abdullah İlyasoğlu ile Abdülhamit Arifoğlu'nu, Sovyetler'le konuşmak mecburiyetinde kaldığımızı bildirerek şayet onlar da bunu düşünüyorlarsa beraber hareket etmemiz icabettiğini bildirmek için Turgay'a ve Alaş Orda'ya gönderdik. Bu vakit Buhara'ya gönderdiğimiz zevat da dönüp gelerek Emir'in Bolşeviklerle muhaede akdetmiş olmasını bahane ederek "Moskova'da kim hükümet başında ise Çar odur." diye cevap verdiği, kendisinin bu zevatı kabul etmekten çekindiği haberlerini getirdiler. Halbuki herif teklif ettiğimiz veçhiyle Kazalı üzerinden bir iki bin atlı

geçirse idi Aq-tübe cephesi çoktan tamamlanmış ve Taşkent kurtulmuş olacaktı.

Bir taraftan biz kendi mümessillerimizi Alaş Orda'ya gönderirken, Alaş Orda'dan da bize mümessiller geldi. 6 İlkkânun'da Ural üstünde Şot çiftliğinde Alaş Orda ve vekilleri Azim Bey Berimcan, Muhtar Avazoğlu, Mirazim Qadırbay geldiler. Bu vakit üçüncü alay müstesna, bütün ordumuz bir yerde, kendi toprağımızda toplanmış bulunuyordu. Bütün ordu subaylarını toplayıp bu çiftlikte bir soiré (akşam ziyafeti) verdim. Muhtelif kantonluklardan toplanan zevat vardı. Ordunun içinde en güzide korayıcılar (neyzenler) bulunuyordu. Acı bal ve bira bol idi. Kendi memleketimizde ancak kendimizin hâkim olduğumuz bir zamanı kutladık; ikinci gün Alaş Orda mümessilleri Sovyetlerle müzakere ve anlaşmakta tam sözbirliği hususundaki kararları alıp memleketlerine gittiler. Biz de ordu karargâhımızı Kızıl Mescit'e sonra da "Kana zavodı" (Kana fabrikası) üzerinden Times'e nakledip birleşmek kararıyla yavaşça hareket ettik; o aralık Yekaterinburg'ta *Uçrediteľnoye Sobraniye* komitesi tamamıyla dağılmıştı. Es-Erlerin reisi Viktor Çernov ve başka birçokları Yekaterinburg'tan bize geldiler. Kızıl Mescit'te onlara bir ziyafet verdim. 1923'te, sonra Paris'te ve 1929'da Prag'da bu Çernov ve arkadaşlarıyla görüştüğümde bu ziyafetin onda güzel bir intiba bırakmış olduğunu gördüm. Prag'da verdiği bir konuşmasında 1918 sonlarında Urallar'da her tarafta iç perişanlık hâkim olduğunu, yalnız Başkurtlarda tam bir huzur ve emniyet ile kendilerine güven hüküm sürdüğünü, Kızıl Mescit'teki şairane manzaraları anlatmıştır. Çernov ve arkadaşları Volga ötesindeki (yani şarkında) Sovyet aleyhtarı hareketlerin tam olarak iflas ettiğini görmüşlerdir. Bu acı hadise karşısında memleketin Sovyetlerle anlaşmaktan başka bir çaresi olmadığını söylediler. Çernov, Moskova'ya gidip gizli bir şekilde yaşayacaktı. Ben onu daha sonra Moskova'da gördüm.

Çernov bizim atlarımız ve muhafızlarımızla Ural Kazaçilerine kadar gitti. Bu adam Sosyal revolusyonerlerin mühim nazariyatçılarındandır. Marksizmi tanımayan inkılâpçı ve halkçı sosyalizmin esaslarını izah eden "Konstruktiv Sosyalizm (Konstruktivnıy sosyalizm)" isminde büyük ve çok mühim bir eseri vardır. O zaman Çernov'la birlikte bizde bulunan diğer Es-Erler gittikten sonra biz de, Kolçak'ın ve müttefiklerin Dutov'a giden subaylarının Başkurdistan sınırlarından geçerken vesikalarını yakalattık. Bundan, bunların hükümetimizi ve ordumuzu dağıtmak yolunda kati tedbirler almış oldukları görüldü. Bu işler hep, biz daha Kızıl Mescit'te iken oldu. Aralık ayının sonunda biz, karargâhı Ufa'da bulunan beşinci Sovyet kolordusunun komutanına mümessiller göndererek, Moskova hükümeti ile doğrudan müzakereye girmek kararını verdik. Ve Hidayetullah Saadi Mollacan Halikov'u Ufa'ya gönderdik. Musaliha ateşkes ve sulh için şartlarımız: Ülkemizin muhtariyetini kabul etmek, komünizmin Başkurdistan'da mecburi olmaması, iktisadî muhtariyetimizin ve ordumuzun bir millî ordu

sıfatıyla mevcudiyetini muhafaza idi. Şerif Manatov daha Ekim ayında Moskova'dan gelmiş ve köylerin birinde evlenme derdi ile meşgul olmuştu. Kendisini Tımes vilayetinin idaresine memur ettik. Fesatçı olduğunu gösterdi. Abdülhay Kurbanali ile muharebede idi. Hakkında hükümette konuştuk ve bir vazife ile Rusya haricine göndermeyi muvaffık gördük. Başkurdistan için kendi bildiğine göre çalışmak üzere Guryev tarikiyle Azerbaycan'a gönderdik.[336] Sonkânun hep muharebelerde geçti. Garbî ve Şimalî Başkurdistan Sovyetler tarafından işgal edilmişti. Arkamızda da Kolçak ordusu düşman idi. Cenubumuzda da Dutov yine düşman idi. Bir gün Dutov beni telgraf başına çağırdı. Güya benimle Yunus Bekbov'u istişare için Orenburg'a çağırıyormuş. Ben de Rus dilinde söverek telgrafı kapattım. Ordunun muhimmatı tükenmişti. 9 Ocak 1919'da bizim Ufa'ya gönderdiğimiz azalar oradan da Alimcan Eminoğlu isminde bir Tatar komünisti yanlarında olduğu halde müzakere için Başkurdistan'a geldiler. Karargâh "Kana Fabrikası"nda (Kananikolski Zavod) idi. Aynı yere hükümet azaları ve ordu subayları da çağırılarak, sulh meseleleri müzakere edildi. Bu aralık Taşkent'te bulunan Afgan mümessillerinin, Hindistanlı Mevlevi Bereketullah ve Türkiyeli subay Mehmet Kâzım Bey'in, "Bolşeviklerle mücadele lüzumsuzdur. Türkiye başta olmak üzere bütün İslam alemi bugün Bolşeviklerle beraber bulunarak, İngilizlere karşı çalışmak mecburiyetindedirler. Aq-tübe cephesi açılırsa Afgan ve Hint mümessilleri Moskova'ya giderlerdi. Sovyetler'le sulh akdetmenizi tavsiye ediyoruz," mealindeki tavsiyelerini bildirdikleri mektupları hamil mümessilleri geldi. Biz zaten Aq-tübe'den çekilmiştik. Sulh yapmanın muhakkak lazım olduğu, işgal edilen yerlerde ahalinin çok kesilmekte olduğu, bilhassa Kızıl Mescit civarında yüzlerce köylünün kurşuna dizildiği, her yerde yağma ve talanların hüküm sürdüğü, buna nihayet verilmesi icap ettiği, memleketi bırakıp Yayık'ın şarkına geçmek mümkün olmayacağı konuşuldu. Herhalde Şot'ta Kazakistan mümessilleri şimdi Mevlevi Bereketullah ve Kâzım Bey'in mektupları, meydana gelmiş efkar üzerinde Sovyetler'le anlaşmak lehinde büyük tesir yaptı. Sonradan bu Mehmet Kazım Bey'le Türkiye'de buluştuk ve 1927-28 senelerinde İstanbul'da *Yeni Türkistan* mecmuasını birlikte neşrettik. Kâzım Bey bu mecmuanın mesul müdürü oldu. O aralık kendisinin Afganistan ve Türkistan'daki faaliyetlerine dair mufasal bir hatıra yazdı ve burada, Taşkent'te düşündüklerini Başkurdistan'a mektuplar gönderdiklerini, o vakit Başkurdistan'da Sovyetler'e karşı mücadele eden millî ordu hakkında çok mübalağalı haberler aldığını yazmıştır.[337] Daha sonra 1918'de yaz aylarında Türkiyeli esir subaylardan Ömer Lütfi Bey, Başkurt ordusunda bulunmuş ve Taşkent'le temas temin için Taşkent'e gönderilmişti. Kazakistan'dan geçerek Taşkent'e gelen bu subaylardan aldığı ifadelerden, Kazım Bey'in Sovyetler'le anlaşma olursa, Başkurt ordusundan İngilizler aleyhine istifade edileceğini bile düşünmüş olduğunu gördük. Halbuki biz o zaman bir Aq-tübe cephesindeki Kızıl Rusları ortadan kaldırmaktan bile aciz idik. Taşkent'ten gelen zevatla ve subaylarımızla Kana fabrikasındaki

yaptığımız konuşmalardan sonra kendim İsterlitamak-Makar cephesini teftiş için gittim. İlyas Alkin de beraberimde idi. Kendi köyümüzde de bulunduk. Makar'da dehşetli muharebeler oldu. Akrabalarımdan Bayişoğlu bir kıtanın kumandanı idi; büyük celadetler göstererek Bolşevikleri Makar'dan Petrovski'nin ötesine (garbine) attılar. Murtazin'in birinci süvari alayı da İşimbay-Sayran tarafında cephe tutmuştu. Mühimmatı yoktu. Savaşlarda büyük celadet gösteriyordu. Hep Bolşeviklerden aldığımız ganimetlerle harp ediyorduk.[358] Onun yanından dönerken Salih köyü yanında atlarımızdan inmişken orada pusuda oturan Bolşeviklerin taarruzuna uğradık. Benim yanımda yalnız muhafız bölüğü vardı. Çarpışma oldu. Üzerimdeki kürk iki butum arasından delindi. Binşükür kendime bir şey olmadı. Bazı telefat oldu. Bolşevikleri buradan kaçırdık. Fakat umumî cephe tutacak vaziyette değildik. Tekrar Makar köyüne, oradan Qulguna'ya oradan da Allahekber ve Kana fabrikasına geldik. Askerde ruh düşüklüğü asla yoktu. Yalnız cephane azlığı, umumî vaziyetin fenalığı, kumandanlara dehşet veriyordu. 300 kadar kilometre uzanan bir cephede silahsız birkaç bin kişiden ibaret askerimizle tutunuyorduk. Bu nazik vaziyetlerde Şot çiftliğinde, Kızıl Mescit'te, Kananikolski'de ve Times'deki konuşmalarımız çok samimi idi. Bu vaziyetten kurtulmak için Kazakistan içlerine çekilmek mi yahut Sovyetler'le anlaşmak mı lazım geldiğini etraflıca konuşuyorduk. Bu konuşmalarda anlaşma tarafı ihtiyar edilecek olursa, çekilmek tarafları olan subay ve erlere tam hürriyet verileceği kararlaştırılmıştır.

Diğer taraftan bugünlerde Başkurdistan hükümetinde ve Başkurt ordusunda çalışan Tatar münevverleri arasında muhtariyet lehine kati fikir dönüşümü de ehemmiyetle tespit edilmesi icap eden bir hakikattir. İlyas Alkin başta olmak üzere Başkurdistan'daki bütün Tatar münevverleri ve subayları bu buhranlı dakikada Başkurdistan muhtariyeti fikrine candan sarılmışlardı. Daha Kasım ayı başında Orenburg'ta, general Dutov'u iskat etmek işinde sırrımızı ifşa eden Aliyev'i tutan bazı arkadaşları, yani Başkurdistan aleyhine Beyaz Ruslara yaltaklık edenlerin hepsi birden samimi muhtariyetçi kesildiler. Bunda elbette general İşbulatov'un, Miralay Bekmeyev'in, Miralay Ahmerov'un, İlyas Alkin'in, Abdurrahman Fahrettin'in, Abdullah Ethemoğlu'nun büyük rolü olmuştur. Fakat nasılsa 1918 senesi sonunda ve 1919 senesi başında Sovyetlerle anlaşma aktine kadar geçen 3 aylık bir devirde münevver Başkurt ve Tatarlar arasında hiçbir görüş farkı kalmamıştı. Herkes bu muhtariyete sarılmak ve bunu Sovyetlerle anlaştıktan sonra da müttefikan yaşatmak fikrinde birleşmiş idiler. Şair Şeyhzade Babiç bugünlerdeki hissiyat temizliğini şiirlerinde canlandırmıştır. Hatta 9 Ocak'ta Sovyetler tarafından mümessil olarak gönderilen Tatar komünisti Alimcan Eminov dahi o günlerde Kana fabrikasında bizim cephedeki Tatar subayları ile konuşmalarından edindiği "buhranlı günlerde millî istikbale inanç intibaı"nın kendisi üzerinde tesir icra ettiğini ve bunları Ufa'ya döndükten sonra Sovyet zimamdarlarından gizlediğini, musalahadan (sulhten) sonra kendisini Moskova'da

gördüğümde söylemişti. Herhalde bu günlerde Başkurt ordusunda görülen Rus birliği ve kanatlarda katiyet Türk ve Müslüman olan her münevver üzerinde müessir olmuştur. Zannederim müşahede ettiğim bu husus istikbal için de ehemmiyetlidir. Şu saatlerde Sovyetler'le sulh akdetmeyelim, Çin hudutlarına doğru ricat edelim şeklinde bir karar alınmış olsa idi buna herkes tereddütsüz itaat edecekti. Sonradan anladık ki, biz general Dutov ve Miralay Kappel'in yolunu takip etmiş olsa idik büyük hata etmiş olacakmışız. Mamafih biz Sovyetlerle anlaşıp sulh akdettiğimizde Başkurt ve Tatar subaylarından bazıları bizim rızamızla veda ederek Beyaz Rusların tarafında kaldılar.

§59

Yüzbaşı İsmail Şerif'in Hatıratı

Sovyet tarafına geçmek istemeyip Beyazlar tarafında kalan subaylardan biri yüzbaşı Gani Qaramışoğlu idi. Bu Gani Qaramış yukarıda mezkur Emir Qaramış'ın biraderi idi. Sonra tekrar Sovyetler'e gelip bize iltihak etti. Diğeri yüzbaşı Şahibek Özbekoğlu idi. Bu subay Ahmer köyünden olup münevver fevkalâde zeki bir zattı. Benim çocukluk arkadaşımdı. Çok dosttuk. Sovyetler'e inanmadı. Ural Kazaçilerine gidip oradan Denikin ordusuna geçmiş ve Kırım'da Bolşeviklerle çarpışmalarda telef olmuştur. Diğeri de yüzbaşı Abdürreşit Hüseyinov idi. Orenburg'un Tatar zengini Ganibay Hüseyinov'un oğlu idi. O da Denikin ordusuna iltihak etmiş ve bir müddet Balkanlar'da kalmış sonra kayıp olmuştur. Diğer subay da birinci süvari alayın bölük kumandanlarından, sonra Murtazin Tugayı'nda ikinci alay kumandanı olan yüzbaşı İsmail Şerifoğlu idi. Bu da Ural Kazaçileri'ne, sonra Denikin'e iltihak etmiş, sonra da İstanbul'a gelip burada fabrikaların birinde çalışırken hastalanarak vefat etmiştir. Aslen Kazanlı olan bu İsmail'in Başkurt ordusunda hizmeti zamanına dair, galiba Türkiyelilerden birisine takdim etmek maksadıyla yazmış olduğu bir hatırası, vefatından sonra elime geçti. İsmail Sovyetler'le asla barışmak istemeyen bir subaydı. Onun hatırasında benim hakkımda acı acı tenkitler olacağını zannetmiştim. Meğerse bu zat bizim zamanımızdan en iyi intibalarla ayrılmış imiş. Başkurt ordusunun Sovyetler tarafına geçtikten sonra da Murtazin Tugayı'nın savaşlarını krokilerle anlatan bu hatıralardan bazı kısımlarını burada nakletmeyi faydalı gördüm:

"1918'de Beyaz Rus ordusunun miralayı Kappel, idaresindeki kıtaları Volga'yı geçerek Bolşevikleri İnza istasyonuna kadar ricate mecbur ettiği zaman ben bu miralayın mahiyetinde idim. Hastalanarak Samara'ya geldim. İyileştikten sonra beni Orenburg'a general Dutov'un emrine gönderdiler. Bunun erkân-ı harbi olan general Vagin'e Başkurt ordusunda çalışmak istediğimi arzettiğimde, beni oraya gönderdi. Vagin'den ilim ve haberle Kervansaray'a gittim. Beni de Başkan Zeki Velidi'nin bizzat kabul edeceğini bildirdiler.[339] Başkan bir işle meşgul olduğu için, büyük koridorda bulunan bir sandalyeye oturup burada beklemem icap edeceğini söylediler. Aradan bir saat geçtikten sonra

Başkan hazretlerinin[340] mesai odasına girmeme müsaade edildi. Oda kapısını çalarak içeri girdim. Resmi usülde selam vererek kendimi takdim ettim. Başkan hazretleri beni gayet hoş kabul etti. Bir sandalye göstererek oturmamı emrettiler. "Nerelişiniz?", "Hangi alayda hizmet ettiniz?", "Ne suretle Başkurt toprağına iltica ettiniz?" diye sordular. Sorulan suallere cevap verdikten sonra ben millî Başkurt kıtasında vazife yapmayı münasip görecek olursam, hangi alayı ister ve beğenirsem orasına tayin edileceğimi bildirdi. Bu hususu yarına kadar düşün ve yarın gel ve miralay Yemilyanov'a bildir dediler. Ben de yüksek huzurlarına gelerek bildireceğimi arzettim. Odadan çıkmama müsade edilince ben de büyük koridora çıktım. O güzel millî his ve millî ruhla dolu hükümet binasının koridorunda Başbuğun yanına girmek için sıra bekleyen millî Başkurt ordusuna mensup birkaç zabit ve birkaç da sivil efendiler vardı. Koridorda Miralay Yemilyanov'un (erkân-ı harp) odasını ararken Başkurdistan hükümet müessesesinin arzettiği intizam ve disipline, böyle bir ihtilâl Rusya'nın darma dağınık bir zamanında şayanı hayret denecek derecede usüllü ve nizamlı tesis olunan hükümet dairelerini görüp takdir etmemek imkânsızdı.

Orada tesadüf ettiğim müdafa-i milliye istihbarat şubesi ve diğer şubelerin odalarda taksimatı ve her zabit ile memurun ancak kendi işleriyle meşgul olup, vazifelerine gayet sadık olup, millî his ile çalıştıkları göze çarpıyordu. Bu şekilde çalışmalar istikbalimiz itibariyle ümit bahşolduğu gibi kahraman milletimizin dünyayı idare eden Atilla, Çengiz, Temür ve Babur gibi büyük kahramanların çalışmalarındaki samimiyet ve ciddiyetin bir numunesi gibi geliyordu, onları hatırlatıyordu.

O gün otele gittim. İstirahat ettim. İkinci gün saat onda tekrar başkan hazretlerini ziyaretle meşgul oldum. Başkan hazretleri benim birinci Başkurt Süvari alayına tayinimi münasip görmüşlermiş. Alaya iltihak etmek üzere hemen Edilbaşı fabrikasına (Beloretski Zavod'a) hareket etmemi emir buyurdular. Ben de demiryoluyla hareket ettim. Fakat yolun son kısmında Edilbaşı'na demiryolu işlemediği için, Miyes'ten sonraki mesafeyi atla katettim. İstasyondan hareket ettikten sonra birkaç Rus köyünden geçmek icap ediyordu. Arabacı Başkurt bir Rus köyünden geçerken 'Bu Ruslar bize çok düşmandır. Geceyi bunlarda geçirmeyip kendi köylerimizde geçirelim. Bunların Başkurdistan Hükümeti memurlarına geceleyin taarruz ettiği vaki olmuştur' dedi. Biz de yolda ancak Başkurt köylerinde kaldık. Buralarda kalırken köy ahalisi toplanarak hepsi bize dua ederler, 'Komutanımıza, size ve ordumuza cenab-ı hak kuvvet versin, düşmanlardan korkmayınız. 18 ila 60 yaşları arasında hepimiz sizin arkanızdayız. Vatan ve istikbalimiz için canımızı feda ederiz' derlerdi. Bazı köylerde ihtiyar babalar oğullarını kendi at ve eğerleriyle gönüllü olarak orduya yazdırarak bana teslim ettiler. Yani herhangi bir Başkurt köyüne gidersen böyle millî hissiyat ile heyecana gelmiş olduğunu ve millî istikbali ve istiklâli için feda olmaya hazır olduğu görülüyordu. Böyle bir milletin kendi istiklâline aşkla bağlanmış olması

açık ve samimi izhar edilen millî hissiyatı ve feda olmaya hazırlığı şu yaşıma kadar hiçbir millette görmedim; ne Almanlarda, ne Ruslarda ne de başka bir millette. Böyle bir kahraman milletin millî harekatı yalnız kendi tarihinde değil, umumî milletler tarihinde de yazılmaya değer ve şayanı hayret bir keyfiyettir.

Yolda giderken köylerde bana iltihak eden 20 kadar gönüllü atlı ile Edilbaşı'na (Beloretski'ye) vasıl oldum. İlk vazifem alay komutanı olan Muhtar Qaramış'ı görmek idi. Ben de birinci bölük komutanı olarak tayin vazifeme başladım.

İki hafta sonra Orenburg'tan Başkurt Kolordusu komutanı general İşbulatov'dan alınan emre göre alayımız kara yoluyla Orenburg'a hareket etti. On gün yürüyerek bu şehre geldik. Tayin olunan evlere yerleştik. İkinci günü Başkan hazretleri (yani Zeki Velidi) huzurunda kervansaray yanında bir resmi geçit yapıldı. Bunda başkan ile refakatinde bulunan yüksek rütbeli zabitlerin önünden aslan gibi askerlerimiz bölük bölük başkanı selamlayarak geçtik. İkinci gün Başkan bu resmî geçitte birinci alayın gösterdiği intizamı görerek memnun kaldığını bildirip, yazdığı emirnameleri alaya tebliğ etti.

Hükümet Baymak (Times) mevkiini Başkurdistan'ın ortası olmak hasebiyle hükümet merkezi yapmak kararını vermiş olduğundan, bize bir ay Orenburg'ta kaldıktan sonra Baymak'a hareket etmemiz emir olundu. Orenburg'tan demiryoluyla hareket edecek olunca millî şarkılar söylenip, koray (millî kaval ve ney) çalınıp, millî rakslar yapıldığında Orenburg istasyonu etrafı şehir ahalisiyle doldu ve çok Müslümanlar bu manzarayı görerek ağlıyorlar, 'Yaşasın Başkurt askeri' diye bağırıyorlardı. Bu hareketler tam bir intizam içinde yapıldığından böyle büyük tesirler icra ediyordu. İkinci gün demiryolundan inerek altı gün atla yürüyerek Baymak mevkiine geldik. Baymak'ta ancak alay komutanlığı ve kasabanın muhafazası için tayin olunan bölük kaldı. Diğer bölükler şehirden onbeşer kilometre uzaklıkta bulunan köylere yerleştiler. Bu köyler arasında her vakit muhabere askerleri dolaşıp durduğundan aynı yerde yaşamış gibiydik. Benim bölüğümün yerleştiği köyde Başkurt ahali çok sevdikleri millî askerlerini 'Benim evime gel, benim evime gel' diye çağırıyorlardı ve atlarının eğerlerinden çekiyorlardı. Biz gelinceye kadar bizleri sabırsızlıkla beklemişlermiş. Çünkü biz onlar için bir iftihar medarı idik. Köyün imamı beni bizzat kendi evine yerleştirdi. Askerlerine sarılan bu köylüler bunların geldiğine sevinerek kurbanlar kestiler. Hülasa ben ilk defa (Miyes'ten) Edilbaşı'na (Beloretski'ye) alaya giderken ne gördü isem aynı millî hissiyatı şimdi burada gördük.

Biz bu köyde her gün talimle meşgul olduk. Bunlara askerlik esas kaidelerini iman şartları gibi öğretiyorduk. Başkurt askeri fevkalâde nişancı olur ve kılıç kullanmasını bilir. Bununla beraber erlere okuma yazma öğretiyorduk."

§60

Pokrovsk Savaşı

Biz burada üç ay kaldıktan sonra alayımızla 'Yarın saat onda cepheye hareket edeceksiniz' emrini aldık. Bölüğü sabahleyin cami meydanında topladım. Köy ahalisine misafirperverlikleri için teşekkürlerimi söyledim. Başkurdistan muhitinin yetiştirdiği aslan gibi askerlerimiz atları içinde tam bir nizam üzerinde çelik gibi sıralanmışlardı; millî şarkılar söyleyerek halkın alkışları ve gözyaşları içinde parlak bir surette ayrıldık. Alay komutanının emrine göre biz, Orenburg ile İsterlimatak şosesi üzerindeki Şot çiftliğine gidiyorduk. Tekmil alay on gün yürüyerek buraya geldi. Burası Çarın büyük memurlarından (ve Orenburg vilayeti Zadegan şefi) general Şot'un çiftliği idi. Biz burada birkaç gün kaldıktan sonra Başkan Zeki Velidi hazretlerinin (6 İlkkânun 1918'de)[341] buraya geleceği haberini alınca istikbal hazırlıklarına başlandı. Başkan hazretleri o gün muvasalat ederek maiyeti ile birlikte Şot köşküne indiler. O akşam Başkan hazretleri bütün alay zabitanını ziyafete davet etti. Köşkün büyük salonunda bütün zabitler herkes için tahsis edilen muayyen yerlerde bulunuyordu; bir aralık başkan hazretleri yanında maiyeti ve Kazak-Kırgız (Alaş Orda) murahasları olduğu halde[342] salona girerek alay zabitanı ile görüştüler. Sonra şu nutku irat ettiler: 'Bolşevikler, Başkurdistan ülkesine her taraftan tecavüz etmeye başladılar. İsterlitamak şehrini işgal ettikleri gibi, bunun bütün köylerine de taarruz ederek Başkurt köylerine dehşet salıyorlar. Ahaliyi soyuyorlar. Bu acı vekayi karşısında askerlerimize büyük vazifeler terettüp etmiştir. Ülkemizi, milletimiz mütecavizlerden korumaya bütün kuvvetimizle çalışacağız. Vatan sizin fedakârlığınıza muhtaçtır. Düşmanı toprağımızdan atmalıyız. Yarın İsterlitamak'a doğru hareket edeceksiniz.' Vefat eden alay kumandanı Muhtar Qaramışov'un yerine Başkan tarafından Musa Murtazin kumandan tayin olundu. Ziyafetten sonra zabitler alaya avdet ederek yol hazırlığını gördük. Sabahleyin (7 İlkkânun) hareket ettik. Cephane pek fakirdi. Her er başına ancak yirmi tane fişek isabet ediyordu. Alayda mitralyöz hiç yoktu. Buna rağmen hareket etmek mecburiyetindeydik. İsterlitamak'a giden yolun yarısında bulunan Cirgen kasabasına geldikten sonra İsterlitamak'ı işgal eden Kızılar'ın biraz daha ileride olan Allaguvat[343] köyünden dört kilometre uzaklıkta bulunan Pokrovsk nam Rus köyünü işgal ettiklerini öğrendik. Yanbulatoğlu kumandasında bulunan ikinci bölük Allaguvat'tan Şose üzerinden Ruslar'a hücum etti.[344] Ben de idarem altındaki birinci bölükle Solun (Aygül) köyünden yürüdüm.* Üçüncü bölüğün de Ak-Edil'in doğu sahilindeki İşimbay köyünden[345] hareket ederek orasını işgal etmesi alayın harp şurasında kararlaştırıldı. Alay komutanı da kalan kuvvetlerle (dördüncü bölükle) Allaguvat'a geldi. Ruslara bizim hareketimizden haber erişmemesini temin ettik. Üçüncü bölük gece saat yirmi üçte İşimbay'a yürüyüp o tarafları işgal ettiği gibi, ikinci bölük

* [İkinci ve birinci bölükler hakkındaki bu 2 cümle *OR* nüshasına göre düzeltilmiştir. ... İ.T.]

Allaguvat'tan Pokrovsk'a geldiği saatte gece yarısından sonra saat üçte Aygül tarafından Pokrovsk'un arkasına çıktım. Ruslar üçüncü bölüğün Ak-Edil'in kuzeyine geçtiğini haber alınca, alayın oraya çekildiğini zannederek oraya hareket edecekti. Biz her taraftan sabah saat beşte taarruza geçecektik. Taarruzumuz tam plan ve hesaba göre cereyan etti. Düşman gafildi. Üçüncü bölüğün İşimbay'dan nümayiş hareketine geçtiğini Rus kuvvetleri haber alınca bütün kuvvetlerini o tarafa çevirdiler ve batarya takımı ile o tarafa yürüyüp İşimbay'ı bombardımana başladılar. Bu arada ikinci bölüğün Allaguvat tarafından benim de Aygül tarafından ani taarruza geçtiğimizi görünce Rus kuvvetleri geri dönerek bizimle savaşmaya başladılar. Ricat yollarını kesmiş olduğumdan savaş çok çetin oldu. Bizim şiddetli ve ani taarruzumuz karşısında Ruslar Aznay tarafına sevkolunan kuvvetlerini ve bütün ağırlıklarını mitralyözlerini Pokrovsk'taki mühimmatlarını terk ederek, İsterlitamak'a doğru kaçmaya başladılar. İşte Başkurt askerleri kendilerinin kahraman bir milletin evlâdı olduğunu tam olarak gösterdi. Burada askerlerimizin soğukkanlılığı her erin müstakilen çalışabilmesi hayret edilecek bir derecede idi. Bazen Rus takımlarına stratejik kalelerine dokunmadığımızda aslan erler "Komutan Ağa, bunları ne zaman kılıçtan geçireceğiz?" diye sabırsızlık gösteriyorlardı. Bunlara "atlan" emrini verirsek yalın kılıç Ruslar'a saldırdığımızla göz önümüzde açılan harp sahnesi tarihi Başkurtların hâlâ eskisi gibi yaşamakta olduğunu, tarihini kanı ile yazmış olmasının bir hakikat olduğunu gösteriyordu. Burada Ruslar iki piyade alayından fazla idi. Onlar kendilerine taarruz eden Başkurt kuvvetlerinin ancak üç bölük süvariden ibaret olduğunu öğrenmeye vakit bulamadı. [Yolda çok mecruh, cephanelerini, tüfeklerini bırakarak panik bir halde kaçtılar. Biz onları daha ileriye kadar takip etmedik, bu iki alayın İsterlitamak'ta bile kalmayıp Ufa'ya doğru yol almak kararını vermiş olduğunu sonradan öğrendik. İşimbay tarafındaki üçüncü bölüğü de aynı yolu takip ederek İsterlitamak'a kadar takip ettik. Biz İsterlitamak yanına geldikten sonra şehre girmeden Pokrovsk köyüne dönüp hepimiz oraya yerleştik.[*] Askerlerimiz zengin mühimmat elde ettiler.][**] Fakat Başkurdistan'da (Orenburg'tan Ufa Zalatoust hattına kadar uzanan) dört yüz kilometre kadar mesafe ancak pek az bir Başkurt kuvveti tarafından muhafaza ediliyordu. Arkamızdan bize gelecek bir yardım yoktu. Halbuki Kızıllar yalnız İsterlitamak'ta tam bir tümen (*diviziya*) bulunduruyorlardı. Bizim taarruzumuz dolayısıyla Ufa tarafındaki kuvvetleri celp edecekleri belliydi. Bu vaziyet karşısında biz Orenburg-İsterlitamak şosesinde kalmayarak Ak-Edil'in doğusunda Osman Terigulov'un komutanlık ettiği ikinci süvari alayına ve diğer kıtalara yakın köylerde mevki almayı kararlaştırdık.

---

[*] [A nüshasında belirtilen bu notun açıklaması yoktur. *ÜyBT* §60'da 335 no ile gösterilen bu notun karşılığındaki açıklama bir sonraki nota aittir. .. İ.T.]

[**] [Yukarıda köşeli parantez içine alınan cümleler *OR* nüshasına göre (ZVT-159 –Arşiv kaydı IX/59/329) düzeltilmiştir. .. İ.T.]

§61 **Ahmer Savaşı**

Uzak mesafelerde dağınık bir halde bulunan bu kıtaların İsterlitamak-Avziyanopetrovsk şosesi üzerinde bulunanları Osman Terigulov'un kumandasında idi. Biz de onlarla komşu olarak Bolşevikleri bu şose üzerinde işgal etmiş oldukları Ahmer köyünden ve o civardan tardetmeyi birinci vazife bildik. Çünkü bunun stratejik chemmiyeti büyüktü. Fakat biz üçüncü bölüğü Allaguvat'ta bırakarak kendimiz bu kasaba ile Ahmer arasındaki köylerde yerleştik. Ve burada tam bir ay kalarak bu Kızıllar'ın bizim sahalarımıza yaptıkları ufak tefek taarruzlarını defetmek ile meşgul olduk. Yalnız Ahmer'e yanaşmadık, çünkü oradaki kuvvetleri külliyetli idi, onun için münasip fırsat bekliyorduk. Onların da, biz hiç yanaşmadığımızdan, Ahmer'i işgal etmek fikrimiz olmadığına sahip oldukları görülüyordu. Derken biz bir gece baskını ile bunları buradan atmak fırsatı bulduk (takriben 15 Sonkânun 1919'da olacak)[346] Salih köyünden akşam saat sekizde hareket edip hareketimizi düşmana hiç sezdirmeden muhtelif yollardan yollayıp gece yarısı saat birde Ahmer köyü ile İsterlitamak arasındaki şoseye çıktık. Düşmanın Ahmer köyündeki kuvveti bir alay yahut iki tabur kadar idi. Biz bunlara sabaha karşı saldıracaktık. Geldiğimizde askerleri iki saat dinlendirdik. Pokrovsk savaşından sonra Kızıllar bizim adetçe çok az olduğumuzu bildikleri halde çok korkar olmuşlardı. Biz de bundan istifade etmek istiyorduk. Sabah saat üçte Rus alayının bulunduğu Ahmer köyüne yanaştık. Bu köyün sağ ve solundaki Rus köyleri Başkurtlara çok düşman olduğundan Rusları burada tepelemek bizce mukaddes bir vazifeydi. Sıkı gelince kendi bildiğine göre çekilecek olan her erin hemen kurşuna dizileceğini ilan ettik. Bizim köye yanaştığımızı öğrenen düşman karakolları bizi dört taraftan mitralyöz ateşine tuttular. Fakat onlar bizim ani hücumumuzu çok geç haber almışlardı. Askerleri giyinip, tüfekleri alıp sokağa çıkıncaya kadar biz sokakları işgal etmiş bulunduk. Şiddetli sokak savaşı oldu. Burada anladık ki, düşmanın buradaki kuvveti iki tabur imiş. Ahmer köyü bunlar için bir salhaneye döndü. Bunları biz koyun keser gibi kestik. Sabah saat altıya kadar devam eden bu sokak muharebelerinde yakasını kurtaranlar şose yolunu takiben (oradan on beş kilometre uzaklıkta bulunan) İsterlitamak'a kaçtılar. Sayısız ölü ve mecruhtan başka cephanelerini, mitralyözlerini ve sıhhiye kalesi ile tesisatını bize bıraktılar. Bu sıhhiye tesisatı bizim için son derece lüzumlu bir şeydi. Bu tam bir sıhhiye bölüğü idi. Ruslar'ın çoğu İsterlitamak'a gömleksiz hatta kış olduğu halde yalınayak kaçtılar. Biz sabah hep ganimet toplamakla meşgul olduk. Bu kadar şiddetli muharebeler olduğu halde bizden ancak dört er şehit olmuştu ve 15 yaralı vardı. Ölenleri İslam usulünde cenaze ile defnettik. Aynı gün İsterlitamak'taki Rus fırkası yirmi bin kadar kuvvetiyle, topçu bataryalarıyla Allaguvat ve Yoldaş köyleri üzerinden karargâhımız olan Salih köyüne taarruz etti. Ancak yedi yüz muharipten ibaret olan bizim süvari alayı kendi başına bunlara mukabele edemezdi.

Bize Başkurt kolordu komutanlığından, buradan seksen kilometre mesafede bulunan Avziyano Petrovsk fabrikasına doğru çekilmek emri verilmişti. Osman Terigulov da kendi kıtaları ile Petrovsk ve Makar köylerinde bulunuyordu. O da içeriye çekilecekti. Çünkü gerek bizim kuzeyimiz (Ufa tarafı), gerekse güneyimiz Allaguvat-Orenburg tarafı düşmana kâmilen açıktı. Bize dağ aralarında sağlam yerlere çekilmek icap etmişti. Çekilme emrinin Sovyetler'le Makar'daki musalaha ve müzakerelerle alâkadar olduğunu hissettim."

§62

Yürektav-Yanıtış Savaşı

Yüzbaşı İsmail Şerif bu hadiseden altı ay sonra Beyazlar tarafında kalan Musa Murtazin ile birlikte tekrar bu Petrovsk mıntıkasına gelerek Kızıl Ordu ile olan çarpışmaları anlatıyor. Bu vakit Musa Murtazin kendi alayı olan birinci süvari alayını İsmail Şerif de ikinci süvari alayını kumanda ediyordu. O diyor ki: "Benim alayımda muharip er ancak üç yüz kadardı. Çok nişancı ve kılıç kullanmasını iyi bilen kahraman yiğitlerden mürekkepti. İki piyade alayı ve bir süvari taburu ile ceman beş bin kadar kuvvetle İsterlitamak'tan (bu şehrin aşağı tarafında Ak-Edil tarafında vaki olan) Yürektav karyesinden geçerek Yanıtış karyesine taarruz etti.[347] Maksat Petrovsk'u işgaldi. Yanıtış ile Petrovsk-İsterlitamak şosesi arasında cephe tutmuştu. Ben kendi alayımla Petrovsk'tan iki kilometre uzaklıkta bulunan orman ağzında yer tuttum. Musa Murtazin de birinci alay ile benim sol tarafımda mevki almıştı. Bizde, adetçe çok faik olan düşmana ancak yıldırım suretiyle hücum ederek harbi kazanmak imkânı vardı. Rus kuvvetleri açıktan hareket ediyordu. Benim alayım kâmilen orman içinde yerleşmişti. Kızıllar'ın mühim bir kısmı buradan geçtikten sonra ormanlardan çıkarak üzerlerine saldırdık, doğrudan doğruya kılıç ve süngü savaşına başladık. Onlar mitralyözlerini kullanmaya vakit bulamadılar. Hemen orada elli beş maktul, iki yüz mecruh, yüz kadar esir bırakarak Yanıtış köyüne ricat ettiler. Rus alayı bu köyün yanında kuvvetli siper kazmışlardı. Şimdi düşman bu siperlere dönüp gelerek bu siperlerde yer aldı. Yürektav tarafında yerleştirilmiş olan topçu bataryaları da bizi topa tutuyordu. Biz hafif mukavemet göstererek düşmanı oyalıyorduk. Bu vakit Musa Murtazin birinci alayla düşmanın sağ cenahının arkasına çıktı. Biz de sol cenahının arkasından siperlerin arkasına çıktık. Gerçi düşmanın önü açıktı, biz ancak iki cepheden taarruz ediyorduk, o bunu tekmil cephenin Başkurt kıtaları tarafından işgali zannederek sayısız telefat vererek ve mühimmatını terk ederek Yürektav'daki ihtiyat kuvvetleri ile birleşmek üzere çekildiler. O vakit general Tseretelli de yirmi dördüncü Kazaçi alayı ile Petrovsk'tan çıkarak bizden daha kuzeyden yol alarak Yürektav'ın kuzeyindeki Murak köyüne[348] taarruz ederek Yürektav'ın arkasına çıkmış oldu. Bolşevikler Ak-Edil'in doğusunda ne varsa hepsini bırakıp gayri muntazam bir halde İsterlitamak'a dönmek mecburiyetinde kaldılar.

§63 **Sermen Savaşı**

Bu savaşlarda gerçi cephe vardı, fakat savaş daha ziyade çete harbi mahiyetindeydi ve bütün cepheler müteharrikti. Sağ ve sol taraflardaki Beyaz Rus kıtaları çekilince biz de ordu kumandanından yukarı Ak-Edil'deki Sermen karyesine çekilme emrini aldık. Benim alayım ancak üç bölükten ibaretti. Birinci bölük komutanı teğmen Abdurrahim, ikincinin komutanı üstteğmen Uçaroğlu, üçüncü bölük komutanı Adyiteroğlu idi. Erzak ve nakliyat kısımlarının kumandanı Vaizoğlu idi. Hepsi aslan gibi genç subaylardı. Biz böyle manasız çekiliş emri için kızardık. Çünkü bu çekilişler hep sağ ve sol tarafımızda bulunan Beyaz Rus ve Kazaçi kuvvetlerinin zayıflığından ileri geliyordu. Bolşevikler ilerliyordu. Fakat biz onlara Sermen'de bir savaş verecektik. Burada birinci ve ikinci alay beraberdik. İki alay Musa Murtazin'in idaresinde bir süvari tugayı olarak birleştirilmişti.

Yürektav muharebesinden az sonra biz yukarı Ak-Edil'de Üzen fabrikasında yerleşmiştik. Kızıllar ise süratle yürüyerek Edilbaşı (Beloretsk) fabrikalarını ve Tamyan-Qatay kantonluğunun merkezi olan Sermen kasabasını işgal etmişlerdi. Bu ise bizim Ak-Edil havzasından atılmamız demek olacaktı. Tugay kumandanı yüzbaşı Murtazin bunları Sermen'den atmak kararını verdi. Düşmanın taarruzunu beklemeden ondan önce taarruza geçmek bizim birinci ve ikinci alaylar için bir anane olmuştu. Biz bu defa da Kızıllar'dan önce onlara taarruz edecek olduk. Her iki alayla geceleyin saat yirmi üçte Üzen'den hareket ettik. Bize iyi malum olan o zamanın yollarıyla sabaha karşı saat dörtte Sermen'in tam karşısındaki Şıgay ismindeki Başkurt köyüne[349] gelmiştik. Kasabaya Edilbaşı'ndan gelen şose yoluna bir bölük asker göndererek Sermen'deki Ruslar'a Edilbaşı'ndan yardım gelmemesini temin ettik. Yakalanan Kızıllardan, Edilbaşı'nda Sovyet bahriye kıtaları 'Latışlar've komünist parti kıtaları, Sermen'de de Macar piyade fırkası, bir batarya sahra topu ve bir batarya da ağır top ve bir zırhlı otomobilleri bulunduğunu öğrendik. Bizim iki alayımızda ancak iki topumuz vardı. Biz bunları Şıgay köyünün arkasında ormanlıkta yerleştirdikten sonra her iki alayı piyade ederek Sermen'e hücum ettik. Bizim ani hücumumuza maruz kalan Macar alayları köyü terk ederek bunun arkasındaki ormanlıkta mevki aldılar. Bizim topçumuz sağ cephelerinde bulunan sahra topu bataryasına mermiler isabet ettirerek onları kâmilen sürdüler. Şiddetli kanlı mesademe sabahtan akşama kadar devam etti. Nihayet bizim sol cenah bölüklerimiz susturulan sahra bataryasının yani düşmanın sağ cenahının arkasına çıkabildi. Sermen'i işgal ettik. Kızıllar'ın oradaki cephane nakliyatını kâmilen ele geçirdik. Bütün Macarlar, yanlarındaki Rus bahriyelileriyle birlikte gece karanlığından istifade ederek Edilbaşı'na (Beloretsk'e) çekildiler. Çünkü bir fırkaya karşı ancak iki alay, iki bataryaya karşı ancak iki top karşı koymuştu. Burasının çocuğu olan Musa Murtazin sahayı iyi bildiği ve ahali de yardım ettiği için telefatımız az oldu. Yalnız iyi hayvanlarımız

telef oldu. Bunun yerine cephane nakliyatı ve erzak kazandık. Onların pek çoğunu öldürdük. Macarlar Sermen hizmetini hiç unutamazlar. Fakat ne çare ki Başkurtlar zafer kazanıyorlar, yan taraflarındaki Beyaz Rus ve Kazaçiler mütemadiyen geriliyorlar ve bizi yalnız bırakıyorlardı. Bu defa da sol taraftaki Kolçak orduları yerlerini terk ettiler."

Başkurt alaylarının Arkayaş, Ak-Tübe, Orsk cephelerindeki savaşlarının tarihi, memlekette iken "Başkurt Askerî İdaresi" nezdindeki bir heyet tarafından mükemmel olarak yazılmıştı. Bilhassa birinci süvari alayı İsterlitamak cephesinde Pokrovsk zaferini kazandığı vakit birinci ve ikinci piyade alaylarımız Karakıpçak ulusunda Yoldıbay (Yollubay) ve Bekbulat mıntıkasında Kızıllar'ın bir süvari alayını tam olarak imha etmişler. Bunların bütün esliha ve mühimmatını ve her şeylerini ganimet olarak almışlardı. Birinci Kızıl Ordu'nun üçüncü tugayı Başkurdistan hududundan atılmıştı. Koza Alimcan Tagan kumandasındaki üçüncü alay cephenin kuzey kısmını tutmuştu ve Kappel ordularına dahildi. Bu alayın bu hattı müdafaa gösterdiği şehamet de fevkalâde idi. Alimcan Tagan sonra Macaristan'da yaşadı ve eski hatıralarını yazdı. 29 Haziran 1948'de Almanya'da Hamburg'ta vefat etti. Evrakı Kızıllar tarafından işgal edilen Budapeşte'de kaldı. Elimde İsmail Şerifoğlu'nun birinci ve ikinci süvari alaylarının savaşlarına ait bu hatıralar bulunuyor.

§64 **Sovyetlerle Anlaşma**

İsmail Şerifoğlu'nun tasvir ettiği bu hadiseleri 1919 senesinin Ocak ayı başında bütün cephelerde yaptığım teftiş yürüyüşlerinde kendi gözümle görmüştüm. Bu teftiş yürüyüşünden döndükten sonra 11 Şubat'ta Kana fabrikasına hükümet azaları ve ordu zabitanı davet olunup musalaha meselesi tekrar müzakere edildi. Bu vakit Moskova ve sair memleketlerden birçok gazeteler gelmişti. Türk ordusunun Bakü'de olduğu, İngilizlerin Fort Aleksandrovsk'u işgal ettiği haberleri geldi. Kolçak'ın karargâhına gönderdiğimiz mümessillerden bazıları döndü. Bazılarının da tevkif olunduğu bilindi. 16 Sonkânun'da Sibirya hükümeti ve Çeklerin reisi olan Stepanik, Bogdan Pavli, Mzdek, Gayda ile görüşmek için teğmen Çanişev ile Hidayet Saadiyev gönderildi. Fakat 23 Sonkânun'da Batı Sibirya ve Ural'da Başkurt ve Kazak ordusu gibi Müslüman ordusunun buluşturulmasının katiyen caiz olmadığı, bunun hemen dağıtıldığı, bütün iktidarın general Kolçak ile Dutov'a verildiği hakkında emirleri çıktı ve Kazaklarla Başkurtlara silah verilmesi kati suretle men edildi. Bazı subaylarımız Omsk ve Çelebi'de alı konuldu. Dutov'a muarız görünen Orenburg Kazaçi subayı Bogdanov'un kıtası güya bizimle birleşmek üzere Başkurdistan'a sığınmıştı. Fakat bu bir provakasyondu. Biz onları kestik ve dağıttık. Nihayet bu 11 Şubat'ta Kana fabrikasında hükümet azaları ve ordu zabitanını bir daha topladık ve musalaha meselesi katiyet kesb etti. Bolşeviklerle anlaşmayı kabul etmeyen zabitlere Sibirya'ya gitmek için müsaade verildi. Bu subaylardan yukarıda zikri geçen Şahibek Özbekoğlu ile Ciani Qaramışoğlu'nu

hürmetle ve sağlık isteyip o tarafa teşyi ettik. General İşbulatov, miralay Ahmerov gibiler bizden asla ayrılmak istemediler ve 18 Şubat saat onda bütün ordu ile Sovyetler tarafına geçeceğimiz beşinci Sovyet ordusu komutanlığına bildirildi. Bu karar da 15 Şubat'ta orduya bildirilecekti; üç gün içinde geçiş hareketine karşı provakasyon olmasın diye tedbirler alınması kararlaştırıldı. Kolçak ise 15 Şubat'ta Çilebi'de bulunurken kendisinden mühimmat talep eden Başkurdistan mümessillerine Başkurdistan Cumhuriyeti'ni feshettiğini, hükümeti dağıttığını, azaların askerî mahkemeye verildiğini ve ordusunun dağıtılması yolunda da emirler verdiğini resmen bildirdi. Mümessiller de bu emirleri Başkurdistan hükümetine hemen haber verdiler. Biz de bu haberi aldıktan sonra millî muhtariyetimizi Kızıllarla birleşerek muhafaza etmekten başka yol kalmadığını gördük ve geçeceğimizi bildirerek Sovyetlere tekrar mümessiller gönderdik.

Ordunun tayin olunan günde ve saatte Sovyetler tarafına geçmesi kolay bir iş olmadı. Başkurtlar Bolşeviklere hiç inanmadıklarından silahlarından tecrit edileceklerinden korkuyorlardı. Bu ihtimal varitti. Fakat başka çare yoktu. Ordunun başına kendim geçerek yanımda on kişi olduğu halde, bizzat Sovyetler tarafına geçtim. Sonra bütün alaylar birer birer geçtiler. Maiyetimin silahı alınmadı. Kızıl Mescit'e geldim. Yanıma bir müfreze verdiler. Oradan Orenburg'a gidip birinci Sovyet ordusunun kumandanı ile görüştüm. Orada bir müddet kaldıktan sonra Kazakistan mümessilleri de oraya geldi. Başlarında şair ve muharrir Ahmet Baytursun bulunuyordu. Benimle beraber o zaman erkanı harp reisimiz olan İlyas Alkin de vardı. Bizim Ufa'daki mümessillerimiz olan doktor Kulayev (Kulayoğlu), Mollacan Halikov Moskova'ya gitmişlerdi. Ben ordumuzun geçiş işine nezaret maksadıyla bir daha cepheye gittim. Fakat Kızıllar benim hemen Moskova'ya hareket etmemi istediler. Nihayet İlyas Alkin'le birlikte Moskova'ya hareket ettik. Gelir gelmez Stalin'le görüştük. Nihayet Sovyet hükümetiyle Başkurdistan mümessilleri arasında 22 Mart'ta bir muahede akdedilip 23 Mart'ta Sovyet merkez resmi gazetesi olan *İzvestiya*'da intişar etti.

§65

Sovyet Tâbi Başkurdistan'ın İlk Günleri

Geçiş meselesi Sovyetler'in imzalı muahedelerine rağmen pürüzsüz cereyan edemedi. Bolşeviklerin kendilerinden olmayanlara katiyen inanmadıklarını ilk günlerde anladık. Biz Moskova'da bulunurken bu yüzden Başkurdistan'da acıklı hadiseler zuhur etti. 21 Şubat'ta Times'te Başkurdistan kongresi inikat ederek eski hükümet dağıtılarak Sovyet usulünde "İnkılâp Komitesi" (*revkom*) intihap olundu. Bu on iki azadan ibaretti: 1) Zeki Velidi 2) Evhadi İşmurzin 3) İldarhan Mutin 4) Seyitkerey Magaz 5) Gerey Qaramışov 6) Allahberdi Cafer 7) Tahir İmakov 8) Yahya Salihov 9) Mollacan Halikov 10) Abdullah Ethemov 11) Fatih Tuhfetullin 12) İlyas Alkin. Aralarından hiçbirinin komünist olmadığı ve hepsinin evvelki

hükümet azalarından ibaret olan "İnkılap Komitesi"ni Bolşevikler itimatsızlıkla karşıladılar. Başkurt ordusunun Sovyet tarafına geçmesi, Beyaz Ruslar, Kazaçiler ve Kolçak muhiti üzerinde yıkıcı bir tesir icra etti. Dutov, Orsk tarafından hemen çekildi. Kolçak Troytsk şehrinde inikat eden Orenburg Kazaçileri genel kongresine geldi. Burada kendisine Başkurdistan hükümetini feshetmek, ordusunu dağıtmak hakkında emir vermekle büyük bir yanlışlık yapmış olduğu yüzüne vuruldu. O da Başkurt meselesinde hata ettiğini itiraf ederek bunu tamir edeceğini vaat etti. Yeni Başkurt hükümetini kurmaya müsaade etti. Bundan istifade etmek isteyen olmadı. Abdullah Kurbanaliyev ve biraderi Burhan, Kolçak'ın davetine icabet ettiyse de ona münabehet eden olmadı. Fakat Sovyet tarafına geçen Başkurt ordusu aksamına karşı Kızılların itimatsızlık göstermeleri ve arada zuhur eden anlaşmazlık ve silahsızlandırma Kolçak ajanlarına iyi bir fırsat verdi. Bu meselenin izahı şudur: Merkezi Orenburg'ta olan birinci Sovyet ordusunun kumandanı bir Ermeni çetecisi idi. Müslümanların düşmanı idi. Bizim ordunun teslim olduğu Kızıl Mescit mıntıkası ise merkezi Ufa'da olan yirminci Penza-*diviziya*'sı tarafından işgal edilen mıntıkaydı. Bunun kumandanı olan Vorobyov mutaassıp bir Rus idi. *Diviziya* merkezi İsterlitamak'ta idi. Kızıl Mescit mıntıkasında ise buna tâbi üçüncü tugay (*brigada*) bulunuyordu. Kumandanı olan Zelent de haydutun biri idi. Bunlar Başkurt kıtalarını yerlerinde bırakmaktan korkuyorlardı. Bunun için verilen söze rağmen Başkurt ordu kumandanlığının (*stabbaşvoysko*) yanında bulunan 1. ve 4. olayların silahtan tecridini istediler. Yeniden harbe başlamak imkânsız olduğundan ve biz de Moskova'ya gitmiş olduğumuzdan kumandanlar bu teklifi kabul ettiler. Bunları İsterlitamak şehrine sevkettiler. Ahali müdafaasız bırakıldı, yağma edildi ve askerler tahkir edildi. Times mıntıkasında Beyazlarla sınırdaş yerde kalan alaylar bu haberi duyunca katiyen silahlarını teslim etmeyeceklerini bildirdiler. Bunların başında birinci süvari alayı bulunuyordu. Bu alay hemen Beyazlara karşı harp etmek üzere Kızılların Smolenski alayları ile beraber bulunuyordu. Birinci süvari alayın kumandanı Murtazin de kahraman fakat çok *caş* (genç) bir askerdi. Abdülhalil köyünü Kazaçilerin elinden 3 defa aldı; her defasında muhafazasını Smolensk alayına havale ediyordu. Fakat o köyü yağma etmekten başka bir şey bilmez ve Kazaçiler gelir gelmez çekilirdi. Bu yüzden aralarında ihtilaf çıktı. Kızıl alay kumandanı Murtazin'i ve alayını ve Times'teki kıtalarını silahsızlandırmak için geri çağırmak tavsiyesinde bulundu. Bunu anlayan Murtazin Kazaçilerle muhabereye başladı. İsterlitamak'ta silahtan tecrit edilen kıtaların kumandanlarından da haber aldı. Onlar da silahlarını asla vermemeyi tavsiye etmişlerdi. Nihayet Murtazin Kızıl alay ile Abdülcelil'de çarpıştı ve Beyazlar tarafına geçti; bu vaziyet bizim Moskova'daki müzakerelerimize ve İsterli'de silahsızlandırılan askerlerin vaziyetine fena tesir etti. Sovyet kıtaları Yayık havzasından çekildiler. Fakat Smolensk alayının dahil bulunduğu 3. *brigada* (tugay) oralardaki Başkurtlara çok şiddetli muharebelerde bulundu, bu ise Times'de kalan kıtaları da,

Beyazlar tarafına geçerek Murtazin'e iltihak etmeye sevketti. Kızıllar çekilirken birçok Başkurt münevverlerini de öldürdüler. O cümleden Başkurtların millî şairi Şeyhzade Babiç ve muharrirlerden Abdullah Erkebay, Calayır ismindeki yerde idiler. Ruslar onları yakaladı. Times'deki hükümet müesseseleri de İsterlitamak tarafına çekilmekte idi. Matbaayı ve evrakı bu Şeyhzade ile Abdullah Erkebay bir kısım askerle beraber nakletmekteydiler. İşte bu onlar Calayır (Rusça "Preobrajenskiy") fabrikasında iken Kızıllar tarafından basılıp yakalandılar ve öldürüldüler. Bu bizim Kızıllar tarafına geçmemizin ilk büyük faciası oldu. Çünkü Şeyhzade çok sevilen bir millî şairdi. Tatarca ve Başkurtça güzel şiirleri ve matbu eserleri vardı.

"*Revkom*" Mart ortasında Times'ten Kıpçak Yediru kantonluğunda Murak köyüne taşındı. Ruslar Murtazin'in Beyazlar tarafına geçmesini *Revkom*'un emriyle olan bir iş telakki ettiklerinden 20. *diviziya* (tümen) ile *Revkom*'un arası gergindi. Ruslar Ryçkov'un muhafaza kuvvetlerini teşkil eden kıtaların silahlarına dokunmak istedilerse de Ryçkov dayandı. Biz de Moskova'dan boyuna kıtalara dokunulmasın diye emir gönderttik. Ryçkov'un elinde erzak çoktu. Askerlerin iaşesi için Kızılların yardımına müracaat etmek lüzumu olmadı. Başkurt alaylarının yardımına karşı istisna gösteren ve nihayet Murtazin'i geri Beyazlara gitmeye mecbur eden Kızıllar gittikçe çekildiler. Onlar çekildikçe Murtazin'e iltihak edenler çoğaldı. Bir alaydan ayrı bir atlı *brigada* teşkili için Beyazlardan silah alabildi. Beyaz ordular da Ufa'yı istirdat ettiler. Başkurdistan hükümeti yine de Kıpçak Cetiru'da Orenburg'un 90 kilometre kuzeyindeki Muraptal köyüne taşındı. Bu vakit, 22 Mart'ta Moskova'da muahede imzalandığından ve Kızıllar zayıf düşerek hep çekindiklerinden Başkurtlara karşı gösterdikleri gurur kırıldı. Moskova hükümeti Kızıl kıtalar tarafından Başkurt köylerinde yağma edilen eşya ve malların fihristini tertip etmeyi tavsiye etti. Ryçkov bunu tam olarak yapıp Moskova'ya gönderdi. Biz de bunu bizzat Lenin'e verdik. Bu büyük bir meblağ teşkil ediyordu. Lenin bu zararların tam olarak telafisini emretti. Fakat ileride anlatacağım veçhiyle bu meblağı zarar görenlere tevzii hususunda Sovyet hükümeti kendi lehine propaganda vasıtası kıldığından, bu konu Moskova ile Başkurdistan arasında derin ihtilaflara müncer olacaktır.

Nisan sonlarına doğru ben Moskova'dan Başkurdistan'a geldiğimde bütün memleket tekrar Beyazların eline geçmiş bulunuyordu. Revkom bütün askerî mıntıkaları Bızavluk üzerinden Totsk kasabasına taşınmıştı. Ben geldikten sonra bunları Penza vilayetinde Saransk şehrine naklettik. 20. *diviziya*'nın tecrit ettiği kıtaların İsterlitamak'ta bulunanlarının %75'ine evlerine gitmek imkânı verildiği için alaylarda asker azdı. 1 Mayıs'ta Saransk'a geldik. Çok yıpranmış bulunuyorduk. Başkurdistan'ın Beyazlar tarafından işgali ülkenin Rus Kazaçileri tarafından bir daha yağma edilmesine sebebiyet verdi. Yalnız orada Murtazin'in bulunması ahali için bir şey ifade ediyordu. Bulunduğu

yerlerde ahaliyi himaye etti. Fakat Kuzey Başkurdistan'da vaziyet vahimdi, çünkü himaye eden kimse yoktu. Buralarda bulunması icap eden yüzbaşı Alimcan Tagan'ın idaresinde bulunan üçüncü piyade alayı bizimle Kızıllar tarafına geçemedi. Hatta onu Kolçak 9 Subat'ta bizim Kızıllar tarafına geçmemizden birkaç gün önce dağıtmaya muvaffak olmuştu. Tagan bize Nasırov isminde bir zabitini gönderip talimat istemişti. Kızıllarla müzakerede bulunduğumuzu onun vasıtasıyla kendisine bildirmiştik. Fakat geçme vaktimizi bildirerek gönderdiğimiz diğer zabit Beyazlar tarafında yolda tutulmuştu. Arada büyük manialar olmasa çarpışa çarpışa bize iltihak etmesini, olmadığı takdirde alayını dağıtmasını emretmiştim. Tagan bu emri alamamış. Kolçak bizim hazırlıklarımızı duymuş olacak ki, bizim Sovyet ordularıyla birleşmemizden 2-3 gün önce alayın dağılmasını emretmiş. Erlerin Rus alaylarına taksim edilmesini emretmiş ise de ancak pek azı Rus kıtalarına gönderilebilmiş. Diğerleri tüfekleriyle birlikte evlerine dağılmışlardı. Zaten alayda ancak 670 kişi bulunuyordu. Tagan hatıratında hep, harplerde Bolşeviklerden ganimet olarak aldığı cephanesini, o cümleden 29 mitraliyöz, 150 kadar seyyat mutbah seferi kadar ve haricince at, mutaviası ve koşumları Rus kıtalarına teslim ederken ağladığını anlatmaktadır. Tagan kendisi alayından, erlerinden ve subaylarından ayrıldıktan sonra Kolçak ordusunda emir subaylığı etmiştir. Aksayı Şark'a (Uzak Doğu) gitmiştir ki ileride bahis mevzuu olacaktır.

Hülasa Kuzey Başkurdistan, Tabın, Küdey, Duvan kantonlukları, kendilerini himaye edecek kimse bulunmadığından hem Kızıllar hem de Beyazlar tarafından çok çekti. Mamafih ben doğu cephesi kumandanı Frunze ile konuşarak daha Saransk'a gitmeden önce bir mümessiller heyeti kurmuştum (*Sovyet upolnomoçennyx*). Bunlar I. ve V. Kolordularının tümen (*diviziya*), tugay (*brigada*) ve alayları kumandanları nezdinde bulunarak, bir taraftan halkı himaye etmek diğer taraftan da bu kıtaların ahali arasında vasıta olması işini göreceklerdir. Bunlar vazifelerini yaptılar.

Saransk'a geldiğimizde yukarıda da değindiğim gibi çok yıpranmış bulunuyorduk. Herkes, bilhassa askerler bir miktar istirahat etmek mecburiyetinde idi. Biz burada Revkom'da bazı tadilatlar yaptık. Başkurdistan hükümetinin reisi doktor Kulayev siyasî hayattan çekilerek ailesinin yanına gideceğini bildirdi. Biz de muvafık gördük. Yerine Arif Yumaguloğlu'nu Revkom reisi tayin ettik. Haris I. Başkurt kongresinde Kemelik Başkurtlarını temsil etmiştir. Ağabeyi Cihangir gibi bu da çok gayyûr bir milliyetçi idi. 1918-19 kışında komünist fırkasına yazılmış olduğundan onlara yakındı; Moskova'da Müslüman komisarlığında çalışmıştı; kendisi zabitti.

Benim önce riyaset ettiğim "Başkurdistan askerî idaresi" (*Başkirskoye voyskovoye upravlenye*) ismi değiştirilerek "Başkurt Harbiye Halk Komiserliği" (*Başkirskom voyenkomat*) tesmiye olundu ve daha mükemmel bir şekil aldı. Saransk'da ilk işimiz ordunun tensiki oldu.

Dediğim gibi evvelki ordu mevcudunun ancak %25'i kalmıştı. Bunlara Moskova'dan tam takım yeni silah ile elbise ve başka mühimmat getirdim. Sovyet hükümetiyle yaptığımız muahede mucibince Başkurtlarda bir "Piyade Başkurt Ordusu" (*Pervaya Başkirskaya strelkovaya armiya*) ve bazı süvari kıtaları teşkil edilecekti. Burada atlarımız pek az olduğundan mevcut ordunun mevcudunu bir Başkurt piyade tugayı teşkil etmek üzere 1. ve 2. piyade alaylar ve 1. ve 2. süvari alaylar şeklinde dört alaya hasrettim. Başkurdistan'da kurtarılacak yerlerde 3. ve 4. piyade alayları teşkil edilecek ve seferber edileceklerin bir kısmı Saransk'daki dört alayın ikmaline gönderilecekti. Bu iş için Miralay Ahmerov tavsif edilerek Samara'ya gönderildi. O Belebey mevkiinde (şehrinde) yerleşecekti.

Saransk'taki kıtaların tensiki daha bitmemişti. Buna rağmen Sovyet "Harp İnkılap Şurası" (Revvoyen Sovyet), ki bunun reisi Trotskiy idi, bu askerlerimizin mevcudunu Ukrayna cephesinde savaşan 14. ordunun yardımına göndermek hakkında 10 Haziran'da bana emir gönderdi. Ben de bunların tensiki tamam olmadığını ileri sürerek gönderilmelerinin bir müddet geri bırakılması yolunda çok mücadele ettim. Fakat Trotskiy'i, bilhassa onun muavini olan Vatsetis'i ikna edemedim ve askerleri göndermek mecburiyetinde kaldım. Bunlardan, Ryçkov'un ve harp komiserliğinin nezaretinde iki kıta alıkoyarak diğerlerini Harkov'a gönderdim. Bunlar, 16 Haziran'da bu şehre geldiler. Denikin kıtalarını mağlup ederek gerek Kızıl, gerek Beyaz Ruslara Türklerin şehametini gösterdiler. Çünkü bunlar geldiğinde 14. ordu tamamıyla münhezim olmuştu. Fakat "Harkov müdafaa şurası erkân-ı harbi"nin (*Stab soveta oborony*) reisi bütün erkanıyla Denikin tarafına geçtiğinde, Başkurt kıtaları Harkov'dan çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Sovyet ordu kumandanı, Başkurt *brigada* kumandanının şehirden çekilmesini serkeşlik telakki ederek, *brigada* (tugay) kumandanını ve bazı kumandanları tevkif etti. 16 saat kadar mevkuf kalan kumandan ve zabitler Başkurt askerlerinin müdahalesiyle cebren kurtarılacağını gören ordu kumandanı, *brigada* kumandanı ve zabitleri itizarla salıverdi; ben bu hadiseden sonra hemen güney cephesine gittim. Alaylarımız, Mirgorod ve Vrangel kıtalarıyla harp ederken yanlarına geldim. Birkaç gün kalıp ihtiyaçlarını teslim ettim. Ön saflarda bulundukları için cepheden ayrılamayanlarının dahi çarpışmalar esnasında yürüyüp hal ve ahvallerini öğrendim. Onlar birçok ganayim almışlardı. Bunları trenle İsterlitamak'a, memleketimize Safran istasyonuna sevkettim. Ve İsterlitamak'a geldikten sonra bunlara 16-17 Ağustos'ta Belebey'den ikmal ve atlar gönderdim. Süvari kıtaları tevsi edilerek "Ayrı Başkurt Süvari Tümeni" kurulmaya başlandı. Haziran ayında Kolçak ordusu çekilmeye başladı. Ufa tekrar Kızıllar tarafından işgal edildi. Şark cephesinin kumandanı Frunze münevver ve iyi bir zattı. Başkurdistan hükümetinin her istediğini yapmaya hazırlık gösterdi. Bana da güveniyordu. Ben de, bana güvenen adama güvenmek adetim olduğundan kendisinin istediklerini reddetmezdim. Ben daha Saransk'ta askerlerin tensiki ile meşgul olurken, doğu cephesine gelirsem hem onlara

yardım etmiş olacağının hem de kurtulan yerlerde mahalli hükümet müesseseleri kurmak ve ordu teşkil etmenin daha mümkün olacağını haber verdi; ben de oraya gittim. Saransk'ta kalan hükümetin komiserliklerinden birer aza alarak "seferi hükümet" (*poxodnoye pravitelostvo*) kurup, muhafız süvari kıtayı beraberime alarak Belebey ve oradan da İsterlitamak'a hareket ettim.

Miralay Ahmerov daha 5 Haziran'da Belebey'e gelmiş, seferberlik ilan etmiş, 3 ve 4. piyade ile 3. süvari alayının teşkiline başlamıştı; esliha (silahlar) ve cephanesi Frunze bol bol vermişti. Bunlar 2. Başkurt piyade tugayını teşkil edecekti. Bir de kumanda sınıfı yetiştirmek için bir küçük zabit kursu açılacaktı. Ben geldiğimde Ahmerov işe başlamış bulunuyordu. Bunun erkân-ı harbi, Gereyoğlu (Gereyev) isminde bir Başkurt zabiti idi. Ben İsterlitamak'a geldikten sonra seferi hükümeti orada yerleştirip mahalli kanton idareleri kurmakla meşgul oldum. Güney Ukrayna cephesindeki *haldatlara* (askerlere) ikmal gönderildi.

1 Ağustos'ta Başkurdistan hükümeti ve maiyetindeki kıtalar ve bütün müesseseler İsterlitamak'a doğru hareket etti. Bizim fikrimiz hep Orenburg'a yerleşmekti. Kazaklarla birlikte aldığımız karar kati idi. Fakat Sovyet hükümeti Kazakistan ile Başkurdistan arasında "Orenburg vilayeti" ismiyle bir Rus vilayeti vücuda getirmek kararında idi. Kazakların hükümeti Orenburg'ta değil Aq-tübe'de, bizimki ise İsterlitamak'ta birleşecek oldu. Ben Saransk'da iken Moskova'ya gidip bu meseleyi lehimize halletmeye çalışmış ve Lenin'i de ikna etmiş olmama rağmen, zahiren bize taraftar görünüp Rusların şovenizminden şikâyet eder görünen Stalin, iki İslam ülkesinin Orenburg'ta birleşmesine katiyen yol vermedi. Bunu bana Sovnarhoz reisi olan Rykov anlattı. Çünkü onun fikrince, Kazakistan ve Başkurdistan'ın iktisadî idaresinin Orenburg'ta birleşmesinin umum Rusya iktisadi teşkilatı bakımından da faydalı olacağı hakkındaki tezimi Lenin iyi karşılamıştı. Yalnız Stalin bu fikirleri altüst etti. Nihayet Başkurdistan *Revkom*'u Ağustos'ta Saransk'dan İsterlitamak'a hareket etti.

Burada yaptığımız mühim işlerden birisi Musa Murtazin'in kıtalarının Yayık ötesine kaçmayıp tekrar Kızıl orduya iltihakını temin etmekti. Yanımda bir bölük atlı asker ve Bolşeviklerden Broyda ve arkadaşlarımdan Tahir İmakov olduğu halde Ağustos ortasında Sterli'den Yayık boyuna doğru hareket ettik. Kendi köyümüzden babamın yanında bulunduktan sonra Nügüş boyunda Taşkiçu karyerisine gelerek babamın dostu Bermekli Hacı'da misafir olduk. Etraf Başkurtları toplanmıştı. Tekrar gelmemiz burası için bir bayram olmuştu; hayvanlar kesiliyor, kımız da çok toplanmıştı.

Burada Timeş'e gelip Ebubekir Molla Hüseyinov'un misafiri olduk. Sonra Yayık mıntıkasında Kızıl'a gittik. Beyazlar çekilmişti. Hiçbir yerde çarpışma olmadı. Murtazin'in kıtalarını Ağustos ayının sonlarında Nogay beylerinin köylerinde bulduk. Müslüman mı olacak, Hıristiyan mı

kalacak bu hususta tereddüt eden Nogay beyleriyle enteresan sohbetlerimiz oldu. Bunlar hakikaten aziz insanlardır.

Murtazin'in askerleri çok güzel yiğitlerden terekküp etmişti. Fakat silahları yok, topları var mermileri yok, arabaları var atları yoktu. Üstbaşları yırtık pırtık idi. Zaten Beyazlar'ın işi bozulmaya başladıktan sonra askerlerinin çoğu Yayık nehrini geçmeyip geri köylerine dağılmışlardı. Yanında "atlı brigada" ismini taşıyan kıtalarda ancak bin er vardı. Bunları kurtarıp Yayık'ın batısına çıkardık ve durmadan Orenburg tarafına yürüyüp, Samar Taşkent demiryolu üzerinde Novosergivsk tarafında birleşmesini emrettik. Sonra ben, evlenme meselem olduğundan Abdülecelil'e gittim. Kayınpederim Hacı Mehmet Hacı'da misafir oldum. Düğün esnasında Trotskiy beni Magnitogorsk'taki telgraf başına çağırdı. Yekaterinburg vasıtası ile Moskova'dan konuşuyordu. Belebey'de teşkiline başladığımız askerleri Petersburg cephesine istiyordu. Bunların hemen gönderilemeyeceğini söyledim. Düğünden sonra İsterlitamak'a hareket ettim ve en çok milis teşkilatıyla meşgul oldum. İmakov'da adliye müesseseleriyle meşgul oldu. Benim maksadım bütün Başkurt ordusunu İsterlitamak Orenburg mıntıkasında toplayıp bunları Türkistan'a sevketmekti. "Şark cephesi" başkumandanı Frunze Başkurt askerlerini bayılırcasına sevdiği için bütün kıtalarımızı kendisinin Orenburg'un işgalinden sonra taşınacak olan Taşkent'e nakletmek kararında idi. Bu hususta Hindistanlı Mevlevi Berekетullah'ın teklifleri dolayısıyla Lenin'e yazdığım teklifler kabul olunmuş ve 12 Temmuz'da Taşkent'te bizim taleplerimize muvafık radyo telgraf gönderilmişti.[350] Trotskiy de ordularımızı doğuya göndermeye muvaffakat etmişti. Fakat hakiki Rusçu komünistler siyasî maksatlarla bu kararı değiştirttiler. Trotskiy de kendi sözüne göre ihtimal Leningrad cephesinde hasıl olan zaruret yüzünden bu fikre iltihak etti. Bizim Ukrayna cephesindeki kıtalarımız Eylül bidayetinde Başkurdistan'a gönderilmişti. Trotskiy bunları yoldan çevirdi ve Leningrad'a gönderdi. Zikrettiğim vechile bizim Belebey'de teşkil ettiğimiz alayları da o tarafa göndermemi talep etti. Başkurt kıtalarını doğuya göndermemeleri yüzünden Sovyet zimamdarlarına kızmış olmam da benim bu fikrime karşı şüpheyle bakmalarına mucip oldu. Zaten Taşkent'te o zaman "Türkistan Sovyet Cumhuriyeti"ne millî hâkimiyeti infaz için Başkurt alaylarının gönderilmesi zarur olduğu hakkında Turar Rıskulov'un raporu da bu şüpheyi mucip olmuş imiş. Hülasa biz de alaylarımızı doğuya göndererek orada millî hükümete dayanç yapmak nasip olmadı.

Eylül sonunda Trotskiy bütün Başkurt kıtalarını Petersburg'ta toplamak hakkında emir göndердi. Güney cephesindeki alaylar trenlere binerek Başkurdistan'a doğru hareket etmişken 16-17 Eylül'de Petersburg'a gönderildi ve oraya geldikten sonra Petersburg harbi şurasının idaresine verildi. Bunlar iki piyade ve iki süvari alayından ibaretti. Belebey'deki kıtalar Petersburg'a geldikten sonra üç piyade alayından ibaret bir Başkurt tugayı teşkil edildi. Bunların heyeti mecmuası

11.000 kişilik bir kuvvet teşkil ediyordu, fakat içinde muharip ancak 6233 kişi idi. Kalanı yardımcı kısımlar ile nakliyattan ve yüklerden ibaretti. Belebey'den gerek güney cephesine ikmal olarak gönderilenler, gerek doğrudan doğruya Miralay Ahmerov'un idaresinde 15 Eylül'de Petersburg'a gönderilenler daha iyi talim görmemiş ve yeni seferi edilen gençlerden ibaret olduğu için hemen harbe girmediler. Başkurtları ilk aylarda Yudiniç kıtalarına karşı bir propaganda aleti olarak kullandılar. Başkurtlar muharip bir kavim olarak meşhur olduklarından Kızıllar, "Beyazlar arasına Başkurt kıtaları geldi" diye bu ismi büyüttüler.

Yudiniç'e karşı harpte Başkurtlara ayrı bir "harp sahası" (*voyevoy uçastok*) verilmişti. Başkurt kıtaları ayrı bir grup teşkil ettiler, karargâhları Petersburg'tan on kilometre ötede Pulkov rasathanesi vardı. Kıtaların ayrı ayrı tavzifi şöyledir:

Cenup cephesinden gelen ve vaktiyle Saransk'tan bir piyade tugayı sıfatıyla gidip oraya gönderildikten sonra "ayrı Başkurt süvari yüzbaşısı olan tümen kumandanı kuzey Kafkasya Yaklabaş Nogaylarından Ahlov: erkân-ı harp zabitlerinden Kudrjetsk idi. Bundan birinci atlı alayı 14 subay, 43 asker, 67 at. İkinci atlı alayda 16 subay, 41 er, 56 at. Üçüncü atlı alayda 7 subay, 393 muharip, 267 gayri muharip. Teknik bölük 47 kişi, 443 at ancak 13 at. *diviziya* yani tümen ismini taşıyan bu kıtalarda 16 subay 41 er olması hep Belebey'den gelecek ikmal içindi.

Üçüncü atlı alayı kumandanı Kaplan, siyasî komiseri Abdürreşidov; bunda ancak iki atlı bölük olup ancak 240 muharip ve iki piyade bölüğü vardı. Üçüncü piyade alayı kumandanı Abdioğlu (Abdeyev) komiseri Yülekoğlu. Bunda Üsergen, Argayaş, Tamyan-Qatay'dan toplanmış eski askerler vardı, ceman 575 kişiden ibarettir.

"Ayrı Başkurt piyade tugay"ı kumandanı miralay Ahmerov, erkân-ı harbi Giray Kiraçev üç alaydan ibaret olup

I. alay 31 subay, 1650 er

II. alay 47 subay, 2160 er

III. alay 25 subay, 950 er

Bir de bunun topçu kısmı vardır. 2 *batari*. Bunda da 353 er. Ceman Ahmerov'un idaresinde 128 subay 4761 er idi. 4 topu 229 atı vardı.

Bütün bu süvari *diviziya* ile piyade *brigada* ayrı, "Başkurt grubu" teşkil ediyorlardı. Kumandanı genç zabitlerden Alişev idi. Bu zat harpte hep ön safta bulunmaktan hoşlanan bir cengaver Tatar zabiti idi. Erkân-ı harbi ise Kelmitev idi. 6. *diviziya*ya tâbi idiler. Güney cephesinden gelen kıtaların bir kısmı Moskova tarafında bulundular. Onlar orada 23 Eylül'de Yudiniç kıtaları ile çarpıştılar.

Başkurt grubu Petersburg'tan ancak İlkteşrin ortasında harp sahnesine girdi ve stratejik bakımdan 7. Sovyet kolordusunun 6. *diviziya*sına tâbi tutuldu. Merkez karargâhı Pulkov rasathanesi civarı idi. Burada 17 İlkteşrin'de Yudiniç kıtaları ile ufak tefek müsademeler oldu.

20 İlkteşrin'de 3. atlı ve 3. piyade alayları "Tsarskoye Selo" yanında Xamiliayn[*] nam yerde yürüdüler, Yudiniç kıtaları çok mukabele göstermeden çekildi. Aynı günde Başkurt grubu 7. ordunun 2. *diviziyasına* tâbi kılındı. Bu gün Petersburg cephesinde en şiddetli muharebe günü oldu. Bu savaşta Başkurtlar fevkalâde celadet gösterdiler. 70 kadar ölü, yaralı verdiler. Zabitlerden ancak bir yaralı vardı.[351]

22 İlkteşrin'de aynı yerde Külma karyesi yanında çok şiddetli savaş oldu. Bugün 100 kadar yaralı verdiler. Ölen olmadı.[352] Son harpler 24-31 İlkteşrin'de oldu. Fakat hiç kaza olmadı, ne ölü ve ne de yaralı oldu. Nihayet 1 Sonteşrin'de Başkurt grubu bu cephede iş tamam olduğundan Petersburg'a çekildi ve kışlalara yerleşti. Ben de o günlerde Başkurdistan'dan Petersburg'a geldim ve yaralıları hastahanelerde ziyaret edip hepsine de memleketten getirilen erzak ve hediyeler taksim edildi.

14 Sonteşrin'de Kızıllar Yamburg'u aldıktan sonra Yudiniç'in işi bitti. Başkurt askerlerinin bir kısmı Novgorod vilayetinde "Muravyevskaya Kazarma" denilen kışlalara gönderildiler. Bu muharebelerin tarihi Musa Murtazin'in "Başkurdistan ve Başkurt Ordusu" tarihinde olduğu gibi, Başkurt grubunun kumandanı olan Alişev tarafından da "Başkurt İnkılabının Kısa Tarihi" nam eserinde mufassalen anlatılmıştır. Alişev'in bütün Başkurt kıtalarının aynı yerde kendi kumandasında tam olarak birleştirilmesine 7. ordu kumandanlığınca ve Trotskiy geldiğinde bizzat kendisine müracaat edildiği halde –müsaade edilmediğine teessüf etmekle beraber, Belebey'den gelen ve yeni seferber edilen ve iyi talim ve terbiye görmüş kıtalar bile Başkurtların askerî bir millet olduğunu daima ispat ettiklerini seve seve anlatır; ona göre: "Pulkov tepesi etrafındaki harpler gösterdi ki, Başkurt askeri ancak ya zafer ya ölüm şiarına sadık ve harekatında katidir. Harp kısa olmakla beraber Başkurtlar burada tasviri kabil olmayan kahramanlık gösterdiler. Yan yana kimse diğerinden kalmadan bir vücut gibi fakat kahramanca taarruzla düşmanı bu cepheden attılar, savaşı uzatarak telefat vermekten kurtardılar.[353]

Kış aylarında Rus harp şurası Başkurt ordusunun tensiki babında iyi tedbirler almıştı. Bunu Trotskiy yapıyordu. Diğer taraftan siyasî mülahazalarla bu ordunun istiklâlini tamamen ortadan kaldırmak isteniyordu. Bunu da Stalin yapıyordu. Harp şurası 5 Nisan'da Trotskiy'nin emriyle Başkurt ordusu için şu esasları ilan etti. Bu ordu 3 alaydan ibaret bir piyade tugay (*brigada*) ve 4 alay süvariden (tümen *diviziya*) ibaret olacak eman kadar bir kuvvet teşkil edecektir.

Piyade tugayının yanında 12 toplu hafif topçu divizyonu, 2 toplu top bataryası, bir muhabere bölüğü, bir istihkâm bölüğü, süvari tümeni için de 4 toplu süvari divizyonu tayin edilmişti.

Bunların tanzimini ikmal etmek için merkezi İsterlitamak'ta olmak üzere bir yedek piyade alayı (*zapasnoy sterlikovoy bolşeviky*) ve bir de yedek süvarı alayı (*zapasnoy kavaleriyskiy bolşeviky*) bütün bu ordunun

[*] OR nüshasında da Latin harfleriyle aynen böyle yazılmışnr. İT.

tensiki ve ikmali Başkurt harp komiserliği reisi Zeki Velidi'ye havale edilmiştir. 5 Nisan emri böylodir. Buna Trotskiy tarafından tayyareler de verilmişti. Ben 1920 Mayıs başında memleketten ve ordudan ayrılırken memleketteki milisler de dahil olduğu halde, 27.000 kadar asker vardı.

1920 Mayıs'ında Sovyetler'le Lehistan arasında harp başlayınca Başkurt kıtaları Lehlere karşı götürüldü. Bu vakit Sovyet hükümeti Başkurt kıtalarının sevki ve idaresi hususunda Başkurt harp komisarlığının reyini sormuyordu. Her hususta Sovyet kumandanlığına tâbi idiler. Murtazin grubu bütün kış Novo Sergievsk istasyonunda kalmıştı. 28 Nisan 1920'de 800 piyade, 200 atlı, 600 at olduğu halde bu kıtalar Kiev istikametine gönderildi. Petersburg'da bulunan atlı divizyondan da bir alay Novgorod'taki askerlerden 900 kişiden ibaret bir alay ayrılarak Murtazin'in yanına gönderildi.

Fakat Başkurt hükümeti memleketteki değerli askerleri hep millî milislere yerleştirmişti. Rusların memleket dahilinde karışıklık çıkarma tedbirlerine karşı bu tedbirler alınmıştı. Ayrıca hükûmet muhafız kıtaları vardı ve "Küçük zabit mektebi" (*şkola mladşix praporçikov*) faaliyette idi. Bunda iki piyade takımı ve bir atlı takımı vardı.

Haşiyeler (Açıklamalar)

[1] Batlamyus [Ptolemaios]. *Geographia*. Γεωγραφι Υφηγησις III. 5. 22, 25, VI. 14.1

[2] Z. V. Togan, *Ibn Fadlān's Reisebericht*, Leipzig. 1939, s. 147, 157, 24.

[3] Batlamyus [Ptolemaios], *age*. VI. 14. 9.

[4] Z. V. Togan, *Türk Tarihi*, İstanbul, 1928, s. 125.

[5] Batlamyus [Ptolemaios], *age*. VI. 5. 4.

[6] Z. V. Togan, *Türk Tarihi Dersleri*, s. 125: bu kelimenin İran dillerinden gelen bir kelime olduğu hakkındaki umumî kanaat için bkz. Nöldeke, Th., "Ueber irânische Ortsnamen auf kert und andre Endungen", *ZDMG*, 33 (1879). 143-156.

[7] *ZVO*, XV. 247.

[8] Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 156, 223, 312.

[9] *age* s. 147.

[10] Németh Gyula, "Magna Hungaria", *Beitraege zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients*, neşr. Hans (von) Mzik. Leipzig und Wien, 1929, s. 96.

[11] Bk. Markwart, *Caucasica* VI. 1930, s. 36 v. d. [Ayrıca bkz Z.V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 35, n.1-- İ.T.].

[12] Reşideddin, *Cāmi' al- tavārīkh*, Paris-Bibliotèque nationale, suppl. Pers. 1364 vr. 134a. [Ayrıca bkz A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972, s.22 ve 87. İ.T.]

[13] Ibn Fadlān'da da (metin s. 9; tercüme s.17) Kazıyc sözü Φαηγc şeklinde yazılmıştır. [Metindeki cümle A nüshasına göre tamamlanmıştır.—İ.T.]

[14] *Oğuzname*'nin Farsçası, Reşideddin *Cāmi' al-tavārīkh*, Topkapısarayı, III. Ahmed no. 2935, vr. 310 b البيوباغور yani بالوغور Hafiz Abru, *Külliyat*, Bağdad Köşkü no. 282, vr. 593 مالوغور. Damad İbrahim no. 919 مالوغور [Ayrıca bkz Z.V. Togan, *Oğuz Destanı*, s. 23 ve 87--İ.T.] Z.V. Togan, *Ibn Fadlān's Reisebericht*, s. 147-148. Samanilerin cedleri ile muasır son bir "Qaraşid" hakkında bk. Reşideddin, aynı yazma vr. 323a. ve Ebülgazi, *Şecere-i Terakime*, Kononov neşri, satır 1125-1134. [Ayrıca bkz. Zuhal Kargı Ölmez, (yay.) Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara, 1996, metin 746.5 (s.136). - - İ.T.]

[15] Oğuz destanlarının tesbit edildiği zamanlar ve ayrı sülâlelerin yaşadıkları zamana dair fikirler, Z. V Togan, Reşideddin Farsça *Oğuzname*'sinin tercümesi, (basılmak üzeredir), haşiyelerinde gerekli malumat verilmiştir. [Zeki Velidi Togan'ın vefatından sonra eseri Tuncer Baykara yayına hazırlamıştır.bkz. "Kaynakça" - - İ. T.]

[16] Prof. Chang'ın Çince çıkan eserinin unvanını ve makalelerini Ligeti Lajos "Atila Hunlarının aslı" nam makalesinde (*Attila és Hunjai*, nşr. Németh Gyula, Budapest 1940 s. 25, 272) zikretmiştir. [Burada, Németh Gyula'nın makalesinde (s. 25) bu isim *pa-su-ki-li* şeklinde yazılmıştır, s. 272'deki notta ise, adı Csang Saing-lang diye yazılan Chang Hsiang-lang'ın 張 星 烺 eserinde söz edilen Francis Clougherty'in makalesine atıf yapılmaktadır. F. Clougherty makalesinde ise (s.74) bu isim *Ba-su-ki-li* şeklinde geçmektedir. –İ.T.] T'ieh-le'leri teşkil eden 15 kabilenin isimleri önceden de malûm idiyse de bunlardan birini Ba-şu-ki-li olarak okuyan ilk alim Çang'dir [Kaynakçada gösterilen eserinde Prof. Chang Hsiang-lang bu ismi北鄂儿特karakteriyle göstermiştir (s.137-139). Eski Wade-Giles transkripsiyonuna göre Pa-ju-chiu-li, yeni *pin-yin* sistemine göre Ba-ru-jiu-li okunan bu imler, Prof. Chang Hsiang-lang'ın işaret ettiği gibi *Sui-shu* 84. cilt s. 1879-80'deki T'ieh-le bölümünde T'ieh-le boylarından biri olarak geçmektedir. Daha önce de Shiratori Kürakichi (*Mem. Toyo Bunko* no 15. 236/43) bu adı Başkurtlarla ilişkilendirmiştir. Bkz Liu Mao-tsai II: 570 n. 663—İ.T.]

[17] Bunun en mühimi Plinius Secundus'daki Camacae'dır, ki Sogdiana'da gösterilmiştir, şüphesiz Kimak demektir. Pliny (Plinus Secundus), *Natural History with and English Translation in Ten Volumes*. H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz (neşr. ve çev.) [Loeb Classical Library] Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1938-1962. [Ayrıca bkz Pentti Aalto ve Tuomo Pekkanen, *Latin Sources on North-Eastern Eurasia*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1975, s. 141. Camacae'ler hakkında bilgiler-Plinus'un eserinde 6, 21 yani 6. cilt, s. 21 olarak gösterilmiştir. Bu ek bilgiler Evrim Binbaş tarafından sağlanmıştır.- İ.T.]

[18] Bk. *Ibn Fadlān*, 224; Χουνοι.

[19] Meselâ Nügüş ve Rudek (İrendik).

[20] XVIII. Asırda Yemek oğullarından Ablay malumdur. *Zap. Akad. Nauk.* 1864 cilt. IV. kitap 2, s. 22, 29.

[21] Liu Mao-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken*. Wiesbaden, 1958, cilt I, s. 127, 128; cilt II, s. 566-570. [(Liu Mau-tsai 'ın eserinde kullanılan transkripsiyonla bu pasajdaki kavim ve kabilelerin isimleri şu şekilde yazılmaktadır: Bunlar A-te (yani Edil) nehri üzerinde Ho-tie (yani Hazarlar), Ho-tsie (yani Guzlar), Pi-ts'ien (yani Peçenekler), Su-pa (Sabirler), Ye-wei (yani İbirler), Po-hu (belki de Bulgarlar), Pei-ju (ihtimal Başkurtlar), En-k'ü (ihtimal Ugur kavimleri), A-lan ve Xun (yani Hun).--İ.T.]

[22] Muhammed Selim Umidbayev, *Yadigâr*, Kazan, 1900.

[23] Rabi' bin Ahmed al-Akhavāni al Bukhārī, *Hidāyat al-muta'allimīn fi'l-tib*. Meşhed 1965, s. 148. Horasan'a gülen şimal rüzgârının çıktığı yerlerden bahsederken diyor ki:

"Şimal rüzgarı Maçin'den, Kencak'tan, Saqlāb (Slavlar) ve Türklerden bazıları ve Kimakların başları tarafından gelir"

و باد شمال از ناحیت کنجاک و بعضی از سقلاب و ترک و خصهٔ کیماک می آید

[24] Kencek ismindeki sülâleden Kincekev, Kincakov'lar bilinir.

[25] 'Ali ibn al-Hüseyin al-Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh va'l işrāf;* De Goeje neşri, Leyden, 1894= BGA VIII. Fransızcası: *Le Livre de l'avertissement*, traduit par B. Carra de Vaux, Paris, 1896. s.186; J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts.*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903, s.63.

[26] Abū İshak İbrahīm bin Muhammed al-Fārisi al-İstakhrī, *Kitāb al-masālik va'l-mamālik,* c. 951, s.225; Abū'l Qāsim İbn Havqal, *Kitāb al-masālik va'l mamālik,* 976, yeni tab'ı, s. 396.

[27] İbn Fadlān, s. 35, 37, 40-41.

[28] Aynı eser, aynı sahife.

[29] *Hudūd al-'Ālam,* nşr. Barthold (*Hudūd al-'Ālam, Rukopis' Tumanskago,* Leningrad, 1930); *The Regions of the World. A Persian Geography 372-982 A.D.*, çev. V. Minorsky, London, Gibb Memorial S., 1937, vr 19a ; Z. V. Togan, "Völkerschaften des Chazarenreiches im 9. – 11 Jh." *Körösi Csoma Archivum,* III, 1940 s. 52.

[30] *Hudūd al-'Ālam.* vr. 18b.; Z. V. Togan, *age*, s. 52-53.

[31] Avfī'de bulunan malûmat için bk. J. Marquart, "Skizzen zur geschichtlichen Voelkerkunde von Mittel und Sibirien" *Ostasiatische Zeitschrift* 8 (1919-1920), pp. 289-299. [*Festschrift fuer Friedrich Hirth*] ; burada kelime مضـــريه şeklinde yazılmıştır, bk. *KCsA*. III, 52.

[32] İstakhrī, 225.

[33] Al-Bīrūnī, *al-Tafhīm,* (nşr.) Wright, s. 241-42.

[34] Z. V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, yeni tabı, s. 140-41.

[35] Abu Sa'id 'Abd al-Hay bn Zahhak al-Gardīzī , *Zayn al-akhbār,* 1040, Barthold'un neşrettiği kısımlar, *otçyot o poyezdke v Sredniuyu Aziyu*, s. 85.

[36] Bu hususta bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*. s. 187, 328; bu rivayetleri nakleden Abdullah ibn Muqaffa'nın verdiği malûmata birçok yerlerde İran rivayeti esas olmuştur.

[37] Bk. Z. V. Togan, *Ibn Fadlān*, s. 37, haşiyeler s. 147-156.

[38] *Ibn Fadlān*, s. 148-153.

[39] *Ibn Fadlān*, s. 153-154.

[40] Abu Hāmid al-Andalūsī al-Gharnāti, *Tuhfat al-albāb ve nuhbat al-a'cab,* 1162, (nşr.) G. Ferrand, s. 129-131.

[41] *Festschrift für Chwolson* [Baron David Günzburg, *Recueil des travaux rédigés en mémoire du jubilé scientifique de Daniel Chwolson.* Berlin: S. Calvary, 1899], s. 236.

[42] Wilhelm Tomaschek, *Kritik der ältesten Nachrichten über die Skytischen Norden*, 2 cilt, Wien: Tempsky, 1888 [Österreichische Akademie der Wissenschaften; Philosophisch-Historische Klasse; Sitzungsberichte; cilt 116, bl. 715-780; cilt 117:1.], bu nehri Yayıq ile birleştiriyor ve kelimeyi سسويق okuyor.

[43] *KCsA*. III. 54.

[44] *KCsA*. III. 54, 74.

[45] Bu Kastra şehri Oka Macarları ülkesine yakın Kastrama'yi hatırlattığı gibi Tuna havzasındaki bazı coğrafî isimleri de hatırlatmaktadır.

[46] Bk. C. Nallino, *al-Xowarizmi e il suo rifacimento della geographia di Tolomeo*, Roma 1896 s. 44: اسفوثيه Σχυφια, J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 103.

[47] Ural dağlarında alıç kırmızı yemişi olan balan ağacı latince *viburnum opulus*, bunun yemişinin suyuna Almanca "Massholderbeermass" denmektedir.

[48] Al-Bīrūnī'nin buna ait kayıtları için bk. Zeki Velidi Togan, *Birunî's Picture of the World. Memoirs of the Archeological Survey of India*, vol. LIII, New Delhi, 1940. s. 129.

[49] Yine orada s. 86.

[50] Bu seyahatnamenin metni Kuun Géza, *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis orginis historia antiquissima*, cilt 1, Claudiopoli, 1892-1895, s. 58-63; bunun hakkında tetkikler Pfeifer Nicolaus, *Die Ungarischen Dominikanerordensprowinz von ihrer Gründung 1221 bis zur tataren Verwüstung, 1241-42*, Diss. Freiburg in der Schweiz, Zürich, 1913, Zoltán Gombos (Nyelvudományi Közlemények, cilt. XLVI. s. 1-33).

[51] Bk. Nemeth Gyula, "Magna Hungaria" (Mzik nşr. *Beitraege zur historischen Geographie des Orients*, Leipzig 1929), s. 92-98; L. Rasonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara. 1942. s. 78.

[52] Mészáros Gyula, *Magna Ungaria (A Bashkir-Magyar Kérdés)*, Budapest, 1910.

[53] *KCsA*. III. 73

[54] Ebülgazi Han, *Şecere-i Terakime*, İstanbul, 1937, vr. 13b-14a: "Çoçi Han galib keldi ve Qıpçaq'tan koluna tüşkenin öltirdi, qutulganlar İştek'ge bardi, İştek'nin köbiregi bu vaqitda şol Qıpçaq'nın neslinden turur."

[55] *Divan Lügat it-Türk* I, 30.

[56] Murad Remzi, *Talfîq al-akhbār va talqîh al-āsār fî ahvāl-i Qāzān va Bulgār mulūk-i'l-Tātār*, Orenburg, 1908, s. 225.

[57] Bk. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*. Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903, s. 69.

[58] Nemeth Gyula, "Magna Hungaria", (*Beitraege zur historischen Geographie des Orients*, Leipzig 1929 vs. s. 95.).

[59] Abu Hāmid al-Andalūsī al-Gharnāti, *Tuhfat al-albāb ve nuhbat al-a'cāb*, 1162 (nşr.) Gabriel Ferrand, JA, cilt. CCVII, 1925, s. 194-195.

[60] *Tuhfat al-albāb va nuhbat al-a'cāb*, Başkurtlara ait bahisler s. 131, 195.

[61] Abu Hamid el Granadino y su relacion de Viae por tierras Euroasiaticas, publie par Cesar Dubler, Madrid, 1953; tenkitler: Dr. Ivan Hrbek, "Abu-Hamid al-Andalusi und sein Werk Mu'rib" *Archiv Orientalni*, XXIII, 1955, s. 109-135; I. Hrbek, "Ein arabischer Bericht über Ungarn," *Acta Orientalia Hungarica*, cilt. V, 1955, s. 205-230.

[63] *Tārīkh-i Qaratay*, al-İzzi al-Haznedarī, cüz VII. Gotha nüshası arab. 1655 vr. 99a, 96-97:[yukarıda Türkçe çevirisi verilen Arapça metin Zeki Velidi Togan'ın elyazısından aşağıya aktarılmıştır—İ.T]

ومعهم اي مع الافرنج جنس يقال له باشقرد وهم جنس معروف بالشر والنحس وخلق اشرار و جميعهم يتحدثون بلسان التركية و ليس لهم ملك يدبر امرهم ولاكبير يرجعون اليه وكذلك جنس من الفرنج يقال لهم البنادقة فانهم ايضا كذلك و كلن البنادقه تجار محتشمون و اناس معروفون لهم اموال وجنس الباشقرد فقرا شريرون مقتلون معروفون بالشر والفتن و ما حضروا في مكان الا و تضرر من كانوا معه وهم يتقمون ان الموت لهم في الارض المقدسة خير من الحيوة

[63] R. Rohricht, *Geschichte der Kreuzzüge*, Insbruck, 1898. s. 258.

[64] Ibn Sait al-Magribī'nin eseri Paris nüshası anc. Fond. Arab. 2234 vr. 105. Ibn Sait'in bu malumatını Abu'l Feda da nakletmiştir. Xvolson, *İzvestiya*, İbn Dasta [Yani İbn Rusta, bkz. Kaynakça —İ.T.], s. 110, bu Qurat'ın yerini tayin etmemiş, Barthold ise *Festschrift für Chwolson* s. 231-de bu ismi Raab ile birleştirmek istemiştir.

[65] A. Kunik and V. R. Rozen (eds.), *İzvestiya al-Bekri i Drugix Avtorov o Rusi i Slavianax*. Sanktpeterburg: Tip. Imp. Akademiyi Nauk, 1878-1903, 43, 61.

[66] Ibn Fadlān, s. 217-218.

[67] Bkz. yine orada s. 219-220.

[68] Yāqūt al-Hamavī, *Mu'cam al-buldān*, nşr. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-73, 468, maddesi.

[69] Zekeriya al-Qazvīnī, *Acā'ib al-mahlūqāi ve āsār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1848-49, s. 411-412.

[70] Bk. Xvolson, *İzvestiya*, İbn Dasta [yani İbn Rusta—İ.T.], vs. s. 108.

[71] Bk. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* I., London, 1882, s. 326-331.

[72] *Manghol un Niuca Tobca'an*, (nşr.) Haenisch s. 117. [*Moğolların Gizli Tarihi* (nşr.) Ahmet Temir, Ankara, TTK, 1948 s., - - İ.T.]

[73] Reşiddeddin, (nşr.) Blochet, 42; 'Ala-u'din Ata Malik Cuvaynī, *Tārīkh-i Cihānguşā*, nşr. Mirza Muhammed Khan Qazvini, *Gibb Memorial Old Series*, 1912. 1915, 1937, s.225: M. C. D'Ohsson, *Histoire des Mongols*

depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan. 4 Vols. (2nd edition) The Hague and Amsterdam, 1834-5, II, s. 120, II. s. 620.

[74] Bk. Z. V. Togan, "Völkerschaften des Chazarenreiches", *KCsA*. III. 53, 71-73.

[75] *Cāmi' al-tavārīkh*, ikinci cilt, Topkapı nüshası no. 3475 vr. 326a; *Historie Universelle de Raşid al-din I. Historie des Franks* (nşr.) K. Jahn, Leiden. 1951; textes. 9,43; transl. 22, 65.

[76] *Şiybani-nāme*, 1502-3, nşr. I. Berezin, Kazan, 1849, s. 75. Toqtagu Han zamanında memleketin büyük beğlerinden olup ondan sonra Sırderya havzasında diktatör kesilen Toqbuga Beğe aynı zamanda Başqir Toqbuga da denilmektedir. Bu zat kâfir olarak tavsif olunduğuna göre müslüman değildi, Uygurlardan olduğu da mervidir. Bu beğin ismi "*Tārīkh-i Dost Sultan*"dan naklen Hacı Abdülgaffar'da (*Umdat al-tavārīkh* Istanbul tab'ı, s. 33 باجر طوقبوغا yazılmıştır. Fakat Ali Celayır, (*Cāmi' al-tavārīkh*, Kazan tabı, 1851 s. 155)'da باچقر توقبوغا yazılmıştır; بساج قسير kelimesi Berezin neşri anonim *Şiybani-nāme*'de (s.75) Şiban Han'a tâbi kabilelerden sayılmıştır. Yani Başkurt demektir. Fakat Toqbuga Beğ aynı zamanda Uygur olarak yazılmışır. *Z.V.O.* XV. 231, Mamafih bu zamanda "Uygur" kelimesinin "budist" manasında kullanıldığı da hatırdan çıkarılmamalıdır.

[77] Reşiddedin, *Cāmi' al-tavārīkh*, Topkapı nüshası no. 1518 vr. 284a.

[78] Abdullah Qāşānī, *Tārīkh-i Olcaytu*, Ayasofya nüshası N. 3019, vr. 211a.

[79] İbn Tanriberdi, *al-Manhal al-sāfī*, ناصـــر الدين maddesi. Yine Sarim al-Dīn al Başkurdī, İbn al Furāt'da zikr edimiştir.

[80] *Tarikh-i Qaratay*, Gotha col. Arab. 1655, vr. 46b 49b.

[81] Yine orada İbn Ayas.

[82] K. Zettersteen, *Beitraege zur Geschichte der Memluken Sultane*, Leiden 1919, s. 110.

[83] "Tura" kelimesi için bkz. *Bugünkü Türkistan*, s. 41-42.

[84] "Tag-Urek" şimdi Ak-Edil boyundaki Yürek Tav olabilir. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen*, s. 138 bu طاغ ارق'in Ural dağları olacağını zannettiği halde Tura hanlarını Kıpçak hanları zannetmiştir. Halbuki bu kelime sadece تـورا dan muharref olacaktır.

[85] *Bugünkü Türkistan*. s. 41.

[86] *Başkurt Aymağı* mecmuası.

[87] İbn Fadlallah al-'Umarī, و بلاد قسير و چولمان مضافة الي باشقر [Klaus Lech, Das Mongolische Watreich. Al-'Umarī's Darstellung der Mongolischen Reiche in seinem Werk *Masālik al-absār fi mamālik al-amsār*. Wiesbaden, Otho Harrossowitz 1968 - metin - s.77 ve Almanca çevirisi s. 143. Bu pasaj "Sibir ve Çulman Başkurt sınırındadır" anlamındadır. - - İ.T.]

[88] İbn Fadlallah al-'Umari, ويلي خوارزم ارض متشلاق وسكانها اسم كثيرة من البرجان [Klaus Lech, *age*, metin s. 82, Almanca çeviri s.147.—İ.T]

[89] Bkz. Ibn Fadlān, s. 140.

[90] Bu husus Ötemiş Hacı'nın "*Târîkh-i Dost Sultan*" kitabında bulunmaktadır, benim nüshamı, vr. 46a.

[91] Aynı eserden, vr. 47b.

[92] Aynı eser 62b – Hacı Abdülgaffar, *Undat al-tavārīkh*, İstanbul tab'ı, s. 80.

[93] Bu hususta ben, 1913 yılında Orenburg'da münteşir *Şura* mecmuasında "Bürcen Başkurtları arasında" nam makalemde yazmıştım, sonradan bu havaları bilen Başkurtları ikinci Bürcen nahiyesinde Ahmer köyünde buldum. Bunu bilen zat Hasan isminde bir "korayçı" (kavalcı) idi.

[94] Ötemiş Hacı vr. 72b.

[95] Bk. M. Osmanov, *Nogayskiye i Kumykskiye teksty*, St. Petersburg, 1883, s. 58.

[96] Borşçev, *Aral-Hazar Sahasının Nebatatına ait Eser*, s. 29.

[97] Bu şecerelerin *Başkurdistan'ı Tetkik Cemiyeti Hizmetleri*'nde çıkan şekillerinde bu mirzaların Quban'a hicret tarihleri 959 hicri yani 1549 milâdî olarak gösterilmiştir, ki yanlış olacak.

[98] Bk. A. Novoselski, *Bor'ba Moskovskago gosudarstva s Tatarami v pervoy polovine XVII. veka*, Moskva – Leningrad 1948. Bu eserde Nogay Mirzaları şeceresine ait verilen malumat Hacı Abdülgaffar'daki şecereye tam olarak uymaktadır.

[99] Bk. *Bugünkü Türkistan*, s. 145.

[100] Bu hususta tafsilat *Bugünkü Türkistan*, s. 139 – 147'de verilmiştir.

[101] P.P. Pekarsky, "Kogda i dlya çego osnovany goroda Ufa i Samara?", *Sbornik Otdeleniya Russkago Yazyka i Slovesnosti İmperatorskoy Akademii Nauk*, cilt X, no. 5, St. Petersburg, 1872, s. 8.

[102] Aynı eser, aynı s.; Rusların Başkurdistan'a müdahalesi Batı Başkurtları dolayısıyla başlanmış görülüyor. Kama havzasındaki Başkurtların bir kısmı Kazan Hanlığına tâbi olmuş olacak ki bu hanlığın Rus idaresine girmesinden 5 yıl sonra 1557 yılında Ruslara vergi vermeleri dolayısıyla 1572'de Çar IV. İvan'ın fermanında "Kazan Hanlığı ve Başkurdiya" sözü geçmektedir.

[103] "Ostiak" kelimesi Astiak kelimesinin Rus telaffuzuna göre "O" ile söylenmesinden ibarettir. Kelime Zoltan Gombocz'in izahatına göre ince olup As-yâkh demektir. Türkler ise bu kelimeyi "i" ile konuşmuşlar. Kazak-Kırgızlar "istek" diyerek Başkurtları ve Baraba Tatarlarını tesmiye etmektedirler. (G. N. Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongoliyi. Rezul'taty Puteşestviya*. S. Peterburg, 1881-1883, IV 19) Ebülgazi Han Başkurtları "Başqurt" diye adlandırdığı gibi "İstek" diyerek de adlandırmıştır. Kırım müelliflerinde de her iki kelime kullanılmıştır. *Raşit Tarihi*'nde اشتك Evliya Çelebi'de ve diğer bazı müelliflerde هشتك şekli görülüyor. Bazen Başkurtlar Kırım müellifleri tarafından Kırgız diye adlandırılmışlardır. Kefeli İbrahim

Kâtib'in *Tavârîkh-i Tâtârkhân ve Tâğıstan ve Musquv ve Deşt-i Qıpçaq ülkelerinindir*"adlı eserinde Rus Kozaklarından Stenka Razin'in kıyanına iştirak eden Başkurtlara Kırgız denilmiştir. *Raşit Tarihi*'nde BL. 327 "iştek"lerin müttefiki sıfatiyla "Kara ve Kırgız" (قرغزا yazılmış) zikredilmiştir. Galiba "Kara Kalpak ve Kırgızlar" demektir. Ötemiş Hacı'da büyük Şiban Hanı İbaq Han hakkında Bulgar, Başkurdistan ve Tura ve Altay taraflarının heyeti mecmuası manasiyle olsa gerektir ki "meşhur han bolup cemi Kırgız ve Kazan memlekitine hüküm kılgandır" denilmiştir. (*Tarikh-i Ötemiş Hacı* vr. 74a). 1572 Kama havzasındaki Ostiak, Başkurtlara ve Stroganof'lara ait kayıt: Petr Keppen [Peter Koeppen], *Materialy dlya istoriyi prosv'şçeniya v rossii*. S.Peterburg: Meditsinskaya Tipografiya, 1819, s. 29 - N. M. Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskago*, cilt, IX, not 656.

[104] Velyaminov Zernov, *İzsledovaniya o Kasimovskix tsariax i tsariviçax* II, 336.

[105] *Akty İstoriçeskiye* II. 141.

[106] Ötemiş Hacı vr. 73b.

[107] Bkz. *Bugünkü Türkistan*, s. 160.

[108] Novykov, *İstoriya Ufimskago dvorianstva*, 1875, s. 76.

[109] Bunların nesebi için bkz. *Bugünkü Türkistan*, s. 20.

[110] Yine orada s. 204.

[111] Yine orada s. 206.

[112] Ötemiş Hacı, vr. 50b. [Bu isim *BşBT*'de (1994) Hiva şeklinde okunmuşsa da Ötemiş Hacı yazmasında açıkça Qiyāne(Arapça) yazılmıştır.—İ.T.]

[113] ی مسـتـلم معـتـبـرو فـــي بلاد بـاشـــقـــرد قـاض , Tiesenhausen s. 217, Ayasofya 3416 vr. 272; Murad Remzi, *Talfîq al-akhbār*, 241. [İbn Fadlallah al-'Umari'de geçen bu kayıt için bkz. W. de Tiezenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (çev.) İsmail Hakkı İzmirli. İstanbul, Maarif Matbaası, 1941 metin - s. 382, çeviri s. 380; Klaus Lech 1968: metin s. 77, çev. 143. - - İ.T.]

[114] Bu mezar taşı önce Velyaminov-Zernov tarafından okunmuştur. *Trudy Vost. Otd* VI. Burada

العادل في الاحكام غازي حاجي حسين بيك بن الامير الكبير عمر بيك التاربي التركستاني okunmuş, *Başkurt Aymağı*, 1925 no 1'de ise:

العادل في الاحكام حاج حسين بن الامير الكبير عمر بيك ترسلي تركستاني توفي في اليوم السابع من الشهر المحرم سنة سبع مايه واربع و اربعين

(hata olarak اربع مايه okunmuştur).

[115] Bu husus Ufa'da münteşir *Krasnaya Başkiriya*'nın 20. 10. 1938 tarihli nüshasında bildirilmiştir.

[116] Bu hususlar için bkz. *Bugünkü Türkistan*, s. 138, 161.

[117] Bu hususlar için bkz. *Bugünkü Türkistan*, s. 138, 161.

[118] Muhammed Osmanov, *Nogayskiye i Kumykskiye teksty*, s. 63.

[119] *Şiybani-nāme*, Berezin neşri, s. 59-60.

[120] Bkz. Rudenko, *Başkiry* I. St. Petersburg, 1916 s. 22-30. [Sergey İvanoviç Rudenko, *Başkurtlar* (çev.) Roza-İklil Kurban. Konya, Kömen Yayınları, 2001. Başkurt uruğları ile ilgili bilgiler 41-71 ve özellikle s.67-71'de bulunmaktadır. - - İ.T.]

[121] *Şiybani-nâme*, Berezin neşri, s. 59-60.

[122] *Bugünkü Türkistan*, s. 202.

[123] Gerar Fridrikh Miller, *İzobrajenye narodov Rossii* II. 62-63; yine o, , *İstoriya Sibiri*. Moskva, Leningrad: İzdatel'stvo Akademiyi Nauk SSSR, 1937-41, s. 549-550.

[124] Miller *İzobrajenye* s. 62.

[125] Miller aynı eser s. 63

[126] Bkz. Vladimirtsev, *Obşçestvenniy stroy Mongolov*, s. 179. [Ayrıca bkz. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı* (çev) Abdülkadir İnan. Ankara, TTK, 1944, s. 256-257. - - İ.T.]

[127] Temürlüler devrindeki *yasaq*ları Alişir Nevayî *Mahbûb al-qulûb* ismindeki eserinde bahis mevzuu etmiştir.

[128] P. Ryçkov, *Topografiya Orenburgskoy Guberni*, Orenburg, 1762, ikinci basım Orenburg 1887. [P. I. Ryçkov ve Nikolai M Gut', *İstoriya Orenburgskaya, 1730-1750*. Orenburg : İzd. Orenburgskago Gub. stat. kom-ta, 1896.] Kabileler: s. 65-71; S. J. Rudenko, *Başkiry, opyt etnologiçeskoy Monografiyi*, Petrograd, 1917; [Sergey İvanoviç Rudenko, Başkurtlar (çev.) Roza-İklil Kurban. Konya, Kömen Yayınları, 2001. Başkurt uruğları ile ilgili bilgiler 41-71 ve özellikle s.67-71'de bulunmaktadır. - - İ.T.] Haris Kuzeyev, *Oçerki İstoriçeskoy etnografiyi Başkir*. Ufa, 1946 ve 2. baskı 1955; Ryçkov'in verdiği malumatın isimleri Doğu-Türk telaffuzuna uydurularak verilmiştir:

Nogay Yolu.

Uruğ Ming, ceman 477 hane.

Aymak ve tübeleri: Çubi, Kırkköl, Yayıq-Süben, Quli-Ming, Islı-Ming, Nogaylar- Ming, Mirkit (belki de Tarihlerdeki Mirkit), Ürşek-Ming, İlkey-Ming, Saralı, Qubav, Iq-Mingi.

Uruğ: Tabın, ceman 387 hane.

Tübeleri: Beş-avul, Kiçi-Tabın, Yumran-Tabın, Kelçir Tabın, Qumrut, Duvan-Tabın, Melle-Tabın.

Uruğ: Yurmatı, 521 hane.

Tübeleri: Mişer-Yurmatı, Teltim; Baqay, Arlar, Beş-Qazan, Makar.

Uruğ: Kıpçak, 1332 hane,

Tübeleri: Buşman-Kıpçak, Suvun-Kıpçak, Senkim-Kıpçak (Çengim Kıpçak), Sarış-Kıpçak, Gires- Kıpçak, [Girey-Kıpçak;] Qaragay-Kıpçak.

Uruğ: Bürcen, 448 hane.

Tübeleri: Tansa-Bürcen, Bayulı (Bayoğlu), Muşaş, Yamaş, Qaragay-Bürcen, Dir-Bürcen, Nogaylar.

Uruğ: Üsergen (aslında Qanglı), 381 hane.
Tübeleri: Ay-Üsergen, Jautübe-Üsergen, Şişaylar, Beşaylar, Süren, Çuraş.
Uruğ: Tüngevir, 80 hane.
Tübeleri: Orman-Tüngevir, Yalan-Tüngevir.
Uruğ: Tamyan, 196 hane.
Tübeleri: Qoyaney, Miltıq, Meseut, Iq-Tamyanı.
Uruğ Tabın, ,472 hane.
Tübeleri: Kübelek, Tilev. Qaragay, Kiçi, Yumran-Tabın.
Uruğ: Qatay, 300 hane.
Tübeleri: Edil-Qatay, Köşek-Qatay, Inoer-Qatay, Quzgun-Qatay.

Sibir Yolu:
Uruğ: Küdey, 415 hane (bu Uruğ Khorezm'de de var).
Tübeleri: Orman-Küdey, Bilekey-Küdey, Qır-Küdey, Şaytan-(yani Şaman, Qam) Küdey, Nogaylar, Sübberdi, Usraq-Küdey, Ursaba-Küdey, Qullar-Küdey, Duvan-Küdey (Duvan yani tümen hükümet merkezi). Türkmen, Lemez-Türkmen.
Uruğ: Tanıp, 335 hane.
Tübeleri: Qır-Tanıp, Balaqçı, Su-Tanıp, Onlar, Qır Onlar, Su-Onlar, Bayqı, Qaypan, Oqunşı.
Uruğ: Ayli, 113 hane.
Tübeleri: Arş, Yalan-Aylı, Üpey, Duvan, Taz-Duvan, Sızan, Eyirli, Mirzalar, Tamaqlı, Qaratavlı, Sart, Tübeles, Çublısızgı.
Uruğ: Quvaqan (İset vilayetine dahil).
Tübeleri: Yalan-Quvaqan, Tav-Quvaqan, Satqa-Quvaqan, Segit-Kuvaqan, Qırquli-Quvaqan.
Uruğ: Barın-Tabın (yine İset vilayetine dahil).
Uruğ: Kara-Tabın (İset vilayeti).
Tübeleri: Ayla-Tabın, [bugün Eyli-Tabın —İ.T.] Kükstürek-Tabın, Kıpçak-Tabın, Musül-Tabın, Akşuraz-Tabın.
Uruğ: Yalan-Qatay.
Tübeleri: Bala-Qatay, Buçqur, Sinren, Sızgı, Balı-Qatay, Çirli, Tersat, Beketi, Salcavut (Salciyut), Sartlar.

Qazan yolu:
Uruğ: Qarşi, 77 hane.
Tübeleri: Akbaş, Qarganar, Qadrey.
Uruğ: Qaylt, 123 hane.
Tübeleri: Edil-Qaylı, Qır-Qaylı, Yürektav-Qaylı, Aqtav-Qaylı.
Uruğ: Yeldet, 201 hane.
Tübeleri: Üfü-Yeldet, Qır-Yeldet, Bura-(Bugra-) Yeldet.
Uruğ: Girey (Kirayit), 273 hane.
Tübeleri: Orman-Kirey, Edil-Kirey.

Uruğ: Toğızlar.
Uruğ: Yeney, 400 hane.
Uruğ: Baylar, 561 hane.
Uruğ: Duvan, 82 hane.
Tübeleri: Duvaney, Hacı-Duvaney, Rısmekey, Baqay, Talbazı.
Uruğ: İlan (Yılan), 382 hane.
Tübeleri: Qir-İlan, Edil-İlan, Badraq.
Uruğ: Siren-Yurtı.
Uruğ: Kırgız, 113 hane.
Uruğ: Büler, 231 hane.

Usa Yolu:
Uruğ: Tazlar
Uruğ: Uran (Kıpçak'ın bir şubesi), 218 hane.
Uruğ: Uvanış.
Uruğ: İrekhti, 148 hane.
Uruğ: Geyne, 562 hane.
Tübeleri: Mul-Geyne, Tül-Geyne.

Burada her uruğ için verilen hane adedi, 1750'lerde Rusya'ya ancak kısmen bağlanmış olan Başkurtların idari bakımdan Rus voyvodalarına fiilen bağlı olan aileleri göstermektedir. Bunlardan İset vilayetindeki Başkurtlar için fiilen tâbi olan ailelerin adedi bile verilmemiştir.

Rudenko, Arazi Sınırlama Komisyonunun arşivindeki uruğları da zikr etmiş: ezcümle Kazan Yolunda Baylar uruğunun tübeleri şunlarmış: Saraylı-Ming, Bazıkey, Şalavuş, Turay, Qalmaş, Qır-Yılanbayları. Yılan [Z. V. Togan'ın notlarında Ulan uruğu diye yazılmışsa da, Yılan olması gerekmektedir—İ.T.] uruğunda tübeler: Qır-Yılan, İçki-Yılan, Çelqan, Qalmıq. Kırgız uruğu tübeleri: Qadikey, Kırgız. Büler Uruğunun tübeleri: Qadır, Quray, Muşigi. İrekhti uruğu tübeleri: İrekhti, Abdalbi. Geyne uruğunda tübeler: Geyne, Salavuş, Rahmangul, Azigul, Qir ivli. Qayli ismini Rudenko Kanli şeklinde yanlış yazmış. [Rudenko (çev.) 2001 s.70-71]

[129] Bu zadegân kabileleri ve onların miktarı hakkında bk. Novykov, *İstoriya Ufimskago dvorianstva*, 1875, s. 27, 31, 44, 88.

[130] Bk. Rizaeddin bin Fahreddin, *Athar*, sayı 2, Orenburg, s. 65.

[131] V.V. Velyaminov-Zernov, "O jalovanyi tarxannix yarlykov başkiram"; *Zapiski Akad. Nauk.*, cilt IV, kitap II, 1864.

[132] Almanlardan Gerhard von Mende, *Der Nationale Kampf der Russlandtürken, ein Beitrag zu nationalen Fragen in der Sovetunion*. Berlin; Weidmann, 1936 [Universität. Seminar für orientalische Sprachen. Mitteilungen. Beiband zum Jahrg. 39], s. 135'de kelimenin Arapça olduğunun farkında olmayarak Rusça "asaba"dan geldiğini zannetmiştir.

[133] "Razdelnaya gramota" denilen bu vesika için bkz. *Orenburgskiye Gubernskiye. Vedomosti*. 1849 no. 12-17, Rudenko I. 13; bkz. *T'oung Pao*, 1930. s. 40.

[134] Bu kelime hakkında bkz. Barthold *Enz. des Islam* (IV. 785) "Tepter" maddesi.

[135] Bkz. 1771 de doğu Başkurdistan'da Qalqan köyü Tepter'lerinin reisi Sağınbay Sultanay oğlu zikredilmektedir. Rizaedin bn Fahreddin, *Athar*, 11. s. 65.

[136] Ötemiş Hacı, "*Tarikh-i Dost Sultan.*"

[137] Bkz. *Bugünkü Türkistan* s. 41-42.

[138] جغول şekli için bk. Reşideddin, *Câmi' al-tavârîkh*, Berezin, 1. 235

[139] Vladimirtsov, *Obşçestvenniy Stroy Mongolov*, s. 165 [ve ayrıca A. İnan (çev.) s. 237-238. - - İ.T.]; bkz. yine *EI* IV 785.

[140] *Bulletin de L'Academie des Sciences de Russie* 1936 s. 510.

[141] Novykov, *İstoriya Ufimskogo Dvorianstva*

[142] N. Dubrovin. *Pugachev i ego soobşçeniki epizod iz istoriyi tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny* II. 2 cilt. S. Peterburg: Tip. I. N. Skoroxodova, 1884, s. 253.

[143] Novykov, s. 87.

[144] Seyit Bahadır devri V. N. V. Ustyugov, "Başkirskoye Vosstaniye 1662-1664 g." (*İstoriçeskiye Zapiski* no. 24, Moskva 1947, s. 30-110) de mufassalen anlatılmıştır.

[145] *Akty İstoriçeskiye* IV. 335.

[146] Solov'yev, *İstoriya Rossii, İzdanya obşçestv. Tolz.* III. 577; 1631'den beri görünen bu zat ve onun İrtış'taki ulusu hakkında bkz. Miller, *İstoriya Sibiri* II, 101, 385, 443-4, 477.

[147] Solov'yev III. 378; Miller II. 508, 527-8.

[148] *Materyaly po istoriyi Başk. Sov. Respublik* I. 183.

[149] *Akty İstoriçeskiye*, IV. 336; Novykov, s. 57.

[150] Altıoğul çoğunca halk telaffuzunda "altıavul" diyerek söylendiğinden bunun altı avul olduğu zannediliyor, fakat doğrusu altı oğul'dur.

[151] Bkz. *Bugünkü Türkistan*, 148.

[152] Bk. Miller, *İstoriya Sibiri*, II. 115, 227 Abuga ve Bugay isimlerinin ayniyeti de oradadır.

[153] Gene orada s. 115, 528.

[154] İ. Şunkov, *Oçerki po istoriyi kolonizatsiyi Sibiri v XVII i v XVIII veka*. Leningrad 1946, *Voprosy İstoriyi* 1947 no. 6, s. 131.

[155] *Akty İstoriçeskiye* IV. 50.

[156] Bu hususta Macar kaynakları *Bugünkü Türkistan*, s. 162'de gösterilmiştir.

[157] Solov'yev, *İstoriya Rossii*, III. 573-574.

[158] Gene orada s. 575.

[159] Solov'yev, III. 576.

[160] Ayni eser, III. 576.

[161] Evliya Çelebi, *Seyahatname*, VII. 805-809; XIII, 824, 834, 868. Bu "mujik" şehri Edil ile Don arasında bir Rus kasabası olsa gerektir.

[162] Gene orada. VII. 761, 813. Evliya kendisini yedinci iklimde de seyahat yapmış göstermek için eski Saray ve Kazan'ı da görmüş olduğunu söylemiştir.

[163] Evliya Çelebi, *Seyahatname* VII. 837.

[164] Aynı eser, VII. 761, 811, 825, 835, 836.[bkz. Orhan Şaik Gökyay (yay.) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt IV, s. 189—İ.T.]

[165] Solov'yev, III. 404-5.

[166] Kefeli İbrahim Kâtib, *Tavârîkh-i Tâtârkhân ve Dağistan ve Moskov ve Deşt-i Qıpçaq*, Köstence 1937 (üzerinde tarihsiz), s. 30.

[167] Evliya Çelebi, *Seyahatname* VII. 811, 825.

[168] Gene orada, VII. 835.

[169] "Risâle fi akhvâl-i Qırım ve Quban," Atif Efendi Kütüphanesi, no. 1886.

[170] Nüshası Paris Millî Kütüphanesinde Suppl. Turc. no. 1068'de bulunan "Târikh-i Qırım" kitabı, vr. 21.

[171] Murad Remzi, *Talfîq al-akhbâr*, II. 209.

[172] Muhammed Osmanov, *Nogayskiye i Kumykskiye Teksty*, Petersburg, 1883. s. 95.

[173] "Sabuvul Meskev törinde", "Meskev'in töri" Moskova'nın önü, sadrı yukarı demektir. Yalnız burada sıfat olarak kullanılan "Sabuvul" kelimesi ile ne ifade edildiğini bilemedim.

[174] *Qayıtavul* Tatar Hanlarının bilhassa Temür'ün seferlerinde çok zikri geçen askeri istilahtır. Orduda ağırlığın bulunduğu yer, taarruz vaki olursa çekilinecek yer ve dümdar.

[175] Tura tarafında Tunbuyuqlı isminde bir halk ve Yayıq başında Kökşimay isminde bir yer olduğunu bilmiyorum. Fakat her iki isim kulağıma hoş geliyor.

[176] Yalnız "Albiiz Biy" gariptir. İhtimal bu isim Qayıb Sultan'ın anne tarafından büyük babası olan birer Nogay beyinin ismidir. Çünkü "Sultan"ın ve "Han"ın babası "Biy" olmaz. İhtimal bu kelime بـرابلـي Ablayır'dır ve Ablayır yerine müstensih tarafından الـبـيـيز Albiyiz şeklinde yazılmıştır. Ablayır Ebülkhayır demektir.

[177] *Materyaly dlya istoriyi Karakalpakov*, 5-7, 146; Velyaminov-Zernov, *Kasim. Xany*. II. 386-389.

[178] *Materyaly Karakalp*. 153.

[179] *age*, s. 57.

[180] *age*, s. 159.

[181] *Akty istoriçeskiye*, IV. 331.

[182] *Dopolneniye k Aktam İstoriçeskim*, IV 284; byt'sebe tsartvom kak bylo pri Küçüme Tsare, *Materyaly po istoriye Başkir. Sov Respubliki*. 29-30.

[183] Z. V. Togan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, 275.

[184] *Silahdar Tarihi*. I. 709.
[185] Solov'yev, III, 840.
[186] Aynı eser, III, 860.
[187] Aynı eser, III, 861; *İstoriya Tatariyi v dokumentax i materyalax*, 1937, s. 386.
[188] Gene orada.
[189] Gene orada.
[190] Aynı eser XIII, 266-300.
[191] *Akty istoriçeskiye* V, 177.
[192] Solov'yev IV, 838.
[193] Peretiyatkoviç, *Povolj'ye*, II, 337.
[194] N. Popov, *V. N. Tatişçev i ego Vremya*, Moskva, 1861, s. 165-166.
[195] N. Firsov, *İnorodçeskoyi nasalenye prejnego Kazanskago tsarstva*. Kazan, 1866, s.219.
[196] Bk. Gaziz Gubeydullin, *Tatarlarda Sınıflar*, Kazan, 1925, s. 21.
[197] N. Popov, *V. N. Tatişçev i ego Vremya*, Moskva, 1861, s. 161-166.
[198] Prof. N. Firsov, *Inorodçeskoyi nasilenye prejnego Kazanskago tsarstva*, Kazan, 1866, s.219-222.
[199] Ryçkov, *Topografiya Orenb. Gub.*, s. 63-64.
[200] *İstoriya Tatariyi v dokumentax i materyalax*, 1937, s. 402.
[201] Aynı eser, s. 396.
[202] Aynı eser, s. 402.
[203] Velyaminov-Zernov, "İstoçniki dlya izuçenya tarxanstva, jalovannago Başkiram Russkimi gosudaryami", *Prilojeniye k IV tomu zapisok imp. Akademiyi Nauk*, no. 6, S.Peterburg, 1864, s. 27.
[204] Solov'yev, VIII, 173.
[205] Bu ifadelerin Rus Coğrafya Cemiyeti Arşivinde mahfuz kalan bir sureti Prof. N. Palmov tarafından *Materyaly po istoriyi Karakalpakov* (Trudy İnstituta Vostokovendenya VII.) 1935, s. 153-159 neşrolunmuştur.
[206] *İstoriya Tatariyi v dokumentax (Mat. Tat.)* s. 392-396 ve *Materyaly po istoriyi Başkirskoy ASSR (Mat. Baş.)* cilt. I, 1936, s. 238-243. Bu ifadeler Varanskin'in 14.4.1708 de yazdığı raporunda da vardır. Bunda Başkurtların Türk Sultanına ve Kırım Hanına elçiler gönderip ittifak akdi isteğinde bulundukları, Sultan ve Kırım Hanı tarafından bu isteklerinin reddedildiği, fakat onların Kuban'dan (yani oradaki Nogaylar arasında yaşamakta olan Çengizlilerden) bir Sultan aldıkları, Kazan vilayetinden başka Simbir, Kongur ve Viyatka taraflarında aynı tarzda Ruslara karşı taarruz hareketlerinde bulundukları ve "Tiryak" almak istedikleri, Başkurtların bu hareketlerinin asla Çarlık tarafından kendilerine tarh edilen verginin ağırlığı bahanesi ile başlanmadığı, bunların isteklerinin sadece Rusya'dan ayrılıp müstakil devlet kurmak olduğu yazılmıştır. Bkz. *İstoriya Tatariyi*, s. 391.

[207] V. I. Lebedev, *Başkirskoye Vosstaniye 1705-1711 godov* (İstoriçeskiye zapiski t. I. 1937, s. 81-101).

[208] V. Lebedev, *Bulavinskoye Vosstaniye 1707-1711*, M. 1934, *Mat. Tt.* 1935, s. 153-159.

[209] *Mat. Tt.* 402-408.

[210] *Mat. Kk.* 153-159.

[211] Bk. Z. V. Togan "Timur's Campaign of 1395 in the Ukrain and North Caucasus (*Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences*, cilt. VI. New York. 1958, s.1361-1367).

[212] *Mat. Tt.* 402-408, *Mat. Kk.* 153-159.

[213] *Mat. Tt.* 412, Mansur Xozia.

[214] Solov'yev III. 1441.

[215] *Materyaly po istoriyi Karakalpakov*, 159.

[216] *Dopolneniya k Aktam İstoriçeskim*, X, 384.

[217] Almanca Anonim Hiva seyahati, s. 58.

[218] *Mat. Kk.* 297.

[219] Almanca Anonim seyahatname; *Babacan Mangıt Tarihi*, Gümüşhane Türkmeni Bayhan'ın nüshası.

[220] *Mat. Kk.* 212.

[221] Aynı eser, 220-221.

[222] *İslam Ansiklopedisi*, V, 254. [Z.V. Togan, "Harizm" *İ.A.*, maddesi]

[223] Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn defteri*, cilt VI, 76-81, VII, 430-431.

[224] *Materyaly po istoriyi Kazaxskoy SSR* (*Mat. Kaz.*) IV, 1940, 359, 496; H. Howorth, *History of the Mongols*, II, 915.

[225] *Pamyatniki Sibirskoy istoriyi (PSI) XVIII. Veka*, II. Petersburg (1) 1885, s. 152-163 ve 377.

[226] Aynı eser, s. 161; Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 292 (bkz. Belge 11).

[227] Hazine-i Evrak. *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 292; Levşin, II, 68.

[228] Herzenberg, *Journal von der Reise aus Astrachan nach Chiwa*, 1732. Petersburg, 1902, s. 58.

[229] *Pamyatniki Sibirskoy İstoriyi*, II. 163.

[230] Z. V. Togan, *Türkili Türkistan Tarihi*, s. 168, 202 ve *İslam Ansiklopedisi*, V, 254.

[231] *Materyaly po istoriyi Kazaxskoy* SSR, IV. Leningrad 1940, s. 66, 167, 301, 396; Henry Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*. 4 cilt, London, 1876-1927, cilt II. s. 915-916. [Metinde yeri bulunamamıştır –İ.T.]

[232] *İnkılâp* mecmuası, Taşkent. 1922, N. 4. s. 29. [Metinde yeri bulunamamıştır –İ.T.]

[233] Ötemiş Hacı'nın "*Tarikh-i Dost Sultan*" kitabının benim elimdeki nüshası, vr. 74a.

[234] Solov'yev III: 1447-49. [Metin içinde yeri gösterilmemiştir.—İ.T.]
[235] Solov'yev III: 1447-49. [Metin içinde yeri gösterilmemiştir.—İ.T.]
[236] *Dopolneniye k Aktam. İstoriçeskim IV.* 184; *Mat. Bş.* I. 121, 287.
[237] *Şura* mecmuası 1916, no. 6. Nurali Nadexev isminde birisinin yazdığı bu makalenin kaynakları bence meçhuldur, acaba Rusça aslında da "Ulax" mı idi?
[238] Solov'yev, III, 1449. [Metinde yeri bulunamamıştır –İ.T.]
[239] Aynı müellif, III, 1449. [Metinde yeri bulunamamıştır –İ.T.]
[240] Aynı müellif, III, 1570. [Metinde yeri bulunamamıştır –İ.T.]
[241] *Raşit Efendi Tarihi*, III, 327.
[242] Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VI, s. 88-90 (Belge 12).
[243] Aynı eser, cilt VI, s. 520 (Belge 13).
[244] Aynı eser, cilt VI, s. 201-202.
[245] Aynı eser, cilt VI, s. 520.
[246] *İstoriya Tatariyi v dokumentax i materyalax*, s. 413.
[247] *Po istoriyi Karakalpakskoy SS Respubliki* (*Mat. Kk*) I, 1935, s. 160.
[248] Bk. Akdes Nimet Kurat, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı*, İstanbul, 1943, s. 71; Bk. Gene Rıdvan Nafiz "Şarl ve Mazepa", *Hayat Mecmuası III*, İstanbul, 1928, N. 66-71, 73.
[249] Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt V, s. 116-118 (Belge 14).
[250] Z. V. Togan, *Bugünkü Türkistan*, 167-168, 210.
[251] Aynı eser, 167.
[252] Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt V, s. 292-293.
[253] Aynı kaynak, aynı cilt, s. 293-294.
[254] Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 294.
[255] Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 296-298 (Belge 15).
[256] Solov'yev, IV, 293.
[257] Baht Giray Sultan Kırım Hanı Devlet Giray'ın oğlu idi. Hacı Abdülgaffar (s.163) onu "meşhur-i afak olan Baht Giray Sultan" tesmiye etmektedir. Rus sınırlarındaki bu savaşları Baht Giray Sultan'ın idare ettiği hakkında bk. V.D. Smirnov, *Krimskoye Xanstvo*, cilt. II, Odessa, 1889, s. 33, 46; *Raşit Tarihi* c. III, s. 28. Bu hadise Rus hariciye nazırı Ostermann'in Türkiye Hükümetine 12.4.1736 tarihiyle yazdığı notasında "Hanzade nam Deli Sultan" diye yazılmış ve onun Saritsin'e (şimdiki Stalingrad'a) hücumu zikredilmiştir; Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 460.
[258] Solov'yev, IV, 652.
[259] N. Veselovski, *Oçerki istoriyi Xivinskago Xanstva*, Petersburg, 1885, s. 226.

[260] Bkz. *Hive seyahatnamesi ve Tarihi*. İstanbul, 1923, s. 427. Ali Suavi, Hive 1327 tabı "Muhammed Bahadır Han" tarafından elçilerin İstanbul'a gönderilmesi tarihi 1123/m. 1711 olarak gösterilmiştir.

[261] Hazine-i Evrak, *Name-i Hümayûn Defterleri*. cilt VII. s. 460-471. Z. V. Togan *Türkili Tarihi*, s. 168.

[262] Solov'yev, IV, 293, 652.

[263] Aynı eser, IV, 656.

[264] Solov'yev, IV, 838.

[265] Solov'yev, aynı eser, III, 1105.

[266] Solov'yev, III, 1449.

[267] Rusların Sibirya arşivlerinden çıkarılan kayıtlarda "Başkirskiy xan" (Başkurt Hanı) tabiri görülüyor.

[268] Nogay-Yolu Başkurt beylerinin Rusları Ufa voyvodu Knyaz A. M. Volkonskiy'e "emanet" (rehine) lerin iadesi ve isteklerini bizzat Çar'a eriştirilmesi hususundaki 16.11.1663'te yazdıkları mektuplar *Mat. Bş.* I. 166'da bulunmaktdır.

[269] *Mat. Kk.* 250.

[270] Aynı eser.

[271] Vitevski, *Neplyuyev i ego Vremya*, t. I. 141.

[272] "Abız" kelimesi hakkında bak *Türkili Tarihi*, 149.

[273] Ustyugov, *Vosstaniye Başkir 1734-1737 godov*, s. 37.

[274] *Mat. Tt.* 402-406; M. A. Salahatdinov, "Volga havzası halkları tarihine dair bir Farsça eser". *Strany i narody Aziyi IV* 1965, s. 147-154.

[275] "Tamyan", "Bürcen", "Üsergen", "Curan", "Quvaqan", Ortaasya'daki "Cilye (Çigiller)", "Barsaqan" (Varsak'lar), Yemgan, (Yemekler), Qayqan" (Qayıglar), "Guzan" (Oğuzlar), "Sinran", "Xalluxan" (Karluklar), Xalacan (Xalacalar) demek gibi bir zamanlar İran kavimleri tesiriyle gelen Farsça cem' edatlı isimleridir. Tamyan da Tamalar demek olacak.

[276] Bu savaşlar ve Dim-başi savaşı Hidayet Sufi "*Şecere*"sinde yazılmıştır.

[277] *Mat. Tt.* 403.

[278] Ryçkov, *Topografiya Orenburgskoy Guberni*, 1884, tabı, s. 78-80.

[279] *Mat. Tt.* 403; Bu savaşlar Hidayet Sufi "Şecere"sinde çok güzel yazılmıştır.

[280] A. Taymas, *Kazan Türkleri*, İstanbul, 1925, p. 207.

[281] S. Bekbulatov. "Başkirskoye vosstaniye i Tatary", *Vestnik Nauçnago Obşçestva Tatarovedenya*, Kazan, 1930, N. 9, 10.

[282] G. Gubeydullin, *Tatar Tarihi*, ikinci basımı, Kazan, 1924.

[283] A. A. Semenov. "O Sredneasiatskom buxarskom termine "Agalıq"" *Doklady Akademiyi Nauk, Tadjikskoy SSSR*, III. Stalingrad, 1952; G. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, cilt I. 136; yine bak Babacan, *Mangıt Tarihi*, Berlin nüshası acc. Ms. or. 1927 f. 77b, (aqa tutmuş).

[284] Solov'yev. III. 1533.
[285] Aynı eser, III. 1535.
[286] Aynı eser, III. 1536.
[287] Solov'yev. III. 1538-1542.
[288] Solov'yev. III. 1538-1542.
[289] *Mat. Kk.*
[290] *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossii*, cilt. IX. N. 6890.
[291] Herzenberg, *Journal von der Reise aus Astrachan nach Chiwah*, 1732, Petersburg, 1902, s. 58.
[292] *İstoriya Tatariyi ve dokumentax i materyalax*, s. 396, 415.
[293] Solov'yev, III, 1547-1548.
[294] *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossii*. X. N. 7876.
[295] Solov'yev, III, 1552.
[296] Çokan Velixanov, *Sobraniye Soçineniyi*, I, 436.
[297] Altay rivayetleri olan *Proben der Volksliteratur der türkischen Stamme Süd Sibiriens*, I. (Petersburg, 1864)'de metin s. 184-86 ve tercüme s. 206-208'de aynı rivayet ve Kazak rivayetleri Çokan Velixanov, *Sobraniye Soçineniyi*, (Petersburg, 1904), s. 201-208 münderiç bulunmaktadır.
[298] Vitevsky, *Neplyuyev i ego vremya*, I. 166-67 ve *Trudy Nauçnogo obsçestva izuçeniya Başkiriyi*, II. Ufa. 1922. s. 58-66.
[299] *İstoriya Tatariyi v dokumentax i materyalax*. s. 412.
[300] Ustyugov. *İstor. Zap.* XXIV. 1947. s. 67.
[301] Bk. Z. V. Togan. *Türkili Tarihi*. I. s. 269, 293.
[302] Ryçkov. *İstoriya Orenburgskago kraya* 1759. s. 488.
[303] Solov'yev, III. 1547.
[304] Çuloşnikov. *Vosstaniye 1755 goda v Başkirii*. Leningrad, 1740. s. 46.
[305] A. Çuloşnikov. *Vosstaniye 1755 goda v Başkirii*. Leningrad, 1740. s. 65-66.
[306] Aynı eser s. 64 ve Rizaeddin bin Fahreddin, *Athar*, I. 1903. s. 45-49.
[307] Kraft, *Sbornik uzakonenyi o Kirgizax*. Orenburg, 1898; ve Çuloşnikov. s. 75-76.
[308] Çuloşnikov. s. 76-77.
[309] Solov'yev, V. 972.
[310] Çuloşnikov. s. 39, 54, 57.
[311] Çuloşnikov, 74.
[312] Çuloşnikov. 89-91.
[313] Murat Remzi, *Talfîq'ul-akhbâr*. II. 213-214.
[314] Yakinif-Biçurin, *İstoriçeskoye obozrenye Oyratov*, Petersburg, 1854. s. 109-125; Grum Grjimaylo, *Zapadnaya Mongolya*, II. 677-680. Bu eserde diğer kaynaklar da gösterilmiştir.
[315] Levşin. *Opisanye Kirgiz-Kaysaxski ord.* I. Stepey 11. 219-220.

[316] L. Meyer, *Kirgiskaya Step Orenburgskago Vedomstva*. Petersburg, 1865. s. 14.

[317] *Başkurt Aymağı*. Ufa, 1925. s. 84.

[318] Solov'yev. V. 972.

[319] Meyer, s. 13.

[320] Bu isyanın tarihi Çuloşnikov tarafından ayrı bir eser halinde neşredilmiştir. Yine Neplyuyev'ın hatıraları, *Russkiy Arxiv*. 1871. Sayı N. 4. s. 667-668 v. d.

[321] Prof. H. Jansky , evvelce Rybakov tarafından 1827'de Rus İlimler Akademisi *Memoires*'larında neşr olunan Teftilev, 1939'da D. Alimdjan Tagan tarafından Viyana İlimler Akademisi neşriyatında (*Sitzungsberichte* N. 218, Band (cilt) 1, s.104-105) neşr edilmiştir. "Tevkilev" bestesinin tarihini kızın bir Hıristiyan boyarına verilmek istendiğini eski Tevkilev'in ahfadından Rusya Duması azası "Kutlukay Tevkilev" hikaye etmişti. Rybakov neşrinde bu kız bir Rus'a aşık olmuş olarak zikr edilmiştir.

[322] *Başkurt Aymağı* no.7, Ufa 1928, s.93-94.

[323] Buna dair kayıt ancak Şehabeddin Mercani'de vardır. *Mustafād al-akhbār*, I. , s. 154.

[324] H. H. Schaeder, *Goethe's Erlebnis des Ostens*, 1937, s.11.

[325] *Başkurdistan İlmî, Fennî ve Tarih Uyuşmasının Hidmeti*, I. İsterlitamak, 1922.

[326] I. G. Gmelin, *Reise durch Sibirien*. Göttingen, 1751, s. 344, 348.

[327] Çokan Valixanov, *Sobraniye Soçineniyi*, I. 1961 s.431-436.

[328] *Bugünkü Türkistan*, 349.

[329] Bu kararnamenin metni *Başkurt Aymağı* I. 1925, s.3'de münderictir.

[330] Bu meseleler için bkz. *Bugünkü Türkili Tarihi*, s. 369-372.

[331] Yeni Türkistan, 1927, no. 7, s.10 [*Türkili Türkistan Tarihi*, s. 372, n.178 –İ.T.]

[332] *Yeni Mecmua*, 1918, no.38 [*Türkili Türkistan Tarihi*, s. 372, n.179 – İ.T.]

[333] Türkçesi: "göğün altında (insan adıyla) dolaşan bunlar kuyruksuz ve yularsız öküz ve eşeklerdir. Eşekçi ölüp gitti; (fakat, bunlar eşekliklerinden ve (dünyadan) habersiz olduklarından hâlâ yükün altında bulunuyorlar [*Türkili Türkistan Tarihi*, s. 378, n.180 –İ.T.]

[334] Murtazin, s.69.

[335] Murtazin'e göre (s. 69) bu iş 14 İlkkânun'da olmuştur.

[336] Sonra oradan Türkiye'ye gelmiş ve burada fesat işinden geri kalmamış ve nihayet Türkiye'den çıkarılmıştır. 1922'de tekrar Başkurdistan'a gelmiş ve bizim bazı arkadaşlarımıza "Türkiye büyüklerinin tavsiyesi boyunca Türk-Sovyet dostluğu namına çalıştım. Fakat onlar bu siyasetlerini hata görünce, ben de Türkiye'den ayrılmak mecburiyetinde kaldım" demiş. Orada evlenmiş kimse kendisine itimat etmemiş ve

içkiye dalmıştı, nihayet Sovyetler tarafından yakalanmıştır. Sonraki akibetini öğrenemedim.

[337] *Türkili Tarihi* kitabımda (s. 260, 374, 376, 396) Kâzım Beyden ve hatıralarından bahsetmişimdir. Hatıralarının Türkistan'a ait kısımları kütüphanemde mahfuz bulunmaktadır.

[338] Yukarıda Tamyan-Qatay kantonluğunda milis başlığı olduğunu zikrettiğim bu Musa Murtazin Çar ordusunun bir çavuşu idi. Bolşeviklere karşı mücadelede gösterdiği yararlıklar yüzünden millî ordüda subay olup terfi etti. Sonra fırka kumandanı, Sovyetler zamanında Başkurdistan'ın hükümetinin reisi oldu. Başkurt ordusu tarihine ait Rusça bir eser matbudur, ki bu eserde muhtelif yerlerde ondan nakillerde bulunuyorum. 1927 senesindeki temizlemelerde Ruslar tarafından idam edildiğini işittim. Onun Başkurdistan Hükümet reisliği zamanında T.B.M.M. azalarından İ. Suphi Soysallıoğlu İsterlitamak'ta Murtazin'in misafiri olmuş ve ondan mühim resimler ve kitaplar getirmiştir.

[339] İsmail Şerifoğlu beni "cumhur reisi" olarak tavsif etmiştir ki, yanlıştır. Başkurdistan'da cumhur reisi mansabı yoktu. Hükümet reisi Yunus Bekbov idi. Ben harbiye nazırı "Başkurt Askeri İdaresi (*voyskoye upravlenye*) reisi idim.

[340] İsmail "başkan" kelimesini "Başkurt Askeri Şurası" reisi olmam itibariyle kullanmıştır. Doğrudur. Başkurtlar ezelden beri askeri camia teşkil ettiklerinden siyasî hayatın merkezi orası idi. Burada merhum İsmail'in hakkında kullandığı "hazretleri" tabirini silmeyi münasip görmedim. Çünkü bizim siyasetimiz tasvip etmeyip bizden ayrılan ve Beyaz Ruslara Denikin'lere giden bir subayın hakkında bilhassa gıyabında yazılan hatıratında böyle bir tabiri ısrarla kullanması ve hakkında en iyi hisler beslemiş olması yukarıda zikrettiğim veçhiyle Tatar ve Başkurt münevverlerinin münasebetlerinin samimi bir şekil almış olması bakımından mühimdir.

[341] İsmail bu hatıratını ezberden yazmış olduğundan tarihleri yoktur; tarihi ben ilave ettim.

[342] Bu Şot çiftliğine gelen Alaş Orda murahhasları Azimbek Berimcan ve Muhtar Avezov'ların geldiğinden yukarıda da [§ 58—İ.T.] söz edilmişti. [Aynı olaylardan Zeki Velidî Togan, *Hâtıralar* §125'de söz etmektedir.—İ.T.]

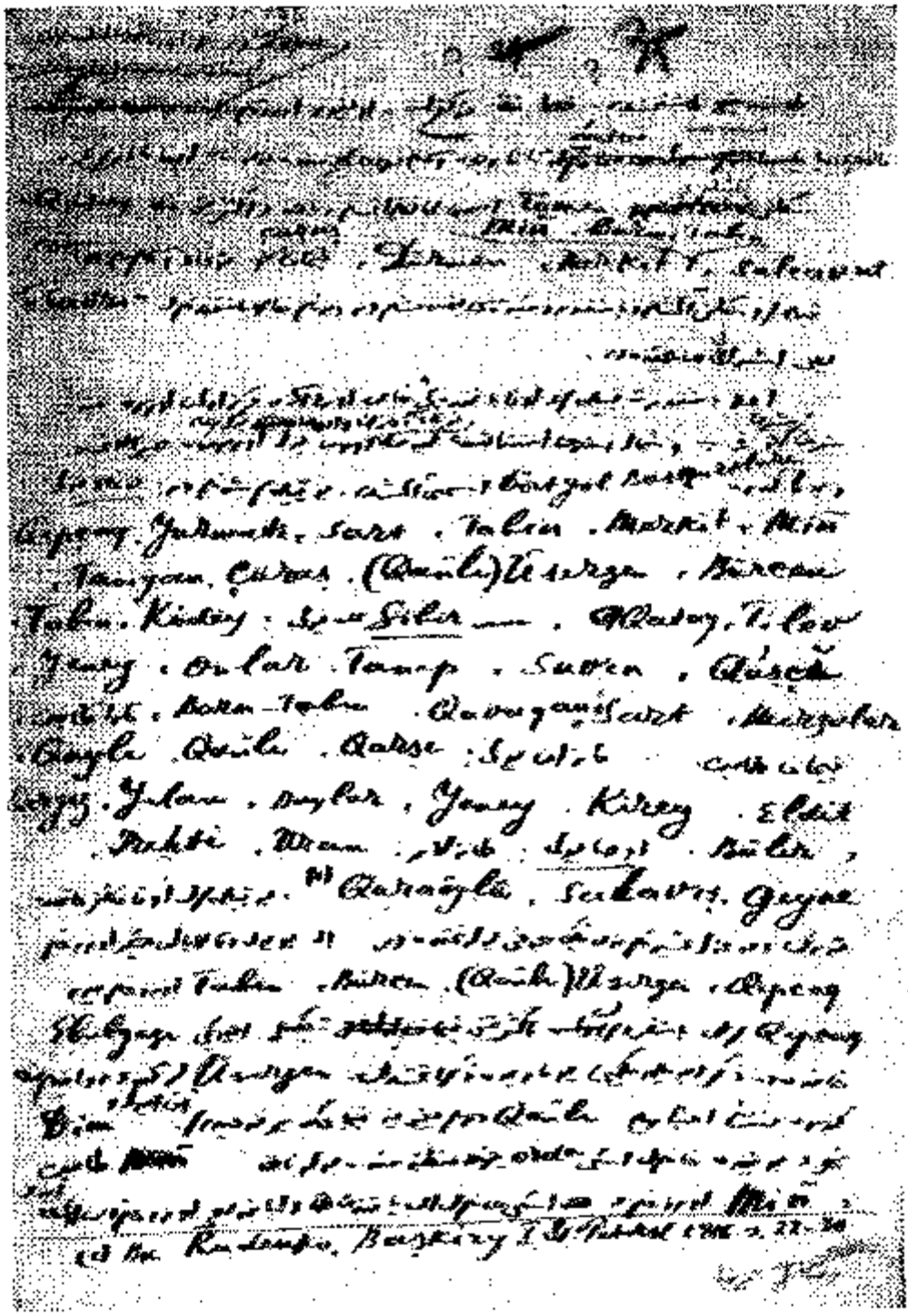
[343] Yüzbaşı İsmail Kazanlıların çoğunun adeti veçhiyle Türk köy isimlerini hep Rusların telaffuzuna göre kaydetmiştir ki, ben bunları Türkçe olarak yazdım.

[344] İsmail bu köyü K ile işaret etmiştir.

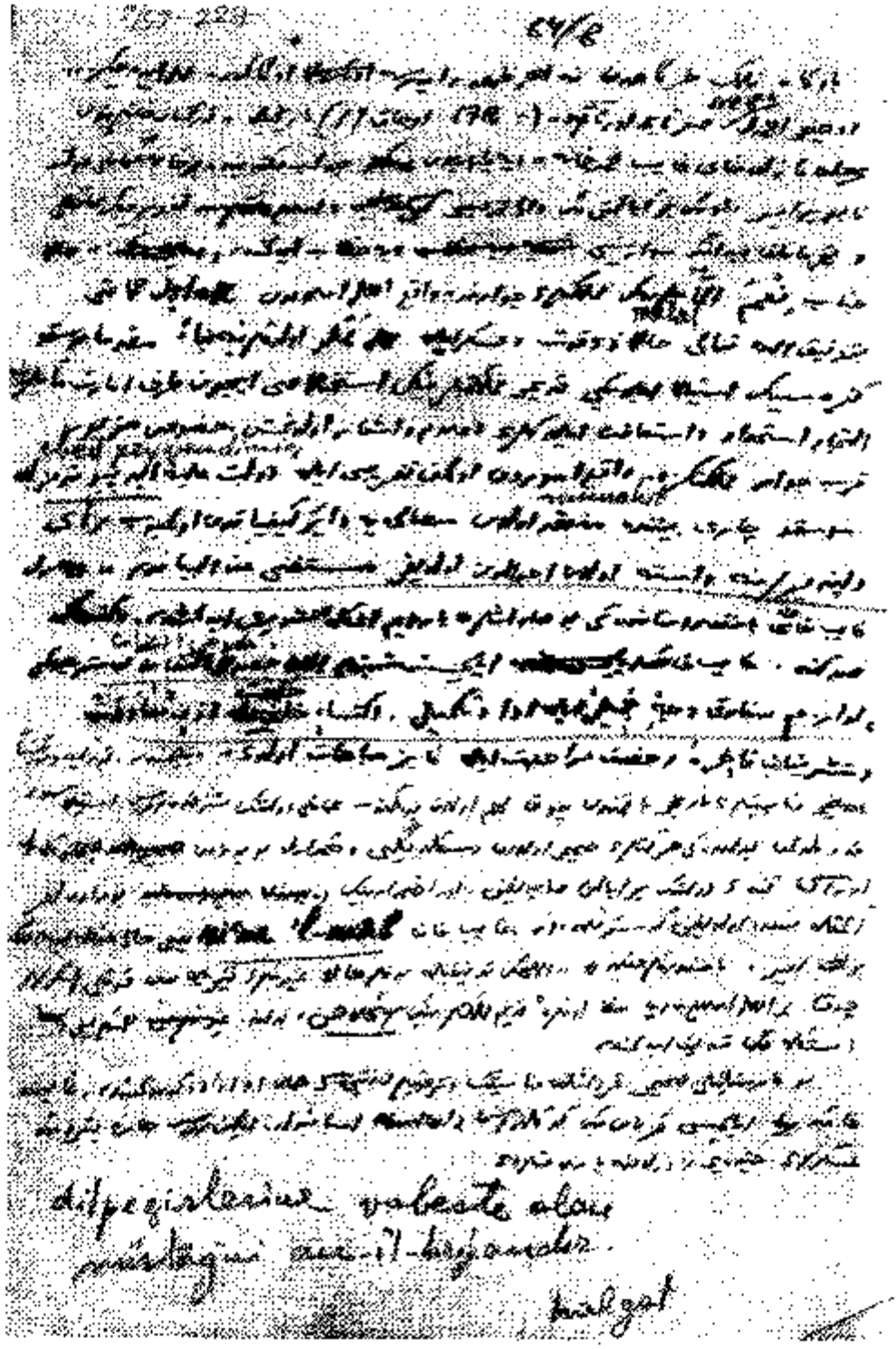
[345] İsmail bu köyü Z ile işaret etmiştir. Ben bu savaş safhalarını bildiğim için köy isimlerini bildiğim gibi yazdım.

[346] Bu savaş İlkkânun 10-12 arasında vaki olmuş olsa gerektir.

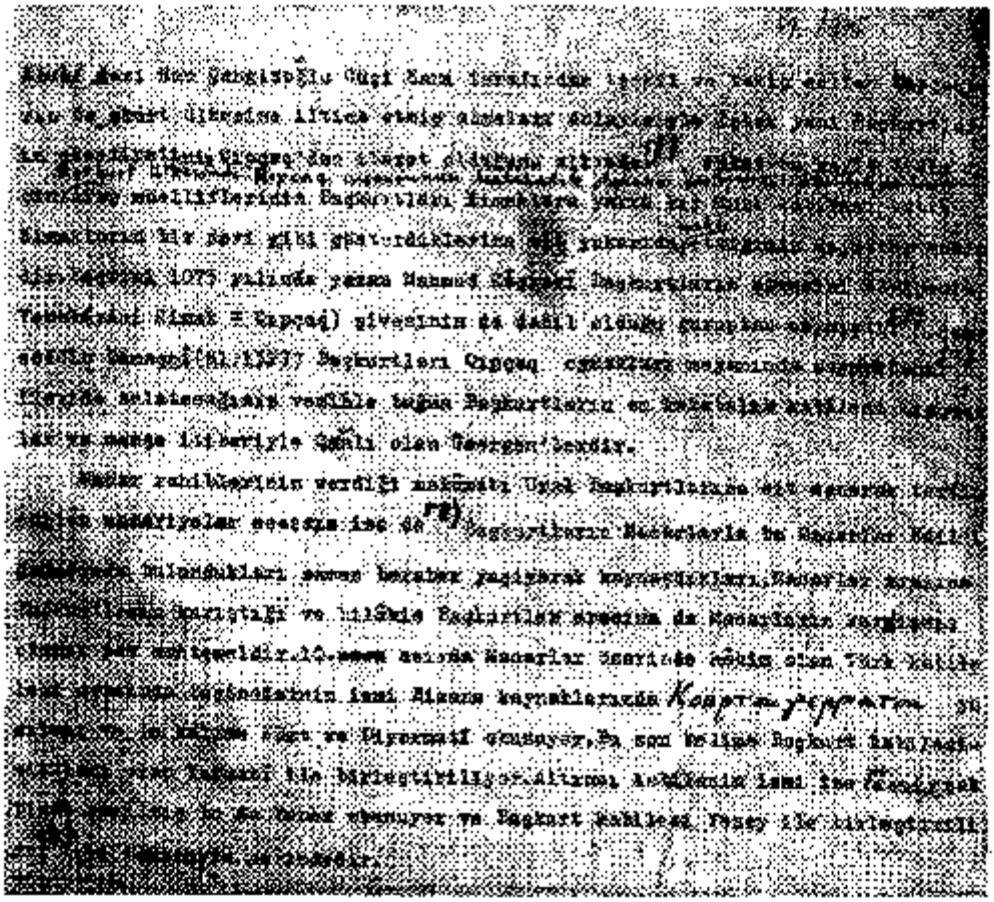
[347] İsmail Şerif bu köyü F harfi ile işaret etmiştir. Buraları benim doğup büyüdüğüm köyler olduğundan onun Yanıkış olduğu malumdur.
[348] Yüzbaşı İsmail bu köyü F ile işaret etmiştir.
[349] İsmil bu köyü B ile işaret etmiştir.
[350] *Bugünkü Türkistan*, s.390-391.
[351] Murtazin, s. 134.
[352] Murtazin s.135.
[353] Yazma halinde elimde mevcut bulunan bu Rusça eserde Alişev'in ismi bulunmuyor. Yalnız 2.27'de cephe vaziyeti meselesi hakkında Trotskiy'i bizzat görerek meramlarını anlattığını söylediğinden müellifin Alişev olduğu anlaşılıyor.

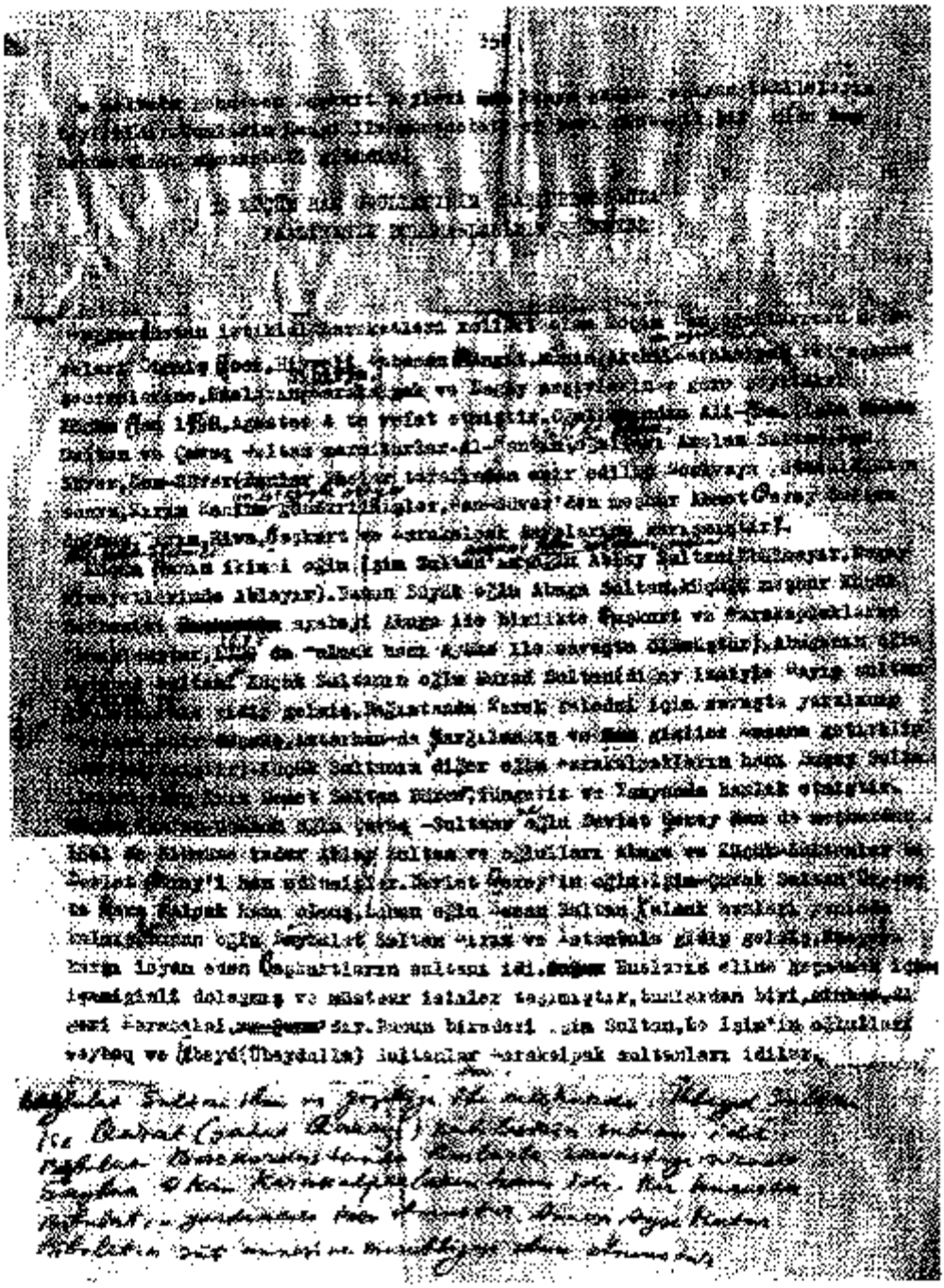
Belge 1 Sözbaşı ile ilgili (Türkçe s.xvii, Başkurtça s. xxviii)

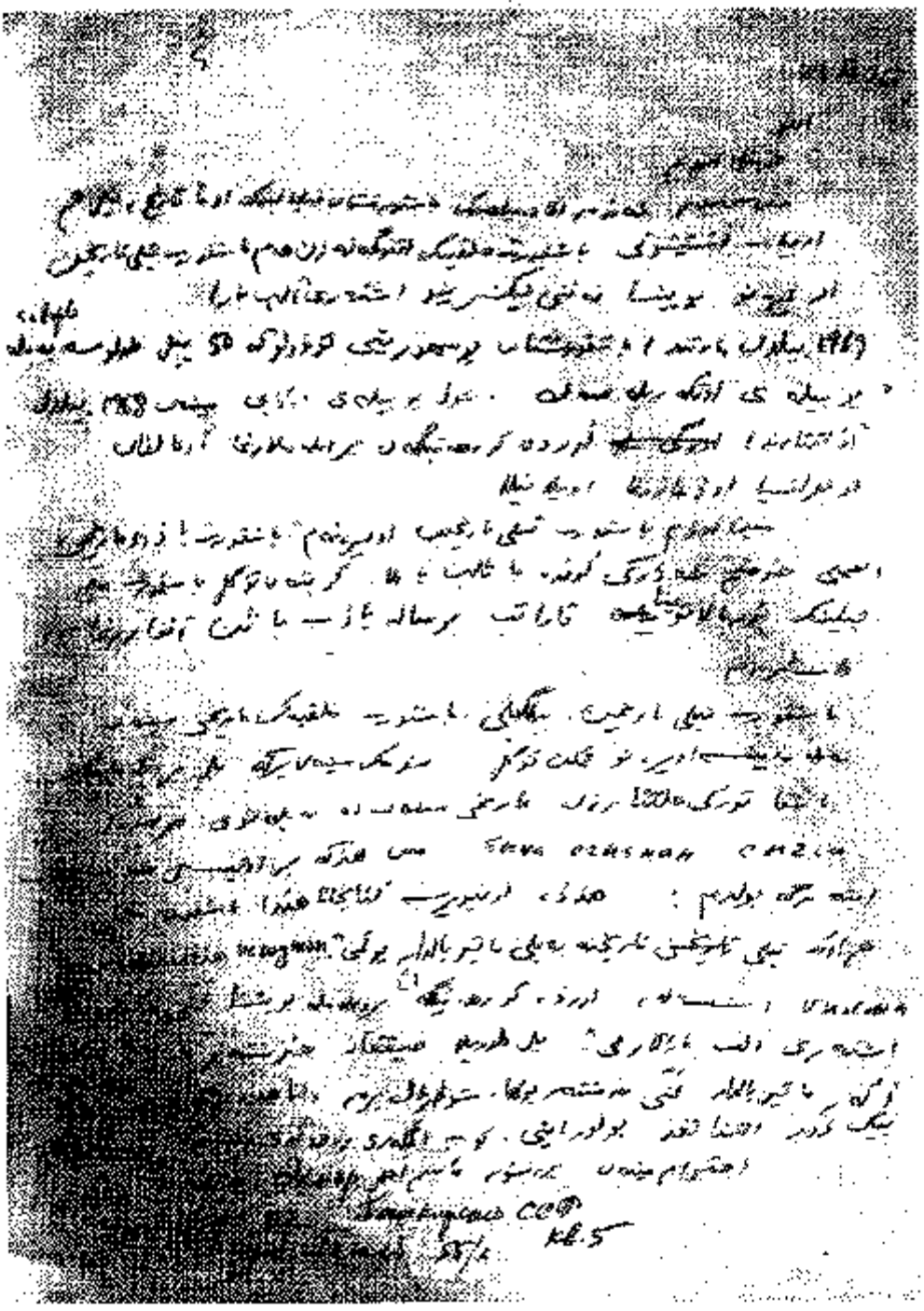
Belge 2 Sözbaşı ile ilgili (Türkçe s.xvii, Başkurtça s. xxviii)

Belge 3 Sözbaşı ile ilgili (Türkçe s.xvii, Başkurtça s. xxviii)

Belge 4 Sözbaşı ile ilgili (Türkçe s.xvii, Başkurtça s. xxviii)

Belge 5 Sözbaşı ile ilgili (Türkçe s.xviii, Başkurtça s. xxviii)

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ
Yazı İşleri Müdürlüğü
No. 2463

Özü :

20 Mayıs 1958

Sayın Prof.Zeynep Ahmet
Ufa 52
Ulitsa Gogola 55 A
Kv. 5
Başkirskaya Sov.
Autonomnaya Respublika

25.3.1958 tarihli yazınıza cevaptır.

Başkurtlar tarih ve diline ait istediğiniz bilgileri ihtiva etmek üzere Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Ord.Prof.Zeki Velidi Togan'ın (Başkurtların Tarihi) isimiyle hazırlanmış olduğu 200 sayfalık telif bir eserin mevcut olduğu, henüz bastırılmadığı, yakında bastırılacağı anlaşılmıştır. Başkurtlar hakkında Üniversitemiz Kütüphanesinde mevcut kitaptan çekilmiş mikrofilmleri ilişikte çıkartılar, saygılarımı sunarım.

İstanbul Üniversitesi
Rektörü
Ord.Prof.Dr. [illegible] Kazancıgil

E.

S.S.
... 16 Mayıs 1958
Hz. [illegible]

Belge 6 Sözbaşı ile ilgili (Türkçe s.xix, Başkurtça s. xxix)

18.9.1968

Ord. Prof. Dr
A. ZEKİ VELİDİ TOGAN
Tevşikiye caddesi No. 8
Köşkkiyah - Istanbul
Tel : 55 94 31

Pek muhterem Profesör Hasan Emir

İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne 23.3.1968 tarihiyle yazmış olduğunuz mektup zamanında gelmişti, Rektör Bey sizin istediğinize uygun olarak Başkurtların tarihine dair eser ve dergilerin varsa gönderilmesini bu işi bana havale ettiler. Bu dersler geçen 1967-68 ders yılında Tevhidüm'ün tarihi ile birlikte Türk illerine Çin ve Rus İnkılâpları devrinde Halk Hareketleri" çerçevesinde muhtasar olarak, 1954-55 tedris senesinde "Üstesnâ lâhıkalık tarih" dersleri meyanında "Başkurtların tarihi" ismiyle mufassal olarak okutulmuştu. Bu mufassal şekilinin tekrir edilen nüshaları kalmadığından Rektör Bey bunun yeniden makinede yazılmasının ve bastırılmasını emir teklif ettiler. Fakat bu iş te sınava imtihan ve tatil devirleri girmekle geç kaldı. 1917-1920 senelerî tarihinin naklî bana son etmedi. Daha önceki devirlerin tarihi makinede tebyiz edilen 105 sayfasına ve haşiyelerinden 18 sayfasının bugün Rektör Beye sundum, size göndereceklerdir. Bu dersler bu sene "aktülte neşriyat planına alınmıştır. Sene sonuna kadar basımı bitecektir, onu da size göndeririz. Bu dersleri siz yazılarınızda istifade edebilirsiniz, Tatarya ve Başkurtistan'a tercüme ederek neşr etmekte tamamiyle serbestsiniz, yalnız müsaderesine tasdiknâme verilmesi şartı ile.

Bunlardan başka bir de benim hatıralarım (Vospominaniya) basılmaktadır. Kitapta zikrilerî geçen şahsiyetlerin hakkında daha hayatta iseler, ölmüş iseler ikinci türlü yazmak icab etmektedir. Bu meyanda Orenburgda perevodçik olan Safar Ali Edilbayev'in oğlu Hürriyetullah Edilbayev, benim eski refikam Mefisa Valide Hanımefendi'nin kayınbiraderleridirler, yahut akrabaları?. Bunu bana bildirmenize çok memnun olurdum.

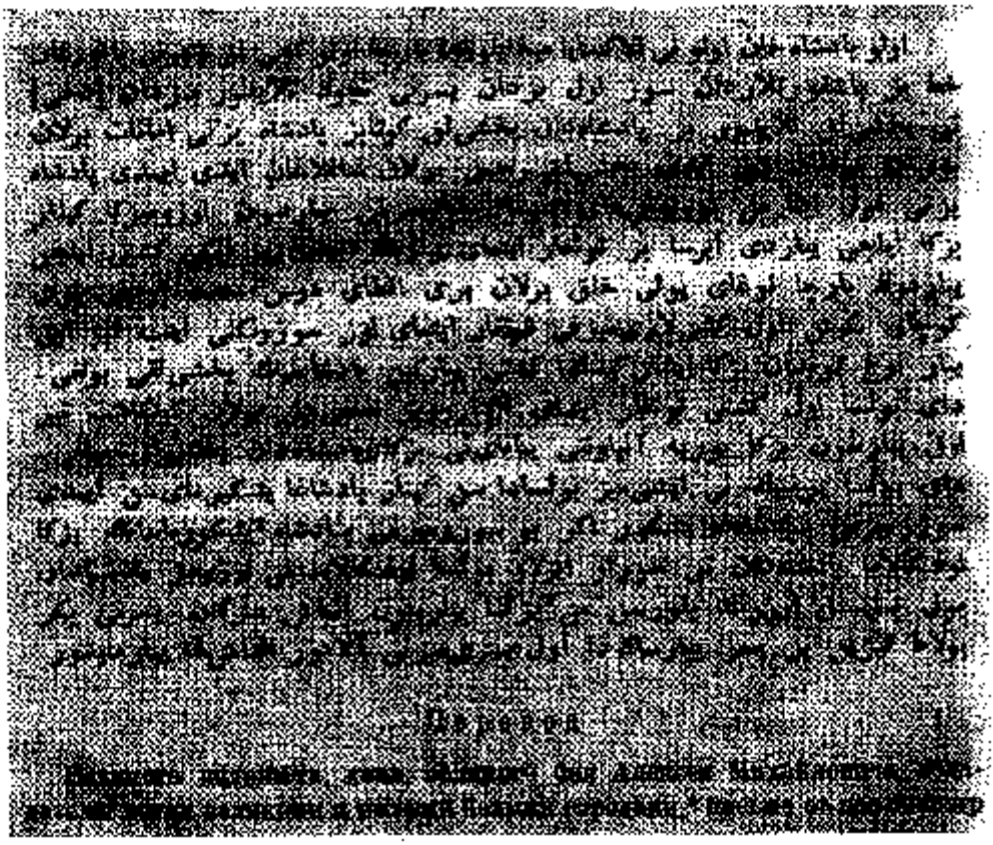
Başkurdistan Tarih, dil ve edebiyat Enstitüsü neşriyatından bunda acaba "Materyaly po istoriyi Başkirskoy ASSR" deki 3 üncü ve 4üncü ciltleri, Başkurt Şecereleri, Kuzmoyun Istoriya Obrazovaniya Başkirskoy ASSR vardır. Başka neşriyatının ise bulunmaktadır. "Materyaly"nın 1 ve 2 inci ciltlerini, Enzaev'in Başkurt tarihi "Ocerk"lerini, onu Başkurt etnografya tarihini elde etmek isterdim. Acaba bu gibi neşriyatın bir listesini tertip edip bana gönderemezmisiniz?. Bu nevi kitapları satın almak için nereye müracaat etmek icab eder?.

Çok çok selamlarımla

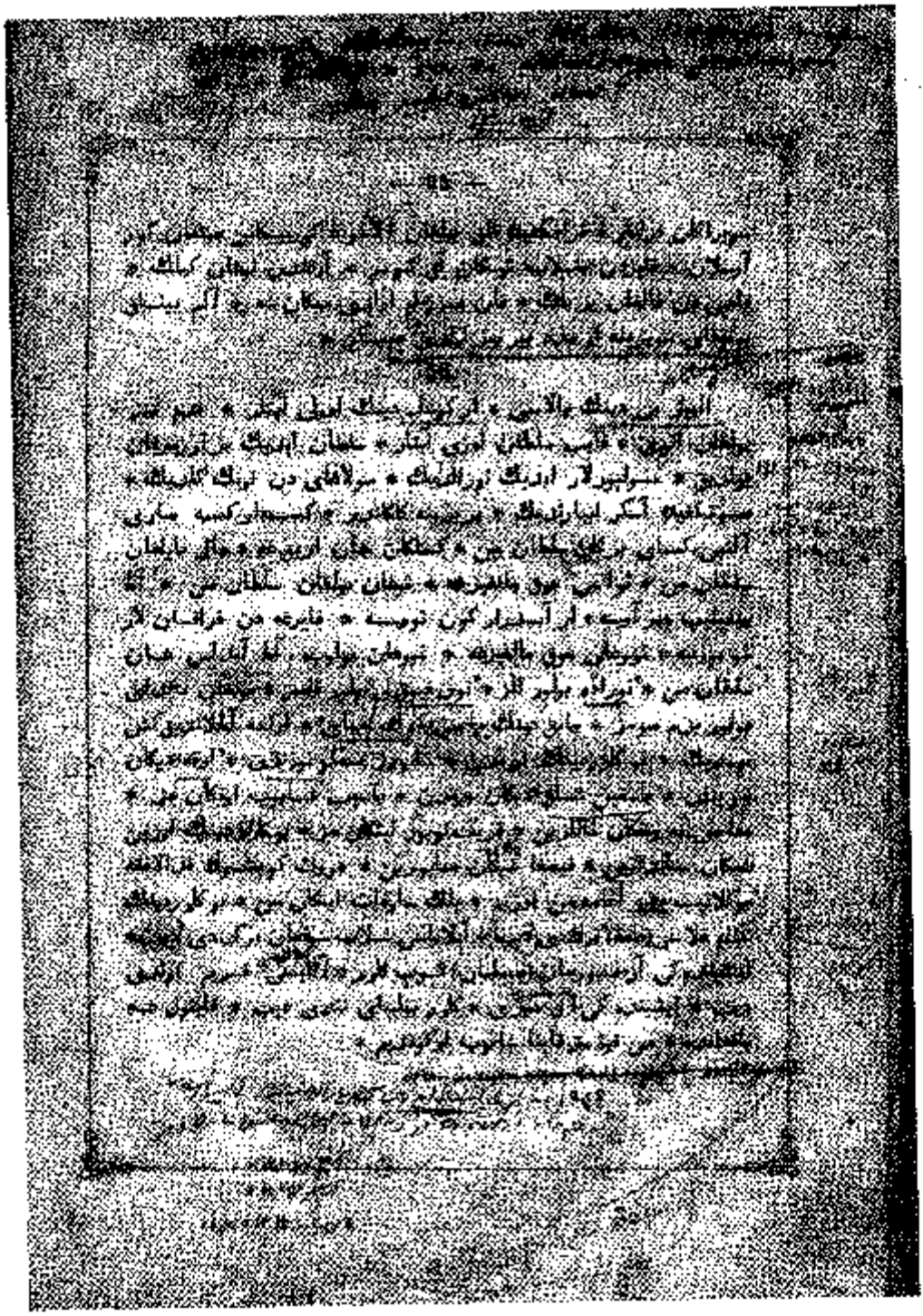
Zeki Velidi Togan

Zeki Velidi Togan

Belge 7 Sözhaşı ile ilgili (Türkçe s.xix, Başkurtça s. xxx)

Belge 8 § 21 ile ilgili - *Materyały*, cilt I, s. 166

Belge 9 § 23 ile ilgili - Osmanov, M., *Nogayskiye i kumykskiye teksty*, St. Petersburg, 1883, s. 95

Belge **10-a** § 27 ile ilgili - Hazine-i Evrak, *Name-i Hümayûn*, cilt VII, s. 430, 436, 437

Belge 10-b

Belge 10-c

Belge 11 § 27 ile ilgili - Hazine-i Evrak, *Nüme-i Hümayun*, cilt VII, s. 292

خبری یوجابنه واصل اولدن جاسارك جنك امورینك شاوره سنده باش وکیلی
اولان پرنج اوکتیوس دیسادیه بوندن ایکن اعتماد ایدیلمزیوره ارسال ایلمش ایدی
لکن صدر اعظم عزتلو ابراهیم اغا جلوس همایون خبرینی ویردکده یوجابنده عموم اوزره
باعث سرور وسبب شادمانی اولدقده مومی الیه پاشا وکیل قرابجه قرانفل علیهنده
زاید صوتیله اولان بجه عسکریله پاشا وبوغ اولمغله بوده وستکز جاسارلرنك وقار
حضرتلرینك قپوکتخدالغی خدمتنی تحقیق ایچون جاسارلرك اعتمادنامه سنی آلوب مزبور قپوکتخدا
مزبور قپوکتخداسنه ارسال ایلمشدر مزبور قپوکتخدالق خدمتنه مستحق ومستعد اولدیغی
اجلدن معتاد اوزره خدمتنی ادا اودوشلق ومحسن جاره لازم ومقتضی اولان امورك
مکالمه ومذاکره وتمشیت ایله تکمیل ایچون وقت حاجتده واروب بولشدقجه سوز لوینی حسن
استماع وهرامرده کلی اعتماد بیورملری التماس اولنور باقی صحت وعافیت وسعادت
ودولت دایم باد

رکاب همایون شوکتمقرونه ما لاقلمان حاکمی اولان ایوکه دن ملان عبودیت امرلرك ترجمه سیدر

زوزنده اختر برج ابهت وکامکاری کرامی کوهر درج شوکت وبختیاری لمع ایوان
حشمت واجلال ماه تابان جلالت واقبال تهنك ورای شهامت کوهر صدف
سلطنت سلطان البرین خاقان البحرین خادم الحرمین الشریفین شهنشاه اعظم وپادشاه
معظم حضرتلرینك رکاب همایون شوکتمقرونلرینه تبلیغ دعوات وافیات بندکانه وترسیل
تسلیمات زکیات چاکرانه دن صدره شهود ورای امنیات اقتضا وکشوف ضمیر منیرلری
عالم ارای بیوریلمکه براول خاندان جلیل البنیانك قدیم الایامدن برو قرب وجوارلرینه
التجا وحیث مکان اولان والمساجد وبرادر والاکهرلری رحمة الله علیهما زمان سعادت
اقترانلرنده خدمت بعبودیتلرنده تقصیرات ایتمامك اوزره عهد وپیمان ایتمشلرك بوشاده
مسموع اولدیغی جناب خلافت مآبلرینك دولت واجلال وسعادت واقبال ایله تخت فیروز
بخت عثمانی وسریر سلطنت غثمانی اوزده جلوس سعادت مانوسلری واقع اولش بزدخی
مالك محروسه نك بوکوشه سی قرنده حضوب اسلاف سعادت اقتصافلری اولان

پادشاهلرینك

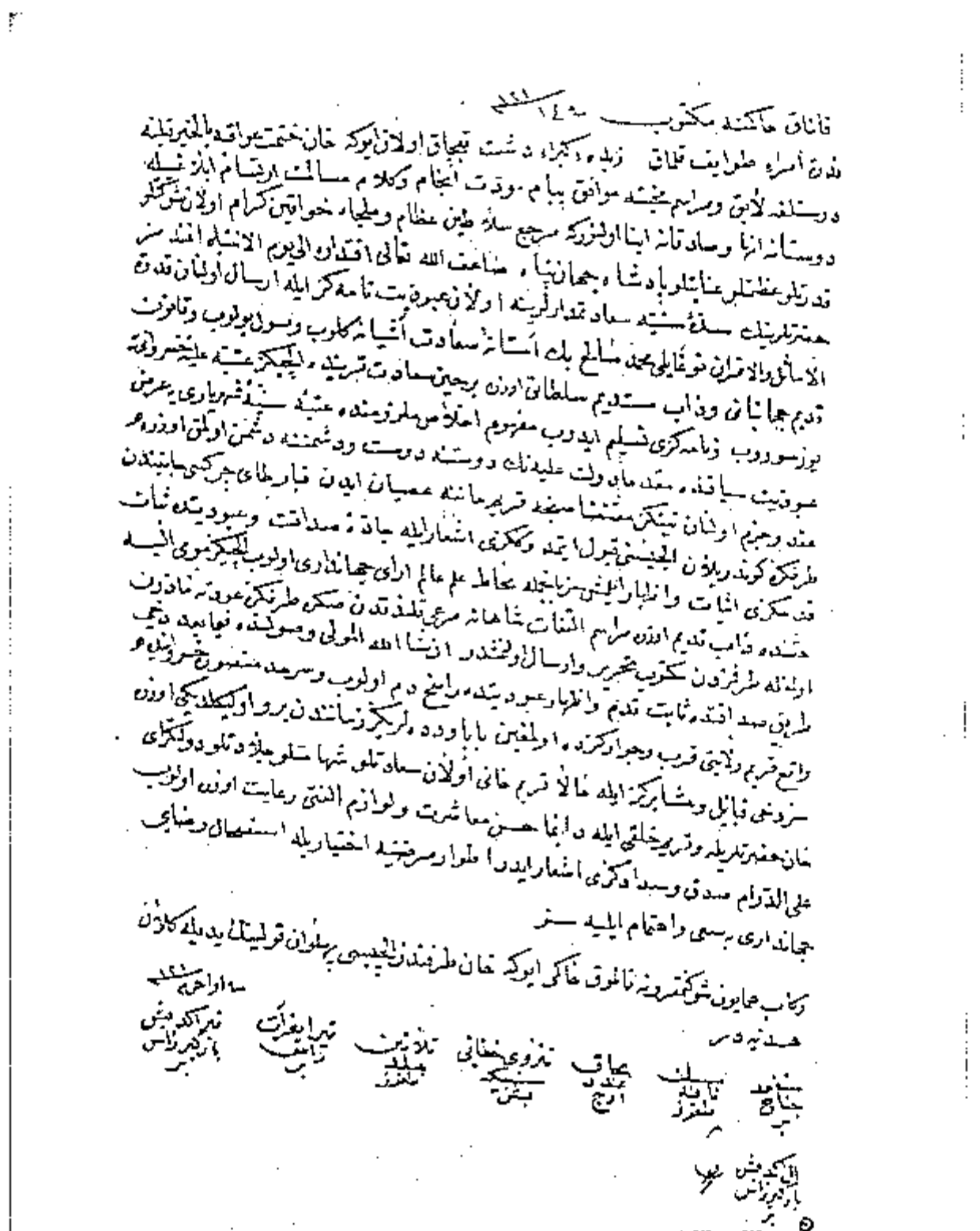
Belge 12-a § 27. n. 242 ile ilgili - Hazine-i Evrak, *Name-i Hümayûn*, cilt VI, s. 88, 89, 90

Belge 12-b

وعبودیت عرض واظهار ایلیشمز تأییدات یزدانی وتوفیقات صمدانی ایله قدرت قاهره سی
عالمگیر وسطوت باهره سی مستغنی عن التعبیر اولان پرآستان سعادت اشیانه کرمبسته
عبودیت اولوب دوستلق وتوافق عرض ایتمکدن برقرون عنایت عالمشمول عشرواتردن محروم
قالدوغی عامهٔ عالمیانه مجروم اولمغله مزدوغی جاده عبودیتده ثبوتیه ثابت قدم اولوب سکز
اصعاف مضاعف بکاناتی وترجمات عنایات ایات پادشاهانه ایله مجازاتی شاهراه ایجاز
حق سبحانه وتعالی طریق عبودیت صدق نیتکزی وشاهراه صداقت سلوک وعزیمتکزی ظاهر
وآشکار ایدوب هرکاتیندیکز واطوار حمیده یه موفق ایدوب حالیا عبودیت نامه کزیایهٔ سریر سعادت مصیر
شهریاری یه عرض اولنوب والیکز عبدهٔ علیه اجیماندری یه یوزسورعب ادای خدمتایلدکدقصکزه
عهود واقدار افسادوتی اولغله طرفزدن مکتوب مرتزدارسال اولنمشدر لدی الوصول سالولدوکدقصکز
وفی دولت علیه تمسک دوسته دوست ودشمنکزه دشمن اولغله عرض ایلدیکز عزم وجزمی قرین
کتدیکز هوت وسلامتکزایله بارشقلغه ودوستلغه موافق ودولت علیه یه صدق عبودیتی مصدق
حرکة بذل قدرت یاخصوص سرحد متصوره دن قریم ولایتنک اوکرکوزه فی الجمله قرب مسافتی
اولغله یاواکز وده لوکزدن ظهور ایدن حسن الطواری ودولت علیه طرفنه قریم خانلری عرض
واعلام ایده کلدکلرندن ماعدا حالیا قریم خانی اولان سماوتر شهامتلو الحاج سلیم کرای خان
حضرتلرینک مقدت مدیده ومحدیده دن برو دوستلری وکمال روتبایله اکرام وسرحد منصور
واکرافتضا ایدن جهاد وغزا لرده سائی جمیلری ظاهر اولغله کحق الاتام ظهیر الاسلام
شوکتلو شجاعتلو غلطتلو مهابتلو افتخام پادشاه عالمپناه ابد الله سلطنته وقواه حضرتلرینک
المره اعتماد وهمایون وثوقه خاطر سعادتمقرونلری کالده اولغین خان مشارالیه حضرتلریله
رقوم خلقیله طرفکزدن وقتایل وعشار وکزدن لوازم حسن جواره متعلق ظهور ایدن اظهار
وفی حقکزده حسن اعتقاد شهریاری یه باعث اولغله خان عالیشان حضرتلرینک طرفنه
شرفیابزدن وفی اوکریکزاکسک ایتیب کوندن کونه دوستلق ازدیادینه وصدق وسداد
اظهارینه سعی واهتمام ایلیشمز وبوبابده اوغلکزه مکتوبلر یازدوغی وفی صدق نیتکز ایله عرض عبودیت
اولغله حفظا ولنمشدر حق تعالی دولت علیه قرالوغنده توفیق احسان ایله

وکتاب همایون شهریارجم جاه دوران حشمت کیوان بارکاه ... سلطنت توجمه سعادت
شوکتلو غلطتلو قدرتلو شهنشاه مظفر ومعظم وانا المرلی ودوم ایلی بک ایکی نفسنک
وعرب وعجم وایران ومصر وسایر ممالکلرن پادشاهی سلطان احمد خان حضرتلرینک
حضور عالیلرینه بعنایة الله تعالی ونصرته کاکا تابع یرلرک دوزی الویز یوز
سوجینیقلو طرفندن سحت کاملده وازدیاد شاملهٔ سعادت وسمت اوعبه ...

Belge 12-c

Belge 13 § 27, n. 243 ile ilgili - Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn*, cilt VI, *s.* 520

ولا تحمل قضية هذا وقد اتحفنا الى جنابكم العالى مغرس ثمرات المعالى بخلعة
سنية من خلعنا السلطانيه فلا بدان تلبس بانواع التعظيم والاكرام واضفا
التكريم والاحترام وان تبذل القدرة الكاملة فى رعاية الرعية وحفظهم
وصيانتهم من اهل الشقاوة والغواية وافاضة الامن بحراسة تلك الممالك
على الزوار والمجاورين وافادة الراحة والرفاهية الحجاج والمسافرين
والمامورين بتلك الديار من العلماء العاملين والقراء والسادات الهادين المهتدين ان
يدعوا استمرارنا على عالم السر والنجوى وكاشف الضر والبلوى بدوام دولتنا
العلية وتيسير امرنا كان سلطاننا السنية وتيسير الفرج والابتهاج بالفتح المبين
والعز والتمكين وترغبون اليه سبحانه فى ان يقرن بنصرنا عيون الاسلام
ويسر لسعيدا يامنا الخاص والعام فانه سبحانه وتعالى خير مسئول واكرم مامول
كافل من يجاهد لاذ واق من اليه التجاوبه استعاذ والصلوة والسلام على
سيدنا محمد الذى نصر بالرعب على الاعداء وعلى اله واصحابه نجوم الاهتداء
وعلى التابعين وتابعيهم الى يوم الدين رضوان الله تعالى عليهم اجمعين

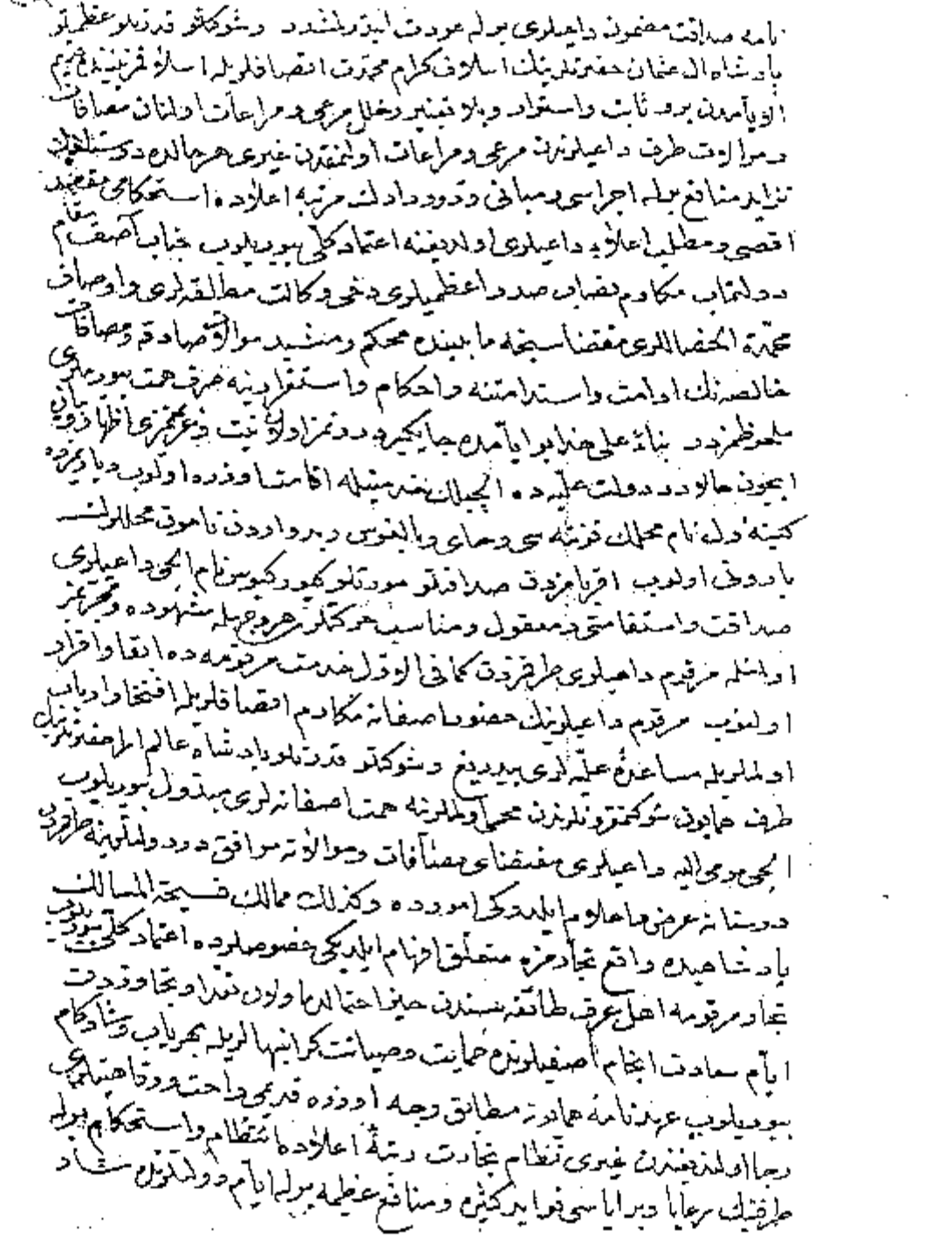
وبرخا فى سعادت كراى خانه نامهٔ همايون نزد جناب مارتناب ايالت
نصاب ديولتلو نشان سعادتلو كتاب جلادتمآثار بسالت شعار
افتخار افروز دودمان خانى علم افراز عرصهٔ فرمان رانى المخصوص بصنوف
عواطف الملك الديان بالفعل قريخانى سعادت كراى خان دامت معاليه

Belge 14-a § 28, n. 249 ile ilgili - Hazine-i Evrak, *Nâme i Hümayûn*, cilt V, s. 116, 117, 118

بقاوه تحیات عنبر شمیم وخلاصه تسلیمات عبهر نسیم که محض عنایت پادشا
وقوط التفات شهنشاهیدن صادر ومبادر اولوب مطالعه قلنه قدنصکه
معلوملری اولاکه بعونالله تعالی وتوفیقه اعزاز دین مبین واقامت سنه
سنیهٔ غرا المرسلین ایچون بو عام نصرتنا بخامدن تجهیز واعداد اولنان اجناد
اعتیاده دستور اکرم مشیر افخم نظام العالم ناظم مناظم الامم وزیر اعظم
مصطفی پاشا ادام الله تعالی اجلاله وضاعف اقتداره بردار وسپهسالار
نصب وتعیین اولنمغله شعبان المعظم اوائلنده حسبی کونتن دار السلطنة السنیه
محمیه قسطنطنیه دن داود پاشا صحراسنه نصب ایات عزیمت ایدوب
ان شاء الله تعالی محل مرقومدن دخی قریبا سبیل جهاده تسییری ضمیر سعادت
سمیر خسروانه مرزده جایکیر اولوب حسب المعتاد هنکام غزا وجهاد حلول
ایتمکله اسبجام رکابنبایچون ایچاد رنه صحراسنده برقاچ کون مکث ایدوب
بعده بریرده توقف وارام اولنیوب ان شاء الله تعالی برساعت مقدم بلغراد
حوالیسنه ضرب خیام وصوله اهتمام ایلمك اوزره فرمان همایون سعادت
مقرون عز صادر اولوب جناب معالی انتسابلری دخی خاندان عظیم الشان منزلك
خیرخواه وصداقتکاری ودودمان مشید الارکان منزلك مخلص حقیقت شعار
اولدوغکز اجلدن بو غزای غرادە سردار مظفر شعار رهبر ایله مرافقت وموافقت
وانضمام دینه مناصرت ومعاضدت ایتملری ملحوظ همایون غزا اولوبنا صیا

احوالکردن لمعان ایدن انوار اصالت مقتضاسی اوزره بوغزون همایون مزید
جناب صداقت مآبلرندن دخی انواع مساعی جمیله و مآثر جلیله مأمول و منتظر
اولمغله حقکزده شایان مشارق عنایت علیهٔ شاهانه مزید خشان و محیط پیکران
التفات سنیهٔ بادشاهانه مزهیان ایدوب خاصه البسهٔ فاخرهٔ ملوکانه مزدن
برثوب سماده و برثوب سمور فاپلوایکی ثوب خلعت موردنا البهجت سلطانی و برهفتان
مرصع جنان خسروانه مزدن برقبضه بجوهر شمشیر مهند خاقانیله خزینهٔ عامره مزدن
اون بش بیك عدد سکهٔ حسنه عطیه و جناب سعادت مآبلریله عمرکاب اولان
سلاطین رستم مصاف و امرا و میرزایان شجاعت اتصاف و سنایرا عیان و مبارز
غزات ثاتا راعداشکاره دخی یتمش ثوب سراسر خلعت بهجت اثر انعام و احسان
اولمغله نامهٔ همایون ملاطفت مقرون ممتاز و صدار و دودرگاه معلا مرفوحی باشیلرندن
افتخار الامائل و الاکارم جامع المحامد و المکارم دام مجده تبلیغی خدمتیله
تعیین و ارسال اولنمشدر ان شاء الله تعالی وصولنده آستانهٔ سعادت عنوان
ودود مازمشید الارکانمزه اولان کمال صداقت و اخلاص و فرط اتمام و اهتمام
مقتضاسی اوزره خلعت فاخره و کسوهٔ باهرهٔ شاهانه مزی مراسم تعظیم و تبجیل
زیور قامت بلند و شمشیر ظفرمآثیر خسروانه مزی میان عزیزت نشانکزه بند
و احرار مراتب و ابتهاج و استیازایلدکدنصکره عموم خلعتلرین دخی قانون
سابقهٔ جنکیزیان و معتاد سالفهٔ ایلخانیان اوزره علی حسب مراتبهم

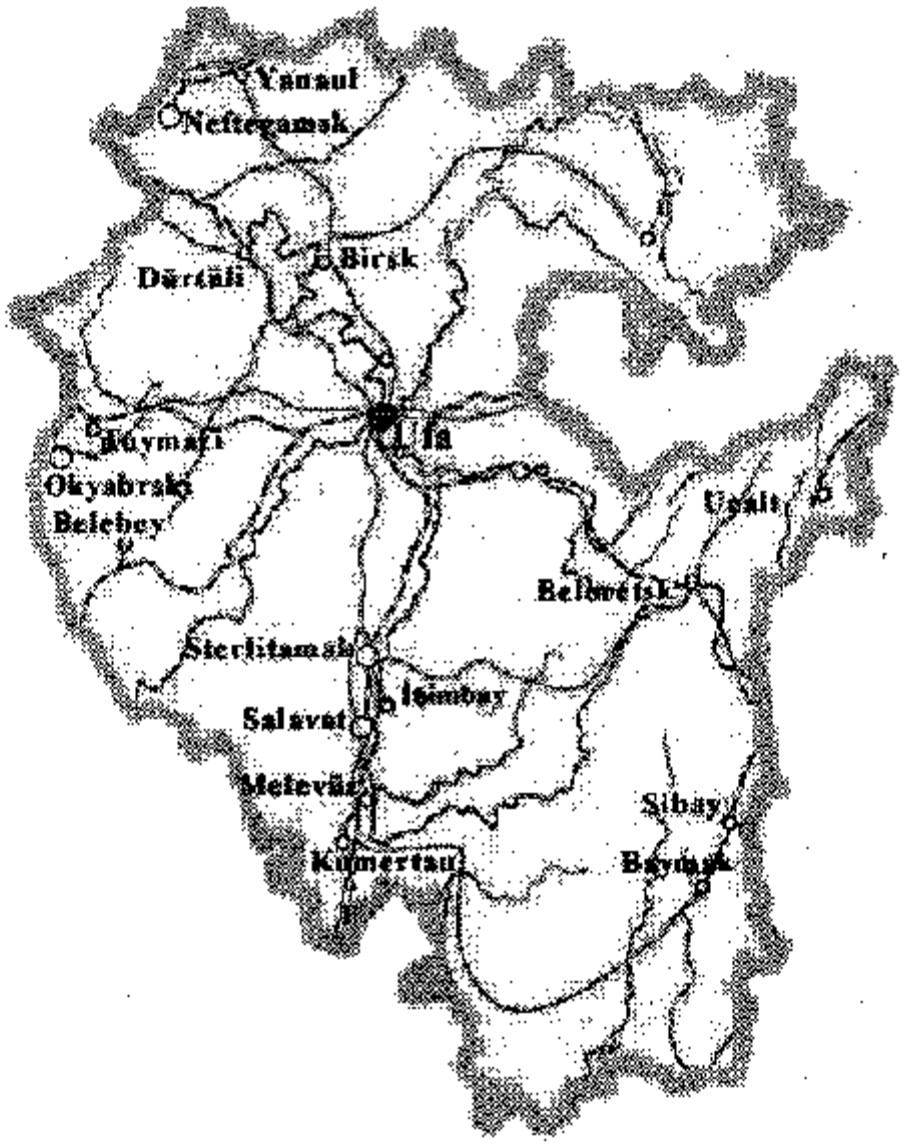
Beige 14-c

Belge 15-a § 28 ile ilgili - Hazine-i Evrak, *Nüme-i Hümayûn*, cilt VII, s. 296-298

Belge 15-b

Belge 15-c

Yanaul
Neftekamsk
Dyurtyuli
Birsk
Ufa
Beloretsk
Sterlitamak
Ishimbay
Salavat
Meleuz
Sibay
Kumertau
Baymak

Eserde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) olduğu belirtilen belgelerin bazılarına erişilememiştir. Bu konudaki çalışmalar devam etmektedir. Erişilemeyen belgelerin metin içindeki yeri ve numarası aşağıdaki gibidir:

§ 27'de metin içinde "Şirmet nam kafir" ile ilişkilendirilen BOA. Hazine-i Evrak *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII s. 281.

§ 28 n. 254 ile ilişkilendirilen Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 294.

§ 29'da özeti verilen mektup için Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII

§28 n. 252: Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt V, s. 292-293

§28 n. 253: Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt V, s. 293-294

§28 n. 254: Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt V, s. 294.

§28 n. 257'de belirtilen Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 460.

§28 n. 261'de belirtilen Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*, cilt VII, s. 460-471

§29'de sözü geçen fakat numara verilmemiş olan III. Ahmed'in cevabî mektubu

§27 ve 29'da sözü edilen "Muğla şehir küttüphanesinde 581 numaralı mecmuada, s. 238-239'da, bulunan vakıfname.

*Kaynakça**

'Abdullâh Qâşânî, *Târîkh-i Olcaytu*, Ayasofya nüshası N. 3019. ['Abdullâh Kâşânî, *Târîkh-i Uljâytû*, nşr. Mahîn Hambly, Tahran: Bungâh-i Tarjuma va Nashr-i Kitâb, 1348/1969].

'Alâ al-Dîn Atâ Malik Cuvaynî, *Târîkh-i Cihânguşâ*, nşr. Mirza Muhammed Khan Qazvini, *Gibb Memorial Old Series*, 1912, 1915, 1937. İngilizcesi: Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World Conqueror*, translated by John Andrew Boyle from the text of Mirza Muhammed Qazvini, Cambridge, Mass., 1958.

'Ali ibn al-Hüseyin al-Mas'ûdî, *Kitâb al-tanbîh va'l işrâf*, nşr. Michael Jan de Goeje, Leiden, 1894 [Bibliotheca geographorum arabicorum VIII], Fransızcası: *Le Livre de l'avertissement*, terc. B. Carra de Vaux, Paris, 1896.

Abû Hâmid al-Andalûsî al-Gharnatî, *Tuhfat al-albâb va nuhbat al-a'câb*, [nşr. İsmâ'îl al-'Arabî, al-Maghrib, Dâr al-Afâq al-Jadîdah, 1993].

Abû İshak İbrahîm ibn Muhammed al-Fârisî al-İstakhrî (d. 957/8), *Kitâb masâlik al-mamâlik*, nşr. Michael Jan de Goeje, Leiden, 1870 [Bibliotheca geographorum arabicorum I]. Bu eser 1961'de Tahran'da Farsça'ya tercüme edilmiştir: *Masâlik al-Mamâlik*, terc. Iraj Afshar, Tahran: Bungâh-i Tarjuma va Nashr-i Kitâb, 1340/1961]

Abu Sa'id 'Abd al-Hay ibn Zahhâk al-Gardîzî , *Zayn al-akhbâr*, ['Abd al-Hayy Habibî, Tahran: İntişârât-i Bunyâd-i Farhang-i İrân, 1968] ve T. Barthold (nşr.) *Turkestan v epoxu mongol'skago naşestvya*, S. Petersburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademiyi Nauk, 1898.

Abu'l Fida, *Taqvîm al-buldân*, nşr. J. T. Reinaud, William Mac Guckin de Slane ve Stanislas Guyard, Paris, Imprimerie Nationale, 1848-1883. Ch. Schier (nşr.), Dresden, 1846.

Abû'l Mahâsin İbn Tagriberdi, *al-Manhal al-sâfî va'l-mustavfî b'l-vafî*, yazmaları: Es'ad Efendi, 2345; Ragıp Paşa, 1374; Nuruosmaniye, 3428-9. [nşr. Ahmad Yusuf Najâtî, Kahire, Matba'at Dar al-Kutub al-Misriyya, 1956; nşr. Muhammad Muhammad Amin, Kahire: al-Hay'ah al-Misriyya al-'Ammah lil-Kitab]. (TU#447)

Abû'l Qâsim İbn Havqal (d. 976?), *Kitâb al-masâlik va'l-mamâlik [Kitâb Surat al-Arz]*, nşr. Michael Jan de Goeje ve J. H. Kramers, Leiden, 1873 [Bibliotheca geographorum arabicorum II].

* Kaynakçada [TU] şeklinde gösterilmiş numaralar Z.V. Togan'ın *Tarihte Usul* adlı eserinde belirtilen kaynak numaralarıdır.

Al-Bîrûnî, *Kitâb al-tafhîm li-avâ'il sina'at al-tanjîm. The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, nşr. Ramsay Wright, London, Luzac & Co., 1934.

Alişir Nevayi, *Mahbûb al-Qulûb* [nşr. A. N. Kononov, *Vozlyubleniy Serdets*, Moskva, İzdatelstvo Akademiyi Nauk SSSR, 1948].

Anonim Khiyva Seyahati (Almanca) [Bu esere ulaşılamadı].

Babacan Mangıt Tarihi, Gümüşhane Türkmeni Bayhan'ın nüshası. [Babacan Mangıt, *Tavârîkh-i Khorezmşahiye* (T). Khorezm Kongrat Emirlerinin 1864'e kadarki tarihi. Yazması: Berlin, Acc. Mss. Or., 1927, no.144. (TU# 341).

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Hazine-i Evrak, *Nâme-i Hümayûn Defterleri*.

Batlamyus [Ptolemaios, *Geographia*, III. [Edward Luther Stevenson (terc. ve ed.) *Geography of Claudius Ptolemy*. New York: The New York Public Library, 1932].

Bekbulatov, S., "Başkirskoye Vosstaniye i Tatary", *Vestnik naukçnago obşçestva Tatarovedenya*, Kazan, 1930, N. 9, 10.

Berezin, İ., *Şiybani-nâme*, Kazan, 1849. (TU# 288)

Biçurin, N. Ya., *İstoriçeskoye obozrenye Oyratov ili Kalmykov s XV stoletiya do nastoyaşçego vremeni*, S. Petersburg, 1834.

Borşçev, *Aral-Hazar Sahasının Nebatatına Dair Eser*. [Bu esere ulaşılamadı].

Chang Hsing-lang, *Chung-hsi chiao- ssu-liao hui-pien*, 6 cilt, Beijing, Fu-jen ta-hsüeh t'u-shu-kuan 19, 1930 veya Zhang Xinglang, *Zhong xi jiao tong shi liao hui bian*, 6 cilt, Beijing, Fu ren da xue tu shu guan 19 [1930].

Çuloşnikov, A., *Vosstaniye 1755 goda v Başkirii*. Moskova: İzdatelstvo Akademiyi Nauk, 1940.

Divan Lügat it-Türk [Atalay, Besim, *Divanü Lugat-it-Türk*. Tıpkıbasım (1941); Tercümesi (1940-41; dizini (1943) Ankara, TDK. Ayrıca bkz. Dankoff, Robert and Kelly, James, Mahmud al-Kaşghari, *Compendium of Turkic Dialects*, 3 cilt, Sources of Oriental Languages and Literatures. Cambridge, 1982.

Doerfer, G., *Türkische und mongolische Elemente in Neupersischen*, 4 cilt, Wiesbaden, Franz Steiner, 1964-75.

Dopolneniye k Aktam İstoriçeskim IV ve X ciltleri [Bu esere ulaşılamadı].

Dubler, Cesar, *Abû Hamid el Granadino y su relacion de viate por tierras Euroasiaticas*, Madrid, 1953.

Dubrovin, N., *Pugachev i ego soobşçniki epizod iz istorii tsarstvovaniya imperatritsy Ekateriny II*, 2 cilt, S. Peterburg, Tip. I. N. Skoroxodova, 1884.

Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)* [nşr. A.N. Kononov, *Rodoslovnaya Turkmen*, Moskva, İzdatelstvo Akademiyi Nauk, 1958].

Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*, nşr. Zühal Kargı Ölmez, İstanbul: Simurg, 1996.

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, [bkz. Gökyay, Orhan şaik, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 6 cilt 1996-ve devamı. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları]

Festschrift für Chwolson [Baron David Günzburg, *Recueil des travaux rédigés en ménoire du jubilé scientifique de Daniel Chwolson*. Berlin: S. Calvary, 1899]

Festschrift fuer Friedrich Hirth, Ostasiatische Zeitschrift 8 (1919-1920).

Firsov, N. A. *Inorodçeskaye naseleniye prejnego Kazanskago tsarstva*, Kazan, 1866.

Fischer, Johann Eberhard ve Miller, Gerard Fridrikh, *Sibirskaya istoriya s samago otkrytiya Sibiri do zavoyevaniya sei zemli rossiyiskim orujyem*. S. Peterburg, Pri İmp. Akademiyi Nauk, 1774.

Gmelin, J. G., *Reise durch Sibirien von dem Jahr 1733 bis 1743*, Göttingen, 1751.

Golden, Peter B., *An Introduction to the History of the Turkic People*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.

Grum Grjimaylo, G. E. *Zapadnaya Mongolya i Uriankxaiskiy Kray*, 3 cilt, S.Peterburg, 1914-1930.

Gubeydullin, Gaziz, *Tatarlarda Sınıflar*, Kazan, 1925

Hacı Abdülgaffar Kırımî, *Umdat al-tavârîkh*, Esad Efendi Kütüphanesi, no 233; nşr. Necip Asım, İstanbul, 1343/1927. (TÜ#353)

Hafız Abru, *Külliyat*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdad Köşkü, no. 282, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi no. 919.

Herzenberg, *Journal von der Reise aus Astrachan nach Chiwa, 1732*, Petersburg, 1902

Howorth, Henry, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*. 4 cilt, London, 1876-1927.

Hrbek, İvan, "Ein arabischer Bericht über Ungarn", *Acta Orientalia Hungarica*, cilt V, 1955, s. 205-230.

Hrbek, İ., "Arabo-Slavica. Abu-Hamid al-Andalusi und sein Werk Mu'rib" in *Archiv Orientalni*, XXIII, 1955, s. 109-135.

Hudûd al-'Âlam, nşr. Barthold (*Hudûd al-'Âlam, Rukopis' Tumanskago*, Leningrad, 1930); *The Regions of the World. A Persian Geography 372-982 A.D.*, çev. V. Minorsky, London, Gibb Memorial S., 1937.

İbn Fadlallah al-'Umari, [metin ve çeviri için bkz. Klaus Lech, *Das mongolische Weltreich. Al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masâlik al-absâr fi memâlik al l-amsâr*, Wiesbaden, Otto Harrossowitz, 1968; Tıpkıbasım: *Masâlik al-absâr fi memâlik al l-amsâr*, nşr. Fuad Sezgin ve Eckhard Neubauer, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenshaften an der Johann Wolfgang Goethe Universitet 1988-1989] (TÜ# 168)

İbn Sa'id al-Magribî, *Kitab cugrafiya fi'l-aqâlim al-sab'a*, yazma, Paris Bibliothèque Nationale, Arab. 2234 [Bkz. Baron de Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes*, Paris, Bibliotheque Nationale, 1883-1895, p. 392].

İbrahim Kâtib bkz. Kefeli İbrahim Kâtib

İnkilâp [dergi] Taşkent, 1922, n. 4.

İstoriya Tatariyi v dokumentax i materyalax, Moskva, Gosudarstvennoye sotsial'no-ekonomiçeskoye izdatel'stvo, 1937. [Kısaltması: *Mat. Tt.]*

Jansky, Herbert ve Tagan, D. Alimdjan, *Sitzungsberichte* 218 = Robert Lach, *Gesänge russischer Kriegsgefangener, II. Band: Turktatarische Völker, 2. Abteilung: Baschkirische Gesänge; Transkkription und Übersetzung der baschkirischen Originalliedertexte von Privatdozenten Dr. Herbert Jansky in Wien in Verbindung mit Dr. Tagan Galimdschan*, Wien und Leipzig, 1939 [Sitzungberichte 218 – Akademie der Wissenschaften in Wien Philosophisch-historische Klasse].

Karamzin, N.M., *İstoriya Gosudarstva Rossiyskago*. 3 cilt, S.Peterburg, 1842 ve sonra 12 cilt olarak S. Peterburg, İzdaniye Evr. Evdokimova, 1892.

Kefeli İbrahim Kâtib, *Tavârîkh-i Tâtârkhân ve Tağstan ve Musquv ve Deşt-i Qıpçaq ülkelerinindir*, 1736; Bazarçık, 1933; Köstence 1937. (TU#355)

Keppen, Peter, *Materialy dlya istoriyi prosv'şçeniya v rossii*, S. Peterburg, Meditsinskaya Tipografiya, 1819.

Kraft, I. I., *Sbornik uzakonenyi o Kirgizax*, Orenburg, 1898.

Krasnaya Başkiriya, Süreli yayın, Ufa, 1900'lar. Yayınlayan: Başkirskiy oblasnoy komitet.

Kunik, A. and Rozen, V.R.(nşr.), *İzvestiya al-Bekri i Drugix Avtorov o Rusi i Slavianax*, S. Peterburg, Tip. İmp. Akademiyi Nauk, 1878-1903.

Kurat, Akdes Nimet, *İsveç Kralı XII. Karl'ın Türkiye'de Kalışı*. İstanbul, 1943.

Kuun, Géza, *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis orginis historia antiquissima*, vol. 1-2, Claudiopoli, 1892-1895.

Kuzeyev. Haris, *Oçerki etnografiyi Başkir*, Ufa, 1946

Lebedev, V. I., *Başkirskoye Vosstaniye 1705-1711 godov*, İstoriçeskiye zapiski t. I., 1937.

Lebedev, V. *Bulavinskoye Vosstaniye* 1707-1708, Moskova: Ogiz, 1934.

Levşin, *Opisaniye Kirgiz-Kaysakskix, ili Kirgiz-Kazakhskix ord i Stepey*, S. Peterburg, 1832 [Fransızcası: *Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks ou Kirghiz-Kaissaks*, terc. Ferry de Piguy, Paris, Imprimerie Royale, 1840].

Ligeti, Lajos, "Atila Hunlarının Adı", *Attila és Hunjai*, Németh Gyula (nşr.), Budapest, 1940.

Liu Mao-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1958.

Manghol un Niuca Tobca'an, nşr. E. Haenisch, *Die Geheime Geschichte der Mongolen*, Leipzig, Otto Harrossowitz, 1941.

Marquart, J., "Skizzen zur geschichtlichen Voelkerkunde von Mittel und Sibirien" *Ostasiatische Zeitschrift* 8 (1919-1920), pp. 289-299. [bkz. *Festschrift für Friedrich Hirth*]

Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts*, Leipzig, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1903.

Marquart, J., "Über das Volkstum der Komanen," W. Bang and J. Marquart (nşr.) *Osttürkische Dialektstudien*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1914 (pp. 25-238) [Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen philologisch-historische Klasse n.s. Vol. 13, No. 1].

Markwart, Josef, "Woher stammt der Name Kaukasus?", nşr. A. Dirr, *Caucasica*, Leipzig, Verlag der "Asia Major", 6(1930), s. 25-69.

Materialy po istoriyi Kazaxskoy SSR 1785-1828, cilt IV, Moskva-Leningrad, İzdatel'stvo Akademiyi Nauk SSSR, 1940. [*Mat. Kaz.*]

Materyaly po istoriyi Karakalpakov: Sbornik, Moskva, İzd-vo Akademiyi Nauk, 1935. [Kısaltması: *Mat. Kk.*]

Materyaly po istoriyi Başkirskoy ASSR, cilt I, III, IV-1 ve IV-2, Moskva-Leningrad, İzdatel'stvo Akademiyi Nauk SSSR, 1936-1956. [*Mat. Baş.*] [II. Cildi yayınlanmamıştır].

von Mende, Gerhard, *Der nationale Kampf der Russlandtürken. Ein Beitrag zu nationalen Fragen in der Sovetunion*, Berlin, Weidmann, 1936 [Universität. Seminar für orientalische Sprachen, Mitteilungen, Beiband zum Jahrg. 39].

Mercani, Şchabeddin, *Mustafâd al-akhbâr fi ahvâl Qâzân va Bulgâr*, 2 cilt, Kazan 1885, 1900. (TU#350)

Mészáros, Gyula, *Magna Ungaria* (A Bashkir-Magyar Kérdés), Budapest, 1910.

Meyer, I.., *Kirgiskaya Step Orenburgskago Vedomstva*, Petersburg, 1865.

Miller, G[erar] F[fridrikh], *İstoriya Sibiri*, 2 cilt, Moskva, Leningrad, İzdatel'stvo Akademiyi Nauk SSSR, 1937-41.

Miller, *İzobrajeniye narodov Rossii* II.

Murad Remzi, *Talfîq al-akhbâr va talqîh al-âsâr fi ahvâl-i Qâzân va Bulgâr muluk-i l'Tâtâr*, Orenburg, 1908. (TU#346)

M. L. Murtazin, *Başkiriya i Başkirskiye voyska v grajdankuyu voynu*, Leningrad, 1924.

M. L. Murtazin, *v Krasnoy Başkirii*, Moskva, 1929.

Nallino, Carlo Alfonso, *al-Khowarizmi e il suo rifacimento della geographia di Tolomeo*, Roma, 1896.

Németh, Gyula, "Magna Hungaria", *Beitraege zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients*, nşr. Hans von Mzik, Leipzig und Wien, 1929.

Novoselski, A., *Bor'ba Moskovskogo gosudarstva s Tatarami v pervoy polovine XVII veka*, Moskva: İzd-vo Akademiyi Nauk, 1948.

Novykov, *İstoriya Ufimskago dvorianstva*, 1875.

Nöldeke, Th., "Ueber İrânische Ortsnamen auf kert und andre Endungen", *ZDMG*, 33(1879). 143-156.

d'Ohsson, M. C., *Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'a Timour Bey ou Tamerlan*, 4 cilt, 2. baskı, The Hague and Amsterdam, 1834-5.

Osmanov, M., *Nogayskiye i Kumykskiye teksty*, St. Petersburg, 1883.

Pamyatniki Sibirskoy istoriyi (PSI) XVIII. Veka, 2 cild, S.Peterburg, 1882-1885.

Pekarsky, P.P., "Kogda i dlya çego osnovany goroda Ufa i Samara?", *Otdeleniya Russkogo Yazyka i Slavesnosti İmperatorskoy Akâdemiyi Nauk*, cilt X, n. 5, St. Petersburg, 1872.

Peretiyatkoviç, *Povolj'ye*, II, [Bu eserc ulaşılamadı].

Pfeifer, Nicolaus, *Die Ungarischen Dominikanerordensprowinz von ihrer Gründung 1221 bis zur tataren Verwüstung, 1241-42*, Diss. Freiburg in der Schweiz, Zürich, 1913.

Pliny (Plinus Secundus), *Natural History with an English Translation in Ten Volumes*, H. Rackham, W. H. S. Jones, D. E. Eichholz (nşr. ve çev.) [Loeb Classical Library] Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1938-1962

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossii, cilt IX, n.6890; cilt X, n. 7876.

Popov, N., *V. N. Tatişçev i ego vremya. Epizod iz istoriyi gosudarstvennoy, obşçestvennoy i çastnoy jizni v Rossii, pervoy poloviny proşedşago stoliyetiyi*, Moskva, 1861.

Potanin, G. N., *Oçerki severo-zapadnoy Mongoliyi, Rezul'taty puteşestviya*, 4 cilt, S. Peterburg, 1881-1883.

al-Qazvînî Zekeriya, *Acâ'ib al-makhlûqât ve âsar al-bilâd*, Wüstenfeld (nşr.), Göttingen, 1848-49.

de Quincey, Thomas, *Tatarların İhtilâli*, [Bu eserc ulaşılamadı].

Rabi' ibn Ahmed al-Akhavâni al-Bukhârî, *Hidâyat al-muta'allimîn fi'l-tib*, Meşhed, 1965.

Radloff, W. *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stamme Süd Sibiriens I*, S. Petersburg, 1864

Raşid Efendi, *Târîkh-i Râşid*, 6 cilt, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1282.

Rasonyi, L., *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara, 1942 [Ankara, TKAE, 1971].

Reşîdeddin, *Câmi' al–tavârîkh*, [Bibliotèque nationale, suppl. Pers. 1364] nşr. E. Blochet, Leiden, E. J. Brill, 1910-1911.

Reşîdeddin, *Historie Universelle de Rasid al-din I. Historie des Franks*, nşr. K. Jahn, Leiden, E. J. Brill, 1951.

Rıdvan Nafiz "Şarl ve Mazepa," *Hayat Mecmuası* III, İstanbul, 1928, N. 66-71, 73.

Risale fi akhvâl-i Qırım ve Quban," Atif Efendi Kütüphanesi, No. 1886

Rodoslovnaya Turkmen & Soçineniye Abu'l-gazi, Moskva-Leningrad, 1958. Ayrıca bkz. Ebulgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*.

Rudenko, S. I., *Başkiry; istoriko-etnograficeskie oçerki*, Moskova-Leningrad, İzd-vo Akademiyi Nauk, 1955. [Sergey İvanoviç Rudenko, *Başkurtlar*. Çev. Roza İklil Kurban. Konya, Kömen yay. 2001]

Ryçkov, P. ve Gul', N. M., *İstoriya Orenburgskaya, 1730-1750*, Orenburg, İzd-vo Orenburgskago Gub. stat. kom-ta, 1896.

Ryçkov, P., *Topografiya Orenburgskay Guberniyi*, Orenburg, 1762 [İkinci basım, Orenburg, Tipografia Breslina, 1887].

Salahatdinov, M.A., "Volga havzası halkları tarihine dair bir Farsça eser", *Strany i narody Aziyi*, IV. 1965, s. 147-154. [makale adı Türkçe verilmiştir--İ.T].

Schaeder, H. H., *Goethes Erlebnis des Ostens*, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1937.

Silahdar Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, İstanbul, Türk Tarih Encümeni, 1928.

Smirnov V. D., *Krymskoye Xanstvo pod verxovenstvom Ottomanskoy Porty do naçalo XVIII veka*, Odessa, İmperatorskoye Odesskoye Obşçestva İstoriyi Drevnostey, 1889.

Solov'yev, *İstoriya Rossii, İzdanya obsçest.*, Tolzy, III. 577

Şunkov, I., "Oçerki po istoriyi kolonizatsiyi Sibiri v XVII i v XVIII veka", Leningrad, 1946= *Voprosy istoriyi*, 1947, no. 6, s.131.

Şura Dergisi sayıları (Orenburg).

Târîkh-i Qaratay, al-İzzi al Haznedarî, Gotha col. arab., 1655.

Târîkh-i Qırım, Paris Bibliothèque Nationale Suppl. Turc. No. 1068 [Bkz. E. Blochet, *Catalogue des Manuscrits Turcs*, Paris: Bibliothèque Nationale, 1933, s. 153].

Taymas, A., *Kazan Türkleri*, İstanbul, 1925.

Tiezenhausen W. de, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler* (çev.) İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941.

[Togan] Ahmad Zeki Velidi, *Türk Tarihi*, Ahmed Zeki Velidi Beyin Edebiyat Fakültesi Tarih Zümresinde Verdiği Dersler, 1927-1928, İstanbul Darülfünunu, Darülfünun Matbaası, 1928 (Arap harfleriyle).

Togan, Zeki Velidi *Ibn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig, 1939 [Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes Bd. 24, 3].

Togan, Zeki Velidi, *Biruni's Picture of the World*, Delhi, 1940 [Archaeological Survey of India, n. 53].

Togan Z. V., "Völkerschaften des Chazarenreiches im 9. – 11 Jh." *Köröci Csoma Archivum*, III (1940), s. 40-76.

Togan, Zeki Velidi, "Timur's Campaign of 1395 in the Ukrain and North Caucasus", *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences*, 6(1958)

Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, no. 449, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1950 ve sonraki baskılar.

Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Kağan Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul, 1972.

Umidbayev, Muhammed Selim, *Yadigâr*, Kazan, 1930.
Ustyugov, N. V. *Başkirskoye Vosstaniye 1737-1739 gg.*, Moskva, İzd-vo Akademiyi Nauk, 1950.
Velixanov, Çokan, *Sobraniye Soçineniyi*. 5 cilt, Alma-Ata. İzdatelstvo Akademiyi Nauk Kazaxskoy SSR, 1961-68.
Velyaminov-Zernov, "Istoçniki dlya izuçenya tarxanstva, jalovannago Başkiram Russkimi gosudaryami", *Prilojeniye k IV mu tomu zapisok İmp. Akademiyi Nauk*, n. 6, S.Peterburg, 1864.
Velyaminov-Zernov, V.V. "O jalovanyi tarxannix yarlykov Başkiram"; *Zapisk Akad. Nauk.*, cilt IV, kitap II, 1864.
Velyaminov-Zernov, Vladimir Vladimirovich, *İzsledovaniye Kasimovskix Tsariyax i Tsareviçax*, 3 cilt, S. Peterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademiyi Nauk, 1863-1866.
Veselovskiy, N. İ., *Oçerk istoriko-geograficheskix svedeniy o Xivinskom xanstve ot drevneishix vremen do nastoyaşçego*, S. Peterburg, 1877.
Vitevskiy, *Trudy Nauçnogo obsçestva izuçeniya Başkiriyi*, II, Ufa, 1922.
Vitevskiy, V. N., *İ. İ. Neplyuyev i Orenburgskiy Kray v prejnem' ego sostav' do 1758*, cilt I, Kazan, 1897.
Vladimirtsov, *Obşçestvenniy stroy Mongolov*- Türkçesi B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimaî Teşkilatı*, (çev) Abdülkadir İnan, Ankara, TTK, 1944.
Tomaschek, Wilhelm, *Kritik der ältesten Nachrichten über die Skythischen Norden*. 2 cilt, *Wien, Tempsky, 1888 [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, cilt 116, bl. 715-780, cilt 117:1*.
Xvolson, *İzvestiya*, İbn Dasta [yani İbn Rusta için bkz. D. A. Xvolson, *İzvestiya o Xozarax, Burtasax, Bolgarax, Mad'iarax, Slavianax i Russax*, S. Peterburg, Tip. İmperatorskoy Akademiyi Nauk, 1869.*
Yâqût al-Hamavî, *Mu'cam al-buldân*, nşr. Wüstenfeld, Leipzig, 1866-73. (TÜ#527)
Zettersteen, K., *Beitraege zur Geschichte der Mamluken Sultane*, Leiden, 1919.
Zoltán, Gombocz. "A magyar öshaza és a nemzeti hagyomány," *Nyelvtudományi Közlemények* 46(1923), s. 1-33.
Zlobin, Stefan, *Salavat Yulay*, 1953 (roman) [*Salavat Yulayev*, Moskva, Gos. İzd-vo, 1930].

* Yazarın adının İbn Rusta olarak okunması gerektiğini Zeki Velidi Togan İbn Fadlân kaynakçasında "İbn Dasta (=İbn Rustah)" şeklinde düzeltiyor (*İbn Fadlân's Reisebericht*. Leipzig, 1939, s. 332). Bu referans kaydı Evrim Binbaş tarafından verilmiştir.

DİZİN*

Abak Mirza §15
Abbasiler §26
Abdullah Abız §26
Abdullah Battal Taymas §31
Abdullah Edilbay §51
Abdullah Ergebay §65
Abdullah Etem, Abdullah Etemoğlu, Abdullah Ethemov §51, 65
Abdullah Hocayev §58
Abdullah İlyasoglu §58
Abdullah İsmeti §52, 53
Abdullah Kurbanaliyev
Abdullah Mirasev §50
Abdullah Umran Mağazoğlu §65
Abdullin §51
Abdurrahim, (Teğmen) §65
Abdurrahman §26, 27
Abdurrahman Fahrettin §53
Abdurrahman Hazret §33
Abdülcelil §65
Abdülgaffar §58
Abdülhalil köyü §65
Abdülhamit Arif, Abdülhamit Arifoğlu §27
Abdülhay Habibi §27
Abdülhay Kurbanali §37
Abdürreşit Hüseyinov §60
Abılay Abılay Sultan (Ebülhayır, Nogay rivayetlerinde Ablayır) §12, 14, 21, 22, 23, 27, 31, 32, 33 n. 176
Abılay bin İşim §23
Abılay Tayşi §23
Abidov §47, 55, 58
Ablayır Han §23
Abu Hamid al-Andalusi §3, 6
Abu Ubeydullah al-Bakri §7
Abuga §12, 15, 22, 23, 15, 26, 27
Abuga Sultan §49
Açıl Beg §58
Açılı Köl §31
Açinsen Qoşuq §29
Adilşah Devletşah oğlu §50
Adyiteroğlu §65
Afgan mümessilleri §59
Afrasyab §29
Agchi §22
Agış Mirza §15
Ahmedullin (Tatarlardan) §46
Ahmer köyü §60, 62, 64
Ahmer savaşı §61
Ahmerov, (Miralay) §59, 65
Ahmet Baytursun §48, 50, 57, 65
Ahmet Biyişev, Ahmet Biyişoğlu (Biyişev) §56, 57
Ahmet Gerey Sultan, Ahmet Giray, Gerey Han §22, 27
Ahmet köyü §52
Ahmet Molla §32
Ahmet Salihov §45
Ahmet Salis §28
Aitbayoğlu §50
Akay §23, 26, 31
Akay Köçmet §27
Akay Köçümoğlu
Akay Sultan §23
Akayevşçina yani "Akay hareketi" §31
Akbaş §33
Akça-Batır §33

* Dizinde verilen rakamlar, metindeki § (paragraf) numaralarına göre verilmiştir.

Akçulpanlar §19
Akçura Yagutı §33
Akçuraoğlu, Yusuf §55
Akçuraoğulları §19
Akdes Nimet Kurat §26
Ak-Edil §4, 5, 13, 14, 18, 21, 23, 27, 31, 33, 52, 55, 61, 63, 65
akhund "ulemadan" §28
Akhund köyü §19, 50
Akhundluk §33
akın "ozan" §33
Akınçak §40
Akimbet §19
Akkelimbet Mirza §12
Akmembetoğulları (Akimbetov)
Ak-Mirza §29
Aksakoğulları §19
Aksay'lar §31
aksi inkilapçılık "devrime karşı olanlar" §49
Aktay Dostmuhammetoğlu §21
Alaaddin Başqurd al-Nasıri §10
Alabuga şehri §27
Alan Cihankul §32, 33
alapa yani ulufe §17
Alapayevskiy §38
Alas İbrahim Sultan §26
Alaş Orda §50, 51, 54, 58, 61
Alat Yolu §33
Alatır §10, 12, 15, 24
Alatır Tatarı §24
al-Baçcırt al-khârica (bk. Dış Başkurtlar) §3, 4, 23
al-Başcırt al-dâkhila (bk. İç Başkurtlar) §4
al-Bîrûnî §2
Alçın uruğu, aşireti §33
Aldar İsekoğlu §25
Aldar Tarhan, Aldar Tarhan Esekeyoğlu §23, 24, 26, 29, 30, 32, 33
Aldar-Küsüm İsyanı §31
Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy §29
Alekseev §21, 31 >>Alekseev Mixayloviç §21, 31
Alekseev İvanoviç (bkz. Kutlu M. Tevkilev) §21, 31
Âl-i Cengiz (Çengiz Sülâlesi) §27
Ali Han §11
Ali Han §12, 14, 27
Ali Merdan Topçubaşı §48
Alihan Bükeyhan §45, 47, 50, 55, 57, 58
Alikey §33
Alimcan Barudi §43
Alimcan Bükeyhan §48
Alimcan Eminoğlu, Alimcan Eminov §59
Alimcan İbrahim §48, 49, 52
Alimcan Tagan §53, 54, 57, 65
Alimoğlu aşireti §27
Alimoğlu kabilesi §27, 31
Alkas §33
Allaberdi Cafer, Allahberdi Cafer, Allahberdi Caferov §46, 48, 50, 65
Allaguvat §61, 62, 64
Allahekber §59
Allahguvat Mirza §26
al-mu'rib an ba'd-i agaip-i 'l-magrip §6
Altay Televüt §32
Altay Türkleri §32
Altay-Irtış §2
Altaylılar §3, 8, 32
Altı Nogay Mirzaları §15
Altı Saquni §23
Altıoğlu (Altavul) §21
Altıoğlu §14, 23
Altıoğlu Cimboyluk Nogayları §15
Altuni Pul Erketi §29
Amerika §6, 30, 43

Amiral Kolçak §58
Amursana §33
Anadolu §6, 8
Anna §31, 32
Apar-tavı §23
Apas Oğulları §19
Apraksin §26, 27, 29, 31, 39
Aqça Batır §33
Aqşid §1
Aq-tübe §31, 58, 59, 60, 65
Aq-tübe-Orsk §57
Aral Gölü §2, 29, 31, 32, 58
Arapov §25
Arapşah §10
Arcıqa, Arcıqa Dağı §4, 5
Argayaş, Argayaş Kantonluğu, vilâyeti §33
Arğın-Kıpçaklar §58
Arğınlar §32
Arif Kerimi §47
Arif Yumaguloğlu §65
Arif, Abdülhamit §27, 53
Aristov §27
Arqtag yahut Uraq (Ürek) §10
Arslan Bekbaktıoğlu §23
Arslan Sultan §22
Arslan-oğlu Osman §33
Arxangelsk, Arxangelski, Arxangelskiy §37, 38, 47, 48, 50
Arye §25
asaba §19
Asitane-i Saadet §28
Asker §23
Aslankov §31
Asqın nehri (Rusça ismiyle Şamov) §33, 52
Asqunya §4
Astarkhan §13, 14, 22, 26, 28, 29, 30, 31, 33, 58
Astarkhan Tatarları §23
Astarkhanî Sülalesi §14
Aşkabad §57
Aşkabad Hükümeti §57
Aşkadar §31
Aşkadar nehri §31
Ataman Kargin §58
ataman Kozak reislerine verilen ünvan §30
Atıgaş §22
Atilla §60
Avziano-Petrovsk (Evcen) §33, 62, 64
Ayat, Ayat kasabası (Ayatskaya Sloboda) "yerleşim birimi" §24, 27
Ayaz İshaki §48, 57
Ayçuvak, Ayçuvak Sultan, Aysuvak §33, 35
Ayitbayev §47
Ayşe Baybulat §23
Ayşe Hatun §23, 31
Ayüçey §23
Ayüke (Kalmuk Hanı) §24, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32
Azak §19, 23, 26, 28, 32, 33
Azerbaycan §41, 43, 47, 57, 58, 59
Azim Bey Berimcan §58
Aziz Ubeydullah §31
Aznay §15, 63
Babahtı §31
Bab-ı Âli §29
Babur §59
Badaqul §11
Badayi al-mişam §27
Bağdat §6, 28
Bahadır (Batır) Han §15, 27, 28, 29
Bahmet (Bahmetov yani Biahmet< Biyahmet) oğulları §19, 27, 28
Bahtı Gerey bin Devlet Gerey (Deli Sultan), Baht Giray Sultan §29
Bakı §23
Bak-Kaşka §32

Bakû §31, 48, 58, 65
Bakûlü Esedullayev §47
Baltacı Mehmet Paşa §29
Baltık §26, 31, 32, 33, 36
Baltık Denizi §31
Baltık sahili §31, 32, 37
Balugur §1
Barabaş Unkovskiy §31
Barak §31, 32
Barak Sultan §32
Baranov §50
Barga §32, 33
Bargin (bir Rus mühendisi) §33
Barın §18, 21, 27
Barın-Tabın §18
Barthold §4
Basmacılar §58
Başgunçaq §23
Başgur §6
Başkirsko-Meşçerskoye voyskovoye upravleniye (Başkurt ve Mişer Askeri İdari) §40
Başkurt Askeri İdaresi (Başkirskoye voyskovoye upravleniye) §50, 53
Başkurt Dağları (bk. Cibâl-i Başkhırt) §1, 2
Başkurt ili §4, 10, 12, 15, 18, 23, 24, 28, 33, 37
Başkurt Kapitali (Başkurt arazisinden hasıl olan millî kapital) §47
Başkurt Ülke Komitesi (Baskirsky Oblastnoy Komitet) §42, 46
Başkurt Ülke Komitesi §40, 43
Başqurt gazetesi §43, 44, 53
Ba-şu-ki-li (Pa-shu-chiu-li) §1
Batı Başkurdistan §14, 21, 23
Batı Ural §5, 22
Batırşah, Batırşa Molla §33
Batu Han §8
Baybaqtı §26
Baybulat, Baybulat Sultan (Karasakal), Biybulat>Bibulat, §22, 27, 31, 32
Bayıq §12
Bayişoğlu §59
Baylar (yani Bayatlar) §18, 30, 31
Baymak §41, 50, 51, 57, 60
Bayraş nehri §33
Beçim §26
Bedehşan §31
Beglov (Miralay) §57
Behceddin Nurimanov §51
Behram Beg §58
Bekbov, Yunus, Bekbavoğlu Yunus §50, 54, 58
Bekbulat §30, 33, 65
Bekbulatov §31
Bekcan Toktamışoğlu §23
Bekçura oğulları §19
Beketin §31
Bekir Polar §23
Bekkondı §12
Bekmeyev, (Miralay) §59
Bekoviç §30
Bela IV (Macar Kralı) §8
Belarus §41
Belaya nehri §13
Belebey mevkii, tümeni §14, 39, 65
Belgovskiy §38
Belh §31
Beloretskiy §38
Berkuk §10
Berlin §38, 39
Berseven gölü §30
Beştamaq §13
Beyaz Rus §47, 48, 58, 59, 60, 65
Beyaz Ruslar "Devrim döneminde Kızıl olmayanlar" (yani Belarusya ile ilgili değil)
Bey-din (ihtimal Başkurtlar) §2
Bızavlık §39, 65
Birinci Başkurt Piyade Tümeni

(diviziya) §53, 58
Birinci Mahmud §27
Biyalo-Rusya §48
Bizans §6
Blagodatnıy §38
Bobrlar §20, 32, 33
Bogdan Pavli §53, 65
Bogoyavlinski bakır fabrikası §33
Bolat §26
Boldyrev (General) §57
Bolşevik §31, 32, 42, 48, 50, 51, 52, 54, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 65
Bor §31
Boraç §1
Boşman-Kıpçak §33
Bo-xoa (belki de Bulgarlar) §2
Boyluk Tatarı §24
Boynaq §26
Bozkır §4, 27, 28, 29, 32, 50
Börü (Birsk), Börü, Börü tümeni §14, 23, 33, 38, 39, 54
Bözdek Tatarları §27
brigada §53
Budapeşte §65
Buğülme vilayeti §34
Buhar (Buxar) ülusu (volost) §18
Buhara §1, 2, 17, 26, 28, 31, 32, 33, 35, 38, 56, 57, 58
Buhara Hanı Ebül'faiz Han §28
Buharlılar (Buxariot) §17, 18
Bulavin §26, 28
Bulgar §1, 2, 3, 4, 7, 10, 12, 33
Bulgarlar §1, 2, 3, 4, 5
Burhan Şeref §47, 50
Burnaq Mirza §13
Buşay Sultan, Buşayoğlu Irıs Muhammet Sultan §22, 27
Buşman §33
Buşman-Kıpçak §33
Buzuluk §50
Bükey §13, 23, 35, 58
Bükey Orda §23, 35, 58
Büler §18
Bürcen §3, 10, 12, 13, 15, 18, 19, 22, 26, 31, 33, 35, 39, 47, 48, 56, 57
Büyük Bulgarya §5
Büyük Frederik §33
Büyük Hungarya §5
Cafer Yoldaş, Cafer Yoldaşoğlu §32
Cal Bahadır §8
Calayır (Rusça Preobrajenski), Calayır kalesi §33, 65
Calpı Kazak kongresi §45
Camegiye "hazineden maaş" §8
Câmî al-tavârîkh n.75, n.76, n.77, n.138
Canakh §5
Canibek Han §17
Canqı "kengeşme, müşavere" §57
Cansuvar §22, 27
Caqalbaylı Tabın §33
Caqalbaylı uruğu §33
Cayıkh (Yayık) §3
Cemaleddin Velidi §51
Cenah §64, 65
Cenub-Şarki ittifak §50
Cetiru (yedi uruğ bk. Yediru) §33, 65
Cetiru kantonluğu §65
Chang Hsi-tang §1, 2
Chateauxbrian §39
Cığız (Bey) §8
Cibal-i Başkhırt (bk. Başkurt Dağları) §2
Cihangir §1, 65
Cihankul, Cihankul Üsekeyoğlu, Cihankuloğlu §31, 32, 33
Cilman §33
Cim (Emba ki bugün de Türkçesi Cim'dir) §3
Cimboyluk §14, 15
Cirgen §61

Coçi Buqa §10
Coçi Han §5, 8, 14
Coçi Hanları §14
Coçi ulusu §8, 12, 18, 27
Cornelius §26
Cungarya §28, 31, 32, 35
Curas (Çuraş) §18
Curi §31
Çağatay edebi dili §40
Çağataylılar §15
Çanişev, (Teğmen) §65
Çapdurjap §29
Çar II. Petro, (Çar Peter) §31
Çariçin (Saritsin, şimdiki Stalingrad, bugün Volgograd —İ. T.) §29
Çarlık subayı Osipov §58
Çaryn §25
Çat Tatarları §14
Çeçen Miçkisler §26
Çehre Aqası §29
Çek kıtaları §41
Çekoslovak isyanı §53
Çelyabinski §41, 44
Çemişbey §18
Çengi Tura kalesi §17
Çengim-Kıpçak (bugün Senkim-Kıpçak) §33
Çengiz §5, 8, 20, 29, 60
Çengiz Han §20
Çengiz oğulları §24, 27
Çengizli prensleri §29
Çengizliler n. 206
Çeremiş, Çeremiş Tatarları, Çeremişler §14, 23, 25, 26, 27, 29, 31
Çerimşen §3
Çerkasskiy, (Knyaz) §23, 24
Çerkes §23, 24, 25, 26, 29
Çerkes Beyi Divey §26
Çernıy Yar §23
Çernyşev (General) §39
Çıtral §1
Çibirin (Rusça Çigirin) §24, 25
Çilebi Tatarı Aliyev §58
Çilebi, Çilebi tümeni §39, 40, 46, 52, 53, 57, 58
Çin §1
Çinğ (Ch'ing) sülalesi §31
Çişme §10, 17
Çoban Noyan §9
Çobanoğulları §26
Çokan Velihan §40, 43
Çokayoğlu (bk. Mustafa Çokayoğlu) §45, 57, 58
Çortanlı Köl gölü §25
Çömlek istasyonu §53
Çömükey Tatarı §24
Çubarköl §27, 32
Çubarköl mevkii §27, 32
Çulman §10, 11, 25
Çuloşnikov §33
Çuragul §33
Çuvaq Sultan §22
Çuvaşlar §20, 27, 29, 31
Dabler, C §6
Daduyan §23
Dağıstan §23, 26, 27, 29, 31
Dağıstan Şamhalı §26
Dağıstanlı Şamhaloğullarının Şamhallar Tarihi §27
Daiçi Tayşi §23
Dalay Lama §28
Dara-Tabın §18
Darçı Sultan §29
Daruga §17
Daşka oğulları (Daşkin) §19
Daşqa oğulları (Daşkin) §19
Davud ibn Ali §6
Debrecen şehri §23
Demirbaş Şarl §25, 27
Denikin ordusu §60
Derbend §23, 31

Deşti Kıpçak §28
Devlet Gerey, Devletgerey Han, Devlet Giray, Devlet Girey Sultan §22, 23
Devlet Şerifov §13
Devletbay oğulları §23
Devletberdioğlu İşmemet §21
Devletşin, Fatih §45, 47, 50,
Deylem §4, 5
Dış Başkurtlar (bk. al-Başcırt al-khârica) §3, 23
Dış-il Hişdekleri §23
Dim nehri §13, 18, 31, 33
Dimaşq §5
Dim-başı §31
Dimitriyev §29
Divay oğlu Süleyman §34
Divayev, Ebubekir §33
divizya (tümen) §65
Diyormati §6
Doğar Tayşa §31
Doğu Ural §5, 31
Dolguruki §25
Dominikan rahipleri §5
Don (Ten) §1, 21, 22, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 41, 50
Don havzası §1, 23
Don Kazaçileri, Don Kozakları §23, 26, 27, 31, 32, 42, 50
Don Kozağı Bulavin §26, 28
Don Kozakları §23, 26, 27, 29, 31, 33
Donduk-Ombo §30
Dordji Zebek §35
Dorja (Ayüke oğlu) §29
Dorn §6
Dörbet §35
Dört Yol Başkurtları §18, 30
Dr. Hamit Zübeyir Koşay §48
Dubrovin §20, 21
Dudubek, Duduhek Sultan §22, 25
Duma §45
Dutov, (General) §47, 49, 57, 58, 59, 60, 65
Duvan, Duvan mıntıkası §17, 31, 33, 65
Duvan-Quşçı §47
Duxovnoye Sobraniye §33
Dürmen, Dürmen aşireti §12, 18
Düşey oğlu Murat Sultan
Düşey Sultan §31
Düveney §23
Ebubekir Divayev §33
Ebülfeyiz Han §28
Ebülgazi Han §18
Ebülhayır Han §11
Ebülmembet §31
Edige Bek §12
Edil §1, 2, 3, 4, 12, 13, 14, 15, 13, 15, 26, 29, 31, 33, 35, 57
Edil Bulgarları §3, 5
Edil Macarları §4
Edilbaşı (Beloretsk) §37, 53, 58, 59, 62
Edilbay, Abdullah §51
Edilbayev, Edilbayoğlu Abdullah §44, 48
Efendizade Mehmet Emin §57
Efrenç Tarihi §8
Egersdorf-Gross §39
Elçik §15
Elçiktemir §14
Eldit §17
Elina §31
Elizabet (Çariçe) §31, 33
Emba (Cim) nehri §32
Emel §33
Emir Hacı Berdiyev §57
Endican §29
En-gu (ihtimal Ugur kavimleri) §2
Engüz ırmağı §29
Enver §32

Er Qayıb §27, 28, 29, 32
Erali Sultan §33
Erikti §29
Erkebay, Abdullah §65
Ermen (yahut Eremel) dağları (bkz İremel)
Es-Er fırkası (Sosyal Revolüsyoner) §54, 56, 57, 58
Eski Ortodoks §27, 30
Ethemov, Abdullah §51, 65
Evcan nehri §33
Fatih Devletşin §45, 47, 50, 56
Fatih Kerimi §47
Fatih Tuhfetullin §47, 65
Fedorov, (General) §58
Feldmarçşal Şeremetov (bk. Şeremetov, Şirmetoğlu) §28
Ferğane §1, 18, 29, 57
Ferrand, Gabriel §6
Fethülkadir Süleyman (Abdülkadir İnan) §35, 49, 53
Feyzullah Hoca §54
Fin §14, 20, 26, 31
Fin körfezi §39
Finlandiya §40
Firsov, N. §25
Fischer §39
Flamanche §26
Flemenk §26
Fort Aleksandrovsk §64
Fraehn §6
Frankfurt am Oder §39
Fransa §4, 5, 39
Frederik II §33
Frenkçe §7
Frunze (doğu cephesi kumadanı) §65
Gaip Mambet Bogatır Han (bk. Qayıb Han) §27
Gani Qaramışoğlu §59, 65
Ganibay Hüseyinov §59
Garbi Sibirya §23
Gaur (Gafur) Akbulatoğlu §23
Gayda §64
Gayıp Muhammet Bahadır Han (bk. Qayıb Han) §27
Gazan Han §8
Gazanfer Mirza §13
Gennin §30
Georji §39
Geray (Devlet Giray Han) §26, 27
Gerdizî §2
Gerey Qaramışov §65
Gerey, Girey, Giray,Geray, Kerey §14,32
Gereyev §65
Gereyoğlu (Gereyev) §65
Geyne §1, 18, 33
Geyne Başkurtları §33
Gilan §31
Giray Sultan §32
Gmelin §39
Goethe §39
Golovkin, Graf §29
Golutva §27
Goroxov §23, 23
Gosudarstvennoye soveşçaniye (Rusya Devlet Müşaveresi) §54
Go-ti (yani Guzlar) §2
Göktürkler §1
Graf Golavkin §29
Grecun §26
Grişin-Almazov, (General) §53
Gulja §40, 41
Gurkhan §4
Gurlar §2
Guryev (Üyşük) §58.
Guryev (Üyşük, bugün Atırav) §13, 58
Güney İsterlitamak-Buzavluk §39
Gürksar §1
Gyula Mészaros §5
Habibullah Abidoğlu §50

Hac §27
Hacı Ejderhan §28
Hacı Mescidi (yani şimdiki "Hacı Avulu") §31
Hacı Mescidi §17, 27, 31
Hacı Muhammet Han §11, 12
Hacı Selim Giray Han §23
Haçlı seferleri §6
Hadi Atlasi §46, 47
Hakan oğlu Canak §4, 5
Haknazar Han §14, 28
Halep §6, 7
Hamburg §64
han ve sultan farkı §27
Han Ordası §10, 17, 18, 57
Han Töbesi §11
Hanefî §6, 7
Hannov §38
Hanoğlu §26, 27
Hansuvar §27
Haris Kuzeyev §17
Haris Tuymakayev §52
Hasan Han §32
Hasan Sultan §22, 32
Hasan Sultan bin İsim Çüvek §32
Haydar Bey §57
Hazar Denizi §1, 4, 5, 12, 23, 29, 31, 57, 58,
Hıfcaflar §2
Hidayet Saadiyev §64
Hidayet Sufi §23
Hidayetullah Saadi Mollacan Halikov §58
Hikâyet-i Akay 31
Hilâl-i Ahmer (Kızılay) 55
Hindenburg (mareşal) §57
Hindistan §29, 31
Hişdek bkz. İştek, bkz. İstek §14, 15, 23, 27, 29, 30
Hişdek Türkleri §23
Hoca Nefes §29
Hocayev, Abdullah §58
Horasan §1, 35, 42, 47
Hrbek, İ (doktor) §6
Hsiung-nu §1
Hunlar §1, 2, 39
Hüseyin Bek, Hüseyin Bek Türkistanî §16, 17
Hüseyinov, Abdürreşit §60
Hüseyinov, Ganibay §59, 65
I.Petro §27, 29
III. Ahmet §26, 27, 28, 30, 31
Iq nehri §27, 31, 33
Iratkuloğlu Kematoğlu (ihtimal Kemak oğlu) §31
Irbaylı nehri §33
Irgıdıq Gölü §27
Irgız §25
Irgızlı nehri §33
Irıs Mehmet, Irıs Mehmet Sultan, Irıs Muhammet §22, 26, 27, 31
Irtış nehri §22, 29, 33
Izvestiy, İ. §39
İbak §10, 12, 17
İbak Han (İbrahim)
İbn Fadlallah al-Umarî §10, 15
İbn Fadlan §2, 3, 4, 23
İbn Sait §7
İbn Sait al-Magribi §7
İbrahim Abdurrahman oğlu §33
İbrahim Bektençay §50
İbrahim Han §17
İbrahim Katip §23
İbrahim Oğul §10
İbrahim Sultan §26
İç Başkurtlar (bk. al-Başcırt al-dâkhila) §3, 4
İç Rusya ve Sibirya Türk-Tatarlarının Merkez Komitesi §46
İç-il Hişdekleri §23
İçkin §12
İdrisî (bk. Şerif İdrisî) §4

İglstrom §36
İgnatyev §35
İkinci Atlı Başkurt tugayı §52
İkinci Kamçatka İlmi Seferi §31
İlbak §11
İlbek Alibay §11
İldarhan Mutin §46, 50
İlek nehri §12, 31, 33
İlhaniler §10
İlhanlı §10, 16, 31
İlmeddin Başqurd al-Nasırî §10
İlmeddin Seneer al-Başqurdî §9, 10,
İlyas Alkin §56, 58, 59, 65
İlyasoğlu, Abdullah §58
İmagov §65
İmakovlar §31
İmanqul köyü §58
İmparator Wilhelm §57
İmparatoriçe Anna İvanova §31
inçü (has mülk) §11
İnzar (İncer) §29
İran §1, 2, 10, 15, 23, 27, 29, 31, 32, 34, 39, 57,
İran İlhanlıları §16
İran şairi Hafız Şirazi §39
İrekhti §18
İremel, İremen, İrmen (bk. Ermen) §12, 13, 27
İrendik §4, 33, 34
İrne nehri §31
İrteş gölü §23
İsekey §25, 31
İsekey oğlu Aldarbay §19, 25, 33
İset Yolu Başkurtları §14
İset,İsct nehri §14, 18, 23, 26, 27
İsetskiy §37
İshak §33
İskadron devri §39
İsker (Tobıl) Tatarı §24
İsmail §12, 14, 25
İsmail Abukcyev §33
İsmail Mirza §13, 14
İsmail Molla §27, 31
İsmail Şerif, İsmail Şerifoğlu §58, 62, 64
İsmeti, Abdullah §52, 53
İspanya §39
İstakhrî §2, 3, 4
İstakhrî, İbrahim al-İstakhrî §35
İsterlitamak tümeni §39
İsterlitamak, (Sterlitamak) §14, 31, 37, 58, 60, 61, 63, 64, 65
İsterlitamak-Makar cephesi §58
İsveç Kralı 12. Şarl §27
İsveçli Baron İgelstrom §37
İsviçre §38, 48
İşbulat Molla §25
İşbulatov §55, 58, 59, 60
İşbulatov, (General)
İşey kabilesi §19
İşim (yani İşim Çüvek bn Devlet Giray) §26
İşim §14, 23, 33
İşim Çüvek §27, 32
İşim Çüvek Sultan §23, 27
İşim Han §14, 27, 31
İşim ırmağı §14, 23, 33
İşim oğlu Şaybaq §22
İşim oğlu Übeyd (Übeydullah) §22
İşim Sultan §12, 14, 22, 23, 26, 32,
İşimbay köyü §60
İşimbay-Sayran §58
İşmemet Tarhan §23
İşmuhammedov §56
İşmuhammet Ağa §27
İşmurzin §65
İştek §5, 14, 15, 23, 27, 29, 30
İştirek Mirza §14
İtqul §33
İtqul §33
İvad Muhammet İnaq §29
İvan Çeredov §31

İvan Kirillov
İvanay §21
İzium (bk. Yzüm) §29
İzvestiya §65
İzvestiya Orenburgkago Soveta §49
Jansky §35
K'ang-hsi (Çin Mançu İmparatoru) §31, 35
Kabail §27
Kabakbay-Batır §32
Kabardı §23
Kabardı mirzası Devlet Giray Bekoviç §29
Kadet fırkası §43, 45, 56
Qadirnâme §27
Kafkasya §13, 23, 26, 28, 31, 32, 33, 40, 50, 57, 65
Kalin §42
Kalmak ülkesi (bkz. Kalmuk) §28
Kalmuk busuvu §34
Kalmuklar §14, 15, 21, 22, 24, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 39
Kam nehri §13
Kama (Çulman) §10, 14, 21, 23, 25, 27, 31
Kama §13, 21, 23, 24, 25, 27, 31
Kama Havzası, Kama nehri, Kama sahilleri §24
Kamil Kerimî §50
Kamışin §27
Kana Fabrikası (Kananikolski Zavod) §33, 58, 59, 65
Kana nehri §33
Kananikolski §59
Kananikolski bakır fabrikası §33
Kanbay §10
Kanzafer Mirza §20
kapitan ("yüzbaşı" – devrim sonrası ünvan, bk. paruçik) §39
Kappel, (Miralay) §53, 59, 64
Kara Yar §23
Karabaş §32
qaraçı §27
Karakalpakistan §26
Karakelimbet Mirza §12
Karakisek §32, 33
Karaöylü §17
Karasakal (Baybulat Sultan) §27, 32, 33, 35, 42
Karasakal isyanı §31
Karatabın §19, 27, 32
Karayar §26
Kargin (atamanı)
Karış köyü §33
Karluklar §2
Kasbulat §24
Kasım Tatarı §24
Kaslinsk bakır fabrikası §33
Kaşirinler §53
Katay kalesi §27
Katayskiy §37
Katerina II §37
Katvan §31
Kayaş §52
Kaysak yani Kazak-Kırgızlar §31
Kazaç'ya Pravda gazetesi §50
Kazaçiler (Kozaklar) §49, 50, 51, 53, 54, 56, 57, 58, 59, 63, 64, 65
Kazakistan §14, 23, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 40, 47, 48, 54, 57, 58, 65
Kazakistan İlimler Akademisi §36
Kazan §11, 12, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 39, 44, 45, 46
Kazbek Bey §32
Kazbulat Mirza Metsalov §24
Kâzım Bey §58
Kebes Oğulları §19
Kebiz Bekri §43
Kefeli İbrahim §26

Kelimullah Mesenov §49
Kemal Hoca §57
Kemelik Başkurtları §23, 25, 65
Kemmerman §39
Kence §1, 2
Kence Sinizi §2
Kenceler §1, 2
Kerenskiy hükümeti §46, 47, 48
Kerimi, Arif §47
Kerimi, Fatih §47
Kerimi, Kamil §50
Kervansaray §39, 45, 48, 53, 59
Kesli nehri §33
Khalac §1
khargâh "çadır" §4, 7
Kharkov §65
Khiyva §23, 25, 27, 28, 29, 31, 32
Khiyvalı Babacan Mangıt §22, 32
Khongtayşi §32
Khoqand hanlığı §18
Khorezm §3, 4, 5, 6, 7, 10, 17, 26, 27, 28, 29, 31, 35, 38
Khoşut (Khoşud, Khoşod) §34
Kho-Urlük §14, 23, 34
Khoyit (Khoyid) §34
Khozey Sultan; bkz. Khuzey §26, 27
Khuday Mengü Sultan §26
Khuzey Sultan; bkz. Khozey
Kıpçak §1, 2, 6, 10, 15, 17, 18, 19, 23, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 34, 39, 52, 55, 65
Kıpçak-Tabın §18
Kırçın §53
kıyam (ayaklanma) §25
kıyamcılar (ayaklananlar) §21, 22, 24, 26, 31, 32
Kızıl Başkurt hükümeti §50
Kızıl Mescit §58, 59, 65
Kızılkum §57
Kızılsulu Mehmet Kulmehmetoğlu §57
Kiclcv §3
Kiçi Kurultay (Rusça Pred Parlament) §48
Kiçi Yüz hanları §15, 27, 30, 32, 33
Kiçi-Tabın n.178
Kides nehri §33
Kicv §6, 40, 47, 65
Kiley Tenikeyoğlu §23
Kilmek Abız §31, 32
Kimaklar §2, 4, 5
Kinel §3
Kincl istasyonu §56
Kineli §31
Kinclibaşı §27, 31
Kingeş gazetesi §44
Kircy (Gerey) uruğu §18, 32, 33
Kircy (Toburçuq) Sultan §26, 27, 28
Kircy Sultan §27, 29
Kirey-Nayman §32
Kirillov §31, 33, 35
Kişi-Qırılgan §31
knyaz; bkz. Murza; bkz. Mirza lakabı §13, 18, 21
Kocaguloğlu Abdük §33
Kolçak (Amiral) §58, 59, 65
Komünist Sovyet Başkurdistanı §42
Kongrat §12
Kongratlar §28
Kongur (şehir) §23, 24, 25, 31, 35
Konstruktiv sosyalizm (Konstruktivnıy sosyalizm) §58
Konya §3, 6
Kostanay §51
Kozaklar (Kazaçiler)
Köç Muhammet Köçmet, Köçmet Batır, Küçük Batır §31
Kökşınay §23
Königsberg §39,
Kösim; bkz. Küçüm §31
Krasnoufimsk §38
Kremel (içkale) §26

Kuban §13, 15, 23, 26, 27, 29, 32
Kuban Nogayları §26, 27, 28, 32
Kuban seferleri §23
Kuban Sultanı Baht Giray ibn Devlet Giray §28
Kudryavtsev §25
Kulayev (Kulayoğlu) §64, 65
Kumuklar §26, 32
Kundurça §31
Kungur nehri §23
Kunnersdorf §39
Kuntayşı (Khong Taisha) §32
Kur'an §27
Kurakin (Kazan valisi) §21
Kurat, Akdes Nimet §26
Kurban Bek Kökeldaş §29
Kurbanalai Abdülhay §43, 48, 58
Kurbanalai, Abdülhay §37
Kurbanaliyev, Abdullah (bk Kurbanali §43, 48, 58
Kurmanay §31
Kurt Diyarnatı §5
Kutlu Muhammet Mirza Tevkilev, Kutlu Muhammet Tevkilev (yani Tevkil oğlu), Kutluk Muhammet Tevkilev, Kutluğ Mohammed Kutluğ Muhammet Tevkilev (General) §1, 33
Kuvatov, Muhammed §34
Kuvatov, Osman §45
Kuzeyev, Haris §17
Küçcy Bekişoğlu §21
Küçük (Qayıb) Sultan §23
Küçük Abuga destanı §23
Küçük Bahadır (Batır) §27
Küçük Başkurdistan projesi §47, 48
Küçük Hoca §33
Küçük Sultan §14, 22, 23, 26, 27
Küçük Sultanlar §23
Küçükbay (Küçük Beg) §33
Küçüm Akay §25
Küçüm Batır §26
Küçüm Han §11, 12, 14, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 31
Küçüm oğlu Akay §25, 31
Küçüm oğulları §17, 20, 21, 23,2 4, 26, 27, 30, 31
Küçüm, Küçim (Küçim), Göçmet (Köçmet; bkz. Köçmemet) §25, 27, 31
Küçümbek §31
Küçümlü Iris Muhammet bn Buşay §3, 27
Küdey §18, 35, 38, 47, 65
Küdey Başkurtları §38
Kügedi boyu §11
Kügerçin köyü §52
Kümertav §31
Künfek §25
Küsep §32
Küsim (bkz Küçüm) §27, 31
Küzen §23, 32
Küzen köyü §32
Ladoga §31
Lale Devri §29
Lebedev, V. I. §26
Leipzig §39
Lenin §48, 65
Leningrad §65
Lepexin §39
Levşin §26, 27, 31
LİR Türkçesi §1
Liu Mau-tsai §2
Lvov hükümeti §45
Macaristan §6, 7, 8, 23, 63
Macgarye §2
Maça §12
Madrid §6
Magna Bulgaria §5
Magna Hungaria §5
Magnitogorsk §39, 65
Magripli §6

Mağazoğlu Abdullah §48, 49
Mağazoğlu, Abdullah Umran §65
Mağnit §39
Mahalli Şuralar §40
Mahmud Kaşgarî §1, 5
Mahmudek Han, Mahmudek Hoca, Mahmudek Hoca Han §11, 16
Mahmut Hoca Behbudi §44
Mahmut Paşa §26
Makar §14
Makar köyü §32, 58
Makhin (Albay) §58
Malikî §6
Mallisson (General) §57
Mamay Mirza §12
Mamıq §11
Mangırman Tatarı §24
Mangışlak §10, 29
Mangıt §10, 12, 13, 17, 18, 19, 22
Mangıt Edüge Bey §12
Mangıt uruğu §12
Mangıtlar §12, 19
Marğar §4
Mari (Çeremiş) §26
Marin de Tyr (1. yüzyıl tarihçisi) §1
Maveraünnehir §11, 14, 16, 19, 28
Maxim, (Miralay) §58
Maistra §4
Mayor Ostankov §31, 32
Mazenderan §31
Mazepa, Mazepa isyanı §27
Meclisi Müessesan (Uçrediteinoye Sobraniye) §46, 47, 58
Mehmet Emin Beg §57
Mehmet Kazım Bey §58
Mehmetgul §52
Melentey §31
Memluklar §9
Menşevikler §3
Mercani §27
Merkit §17
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa §24
Mesçera §5
Mes'udi §2
Meşhed nüshası §3
Mevlevi Bereketullah §58, 65
Meyer,L. §33
Mırzalar §11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 26, 27, 29, 31
Mısır §6, 9, 10
Miller §39
Ming Temür (yahut Melik Temür) §11
Ming uruğu beyleri §29
Ming, Ming aşireti §12, 14, 17, 29, 32
Mingligul §32
Minski fabrikaları §37
Minzele §23, 24, 25, 31, 32, 39
Minzelinsk §31
Mirasev, Abdullah §50
Miryakup (Mirjaqıp) Dulat §49
Mişer Abdülhay §33
Mişerler §17, 19, 24, 31, 33
Mixelson, (General) §35
Miyes, Miyes kasabası §26, 27, 39, 59, 61
Mogacar §3, 4
Moğol uruğları §12, 34
Moğolistan §4, 5, 19, 31, 35
Moğollar §6, 7, 8, 9, 10, 14, 34
Mollacan Halikoğlu, Mollacan Halikov §51, 58, 64, 65
Mollanur Vahidov §50
Moqşı §12
Mordva §29
Moskova §14, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 40, 43
Mualtbaşoğlu İsenqul §18
Mugan §27
Muğla §27, 29
Muhammedcan Ağa Tınışbay §53

Muhammedcan Kuvatov §34
Muhammet Giray Han §23
Muhammet Giray III §23
Muhammet Halife §50
Muhammet Osmanoğlu §23
Muhammet Salih §27
Muhammet Tahirov §50
Muhtar Avezov, Muhtar Avazoğlu §58
Muhtar Başkurdistan Hükümeti §26, 49
Muhtar Başkurt Ülkesi §42
Muhtar Qaramışev, Muhtar Qaramış, Muhtar Qaramişoğlu §60, 50, 52, 59
mujik
Mujuk şehri §25, 26
Mukaddes Sultan §26, 27
Muncaq §23
Munis §22
Murad Remzi §33
Murak köyü §63
Muraptal köyü §65
Murat bin Düşey §27
Murat Sultan (diğer ismiyle Qayıb Sultan) §22, 23, 26, 27, 31
Murtaza Han §11
Murtazin §50
Murtazin Tugayı §59
Musa Kelim §50, 51
Musa Mirzaoğlu §12, 18
Musa Murtazin §50, 52, 60, 62, 63, 65
Musa Tarhan Küçükoğlu §39
Muslim-Binbaşı köyü §33
Mustafa Çokayoğlu, (bk. Çokayoğlu) §43, 48, 55, 57, 58
Mustay §33
Muyincak §23
Müslim İbn Ali al- Muhammet ibn Cayıncal Mirza İbn Derviş Mirza §18
Müslim köyü §18
Müthiş İvan §26, 31
Mzdek §64
Nadir Şah §27
Name-i Hümayûn Defterleri §27, 29
Napolyon §39
Nasireddin al-Nasırî §9
Nasireddin al-Nasırî al-Başqurdî §9
Nasirov §65
Nayman Karakbay-Batır §32
Nayman, Nayman aşireti §17, 29, 32
Nekrasov §27
Nemcan §4
Neplyuyev §31, 33
Nevruz köyü §33
NewYork §26
Niçayev §28
ni'ma'l-maâb (gıpta edilecek bir emir) §29
Nizamettinov §53
Nogay §2, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 32, 33, 65
Nogay destanları §23
Nogay Mirza §12, 15
Nogay-Mangıt ulusu §13
Nura'zam Tahiroğlu §52
Nurali Han §33
Nureddin Beg, Bey (Nuradın, Muradın) §12, 16, 57
Nusretname §26
Nügüş nehri §65
Oğuz Destanı, Oğuznâme §1
Oğuz Han §1
Oğuzlar §2, 3, 4, 7, 10, 31
Omsk §32, 53, 55, 57, 64
Onlar (Başkurt uruğu) §17
Oqa Macarları §6
Oqa nehri §23
Oqaçenler §26
Or nehri §31, 32

Orak §40
Orenburg (Orsk) kalesi §20, 31, 32
Orenburg Kazaçileri §47, 48, 50, 53, 54, 57, 65
Orenburg Tarihi §39
Orhun kitabeleri §1
Orlovka §35
Ormembet §12, 14
Ormembet Mirza §12
Orta Yüz §31, 32, 33
Osman Hoca §54
Osman Kuvatov §45
Osman Terigulov §56
Ostiaklar §13
Osttınkov §31, 32
otdel'nıy Başkirskiy korpus "Ayrı Başkurt Kolordusu" §58
Ovzan (Avram, İbram) §26
Oy nehri §12, 32
Oyrat Kalmukları §14
Ölceytü Han, Olcaytu §9
Ömer Lütfi Bey §58
Ötemiş Hacı §10
Ötemiş Hacı §10, 12, 16, 22
Özbek §17, 27, 28, 43, 47, 57
Özbek Han §11, 12, 16, 28, 31
Özi nehri §24
Palçikov §32
Pallas §39
Pamir §1
Paris §6, 39, 58
Partlar §1
paruçik ("yüzbaşı" – çarlık dönemi ünvanı) §50, 52
Pa-shu-chiu-li (Ba-şu-ki-li) §1
Paşalular §29
Peçenekler §1, 2, 3, 4, 6, 7
Peçqaq (Babsaq) §25
Pehlivan Kul §27, 28
Penee (Penza) §29, 65
Perm §10, 24, 25, 31, 38, 46, 64
Perm vilayeti §31, 38, 46
persona non grata §30
Peter Tayşı §31
Peter Xoxlov §27
Petersburg §23, 29, 31
Pisim nehri §27
piskopos (Luka Konaseviç ve Silvester) §33
Pi-tzen (yani Peçenekler) §2
Piyani §31
Piyany Bor §31
Plano Carpini §5
Pokrovsk §33, 60
Polat §11, 21, 26
Polat Mirza §26
Polonya İslamlarından İsmail Muhliya §52
Poltava §27, 28, 31
Popov, N. §25
Prag §58
Pravilenskiy §37
Prens Barga §32
Preobrajenskiy §33, 65
Princeton üniversitesi §6
Pritz (Leh zabitlerinden) §48
Prusyalılar §38
Prut muharebesi §29
Psikonevroloji Enstitüsü §48
Ptolomeyüs (Batlamyus) §1
Pugaçev isyanı §35, 36
Putiyatin §33
Putkov tepesi §65
Puxholtz §29
Qabaqlı Han §27
Qadırbaq §25
Qadırbay, Mirazim, Qadırbayev, Mirazim §58
Qadirşah köyü §49
Qamişan nehri §33
Qanay Sultan §14
Qanbay §10, 11, 12

Qanglı §1, 5, 17
Qanışlı §13
Qara Orman §12
Qarabulay §52
Qara-Edil
Qaragay §14
Qaramış Tarhan §52
Qaramış, Muhtar §60, 50, 52, 59
Qaramış, Yusuf Mayor §52
Qaramışoğlu Emir §48
Qaramışoğlu Muhtar §50
Qaramışoğlu, Gani §59, 65
Qaramışov, Gerey §65
Qaramişev, Yakup §32
Qaraqaya §4
Qaras Qaşqa §33
Qaraşid §1
Qarat (yahut Qaray), Qaray (Çuran) Qaray §22 25 25 22
Qaratay Hazinadar §6, 9
Qaraylar (Kerayitler) §31
Qarçıq oğlu Şimey Batır §15
Qargalı §17, 33, 50
Qargalı Tatarları §33
Qarış Başı §33
Qarış köyü §33
Qarmış §14
Qarşi §17
Qarşin §25
Qaruqıya 4K
Qastra §4
Qaşçı §17
Qaşqa lakabı §15
Qaşqaragay §14
Qatay §12, 17, 62
Qatay Ali Bey §12, 16
Qatay uruğu §12, 23, 47
Qatay-İvanovsk §35
Qatay-İvanovst §35
Qataylar §19
Qatay-Yuruz §37
Qayıb (yahut Kayıp, Gayıp), Gayıp Muhammet Han, Qayıb Bahadır Han, Qayıb bin Toburçuq (Kirey), Qayıb Han, Qayıb Muhammet Bahadır Han, Qayıb Muhammet Han (bin Toburçuq), Qayıb Muhammet Han, Qayıb Sultan, Murat Sultan §27, 28, 29, 31, 21, 23, 26, 32, 15,
Qaylı §17
qazna yani hazine
Qıyana §16
Qubav §31
Qulguna §58
Qun §5
Qunsay §52
Qunuqas §23
Qurat, Quran §6
qurtuq §4
Quşbegi §57
Quşçı §17, 47
Qutluşah Noyan §9
Quvaqan §16
Quvaş nehri §35
Quvaş nehri §35
Rahip Julian §5
Raşit Efendi §27
Razin §23, 31
Revista Orientalis §39
Revkom §65
Rizaeddin Fahreddin §53
Rogervik §35
Roman Velyaminov §26
Rubruk (Rubruquis 1253) §4, 5
Rudal Mirza oğulları §18
Rumiyantsev §31
Rus Hariciye Vekili Osterman §29
Rus Kadet fırkası §43, 45, 55
Rus konsolosu Minorskiy §57
Rus Kozakları §11, 13, 21, 23, 28, 35, 39, 40, 45, 57

Rus vâlisi Golov §29, 33
Russkiy Arxiv §33
Rusya Devlet Müşaveresi §55
Rusya Devlet Şurası §45
Rusya Müslümanlarının Harbi Üyezdi" (Rusya Müslümanlarının Askeri Kongresi) §45
Rusya Müslümanlarının İkinci Kongresi §45
Rusya Müslümanlarının Ulema Kongresi §45
Rybakov, n.321, §35
Ryçkov §17, 30, 32, 65
Rykov §65
Sabir §1, 10
Sadıroğlu Seyyid Bahadır, yahut Seyyid Cafer Bahadır (Seyyid Bahadır) §21, 24
Sadri Maksudi §46
Sahavış §17
Sait kasabası §33
Sait Miras, Sait Mirasoğlu §43, 44, 46, 48, 49, 53
Sakmar §31, 32, 58
Sakmarsk §31, 58
Salah Atnagul §46
Salah Atnaguloğlu §50
Salah Aznagul §58
Salavat §35, 36
Salcavut (Salciyut) §12, 17, 18
Salih köyü §58, 61
Salmış §31
Saltıkov (Graf) §39
Samaniler §1, 34
Samar, Samara §3, 13, 23, 24, 25, 43, 54, 55, 56, 59, 65, 30, 48
Samara-Çilebi demiryolu hattı §36
Samara-Ufa-Zlataust demiryolu §36
Sanci Şaba §28
Saqsin §6
Saquni §23
Saragul §38
Saransk §65
Sarapul §31
Saraşık §65
Saratov (yani Sarı Tağ) §23, 25, 27, 29
Saray ve Saraycık §10
Saraygır Han §27
Saraylı §31
Sargov (Saratov, Sarı tağ) §29
Sarı Mergen §23
Sarısın (Saritsin) §23, 26
Sarin al-Din al-Başqurdî §9
Sarmat §1
Sart §17
Sasan (yani Saksonlar) §8
Satqı nehri §35
savrı (eşraf) §17
Sayram §29
Sazlı Yılga (nehir) §31
Sazlı Yılga §31
Sazzı, bkz. Sazlı §31
Schliesselburg §33
Schliesselburg kalesi §33
Selevük nehri §14, 16
Semerkand §1, 31, 57
Semipalat §33, 40, 48, 53
Sencer al-Rüknî al-Başqurdî §9
Senkim-Kıpçak (Çengim Kıpçak) n.128, §33
Seren §34
Sergeyev, A. §25
Sermen §34
Sermen Savaşı §63
Sevinç Mirza §14
Seyit Azim Kıdırbayev §57
Seyit Bahadır (Seyyid Cafer) §23, 24
Seyit Batır §24
Seyit Batır §33
Seyit Ekrem Töre §57
Seyit Kul §29

Seyit Muhammet Kuli Bey §28
Seyit Qayıb (Gaib) Muhammet Bahadır Han (bkz. Qayıb Han)
Seyitkerey (Seit Giray) §53
Seyitkerey Magaz §53, 65
Seyyit Muhammetkuli Bey §28
Seyyitnasır Mireclil §57
Sıraqan Başqurt §9
Sibir Halkı §24
Sibir şehri §11, 23
Sibirskaya Gostinitsa (oteli) §55
Sidor Aristov §27
Sikedi nehri §14, 30
Silahdarağa §26
Simbir (Simbirsk) §23, 24, 29
Simski §35
Simsky maden fabrikası §35
slujilıy Tatari (müvazzaf Tatarlar) §31
Smolensk alayı §65
Smolenski alayları §65
Sogdiana §17
Sok (Soq) §3
Solikam §24
Solov'yev §23, 24, 26, 27, 31, 32
Solun (Aygül) köyü §60
Sosyal Revolüsyoner fırkası (bk. Es-Er) §48, 58
Sovnarhoz §65
Soymonov §31, 32
Stalin §50, 64, 65
starşina (binbaşı) §14, 18, 19, 31, 33
Stavropol §31, 33
Stefanik §64
Stenka Razin §23, 31
Step Başkurtları §4
Stepan Zlobin §35
stolnik (çaşnigir başı) §27, 28
Strogonov'lar §13
Sube (Sabirler) §1
Sui sülalesi §1
sultan ve han farkı §27
Sultan Gerey §32
Sultan İbrahim §27
Sumemet Mirza §8
Sunceley Sultan §26
Suqan §4
Suriye §9
Surqay Savgal (Şamhal) §23
Suvalinskiy §37
Suvarlar §1, 2
Suvun-Kıpçak §33
Suvunlar §1
Sülemiş isyanı §9
Süleyman (Mişer Beyi) §33
Süleyman oğulları §18
Süyük geçidi §14
Süyüncek Sultanı §27
Süyünç Mirza §29
Sverdlov §26
Sviajsk (Zilye) §31
Şad "unvan" §1
Şadrin tümeni §38
Şah Ali (Kazan Hanı) Şigali Han §26, 27, 31
Şahibek Özbekoğlu §59, 64
Şahiberek §41
Şahingiray Sultan Bükeyhanov §47
Şamhal §23, 26
Şaran nehri §33
Şarki Rusya Muhtar Müslüman Ülkeleri İttifakı §47, 48
Şaş (Taşkent) §4
Şaybag Sultan (Şaybak), Şaybag Sultan, Şaybak (bin İşim bin Kiçetik), Şaybak Han §22, 32, 32
Şaybulat (yahut Biybulat) Sultan §22
Şaytan-Küdey §35
Şaytanski §38
ŞAZ Türkçesi §1
şeb §22
Şehrisebz (Keş)
Şemseddin Dimaşqi §5

Şeremetov, Şiremotov, Şirmet §26, 27, 28
Şerif İdrisî §4, 39
Şerif Manat §46, 48
Şerif Manatoğlu §45, 48, 49
Şerif Manatov §50, 58
Şeyh Nimetullah Efendi §28
Şeyhzade Babiç §58, 65
Şıban §2, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 27, 39
Şıban Sultanları §14
Şıbanlı Köçüm oğulları §27
Şıbanoğulları §2, 9
Şıgay ismindeki Başkurt köyü §63
Şıgay oğulları §18
Şıhmamay, Şıkhmamay, Şıqmamay Mirza §12, 18
Şırın Tabın §14
Şıydı nehri §27
Şimeke Han §31
Şirali Lapin §57
Şirgazi Han §29
Şirmet oğlu §27
Şot çiftliği §58, 60
Şot çiftliği §58
štabs kapitan (kurmay yüzbaşı) §52
Şuna Batır §32
Şuna §32
Şuranlar §31
T'ieh-le §1, 5
Tabaristan (Hazar) §4
Tabın §1, 12, 14, 17, 18, 23, 33, 38, 47, 65
Tabın ulusu §27, 31
Tabın uruğu §12,
Tabynsk §30, 31
Tabynsk tuz fabrikası §27
Tacikler §57
Tahirov, Muhammet §50
Tal Qala §32
Talas §1
Talha §50, 51
Talha Agaydar §52
Talha Ağaydaroğlu §50
Tama §31, 33
Tambov, Tambov vilayeti §25, 28
Tamyan §12, 17, 18, 22, 28, 31, 33, 38, 39, 47, 52
Tamyanlardan Selim Batır §31
Tamyan-Qatay, Tamyan-Qatay kantonluğu, Tamyan-Qatay kantonu §38, 39, 47, 50, 52, 63, 65
Tan matbaası §46
Tanıp §17
Taqi İsmeti §52
Tarkov §29
Tarlap Mirza §15
Taşkent §4, 27, 28, 29, 31, 33, 40, 43, 44, 45, 46, 53, 54, 57, 58, 65
Taşkentli Sadreddin Han §57
Taşlı-yar (Kamennıy yar) §26
Tatar Başkurt Ştadı §48, 50
Tatarlar §7, 9, 14, 17, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 49, 50, 51, 56, 58, 32
Tatişçev §26, 31, 32
Tatlıbay, Tatlıbayevler §23
Taybuğa §23
Taymas oğulları §18
Taymas, Abdullah Battal §31
Taysugan §33
Tayşi, tayşı, tayşa (Kalmuk prens unvanı) §23
Tayşi, tayşı, tayşa (Kalmuk Prens Ünvanı)
Tazuxin §23
Teftilev (yani Tevkilev) §33
Temiralioğlu, Temür Alioğlu §40, 41
Temür §11, 13, 17, 26
Tin-Ahmet §12, 14
Tin-Ahmet Mirza §12, 14,

Tenikey Oğulları §18
Terek §22, 23, 25, 26
Terigulov, Osman §56
Tersk §26
Terskiy Gorodok §26
Tetigeç Mirza §14, 18
Tevkilev (bkz. Kutlu Muhammet Tevkilev) (Aleksey İvanoviç) §31, 32
Thomas de Quincey §34
Tınışbay, Muhammedcan Ağa §53
Tiflis §58
Tilekey §31
Tilekeyoğlu Tokçura §31
Tilev §17
Times §49, 53, 56, 58, 59, 65
Tipter §13, 17, 18, 19, 31, 33
Tipter Kantüre §32
Tirme §10
Tirme köyü §10, 16
Tirmiz §1
Tobıl (Tobul) §12, 14, 21, 24
Tobıl havzası §14
Tobıl nehri §12
Tobırçuq, Tobırçuq Han §26
Tobırçuqoğlu Qayıb Sultan §26
Tok §31
Tokay Temür §13, 39
Tokaytemür oğulları §13, 39
Tokboyu Başkurtları §31
Tokçuran (Tok-çuran, Toq-çoran) §31, 50
Toktamış §11, 12, 26
Toktamış Han §11, 12, 26
Toktar oğlu Ömer §31
Toktar oğlu Salan §31
Tomsk §14
Toqçura §31
Totsk kasabası §65
Töles yahut Tölös §1
Trisvyatskoye kasabası §31
Troytsk §33, 52
Troytsk, Troytski tümeni §38
Tribua §6
Tscretelli (General) §63
Tscwang-Rabtan §26, 29, 31
Tswilling §49
Tuhfat al-alhâh §6
Tuhfetullin, Fatih §47
Tulkov rasathanesi §65
Tuna §4, 5, 6, 7, 8
Tuna Başkurtları §6, 7, 8
Tuna Macarları §4, 6, 8
Tunus §6
Tur nehri §31
Tura §10, 11, 12, 17, 19, 20, 23
Tura Han Türbesi (bk. Han Ordası) §10, 16
Tura Hanları §10, 11, 13, 14, 15, 16, 21
Tura Sultanları §13, 14
Tura Şıban §18
Tura Şıbanlıları §12, 16
Tura Tatarı §24
Tura ülkesi §14, 23
Turatav §14, 27
Turatav dağı §14
Turgaut §24, 34
Turgavut Kalmuğu §24, 34
Turgay §40, 54
Turgay vilayeti §40, 57, 58
Turin Kalmuğu §24
Turmuş (Tormoş) gazetesi §46
Tusnaq zümresi §19
Tuymakayev, Haris §52
tübe (küme, grup, boyların küçük parçaları) §14, 15, 16, 17, 38
tübek şuraları §45
Tüke Sultan §14
Tüken §32
Tülek köyü §50
Tülekey §25, 31

Tülengüt §19
Tümen Tatarı §23, 24, 25
Tüngatar Başkurtları §50
Tüngevir §18, 19
Tüngevir §33
Türk Pars (Samanî Kumandanı) §34
Türkestanî §16
Türk-İran savaşı §32
Türkistan (yani Yası) §29
Türkistan §1, 27, 28, 29, 31, 33, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 65
Türkistan Genel Kurultayı §40
Türkistan Müslümanlarının Merkez Şurası §43, 44
Türkmen §6, 16, 29, 31
Türkmenistan'dan Emir Hacı §57
Türkmenler §6, 16, 29, 31
Türmen Tatar Beyleri §30
Uçaroğlu, (Üstteğmen) §63
Uçroditel'noye sobraniye (Kurucu Meclis) §47, 54, 55, 56
Udmurtlar §26
Ufa §12, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 38, 40, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 58, 60, 61, 64, 65
Ufa Tatarları §13, 14, 17, 22, 24, 25, 32, 46
Ufa Tümen Tatarları §21, 22
Ufa Vilayeti Müslümanlarının Kongresi §46
Ufa voyvodası Knyaz Volkonskiy §21, 23
Ukrayna §21, 23, 27, 40, 44, 47, 48, 57, 65
Ulagay §31
Ulak §26
Ulakay (Ulu Akay, asıl ismi Tübekey) §27
Ulakay oğlu Köçmemet §27
Ulu Akay §27
Umdet al-Tavarih §27
Umreç Mirza §18
Umumi Rusya Müslüman İcra Komitesi (İkomus) §43
Umumi Rusya Müslümanları Kongresi §43, 45
Ungarlar §5
Urakay Batır §27
Urakay Batır, Urakay Bey §31
Urakov (Uraq Mirza oğulları) §18
Ural §1, 2, 3, 4, 5, 6, 7
Ural Başkurtları §4, 5, 6, 7, 8, 9
Ural Kozakları §26, 45
Uralsk şehri §13, 44, 45
Uran (urığ) §25
Uran §17, 25, 31
Uraz köyü §31
Urazay §27, 31
Urazay Beyler §27
Urazayoğlu Süleyman §27
Urazman Batır §31
Urıs Qırılgan §27
Urjum Çeremişleri §31
Urus §12, 13, 14
Urus Bek §31
Urusov, (Knyaz) §31, 32, 34
Usa §12, 17, 23, 25, 31, 33, 35, 38
Usa yolu §12, 17, 23, 25, 31, 33
Usol nehri §33
Usolski §23
Usolski Zavod §27
ustav "nizamname, tüzük" §45
Ust-Qatay (Qatay-Tamak) §35
Ust-Qatay (Qatay-Tamak) §35
Ustyugov §31
Uyezd §38, 52
Uygur §17
Üçqırgız §27
Üçüncü Ahmet §28, 31

Üfü (Rusça Ufa) §13, 23
Üngüz nehri §27
Ürgenç §22, 23
Ürşek nehri §31
Üsenbay §33
Üsergen, Üsergen (Qanglı) §5, 12, 15, 17, 33, 34, 39, 53, 65
Üsergenler §5, 17
Üstyurt §3
Üyşük (Guryev, bugün Atıray) §12, 56
Üzen §19, 23, 25, 29, 63
Üzen nehri §23, 25, 29, 63
Vagin, (General) §59
Vahidov, Mollanur §50
Vaizoğlu §63
Vaqıt gazetesi §43, 44, 45, 46, 47, 62
Vasili Urusev (knyaz)
Vaşgird §1
Vedenyapin §54
Veli Muhammet Han §27
Venediktiler §6
Verxne-Troytskiy bakır fabrikası §33
Verxne-Ural, Verxne-Uralsk §31, 32, 38, 39, 52
Verxne-Yaytsk (İmparatoriçe II. Katarina zamanından sonra da Verxne-uralsk) §32
Verxno-Turanskiy fabrikaları §37
Viktor Çernov §58
Vityevski §33
vladeletz "sahip" §26
Vogul kavim ismi §19, 23
Volga §1, 2, 23, 26, 27, 31, 33, 34, 40, 58, 59
Volkonskiy §23
Volynskiy §29
Voroncj §29
Voskresenskoy §37
Vozdvijenski §33
Voznesensk bakır fabrikası §33
Vyşnevolotsk §31
Weimar §39
Xanjin (Genereal) §52
Xanjin, (General) §51 Kanjin var
Xo-tze (yani Hazarlar) §1
Xoxlov §26, 27
Xruşçev §31
Yadigar (Şıbanlı prenslerden) §16
Yadigar Mirza §12
Yağındı (şimdiki Yavındı) §3
Yahşi Saat §14
Yahudiler §45
Yahya Salihov §63
Yakşıgul Ziyançuroğlu §39
Yakup Qaramışov (yahut Karamışoğulları) §32
Yalan §31
Yalan kantonlukları §47, 48, 50, 51, 52
Yalanlardan Abdullah Batır §31
Yalpak Türk uruğları §45
Yanbulat oğulları §18
Yanbulatoğlu §60
Yançuraoğlu Yeney §29
Yanıns §62
Yâqût al-Hamavî §6, 7
Yarkent şehri §29
Yasa §31
yasalı (Rusca yasaçnıy) §25, 29, 31, 33
yasaqlı §17
Yası (bkz. Türkistan) §16, 29, 31
Yasu-Yagsun §2
Yayık (Ural) Kozakları §21, 23, 29, 35
Yayık başı §12, 23, 26
Yayık başı Karaorman (Yayıq başı Qara orman) §12
Yayık havzası §12, 20
Yayık Peçenekleri §2, 3
Yayitsk yani Yayık §13

Yazykov isminde bir voyvoda §21
Yedi uruğ (Yediru) §38
Yediru uruğu (bk. Cetine) §33, 65
Yedisan §14, 21, 23, 24, 26, 28
Yedisan Nogayları §21, 23, 24, 26, 28
Yedisu §31
Yeguşeminskiy §37
Yekaterinburg (şimdi Sverdlovsk—bugün tekrar Yekaterinburg –İ.T.) §26
Yekaterinburg §58
Yeldek §35
Yemek §1, 5, 31
Yemilyanov, (Miralay) §59
Yency §5, 17, 29, 31
Yeney Başkurtları §31
Yeni Mecmua §57
Yeni Türkistan mecmuası §58
Yenikey oğulları §18
Yeniscy Kırgızları §2
Yermak §11
Yesevi şeyhleri §7
Yevey (yani İbirler) §1
Yılan (İlan) §17
Yoldaş köyü §61
Yoldıbay §63
Yulay §35
Yulayoğlu Tin-Mehmet §22
Yuldaş Molla §32
Yumaguloğlu, Arif §65
Yumış §33
Yunus Bekbov §54, 58
Yunus İsmailoğlu §32
Yuriy Alpaut §21
Yurmatı §5, 12, 14, 18, 26, 30, 31, 32, 47
Yurmatı Başkurtları §12, 14,18, 26, 30, 31, 32, 38
Yurmatı Kantonluğu §16, 53, 58
Yurt (Yurtovski) Tatarları §22
Yusuf Akçuraoğlu §55
Yusuf Mayor Qaramış §52
Yusuf Mirza §12
Yusuf Münşi §27
Yürektav §27, 62, 63
Yürektav-Yanırış Savaşı §62, 63
Yüzbaşı İsmail Şerif, Yüzbaşı İsmail Şerifoğlu §59, 62
Yzüm (bk. İzium) §29
Zadegan §20, 42, 60
Zahit Şamil §45
Zainski şehri §27
Zakaspi §57
Zakir Kadiri §46
Zaman (herhalde Yedisan) Nogayı §24
Zamanov §29
Zaparej (Ukranya) Kozakları §21
Zekeriya Qazvînî §7, 19
Zeki Velidi §43, 45, 46, 48, 59, 60, 65
Zelenskiy §21
Zelent §65
Zerefşan §57
Ziya Bey §57
Ziya Gökalp §57
Ziyatuş köyü §31
Zlatoust §27, 31
Zlatoust tümeni §52
Zlatoust-Miyes §27
Zuyeg Tatarı §24
Züye (Siviajsk) §23, 31
Zvernogolovsk (Baglan) kalesi §33

ТЮРКСОЙ нәшриәте № 18

Әхмәтзәки Вәлиди Туған

"Башҡорт тарихы"

Анкара, 2003

ISBN : 975-7213-15-2

Китаптың исеме:

"Башҡорт тарихы"

Автор

Әхмәтзәки Вәлиди Туған

Графика һәм дизайн

Yücel Ofset

(0.312) 342 31 11-12

Башҡорттар тарихы

§1 Башҡорттар хаҡында бәрәнсә мәғлүмәттәр
§2 Ислам сығанаҡтарында башҡорттар
§3 Ибн Фадлан күргән башҡорттар
§4 Изриси хеҙмәтендә башҡорттар
§5 Башҡорттарҙың килеп сығышы
§6 Мадьярстандағы башҡорттар
§7 Башҡорттарҙа исламиәттең таралыуы
§8 Монгол дәүерендә башҡорттар
§9 Монголдар хеҙмәтендәге һәм Мысырҙағы башҡорттар
§10 Башҡорт иленда хандар
§11 Тура Шейбан хандары
§12 Төмән бейҙәре һәм Нуғай мырҙалары
§13 Рустарҙың тәүге баҫып инеүҙәре
§14 Һуңғы Тура солтандарының рус баҫҡынсыларына ҡаршы сығыуы. Ҡалмаҡтар һәм нуғайҙар. Урта Башҡортостандың рус ҡулы аҫтына инеүе
§15 Көньяҡ-көнсығыш Башҡортостан. Ҡаҙаҡ һәм Ҡарағалпаҡ хандары
§16 Башҡорт өлкәһенең эске тормош ҡоролошо
§17 Ырыу-ҡәбилә төҙөлошо
§18 Синфи ҡоролош
§19 "Икта" аҫаба системаһы
§20 Башҡортостанда рус хакимиәте
§21 Сәйет батыр
§22 Күсем хан улдарының Башҡортостанда эшмәкәрлектә булғандарының шәжәрәһе
§23 Дәүләт Гәрәй, Абуға һәм Кесе Солтандар
§24 Сәйет баһадир
§25 Күсем Аҡай менән Алдар тархан көтәрелеше (1705—1741 йылдар)
§26 Мурат Солтан хәрәкәте
§27 Ҡәйеп хан хәрәкәте һәм тырышлыҡтары
§28 Ҡалмаҡтар һәм башҡорттар
§29 Петрҙың Төркәстанды баҫып алыу планы. Ҡәйеп хан һәм башҡорттар
§30 Был дәүерҙә Башҡорт иленең эске хәле
§31 Күсем улы Аҡай, Алдар тархан һәм Килмәк абыҙ хәрәкәттәре
§32 Ҡараһаҡал — Байбулат солтан хәрәкәте
§33 Батыршаһ көтәрелеше

§34 Ҡалмаҡтарҙың көнсығышҡа күсенеүе
§35 Юлай менән Салауат
§36 Дини идара
§37 Башҡортостанға рустарҙың күсеп ултырыуы
§38 Кантонлыктар
§39 Рәсәй хөкүмәтендә башҡорт ғәскәре
§40 Һуңғы рус инҡилаптары дәүерендә башҡорттар
§41 Һуңғы рус инҡилаптары дәүерендә башҡорттар
§42 Мәхтәр Башҡорт иле
§43 Мәскәү конгресы
§44 Башҡорт өлкә шураһы
§45 Беренсе башҡорт ҡоролтайы
§46 Икенсе башҡорт ҡоролтайы
§47 Башкортостан мохтәриәтә иғланы
§48 Өсөнсө башҡорт ҡоролтайы
§49 Башҡорт хөкүмәте һәм Советтар
§50 Тауҙарҙа һуғышҡа әҙерлек
§51 Чехословактар күтәрелеше
§52 Беренсе башҡорт полктарының ойоштороловы
§53 Семипалатинскийҙа Алаш Урҙа менән кәңәшмәләр
§54 Һамарҙағы кәңәшмәләр
§55 Өфө дәүләт шураһы
§56 Башҡорттар һәм татарҙар
§57 Ҡатмарлы бер заманда киң пландар
§58 Демократияның юҡҡа сығыуы
§59 Йөҙбашы Исмәғил Шәриповтың хәтирәләре
§60 Покровск һуғышы
§61 Әхмәр һуғышы
§62 Йәрәктау — Яңырыҫ һуғышы
§63 Сарман һуғышы
§64 Советтар менән килешеү
§65 Советтар яғына сыҡҡан Башҡортостандың тәүге көндәре

§1 Башҡорттар хаҡында беренсе мәғлүмәттәр

Птолемей[1] әсәренлә Дон буйы тирәһендә көн итеүсе бер ҡәүемдең исеме булараҡ телгә алынған Пасиртай атамаһы башҡорт исеме булған кеүек, Волга һәм Урал буйҙарында йәшәгән ҡәүемдәрҙе аңлатыусы Гновивой, Табивой, Боровской исемдәре лә башҡорт ырыуҙары Ғайнәне, Табынды, Борасты (Буржан-Барвҫтан)[2] күҙ уңында тота булһа кәрәк... Шул уҡ авторҙың әсәрендә тағы ла көнсығыштараҡ, Уралдың көньяғында йәшәүсе ҡәүем тип иҫкә алынған Савобнвой[3] башҡорттар араһындағы ҡыпсаҡтарҙың бер өлөшөн ташкил итеүсе суундарҙың исеменә яҡын. Шулай булғас, был төрки ҡәбиләләрҙең төп нигеҙен ташкил иткән өлөштәре Птолемей заманында, йәғни милләди (христиан) йыл иҫәбе буйынса икенсе быуатта, хатта Птолемей өсөн төп сығанаҡ булып хеҙмәт иткән Марин дә Турҙың әсәре яҙылған дәүерҙә, тимәк, милләди йыл иҫәбе буйынса беренсе быуатта уҡ, хәҙергә тиклем йәшәгән ерҙәрен, йәнә унан бер аҙ көнбайыш һәм көньяҡ тарафтарҙағы өлкәләрҙе биләүе хаҡында ныҡлымта яһарға мөмкин. Шул уҡ ваҡытта башҡорт риүәйәттәренән уларҙың һәм болғарҙарҙың иң боронғо ата-бабалары булған Кенжеләрҙең Бохара тарафынан килгәнлеге әйтелә[4]. Птолемей ҙа Хорасанда Парттар өлкәһендә Пасакартия[5] булыуын күрһәтә, Иран дастандарында һәм көнбайыш сығанаҡтарында сағылған Бәшгирд[6], Термоз янында Башҡорт тауы һәм Памирҙың Читрал тарафында Башҡорт[7] исемлә өр кеүек географик исемдәр ҙә, боронғо болғарҙар ныҡ[8], башҡорттарҙың да шул заманда Төркөстандың көньяҡ-көнсығыш тарафында йәшәүен дәлилләй. Иран әкиәттәрендә осраған Гюрксар, йәғни "курт баш" һүҙе лә асылда "баш гур" тигәнде аңлатыуы ихтимал[9]. "Башҡорт" һүҙенең "куртбаш" һүҙенән килеп сығыуы хаҡындағы халыҡ араһында таралған этимологик фараз итеүҙәр ҙә[10] был һүҙҙең боронғо бер форманан барлыҡҡа килеүен күрһәтә[11]. Төрк риүәйәттәренең иң боронғоһо булған Уғыҙ дастанында[12] башҡорттар Иҙел буйында һәм уға яҡын болғарҙар менән сиктәш бер таулы өлкәлә йәшәгән кеүәтле һәм хәйләкәр (кәслә һәм ғәйәр) халыҡ тип танылған һәм үҙенең ғорурлығы, ҡыйыулығы арҡаһында һис бер йыһангирға баш эймәгән ҡәүем сифатында иҫкә алынған. Улар йәшәгән таулы өлкә (Урал тауҙары) был дастанда "Башҡорт тауҙары"(күһһаи Башҡурт) тип аталған һәм уларҙың рәйестәрен фулус тип атауҙары хаҡында әйтелгән. Был һуңғы һүҙҙең кулавуз тигән һүҙ булыуы лә мөмкин[13]. Дастанда, бөтә төрк ҡәбиләләре иҫкә алынған хәлдә лә, "Болғар" ҡәбиләһе иҫкә алынмай. Кеүәтле ҡәбилә булараҡ, тик башҡорттар хаҡында һүҙ бара. Уларҙың түрәһе Карашит исемлә, имеш, уның Балугур тигән бер ҡәлғәһе, ныҡытмаһы бар. Ул Уғыҙ

хан менән һуғышҡан, еңелгән һәм башын эйгән. "Балугур" "лир" төрксәһе буйынса "биш оғур" тиғәнде аңлата*. Шулай булғас, ошо ук мәғәнәләге "Билгар" (Булғар) башта ҡәүем исеме түгел, бер ҡәлғә исеме булған. "Башгур" (әләштәре "баш-ғур-т) "чаз" төрксә һүҙ булған. Йәғни башҡорттар — боронғо болғар һәм хәзәрҙәр кеүек, "лир" төрксәһендә түгел, "чаз" төрксәһендә һәйләшкән ҡәүем. "Кара-шит" Фирғәнәлә һәм Сәмәркәндтә исламдан тәүҙә осраған "Ахшид"ҡа (Ахшид, Ахшад) оҡшаш, йәғни "шад" (щид) һүҙенә "кара" һүҙе ҡушылған һүҙ. Карашид Оғузнамәлә саманиҙарҙың ата-бабалары ләүеренда шул ук төньяҡта йәшәгән кәсле ҡәүем хәкемдарының исеме, йәки ҡушаматы булараҡ иҫкә алына[14]. Идел — Урал — Алтай регионында Болғар һәм Суварҙарҙың әлегә ниндәйҙәр сәйәси берләшмә сифатында иҫкә алынмаған заманда рында ук башҡорттарҙың иҫкә алыныуы бик әһәмиәтле. Уғыҙ дастанының был тәүге өлөшө иһә миләди йыл иҫәбенән алдағы быуаттарҙа барлыҡҡа килгән риүәйәттәрҙе үҙ эсенә алған[15].

Боронғо башҡорттар хаҡындағы иң ышаныслы мәғлүмәттәр Ҡытай сығанаҡтарында күренә. Ләкин был сығанаҡтар ҡытайҙар тарафынан ҡәүем исемдәре булараҡ иҫкә алынған бәғзе исемдәрҙе "башҡорт" исеменә якынлаштырыуҙан башҡа бер ни ҙә түгел. Шундай бер самалап ҡарау өлгөһөн проф. Чанг-Лангта табабыҙ. Христиан йыл иҫәбе буйынса 643 йылда үлгән бер автор тарафынан яҙылған Суи династияһының генеологик тарихында Урта Азия ҡәүемдәре хаҡында һүҙ алып барыла. Унда Көнбайыш Төркөстанда Хәзәр диңгеҙенә ҡәҙәр йәйелеп йәшәүсе "Тие-ле" төрк ҡәбиләләренең "Ба-шу-ки-ли" тип аталған бер тармағы, проф. Чанг-Ланг фекеренсә, "башҡорт" тигәнде аңлата. Ошо "Суи-шу", йәғни Суи династияһы тарихында "Тие-ле"ләр боронғо һиуйнг-ну (йәғни һун) ҡәүеменең туранан-тура нәҫеле, тип раҫлана[16]. Был ҡәүем исеменең төрксә асылы Төлес йәки Төлөс булып яңғырай һәм Орхон яҙмаларында иҫкә алына. Тимәк, башҡорттар, Гөктөрктәр заманында Төлөс составына ингән төрки ҡәбилә булып, һундар нәҫеленән иҫәпләнгән. Төлөстәр иһә Алтай — Иртыш тарафтарында йәшәгән ҡыпсаҡ ҡәүемдәренән тора. Ҡыпсаҡтарҙың да миләди йыл иҫәбенең беренсе быуаттарында көньяҡ Төркөстанда йәшәүен күрһәтәүсе дәлилдәр бар[17]. Һуңынан был ҡәүемдәр һундар дәүеренда Көнбайыш Европаға таралған. Птолемей заманындағы Ласиртай ҙа шул ук авторҙа күренгән һун һәм Сувындар кеүек[18], һун донъяһы ҡарамағында булараҡ, миләди йыл иҫәбенең беренсе быуатында ук Урал тауҙарына килгән булһа кәрәк. Төрк башҡорттарҙың берләшеүенән алда Урал тарафтарында бәғзе Иран Сармат ҡәүемдәре йәшәүен географик

*Лир һәм Шаа төрксәһе хаҡында ҡара: Ғөмүми төрек тарихына кереш. Истанбул.1970.22,24-се биттәр.

атамаларға нигеҙләнеп бөлөргә мөмкин[19]. Башҡорттарҙың ҡыпсаҡ төркөмөнә ҡараған бер ҡәбилә булыуы башҡа тарихи сығанаҡтарҙан да күренә. Ҡыпсаҡ һәм Ҡаңлы ҡәбиләләре бөгөнгө башҡорттарҙа ла иң күп тарҡалған ырыуҙар икәнлеген бер аҙ һуңыраҡ аңлатып үтербеҙ. Улар араһында Емек исемен йөрөткән фамилиялар ҙа бар[20].

Ҡытай профессоры Мау-Цай Волга буйында VIII быуаттағы боронғо һуңдарҙың нәҫелдәре сифатында иҫкә алынған кәүем һәм ҡәбиләләрҙе атап сыға: шуларҙан А-де (йәғни Иҙел) йылғаһы буйында Хо-тзе (йәғни хәзәрҙәр), Го-ти (йәғни ғуздар), Пи-тзен (йәғни печенегтар, бәжәнәктәр), Субе (сабирҙар), Йевей (йәғни ибирҙәр), Бо-хон (бәлки, болғарҙарҙыр), Бей-дид (ихтимал, башҡорттар), Ен-гу (ихтимал, уғыр кәүемдәре), Алан һәм Хун (йәғни һун) ҡәбиләләре һанап кителә[21]. Боронғо башҡорт риүәйәттәре был халыҡтың тәү ата-бабаларының башта Бохара тарафтарында йәшәүен һәм кәүем исемдәре лә "Кенжо" тип аталыуын сағылдыра, тип иҫкә алғайныҡ инде[22]. Был риүәйәттәрҙе лә иғтибарһыҙ ҡалдырып булмаҫ, сөнки Арал күле тирәһендә Кенжә һәм Кенжак исемле ҡәбиләләр йәшәгән[23]. Башҡорттар араһында ла "Кенжек" тигәнгә тартым фамилиялар осрай[24]. Риүәйәттәр башҡорттарҙың Урта Азиянан һәм Арал күле тирәһенән килеүҙәрен күрһәтеп тора. Мәхмүт Ҡашғари Сындыҡи Талас тирәһендәге "Кенжез Синиэи" исемле ер хаҡында һүҙ йөрөтә. Кенжәктәр Халаҷ һәм Ҡарлуктар менән бөрлектә эфталиттар менән берләшкән. Кенжәктәр Ҡаңлы һәм Гурҙар менән бергә көрҙәш кәүемдәрҙе тәшкил иткән.

§2 Ислам сығанаҡтарында башҡорттар

Фәрәптәр башҡорттарҙы хәҙерге өлкәләрендә йәшәүселәр тип белә. Тик тарихсы Масуди ғына бәжәнәктәр һәм тағы өс ҡәбилә менән бөрлектә Бәжгурд исемле бер ҡәбиләнең, Арал күле янында Уғыҙ, Ҡарлуҡ һәм Кимәктәр менән һуғышып өнөлгәндән һуң, Төньяҡ Кавказға, Хәзәр өлкәһенә, сигенеүҙәре хаҡында иҫкә ала[25]. Был вәҡиғаның 840 йылдарҙа булыуы билдәле. Мосолман милләттәр ошо кәүемде Башжирт[26] һәм Башғурд[27] исемдәре аҫтында таный. Мосолман тарихсылары тарафынан "һифчаҡтарға күрше"[28] булған мадьярҙар[29] тип иҫкә алынған мәғлүмәт башҡорттарға ҡарай. Шулай уҡ "Аз-һифчаҡтарҙың күршеһе" булған Ясу-Яғсун[30] кимәктәренең Иҙел менән Иртыш араһында ултырған бер өлөшө тип аталған, һәм Ибраһим әл-Истаһри "кимәктәрҙең ҡибла тарафында йәшәгән мадьяр[31] ҡәбиләһе" тип иҫкә алған мәғлүмәттәр ҙә башҡорттарға ҡарай булһа кәрәк. Истаһри башҡорттарҙы "уғыҙҙарҙың аръяғында", йәғни Арал — Хәзәр диңгеҙҙәре аралығын биләгән уғыҙҙарҙың төньяҡ тарафында, уларға күрше йәшәүсе, бер кем менән дә яҡынлашмаҫтан, үҙҙәренең уңдырышлы ерҙәрендә болғарҙарға буйһоноп көн итеүсе, ә һандары (йәғни ғәскәр иҫәбе) 2000 ирҙән артмаҫ бер кәүем сифатында тасуирлай[32]. Әл-

Бируни ҙа башҡорттар йәшәгән өлкәне "Башҡорт тауҙары" (Жидал-и башхырт) тип атай һәм был көүемдәк, Ибн Фадланда әйтелгән кеүек үк, Яйыҡ бәҙәнәктәренә күрше булып, Иҙел болғарҙарының һәм суварҙарының көнсығышында йәшәүе хаҡында иҫкә ала[33]. Был тауҙарҙың исеме булған "Урал" һүҙе беренсе тапҡыр Әбүлғази хандың XIII быуатта Сығыҙ нәҫеле Шейбан улдары улустарының сиктәрен билдәләп яҙған тарихында һәм нуғай дастандарында[34] телгә алына. Гардизи башҡорттарҙы, хәзәрҙәргә буйһонып, хәзәрҙәр менән кимәктәр араһындағы таулы сөрә (йәғни көньяҡ Урал тауҙарында) йәшәгән 2000-гә тиклем атлы ғәскәр тотҡан, ҡырғыҙҙар менән (йәғни Йәнәсәй ҡырғыҙҙары менән) дуҫ булған ҡәбилә сифатында тасуирлай[35]. Ләкин был мәғлүмәт ҡырғыҙҙарҙың Йәнәсәй буйында түгел, унан көнбайыштараҡ Алтай тауҙарында һәм Көнбайыш Себерҙә Урал тауҙарына күрше өлкәлә йәшәгән дәүерҙәренә ҡарағанда боронғо Иран риүәйәтенән алынған булһа кәрәк[36]. Хәзәрҙәргә буйһонған 2000 ғәскәрле башҡорттар һәм, Истаһри иҫкә алыуынса, шундай үк ғәскәр менән болғарҙар ҡул аҫтында йәшәгән башҡорттар ҙа был халыҡтың Иҙел буйына яҡын, йәғни Урал тауҙары менән Иҙел йылғаһы араһын биләгән өлөшөн тәшкил иткән булһа кәрәк. Бынан аңлашылыуынса, ислам дәүерендә мосолман авторҙар тарафынан башҡорттар хаҡында бирелгән мәғлүмәткә уларҙың исламиәттән әүәлге замандағы тормошона ҡарған риүәйәттәр ҙә ҡушылып киткән, һәм уларҙы бер-береһенән айырыу мөмкин түгел.

§ 3 Ибн Фадлан күргән башҡорттар

Яҡут Хамауи хеҙмәтендә ентекле ҡулланылған Ибн Фадлан юлъяҙмаларының ҡулъяҙма нөсхәһе Мәшхәдтә табылғандан һуң, башҡорттар тураһында Ибн Фадландың үҙ әҫәрендә булған мәғлүмәт Хамауи килтергәнгә ҡарағанда байтаҡ тулыраҡ булыуы асыҡланды[37]. Ибн Фадлан кәтиб булып хеҙмәт иткән ғәрәп илселеге һәм уларға ҡушылған сауҙа каруаны Хорезмда алынған ғәскәрҙәр һанында 922 йылдың яҙында Үстйорттоң Чимы аша хәҙерге Урал виләйәтендәге Уғыҙ хәрби башлыҡтарының урҙаһына килгән. Унда бер ни тиклем ваҡыт булғандан һуң, юлдарын дауам итеп, Ягынды (хәҙерге Явинди) йылғаһына еткәс, каруанды аръяҡҡа турһыҡтар өҫтәндә абайлап ҡына сығарыр алдынан, башҡорттарҙың һөжүменә эләкмәҫ өсөн, һағауылдарҙың бер өлөшөн йылға аша алдан сығарып, һаҡлыҡ саралары күрергә мәжбүр булалар. Һуңыраҡ илселек Чим (Эмба, бегөнгө төрөксәһе Жим) һәм Жайыҡ (Яйыҡ) йылғалары араһындағы бәҙәнәктәрҙең үҙәгенә килгән. Артабан Кинәл, Соһ (Соҡ) һәм Кижлеү йылғаларын кисеп, башҡорт йәйләүҙәренә еткән. Тимәк, Урал тауҙарында йәшәгән башҡорттар көньяҡта Моғажар тауҙарында уғыҙҙарға, Яйыҡта бәҙәнәктәргә һәм көнбайышта Соһ һәм Черимшанда болғарҙарға күрше булған. Илселек Соһ менән Черимшан араһында, йәғни хәҙерге

һамар виләйәтендә йәшәгән башҡорттар янында туҡталған, һәм Ибн Фадлан да шунда был ҡәүемдең ғөреф-ғәҙәттәре хаҡында мәшһүр яҙыуҙарын яҙған. Уның әйтеүенсә, ул замандағы башҡорттар ысын шамансы булған. Автор күргән йолалар әле булһа шамансы булып ҡалған башҡа төркитәрҙең ғөреф-ғәҙәттәрендә беҙҙең заманға тиклем шул уҡ хәлдә һаҡланған. Иң боронғо шамансылар көүек (быны башлыса алтайҙар араһында борон да, бөгөн дә осратырға мөмкин), Ибн Фадланға замандаш башҡорттар ҙа үлгән кешенең әруахын кәүҙәләндереүсе кейеҙ йәки ағас һын яһап, уны "тес" тип атағандар. Быны Ибн Фадлан башҡорттарҙың әруах күсеүенә ышаныуы менән аңлата[38].

Шулай уҡ сәйәхәтсе башҡорттарҙың тотемдары булған хайуан һәм ҡоштарҙы атап сыға, улар башҡорт шәжәрәләренән дә мәғлүм. Ибн Фадлан ун ике тотемды билдәләй, был башҡорттарҙың ун ике ырыу тармағына ғәп килә. Бөрйән ҡәбиләһенең тотемы булараҡ шәжәрәләрҙән мәғлүм булған торна ла Ибн Фадлан тарафынан тотем сифатында иҫкә алына[39]. Уның әйтеүенсә, башҡорттар "төрк ҡәбиләләре араһында иң яуыз, иң кеслә, инсан үлтереүҙе һис бер нәмәгә куймау яғынан иң алда йөрөүсе" булғанлыктан, илселек уларҙан ныҡ курҡҡан. Ибн Фадлан уларҙың һаҡал ҡырыуын телгә ала. Шулай уҡ, башҡа күсмә халыҡтар кеүек, башҡорттарҙың да күлдәк һәм туҡ йәйөндәге бетте теш менән сәйнәп үлтереүен бет ашау ғәҙәте тип аңлатҡан. Башҡорттар шамансы булған хәлдә лә, араларынан бөрөһө, ислам динен ҡабул итеп, илселекка хеҙмәт иткән.

Истаһри ҙа болғарҙарҙан "эске башҡорттарға" ҡаҙар 25 көнлөк юл барлығын һөйләй, ләкин "тышҡы башкорттар" хаҡында һүҙ йөрөтмәй. Болғарҙан 25 көнлөк юл көньяҡ Урал тауҙарындағы бер үҙәк нөктәне күрһәтә булһа кәрәк. Истаһри болғарҙарға буйһонған тип иҫәпләгән башҡорттар, ихтимал, Ибн Фадлан Соһ буйында күргән көнбайыш башҡорттарҙыр. Әбү Хәмит Әл-Андалузи 1135 йылда (һижри буйынса 530 йыл) Иҙел болғарҙарына сәйәхәт иткән саҡта башҡорттарға ла барғанлығын иҫкә ала[40]. Был сәйәхәтсе унда оҙон итеп ҡаҙылған ҡәбөрҙәр күреүен һәм ул заманда ук мосолман булған башҡорттарҙан Анатолияға барып килгән Дауыт ибн Ғәли исемле береһенең Конья тарафында оҙон ҡәбер ҡаҙылыуы хаҡында һөйләүен иҫкә ала.

§4 Иҙриси хеҙмәтендә башҡорттар

Географ Шәриф Иҙриси (үлеме 1162 йыл) әҫәренең V, VI, VII климат һыҙаттарын тасуирлап яҙған бүлегенең 7-сә өлөшөндә башҡорттар хаҡында әле булһа бер кем тарафынан лайыҡлы өйрәнелмәгән тулы мәғлүмәт бирә. Әҫәрҙең V. 7 өлөшөндә ул Иҙел йылғаһының көнсығыш тармағы (йәғни Ағиҙел), "Башҡорт өлкәһенән ағып сыҡҡандан һуң, бәжәнәктәр менән болғарҙар араһынан үтеүен"; V. 8 өлөшөндә лә "Эске башҡорттар" (ал-

башҗирт әл-дағила) мөнәи уғыҙҙар өлкәһен бейек һәм урманлы Маргар тауы айырыуын билдәләй. Бартольд был тауҙы Могажар тауы тип иҫәпләй[41]. VI. 7 өлөшөндә Иҙриси "Тышҡы башҡорт" (әл-башҗирт әл-харижа) өлкәһен тасуирлай. Уның фекеренсә, башҡорт өлкәһе халыҡ аҙ йәшәгән даланан һәм сүллектән ғибәрәт. Ауылдары һәм халҡы бик сәмалы, юлдары бик насар. Эске Башҡортостанда таулы ерҙән сыҡҡан Сукан (бәлки, Яйыҡ)[42] йылғаһынан 8 көнлөк юл алыҫлығында көнсығышта (тимәк, Яйыҡ йылғаһы башҡарында) кескәй Немжан ҡалаһы бар, унда мөнән яҡшы хөкөмдар тип танылған бер династия нәҫелдән-нәҫелгә идара итә. Был ҡаланан 8 көнлөк юл алыҫлығында көнсығышта Аржыҡа (һәр хәлдә Ирәндәк) тауы бар. Унда баҡыр мәғдәнә сығарыу усаҡтары янында 1000-дән ашыу инсан мәшғүл. Был ятҡылыҡтарҙан сығарылған баҡыр Хорезм һәм Шаш (Ташкент) өлкәләренә оҙатыла. Бындағы төлкө һәм ҡондоҙ тиреләре Хәзәр диңгеҙе яғына һәм Дәйләм тарафтарына алып барыла, тауҙарында һәм йылғаларында бик күп ҡиммәтле таштар табыла. Немжан ҡалаһында кәмәләргә ултырып (Яйыҡ Сукан йылғаһы буйлап) Хәзәр диңгеҙе ярына килгәндән һуң, диңгеҙ яры буйлап Иҙел ҡалаһына (Хәзәрҙең пайтәхетенә) килеп була. Немжан ҡалаһынан 8 көнлөк юл алыҫлығындағы Гурхан исемле ҙур һәм төҙөк ҡалаға килергә мөмкин, ул инә Табаристан (Хәзәр) диңгеҙенә ҡойған Иҙел йылғаһының тәңьяғында урынлашҡан. Был йылға буйлап сауҙа кәмәләре йөҙә. Матурлығы һәм төҙөклөгө менән айырылып торған шул ҡалала башҡа төрк өлкәләрендә ише күренмәгән сәнғәт әлгеләре, башлыса әйәр һәм ҡоралдар эшләнә. Бында Аскунья батша хакимлыҡ итә. Шул уҡ Иҙел йылғаһы буйында 8 көнлөк юл алыҫлығында Ҡораҡыя (ихтимал, Ҡараҡая) йылғаһы булыр, ул шул уҡ Иҙел буйындағы Болғарҙан 16 көнлөк юл алыҫлығында юғарыраҡ. Ҡаланың йорттары ағас биналарҙан һәм тирмә өйҙәрҙән (харгаһаґ) ғибәрәт. Болғар халҡы Ҡараҡыя халҡына ҡаршы изге һуғыш алып бара. Эске башҡорт иле инә был Ҡараҡыянан 10 көнлөк юл алыҫлығында төньяҡта урынлашҡан. Эске башҡорт иленең уртаһына тиклем 11 көн алыҫлығындағы юл. Башҡорттар нык ихтыярлы һәм батыр инсандар, өҫ-башҡары болғарҙарҙыҡы кеүек, оҙон ҡартуҡ кейәләр. Әҫәренең VII. 7-се бүлегендә Иҙриси "Башҡорт өлкәһенән бер өлөшө" сифатында Маистра һәм Кастра ҡалалары хаҡында һүҙ йөрөтә, улар Иҙелгә ҡойған бер йылға буйында урынлашҡан булһа кәрәк. Иҙриси был тәңгәлдә, Истаһриҙың Урал башҡорттары менән Дунайҙағы мадьярҙарҙы "башҡорттарҙың ике төркөмө" тип күрһәткән һүҙҙәрен үҙгәртеп, Урал тауҙарында ике "башҡорт ырыуы" йәшәй, тигән мәғәнәлә аңлатып иҫкә алған. Әүлиә Чәләбиҙең һуңыраҡ иҫкә алынасаҡ бер хеҙмәтенән күренеүенсә, "Эске башҡорт иле" хатта XVII быуатта ла буласаҡ, ләкин Истаһри "эске башҡорттарҙың" ҡапма-ҡаршыһы сифатында "тышҡы башҡорттар" тип X быуатта Дунай мадьярҙарын күҙ уңында тота булһа кәрәк[43]. Был тәңгәлдә Иҙриси "Тыш башҡорт" тип Мадьярстандағы, йәки Иҙел йылғаһының юғары ағымында йәшәүсе "Оҡа

мадьярҙары" тип атарға кәрәк булған мадьярҙар[44] илкәһендәге, ҡала һәм ҡасабаларҙы (мәҫәлән, Кастра)[45] Урал тауҙарындағы башҡорт иленә күсереп иҫкә алған булһа кәрәк. XIII быуатта Франция короле тарафынан Монголияға ебәрелгән Рубрук, ғәрәп авторҙары Ибн Фадлан менән Истәхри көүек, башҡорттарҙа ҡала һәм ҡасабалар булыуын иҫкә алмай. Рубрук уларҙы күсмә ҡәүем сифатында тасуирлай. Ибн Фадлан көүек үк, Рубрук та дала башҡорттары илкәһе аша үтә. Башҡорт илкәһендә Иҙриси тарафынан иҫкә алынған ҡала һәм ҡасабаларҙың мәғдән сығарырлыҡ урындары булған тауҙы илкәләрҙә генә барлыҡҡа килгәнлеге күренеп тора. Был төбәктә шуның ише һөнәр һәм баҙар урындарының телəһә ҡайһы ваҡыт барлыҡҡа килеүе ихтимал. Рустар тарафынан XVII һәм XVIII быуаттарҙа төҙөлгән фабрикалар, риүәйәттәрҙән күренеүенсә, бында электән үк булған, аҙаҡ ташландыҡ хәлгә килгән мәғдән эшкәртеү урындарында яңынан ҡоролған. Иҙриси төньяҡ тарафы хаҡындағы мәғлүмәттәрҙе Иртыш буйында йәшәгән кимәктәр хаҡанының улы Жанаҡ исемле береһенән алған. Шулай ҙа Иҙриси тарафынан бик тулы бирелгән был мәғлүмәттәр ҙур һаҡлыҡ менән ҡабул ителергә тейеш. Птолемей әҫәрендәге мәғлүмәттәргә үҙ заманындағы исемдәрҙе һаҡһыҙ йәбештереү ғәҙәте булған был авторҙың[46] Урал һәм Себер тарафтары хаҡында мәғлүмәт биреүсе Жанаҡ ибн Хаҡандың риүәйәттәрен дә Птолемейҙағы исемдәргә йәбештереүе мөмкин. Уның "билдәле сығанаҡтары" ла — һис шөбһәһеҙ уйҙырма. Шулай ҙа Иҙриси көньяҡ Уралдағы һәм Яйыҡ баштарындағы Һөмжандың, көнсығыш Уралдағы Аҡ Иҙел буйында тип күрһәтелгән Ғурхан һом Ҡараҡыя калаларының, Аржыҡа тауының тасуирланышын, Урал тауҙарынан Хорезмға, Шашҡа, Хәзәр буйҙарына һәм Дейлемгә тауар, мәғдән сығарыу, эйәрҙәр һәм ҡорал эшләү хаҡындағы мәғлүмәттәрҙе Жанаҡтанмы йә инһе беҙгә мәғлүм булмаған башҡа бер сығанаҡтанмы алған булһа кәрәк. Һуңғыраҡҡы замандарға тиклем Хорезмға алып киленгән бөҙрә башҡорт илкәһе аҙыҡтары һәм тауарҙары әле Бируниҙа үк "Төрк илкәһенән килтерелгән мал" сифатында иҫкә алына. Шуларҙан Урал тауҙарынан Хорезмға ҡыш көндәрендә унда яратып ашалған "ҡаҡ", йәғни балан емешенән әҙерләнгән пастила[47] һәм саған ағасынан[48] биҙәп, нағышлап эшләнгән табаҡ-көрәшкәләр[49] килеүе хаҡындағы мәғлүмәттәр бик мөһим.

§5 Башҡорттарҙың килеп сығышы

Бөйөк монгол дәүләте ҡоролғандан һуң, Европанан Монголстан ҡағанына илсе сифатында килгән Папа илсеһе Плано Карпини (1243), Уралдың көньяғынан үтеп, башҡорттарҙы баҫжарт исеме менән, ә Франция илсеһе Рубрук (Рубрукуис, 1253)) баскатур исеме менән иҫкә алғандар. Һәр ике юламан башҡорт илкәһен, уларҙың үҙҙәренән алда Иҙел буйына сәйәхәт иткән мадьяр доминикан монахтары һөйләүенә эйәреп, "Бөйөк

Хунгария" ("Magna Hungaria") менән берләштерган. Был иһә Урал башҡорттарының сығышы хаҡында яңылыш фекер барлыҡҡа килеүенә сәбәп була. Монах Юлиан, "Бөйөк Булгария" ("Magna Bulgaria") янындағы мадьярҙар күсеп киткәс, көнсығышта ҡалған мадьярҙар өлкәһенә сәйәхәт итеүен, уларҙың мадьярса һөйләшеүен билдәләй һәм был өлкәне "Бөйөк Венгрия" тип атай[50]. Монахтың был аңлатмаһына ҡарап, Уралдағы башҡорттарҙың XIII быуатҡа тиклем телдәрен онотмаған мадьяр булыуҙары, аҙаҡ төркләшеүҙәре XIII быуаттан һуң булған ваҡиға, тигән фекер тыуҙы[51]. Ләкин мадьяр ғалимы Гуйла Месарош Юлиан сәйәхәтнамәһенең ялған булыуы хаҡындағы фекерҙе әйтте[52]. Әммә был сәйәхәтнамәне хәҡиҡи тип иҫәпләгән тәҡдирҙә лә, төгө монахтарҙың Иҙел булғарҙарынан Урал тауҙарына түгел, булғарҙарға шулай ук якын булған мадьярҙарҙың боронғо ватандарынан береһе Ока мадьяр өлкәһенә (русса Мещера) барып сығыуы бик ихтимал[53]. Һәр хәлдә, башҡорттарҙың милади буйынса VII быуатта Тиелле-Төлөс төркөменә ҡараған ҡәбилә булыуы һәм шул нигеҙҙә төрксә һөйләшеүе — иҫбат ителгән хәҡиҡәт.

Әбү-л Ғази хан яҙғанса, Сыңғыҙ улы Джучи хан тарафынан еңелеп, ҡыуып ебәрелгән ҡыпсаҡтар башҡорт ерҙәренә ҡасып киткәнлектән, иштәк, йәғни башҡорттарҙың күпселеге ҡыпсаҡтарҙан ғибәрәт була[54]. Был сығанаҡ беҙҙең өсөн башҡорт өлкәһендә ҡыпсаҡтарҙың күплеген раҫлауы менән мөһим. Ғәрәп авторҙарының башҡорттарҙы кимәктәргә яҡын төрк ҡәбиләһе, хатта кимәктәрҙең бер тармағы итеп күрһәтеүҙәре кеүек юғарыла иҫкә алынған сығанаҡтар ҙа ҡиммәтле.-1075 йылда яҙған аҫәрендә Мәхмүт Ҡашғари, башҡорттарҙың һөйләше төрксәнең йемәк (йәғни кимәк-ҡыпсаҡ) һөйләше лә инған тел төркөменә ҡарай, тип иҫәпләй[55]. Шәмсетдин Демашки (үлеме 1327 йыл) башҡорттарҙы, ҡыпсаҡ ырыуына инә, тип иҫәпләй[56]. Алда аңлатыуыбыҙға ярашлы рәүештә, бөгөнгө көндә башҡорттарҙың иң күп һанлы ҡәбиләһе — ҡыпсаҡтар һәм сығышы ҡаңлыларҙан булған үҫәргәндәр.

Мадьяр монахтарының урал башҡорттары тураһындағы мәғлүмәттәре нигеҙһеҙ булһа ла[57], башҡорттар менән мадьярҙарҙың Иҙелдең көнбайышында көн иткән заманда аралашып йәшәүҙәре, башҡорттарҙың мадьярға ҡушылыуы һөм, киреһенсә, башҡорттар араһына мадьярҙарҙың килеп инеүе бик мөмкин. X быуатта мадьярҙар өҫтөнән хакимлыҡ иткән төрк ҡәбиләләренән бишәүһенең исеме Византия сығанаҡтарында Коиртоюрматон тип аталған һәм был ҡәлимә Корт һәм Дюрматы тип уҡыла. Был һуңғы ҡәлимә башҡорт ҡәбиләһе Юрматы исемена тап килә. Алтынсы ҡәбиләнең исеме лә Йенех тип уҡыла һәм башҡорт ҡәбиләһе Йәнәй исеменә тура килә[58] һәм мәсьәләгә тамам асыҡлыҡ индерә.

§6 Мадьярстандағы башҡорттар

Мажгар һәм Башҡар атамалары бер-береһенә оҡшағанлыҡтан, улар, X быуат ғәрәптәрендәге кеүек үк, монголдар дәүерендәге авторҙар тарафынан да буталды. Быға Дунай мадьярҙары араһында X быуатта ғына түгел, унан һуңыраҡ та бер төркөм башҡорттар йәшәүе сәбәп булды. Башҡорттар хатта исламиәтте ҡабул иткәндән һуң да, төрлө шарттар арҡаһында, Уралдағы ватандарынан айырылып, Мадьярстанға килеп ерләшә. Был хаҡта Әбү Хәмит әл-Андалузи мәғлүмәт бирә[59]. Уның ике әҫәре бар: береһе — "Туһфат әл-әлбәб" үткән быуаттан бирле мәғлүм, Дорн һәм Фраэн тарафынан тикшерелгән. Уны Габриэль Ферранд 1924 йылда Парижда нәшер итте[60]. "Әл-Му'риб ән ба'д-и агаиб-и'л -Магриб" исемле икенсеһе күптән түгел табылды, һәм уны доктор К. Дублер 1954 йылда Мадридта баҫып сығарҙы, ә 1955 йылда был әҫәр доктор Й.Хрбек тарафынан өйрәнелде[61]. Әҫәрҙең тағы бер нөсхәһе 1957 йылда Америкала Принстон университеты китапханаһында табылды. Быныһында Мадьярстандағы башҡорттар хаҡында әүәлге нөсхәһендә булмаған кимәтле мәғлүмәттәр бар. Ул Дунай башҡорттарына 1150—1155 йылдар араһында сәйәхәт иткән. Улар мосолман булған, хатта Әбү Хәмиттең Хәмит исемле улы был башҡорт бәйҙәренең бер ҡыҙы менән өйләнгән. Уның әйтеүенә ҡарағанда был Дунай башҡорттары Мадъяр батшаһына буйһоноп, гүйә уларҙың һәр береһе Исфахан йәки Бағдад ҙурлығындағы һәм бай 78 ҡалалары бар имеш. Был арттырылған иҫәпкә мосолман башҡорттар менән бергә мосолман булмаған мадъярҙар ҙа ингән булһа кәрәк. Әбү Хәмит Мадьярстан башҡорттары араһында байтаҡ йылдар йәшәй, ике улы башҡорт ҡыҙҙарына өйләнә, һәм уларҙан ейәндәре була. Ул 1158 йылда "Гур Керман" тип атаған Киевҡа, унан көрше Волгалағы "Саҡсын" ҡалаһына, унан Хорезм юлы менән Бағдадҡа һәм Һиҙазға килгән, хаж ҡылған, 1160 йылда Анатолияләғы Конья аша ҡабат Мадьярстанға ғаиләһе янына әйләнеп ҡайтҡан. Конья янында ул Дәүт ибн Али исемле бер башҡортто күреп һөйләшкән. Мадьярстандағы мосолман башҡорттар араһынан бәҙәү заттарҙың ислам ғилемдәрен өйрәнеү өсөн Халеб ҡалаһы мәҙрәсәһенә киләүҙәрен Якут әл-Хамауи ҙа иҫкә ала. Әбү Хәмит төп мадьярҙарҙы ла башҡорт тип таныта һәм королен "башҡорт падишаһы" тип атай. Телдәре төрксә булған башҡорттарҙан исламиәттә ҡабул итмәгәндәре лә булған һәм улар тәре йөрөтөүселәр походтарында христиан мадьярҙар менән берлектә ҡатнашҡан. Мосолман башҡорттар иһә мадьярҙарҙың мосолмандарға ҡаршы яуҙарына ҡушылмаған, бары тик христиан дошмандар менән булған һуғыштарҙа ғына ҡатнашҡан. Мадьярстандағы мосолман күскенселәр араһында мосолман хорезмлылар ҙа булған. Бер-береһенә яҡын булған башҡорт һәм хорезмлылар хәнәфи мәҙһәбенә (йүнәлешенә) ҡараған. Киевтағы меңәрләп иҫәпләнгән бәжәнәк (Бечне) төрктәр араһында ла

исламиәт таралған. Әммә улар мәғрибтәге остаздарынан өйрәнгән "мәғриби", йәғни "мәлики", мәзһәбенә караған. Мысыр авторҙары тәре йөретөүселәрҙең Франция короле Луи IX етәкселегендә Тунис һәм Ахаяға (1269—70 йылдар) яһаған бәйек походынан христиан башҡорттарҙың ғәйрәте һәм батырлығы тураһында һөйләйҙәр. Ошо хаҡта мәғлүмәт биреүсе Ҡаратай Хазинадар христиан башҡорттарҙың барыһы ла төрксә һөйләшеүен, тәре йөрөтөүселәр араһында иң яуыз һәм уҫал булыуын, үҙҙәренең етди дәүләт тәшкиләте юҡлығын, бай сауҙагәр венециандар ҡаршыһында фәҡир, әммә аяуһыҙ һуғышсанлығы менән танылған милләт булыуҙары арҡаһында, ҡайһы падишаһҡа буйһонһалар, шул падишаһтың еңеү ҡаҙанғанлығын, изге ер өсөн үлемде донъяла йәшәүгә ҡарағанда хәйерле һәм сауаплы күреүҙәрен аңлата[62].

Луи IX походтарында мадьярҙарҙың ҡатнашлыҡ итеүе Европа мадьяр сығанаҡтарынан да билдәле[63]. Унда иҫкә алынған христиан башҡорттар, мадьярҙар хакимлығы аҫтында булыуға ҡарамаҫтан, төрксәне онотмаған. Башҡорт исеме ғөмүмән мадьяр мәғәнәһендә ҡулланылғанлыҡтан, Ҡаратай Хазинадар тарафынан һүҙ алып барылған башҡорттарҙың башҡорт булыуы ла, мадьяр булыуы ла мөмкин. Ибн Сәйет әл-Мәғриби (үлеме 1274 йыл) Дунай кенсығышындағы мадьярҙарҙы һунгар исеме менән атай һәм уларҙы башлыса был йылғаның кеньяғында ерләшкән мосолман башҡорттар менән ҡәрҙәш ҡәүем тип иҫәпләй. Һунгарҙар пайтәхетенең исемен Тртбуа йә инә Трбтуа тип атай. Мосолман башҡорттарҙың баш ҡалаһы исеме инә Карт тип яҙылған. Кран тип уҡырға кәрәктер. Ибн Сәйет билдәләүенсә, уларҙы бер төркмән фәҡихы (дин ғалимы) мосолманлыҡҡа йәлендәргән[64]. Әбү Ғәбәйҙулла әл-Бәкри Мадьярстанда йәшәгән бәжәнәктәрҙең 12 меңенең һижри буйынса 400-сә, миләди буйынса 1009—1010 йылдарҙа әсир төшкән бер мосолман ғалимы тәьҫиреңдә мосолманлыҡ ҡабул итеүҙәре, әммә мәжүси бәжәнәктәрҙең күпсөлекте төшкил итеүе, ә был мосолман бәжәнәктәрҙе әл-Хавалис тип атауҙары тураһында һөйләй[65]. Йәғни Мадьярстанда мосолман булғандар яңғыҙ башҡорттар ғына түгел, бәжәнәктәр араһында ла мосолмандар булған. Хавалис һүҙе Хорезм тигәндә аңлатҡанға күрә[66], бында төп хорезмлыларҙың да йәшәүе мөмкин[67].

§7 Башҡорттарҙа исламиәттең таралыуы

Башҡорттарҙа исламиәтте бер төркмән фәҡихы таратыуы хаҡындағы мәғлүмәттең Дунайҙа түгел, Уралда булған хәлде күрһәтеүе ихтимал. Якут әл-Хамауи Мадьярстандағы мосолман башҡорттарҙан Халебҡа уҡырға килгән бөрәү менән һөйләшеүе хаҡында яҙа. Был башҡорттоң әйтеүенә ҡарағанда, Мадьярстандағы башҡорттарҙың барыһы ла хәнәфи мәзһәбенә ҡарай, имеш. Уларҙы мосолманлыҡҡа бик борон заманда Болғар мәмләкәттәренән килгән ете кеше өйрәткән. Был риүәйәтте ул атай-

олатайҙарынан ишеткән. Тимәк, улар исламиәтте Уралдағы Башҡортостанда булған сәкта үк ҡабул иткән. Берәүҙәре — Болғар мәмләкәттәренән килгән ете кеше, ә бөтән өлөшө төркмән фәкихы тарафынан мосолманлыҡҡа йәлеп ителгән. Төркмән тип Сырдарья буйында йәшәгән уғыҙҙар күҙ уңында тотола булһа кәрәк. Төркмән араһында исламиәт таратҡан миссионерҙарҙың күбеһе, шул иҫәптән Йәсәүи шәйехтәре, шунан сыҡҡан. Якут әл-Хамауи күргән башҡорт Дунай башҡорттарының 30-ға тиклем ҡәрйә тәшкил итеп йәшәүен, уларҙың һәр береһө кала хәтле ҙур булыуын, тик Мадьяр падишаһтарының, башҡорттарҙың күтәрелешенән ҡурҡып, ҡәлғә төҙөргә рөхсәт бирмәүен һөйләгән. Телдәре лә инде төрксә түгел, европаса (йәғни мадьярса) булып бөткән, ҡиәфәттәре лә европаса, имеш, һәм улар, ғәскәр сифатында мадьяр короле хеҙмәтендә булып, мадьярҙар менән берлектә мосолман булмаған ҡәүемдәргә ҡаршы һуғыштарҙа ҡатнашҡан; һаҡалдарын ҡыралар, имеш, бәҙәләре, ислам ғилемдәрен өйрәнеп фәких булыу өсөн, Халебҡа килә икән[68]. Зәкәриә Казвини ҙа (үлеме 1283 йыл) бер башҡорт фәкихын күргән. Ул да башҡорттарҙы күпсөлеге христиан, әммә араларында ханәфи мәҙһәбендәге мосолмандар ҙа булған ҙур бер милләт сифатында һүрәтләй һәм уларҙың христиандарға ҡаршы һуғыштарҙа ғына ҡатнашыуын билдәләй. Башҡорт исемө менән мадьярҙарҙы һәм ундағы мосолман башҡорт, бәжәнәктәрҙе атай һәм башҡорттарҙы сатырҙарҙа (йәғни тирмә өйҙәрҙә) йәшәгән, ҡалалары булмаған бер милләт сифатында тасуирлай. Был осраҡта һүҙ Урал башҡорттары хаҡында бара булһа кәрәк. Сөнки Зәкәриә Казвини заманында Мадьярстандағы мадьяр һәм башҡорттар сатырҙарҙа түгел, ауыл, ҡалаларҙа ғүмер итә. Ләкин был авторҙың сатырҙарҙа йәшәгән башҡорттар хаҡындағы мәғлүмәте Уралдағы башҡорттарға ла, Дунай башҡорттарына ла ҡарарға мөмкин: "Башҡорт халҡы тирмә өйҙәрҙә (һергаһ) йәшәй. Ҡалалары юҡ. Аймаҡтарҙың шәфҡәтле етәкселәренең икталары (ер биләү танытмалары) бар. Күп ваҡыт араларында икталар арҡаһында бәрелеш барлыҡҡа килә. Башҡорттарҙың падишаһы был низағтарҙы туҡтатыу уйы менән, икталарҙы тартып алып, уларға (ғәскәр хеҙмәте өсөн) хазинанан түләү тәғәйенләгән. Татарҙар килгәндә, башҡорт падишаһы уларға ҡаршы торорға әҙерләнгән. Башҡорттарҙың хәрби етәкселәре "беҙгә икталарыбыҙҙы кире бирмәһәң, һуғышмайбыҙ" тигәндәр. Падишаһ инә: "Мин хәҙер уларҙы һеҙгә бирмәйем, һуңынан үҙегеҙгә һәм балаларығыҙға тапшырырмын", — тигән. Бынан аҙаҡ башҡорттар таралышҡан һәм татар ҡылысы ла уларҙы бер ни ниндәй ҡаршылыҡһыҙ ҡырған[69]. Бату хан идараһындағы монголдар Мадьярстанға ингән ваҡытта Мадьяр короле Бела IV-кә буйһонған мадьяр хәрби етәкселәре араһында ла шундай үк низағтар була[70]. Икталарын алып, урынына хаҡ түләү мәсьәләһе, татарҙарҙың Мадьярстанға һөжүме ваҡытында сатырҙарҙа йәшәгән башҡорттарҙың икталары хаҡындағы

мәғлүмәт Урал башҡорттарына ҡарай булһа кәрәк, сөнки мадьярҙар һәм улар араһында мадьярлашҡан мосолман башҡорттар өсөн XIII быуатта сатырҙа йәшәү мөмкин булмаҫ ине. Мадьяр сығанағында ла бындай мәғлүмәт һаҡланмауы хаҡында әйтелә.

§8 Монгол дәүерендә башҡорттар

Монгол яуҙары дәүеренә ҡараған ислам сығанаҡтарында, мадьярҙар ҙа башҡорт исеме аҫтында иҫкә алынып, буталыш барлыҡҡа килгән[71]. Урал башҡорттары монгол хөкөмдарҙарына бик иртә итәғәт иткәндәр. Монголдарҙың "Йәшерен тарих"ына ҡарағанда, Урал башҡорттары Сыңғыҙҙың беренсе баҫып алыу хәрәкәтенә үк, 1207 йылда, Джучи ханға буйһонғандар, һәм был хәл "Телес" исемле бер көүемдең, йәғни алтайҙарға күрше йәшәгән көүемдең, итәғәте рәүешле телгә алына[72]. Шуға күрә башҡорттарҙың монгол хандарына ҡаршы һуғыш алып барыуы хаҡында һүҙ юҡ, уларға үҙ ихтыярҙары менән буйһонғандар, тип уйларға ниндәй бар. Бату хан заманында һуғыша-һуғыша буйһонған башҡорттар хаҡындағы мәғлүмәттәр[73] Дунай мадьярҙарына ҡарай, тип уйларға кәрәк[74]. Фәҡәт Рәшидитдин тарихында, был авторҙың Европалағы фекерҙәштәренең тырышлығы арҡаһында барлыҡҡа килтерелгән франктар тарихына бағышланған өлөшөндә генә, Мадьярстанда ла татарҙарға ҡаршы һуғышҡан көүемдәр сифатында башҡорттар, мадьяр һәм сасан (йәғни саксондар) айырым-айырым көүемдәр итеп иҫкә алынған һәм ул мәмләкәт Мадьярстан тип аталған[75]. Йәғни Мадьярстанда монголдарға, Бату ханға ҡаршы мадьярҙар менән берлектә Дунайҙағы мосолман башҡорттар ҙа һуғышҡан. XIII быуаттың һуңғы яртыһында мадьяр королдәре, Дунай башҡорттарының диндәрен ҡыҫыу сәйәсәте үткәреп, даими эҙәрләкләүҙәр һөҙөмтәһендә улар христиан мадьярҙарға ҡушылып, тамам юғалғандар.

§9 Монголдар хеҙмәтендәге һәм Мысырҙағы башҡорттар

Урал башҡорттары монголдар заманында, Алтын Урҙа хандарына ғәскәр сифатында хеҙмәт иткән саҡтарында, күптән мосолман булғандар. Ләкин араларында шаманиҙары ла осраған булһа кәрәк.

XV быуатта Шейбан улдарынан мәшһүр Әбелхәйер ханға буйһонған Жығыҙ һәм Жал баһадир исемле башҡорт әмирҙәре бөйөк бейҙәр иҫәбендә иҫкә алына[76].

Күренекле һәм мөхтәбәр башҡорт әмирҙәре Иранда илһаниҙар хеҙмәтендә лә була. Шуларҙың береһе башҡорт генералы Ғазан хан 1299 йылда Анатолияға Сүлемиш күтәрелешен баҫтырыу өсөн барған Котлоғшаһ нойан һәм Чобан нойан янында өсөнсө бөйөк әмир сифатында иҫкә

алына[77]. Шулай уҡ Олжайту хан заманында Сыраҡан Башҡурт исемле бер күренекле башҡорт генералы телгә алына, уның хаҡында "улустан килгән" тип әйтелә[78]. Йәғни Джучи улусынан килгән тигән мәғәнәлә була. Башҡорттарҙың бер өлөше ҡыпсаҡтар менән бергә Мысырҙа һәм Сирияла мәмлүктәр сифатында хеҙмәт иткәндәр, һәм араларынан күренекле дәүләт эшмәкәрҙәре сыҡҡан. Шуларҙан айырыуса Насретдин әл-Насыри әл-Башҡурди, Сәнжәр әб-Рүкны әл-Башҡурди, Алаитдин Башҡурд әл-Насыри, Филметдин әл-Башҡурди Беркундарҙың бейек әмир булыуҙары, йәнә Сарын әл-дин әл-Башҡурди тарихи сығанаҡтарҙа күп: иҫкә алына. Араларынан Насретдин әл-Насыри ғәрәлсә гүзәл шиғырҙар һөйләгән ғалим әмир булған. 1322 йылдың 3 мартында Дамаскта донъя ҡуйған[79]. Мәмлүктәрҙең бейек падишаһы Кыратай Хазинадар Филметдин әл-Башҡурдиҙы ғәйәт аҡыллы дәүләт кешеһе, ғалим һәм әхләҡи йәһәттән өлгө булырлыҡ шәхес тип баһалай[80]. Филметдин Сәнжәр әл-Башҡурди — уның замандашы[81]. Филметдин Башҡурд әл-Насыри — мысырҙарҙың илһаниҙарға ҡаршы һуғышы ваҡытында 1303 йылда вафат булған бейек әмир[82].

§10 Башҡорт иленда хандар

Монголдар заманында Башкурт иле йә иһә Ибир-Сибир тип аталған Көнбайыш Себерҙең Сулман (Кама) йылғаһы буйында Джучи улдарынан Шейбандың вафаты хаҡында ҡиссалар булған. Был өлкәләрҙә Тура ере, ә хөкөмдарҙарын Тура хандары тип йөрөткәндәр[83]. Улар бында мәмләкәттәрен рустар килеп баҫып алғанға тиклем хакимлыҡ иткәндәр. Ләкин шул уҡ ваҡытта алтын Урҙаның бейек хандары, ҡыш айҙарын Сарай һәм Сарайсыҡ ҡалаларында йәшәп, йәй айҙарын күбеһенсә Урал тауҙарында үҙғарғандар. Мысыр авторы Ибн Фадлаллаһ әл-Ғүмәри (үлеме 1348 йыл) әйтеүенә ҡарағанда, "ҡышын Сарайҙа, йәй айҙарын, Турән (йәғни Тура) хандары кеүек, Арҡтаҷ йәки Ураҡ-Үректә үткәрәләр"[84]. Үтәмеш Хажи әйтеүенсә, Тура тигәне Көнбайыш Себер һәм Башҡортостанда ултыраҡ хәлгә күскән манғыттарҙың ауыл һәм ҡасабалары тигән һүҙ[85]. Тура хандарының Көнбайыш Себерҙә ҡалалары булһа ла, төп үҙәктәре Башҡортостанда, Өфө тирәһендә, айырыуса хеҙерге Шишмә станцияһы һәм Тирмә ауылы янындағы "Хан урҙаһы"нда, йәки "Тура хан төрбәһе", Стәрлетамаҡ янындағы "Торатау" һәм Хажи Мәсете янындағы "Хан түбәһе" иҫәпләнгән[86]. Ибн Фадлаллаһ әл-Ғүмәриҙең "Себер ҡалалары башҡортҡа буйһона" тип яҙыуы ла иғтибарға лайыҡлы[87]. Шул уҡ авторҙың раҫлауынса, Себер һәм Сулман өлкәһе бик һыуыҡ, алты ай ҡар аҫтында була, был сакта уларҙың тауҙарын, йорттарын, ҡалаларын ҡар ҡаплай. Ибн Фадлаллаһта бирелгән мәғлүмәт буйынса, Хорезмға якын Манғышлыҡ ярым утрауында йәшәгән төрктәр ҙә Буржан нәҫеленә ҡараған бер нисә ҡәбиләнән ғибәрәт икән[88]. Әгәр ҙә был Буржан һүҙе яңылыш яҙылмайынса, көньяҡ

башҡорттарҙың иң ҙур ҡәбиләһе булған Бөрйәндәр тигәнде аңлатһа, башҡорттарҙың бер өлөшө — Пермь тарафында, ә башҡа бер мөһим өлөшөнөң бик алыҫ көньяҡта, Маңғышлаҡта йәшәүен раҫлай. Бөрйән башҡорттары беҙ унда йәшәгән заманда ла боронғо Хорезм культураһына иң тоғро ҡалған бер ҡәбилә ине. Туйҙа Хорезм ысулында эшләнгән аҡһыл һары тиренән тегелгән тун һәҙиә ителә ине; ирҙәр һаҡалдарын эйәк аҫтында ғына ҡалдырып, эйәк өҫтән ҡырып, хәс тә Хорезм халҡындағы һәм Арал Хәзәр араһындағы уғыҙҙар ҡиәфәтендә йөрөй торғайны[89].

§11 Тура Шейбан хандары

Башҡорт ырыуҙары менән идара иткән Шейбан улдарына Көнбайыш Себер һәм Сулман буйынан тыш булғарҙар менән Алатыр тарафтары ла буйһонор була. Шейбан улы Джучи Буҡанан һуң Бадаҡул, унан һуң Миң Тимер (йәки Мәлик Тимер) хандарҙың шәжәрәләрендә барыһы ла Шейбан улының инсәһе* менән идара итеүселәр сифатында иҫкә алына. Миң Тимерҙән һуң Алтын Урҙа тарихында фитрәт** дәүерө башланғанлыҡтан, айырым шаһзадәләр инсәһендәге илдәр үҙ аллы ханлыҡҡа әүерәлә башлай. Миң Тимерҙең Булат исемле улынан тыуған Фәрғәншаһ солтан нәҫеле һуңынан Хиуала, Ибраһим Оғул исемле улы нәҫеленән Әбелхәйер хан һәм уның ейәндәре Мәүреннаһрҙа идара итеп, үзбәк хандары династияһын бөрлыккә килтергәндәр. Миң Тимерҙең Илбәк исемле улы, Илбәктең Ҡанбай исемле улы башҡорт тарафында ханлыҡ иткән, ә Илбәктең Әли бай атлы улы Булғар һәм Ҡазан яғында ханлыҡ иткән. Ҡанбай Туҡтамыш хандың замандашы булып, хакимдарлыҡ иткән сағында Башҡортостандың Күгәҙә буйын үҙенең мәркәзәнә әүерелдереүе мәғлүм. Унан бәғзе тәңкә аҡсалар ҙа ҡалған. Ҡанбай улы Мәхмүдәк Хужа, шул уҡ Миң Тимерҙең Бекконды исемле улының улы Фәли һәм был Фәлиҙең улы Хажи Мөхәммәт хан кеүек үк, Башҡорт һәм Тура виләйәттәрендә хан булған. Иҫкә алынған Хажи Мөхәммәт хандың улы Мәхмүдәк хан барлыҡ Тура һәм башҡорт илдәренең кеүәтле ханы булараҡ танылған. Уның улдарынан 1499 йылда вафат булған Ибәк хан (Ибраһим) да, Тура ханлығы менән ҡәнәғәт булмайынса, дөйөм Алтын Урҙа эштәрендә ҡатнашҡан. Уның көрҙәшө Мамыҡтың иһә бер ваҡыт Ҡазан эштәрендә ҡыҫылышы була. Ибәктән һуң унын улы Мортаза хан XVI быуаттың беренсе яртыһында хакимдарлыҡ итә, ә улы Күсем хан 1563—1598 йылдарҙа Көнбайыш Себер һәм башҡорт иленең ханы була. Ләкин ул заманда башҡорт иленең Урал тирәһе көнбайышындағы өлөшөндә нуғай мырҙаларының идараһы көслерәк була. 1577 йылда рус казагы Ермак

*Инсе — көмгәлөр тәғәйенләнгән милек, мал, байлыҡ.("Был атты һиңә инсемәйем, балам".— Ә.Ю.)

**Фитрәт — батшалар алмашынған бөлә дәүер.

Күсем ҡулындағы Себер ҡалаларын баҫып ала. Күсемдән һуң уның улдары Ғәли хан, Ишем солтан башҡорт илһеҙ урта һәм көнсығыш өлөштәрендә рус хакимиәтенең өҫтөнлөк алыуына ҡаршы көрәшә. Ишем солтандың улдарынан Абылай солтан (үлеме 1635 йыл) һәм уның туғаны Абуғә солтан (1659 йылда ла иҫән булыуы мәғлүм) үҙ хакимиәтен нығытыу маҡсатында рустарға ҡаршы өҙлөкһеҙ һуғыш алып бара.

§12 Төмән бейҙәре һәм Нуғай мырҙалары

XIV быуаттың өсөнсө сирегенән башлап, Джучи улусының башҡа өлөштәрендәге көүек үк, Тура һәм башҡорт өлкәһендә лә мәмләкәт менән идара итеү хандар ҡул аҫтындағы төмән бейҙәре ҡарамағына күсә башлай. Улар башҡорт ырыу бейҙәренән тыш нәғәҙ (асыл) хандар менән бергә килгән монгол ырыуҙары һәм шул ырыуҙарҙан ойошторолған төмәндәрҙең бейҙәре араһынан ҡалҡып сыға. Иҫкә алынған Ҡанбай заманында дүрмән әширәте бик билдәле була[90]. Ҡанбай улы Мәхмүдек Хужа хан заманында хуҡрат һәм салжавут төмән бейҙәре мәшһүрлөк ҡаҙанә Үтәмеш Хажи Мәхмүдек хаҡында: "Ул көүәтле һәм танылған хан булды. Тура иле әширәттәре менән хуҡрат һәм салжавут төмәндәренә ҡаршы һуғышты, уларҙы еңеп, мәмләкәтте үҙенә буйһондора алды", — тиген[91]. Шулай Күсем ханда салжавут төмәненең бейе Тайбуғаның улы Йәҙегәр мырҙа менән һуғышты. Лөкин иң көүәтлеләре манғыт ырыуы төмәндәре инә. Манғыттарҙан Нуретдин бей (Нурадын), атаһы Манғыт Әбүғә бей (Туҡтамыш хандың нәҫеле) менән Илек йылғаһында булған ҙур һуғышта еңелгәндән һуң, "диван башлығы Ҡатай Ғәли бей" менән бергә Башҡортостанға килә, ошонда йәшәп вафат була[92]. Диван бәйе, алда аңлатҡаныбыҙса, бәйек вәзир тигән һүҙ. Нуретдиндың бәйек диван бейе — Ҡатай ырыуы әширәтенән. Был ҡәбилә Башҡортостандың хәҙерге Тамъян-Ҡатай кантонында ла, Арғаяш кантонында ла мөһим әширәт иҫәбендә. Нуретдин бей башҡорттар араһында Мораҙым исемә менән билдәле, уның хаҡындағы тарихи шиғырҙар һәм уға бағышланған көйҙәр халыҡ араһында әле лә йәшәп килә[93]. Иҫкә алынған Шейбан хандарынан Хажи Мөхәммәт хан ибн Ғәли хаҡында Үтәмеш Хажи былай ти: "Ул бөтән башҡорт, алатыр, мукшы һәм шәһре Болғар тарафындағы , йәнә Тура ҡалаһы исеме аҫтындағы мәшһүр манғыт ҡәриәләрен баҫып алып, был виләйәттәрҙә оло падишаһ булған[94]. Ул заманда Тура һәм башҡорт илендә манғыттар (нуғайҙар) ауылдарҙа ерләшкән. Башҡорт дастанында иҫкә алынған, башлыса көнсығыш һәм урта Башҡортостанда Байыҡ, Мача, Иҫкин, Бүҙәк һәм башҡа ерҙәрҙә татарса һөйләшкән, ә башҡорт улустарында (мәҫәлән, Бөрйән, Үҫәргән һәм Юрматыла) башҡортса һөйләшкән нуғай һәм төмән ауылдары ошо ултырак манғыттар булһа кәрәк. Был ултырак нуғай ырыуҙары нуғай-манғыт мырҙаларының таянысы булған. Нуғай бейҙәре

һуңғы Шейбан хандары заманында киң хакимлык итә. Иҫкә алынған Нуретдин мырҙаның ейәне Муса мырҙа һәм уның улдары Шихмамай, Исмәғил һәм Исмәғилдең улдары Урус менән Тинәхмәт, Тинәхмәттең улы Иштирәк мырҙалар Башкортостанда һәм бөтә Яйык буйында хөкөм һөргән нуғай мырҙалары буларак мәшһүр.

Муса бейҙең улы Мамай мырҙа атаһының йәйҙе Башкортостан уртаһында Ак Иҙел буйында Йерәмән (йәки Ирәмәл) тауҙары тирәһендә һәм Яйык башы Кара урман тип аталған ерҙәрҙә үткәреүен, ҡышты иһә Яйык тамағында (Хәзәр буйында) Өйшәк һәм Биштамак исемле ерҙәрҙә уҙғарыуын шиғыр менән аңлаткан:

Эдил башы Эремен тау
Менин атам Мусанын
Эли конған ери или
Яйык башы Кара орман
Менин атам Мусаның
Яз яйлаған ери иди
Кызыл Өйшәк, Бөштамак
Менин атам Мусаның
Кыш кышлаған ери иди[95].

Бында иҫкә алынған Эремен, йәки Ирәмәл — Урал тауҙарының бейек түбәһе, Ак Иҙел (русса Белая) йылғаһының башы. Кара урман йәйләүҙәре лә Яйык башында. Өйшәк-бөгенгә Гурьев ҡалаһы урыны. Биштамак иһә — шул яҡта Яйык буйындағы бер түбә[96]. Шихмамай (Шыҡмамай) мырҙа хаҡында Бөрйән башҡорттары араһында яҙылыу "шәжәрә" риүәйәттәре бар, ул хаҡта әле алда һүҙ булыр. Кышты Яйыҡтың ҡойған урынында, йәйҙе Яйык һәм Ак Иҙелдең юғары тарафтарында йәшәү йолаһын тоткан нуғай мырҙалары башҡорттарҙың "Дүртюл башҡорттары" тип аталған үҙәгендә хөкөмдарлыҡ иткән. Быларҙы алда аңлатырбыҙ, ил дүрт юлға: Нуғай, Себер, Казан һәм Уса юлдарына бүленә. XVII быуаттың башына ҡәҙәр нуғай мырҙаларынан исеме иҫкә алынған Муса мырҙаның улдары Сайдак мырҙа (1540 йылға тиклем), Шихмамай (1540—48), Йософ мырҙа (1548—1555), Исмәғил мырҙа (1555—1563), һуңынан Исмәғилдең улы Тинәхмәт мырҙа (1563—1580), Тинәхмәттең улы Орәмбәт мырҙа (1580—1601) билдәләләр. Был мырҙалар шул тиклем абруй ҡаҙана ки, Тура, Казан, Әстрхан, Ҡаҙақ һәм Шейбан хандары уларҙың ҡыҙҙарына өйләнгәндәренә бик ғорурланып була. Тура һәм Башҡорт иле ханы Күсем хан да Тинәхмәттең кейәүе булыу бәхетенә ирешә. Орәмбәт бей заманында Башкортостандың көньяҡ-көнсығыш һәм көньяҡ өлөшөндә Исмәғил мырҙаның улы Урус мырҙа хакимдарлык итә. Ханлык үҙәге Уй һәм Тубыл йылғалары араһында була һәм ул Күсем ханға рустарға ҡаршы көрәштә ярҙам күрһәтә. Урус мырҙа заманында урта Башкортостанда Табын ырыуында Буркак мырҙа, Өфөлә Аккилембәт мырҙа, Дим йылғаһы

буйында йәшәгән мең әширәте араһында Ҡаракилембәт мырҙа хөкөм һөргән сағта, был мырҙалар араһында низағтар булыуы һәм нуғайҙарҙың ҙур бер өлөшө, ыҙғыш-талаш һәм аслыҡ һөҙөмтәһендә боҙолоуҙан, Төньяҡ Кавказға, Кубань тарафтарына күсеп китеүе, улар киткәндән һуң, Ҡаракилембәткә буйһонған илдәрҙә — Бүкәй исемле бер солтандың, Аҡкилембәткә буйһонған илдәрҙә Ҡазанфәр исемле мырҙаның (кенәз) етәкселек итеүе башҡорт шәжәрәләрендә иҫкә алына[97]. Был иһә рус сығанаҡтарында ла дәреҫләнә[98]. Иҫкә алынған Аҡкилембәт — Тинәхмәт мырҙаның, Ҡаракилембәи Ормәмбәт мырҙаның улдары булыуы билдәле, быны Ҡырым сығанаҡтары ла раҫлай[99]. Бүкәй солтан иһә Шейбан улдарынан, йәғни Тура Шейбандарынан булһа кәрәк. Был дәүерҙә нуғай улусы ике ҙур һәләкәт кисергән һәм шуның һөҙөмтәһендә Иҙел көньяғындағы Оло Нуғай улусы тарҡалып, Кубань һәм Ҡырым тарафына күсенгән. Һәләкәттең береһе — 1558 йылда Иҙел буйындағы ҙур аслыҡ. Уның һөҙөмтәһендә Исмәғил мырҙа рус батшаһының ҡул аҫтына инә. Икенсеһе иһә — 1600 йылдағы аслыҡ, низағтар арҡаһында, өҫтәүенә, ул сақта Оло Нуғайҙың һуңғы бейек бейе Ормәмбәт мырҙа ла вафат булғанлыҡтан, нуғай улусының башына килгән һәләкәттең тағы ла артыуы. "Он сан ногай бүлгенде. Ормәмбәт бәк өлгенде", йәғни "бер миллион нуғай һәләк булғанда һәм Ормәмбәт бей үлгән заманда" тип, был һәләкәт нуғай һәм башҡорттар өсөн мөһим бер тарихи вәҡиғә сифатында иҫкә алына[100].

§13 Рустарҙың тәүге баҫып инеүҙәре

1558 йылда Нуғай улусын баштан-аяҡ солғап алған һәләкәттән файҙаланып, Рәсәй нуғай һәм башҡорт улустарын ҡыҫа башланы[101]. 1584 йылда рус казактары, был эскә ҡаршылыҡтарҙан файҙаланып, Яйыҡ йылғаһының тубанге ағымына тиклем етеп, Яицк, йәғни Яйыҡ (хәҙәргә Уральск, төрксәһе Текә) ҡалаһын бина иттеләр. 1586 йылда иһә Канышлы һамар йылғаһының Иҙелгә ҡушылған урынында Һамар ҡалаһын һәм, тағы ла алғарағ китеп, Бөрө (руссаһы Бирск) ҡалаһын нигеҙләнеләр һәм Кариҙел менән Ағиҙел йылғаларының берләшкән ерендә электән барлыҡҡа килгән Өфө (русса Уфа) нығытмаһын баҫып алып, уны рус ҡалаһына (нығытмаһына) әүерелдерҙеләр. Иҫкә алынған 1586 йылға ҡәҙәр Һамар һәм Өфө тарафының барлыҡ башҡорттары менән остяктар, Урус мырҙаға буйһонған, һалымды ла уға түләй инә. Рустар, ошо ҡалаларҙа ерләшеп, тирә-яҡ башҡорттарҙан түләм талап итте. Ошо арҡала Урус мырҙа: "Башҡорт һәм остяктар минең ҡарамағымда, һалымды миңә түләргә тейеш, рус ҡалаһы менән хакимлыҡ итеүселәрҙең үҙҙәренә буйһондорорға тырышыуына ҡаршы аяуһыҙ ҡаршы торасағымын", — тип рус хөкүмәтенә протест белдерҙе[102]. 1572 йылға ҡараған бер рус сығанағында ла Кама йылғаһы буйындағы сирмеш, остяк һәм башҡорттарҙың рус Строгановтарға итәғәт

итеүҙәре билдәләнә, йәғни остяк исеме башҡорт исеме менән бергә иҫкә алына. Һуңғы ваҡытта фин ҡәүемдәренән береһенең атамаһы булған был Иштәк, Истәк һүҙе ҡайһы саҡта төньяҡ башҡорттарҙың, ҡайһы саҡта барлыҡ башҡорттарҙың исеме булып йөрөнө (ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарҙа, Ҡырым төрктәрендә һәм, уларға эйәреп, Осман төрөктәрендә)[103]. Урус мырҙаның рус батшаһына яҙған хатында был исем менән Өфө виләйәтендәге башҡорттарҙан тыш унда йәшәгән типтәрҙәр ҙә аталған булыуы ихтимал.

Исмәғил мырҙа заманында 1557 йылғы аслыҡтан һуң нуғай-маңғыт улусы хәлһеҙләнеүҙән Джучи хан нәҫеле Тукайгимәр улдары булған ҡаҙаҡ хандары ла файҙаланды. Шулар иҫәбенән бөйөк ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ ханы Хаҡназар 1570 йылда Башҡортостандың көньяҡ һәм көньяҡ-көнсығыш улустарын үҙ ҡул аҫтына алды[104]. Әммә Исмәғилдең улы Урус мырҙа Көнбайыш Себер һәм Башҡорт улусында Нуғай хакимиәтен тулыһынса урынлаштырҙы. 1586 йылда, рустар Ағиҙел буйлап Өфө тирәһенә тиклем килгәнгә ҡәҙәр, бөрсә Башҡортостанда нуғай мырҙалары хакимлыҡ ҡылды. Иҫкә алынған йылда руска баш эйгән башҡортар бик аҙ һәм фәкир-фоҡаранан ғибәрәт булып; йорт башынан йылына бер-ике һуҫар тирәһенән торған символик һалым түләй, ә күп ваҡыт хатта уныһын да бирмәй. Борондан, ханлыҡ заманынан үк: ғәскәри синыф булған башҡорттарҙы рустар үҙ ғәскәрҙәренә йәлеп итеү юлына баҫа. Шулай итеп, 1606 йылдарҙа уларҙан бәләкәй генә ғәскәр туплана. Ләкин рус хакимиәтен ҡабул иткән көнбайыш башҡорттар рус идараһынан сыға. 1608 йылда рустар уларҙы яңынан үҙ хакимлығы аҫтына инергә мәжбүр итә[105]. Ләкин рус хакимлығын ҡабул иткән башҡорттар 1629 йылда ни бары 888 йорт тәшкил итә, улар Аҡ Иҙел һәм Кама йылғалары, йәғни рустарҙың һыу юлдары буйында йәшәгән башҡорттарҙан ғына ғибәрәт була. Рус хакимлығын ҡабул иткән башҡорттар иҫәбе 1635 йылда 2217 йортҡа етә, ә дөйөм иҫәбе 14 000 йорт була. Башҡортостандың иң насар һаҡланған өлөшө финдар менән күршә йәшәгән төньяҡ ҡәбиләләре булды.

XVII быуаттың уртаһында рустарҙың көнбайыш Башҡортостанды үҙ ҡул аҫтына күсереү юлындағы ғәйрәттәре байтаҡ көсәйҙе. Нуғайҙарҙың Иҙел йылғаһының көнбайышына күсеүе һәм көнсығыштан ҡалмаҡтар килеүе урта һәм көнбайыш Башҡортостанда нуғай мырҙалары менән Тура солтандарының рустарға ҡаршы алып барған көрәшен аҡрынлап йомшартты. Был иһә рус баҫымы көсәйеүгә сәбәп булды.

§14 Һуңғы Тура солтандарының рус баҫҡынсыларына ҡаршы сығыуы. Ҡалмаҡтар һәм нуғайҙар. Урта Башҡортостандың рус ҡулы аҫтына инеүе

Көнбайыш монголдар тип аталған Ойрат ҡалмаҡтары 1600 йылда Көнбайыш Ҡаҙағстанға күпләп килеп ерләшә башлай. 1618 йылда уларҙың

50 000 йорто Тубыл һәм Ишем йылғаһы үҙәндәрен биләп ала. Бер өлөшө 1630—32 йылдарҙа Иҙел ярҙарына тиклем тарала. Рәйестәре Хоорлук Тубыл һәм Яйыҡта ерләште. Ундағы нуғай ырыуҙары Башҡортостан әсенә үтте. Иҙелдең көнбайышына, Ҡырым тарафына күсеп киткән Тура солтандары нәҫеленә ҡараған Күсем ханым улдары һәм нуғай сығышлы Урус мырҙа улдары, ошо ҡалмаҡтар ярҙамында рустарҙы Тура өлкәһенән ҡыҫырыҡлап сығарырға өмөтләнеп, күп йылдар дауам итәсәк көрәшкә тотондо. Күсем ханым хәләфе* булған улы Ғәли хан 1601—1606 йылдарҙа ҡалмаҡтар ярҙамында, 1608 йылда Урус мырҙа һәм уның улдары менән бергә рустарға ҡаршы һуғышты һәм Өфө ҡалаһына һөжүм итте. Янындағы ғәскәре Шырын һәм Табын ырыуынан ине. Башҡорттарға ҡушылып, уға Өфө татарҙары ла ярҙам итте. Ләкин Урус мырҙа улдарына ҡаршы булған Иштирәк мырҙа Ғәли хандың ниәтен боҙҙо. Тиңәхмәт мырҙаның улы Иштирәк мырҙа Мәскәүҙең юғары хакимиәтен ҡабул иткән һәм батша тарафынан Оло нуғай улусының Оло бейе тип танылған. Ғәли хан Башҡортостандағы, башлыса Өфөләге, рустарҙы ҡыуып сығарыуҙа Иштирәк мырҙанан ярҙам һорай. Ләкин Иштирәк мырҙа уның планҙарын боҙа, хатта уның үҙен талаттыра. Ғәли хан уның янынан ҡайтҡан саҡта, Яйыҡ йылғаһының Йән Сәйәк киҫәүендә улы үлеп, мәйәтен Өфө янындағы хан зыяраты булған ергә дәфен итә. Хандың ҡайғылы хәленән файҙаланып, рустар уға көтмәгәндә һөжүм яһап, әсир иткәндәр[106].

Уның урынына килгән Ишем солтан нуғайҙарҙан биҙгәк ҡалмаҡтарға таяна, хатта Хоорлук менән йәшерен мөнәсәбәт булдыра. 1616 йылда ул Өфөнө яулап ала. Үҙенә Тубыл буйындағы иң гүзәл ер булған Аман Ҡарағайҙы үҙәк итеп һайлай. Янындағы ғәскәре тик Табын ырыуынан булған. Улар (йәғни уларҙың бер өлөшө) хан менән бергә Тубыл буйында йәшәгән. 1622 йылда Ишем хан тағы ла Ағиҙел ярына килгән. Көрҙәше Ҡанай солтан да рустарға ҡаршы һуғышҡан. Шейбан солтандары нәҫелендә көрҙәштәр араһында самими эш берлеге һәм тоғролоҡ бөтә тарихтарынан күренә. Ишем солтан менән Ҡанай солтан да шулай уҡ. Һәр ике көрҙәш Мәүреннаһрҙағы Әстрхан династияһы хандары менән йылы мөнәсәбәттә булып, уларҙан да ярҙам алған. Ишем хандың һәм улы Абылай солтандың, шулай уҡ Абылай улы Кесе солтандың Мәүреннаһрҙағы хандар менән яҙышҡан хаттары беҙҙең заманға тиклем һаҡланған[107].

Абылай солтан Мәүреннаһр ярҙамы менән Томск һәм Өфө араһындағы боронғо биләмәләрен кире яулап алыу маҡсатында рустарға һөжүм итә. Ләкин был көрәш партизан көрәкәттәренән ғибәрәт була. Уға Томск тирәһендәге Сат татарҙарының бейҙәре Абак һәм Тарлап мырҙалар, башҡорттар һәм Өфө татарҙары ярҙам күрһәтә. 1630 йылда был ике мырҙа үлтерелгәндән һуң да, Абылай солтан һаман Башҡортостан ерендә

*Хәләф — тәхеткә ултырасаҡ хан улы. (Ә.Ю.)

эшмәкәрлеген дауам итә әле. Уның үҙәк урҙаһы көнсығышта Ишем буйындағы Күшкарағай исемле өрҙә, көнбайышта Башҡортостандағы Стәрлетамаҡ янындағы Торатау исемле тау янында урынлаша. Уға калмаҡ ханы Хоорлуҡ та бер аҙ ярҙам итә. Абылай солтан 1633 йылда Исәт юлы башҡорттарын һәм Ҡатай ырыуын рус хакимлығынан ҡоткарырға тырышты. Калмаҡтарҙың бер төркөмө Абылай солтанға ярҙам һылтауы менән Башҡортостандың Дыуан тигән ерена инә, ул тарафтарҙа ерләшергә тырышҡан рустарҙы юҡ итә, әсир төшөрә. Абылай солтан рустар менән туҡтауһыҙ һуғыша. 1636 йылда ул Дыуандағы ҡалмаҡтар һәм ҡәрҙәше Түкә солтан менән бергә тағы ла Өфөгә һүҙәм итә. Был рустарҙы ошо тирәнән ҡыуыуға иң күп ғәйрәт сарыф ителгән хәрәкәт була, ләкин уңышһыҙ тамамлана. Абылай үҙе лә, ҡәрҙәшө Түкә лә рустар тарафынан әсир ителә. Был ваҡиға рустарға ҡаршы көрәшкән Табын, Мең һәм Юрматы башҡорттарының рухына ҡот осҡос тәьҫир яһай.

Абылай солтандың хәләфе һәм ҡәрҙәше Дәүләт Ғәрәй солтан — Тура һәм Башҡортостанда рустарға ҡаршы һуғышҡан, киң фронт йәйелдереп көрәшкән һуңғы Тура ханзадаһы ул. Унан һуң ҡәрҙәше Абуға солтан менән Абылайҙың улы Кесе солтандар көрәшкә күтәрелә, ләкин был алыш партизан һуғышы хәлендә ҡала. Көнбайыш Башҡортостанда көрәштә иң күп ҡатнашҡан Табын һәм Юрматы улустары күплап әсир төшә һәм йонсоп хәлдән тая. Ҡалмаҡтар ҙа ярҙам һылтауы менән башҡорттарҙы талай, аҙаҡ сиктә, рустар менән бәйләнешкә инеп, башҡорттарға ҡарата хыянатсыл сәйәсәт башлай.

Дәүләт Ғәрәй Өфөне, Исәт юлын һәм Тураны азат итеүгә 1646—1648 йылдарҙа күп ғәйрәт сарыф итә. Ләкин хәҙерге Урал һәм Әстрхан виләйәттәренә боронғо нуғайҙарҙың Оло Нуғай өлөшөн төшкил иткән Иштирәк, Урус һәм Ормәмбәт улдары 1646 йылда, ҡалмаҡтар менән һуғыша-һуғыша Иҙелдең көнбайышына күскәндән һуң, Урал виләйәтендә тик бәләкәй Едисан һәм Алтыул Жимбойлоҡ нуғайҙары ҡала. Улар аҙ һәм хәлһеҙ була. Башҡорттарҙың ҡалмаҡтарға бағлаған өмөттәре лә бушҡа сыға. Ниһәйәт, уларҙың бер өлөшө 1655 йылда рус хакимлығын танып, Иҙелдең көнбайышына күсә. Дәүләт Ғәрәй ҙә ҡалмаҡтарҙы дошман күреп, улар менән һуғыша. Ошо ваҡытта көнбайыш башҡорттарының иң мөһиме булған Юрматы улусы 1649 йылда рус хакимлығын ҡабул итә.

Уларҙың рәйесе Тәтегәс мырҙа менән Аҙнай бей, Илсектимер менән Ҡармыш ошо улуска ҡараған 300-гә тиклем йорт исеменән руска буйһона. Был бейҙәр рус хөкүмәтенә йылына ни бары йәз һуҫар тирәһе түләргә тейеш була. Рустар Тәтегәскә мырҙалыҡ дәрәжәһе, Аҙнайға бейлек (русса старшина) вазифаһы бирә[108], йәғни әлекке дәрәжәләрен раҫлай. Ҡармыш менән Аҙнай — һикәҙе һәм һәләүек йылғалары буйында олтырған Мәкәр һәм Аҙнай исемле башҡорт ауылдары бейҙәренең олатаҙалары. Илсектимер инһә — беҙҙең түбә исеме. Йәғни беҙҙең түбәнең олатаһы, ырыуыбыҙҙың

тимер оҫтаһы булған кеше олатайыбыҙ булған. Шулай итеп, 1649 йылда көнбайыш һәм үҙәк башҡорт өлкәһе рус хакимлығын ҡабул итә. Урал аръяғындағы Едисан һәм Алты нуғай мырҙаларынан Севинч мырҙа ла рус хакимлығы аҫтына инә. "Оло Нуғай" нуғайҙарының, ҡалмаҡтар хакимлығы аҫтында булған киләш, Иҙелдең көнсығышында ҡалған өлөштәре лә 1696 йылда Яһши Саат һәм Ағыш мырҙаларҙың идараһында, шулай уҡ Едисандар мөнәсәбәтендә Жимбойлоҡ нуғайҙары менән бергә Иҙелдең көнбайышына сығып, Кубань һәм Ҡырым тарафтарына китә. Иҙелдең көнсығышында ҡалмаҡтар ғына ҡала. Уларҙың бейек хөкөмдары Аюка хан да (1672—1734) 1673 йылда рустың юғары хакимиәтен ҡабул итә. Был инә көнсығыш һәм көньяҡ башҡорттарҙың да "рус хакимиәтенән ҡасыу мөмкин түгел" тигән фекергә килеүенә сәбәп була.

§15 Көньяҡ-Көнсығыш Башҡортостан. Ҡаҙаҡ һәм Ҡарағалпаҡ хандары

Ҡалмаҡтарҙың күпселеге шул арала Иҙелдең көнбайышына күсеп киткәнлектән, Кесе Жуз (йәҙ) ҡаҙаҡ хандары аҡрынлап көнбайышҡа шыла башлай һәм башҡорттарҙы үҙ йоғонтоһо аҫтына алырға тырыша. Был инә башҡорттарҙың көньяҡ-көнсығыш улустарына, айырыуса Үҫәргән, Бөрйән һәм Ҡыпсаҡ улустарына, рус дәүләтенә ҡаршы сығып үҙаллылыҡты һаҡлау мөмкинлегең аҫа. Кесе Жуз хандарының көньяҡ-көнсығыш башҡорттар өҫтәнән хакимлыҡ иткән, ҡарағалпаҡ хандары тип аталғандары ҙур йоғонтоға эйә булды. Бәғзе башҡорт бейҙәре, рустарҙың баҫымы аркаһында уларҙың ғәскәренә күпләп инә лә, ундайҙар бик аҙ була. Ҡарағалпаҡтарҙың Баһадир ханы менән уның улы Ҡәйеп хан Үҫәргән һәм Бөрйән башҡорттары тарафынан хан итеп таныла, башҡорт ханы тип танылған Ҡәйеп хан ҡарағалпаҡтарҙың да ханы була. Ҡарағалпаҡтар араһында бөгөнгә тиклем Иштәк төркөмө бар[109]. Уларҙың шул заманда уҡ ошо хандар хеҙмәтендә булып, ерләшеп ҡалыуҙары ихтимал[110]. Ҡарағалпаҡтарҙағы кеүек, башҡорттарҙа ла ғәскәрлектә ҡаһарманлыҡ күрһәтеп имтияз (өҫтенлөк) ҡаҙанған рәйестәргә "ҡашҡа" ләҡәбе бирәләр, шулай уҡ идара итеү уңайлығы йәһәтенән ырыуҙарҙы "түбә"ләргә бүлеү ысулы ҡулланыла[111]. Ниһәйәт, кесе Жуз хандары 1732 йылда рус хакимлығын ҡабул иткәс, көньяҡ-көнсығыш башҡорттар ҙа, алда аңлатыуыбыҙса, тамам рус хакимлығы аҫтына инә.

Ҡыҫҡаһы, башҡорт иле сәйәси идара йәһәтенән айырым бер ханлыҡ тәшкил итмәйенсә, Тура менән берлектә, йә инә Тура, Булғар, Ҡазан һәм Алатыр менән бергә дөйөм идара аҫтында Шейбан улдарына буйһона. Өлкәнең көньяҡ-көнбайыш өлөштәре XVI быуатта һәм XVII быуаттың беренсе яртыһында нуғай мырҙалары, ә көнсығыш өлөшө шул уҡ Тура ханы һәм солтандары идараһына буйһондороло, тик ҡыҫҡа ваҡытҡа ҡаҙаҡ хандары ҡул аҫтына инә.

§16 Башҡорт иленең эске тормош ҡоролошо

Башҡорттарҙың аҡрынлап рус хакимлығы аҫтына инеүе уларҙың идара ҡоролошо хаҡында төрлө замандарға ҡарағаН мәғлүмәттәр яҙылыуға шарт тыуҙыра; хәлбуки, ислам һәм төрки сығанактарҙа ла быға бағышланған (сикләнгән булһа ла) ҡайһы бер мәғлүмәттәр табыла.

Башҡа Алтын Урҙа хандары кеүек, Тура Шәйбандары ла мосолманлыҡ ҡабул итә. Бынан һуң уларҙа ла моңғолса дәүләт ҡоролошо, Иран илһанлыларындағы һәм Мәүреннәһр сығатайҙарындағы һымаҡ, исламлашҡан төҫ ала. "Хан"дың айырым виләйәттәрендә вәли сифатында идара иткән кәрҙәштәре солтан була. Ғөмүмән, боронғо "уғлан" урынына "солтан" атамаһы ерләшә. 1430 йылда ук Тура ханы булған машһүр үзбәк ханы Әбелхәйер хаҡында: "Шәйбанлы принцтарҙан береһенә йәдкәргә Кияна солтаНлығын бирҙе" — тип әйтелгән мәғлүмәт бар[112]. Был осраҡта "солтанлыҡ" — валилек, вассаллыҡ тигәнде аңлата. Шуның менән бергә, мәҫәлән, Бохара хандары төркмәндәргә биргән кеүек, Тура хандары ла башҡорттар әсән "ҡаҙый" тәғәйен иткәндәр. Был хаҡта Ибн Фәдлаллаһ әл-Ғүмәри былай ти: "Улар (башҡорттар) әҫтәнән бер мосолман ҡазый булыр"[113]. Ысынлап та, Өфө янындағы Шишмә кәрйәһендә ҡазыйлығы аңлашылған Хәсәйен бәй исемле бер әмирҙең ҡәберә бар. Ғәрәпсә яҙылған ҡәбер ташына ҡарағанда, был зат 744 йылда мөхәррәм айының 7-һендә, йәғни 1343 йылдың 2 июнендә, тимәк, Йәнебәк хан заманында вафат булған. Яҙыуҙа "Төркәстани" тигән һүҙ бар. Ихтимал, тәғәйенләнгән тигән мәғәнәләләр. Ҡазый, йәки хөкөм йөрөтөүсе булыуы "хөкөмдәрендә ғәҙел булды" тип тасуирланыуынан да аңлашыла[114]. Был Хәсәйен бей, әлбиттә, ғәләмәнән түгел, улай булһа, ҡәбер ташына башҡа атамалар яҙылыр ине; ул, һәр хәлдә, мосолман "бей" йәғни хаким, хөкөм итеүсе һәм вәли дәрәжәһендәге зат булһа кәрәк, һәм ерләнгән урыны ла Башҡортостандың идара үҙәге булған "Хан урҙаһы" (Тура хан торбәһе) урыны. Бында Тирмә ауылы янында "Тура хан төрбәһе"ндә һәм был төрбәнең стенаһында уҡып булған дата зыяраттың 887 йылға, йәғни 1482 йылға, ҡарағанлығын[115], бында ерләнгән исеме билдәһеҙ Тура ханының ошо йылда вафат булыуын күрһәтә. Ихтимал, был ҡәбер исеме иҫкә алынған Ибәк, йәғни Ибраһим хандың атаһы, Үтәмеш Хажи әҫәрендә яҙылған "бөтә Тура һәм башҡорт илдәренең кеүәтле ханы" Мәхмүдек хандың ҡәберелер.

Рус дәүерәнә ҡарағаН яҙыуҙарҙан билдәлә икенсе бер идара ойошмаһы — башҡорт йыйыны. Йыйын Юрматы кантонындағы Һәләүек йылғаһы ҡушылдығының Хажи Мәсете, йәки "Хажи" янындағы гүзәл тәбиғәтле "Хан түбәһе" исемле ерҙә тупланған. XVIII быуатта рустарға ҡаршы күтәрелештәр заманында был шулай ине. Борон, ихтимал, Өфө янындағы Хан урҙаһында тупланғандарҙыр. Ул йыйындың вазифаһы ни булғандыр — мәғлүм түгел, тик башҡорттарҙың һуғыш башлау хаҡындағы

карарҙары ошонда ҡабул ителгән. Рустың ҡатын батшаһы кенсығыш Башҡортостанды тамам Рәсәй идараһына буйһондора, һәм 9.6.1739 йылдағы фарман был "йыйын"дың артабан тупланыуын тыя.

Тағы бер идара ойошмаһы булараҡ "диван" мәғлүм, тик уны "дыуан" тип йөрөтәләр. Башҡортостандағы Дыуан кантонының исеме шунан килә. Юғарыла нуғай бейе Нуретдиндең вәзире Ҡатай Ғәли бейҙең диван башлығы булараҡ иҫкә алынғанын күргәйнек. 1549 йылға ҡараған рус сығанағында Ҡарадыуан һүҙе бар[116]. Башҡорт иленә Дыуан атамаһы 1636 йылда күсә[117]. Дыуан хөкүмәт даирәһе тигәнде аңлата. Ҡазан, нуғай һәм башҡорттарҙа иһә дыуан бейе булған юғары вазифа кешеһенең үҙен дә диван тип атағандар.

Бынан тыш, хәндәрҙың ҡаҙна башлығы йәки хазинадарҙары булған, һәм Нуретдин бейҙең улдары хаҡындағы дастандарҙа ғәскәри хөҙмәт өсөн хаҡ биреүсе мәғәнәһендә "алапа" йәғни "улуфе" атамаһы ҡулланылған[118]. Ғәскәрлек, вәлилек һәм байраҡ бейе мәғәнәһендә "даруга"лыҡ атамаһы Әбелхәйер хандың Тура ханлығы заманына ҡараған сығанаҡтарында күренә, сөнки Ченги Тура ҡалғәһенең даругалыҡ дәрәжәһен бейҙәренә биргән[119]. Төп башҡорттар иһә улус (йәғни русса әйтелеше волость), йорт һәм түбәләргә бүленеп идара ителгән.

§17 Ырыу-ҡәбилә төҙөлөшө

Хандарҙың таянысы булған дәйәм "Карачы" исеме менән таныллған хаким ҡәбиләләр — Ҡыңғрат, Нәйман, Кошсо, Уйғыр, Салжавут, Ҡыпсаҡ, Маңғыт, Мең әшираттәре. Улар айырым "төмән"дәр тәшкил иткән. Үзбәк хандары башлыса Һырдарья буйына, һуңынан Хорезмға һәм Мәүреннәһрға күсенгәндән һуң, ғәскәри һәм хаким әшираттәрҙең күбеһе лә шунда һарҡыла. Ҡыңғрат, Уйғыр ырыуҙары, мәҫәлән, шул тарафҡа китә. Тураларҙан башҡорт иленда бер кем ҡалмаған. Был төр ҡәбиләләрҙән Башҡортостанда ҡалғандары ла йә ҡыпсаҡтың "татарса" тип йөрөтелгән билдәле һөйләшендә аралашҡан "Өфө татарҙары"на әүерелеп, төмән исемен һаҡлаған, йәки күпселеге — Ҡатай, Салжавут, Тәбын, Барын, Мең, Меркит, Дөрмән, Ҡыпсаҡ, Чурас һәм Нуғай исемлеләре — башҡорт ҡәбиләләренә әүерелгән һәм башҡорт һөйләшен ҡабул иткән. Улар хәҙер башҡорттарҙың "Сәүры"ны, йәғни әшрәфе, булып иҫәпләнә.

Төп башҡорт ҡәбиләләре, Өфө янындағы Хан урҙаһын үҙәк итеп, көньяҡ-кенсығыш, көньяҡ, көнбайыш һәм теньяҡ йүнәлешкә киткән Нуғай, Себер, Ҡазан һәм Уса исеме менән дүрт юлға бүленгән һәм дүрт юл башҡорттары исемен алған. Был ҡәбиләләр түбәндәгеләр: Нуғай юлы: Мең, Меркит, Табын, Һарт, Юрматы, Ҡыпсаҡ, Бөрйән, Үҫәргән (Ҡаңлы), Чурас, Тамъян, Тиләү, Ҡатай, Себер юлы: Көҙәй, Табын, Ҡушчы, Суын, Танып, Онлар, Йәнәй, Мырҙалар, Һарт, Ҡыуаҡан, Барын-Табын, Ҡара-Табын,

Ҡыпсаҡ-Табын. Ҡазан юлы: Ҡарши, Ҡаңлы, Кайлы, Элдит, Кирәй, Йәнәй, Байлар, Йылан, Ҡырғыҙ, Бүләр. Уса юлы: Таҙлар, Уран, Иректе, Ғәйнә, Сәһауыш, Ҡараәйле[120]. Был ҡәбиләләрҙең ваҡ тармаҡтарында төрөк һәм монгол әширәттәренең бер ни тиклеме лә бар. Иң ҙур һәм күп халыҡлы ырыуҙар — Ҡыпсаҡ, Үсәргән (Ҡаңлы), Бәрйән, Табын ырыуҙары, Әбүлғази хандың башҡорттарҙың күпселеген ҡыпсаҡтар тәшкил итеүе хаҡында әйткәнен юғарыла иҫкә алып үткәйнәк инде. Үсәргәндәр, — уларҙың үҙ риүәйәттәренә ҡарағанда, сығышы буйынса Ҡаңлыларҙың, йәғни Ҡыпсаҡтарҙың, бер тармағы. Агиҙел һәм Дим йылғаларының буйында хандарҙың боронғо Урҙа ерҙәрендә йәшәгән Табын, Мең ырыуҙары боронғо хандарҙың иң ышаныслы таянысы булған. Табындар һуңғы дәүергә тиклем Тура хандарына (Күсем улдарына) тоғро ҡалдылар. Мәңдәр ҙә — шулай үк. Мәңдәр хаҡында "төмәндең Мең бейҙәре" тигәндәр[121], улар Әбелхәйер хандың терәге була. XVIII быуатта Фирғәнә идараһын ҡулына алған Коканд ханлығына тоғро Туран Мең ҡәбиләһе Тура һәм Тубыл тарафынан Чемиш бей исемле берәү етәкселеге аҫтында күсеп килгән[122]. Һарттар — Нуғай һәм Себер юлдарында иҫкә алынған ҡәбилә. Тубыл яғындағы боҡаралылар кеүек үк, былар Мәүәрәннәһрҙән сауҙа һәм колонизациялау маҡсаты менән килгәндәр. Уларҙың был өлкәләге мәҙәниәткә йоғонтоһо ҙур була[123]. Башҡортостанда 1771 йылда Бохар улусы (волосы) ла булған. Кешеләрен һарт тиҙәр ине. Ул заманда һарт һүҙе "караван менән йөрөгән сауҙагәр" тигәнде аңлаткан[124]. Тарихи асылы ла шул. Өфө тарафында 1771 йылда 50 ғаилә, Исәттә 52 ғаилә, Ырымбур виләйәтендә инһә ирҙәр иҫәбе генә 20 меңгә еткән[125]. Был һарттар бөгөн бик аҙ ҡалған, татар һәм типтәрсә, күпселеге башҡортса һөйләшә. Хандар заманында Ҡарачы төркөмөн тәшкил иткән төмән, йәғни ғәскәр төмәне әширәттәре менән бер рәттән һәр ерҙә "яһаҡлы"лар ҙа күренә. "Яһаҡлы"лар — синыф мәғәнәһендә, монголдарҙа "тулы хоҡуҡлы" һәм "идара итеүсе" тигән һүҙ[126]. Сығатайҙар һәм Тимер вариҫтары яһаҡлылар сифатында, Джучи улусындағы кеүек үк, рәғүләр хеҙмәттәге халыҡ тип иҫәпләнә[127]. Өфө виләйәте хандары һәм Күсем улдары хеҙмәтендәге Өфө татарҙары шулар иҫәбөнән. Яһаҡ татарҙары — оҙайлы ваҡыт ғаиләләре менән бергә ғәскәрҙә хеҙмәт иткән төркөмдәр. Бөгөн уларҙың Өфө тарафында йәшәгәндәре Бүздәк, Карғалы, Ташлыҡүл, Ишанлыҡүл, Табанлыҡүл һәм Калмаш ауылдарында ғүмер итә. Быларҙан тыш, боронғо Башҡортостанда йәшәгән һәм ғәскәрҙә хеҙмәт иткән мишәрҙәр була. Улар 1745 йылда бөтә Башҡортостанда 1510 йорттан ғибәрәт ине. Башҡорт халҡы быуаттар дауамында төрлө төрк һәм монгол ҡәбиләләре ҡушылыу һөҙөмтәһендә барлыҡҡа килгән халыҡ булғанлыҡтан, кабилә һәм аймаҡтарының идара бүлектәрен тәшкил иткән "түбә"ләрҙең тарихы төрк ҡәүемдәре этнографияһын өйрәнеүҙә бик мөһим урын алып

тора. Уларҙың 1750 йылдағы хәлен капитан Рычков, беҙҙең заманда һаҡланған формаларын проф. Руденко һәм башҡорт белгестәренән Харис Кузеев* яҡшы яҙып ҡалдырған[128].

§18 Синфи ҡоролош

Халыҡ синфи йәһәттән мырҙа, бей, тархандарға, ә ер биләү хоҡуғы буйынса аҫаба, типтәр, бобыль, "туснаҡ" көүек төркөмдәргә айырылған.

Мырҙа синыфы Маңғыт (нуғай), Салжавут (сыжыват) көүек хаким итеүсе татар ҡәбиләләрҙең бейҙәренән һәм бейзадаларынан барлыҡҡа килеп, күбеһе татар мөхитендә йәшәгәнлектән, татарса һөйләшкән, уларҙы рустар ҙа, үҙ синыфтары миҫалында, кенәз йә инһе мурҙа, йәғни мырҙа, тип атаған. Рустар менән бик яҡын мөнәсәбәткә ингәндәренең бәҙәләренән XVII-XVIII быуатта ук христианлыҡҡа күсергәндәр. Ураков (Урак мырҙа улдары) һәм Рудал мырҙа улдары 1591 йылда ук рус хеҙмәтенә инеп, һәм христианлыҡ ҡабул иткән. Мырҙаларҙан Шиғай улдары (1635) Акмәмбәт улдары (Акимбәтов, 1673 йыл) христиан тип тәлгә алына. Мосолманлыҡҡа тоғро ҡалғандары — Аҡһаҡ улдары, Авдий улдары, Аксулпан улдары, Атай улдары, Әхмәт улдары, Айыт улдары, Аксура улдары, Биксура улдары, Баһмет (Бахметов, йәғни Бей Әхмәт) улдары, Дашҡа улдары (Дашкин), Еникей улдары, Сөләймән улдары, Йәнбулат улдары[129]. Шуларҙан Урак, Шиғай, Акмәмбәт, Бейәхмәт, Солтан улы мырҙалары, — һис шикһеҙ, нуғай мырҙалары нәҫеленән. Юғарыла уларҙың Бөрйәндән Шихмамай һәм Юрматынан Тәтегәс мырҙаларын иҫкә алғайныҡ. Юрматы башҡорттарынан 1700 йылда Умрәс мырҙа билдәле. Ул Ишәй ҡәбиләһенән Сумәмәт мырҙаның улы икән. Ә Шихмамай мырҙаның нуғай Муса мырҙа улы булыуын әйтмәйенәк инде. Тәтегәс тә нуғай мырҙаларынан булһа кәрәк. Ләкин улар, башҡорт араһында ҡалып, башҡортлашҡан мырҙалар. Акимбәт менән Аксулпандар ҙа аҙаҡ башҡорт мырҙаларына әүерелгән. Ҡатайҙар көүек, Салжавуттар ҙа бөгөн башҡортлашҡан. Татарса һөйләшкән Дашҡа улдары (Дашкин) Арғаяштә Мәслим ауылын, Тамъян, Түңгәүерҙә Ахун ауылын нигеҙләгән. Быларҙы нигеҙләгән Мәслим бине Ғәли, әл-Мөхәммәт бине Жайинжәл мырҙа, бине Дервиш мырҙа 1794 йылда вафат булған. Уның мырҙалыҡ хоҡуғы башҡорт һәм татар ауылдарына имам тәғәйенләүҙән ары китмәгән[130].

Бейҙәр ғәскәри төркөмдә генә әшрәф, хаким түгел, ҡәбиләләрҙең дә әшрәфе була. Улар — ҡанунға әүерелгән ғөреф-ғәҙәткә ярашлы эш итеүсе халыҡ хакимдары һәм улус башлыҡтары. Рустар уларҙы старшина тип тәржемә иткәнгә, ҡағыҙҙарын да шулай яҙғандар. Был төр бейҙәр

*Һүҙ проф. Раил Ғүмәр улы Кузеев хаҡында бара. З. Вәлиди хеҙмәттәрендә ғалимдың "Башҡорт шәжәрәләре" китабын бер нисә тапҡыр иҫкә ала. (Ә.Ю.)

башҡорттарҙағы бәғзе улус берлешмәләрендә мырҙалар булған осраҡта, яндарында бөй ҙә булған, ә бәғзе улустарҙа инә мырҙа юҡ, бейҙәр генә күренә. Бейлек (старшина) 1739 йылға ҡәҙәр ҡәбилә рәйестәре араһында нәҫелдән-нәҫелгә күсеп килде. Һуңынан был ҡанун үҙгәрҙе, рус хөкүмәте тағәйен иткән бейҙәр генә хакимлыҡ ҡылды.

Башҡорттар араһында шулай уҡ тарханлар ҙа була. Улар, ханлар заманында барлыҡҡа килеп, әшрәф ҡатламын тәшкил иткән. Тарханлар — мәмләкәт алдындағы ҙур хеҙмәттәре өсөн түләмдәрҙән азат ителгән һәм башҡа ҡайһы бер ижтимағи өҫтөнлөктәргә (привилегияларға) лайыҡлы булған төркөм. Уларҙы батша хөкүмәте лә таныған һәм үҙ исеменән бәғзе файҙалы кешеләренә тарханлыҡ биргән. Бөрйән улусындағы тарханлыҡтарҙан 1734 йылда иҫкә алынған Исәкәй улы Алдарбай шундайҙарҙан. Рустарҙың Азаҡ һәм Ҡырым походтарында ҡатнашҡан Ҡайсыҡ улы Шимәй батыр хаҡында инә: "Уның олатаһы Бейеш, боронғо яҙыуҙар (йәғни ярлыҡтар) буйынса, тархан ине", — тиелә. Йәғни батырҙың ғаиләһендә хандар заманында уҡ тарханлыҡ булыуын иғтибарға алып, рустар ҙа уның дәрәжәһен таныған. Себер юлында Ҡаратабында Таймас улдары 1733 йылда, Нуғай юлы Юрматы улусында Көбес улдары, Апас улдары, Ҡыпсаҡ улусында Муаитбаш улы Иҫәнғол һәм Тамъян улусында Тәнәкәй улдары 1755 йылда тархан була[131]. Һуңғылары ғәскәри хеҙмәттәге батырлыҡтары өсөн тарханлыҡ ала. XVIII быуат аҙағында ысын тарханлыҡтың әһәмиәте бөтә.

§19 "Икта" аҫаба системаһы

Башҡорттар рус хакимлығы заманында хәрби синыф булараҡ танылғанлыҡтан, 17 йәштән алып 43 йәшкә тиклемгә барса ир-егет ғәскәри тип иҫәпләнде. Был хаҡта һүҙ алдараҡ булыр. Хандар дәүерендәге ғәскәри хеҙмәттең рус заманындағы дауамы булараҡ, был хеҙмәт бәрәбәренә башҡорттар үҙ ерҙәрән нәҫелдән-нәҫелгә биләү хоҡуғынан һәм "икта"нан файҙалана. Ошо хоҡуҡҡа эйә булған башҡорттар һәм мишәрҙәр аҫабалар тип йөрөтөлә. Рустар ул төшөнсәне, үҙҙәренә лә хас булған "икта" хужаларына оҡшатып, "вотчинник"ка әүерелдергән[132]. "Тирмә өйҙәрҙә йәшәгән башҡорттарҙың һәр айырым төркөмө ғәскәри хеҙмәттә булғанлыҡтан, уларҙың әле XIII быуатта уҡ "икта"ларға хужа булыуын" Зәкәриә Казвиниҙың юғарыла иҫкә алынған өҙөгөнән дә аңларға мөмкин.

"Аҫаба" — нәҫелдән-нәҫелгә тапшырыла торған милек хужаһы мәғәнәһендәге ҡанун төшөнсәһе. Күрәһең, был хоҡуҡ мәмләкәттәге мосолман ҡазыйҙан раҫлатыла торған булғандыр. Хандар заманында ғәскәрҙә оҙайлы хеҙмәт иткән яһаҡлылар менән шундай уҡ хеҙмәттәге аҫаба башҡорттар араһында хоҡуҡи айырма ниндәй булғандыр, быны билдәләү өсөн ҡулыбыҙҙа етерлек мәғлүмәт юҡ. 1708 йылға ҡараған рус

документтарында "башҡорттар һәм башҡа яһаҡлылар: тип әйтелгән кеүек, рус хөкүмәтенең 1737 йылғы вакиғалар һөҙөмтәһендә аҫаба башҡорттарҙы, ерҙәрен тартып алып, "яһаҡлылар синыфына күсерергә" ниәтләүҙәре лә мәғлүм. Башҡорттарҙың рус дәүерендә лә ерҙе административ өлөштәргә борондан һаҡланған документтарға нигеҙләнеп бүлеүҙәре Ҡәнәфәр тигән мырҙа исемена бәйле рус документтарынан мәғлүм булды[133].

Мырҙалар һәм башҡорттар араһында йәшәгән бер төркөм ауыл кешеләрен типтәр һәм бобыл тип атайҙар. Типтәр һүҙе тел асылы буйынса грек һүҙе булып, төрөктәргә ғәрәп һәм фарсы теле аша ингән "дәфтәр" тигән һүҙҙән килә булһа кәрәк. Был һүҙ дәфтәр формаһында Сыңғыҙ хан хакимлығының бөрөнсө йылдарында Монголстанда ла ҡулланыла[134]. Диванда (дәүләт етәкселегендә) халыҡ араһынан кадровый хәрби хеҙмәттә булған кешеләрҙе дәфтәргә теркәп, тәғәйенләп куйыу формаһы[135]. Бөгөн башҡорт менән татар теле араһындағы бер диалектта һөйләшкән типтәрҙәр рус хакимиәте дәүерендә Ҡазан тарафынан ҡасып килгән күскенселәр ҡушылыу сәбәпле күбәйһә лә, борон уларҙың күп һанлы булмауы аңлашыла. Уларҙың да үҙҙәренә айырым "бейҙәре" (старшиналары) була[136]. "Типтәр" һүҙе ҡәүем исеме түгел, синыф исеме, типтәр төркөмөнә ингән сыуаштар ҙа, фин-дар ҙа була. Хандар заманында Башҡортостанда Тура тип аталған Манғыт ҡәрйәләре лә был мәмләкәттәге мәҙәниәт үҙәктәрен тәшкил итеүе мәғлүм. Әммә ултыраҡлашҡан манғыттар, типтәр булмайынса[137], бәҙәһе татарса, күпселек ерҙә башҡортса һөйләшкән нуғай ауылдары булһа кәрәк. Бобыл, Богул[138] — әсир һәм буйһонған мәғәнәһендә башлыса фин ҡәүемдәренә караған атама. Богул тигән ҡәүем исеме лә, ихтимал, шунан сыҡҡандыр. Бобылдар ҙа башҡорттар һәм мырҙалар хеҙмәтендә була, фәҡәт ерҙәре һәм ғаиләләре булмауы, буйһонып, йәғни кол хәлендә йәшәүе күренә[139]. Башҡорттар араһында шулай ук тоснаҡ төркөмө лә була[140]. Улар ҙа башҡорттар хакимлығы аҫтындағы бер төркөмдө тәшкил иткән, ләкин ниндәй хоҡукта булыуҙары мәғлүм түгел. Ихтимал, кырғыҙ-ҡаҙаҡтарҙағы "түленгут"тар ишелер. 1772 йылда, Рәсәй иҫәпләүе буйынса, дәфтәргә теркәлгән аҫаба башҡорттар 14942 йорт, 1745 йылда Башҡортостандағы мишәрҙәр 1510 йорт, типтәр һәм бобылдар инә 5655 йорт булған[141].

§20 Башҡортостанда рус хакимиәте

Башҡортостанда рустар үҙ хакимиәттәрен, был өлкәгә тулҡын-тулҡын килгән рус күскенселәрен берләштереп, рус ҡалалары, ныҡытмалары төҙөп, йәғни хакимлыҡтарын бер тарафтан хәрби сараларҙан менән, икенсе яҡтан күскенселәрҙе өрләштереү менән һаҡлап, тормошҡа ашырырға тырышты. Рус воеводалары башҡорт һәм татар мырҙаларын рус дворяндары синыфына алыу, башҡа бейҙәрҙе һәм тарханда-рҙы ла төрлө кейем һәм дәрәжә менән бүләкләү юлы менән ҡулдарында тотоу сәйәсәте

алып барҙы. Башҡорттар рус хакимлығын улустарҙың эске үҙаллылығы, ер хоҡуктарының һаҡланып ҡалыу шарты менән ҡабул иткән. Ләкин был өлкәгә бер туҡтауһыҙ рус күскенселәре ебәрелеүе ҡала һәм нығытмалар төҙөлөүе, рустарҙың бында күпселек тәшкил итеп, моңғолға хаким булырға бирләшеү ниәтендә булыуҙарына һис шөбһә ҡалдырмай. Бойондороҡһоҙлоҡҡа бөтә йәне менән ынтылған башҡорттар аҡрынлап һәләк булыу ҡуркынысынан ҡотолорға теләне. Шул сәбәпле XVII-XVIII быуаттарҙа өлкәнең яйлап рус идараһына инә барыуы эҙмә-эҙлекле киңәйә һәм көсәйә барған күтәрелештәр, хәрби хәрәкәттәр менән бергәлә күҙәтелә. Рус баҫып алыуына ҡаршы был тиклем оҙаҡ һәм ныҡышмалы, аяуһыҙ көрәшкән башҡа һис бер ҡәүем һәм һис бер төрк ҡәбиләһе юҡ. Был күтәрелештәрҙең күплеген, оҙайлылығын һәм көсөргәнешлелеген күҙ уңында тотоп, рус тарихсыһы Дубровин башҡорттарҙы "рус хакимиәтенең көнсығыштағы ин дәһшәтле дошманы" тип баһалаған[142]. Тик XVIII быуаттың икенсе сирегендә, ҡаҙаҡ хандарының Рәсәй юғары хакимиәтен ҡабул итеүҙәренә таянып, рустар был нигеҙҙә Яйыҡ буйында төрлө нығытмалар төҙөгәс кенә, көрәш баҫыла төшә, шул ук быуаттың һуңғы сирегендә ниһәйәт туҡтала.

Башҡорттар Рәсәйҙең сит илдәр менән мөнәсәбәтендәге ҡыйынлыҡтан һәр саҡ файҙаланырға тырыша һәм баш күтәреүҙәрҙе шул ваҡытҡа тап килтерә. Көнсығыш тарафтағы башҡорттар, ҡаҙаҡ хандары менән бәйләнеш тотоп, үҙаллылыҡтарын һаҡлаған хәлдә, рус хакимлығын XVII быуаттың беренсе яртыһында ук ҡабул иткән көнбайыш һәм урта башҡорттар бер-бер артлы көрәшкә күтәрелеп тора. Бөтә болаларҙа ла Тура шаһзадалары, Күсем улдары беренсе ролде уйнай. 1635 йылда рустар, урта Башҡортостанда үҙ хакимлыҡтарын тамам нығытыу өсөн, көнсығыш башҡорттарҙы ҡул аҫтына алырға тырышты һәм уларҙан ваҡыты-ваҡыты менән ялланған ғәскәр йыйҙы. Себер юлындағы Ҡошсо, Бала Ҡатай, Салжавут, Ҡаратабын һәм Әй улустарын үҙҙәренә ҡаратып, Уралдың көнсығышынан көнбайышына күсерергә тырышты. Моңғол заманы төмәндәренә ҡараған был хаким ҡәбиләләр Күсем улдарына ҡаршы торҙо. Ләкин Тура шаһзадалары, Күсем хандың улы Абылай Солтан ҡалмаҡтар менән берләшеп, уларҙың көнбайышҡа күсеү юлдарын киҫте[143], рус тарафын алған ырыу бейҙәрен дә язаланы. Шулай итеп, рус яҡлыларҙы юҡ иткәндән һуң, Рәсәй хакимиәте урынлашҡан ерҙәрҙә лә дәйәм күтәрелеш башлау мөмкин булды.

§21 Сәйет батыр

Башҡорттарҙың рус баҫҡынсыларына ҡаршы беренсе зур һәм етди хәрәкәте 1661 йылда Садыр улы Сәйет баһадир, йә инә Сәйет Йәғәфәр баһадир[144] өтәкселегендә көнбайыш Башҡортостанда башланды. Сәйет батырҙың маҡсаты "Тура хандарының хакимиәтен" аяҡҡа баҫтырыу ине. Ул

ҡаҙаҡ хандары менән дә бәйләнеш булдыра. Рус сығанаҡтары 1661—1683 йылдар күтәрелешенең башында һәм аҙағында Сәйет баһадирҙы иҫкә ала, ә хәрәкәттең уртаһындағы осорҙа Күсәм хан улдары исемдәрен билдәләй, ә Сәйет баһадир исемен телгә алмай. Һәр хәлдә хәрәкәттең башына Күсем улдары баҫҡан дәүерҙә Сәйет баһадир күләгәлә ҡала. 1661 йылда Сәйет баһадир рустарҙың Аҡиҙел һәм Каманың кенсығышлығында ҡорған нығытмаларын тотошлай емерә. 1662 йылда Мәскәү уға ҡаршы Языков исемле воеводаға етәкләгән ҡеүәтле ғәскәр ебәрә. Сәйет баһадир уны еңә.

1663 йылда Мәскәү генерал Зеленский етәкселегендә, күп һанлы Дон, Яйыҡ һәм Украина казактарын да ҡушып, ҙур рус ғәскәре ебәрел, был күтәрелеште ҡыҫҡа ваҡытҡа баҫтыра ла, хәрәкәт туҡтамай. 1663 йылда Ҡазан воеводаһы Куракин үҙенә буйһонған кәнбайыш башҡорттарҙы, "боласылар ҡалмаҡтар менән бөрләшмә" тип, йәшәгән ерҙәренән көсләп Ҡазан виләйәтенә күсендерә. Ләкин үҙәк һәм төньяҡ-көнсығыш башҡорт улустары, Ҡатай һәм Барын ырыуҙары, Өфө (төмән) татарҙары 1662—1663 йылдарҙа Тура шаһзадалары етәкселегендә һәм ҡалмаҡтар ярҙамында көрәште дауам итеп, бөтә башҡорт ырыуҙарын аяҡҡа баҫтыра. Ҡалмаҡтар һәм Едисан, Алты ул (Алтавул) нуғайҙарының бер төркөмө баш күтәреүселәргә ғәскәр менән ярҙам итә. Кәнбайыш башҡорттарҙың рәйесе Дәүләтбирҙә улы Ишмәмәт ярҙамға килеп, был көстәр менән бөрлектә Өфө ҡалаһына һөжүм итә һәм тирә-яғындағы рус ауылдарын баҫып ала[145].

1640 йылдан һуң Өфө виләйәтендәге Юрматыға ҡараған ҡәбиләләр үҙҙәрен руҫҡа буйһонған тип иҫәпләһәләр ҙә, ул саҡтағы бәйләнештәре тик "аманат" ебәреүҙән ғибәрәт була. Быны иһә башҡорттар үҙҙәре өсөн хурлыҡ тип иҫәпләй. Нуғай юлы башҡорттарының бейҙәре тарафынан Өфө воеводаһы кенәз Волконскийға "аманат" мәсьәләһе буйынса 1663 йылдың ноябрендә төрөксә яҙып ебәрелгән бер хат Башҡортостан Йәмһүриәте тарихи материалдарында (I том, 166-сы бит) нәшер ителде. Унда башҡорт бейҙәре шуны әйткән: "Оло падишаһ хан Алексей Михайлович бөҙҙән ниндәй якшылык көтә? Әүәле былай аманат алмай торғайны, тоғро һүҙ нигеҙендә идара итә ине. Хәҙер падишаһ беҙҙең менән үҙ ҡарамағындағы кешеләр сифатында идара итергә теләһә, беҙҙән алынған аманаттарҙы ҡайтарһын. Беҙгә илселәрегеҙ килгәндә, уларҙы һис тоткарламайынса кире ҡайтарҙық, һеҙ иһә, беҙҙән илсе барһа, аманат итәһегеҙ. Хәҙер беҙҙең вәкилебеҙ булған Актай Дүсмөхәммәт улын һәм Күсеш Бөкиш улын тиҙ көндә ҡайтарығыҙ. Беҙгә лә илсе ебәрһәгеҙ, ышаныслы кешеләрегеҙҙе ебәрегеҙ. Мәҫәлән, беҙ таныған Юрий Алпаутты йә иһә Иванауҙы. Беҙҙең зарур мәрәжәғәтебеҙҙе башҡа юл менән мәшәҡәтләнмәйенсә белерһегеҙ. Мәҫәлән, Бәкер Полат ҡыҙы һеҙгә әсир төшкәйне. Уны алмашыу юлы менән ҡотҡарыу өсөн һеҙгә бер әсирегеҙҙе ҡайтарҙық, әммә беҙҙең был әсирҙәребеҙҙе бирмәнегеҙ". Фәмәлдә бындай хат алышыуҙарҙан һуң рустар, ыңғай яуап бирмәйенсә, һуғыш башлай. (док. 8)

Был хатты Өфөгә яҡын йәшәгән башҡорт ҡәбиләләренең бейҙәрә ебәрә. Уларҙың Рәсәй менән мөнәсәбәте ярым мөстәҡил өлкә хөкүмәтенең мөнәсәбәте көүек.

§22 Күсем хан улдарының Башҡортостанда әшмәкәрлектә булғандарының шәжәрәһе

Башҡортостандың үҙәллылыҡ өсөн хәрәкәттәренә өтәкселек иткән Күсем хан улдарының шәжәрәһе, Үтәмеш Хажи, хиуалы Бабажан Маңғыт, Мунис, Агеһи күрһәтеүенсә, шулай уҡ ҡарағалпаҡ һәм башҡорт шәжәрәләренә ҡарағанда, рустарҙың Себергә, ҡарағалпаҡтарға һәм ногайҙарға бәйле архив мәғлүмәттәренә ярашлы рәүештә түбәндәгесә булыр:

Күсем хан 1598 йылдың 4 августында вафат була. Улдарынан Ғәли хан, Ишем Солтан һәм Сыуаҡ Солтан билдәле. Ғәли хан 1616 йылда үлә. Улдары Арыҫлан Солтан, Хансүвер менән Жансүвер, рустар тарафынан әсир ителеп, Мәскәүгә ебәрелә һәм Ҡырым хаҡы төләгә буйынса Ҡырымға күсерелә. Хансүверҙән мәшһүр Әхмәт Ғәрәй Солтан тыуған, ул Ҡырым, Хиуа, башҡорт һәм ҡарағалпаҡ дауҙарында ҡатнашҡан.

Күсем хандың икенсе улы Ишем Солтан эшлекле хан булды, уның улы Аблай Солтан (Әбелхәйер, ногай риүәйәттәрендә Аблайыр). Уның ҙур улы Абуға Солтан, ә кесеһе мәшһүр Кесе Солтан, ул ағаһы менән берлектә башҡорт һәм ҡарағалпаҡтарҙың ханы була. 1678 йылда ҡалмаҡ ханы Аюка менән һуғышта һәләк була. Абуғаның улы — Дудубәк. Кесе Солтандың улы Мурат Солтан (башҡа исеме менән Кәйөл Солтан) Ҡырымға һәм Истамбулға барып килә, Дағстанда Терек ҡалаһы өсөн һуғышта яраланып, рустарға әсир төшә, Әстрханда хөкөм ителеп, йәшерен рәүештә Ҡазанға килтерелеп язалана. Кесе Солтандың бер улы ҡарағалпаҡ ханы Бушай Солтан, уның улы Ырыҙ Мөхәммәт Солтан бөрйән, түңгәүер һәм тамъянда ханлыҡ ҡыла. Күсем хандың өсөнсө улы Сыуаҡ Солтан һәм улы Дәүләт Ғәрәй хан да мәшһүр. 1661 йылда үлеменә көҙәр Аблай Солтан һәм улдары Абуға һәм Кесе Солтан был Дәүләт Ғәрәйҙең улы хан тип таныҫҡандар. Дәүләт Ғәрәйҙең улы "Ишем-Сүвек Солтан" Ургенчта ҡарағалпаҡ ханы булған, уның улы Хәсән Солтан ҡалмаҡ хандары янында ҡалған, улы Байбулат Солтан (Ҡырым һәм Истамбулға барғаны) Рәсәйгә ҡаршы баш күтәргән башҡорттарҙың солтаны була. Рустарҙың ҡулына эләкмәҫ өсөн, йәшерен йәшәй һәм ялған исемдәрҙә йөрөй, шуларҙың береһе — Ҡараһаҡал. Уның туғаны Ишем Солтан, Ишемдең улдары Шәйбәк һәм Үбәйд (Ғөбәйҙулла) ҡарағалпаҡ солтандары булды. Байбулат Солтан ғилемлелеге һәм матурлығы менән мәшһүр. Үбәйд Солтан иһә Ҡарат (Йәиһә Ҡарай) ҡәбиләһе солтаны була. Байбулат Башҡортостанда рустарға ҡаршы һуғышҡан осорҙа Шәйбәк хан ҡарағалпаҡтарҙың ханы булды. Һәр

хәлдә, ул Байбулаттың ярҙамсыһы, ә әсәһен Ғәйшә Байбулаттың һөт әсәһе һәм тәрбиәсеһе була.

§23 Дәүләт Гәрәй, Абуға һәм Кәсә солтандар

Сәйет баһадир тарафынан башланған был хәрәкәт Күсем улдарының хәрәкәте лә ине. Күсем хандың Сыуаҡ исемле улының улы булған Дәүләт Гәрәй Солтан үҙенең улусы, йәғни аталары заманынан бирле улар ҡарамағында ҡалған халҡы менән бергә ҡаҙаҡ һәм ҡалмаҡтар араһында Иртыш йылғаһы буйында йәшәгән. 1661 йылда был зат, Соловьев файҙаланған сығанаҡтарҙан күренеүенсә, Ҡырым хандары менән (йәғни Мөхәммәт Гәрәй III менән) бәйләнешкә инеп, башҡорттарҙың Табын һәм Ҡатай ырыуҙары өрҙөрҙө баҫып алған, ундағы рус ауылдарын үртәгән[146]. Башҡорттар 1663 йылда Дәүләт Гәрәйҙе Тубылда хан тип иғлан итергә өҙөрләгәндәр[147]. Абуға һәм Кәсе Солтандарҙың хәрәкәте был ваҡыттағы ваҡиғаларҙы, бер яҡтан, Ҡарағалпаҡтағы Үргенсҡаса, икенсе яҡтан, Ҡырым һәм Кавказ тарафтарына тиклем киңәйтеп, Башҡортостандағы көрәште халыҡ-ара ваҡиғалар киләлеһе күтәрҙе.

Ваҡиғалар ағышының дөйөм тасуирын ҡыҫҡаса түбәндәгесә һүрәтләй алыр инек:

Кәсе Солтан 1662—64 йылғы алыштарҙы төньяҡ Башҡортостандың Себер юлы һәм Уса юлы яҡтарында башлаңы. Ҡалмаҡ принцы Дайчан һәм кейәүе Аюка Кәсе Солтан яғын тота. Был эштә Ҡырым менән Төркиә лә алыҫтан ҡатнаша. Нуғай юлы башҡорттарынан Ҡыпсаҡ ырыуы бейе Ишмәмәт тархан, Ҡунушаҡ һәм Дыуанай улустарында Дәүләтбай улдары, Себер юлы тирәһендә Һары Мәргән исемле халыҡ ҡаһарманы бөтә рус колонистарының ауылдарын үртәп бөтөрҙөләр. Көнгөр тирәһендәге колонист рус ауылдары Кама йылғаһының көнбайышына күсендә. Батша 1662 йылдың яҙында Ҡазан вәлийе кенәз Волконский менән кенәз Черкасский етәкселегендә күп һанлы ғәскәр ебәрҙе һәм Көнбайыш Себерҙән Тубылдағы рус ғәскәрен дә көнсығыш Башҡортостанға йүнәлтте. Был Себер ғәскәре башҡорттарҙы Иртыш күле янында булған һуғыштарҙа еңә алды. Ләкин Нуғай юлында Кәсе Солтан үҙе, Ҡазан һәм Уса юлдарында Һары Мәргән, Киләй Тәнәкәй улы, Әтегәс, Бикйән Туҡтамыш улы, Арыҫлан Бәкбаҡты улы, Кәсе Солтан етәкселегендә рус ғәскәрҙәренә ҡаршы тороп, көнбайыш Башҡортостанды уңышлы һаҡлай алдылар. Әммә 1663 йылдың йәйендә Волконский менән Черкасский ғәскәрҙәре бер нисә урында башҡорттарҙы баҫтырҙы. Ғажиз ҡалған Нуғай юлы башҡорттары 1663—64 йылдың ҡышында Мәскәүгә өс кешенән торған бер һәйәт* ебәреп, итәғәт белдерҙеләр һәм солох һоранылар[148]. Рәйестәре Юлай улы Тиңмөхәммәт

*Һәйәт — делегация.

ине. Кенбайыш Себер һәм Өфөнөң түмән татарҙары, йәғни Бүздәк һәм башҡалар, ҡулдарынан килгәнсә Кесе Солтанға ярҙам күрһәттеләр. Кесе Солтан Өфөнө ҡамап, баҫып алырға тырышһа ла, уңышҡа өлгәшә алманы. Батша башҡорт өлкәләрендә рус колонистарына көс менән ер кәсеп итеүҙе тыйып, башҡорттарҙың талаптарынан бер өлөшөн ҡабул итте. Ләкин Нуғай юлындағы тоҙ фабрикаһы (Усольский) менән Бөрө ныҡытмаһын төҙөүҙе дауам иттерҙе. Был иһә Рәсәйҙең Башҡортостанда ҡалыу ниәтендәге ҡарары ныҡлы булыуын күрһәтте, һәм көрәш яңынан тоҡанды.

1662—1667 йылдарҙағы күтәрелешкә Дәүләт Ғәрәй Солтандың ҡустыһының балалары Абуға һәм Кесе Солтандар етәкселек итеүе күренә. Һәр ике солтан 1646 йылдан бирле үк Кенбайыш Себерҙә рустарға ҡаршы һуғышҡан[149]. 1664 йылда был көрәш тағы ла киңәйә. Рус сығанаҡтары ошолай һөйләй: "Өфө һәм сирмеш татарҙары, башҡорттар менән вогулдар Себер шаһзадаларына алданды. Хыянатсыл башҡорттарҙың рәйесе Тукмәмәт Минзәләгә һөжүм итте. Был хәрәкәттә 4 меңгә тиклем ҡалмаҡ, бер ни тиклем нуғай ҡатнашты. Едисан һәм Алты ул нуғайҙары боронғо нуғайҙарҙың хәҙерге көнбайыш ҡаҙаҡ далаһында һәм Хиуа сигендә ҡалған өлөшө ине"[150]. Тимәк, улар ҙа башҡорт хәрәкәтендә ҡатнашҡан. "Өфө татарҙары"ның Ағиҙел һәм Дим йылғалары ҡушылған ерҙәрҙә йәшәгән боронғо татар төмәндәре булыуын аңлатҡайным. "Сирмеш татарҙары" тип рус сығанаҡтарында Ҡазан татарҙарының сирмеш тарафында булғандары күрһәтелә[151]. Был юлы ла уларҙың Өфө тирәһендәге сирмештәр, йәки Ҡазандан күсеп килгән һәм сирмештәргә күрше йөшәгән татарҙар тигәнде аңлатыуы мөмкин. Бөтә был ҡәүемдәр, рус сығанаҡтарынан күренеүенсә, "Себер шаһзадаларына алданған", йәғни был шаһзадаларҙың етәкселегәндә баш күтәргән. Боласылар, Ҡырым һәм Төркиә менән элемтә урындаштырып һәм ҡалмаҡтарҙан Дайчин Тайшы менән берләшеп, 1665 йылда Әстрхән аша Дағстандағы Терек ҡалаһына һөжүм иткән. Был ҡаланы казактар 1573 йылда үк бина иткән. Ҙәғәк, казактар Мәскәүҙең юғары хакимлығын ҡабул иткәндән һуң, ҡала Мәскәү тарафынан нығытылған. Башҡорттар һәм Себер шаһзадалары, уны баҫып алып, емерә. Был шаһзадаларҙың Күсем хандың Ишем Солтан исемле улының улы Абуға (йәиһә Буғай) Солтан һәм уның туғаны Абылай Солтандың улы Кесе Солтан булыуын билдәләргә мөмкин. Ошо ике ҡәрҙәш 1648 йылда, башҡорттарҙың Исәт һәм Ҡатай ырыуҙарының башында тороп, Өфө тарафындағы башҡорттар араһына килеп ерләшкән рустарҙың ауыл һәм ҡасабаларын емерөп, үртәп, халҡын ҡырған. Шул үк заманда "Тау черкестары" өлкәһенә, йәғни Төньяҡ Кавказдағы Дағстанға тиклем етеп, баҫҡын яһаусы ҡалмаҡ принцы Хоорлуктың улы (исемә иҫкә алынған) Тайчин Тайша менән бергә булғандар[152]. Абуға һәм Кесе Солтандың бергәләп рус ҡасабаларына һөжүм итеү яуаплылығын үҙ өҫтөнә алмауы хаҡында Дәүләт Ғәрәй рус илсеһенә һөйләгән[153]. Был Кесе Солтан башҡорттарҙа хан итеп танылған. Ул 1665

йылда башҡорт һәм ҡалмаҡтар башында Көнбайыш Себерҙә Ҡырғыҙ (Киргинск) исемле рус ҡасабаһына һөжүм итеп, уның тирә-яғындағы рус ауылдарын туҙырған[154]. Рус сығанаҡтарында уларҙың, 1665 йылда Дағстанға яһаған барымтанан тыш, 1667 йылда үҙҙәренең ҡул аҫтындағы башҡорттар менән берлектә Черкес (Дағстан) тарафынан ҡайтҡас, 2000-гә тиклем ғәскәр менән (Төньяҡ Ҡаҙағстанда) Ишем тармағындағы Аҡтар тауы янына ерләшеп, рөхсәтһеҙ һис бер яҡҡа китмәйәсәктәренә ышандырыр өсөн, суверендары булған ҡалмаҡ рәйесе Абылай Тайшаға аманат ебәреүҙәре хаҡында иҫкә алына[155]. Был Абуға һәм Кесе Солтандарҙың Тайчин Тайша менән бергә 1648 йылда ук "Тау черкестары"на сәфәр яһарға тырышыуҙары ла сығанаҡтарҙа сағыла. Тимәк, был Себер принцтарының Төньяҡ Кавказ һәм Ҡырым менән бәйләнештәре боронан килә. Иҙелдең көнбайышындағы ҡалмаҡтарға (Мунжаҡ) ҡурше башҡорттарҙың (әле алдараҡ быға тукталырбыҙ): "был өлкәнең (йәғни Көньяҡ Рәсәйҙең) оло һәм кесе юлдарын, бөтә йылғаларҙың киҫеүҙәрен белеүебеҙ арҡаһында ҡалмаҡҡа юл күрһәтеүсе булып хеҙмәт итәбеҙ" тип әйтеүҙәре лә — ошо бәйләнештәрҙең бик боронғо һәм ҡеүәтле булыуына дәлил. Вәҡиғаларҙан күренеүенсә, башҡорттар ул заманда бәғзе ваҡыт Ҡырымға тиклем килгән. Мадьяр сығанаҡтарындағы мәғлүмәттәргә ҡарағанда, башҡорттар, төрөктәр (төркиәләр) һәм ҡырымдар берлектә 1666 йылда Мадьярстанға инеп, Дебрецен ҡалаһына һөжүм иткән[156].

Ҡалмаҡтарҙың рәйесе Дайчан Тайша һәм улы Мунжаҡ башҡорттар өсөн ышаныслы союздаш булмай. Уларҙың һәр икеһе бер үк ваҡытта рус батшаһына итәғәт күрһәтеү йөҙөнән Ҡырым һәм башҡорттарҙың хәле хаҡында хәбәр биреп торған. 1661 йылда рус вәкиле Горохов Яйыҡта Дайчын Тайша менән осрашҡан саҡта рустарға ҡаршы һуғышҡан башҡорттарҙан Ғаур (Ғафүр) Аҡбулат улының һәм 30-лап бүтән баш күтәрсеүселәрҙең ул саҡта Иҙелдең көнбайышында күсеп йөрөгән Мунжаҡ янында булыуҙарын әйтеп шикәйәт* иткән. Горохов Иҙелдең көнбайышына сығып, ул мәлдә рустарҙың дуҫы иҫәпләнгән Едисан ногайҙарының бейҙәре һәм Мунжаҡ менән осрашып, уларҙың батшаға ҡарата тоғролоҡ һаҡламауҙары, Мунжаҡҡа үҙ янында баш күтәреүсе башҡорттарҙы тотоуы өсөн үпкә белдергән. Мунжаҡҡа: "Мосолмандар һеҙгә ҡаршы булған ҡырымдар менән союздаш. Шулай булғас, һеҙ ҡалмаҡтар, барып, Ҡырымды үҙ ҡулығыҙға алырға тейеш инегеҙ", — тиғән. Йәғни уларҙы Ҡырымға ҡаршы ҡоторткан. Шул ук заманда (Горохов), бындағы Ғафүр Аҡбулат улы һәм башҡа башҡорт етәкселәре менән күрешеп, уларҙы ҡалмаҡтарға ҡаршы ҡоторткан һәм мәмләкәттәренә кире ҡайтырға тәҡдим иткән. Улар инә: "Кире ҡайтһаҡ, аҫырһығыҙ. Беҙ бында хеҙмәт итәбеҙ. Ҡалмаҡтар ҙа беҙҙән көнәгәт. Сөнки беҙ бөтә ҙур юлдарҙы һәм кескәй һуҡмаҡтарҙы, йылға

*Ялыу иткән йәки үпкә белдергән.

кисеүҙәрен бәләбеҙ. Уларға юл күрһәтеүсебеҙ", — тигәндәр. Горохов уларға бер ни тиклем ғүләк биргәндән һуң: "Тимәк һеҙ, батша мәмләкәтенә ҡалмаҡтарҙы килтереп, беҙгә яуызлыҡ эшләргә төләйһегеҙме?" — тигән. "Тап шулай, юкһа һеҙ күрһәткән яуызлыҡҡа ҡаршы яҡшылыҡ эшләйекме инде?" — тип яуап биргәндәр улар[157]. Горохов башҡорт бейҙәренең, биргән бүләктәрҙе алып та, ошолай егеттәрсә яуап биреүҙәренән һуң бик уңайһыҙ хәлдә ҡалған. Башҡорттар шул көндәрҙә ҡалмаҡтарҙың 2000-гә тиклем аттарын ҡыуып алып киткән. Мунжаҡ та үҙ дошмандары булған татарҙар (йәғни нуғайҙар) менән башҡорттарҙың Ҡырым хандары менән хәбәрләшеүен асыҡлап, батшаға хәбәр итәсәген белдергән[158].

Был Ғәфүр Аҡбулат улы һәм уның яуҙаштары, ҡалмаҡтарға Рәсәйгә ҡаршы юл күрһәтеүсе булыуҙан тыш, Ҡырым менән башҡорт иле һәм Себер шаһзадаларҙы араһында бәйләнеш тәьмин иткән булһа кәрәк. 1664 йылда Мунжаҡ: "Башҡорттар, әстрхандар, Ҡырым хандары һәм Азаҡ (Османлы) пашаһы менән берләшеп, килешеү төҙөнөләр", — тип рустарға хәбәр ебәргән һәм уларға башҡорттарҙы үҙҙәренең дә дошманы итеп күрһәткән[159]. 1665 йылда Мунжаҡ рустарға: "Башҡорттар һәм Ҡазан татарҙары, 1564 йылда Ҡырым ханына илсе ебәреп, беҙ әүәлдән дә Ҡырым хандарына ҡарай инек, хәҙер рустар менән бергә йәшәп, мосолманлығыбыҙҙан айырылыу ҡурҡынысына дусар булдыҡ. Хан беҙҙе үҙенә ҡабул итһен һәм беҙҙең менән берлектә рус батшаһы ҡалаларына һөжүм итһен", — тип тәҡдим яһауҙары хаҡында яҙған. Тағы ла шул уҡ Мунжаҡ: "Әстрхан татарҙары һәм башҡа мосолмандар Ҡырым ханы Аҙаҡтағы паша даими бәйләнештә, Таркофтағы Суркай Савчал (Шамһал) һәм Кабарда рәйестәре лә Әстрхан менән Терек араһында ҡала һәм ныҡытма бина итергә төләйҙәр. Хан да Кара Яр (Черный Яр) менән Царицын араһында ғәскәр булдырырға, Әстрхандың Йорт (Юртовский) татарҙары һәм нуғайҙары менән мөнәсәбәт тәьмин итергә ниәтләй", — тип яҙған[160].

Башҡорттарҙың һәм Күсем улдарының 1662—1663 йылдарҙа Көнбайыш Себер, Дағстан һәм Ҡырым араһында руска ҡаршы хәрәкәттәре һижри буйынса — 1076, милади буйынса 1665—66 йылдарҙа Дербенд, Дағстан һәм Әстрхан юлынан үткән. Был Төркиә сәйәхәтсеһе Әүлиә Чәләбиҙең сәйәхәтнамәһендә лә иҫкә алына. Ул башҡорттарҙы һишдәк, йәғни Иштәк йәки Истәк, тип атаған һәм уларға өтәкселек итеүсе шаһзаданың рустарға ҡаршы һуғыш барышында Муйик ҡалаһында күренеүен билдәләгән[161]. Сәйәхәтсе Дайчын Тәйшаны Тайса тип атай, Мунжаҡты Муйинжаҡ ти һәм уларҙы ҡалмаҡ принцтарының союздаштары сифатында иҫкә ала. Былай исемдәрен атап яҙыу сәйәхәтсе мәғлүмәттәренең дөрөҫлөгөнә[162] дәлил.

Әүлиә Чәләби, һишдәктәрҙең тормошон оҙаҡ һәм ентекле тикшереп, уларҙың, рус ҡул аҫтында булараҡ, ғәскәргә алыныуҙарын һәм баш

күтәреүҙәрен, Ғәли Османға тоғро ҡол булыуҙарын аңлатҡан[163] һәм: "Һишдәк ҡәүемендә булған тиклем ат, һыйыр, дөйә, һарыҡ башҡа һис бер падишаһта юҡтыр. Ғәжәйеп аттары һәм ҡылыстары бар. Улар бөтәһе лә күсмә ҡәүем. Араларында Дадуяндан (?) ике шаһзадәлары бар һәм ғәләмәләре күп. Көнө-төнө ҡалмаҡ менән һуғышалар. Сәнки ғәйәт батыр һәм ғәйрәтле һуғышсан егеттәре бар. Йөҙ меңе уҡ атыусы булһа, йөҙ меңе кемандарҙарға* ярҙам итеүсе, алты дала (полевой) туптары бар. Хатта был шаһзадәлар, Муйик ҡалаһына баш эйеп килеп: "Османлы беҙгә Йәшел әләм бирһен, был виләйәттәрҙе Мәскәүҙән алып һеҙгә буйһондора алырбыҙ", — тигән. Һишдәк ҡәүеме "Алтых сакуни" исемле ерҙә берләштерелһә, Аҙаҡ виләйәте, Мәскәү һәм ҡалмаҡтан ҡурҡмай, тыныс йәшәр ине. Һишдәктәр ғәйәт фанатиктар, ғәйәт батырҙар, ҡылыстары үткер. Үҙҙәре ат ите ашай, араҡы эсмәй һәм баштарына сүрәһи** кеүек ҡалпаҡ кейәләр"[164].

Бында исеме телгә алынған Мөхәммәт Ғәрәй хан Суфый Мөхәммәт Ғәрәй исеме менән билдәле Мөхәммәт Ғәрәй IV булыр. Ул 1641—1644 һәм 1654—1665 йылдарҙа хан була һәм, рус ҡурҡынысын аңлап, уларҙы Украинаға, Дон буйына индермәү юлында күп ғәйрәт сарыф ҡыла. Истамбул хөкүмәте уны 1665 йылда тәхетенән төшөреп, уның урынына поляк ҡатыны нәҫеленән килгән һәм руҫтарға дуҫ булған Әҙел Ғәрәйҙе хан итте. Ул инһа, рус батшаһы Алексәй Михайловичҡа күп бүләктәр ебәреп, дуҫлыҡ тәкдим иткән[165]. Истамбул был сәйәсәттең хаталы булыуын аңлап, 1671 йылда Ҡырымдың руҫҡа ҡаршы әлеккә барымталарында ҡатнашҡан Хажи Сәлим Ғәрәйҙе хан итеп тәғәйенләгән. Ләкин Ҡырым менән Төркиә ошо мәлдәге бәйәк бер форсаттан файҙалана алманы. Был форсат Стенька Разиндың батшаға ҡаршы баш күтәреүе ине.

Күсем улдары һәм башҡорттар Теректан кире ҡайтҡан 1667 йылда Дон казагы Разин батшаға ҡаршы бола байрағы күтәрҙе. 1668 йылда, Иҙелдең көнсығышына үтеп, Яйыҡ (Урал) казактары, башҡорт һәм ҡалмаҡтар менән бәйләнешкә инде, кәмәләрҙә Хәзәр диңгеҙә аша сығып, Иран ярҙарын баҫып алды. 1669 йылда бөтә түбәнге һәм урта Волганы, Әстрхан, Сарышын (Царицын), Һарытау, Һамар һәм Сембер ҡалаларын биләне. Ҡазан мосолмандарын үҙ яғына йәлеп итергә тырышты. Сембер янындағы һуғыштарҙа көнсығыштан Сәйет баһадир башҡорттар менән килеп ҡатнашҡан. Ибраһим кәтиб һөйләүенә ҡарағанда, Стенька Разин Ҡазан татарҙары һәм Нуғайҙар, "кырғыҙ" исеме аҫтында берләштерелгән ҡаҙаҡ-башҡорттар менән союздаш булараҡ, улар менән бөрлектә Осман дәүләтенә мөрәжәғәт итеп, Мәскәү тарафынан баҫып алынған татар илкәләрен уларға кире ҡайтарыу юлында бергәләп эш итергә тәкдим иһаған, әммә Истанбул быға илтифат итмәгән[166]. Ҡырымдан һәм Төркиәнән

*Был һүҙҙе тәржемә итеп булманы. (Ә.Ю.)
**Графин кеүек.

һис ярҙам күрмәгән Разин, 1670 йылдың октябрендә Казандың көньяғындағы Зөйә йылғаһы буйындағы һуғыштарҙа еңелгәс, Донға кире кайта һәм унда батша яҡлы казактар тарафынан тотолоп, Мәскәүгә тапшырыла, 1671 йылдың 6 июлендә язалана.

1661—67 һәм 1707—1711 йылдарҙағы вакиғаларҙа башҡорттарҙың һәм Күсем олдарының Ҡырымда, Дағстан тарафында булыуы билдәле. Әүлиә Чәләби, Әстрхан һәм Казан калаларында һишдәктәр (йәғни иштәктәр, башҡорттар) йәшәй, тип күрһәткән[167]. Шуның менән бергә Әүлиә Иҙел һәм Ҡырым тарафтарында калмактар һәм нуғайҙар менән ҡатнашкан һишдәктәрҙең артында калған башҡорттарҙы "Эс ил һишдәктәре" тип атай[168]. Быға ҡарағанда, Иҙел тарафтарындағы башҡорттарҙы "Тыш ил һишдәктәре" (йәғни башҡорттары) тип исемләргә кәрәк, ләкин ул замандағы сығанактарҙа бындай атаманы осратманыҡ. Тик Төркиә сығанактарында Кубань тарафтарында "һишдәк киселә" иҫкә алынған кеүек[169], Төньяҡ Кавказда ла "һишдәк төрәктәре" исеме осрай[170]. 1724 йылда Бөйөк Петрҙың Әстрхан һәм Өфө виләйәттәрендә йәшәгән башҡорттарҙан һалым һәм ғәскәр алыу маҡсатында сығарған фарманы[171], шулай уҡ 1724 йылда калмак рәйесе Дорьяның, Бүкәй урҙаһындағы Үҙән йылғаһында башҡорт, карағалпаҡ һәм кырғыҙҙарға һөжүм итеп, уларҙы еңеүе хаҡындағы хәбәре[172] бер аҙ алдараҡ "Кәмәлек башҡорттары" тураһында яҙыласаҡ мәғлүмәттәргә тап киләсәк. Был йәһәттән, Әүлиәнең "Әстрхан һишдәктәре" лә, боронғо ғәрәп географтары иҫкә алған "Тыш башҡорттар" ҙа XVIII быуаттың беренсе сирегендә башҡорттарҙың Үҙән йылғаһына ҡаҙәр еткән көньяҡ тармағы булыуы мөмкин. Шулай итеп, Ибн Фадлан да башҡорттарҙың "алдағы сафтарын" хәҙерге Ҡаҙағстандағы Уральск виләйәтенең көньяғында күргән.

Ике башҡорт шаһзадаһының Төрөк калаһындағы һуғыштары ла, ихтимал, был вакиғанан һуңғыраҡҡы Мурат Солтандың һуғыштары менән берләштерелеп, нуғай дастандарында иҫкә алынғандыр. Дастандарҙың был өлөшө нуғай Мөхәммәт Усман улының 1883 йылда Петербургта нәшер иткән "Нуғай хрестоматияһы"на индерелгән: (док. 9)

Албыйыр Бий'нин баласы
Эр Күчүкнин оглу айтар
Ҡадемсиз булған анавы
Ҡайып Султан өзү айтар:
"Султан эдик биз өзимиз ҡам болдыҡ
Сулпурлар эдик биз өзимиз ҡам болдыҡ,
сонында аскер ийерттик.
беририне келгенде
Кесме кесем сары алтын
Кесмәй берген султанмын

Кесилген яман арыкга
Ял байлаган султанмын
Тувасы йок ялгызга
тувган булган султанмын,
ат йыгылыб йер авса,
эр алдырган кун тувса,
кабыргадан кара канлар субурса
тувганы йок ялгызга
тувган булыб ат айдашкан Султанмын
"Тура"да булур илимиз
"Тинбуйуклы" булур халкымыз
тунган балдай булур сувымыз
Яйык'нын башы "Кек Шымай"
эрте атландык кеч тушдук
бу гевирнин ор'ындан
Чабувил Мескев теринден
"Ока"деген сувындан
"Башкынчак" деген йеринден
басыб чабыб еткенмиз
ягасына биткен талларын
кырыб кепур еткенмиз
Бу гевирнин узун чепкен салдатын
кыска чепкен майорын
дерт купжык кадалакга йуклетип
Паша агама мен езим
бүлек савгат еткенмин
Бу гевирнын чет каласы "Терек"ни
айланасы шымлаб сокган берик ни
ичиндеги аз мүслүман кеб гевир
Халлиси Кырым етди деб
ичиндеги халсизи
гевир булмай не этти деб
кайтавулга бакганда
тен кувветсиз кайта чабыб екиндим[173].

Йәгни: "Албыйыз (Албыйыр?) бейәең балаһы каһарман Кесе хандың улы булған шул бәхетһез Кәйеп Солтан үзе ошолай һөйләй: "Беҙ башта бер солтан (принц) инек, хан булдык. Түбән һәм ярлы хәлдә инек, байныҡ, һулакай күлдан буталып эш иткәндең, йәғни эшмәкәрлектәрендә ғәл уңышһыҙлыҡҡа осрағандарҙың, береһе инек, уңған (йәғни уңышлы) һәм бәхетле булдык. Ниһәйәт, артыбыҙҙан ғәскәр йөрөтөүгә лә ирештек. Һәҙиәләр бирергә кәрәк булғанда, иң ҙур киҫәк һары алтынды

бүлгеләмәҫтән биргән солтан мин. Яралы, ябыҡ, хәлһеҙ малды (һимертеп) аяҡҡа баҫтырған солтан мин, әкрәбәһе, ҡарҙаштәре булмаған яңғыҙҙарға, етемдәргә әкрәбә булған солтанмын мин. Менгән аттары йығылыр хәлгә килеп аяуһыҙ һуғыштар булһа, ҡаһарман ирҙәрҙең хайран ҡалыр кондәре килһә, һуғышта яраланған ҡаһармандарҙың ҡабырғаларынан шыбырлап ҡара ҡандар аҡһа, (шундай бер ҡаһарман) тыуған ватанынан айырылып, яңғыҙ башына ҡалһа, шундайҙарға ҡарындаш булараҡ, унын менән бергә (сәфәрҙәрендә) аттә һыбай йөрөгән бер солтанмын мин. Илебеҙ "Тура" тигән ерҙә булған кеүек, беҙгә буйһонған халыҡка ла "томбойоклю" тиҙәр. Беҙ эскән йылғаның һыуы бал шәрбәте кеүек саф һәм татлы. Яйыҡ йылғаһының башы булған Күк Шымай исемле ерҙән (бер көн) иртә менән атҡа атланып сығып, кисенә аттарыбыҙҙан тәшә инек һәм рустың Мәскәү исемендәге ҡалаһы ҡаршыһына сығып. Ока исемле йылғаны кистек, Баскунчак исемле өргә килдек. Уны баҫып алып сабып киткәнбеҙ. Был Баскунчак ситтәрендәге бөтмәҫ тал ағастарын киҫеп күпер яһаныҡ. Рус батшаһының оҙон шинелле һалдаттарын, ҡыҫҡа шинелле майор (йәғни офицерҙарын) әсир итеп, дүрт тәгәрмәсле кудалаклы* арбаға тейәп, өлкән ағайым падишаһ Ағаға (Акай Солтанға) ҡоллоҡҡа һәҙиә иттем мин. Рустарҙың сик ҡалаһы булған Төрөк әйләнәһендәге ҡала стеналарына һөжүм иттек. Әсендә мосолман аҙ, кафыр күптер тип, хәле (аттары, хайуандары, күсенеү мөмкинлектәре) булғандары Ҡырымға күсте (рус әсирлегенән котолдо), фәкәт хәле булмаған ярлылар (күсенеү мөмкинлектәре булмағандар), кафыр беҙгә нимә эшләй алһын, тип ҡалды. Ҡайтауылға (йәғни ғәскәрҙең йөгән ташыусы аръергадҡа) әйләнеп ҡарағанда[174], үҙем хәлһеҙ, ҡеүәтһеҙ була тороп (уларҙы ҡоткарайым тип), һәр дошманға һөжүм итеүемә үкендем".

Бында асыл ватаны Тура өлкәһе булған "Ҡаһарман" Кесе Солған" улы Кәйеп Солтандың Көнбайыш Себерҙән, Туранан ҡалҡып, көнсығыш Башҡортостанда Яйыҡ йылғаһы баштарындағы Күк Шымай исемле ерҙәрҙән үтәп[175], Мәскәү йүнәлешенә китеүе, Волганың уң ҡушылдығы булған Ока йылғаһына еткәндән һуң, Башҡунсаҡ исемле өргә килеүе, унан Рәсәйҙең сик ҡалаһы булған Терек ҡалаһында һуғышыуы аңлашыла... Уфа тип яҙылған һүҙҙең артынан шундуҡ "Сувыны", йәғни рус йылғаһы исеменең һүҙе килеүе был йылғаның исемә Өфө тип уйларға урын ҡалдырмай. Тирәһендә тал ҡороған Башкунсаҡтың иһә Ҙур урҙалағы Башкунсаҡ булыуына шөбһә юҡ. Һәр хәлдә, Себерҙән, Яйыҡ башынан Мәскәүгә киткән был башҡорт һәм төмән ғәскәрҙәре Оканан әйләнеп, Иҙәлдең ҡалмаҡтар йәшәгән тарафына юлланғандар, унан да Терекка барғандар. Был һүҙҙәрҙе һөйләгән Кәйеп Солтан (ҡаһарман Кесе Солтандың улы) исеме иҫкә алынған Күсем хандың юғарыла телгә алынған өйәне Абылай бине Ишемдең

*Был һүҙҙең мәғәнәһен асыклап булманы. (Ә.Ю.)

улы Кесе Солтан булып сыға[176]. Абылайҙың (Әбелхәйер, Аблайып) улы Кесе Солтан 1671 йылда яҙылған Язухиндың рапортында "башкорт ханы" тип иҫкә алынған[177]. Был Кесе Солтан 1663—1667 йылдарҙа башҡорт күтәрелештәренә етәкселек иткән. Уның Дағстан һәм Кубань сәфәрҙәрендә минең ата-олатайҙарымдың бәғзеләре лә (ихтимал, Кәҙән һәм Бакы) ғәскәр сафында булғандар. Әстрхан тарафтарында йөрөгән сакта Кесе Солтанды һәм уның ағаһы Абуға Солтанды Осман Төркиәһе сәйәхәтсеһе Әүлиә Челеби ҙә күргән. Рустар был һуғыштарҙа ҡалмаҡтарҙы файҙаланып еңеп сыға һәм баш күтәрөүселәрҙе баҫтыра.

Бынан һуң Кесе Солтан ҡарағалпаҡтарға китә һәм ҡарағаллаҡ ханы булып таныла. Уның улы Морат Солтандың хөкөм алдында биргән яуаптарынан Кесе Солтандың Аюка ҡалмаҡ менән һуғышта 1678 йылда үлтереләүе билдәле[178]. Башҡа сығанаҡтарҙа[179] ошо һуғыштың 1724 йылда булыуы хаҡында яҙылһа ла, был дөрөҫ түгел. Көнбайыш Себерҙә Тубыл воеводаһының 1709 йылдың 14 майында ебәргән рапортында башҡорттарҙың етәксеһе Алдар тарханды Кесе Солтан урынына (яңылыш) "Ҡарағалпаҡтан Күсем ханды" саҡырып килтереүе хаҡында яҙылған[180]. Ләкин уның Морат Солтандың атаһы Кесе Солтан менән бер ниндәй ҙә мөнәсәбәте юк. Иҙел йылғаһының көнсығышындағы нуғайҙар, Едисандар ҙа был Кесе Солтанға буйһонған. 1664 йылда рустарға ҡаршы һуғышта уның янында 6400 нуғай ғәскәре булыуы сығанаҡтарҙан билдәләнә[181]. Кесе Солтан тулыһынса үҙаллылыҡҡа ынтылды, уның идараһындағы башҡорттар, рустар менән һөйләшкәндә: "Күсем хан заманында ниндәй үҙ аллы дәүләт булһаҡ, хәҙер ҙә шундай уҡ бойондороҡһоҙлоҡҡа өлгәшеү өсөн һуғышасаҡбыҙ", — тигәндәр[182].

Әлс иҫкә алынған Кесе Абуға дастанында "Ҡәйеп Солтан" исеме менән телгә алынған Кесе Солтан рус һалдаттарын һәм майорҙарын арбаларға төйәп алып, ағай төйеш "Батша ағайына", йәғни Абуғаға, тәҡдим итеүен һөйләй һәм уны "Аҡай Солтан" тип атай. Был инә өлкән ағайҙы "хан" тип, кесе туғанды "ҡалғай" сифатында атап, "икәүләп король булыу"ҙы күрһәтә. Һәр хәлдә был "Аҡай Солтан" Кесе (Ҡәйеп) Солтандың өлкән ағаһы булған һәм "Аҡай" атамаһы был осраҡта бер ләкәп. Ошо мәсьәләне еңтекле аңлатҡан Кесе нуғай дастанының өҙөгө башҡорттар һәм Күсем улдарының тарихы өсөн ғәйәт ҙур әһәмиәткә эйә. Һәр хәлдә, Күсем улдары, боронғо төрк дәүләттәренең төп тәртилтәренә ярашлы рәүештә[183], "икәүләп Солтан булыу" формаһында идара иткән. Әбелхәйер исемен ҡыҫҡартыбыраҡ Абылай тип әйтеү ғәҙәткә ингән. (Ҡара: Бөгенгә Төркөстан, 318—319-сы биттәр.) Шағир асылда "Аблайыр" хандың балаһы ир Кесенең үҙе әйтер" тигән булһа кәрәк. Һуңыраҡ хан һүҙен бөй һүҙснә алыштырғандар һәм бөтә был вакиғаға Морат Солтандың эшмәкәрлеген дә өҫтәгәндәр. Шағирҙәр Абылай улы Кесе Солтандың һәм Абуғаның 1666 йылда, барса Волга буйын ғәскәр һәм ҡалмаҡтар менән ғизғәндән һуң, Дағстанға Терек ҡалаһына

килеүен, ләкин тулы уңышка өлгәшә алмайынса кире кайтыуын икенсе бер вакиға менән — Кесе Солтандың улы Морат Солтандың, 1707—1708 йылдың ҡышында Төркиәлә яулап алырға күп тә ҡалмаған сакта яраланып, рустар ҡулына әсир төшөүе менән бергә ҡушҡандар.

Мәмләкәтебеҙҙә "Кесе Солтан" заманынан ҡалған бер нисә шәжәрә Аскар ауылында йәшәүсе Һиҙиәт суфый исемле затта була торғайны. Советтар заманында бындай ҡағыҙҙарҙың береһе — Кесе Солтандың Бөрйәндәге Татлыбай исемле бейгә биргән ярлығы — "Башҡортостан Йәмһүриәте тарихына ҡараған материалдар" китабында (Материалы Башк., I, 180-се бит) нәшер ителде. Тик ғәрәпсә яҡшы уҡый алмаған кеше тарафынан күсерелгән был фармандың мәғәнәһе шул: "Йырак йуртдин яҡын күңгил бирле мен Султан сөзим ол турур: "Тейчиңден келсе өз атам, ол тиймес, Ишиммәт келсе тиймесин, бу халайыҡҡа тиймесин. Ат алса тилеб (бәлки, түләп, йәғни аҡсаһын биреп) алсын, күч әтмесүнлер. Бу Татлыбайға, Эллүв ағасы Хафиз ҡолум ҡойдум", "Атам килһә" тигәне бей, бәлки, ҡалмаҡ бейе Дайчын Тайшалыр, ә "Ишиммәт", йәғни Ишмөхәммәт тигәне — Кесе Солтан янында йөрөгән бейҙәрҙән. Фәмәлдә, был ҡағыҙҙа уларҙың халыҡтан мәжбүри рәүештә ат алырға хаҡтары булыуы хаҡында әйтелә. Татлыбай — түңгәүер башҡорттарынан, Кесе Солтанға яҡын кеше. Нәҫелдәштәре Татлыбаевтар мин Башҡортостанда сакта ла бар ине. Бында яҙылған фарман "илле башы" дәрәжәһендә булған Хафиз исеменән белдерелә, фарманға мөһөр баҫылған. Ишмәмәт бейҙең Кесе Солтанға ҡараған башҡа яҙыуҙары ла осрай (шул уҡ том, 37-се бит).

§24 Сәйет баһадир

Күсем улдарының, Сыңғыҙ нәҫелдәренән булған Ҡырым хандары менән берлектә милли хәрәкәт булдырып, төрки халыҡтарҙы рус хакимиәтенән азат итеү маҡсатында Башҡортостанда күргән хәстәрлегенең һөҙөмтәһе өлкә вакиғалары кимәлендә ҡалды. Шулай ҙа, көрәш бер аҙ тынысланыуға карамаҫтан, башҡорттар юғарыла иҫкә алынған Садыр улы Сәйет баһадир етәкселегендә яңынан күтәрелде. Был күтәрелеш Төркиә һәм Ҡырымдың Рәсәйгә ҡаршы яуҙары менән бер ваҡытҡа тура килеүе йәһәтенән әһәмиәткә эйә. Сәйет баһадир нуғайҙар һәм бер төркөм ҡалмаҡтар менән берләшә, бынан тыш, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарҙың ярҙамына ла өлгәшә. Рустар үҙҙәренә яҡын йәшәгән башҡорттарға ҡорал яһауҙы 1675 йылда уҡ тыйһалар ҙа, талаптарын тулыһынса тормошҡа ашыра алманылар. Истамбул хөкүмәте, әлектән үҙ ҡул аҫтындағы Запорожье (Украина) казактарының Мәскәү тарафына ауышыуы сәбәпле уларҙы һынап карау һәм Өзи (Үзи?) йылғаһы буйында төрөк хакимиәтен һаклап ҡалыу маҡсатында, казактарҙың үҙәге булған Чиһиринды (русса Чигирин) баҫып алыу өсөн бейөк вәзир Мезифоглу Кара Мостафа паша етәкселегендә ҙур ғәскәр

ебәрҙе. Мәскәү батшаһы был ваҡытта үҙ ҡул аҫтында булған мәсәлмандарҙы ғәскәренә ҡушты. Осман тарихсылары "Ҡырҡ дүрт тайфа"* тип атаған һәм күпселеге ҡәүем исемдәрен ҡабатлаған был ғәскәри төркөмдәр түбәндәгеләр: Тура татары, Искер (Тубыл) татары, Чәмүкәй татары, Төмән татары, Себер халҡы, Минзәлә халҡы исемдәре менән билдәләнгән Көнбайыш Себер татарҙары; Ҡазан татары, Алатар (алатыр) татары, Салатыр** татары, Бойлуҡ татары, Зуйег татары тип аталған урта Иҙел төрктәре; Ҡәсим татары, Мәңгерман татары, Күнфәк татары исемдәре менән иҫкә алынған Ҡәсим татарҙары; мишәрҙәр, нуғайҙарҙың "Заман (һәр хәлдә Едисан) нуғайҙары" тип аталған төркөмө менән бер нисә мең ҡалмаҡ татары[184], Тургаут ҡалмағы һәм Турин ҡалмағы, ошо "ҡалмаҡ татарҙарының башлығы булған Ҡасбулат исемле кафыр" иҫкә алына. Былар Рәсәй хакимлығын ҡабул иткән һәм уға ғәскәр биргән мәсәлмандар. Шулай уҡ рус сығанаҡтарында черкестар рәйесе Ҡазбулат мырҙа Мотсаловтың был сәфәрҙә рус ғәскәре сафында булыуы хаҡында хәбәр ителә[185]. Черкес бейе. Был шәхес рус хеҙмәтендә булып, Разинға һәм Ҡырым хандарына ҡаршы хәрәкәттә ҡатнашҡан[186].

Осман ғәскәре, Чигиринды 33 көн ҡамауҙа тотҡандан һуң, 1678 йылдың 11 августында яулап алып емерә. Чигирин һуғышында рустар тарафында башҡорттар булмай, сөнки улар был мәлдә рустарға ғәскәр бирмәйҙәр ине. Ҡырым хандары менән Төркиә тәьсире аҫтында булһа кәрәк, ул саҡта башҡорт илендә көрәш ҡырҡыуләшҡайны. 1677 йылда башҡорттар, Аят ҡасабаһы (Аятская слобода) исемле ерҙә йыйылып, руска ҡаршы тупланмаҡта ине. 1678 йылда азатлыҡ хәрәкәте бөтә Кама, хатта Чардын виләйәтенә тиклем йәйелде. Был йылда тотош көньяҡ Башҡортостандан рустар ҡыуып сығарылды. Төрөктәрҙең һәм Ҡырымдарҙың Чигиринға ҡаршы һөжүмә баш күтәреүселәргә дәрт бирҙе. Башҡорттар 1679 йылда бер үҡ ваҡытта Кама буйында Көңгөр һәм урта Иҙелдә Сембер (Симбирск) ҡалаларын ҡамауҙа тотто. Соловьев файҙаланған сығанаҡтарҙан күренеүенсә, башҡорттар, Семберҙе ҡамауға алғас, рустарға шундай һүҙҙәр әйткән: "Чигиринда төрөктәр менән ҡырымдар рус батшаһы ғәскәрен еңеп таркатҡан, беҙ ҙә һеҙгә ҡаршы һуғышабыҙ, сөнки беҙ улар менән бәйләнештә, динебеҙ һәм йәнебеҙ улар (төрөктәр һәм ҡырымдар) менән бер"[187]. Шул үҡ йылдың 15 декабрендә Көңгөр төмәнендәге Арйе исемле татар ауылына килгән башҡорттар унда осраған рустарға былай тигән: "Йәйән беҙ килеп Көңгөр һәм Себерҙә һеҙ рустарҙан алырбыҙ. Чигиринды төрөктәр менән ҡырымдар алған һәм рус ғәскәрен юҡ иткән. Беҙ төрөктәр һәм ҡырымдар менән бер милләт. Төрөктәр Чигиринда һуғышһа, башҡорттар менән татарҙар ҙа Себерҙә һеҙ

*Ырыу мәғәнәһендә. (Ә.Ю.)
**Балатыр? (Ә.Ю.)

рустарға ҡаршы һуғышырбыҙ". Был хәбәрҙе батша хөкүмәтенә еткереүсе рус хеҙмәткәре Аралов, башҡорттар Көңгөрҙәге татарҙарҙы бәрләшергә сакыра, тип аңлатҡан. Ул шулай уҡ башҡорттарҙың йәй һуғышыу өсөн ат һимертөүҙәре, мылтыҡ һәм башҡа ҡоралдарының күплөге, хатта һәр көшенең бер мылтығы һәм револьверы булыуы, ул ваҡытта "Себер ҡасабалары" тип йөрөтөлгән Пермь, Чарын һәм Соликам ҡасабаларындағы рустарҙы яҡлау өсөн уларға ҡорал таратыу зарурлығы хаҡында хәбәр итә.

Башҡорттарҙың азатлыҡ хәрәкәте киңәйеү өҫтөндә ине. Уларға татарҙар ҙа ярҙам итте. Соловьев әйтеүенсә: "Барса башҡорттар һәм татарҙар аттарын тәрбиәләй, уҡ-һаҙаҡ әҙерләй, тигән хәбәр килде. Унан һуң, татарҙар һәм ҡаҙаҡтар менән бергә килеп, Көңгөр ҡалаһын баҫып алып үртәнеләр"[188]. Төньяҡ башҡорттарға ҡорал, бәлки, Аҡ диңгеҙ* буйҙарынан килгәндер. 1680 йылда ҡалмаҡ ханы Аюка Ҡырым ханы менән солох төҙөнө һәм Өфө башҡорттары менән килеште, улар бергәләп һамарҙы яулап алырға ниәтләнеләр. Июлдең 30-да 3000 татар (нуғай), ҡалмаҡ һәм черкес Пенза тирәһендәге рус ҡасабаларын үртәне. Башҡорттар ҙа Иҙелдең көнбайышына сыҡты. 1681 йылда Тубыл тарафындағы рустар ҡуркыныс аҫтында ҡалды. Сөнки башҡорттарҙың барыһы ла күтәрелгәйне[189]. "Башҡортар 1682 йылда Нуғай юлындағы Суртанлы күл янында ҡоролтайға йыйылды. Ҡалмаҡ ханы Аюка һәм Абуға улы Дудибәк 40 000 тирәһе ҡалмаҡ ғәскәре менән башҡорттарға ярҙамға килде[190]. Ер эшкәртеү менән мәшғүл булған татарҙар, сыуаш һәм сирмештәр, был һуғыштарҙан зыян күргәнлектән, рустар яҡлы ине, шунлыҡтан башҡорт һәм ҡалмаҡтарҙың һөжүмө аҫтында ҡалдылар. Шул уҡ ваҡытта "Өфө татарҙары" тип йөрөтөлгән Өфө янындағы "төмән татарҙары" (йәғни борондан хандар заманында ғәскәр сафындағы төмән-бүздәк татарҙары) менән Көнбайыш Себерҙең "төмән татарҙары" башҡорт күтәрелешенә ҡушылды"[191].

1683 йылда рустар ҙур көс менән килеп, ҡалмаҡтарҙы үҙ яғына ауҙарырға иреште һәм хәрәкәт баҫтырылды. Был азатлыҡ көрәшенә 23 йыл буйы етәкселек иткән Сәйет Баһадир (Сәйет Жафер) үҙе ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ илдәренә күсеп йәшеренгән булһа кәрәк, сөнки уның улы һуңғыраҡҡы башҡорт болаларында ҡаҙаҡ иленән килеп ҡатнашҡан[192].

§25 Күсем Аҡай менән Алдар тархан күтәрелеше (1705—1741 йылдар)

Рәсәйҙең эскә һәм тышҡы ҡыйынлыҡтарынан файҙаланырға әҙер генә торған башҡорттар Бөйөк Петрҙың эскә һәм тышҡы һуғыштарынан да файҙаланмай ҡалманы. Үҙ-ара ла дәүләшырға тура килгән ҡалмаҡтар менән

*Урта диңгеҙ.

берләшеп, улар 1705—1709 йылдарҙа рус виләйәттәренә һөжүм иттеләр. Тәүҙә баш күтәреүселәр урта Иҙелдең көнсығышындағы һамар һәм Кама йылғалары араһындағы барлыҡ рус ҡасаба һәм ауылдарын баҫып алып емерҙе йәки үртәне. Ҡалмаҡтарҙың көньяҡ башҡорттар менән дәйәм ҡарарғаһтары (идара үҙәктәре) хәҙергә Бүкәй урҙаһының төньяғындағы Үҙән, Кәсе һәм Оло Ырғыҙ йылғалары араһында була[193]. Үҙән буйындағы башҡорттарға бәйле бер сығанаҡты үрҙә иҫкә алғайныҡ инде. Уларға яҡын Кәмәлек башҡорттары әлә лә үҙ ерҙәрендә ғүмер итә. Ырғыҙ һәм Кәмәлек буйын төйәк иткән башҡорттар, ҡалмаҡтар менән бергә Иҙелдең көнбайышына сығып, ундағы рус ауылдарын һәм ҡасабаларҙы баҫып алып, кешеләрен әсир төшөрөп, Хиуа баҙарҙарына килтереп һатыр була. Рус һөжүменән башҡорттар Кәмәлек буйында ҡарауыл ҡуйып һаҡланғандар. Ул хаҡтағы риүәйәттәр кәмәлек башҡорттары араһында әлә лә йәшәй. "Кәмәлек" исемле киң билдәле башҡорт йыры сығышы менән шул заманға ҡарай булһа кәрәк. Һарытау ҡалаһы тирәһендәге рус ауылдары һәм ҡасабалары башҡорт менән ҡалмаҡтарҙың һөжүмен күп татый. Башҡорттар менән берлектә яу салҡан ҡалмаҡ ханы Аюка 1708 йылда Пенза һәм Тамбов виләйәттәрендәге 100-ҙән артыҡ рус ауылын яндырҙы. Башҡорттар менән бергә Аюканың был хәрәкәте Петрҙың Швеция короле Тимербаш Шарл* менән һуғыш алып барыуынан файҙаланыу маҡсатында башлана. Аюка мөсолман башҡорт һәм нуғайҙарҙан Истамбулға илселәр өбәреп, Осман дәүләтенән ярҙам алырға, һис юғында рухи теләктәшлеккә ирешергә ынтыла. Петр 1707 йылда А. Сергеев исемле бер воеводаны ҙур ғәскәри көүәт менән Өфөгә ебәрә. Сергеев башҡорт бәйҙәрен саҡырып, күрҡытырға тырыша һәм Рәсәй хөкүмәтенең эшен тағы ла мөшкөлләндерә. Башҡорттар Сергеевҡа уның янауҙарынан күрҡмауҙарын белдерә. Был воевода Петр мәмләкәтенән ҡасыл башҡорт илендә йәшәренгән 1000 ҡаҫҡындың тотоп бирелеүен, рус ғәскәре өсөн 500 ат тапшырылыуын талап итә. Сергеев Өфөгә башҡорт бәйҙәрен, батырҙарын, тархандарын йыйып, ике яғынан туптар, кораллы ғәскәрҙәр теҙеп, сакырылғандарҙы тере коридор аша үткәреп, Рәсәйҙең көүәтен күрһәтеп маташа. Быныһ менән дә ҡәнәғәтләнмәйенсә, бер төркөм рус ғәскәре менән Өфөгә яҡын башҡорт улустарында йөрөп, Рәсәй батшаһының көҙрәтен һәм көүәтен күрһәтергә була. "Башҡорттар һәм башҡа яһаҡлылар", Сергеев ғәскәре яҡынлашыу менән, йорттарын ташлап, бала-сағалары менән тау-урмандарға ҡаса. Өфөгә килгән башҡорт күренекле кешеләренә көслә араҡы эсереү менән дә үҙ көсөн күрһәтергә ынтыла[194]. Бындай яуызлыктарға башҡорттар түҙеп тора алмай, Алдар Исек улы һәм Күсем Ажай етәкселегендә баш күтәрә. Маҡсаттары — Рәсәйҙән тамам айырылып, яңынан үҙаллылыҡҡа өлгәшеү[195].

*Швед короле Карл XII.

Батша тарафынан көнсығыштан ебәрелгән вәкә көстәрҙе баш күтәреүселәр тар-мар ҡылды. Күсем башлыса төньяҡтағы башҡорттар араһында, Уса юлы, йәғни Өфө һәм Пермь тирәһендәге башҡорттар араһында эш итә. Алдар тархан иһә Нуғай юлы башҡорттарын күтәрҙә. "Казан юлы" башҡорттары менән Исмәғил исемле берәү етәкселек итә. Рустар боласылар менән бер нисә йыл буйына мәшғүл була. Баш күтәреүселәр Ағизел, Кама (Сулман), Һамар йылғалары буйына һалынған рус ауылдарын тулыһынса яндыра һәм бер нисә ерҙә кешеләрен үлтерә, йә иһә әсир итеп Хиуаға алып барып һата. Улар Рәсәй губернаһы үҙәге булған Казанды баҫып алырға ниәтләнәләр. Калаға 30 саҡрым ҡалғас, Тилә* Петр батшаның генерал-губернаторы Кудрявцев башҡорттарға һәм "Өфө татарҙары"на ҡалмаҡтарҙан һөжүм иттерҙе. "Казан виләйәте яһаҡлылары" тип аталған ғәскәри кәрәстәндәр синыфы лә тулыһынса баш күтәреүселәр яғында ине[196]. Сыуаштар ҙа уларға ҡушылды. Казандарҙан бәрҙә мырҙалар, сауҙагәр һәм вәкә кибәтселәр даирәһе рус яҡлы булды, һәм Ишбулат мулла исемле берәү етәкселегендә татар ғәскәри төркәмдәре рус ғәскәренә ҡушылып, баш күтәреүселәргә ҡаршы аяуһыҙ һуғыша башланы. Ҡалмаҡтарҙан да 20000-гә ҡәҙәр (ике төмән) кеҫ Башҡортостанға инеп, төрлө башҡорт ҡәбиләләрен баҫып алып таланы. Был күтәрелештәргә караған архив ҡағыҙҙарын тикшергән рус тарихсыһы Н. Поповтың[197] һәм Н. Фирсовтың[198] аңлатҡандары түбәндәгесә: Күсем йәки Күсмәт** асыл ватаны булған Тамъяндан сығып, Себерҙәге башҡорттарҙы үҙ тирәһенә туплап, Пермь виләйәтендә Уса юлы башҡорттары араһында хәрәкәт итә башлаған. Һәр хәлдә, ул Көнбайыш Себер тарафынан килгән. Вәкиғаларға ҡағылышлы рус һәм төрки сығанаҡтарын өнтекләп тикшереүҙән күренеүенсә, Күсем (Күсмәт Әкәй) сығышы буйынса Күсем хан тирәһендәге көнсығыш Башҡортостан йәиһә төркмән татар бейҙәренән булһа кәрәк. 1738—1741 йылдарҙа ҙур күтәрелеш менән етәкселек иткән Күсем улы Әкәй тураһында фекер йөрөткәндә, уның әлгәрерәкке ҙур күтәрелеш етәксеһе булған Күсемдең улы булыуы сығанаҡтарҙан күренә[199].

Күсемдең атаһы Түләкәй исемле була. Ул Уралдың көнсығышындағы Тамъян улусында[200] донъя ҡуйған. Әкәй менән Күсемдең сығышы буйынса башҡорт булмай, татар булыуын[201] күрһәткән дәлилдәр бар. Ләкин Ҡыпсаҡ, Тамъян, Бөрйән, Пежәк (йәғни Бабсаҡ), Оран, Ҡаршын, Ғәрәй, Суран кеүек башҡорт ырыуҙары — улар өсөн үләргә лә әҙер булған ҡәбиләләр[202].

Һәр хәлдә, күтәрелештең иң тәүге яуаплы етәксеһе ошо Күсем була. Алдар йәки Алдар тархан иһә — был вәкиғаларҙан 30 йыл һуңыраҡ күпкән азатлыҡ хәрәкәтендә лә ҡатнашып, рустар ҡулына эләгеп, Минзәләлә язаланған Алдар тархандың үҙе инде. Алдарҙың атаһы Исәкәй, уның атаһы

*Был һүҙ, Петр I-нең эпилепсия ауырыуына ишара итеп, төрәктар биргән ҡушамат.
**Күсмәхәмәт (?)

Кадирбаҡы, уның атаһы Байбаҡты — Бөрйән ырыуы әшрәфтәренән. Алдар һуңыраҡ Бөйөк Петрға итәғәт ҡабул итеп, ғәскәрендә ҡатнашырға мәжбүр була һәм батшаның Азаҡ ҡалаһына ҡаршы һөжүмендә ҡатнаша. Унда ла батырлыҡ өлгәһе күрһәтергә тырышҡан, биш черкәс бәйә менән бергә-бер ҡаршы һуғышып еңгәндән һуң, ғәскәри дәрәжә алған мажаралы яҙмыш эйәһе ул. Шул айҡанлы юғалып ҡалған боронғо тарханлыҡ ҡағыҙын 1734 йылда яңыртҡан[203]. Был заттың кәньяҡ-кәнсығыш башҡорттар араһындағы киң йоғонтоһонан файҙаланыу маҡсатында, рустар уның төрлө заманда үҙҙәренә ҡаршы күтәрелеп, ауыл һәм ҡасабаларын баҫып алып, талап, өмөрәп йөрөүе, кешеләрен үлтереүе хаҡында иҫкә алмаҫҡа тырыша.

§26 Морат Солтан хәрәкәте

Күренәүенса, был Солтан Ҡырым һәм Осман дәүләттәре менән үҙ мәмләкәте араһында — Дон һәм Терек буйҙарында — рус ҡалғаларе төҙөлөү уның мәнфәғәтенә ярашлы булмауын яҡшы аңлап, быға ҡаршы сыҡҡан. Рус сығанаҡтары ул саҡта башҡорттарҙың ҡалмаҡтар менән бәрелектә Төньяҡ Кавказдағы рус ҡалаларына һөжүм итеүе хаҡында һөйләй. Петр үҙ ҡарамағындағы мосолмандарҙан ғәскәр йыя. Рус хакимлығындағы конбайыш һәм кенсығыш башҡорттарҙан тупланған ғәскәрҙе батша Балтик буйындағы һуғыштарҙа файҙалана. Төркиәгә ҡаршы һуғыштарҙа иһә, башҡорттарға ышанмағанлыҡтан, ғәскәренә айырым кешеләрҙе генә ала. Рустар Башҡортостанда мәғдән фабрикалары ҡорҙора башлай. Петр был эштәргә Татищевты вазифаландыра. Ул Исәт йылғаһы буйында рус ҡасабалары һәм һуңыраҡ Екатеринбург исемен алған (хәҙер Свердловск) ҡала урынында Уктус заводын төҙөй һәм унда тау, мәғдән эштәре инженерҙары әҙерләү мәктәбе аса. Татищев үҙ сәйәсәтен башҡорттарға ҡарата яҡшы мөнәсәбәт юлында алып барҙы. Тилә Петрҙың һәм уның яраңдарының айырыуса сит ил эштәре мөшкөл заманда үткәргән хәйләле-мөләйем сәйәсәтә башҡорттарҙы алдай алманы. Күсем хан улдарынан булған Морат Солтан исемле бер шаһзада етәкселегендә улар йәнә баш күтәрҙеләр. Был Солтан рус сығанаҡтарында "Морат Солтан" йәки "Мөхәддәс Солтан", йә иһә тик "Солтан" исеме менән телгә алына. Ул Ҡырым һәм Төркиәгә барып, бәйләнеш урынлаштыра. Шулай уҡ ҡалмаҡ ханы Сивен Рабтан янында булып, Ҡытай, Тибет һәм Азия мәсьәләләре буйынса ла мәғлүмәт туплай. Ләкин бөтә уйы Көсө хандың мәмләкәтә булған Башҡортостанда була. Ҡасып Башҡортостанға килә һәм атаһынан ҡалған йәйләүҙәрҙә ҡала. Башҡортостанға килгәс, был ил менән Ҡырым араһындағы, бигерәк тә Дағстандағы хәлдәрҙе белә. Осман тарихсыһы Сәләхдараға (Носратнамә Маниса нөсхәһе, V т., 88) шул ваҡытта нуғайҙарҙан 10 000 һәм нуғайлыларҙан 2000 ғаиләнең, "ҡалмаҡ араһынан сығып", черкес тараптарына китеүе һәм Едисан нуғайҙарының "Солтан

Мораt мырҙа менән" бөрлектә шулай үк Дағстанға китеүе хаҡында яҙа. Бында "мырҙа" тип аталған Мораt Солтан, ихтимал, беҙ һүҙ алып барған Мораt Солтандыр. Был тәңгәлдә Осман тарихсыһының "нуғай" янында "нуғайлы" һүҙен ҡулланыуы ҡыҙыҡлы. Ҡаҙаҡтар ҙа уларҙың икәһен айырып телгә ала. "Нуғайлы" тип бары тик Волганың көнсығышындағы "Оло нуғай" өлкәһендәге нуғай һәм ҡаҙаҡтар, башҡа ҡыпсаҡ ҡатыш төркөмдәрҙе атайҙар. Ихтимал, был "Солтан Мораt мырҙа" башҡа бер шәхестер, йәғни Едисан мырҙаһылыр. Һәр хәлдә бөтә был ваҡиғалар беҙҙең Солтан бине Кесене ҡыҙыҡһындырған. Уның Истамбулға сәйәхәт хикәйәһен рус тарихсыһы Соловьевтан һәм Мораt Солтандың үҙенән бөлә алабыҙ.

Соловьев уның хаҡында былай ти: 1707 йылда бер Өфө башҡорто, "Солтан" исеме алып, Истамбул һәм Ҡырымға барҙы, үҙ диндәштәренән ярҙам һораны. Бынан һуң ул Кубань виләйәтенә, чечен, мичнис, аҡсайҙарға барып, үҙен бер мөкәддәс шәхсиәт һәм башҡорттарҙың солтаны тип таныттың, уларҙы үҙенә йәлеп итте. Таулылар уны үҙҙәренең хакимы итеп иғлан ҡылды. Ара-тирә уға ҡумыҡтар һәм Әстрхан казаҡтары (йәки боронғо раскольниктар), Теректӑғы ҡусмә "окачен"дар һәм татарҙар ҡушылды. Был мөкәддәс Солтан, шул ҡәүемдәрҙә үҙ тирәһенә туплап, 1708 йылдың 12 февраленда Терек ҡалаһына яҡынлаша. Уның янындағы ҡасабаларҙы һәм төрмәне үртәй. Терек воеводаһы Роман Вельяминов, байтаҡ ваҡыт ҡаршылыҡ күрһәткәндән һуң, юғары ҡалаға сигендә, унда ла ҡамауға алынды. Әстрхан воеводаһы Апраксин ҡамауҙа ҡалыусыларға ярҙамға Терекка диңгеҙ аша 1200 һалдат (йәғни регуляр ғәскәр), ҡоро юлдан рустарға тоғро татарҙарҙан бер нисә йөҙ кеше һәм 3 мең ҡалмаҡты ебәргән. 26 февралдә бөтә был ҡүәт Терекка етеп, дошманға көтмәгәндә һөжүм яһаҙ, тар-мар итте. Солтан үҙе һуғышта яраланды һәм әсир ителде[204].

Әсир ителгәндән һуң Әстрханға алып киленгән һәм Ҡазанда язаланған Мораt Солтандың Әстрханда һорау алғандағы яуаптары был ваҡиғаларҙы бөтә ентеклелеге менән аңлата[205]. Ул былай ти: "Атайым ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ һәм башҡорттарҙың ханы булған Кесе хан ине. Ул бынан 30 йыл элек (йәғни 1678 йылда) ҡалмаҡ ханы Аюка менән һуғышта Грежун тирәһендә үлде. Һуңынан ағайым Ишем Солтан хан булды. Икенсе ағайым Ибраһим Солтан Ҡалмаҡ ханы Сивек Рабтандың янында ине. Атайым үлгәндән һуң 20 йыл үткәс (йәғни 1698 йылда), Өфө янында атайымдың милкә булған Башҡортостандан Бечин һәм башҡалар килеп, мине Башҡортостанда "Солтан" булырға үҙ мәмләкәттәренә саҡырҙылар, һәм мин был тәҡдимде ҡабул иттем. Яйыҡ башына килдем. Ул тирә атайым биләмәһе ине. Унда 3 ай йәшәнем. Бынан әүәл башҡорттарҙа минең әкрәбәм (йәғни Күсем улдарынан булған) Сунчәләй Солтан хакимдар (владелец) ине. Уны рустар әсир итте. Мин дә бындағы башҡорттарҙы Ҡырым ханының ҡул аҫтына индереү өсөн имзалар туплап, үҙем 2000-гә

ҡәҙәр башҡорт менән Ҡырымға йүнәлдем. Ләкин юлда артабан уларҙан тик 50 һаҡсы алып китергә ҡарар ҡылдым. Иҙел йылғаһын Царицын менән "Ҡара яр" араһында киҫергә тейеш инек. Унда ла һаҡсыларҙан 42-һен йылғаның көнсығыш ярында ҡалдырып, 8 кеше менән Кубанға киттем. Бында мин Едисан ноғайҙарының мырҙаһы Аллағыуат мырҙаға башҡорттарҙың минең хан улы икәнемде, уларға солтан булыуымды белдергән хатын бирҙем. Һуңыраҡ, Ҡырымға барып, ханды күрҙем һәм башҡорттарҙың үҙ хакимлығына ҡабул итеүҙе һорап яҙған үтенеү ҡағыҙҙарын тапшырҙым. Рустар менән килешеүебеҙ бар, һеҙҙе үҙ хакимлығыбыҙға ҡабул итмәйбеҙ, Истамбулға падишаһҡа барығыҙ, тинем. Уның янында 8 көн булғандан һуң, Исбамбулға киттем. Вәзире Мәхмүт Паша мине падишаһ менән күрештерергә теләмәне. Шулай ҙа падишаһ яҡындарының береһе ярҙамында уның ҡулына ғаризамды тапшырҙым. Падишаһ ҡабул итте һәм миңә 2000 левге (флорин) менән ярҙам бирҙе. Беҙгә булышлыҡ күрһәтеү бурысын Ҡырым ханына йөкмәтте. Ай ярым ваҡыт унда булғандан һуң, Ҡырымға кире ҡайтарҙы. Ләкин Ҡырым ханы падишаһтың әмерен тыңламаны. 2 ай үткәс, яныма һаҡсылар биреп, Кубанға ебәрҙе. Ҡыш айында шунда килдем. Кубандарҙы Башҡортостандағы руска ҡаршы һуғышҡа ҡушылырға өндәп ышандырҙым. Һуғыш башламағанда ла, рус ҡалаларын баҫып алырһығыҙ, тинем. Уларҙың мырҙаларынан һәм ғәскәрҙәренән 96 кеше алып, Царицын менән Ҡара яр араһында Иҙелде боҙ аша сығырға йыйынған мәлдә беҙгә әсир төшкән ҡалмаҡтан ҡаршы ярҙа батшаның хәрби етәкселәренән Шереметев ғәскәр менән тороуын белдек һәм Кубанға кире бороldоҡ. Унан да 8 башҡорт һәм 22 татар менән Кабардаға, унда 4 көн булғандан һуң, чечендарға килдек. Хан улы булыуымды белгәс, ундағы ноғайҙар, чечендар, кумурҙар, черкестар яныма тупландылар. Терек ҡалаһын ҡамарға ҡарар иттек. Аюҡа ла һеҙҙең яҡлы булғанлыктан уға ла һөжүм итергә булдыҡ. Мәгәр Иҙел йылғаһының өҫкө ағыһына буйлаған төркөм сифатында хәрәкәт итеп, 1600 кеше менән Терек ҡалаһын яуланыҡ, 10 туп ғәнимәт* алдыҡ. Рустар кремлгә, йәғни эске нығытмаға, сигенде. Черкес бейе Дивей руска һатылды. Эске ҡаланы 10 көн ҡамауҙа тоттоҡ. Әммә ҡамау барышында окоп һәм траншеяларҙы 10 кеше менән бергә тәфтишләгән саҡта, рустар ҡапыл һөжүм итте һәм мине мылтыҡтан атып яраланы. Бынан һуңғы хәлемде белмәйем"[206].

Морат Солтан һуңыраҡ Ғәйеп (йә иһә Ҡәйеп) Солтан исеме менән билдәле булды. Был һүҙҙең солтандың үлмәүенә, тик ғәйеп булып, әруахтар сафына инеүенә һәм ҡайтанан кире килеүенә инаныу билгеһе тип ышанам. Һуңынан ошо исем ҡаҙаҡ хандарының һәм Күсем улдарының бәғзеләренә

*Трофей.

бирелде. Үзбәктәрҙән Абдрахман исемле береһе, мин Ҡайеп Морат Солтан, тип уның исеменән ҡайһы бер хәрәкәттәргә етәкселек иткән. Һәр хәлдә, Морат халыҡ араһында бик һөйөклө бер зат була. Атаһы Кесе Солтан хаҡындағы алдарҡа төлгә алған дастан өҙөгендә һүҙ асылда ошо Морат хаҡында бара. Әммә атаһына ҡараған хәтирәләр менән бергә ҡушылып китә. 1937 йылда нәшер ителгән "1705—1711 йылдарҙағы башҡорт күтәрелеше" исемле әҫәрендә был солтандың тормошон һәйбәт аңлатҡан рус тарихсыһы В.И. Лебедев[207] Мораттың хөкүмгә тарттырыу айҡанлы уның яуҙаштарынан да һорау алыу һөҙөмтәһендә тупланған мәғлүмәттәрҙән дә файҙаланған. Ул биргән мәғлүмәттең ҡыҫҡаса асылы шул: башҡорттар Кесе Солтандың улы Морат Солтанды хан тип иғлан итте. Атаһы Кесе Солтан ҡалмаҡ ханы Аюка менән һуғышта һәләк булғас, ағаһы Ишем (йәғни Жувек бине Дәүләт Ғәрәй) хан булды. Мораттың ағаһының улы алаш* Ибраһим Солтан ҡалмаҡ хандары янында ине. Ҡайһы саҡта Башҡортостанға килеп, ундағы ваҡиғаларға ҡатнашты. Рустар уны Овзан ти торғайнылар. Уның кәңәше буйынса Морат та ҡалмаҡ ханы Сивен Рабтанға китте. Һуңыраҡ башҡорттар Мораттың үҙҙәренә саҡырып хан иттеләр. Ул, эште яйға һалыу өсөн ситтән ярҙам тәьмин итергә теләп, Ҡырымға һәм Истамбулға барҙы. Төркиә Солтаны (Өсөнсө Әхмәт) уны ҡабул итеп, халат һәм 2000 флорин бүләк иткәндән һуң, Төркиәнең ҡайтышлай, Ҡырымдан Кубанға килеп, үҙенә бирелгән 96 кеше менән бергә Башҡортостанға йүнәлде. Ләкин Петр тарафынан башҡорт күтәрелешен баҫтырыу өсөн ебәрелгән кенәз Шереметев уның ҡаршыһына сыҡты. Ташлы Яр (Каменный Яр) исемле ерҙә Волганан кире әйләнеп, йәнә Кубанға килде. 1708 йылдың 12 февраленда Төрөк ҡалаһын һәм уның нығытмаһын ҡамауға алды. Әстрхан виләйәтенән диңгеҙ юлы менән ебәрелгән 1200 кешелек ғәскәр Төрөк ҡалаһын һаҡлаусыларға ярҙамға етеште. Улар менән һуғышҡан саҡта 28 февралдә Солтан яраланып әсир төштө. Ошо һуғышта Дон казагы Булавин кешеләре лә Морат менән бергә ине[208]. Был ваҡиғалар үҙәгендә бөрйән башҡорттарының баш хәрби етәкселһе Алдар тархан менән тамъяндан Күсем батыр торҙо. Морат Солтан үлгәндән һуң батша бында Хохлов өтәкселәгендәге зур ғәскәр ебәрҙе. Башҡорттар был ғәскәрҙе еңеп тар-мар итте.

Дон казактарының батшаға ҡаршы бола күтәргән башлығы Булавин башҡорттарҙың союздашы ине[209]. Был хаҡта мәғлүмәттәр Татарстан һәм Ҡарағалпаҡстан йәмғүриәттәре тарихы хаҡындағы "Материалдар"ҙа ла нәшер ителде. Кубань нуғайҙары, бигерәк тә Едисандар, башҡорттарҙың союздашы булды. 1707 йылдың декабрь айында ук (йәғни Морат Солтан Ҡырым һәм Төркиәгә сәйәхәт иткән дәүерҙә) башҡорттар, Кубанға кешеләр*

*Һылыу

ебәреп, уларҙың улусында булған ханзадаларҙың береһен үҙҙәренә хан итеп ебәреүҙәрен үтенделәр. Мораттың үлеү хәбәре килеү менән, Алдар тарҡан ҡарағалпаҡтар менән һөйләшеү башланы. Улар ҙа, Башҡортостандың Нуғай юлы яғына кидеп, Юрматы башҡорттары иленда ҡала торған булғандар. Бында Хузей Солтан исемле берәүҙе алып килгәндәр. Башҡорттар уны үҙҙәренә хан итеп иғлан иткән. Был зат халыҡ һәм бейҙәр менән һөйләшкәндән һуң рус хәрби етәкселәренә: "Был тирә мосолман мәмләкәте, Ҡазан—Шағали хан, Өфө Гәрәй (йәғни Дәүләт Гәрәй) ере, һеҙ был ерҙәрҙе баҫып алғанһығыҙ, һис киҫәкмәҫтән уларҙан баш тартығыҙ, юҡһа һуғышыр урынды билдәләгеҙ" тигән мәғәнәле хат ебәргән. Рустарҙың архив ҡағыҙҙары араһында был заман ваҡиғаларына ҡараған бер сығанаҡ бар:

"1700* йыл башында Күсем батыр, дүрт юлдың да күренекле кешеләре менән кәңәшләшеп, Алдар тарханға Рәсәй хөкүмәте менән солох төҙөргә тәҡдим итте һәм үҙе Ҡазан губернаторы Апраксин менән аңлашты. Хузей Солтан Урал аръяғындағы башҡорттар янында ҡалды. 1709 йылдың 23 майында хәл ошондай ине. Ул арала башҡорт ханының улы Ырыҫ Мөхәммәт килде. Улар Исәт һәм Миәс тарафындағы рус ауылы һәм ҡасабаларына һөжүм итеп, баҫып алды. Ҡалмаҡ Аюка Петр батша менән килеште, рустарға ярҙам итеп, башҡорттарға ҡаршы ғаскәр ебәрҙе. Башҡорттарҙың бер өлөшө ҡарағалпаҡтарға сигенде. 10 000 йорт яһаҡлы татар башҡорттарға ҡушылғайны. Хәҙер түләмдәрен башҡорттарға бирә башланылар, беҙгә (йәғни рустарға) бирмәйҙәр. Был һуғыш барышында 4 фин көүеменән мари (сирмеш) һәм удмурттар ҙа башҡорттарға ҡушылды".

Исемә телгә алынған Хузей Солтан кем булған? Ҡарағалпаҡ солтандары араһында бындай исем осрамай. Был Хузей ҙа, Морат Солтан кеүек үк, Дон казактарының етәксеһе Булавин менән бәйләнеш урынлаштырған. Башҡорт бейҙәре Хузейҙы Кубань тарафынан килтергәйне. Ә уның Кубань тирәһенә кайҙан килеүе мөмкин? Ул бында Морат килгән яҡтарҙан, Һырдарья, Арал тарафтарынан килгән булһа кәрәк.

Үҙаллы Башҡортостан хөкүмәтенә Дон казактары үҙҙәренең автономия иғлан итеүен белдереү һәм беҙҙекен дә тәбрикләү өсөн вәкил ебәргәйне. Беҙ ҙә яуап итеп уларға вәкил ебәргәйнек. Улар, Булавин заманындағы ваҡиғаларҙа башҡорттарҙың тоғролоғон юғары баһалап, махсус билдәләгән. Мин дә 1957 йылдың аҙағында, Нью-Йоркта Дон казактары вәкилдәре тарафынан сақырылып, хөрмәт күрҙем. Уларҙа был боронғо хәтирә бик аныҡ һаҡланған, һәм Морат Солтандың исеме элеккеге казак тарихы ҡағыҙҙарында иҫкә алына. Һәр хәлдә, Дон казактары батшаға ҡаршы көрәштәрендә бик самими булып, Рәсәйҙән ҡотолоп үҙаллылыҡ ҡаҙанырға теләгән башҡорт һәм ҡарағалпаҡтар менән эш берлегена

*1709 йыл булһа кәрәк. (Ә.Ю.)

өлгәшкән. Икенсе яктан, рус сығанаҡтары был Хузейҙы "яңы башҡорт ханының улы" тип атай. 1708 йылда "яңы башҡорт ханы" Кәйеп хан ине. Кәйеп хан рустарға яҙған хатында Хузей хаҡында "алдан ебәргән улым" тип әйтә. Хузей — "Хужа" тигән һүҙ[210]. Тимәк, был Хузей — Кәсе Йәҙ ҡаҙаҡ хандарының береһе. Левшинда, Кайып бине Тобырчык (Кирев) улы, Кәйеп I-нең ейәне булараҡ, "Худай Менгу Солтан" исеме менән иҫкә алына. Тимәк, Ҡырым, Төньяҡ Кавказ, Кубань тарафын Күсем улдары ғына түгел, ҡаҙаҡ хандары ла тоткан.

Мурат Солтандың бөтә көсөн Терек ҡалаһына ҡаршы йүнәлтеүендә мәғәнә ҙур. Әле Тимер менән Туҡтамыш дәүерендә үк Терек был ике хакимдар араһында булған икенсе ҙур һуғыш майҙаны булды. Әле ул заманда үк төрктәрҙе бер дәүләт идараһында берләштереү маҡсатына ынтылған Тимергә ҡаршы рустар үҙ полктары менән Туҡтамыш ғәскәрен яҡлап һуғышта ҡатнашҡан. Тимер уларҙы тамам тар-мар иткәс, "рус" атамаһы менән берләштереп, көше өҫтенән хакимлыҡ итеү форсатын эҙләүсе инсандар тип баһалаған[211]. Яуыз Иван Ҡазан менән Әстрханды алыр-алмаҫтан үк күҙен Кавказға төбәне. Черкес һәм Кабарда мырҙаларына таянып, был өлкәнә хәйлә һәм интригалар, йәшерен мәнәсәбәттәр ярҙамында үҙ ҡулына төшөрөргә тырышты. Хәйлә һәм мәкер менән 1567 йылда, рус сауҙагәрҙәренең мәнфәғәттәрен яҡлау йөҙөнән, Терский городок исемле бер ҡалға төҙөү өсөн рөхсәт алды. Ләкин Ҡырым хандары был ҡалғаны емерттеләр. Исламлашҡан Ағырҡан сәфәренә бәйле рәүештә икенсе (...)* менән Иван, Ҡырым һәм Бакара хан менән нуғай мырҙалары араһында бер нисә һуғыш булды, хатта Иван был ҡаланың ҡолауына риза булды, ләкин барыбер ҡолаттырманы. Истамбул да талап итмәне. Был хәҡтағы мәғлүмәттәрҙе проф. Акдес Нимет Курат нашер итте. XVII быуатта был эшкә рус батшалары бик ҙур әһәмиәт биргән. Шул быуаттың беренсе яртыһында бындағы ҡумыҡ бейҙәренән Полат мырҙа менән бәйләнешкә инеп, уға күп һәҙиәләр бирҙеләр һәм сауҙагәрҙәрен һаҡлау, сауҙа мәнәсәбәттәрен үҫтереү һылтауы менән рус ғәскәрен килтерергә рөхсәт алдылар. Хөкүмәт үҙәге булған Буйнактағы Дағстан шамһалдары был эшкә ул саҡта төйөшле әһәмиәт бирмәне. Кәфәле Ибраһим кәтиб мәсьәләгә иғтибар итә. Уның әйтеүенә ҡарағанда, рустар, 1636 йылда бында Корнелиус һәм Фламанс исемле ике фламанд инженерын килтереп, ысын хәрби нығытмалар төҙөткән. 1670 йылда ундағы рус (казак) ғәскәре 20 000-гә тиклем күбәйгәс, Полаттың үҙен ҡыуып өбәралар. Әүлиә Челеби "Муйик ҡалаһы" тип атаған калаға Мурат Солтандың атаһы Кәсе Солтан менән ағаһы Абуға ла килгән. Мурат Солтан кубандар һәм дағстандар менән берлектә уны рус ҡулынан кире алырға

*Күтыҙмала һүҙ төшөп ҡалған. (Ә.Ю.)

тырышкан вакытта, Дағстан шамһалы Төркиәгә мөрәжәғәт итә. "Терек каланын рус кулынан мотлак коткарырға кәрәк" тип, Истамбулға илсе ебәрә. Был кала Кавказ һәм Урта Азия мосолмандары өсөн Төркиә һәм башка ислам мәмләкәттәре менән бәйләнеш тотоу йәһәтенән, шулай ук хажға йөрөү уңайы менән кавказдар өсөн бик мөһим. Шул ук вакытта ул Төркиәнең үзе өсөн дә әһәмиәтле булғанлыктан, Истамбул хөкүмәтенең дә диккәтен йәлеп итте. Ысынлап та, Терек Рәсәйҙең Кавказға үтеп инеү юлында беренсе нөктә булды, мосолмандар араһындағы бәйләнештәрҙе рустар тап ошонда үҙ контроле аҫтына алды. Мосолман көүеме һәм кәбиләләре араһында низағ тыуҙырыу, бейҙәргә ришүәт бирөү ошонан башкарылды. Шамһалдың Төркиә хөкүмәтенә мөрәжәғәте Сәләхдарағаның Носратнамәһендә (Маниса нәсхәһе, 153-сө бит) һәм дағстанлы Чобан улдары булған шамһалдар тарихы хакындағы әҫәрҙәрҙә яҙылған. Морат Солтандың Истамбулдан Терек каланына ебәрелеүенең сәбәбе лә был каланың Дағстан өсөн генә түгел, карағалпак, Хорезм, каҙак һәм башкорттар өсөн дә шундай ук әһәмиәткә эйә булыуында тора. Кәсе Морат һәм Хузей солтандар, башкорт хәрәкәтенең тик Кырым, Хорезм һәм каҙак хандары менән берлектә барғанда ғына уңышка өлгәшәсәгенә ышанғанлыктан, көстәрен Кубанда туплауға һәм рустарҙы Төньяк Кавказдан кыҫырыклап сығарыу эшенә әһәмиәт биргәндәр.

§27 Кәйеп хан хәрәкәте һәм тырышлыктары

Морат Солтандың әсир төшөүе һәм үлтерелеүе Башкортостандағы азатлык көрәшен һүрелдермәне.

Киреһенсә, үҙ башкорттары менән бәйләнеш тоткан был Солтанды үлтереү вакиғаһы бөтә Башкортостанда яңы күтәрелеш башланыуға сәбәп булды. (Әстрхан губернаторы Апраксиндың 1708 йылдың 20 мартында ебәргән рапорты.) Морат Солтан Дағстанда сакта Башкортостанда икенсе бер хандың азатлык хәрәкәтенә әтәкселеккә килеүе аңлашыла. Соловьев былай ти: баш күтәреүселәргә бер хан әтәкселек итте, уны "изге солтан" тип атайҙар ине. Был хаңды тотоу өсөн 1707 йылдың 16 ноябрендә Петр Хохлов әтәкселегендә 900 һалдаттан торған отряд ебәрелде. Казандан да Сидор Аристов әтәкселегендә 700 атлы ғәскәр ярҙамға килде. Һуғыш Йәрәктауҙа (йәғни Ағизәл буйындағы ошо исемле тау янында) була, уның эргәһендә хандарҙың боронғо үҙәгә урынлашкан Тура тау ҙа бар. Хохловтың хеҙмәтендә батша ғәскәренә йәлеп ителгән башкорттар ҙа булған. Улар батшаға хыянат итеп, хан тарафына күскән. Хохлов отрядынан 400 кеше хан тарафынан әсир ителде, рус ғәскәренең коралдары, һуғыш кәрәк-яраҡтары тартып алынды. Хохлов үҙе 500 һалдаты менән тоҙ сығарыу заводына (хәҙерге Усолкалағы заводка) сигенде. Был якта урынлашкан рус ауылдары тотош яндырылды. Башкорттар (Кама буйындағы) Алабуға

ҡалаһын ҡаманылар һәм Ҡазандан 200 сакрым булған Заинский ҡалаһын үртәнеләр (1708 йылдың ғинуар айында). Башҡорттар Ҡазан татарҙарын һәм сыуаштарҙы үҙ яғына йәлеп итергә тырышты. Урал казактарына ла барып (былары ла раскольниктар ине), улар менән дә һүҙ ҡуйыштылар. Швед короленә ҡаршы һуғышҡа әҙерләнгәнлектән, Петр батша башҡорт боланын тиҙерәк туҡтатырға бөтә кесәһ һалды 200.

Соловьев "изге солтан" тип атаған зат — Кесе Солтан улы Мурат Солтан. Хохловҡа ҡаршы Йәрәктау янында һуғышҡан "хан" да ҡаҙаҡ-ҡарағалпаҡ ханы Кәйеп Солтан була. XVIII быуатта өс Кәйеп хан булыуы билдәле. Уларҙың береһе бында һүҙ барған Кәйеп Солтан, ул рус сығанаҡтарында "Тобурчук улы Кәйеп Солтан" тип атала һәм Хиуа тарихсыларының сығанаҡтарына тап килә. 1707 йылда Башҡортостанға килгәндә ул 25 йәшлек егет була[212], 1684 йылда тыуа. Атаһы Тобурчук инһә 1696 йылда, Хиуаға мосафир сифатында килеп, был ҡаланы баҫып алған Кабаҡлы хан тарафынан хаиндарса үлтерелгән[213]. Кәйеп хан 1729 йылда Хиуала аттан йығылып үлгән[214]. Һуңыраҡ "Һарыайғыр хан" исеме менән телгә алына. Ҡаҙаҡтарҙа ул дастан ҡаһарманы иҫәпләнә һәм "Ир Кәйеп" тип ихтирам ителә. Был Кәйеп хандың улы Баһадир хан Кесе Йәҙ хандарынан иҫәпләнә.

Баһадир хандың улы инһә "Икенсе Кәйеп хан"[215], ул күп мажаралар кисергән. Кесе Йәҙҙең иң мөхтәбәр хандарынан береһе. Надир шаһ менән дуҫ булып, Иранда уның хеҙмәтендә була, хатта Муған конгресында ҡатнаша. Надир шаһҡа бәйле тарихи сығанаҡтарҙа ла иҫкә алына. Кәйеп Солтан хаҡында тулы мәғлүмәт биргән сығанаҡтарҙан "Ҡадирнамә" исемле әҫәрҙе 1956 йылда Карачи ҡалаһында Ғәбделхәй Хәбиби ҡулында күрҙем. Был солтан Күсем хан нәҫеле Дәүләт Ғәрәй хандың улы Ишем Чүбек Солтандың улы Кәйеп хан була. Ҡарағалпаҡтарҙа ханлыҡ ҡыла һәм 1731 йылда Рәсәй хакимиәтен ҡабул итә[216]. Уның башҡорт хәрәкәттәре менән бәйләнешә күренмәй. Бөйөк (йәғни икенсе) Кәйеп хан инһә Караһаҡал (Байбулат Солтан) күтәрелешендә Урта һәм Кесе Йәҙ ҡаҙактарына ҡасҡан боласы башҡорттарҙы үҙ ҡанаты аҫтына ала. Ләкин уға буйһонған Элим улы эширәте башҡорт ҡасаҡтарына һөжүм иткән. Кәйеп ҡалмаҡтар менән һуғыш хәлендә булған, тик тиҫҫән солох төҙөгән, хатта улар менән йәшерен мөнәсәбәт булдырырға теләгән[217].

Баһадир хан[218] Төркиә менән 1735, 1737[219], Рәсәй менән 1728 һәм Ҡытай менән 1750 йылдарҙа[220] бәйләнеш тотоусы сифатында билдәле. Баһадир хандың атаһы Кәйеп хан инһә — 1708—1729 йылдар араһында Ҡаҙағстандың иң бөйөк ханы һәм халыҡта иң нык ихтирам ителгән хөкөмдар[221]. Рәсәй һәм Төркиәгә ебәрелгән ҡағыҙҙарға баҫылған мөһөрҙә исеме "Ғәйеп Баһадир хан" тип яҙыла[222]. Ҡаҙаҡтарҙың Рәсәй хакимлығын ҡабул иткән мәшһүр Әбелхәйер ханы Кәйеп хан заманында уның ҡул аҫтында булды. Кәйеп хан ҡаҙаҡтар араһында "Ир Кәйеп" исеме менән

билдәле. Ҡалмаҡтар менән күп һуғышып, 1717 йылда Уңғуз йылғаһы буйындағы һуғышта еңелеп, Төркөстан ҡалаһына тик ике кешеһе менән әйләнеп ҡайтҡас, 1718 йылда рус батшаһы Петр менән дуҫлыҡ мөнәсәбәте урынлаштырырға тырышыуы, ләкин быға өлгәшә алмауы[223], һуңынан хәлен төҙәткәндән һуң, күп ваҡыт Хиуа тарафында йәшәүе һәм 1729 йылда унда хан булған сағында аттан ҡолап вафат булыуы[224] мәғлүм. Ҡәйеп хан, ғәскәре менән Башҡортостанға килеп еткәс тә, башында генерал Хохлов торған рус хәрби етәкселәренә һәм Ҡазан губернаторына хат ебәреп, улы Хүзей Солтандың талабын кәүәтләне. Беҙгә руссаға бик насар тәржемә ителгән хәлдә генә билдәле булған был мөһим хат "Башҡортостан Йөмһүриәте тарихы материалдары"нда (I том, 265-се бит) өнтәкләү рәүешһә эшләнеп нәшер ителде. Документ түбәндәге баш аҫтында бирелгән: "Ҡәйеп Мөхәммәт хандың (бине Тобурчук) 1708 йылда 7 башҡорт бейә менән бергә имза ҡуйып Рәсәй хөкүмәтенә ебәргән хаты". Йөкмәткеһе: "Бер аллаға ғибәҙәт ҡылам, бөтә инсанлыҡты, күк һәм ерҙе яратҡан аллаға, бөтә әнбиә* һәм әүлиәләргә салауат. Алланың бөрлегенә, пәйғәмбәрҙәренә, сәхәбәләренә, инсандарға доға ҡылам.

Һеҙгә килгән Хүзей һәм Өте йорттоң бейҙәре менән кәңәшләшкәндән һуң, иттифаҡ төҙөп, 700 000 ир ебәрелде. Беҙ килгәнгә тиклем мосолмандарҙы мосолман булмағандарҙан айырырға тейешһегеҙ. Шулай булмаһа (йәғни арағыҙҙа йәшәгән хайҙарҙы динегә, милләтегә тоғро мосолмандарҙан айырмаһағыҙ), бының яуаплылығы тик һеҙҙең өҫтөгөҙҙә булыр. Шулай ук мәғлүм булһын, Ҡазан—Шығалы ханҙың йорто, Өфө Ғәрәй хандың йорто ине, уларҙың һәр икеһе мосолман мәмләкәт ине. Һеҙ, кафырҙар, был мосолман иленән сығып китегеҙ, йәиһә мосолманлыҡ ҡабул итегеҙ, инде үҙ динегеҙҙә ҡалып, бөҙҙең хакимлыҡ аҫтында ҡалырға теләһәгеҙ, беҙгә йән башынан хараж** түләгеҙ. Әгәр был шарттарҙы ҡабул итергә теләмәһәгеҙ, һуғыш урынын күрһәтегеҙ, һуғышҡа торған көстәрегеҙҙе туплағыҙ. Беҙ һеҙҙе аҙлап табып, өҫтөгөҙгә ябырылырбыҙ. Был хәл булмаҫ, тимәгеҙ, тап шулай булыр. Мосолмандарҙан, милләтенә хыянат итеп, һеҙҙең сафығыҙға күскәндәр булһа, уларҙы һәм исемлектәрен биреегеҙ. Алла насип итһә, яҙаһын табырбыҙ. Үткәндәге гонаһтарығыҙҙы ғәфү иттек, артабан ғәфү юҡ. Был хатты һеҙгә (йәғни Башҡортостанға) килтергән кеше — минең улым, һеҙ уға һәм уның менән бергә килгән бейҙәргә итәғәт итегеҙ. Алланың бөрлегенә, пәйғәмбәрҙәренә инанып та, мосолман падишаһына итәғәт итмәйенсә, һеҙгә ҡушылғандар һеҙ кафырҙар ҡаласаҡ ауыр яҙмышҡа дусар булыр. Кыяматта ла йәндәре йәһәннәмдә булыр".

Хаттың төп нөсхәһенә хандан башҡа ете бей ҙа мөһөр баҫҡан. Хандың үҙ мөһөрөндә "Ғәйеп Мөхәммәт Баһадир хан" тип асыҡ яҙылһа ла,

---

*Пәйғәмбәр

**Мосолман дәүләтендә мосолман булмаған кешеләрҙән алына торған түләү.(Ә.Ю.).

башҡа мөһөрҙәрҙәге яҙыуҙар уҡырлыҡ түгел. Бында иҫкә алынған "Ғәрәй хан" Күсәм хандың, Ҡырым хандары кеүек, "Дәүләт Ғәрәй" тип үҙ исеменә Ғәрәй исемен ҡушыу ғәҙәтенә әйәреүенән килә. Хохлов нәҫеленән ҡалған берәү батшаның урман идараһында хеҙмәт иткән сағында олатаһының беҙҙәң ауыл янынан аҡҡан Шыйҙы йылғаһы буйындағы һуғышта еңелеп ҡалыуы хаҡында бер риүәйәт һөйләй торған булған. Ауылыбыҙҙың был йылғаға яҡын урынын электән бөгөнгә тиклөм "Урыҫ ҡырылған" тип татайҙар ине. Ҡәйеп хан менән улы Хүзей Солтандың халыҡты ҡоролтайға (йыйынға) туплаған "Хажи мәсетә" исемле ер ҙә унан 15 саҡрым алыҫлыҡта урынлашҡан. Хүзей Солтанды Ҡәйеп хан "улым" тип атай. Ул башҡа сығанаҡтарҙа ла (Матер. Ҡаракалп. 280—284-се биттәр) Ҡәйеп хан улы тип атала. Левшиндың "Хүзей Менгү Солтан" тип атағаны ла Ҡәйеп I-нең түгел, уның улы Баһадир хандың улы, йәғни Ҡәйеп I-нең ейәне сифатында билдәле принц шул уҡ зат булһа кәрәк. Морат Солтан Дағстанда рустар ҡулына әсир төшкәндән һуң, Алдар тархан Күсем Күсмәт (йә иһә Күсмәмәт) һәм Уразай бейҙәр менән бергә Истамбулға һәм Ҡырымға илселәр ебәреп, "солтан" тәғәйенләргә үтенеүҙәре һәм уларға Кубандан "солтан Хазә"ның Башҡортостан ханы сифатында өбәрелеүе, был принц Башҡортостанға килгәс, бейҙәр һәм халыҡ уға Көрьән үбеп тоғролоҡҡа ант итеүҙәре хаҡында сығанаҡтарҙа мәғлүмәт бирелә (Матер. Каракалп. 225-се бит). Йәғни Шейбанлы Күсем улдары көчөк үҙ, ҡаҙаҡ хандары, башҡорттар был солтанды мөкәддәс солтан булараҡ ҡабул итә. Сығанаҡтарҙа хатта уның Истамбулға барып етеүе, башҡорттарҙың был принцты "мөкәддәс солтан" итеп таныуҙары, уны күргәс, ололап итеген үбеүҙәре, Ҡазан татарҙарының да уға хөрмәт һәм итәғәт итеүҙәре хаҡында иҫкә алына. Башҡа сығанаҡтарға ҡарағанда, халыҡ был ханға Нуғай юлындағы Юрматы илендә "Хажи Мәсетә"ндә ант иткәндәр. Был ҙаттың Кубандан килтерелеүе, уның да, Морат Солтан кеүек, Стамбулға һәм Ҡырымға барыуы күрһәтелә. Ҡәйеп хандың үҙе 1708 йылдың июнендә барлығы 56 һаксы менән бергә Нуғай юлы башҡорт улусына барыуы, ул сәкта ни бары 25 йәштә булыуы, халыҡтың уға ант итеүе иҫкә алына. Уны бында шул уҡ Алдар тархан менән Кесе батыр, Нуғай, Ҡазан, Себер юлдары башҡорттары менән берлектә сәкырып килтереп, Ҡәйеп хандың 1709 йылдың 27 июнендә барса башҡорт бейҙәрен һәм ғәскәрҙәрен Ырғыҙыҡ күле янына йыйыуы, ҙур туй һәм тантана уҙғарылыуы хаҡында хәбәр ителә (Материалы Каракалп. 159-сы бит). Ҡәйеп хан һәм Хүзей Солтан, генерал Хохлов күл аҫтындағы рус ғәскәренә ҡаршы Шыйҙы йылғаһы буйында һәм Йәрәктау итәгендә һуғышып, был ҙур алышта рус ғәскәрен тар-мар итә. Хохлов ни бары 340 һалдаты менән Табынаҡ тоҙ фабрикаһына һәм монастырға ҡасып ҡотола.

Шул уҡ Алдар Тархан менән Ураҡай батыр исемле кәрәштәшенең 1709 йылда Карағалпаҡтан "Күсем ханы"н сәкырып килтереүҙәре, хандың Себер юлындағы Сыбаркүл буйына килеүе, янында 40 000-гә ҡәҙәр башҡорт

һәм ҡарағалпаҡ ғәскәре тупланыуы, май айында рус ныҡытмаларына һәм ауылдарына һөжүм итеүҙәре билдәле (Матер. Каракалп., 160-сы бит). Был зат шул уҡ сығанаҡтарҙа Бошай улы Ырыҫ Мөхәммәт Солтан тип тә иҫкә алына. Бошай иһә — Кесе Солтандың улы һәм Морат Солтандың туғаны. Атаһы Бошай Солтан уны рустарға ҡаршы ҙур һөжүмгә әҙерлек алып барыу өсөн ебәргән, имеш. Себер юлы башҡорттары уны хан тип иғлан итеп, Көрьән тотоп ант биргәндәр, имеш, һәм был ант тантанаһында Кәйеп хан кешеләре лә ҡатнашҡан. Ырыҫ Мөхәммәт ғәскәре бик әҙерлекле, ҡоралдары ла бик өтөш булған, имеш. Бының да Ҡырым тарафтарынан килгән ҡорал булыуы мөмкин. Хандың идара үҙәге Ирәмәл тауҙарында урынлаша, алда ла был хаҡта һүҙ булыр. Шул тәңгәлдә башҡорт ҡәбиләләренең Хүҙәй Солтанға, атаһы Кәйеп ханға һәм Ырыҫ Мөхәммәт Солтанға, йәғни ес ханға ант итеп, тантаналарҙа Кәйеп хан вәкилдәренең дә ҡатнашыуы эштең Кәйеп хан тарафынан ойоштороло уын күрһәтә. Дүрт юл башҡорттарының Нуғай юлына ҡарауы, Кәйептең үҙенә һәм уның улы Хүзей Солтанға ант итеүе, Себер юлы башҡорттарына Кәйептең ризалығы буйынса боронғо Күсем хан нәҫеле Ырыҫ Мөхәммәт хандың тәғәйенләнеүе аңлашыла. Нуғай юлы башҡорттары, Алтын Урҙа ханлығы таркалғандан һуң, нуғай мырҙалары хакимлығында ҡала, 1580 йылда нуғай дәүләте лә таркалғас, ҡаҙаҡ хандары һәм Хаҡназар хан көньяҡ (йәғни нуғай) башҡорт илдәрен үҙ идараһына ала. Кәйеп хан 1729 йылда Хиуала вафат була, уның хәләфе сифатындағы Әбелхәйер хан да көньяҡ башҡорттарҙы "үҙ хөкөмдәргә" халыҡ тип иҫәпләй. Себер юлында Ырыҫ Мохәммәт башлыса Табын улусы рәйөсе Ураҡай баһадирға таянған (PSJ II., 377)[225].

Рус колонизацияһына ҡаршы башланған был һуғыштар рус тарихтарында күбеһенсә Аҡай Күсмәт улы хәрәкәттәре булараҡ иҫкә алына.

Кәйеп хандың Башҡортостанда генерал Хохлов ғәскәрен еңгәндән һуң унда күпме ваҡыт ҡалыуын белгерткән бер сығанаҡ та осратманым. Фәҡәт Хиуала ул эшләткән бер мосафирхананың вакуф* ҡағыҙынан Кәйеп хандың һижри буйынса 1127, милади буйынса 1712 йылда Хиуала хан булыуын белдем. Был вакуфнамә Мугла ҡала китапханаһында 581-се һанлы мәжмүғәнең 238-се битендә һаҡланған. Мосафирхана иһә юлаусылар һәм дәрүиштәр осон бина ителеп, төҙөүсеһе булған Сәйет Ғәйеп Мөхәммәт Баһадир хан тарафынан вакуф тәғәйенләнгән. Уны ҡуҡраттарҙан "Ивад Мөхәммәт Инаҡ" һижри буйынса 1208, милади буйынса 1793 йылда үҙ иҫәбенән дә вакуф билдәләп, яңынан нығытҡан.

Кәйеп хан I 1729 йылда вафат була. Урынына ҡалған улы Баһадир (Батыр) хан ҡыҫҡа ғына ваҡытта Хиуала хөкөмдарлыҡ ҡыла. Уның Беренсе Мәхмүткә һижри буйынса 1148, 1149 (милади буйынса 1735 һәм 1736)

*Изге эш өсөн хәйер сифатында бүленгән милек.

йылдарҙа яҙған хаттары Хазинаи Эвракта (Намәи Хумайун, 7-сө дәфтәр, 340, 431, 436-сы биттәр, 9-сы дәфтәр, 107-се бит) һаҡлана. Бында ул Солтанды Надир шаһҡа ҡаршы өгөтләй.

Бәһәдир хан был йылдарҙан һуң Хорезмды ҡалдырып, далала кабаил араһында 1770 йылға тиклем йәшәгән, урынына 1735 йылда уҡ улы Кәйеп хан II ултырып, шул йылда башланған башҡорт һуғыштарында ситтән ҡатнашлыҡ иткән. Быныҡ дәлиле: Кинель башында һуғыштарҙа еңелгән башҡорттар "Хиуа ҡайҙа?" тип һорашып, шул тарафҡа күсеп киткәндәр. Был Кәйеп II, Бохара хөкөмдары Әбелфәйез хандың кейәүе Надир шаһ килгәс, уға ҡушыла һәм уның менән бергә Иран һәм Муған барымталарында ҡатнаша. 1745—1756 йылдар араһында өҙлөкһөҙ, 1741—1761 йылдар араһында ваҡыты-ваҡыты менән Хиуа ханы була[226]. 1785 йылда инһә ул — бөтә Көсө Йөҙ ҡаҙаҡтарының ханы[227]. Вафаты 1793 йылда.

Юғарыла телгә алынған Күсем хан улдарына килгәндә, Мәржәни уларҙан Күсемдең тик Ғәли һәм Ишем исемле улдарын "ул мәмләкәттә булған хандарҙың һуңғылары" тип иҫкә ала. Абылай, Абуға, Кесе һәм Ишем Чүвек, Ырыҫ Мөхәммәт, Морат бине Дүскайҙәр хаҡында мәғлүмәте юҡ. Асылда инһә уларҙың балалары ла Ҡарағалпаҡта һәм Башкортостанда төрлө ваҡытта ханлыҡ итә. Башкортостанда иң һуңғы хан — Күсем нәҫеле Ырыҫ Мөхәммәт бине Бошай.

Бында бик ентекле һүҙ алып барылған Морат Солтандың улы (уның хаҡында ла үрҙә һүҙ булды) Кәйеп хандан әүәл башҡорттарҙа хан булғандан һуң ҡарағалпаҡтарҙа ханлыҡ итә. Шул сәбәпле үҙе лә улдары һәм Морат Солтан да "ҡарағалпаҡ солтаны" тип йөрөтөлә. Ғөмүмән, Күсем улдары, Көнбайыш Себерҙән айырылғас, күбеһенсә ҡарағалпаҡтарға таянған. Шуларҙан Ишем, Кесе һәм Абылай Солтандарҙың Һырдарья буйындағы эшмәкәрлеге, хатта уларҙан Абылай Солтандың бер ваҡыт Ташкентты алыуы Әстрхандарҙан Вәли Мөхәммәт хандың (1605—1611) ҡаҙаҡ ханы Ишемгә яҙған хатынан һәм бәғзе бүтән хаттарҙан аңлашыла. Былар Йософ Мүнше исемле бер үзбәктең Бохарала яҙған "Бедайи үл Мишам" исемле әҫәренән билдәле[228]. Күсем нәҫеленән Ғәли хандың Хансүвер һәм Жансүвер исемле улдары һуғышта рустарға әсир төшә һәм, унан ҡасып, Ҡырымға II-се Мөхәммәт Гәрәй Солтан янына килә, уларға Өчҡырғыҙ исемле ер бирелә. Хансүверҙән инһә Әхмәт Гәрәй Хорезм исемле улы ҡала, уның да Ҡырым һәм Дон (Тен) тирәһендә байтаҡ мажараға дусар булыуы хаҡында замандашы булған бер заттың 1601 йылдың июлендә тамамлаған әҫәренең аҙағында әйтелеп кителә[229]. Йәғни Көнбайыш Себерҙәге Күсем хан улдары — XVII быуат башында Һырдарья һәм Дон йылғалары араһында күп кенә мажара тыуҙырыусы шәхестәр.

Улар ҡалмаҡтар менән килешеп эш итте, ләкин ҡалмаҡ хандары, шул иҫәптән Аюка, Күсем улдарына һәм башҡорттарға ҡарата гел даими үҙгәреп торған, ихлас булмаған сәйәсәт алып барҙы.

Казан губернаторы 1707 йылда түбәндәгеләрҙе яҙған: "Башҡорттар Өфөгә китеп барыусы рус хеҙмәткәрҙәренең тик үҙҙәренә оҡшағандарын ғына үткәрәләр, ҡалғандарын юлда тоталар. Аристовты үткәрмәнеләр. Татар, сыуаш һәм сирмеш ҡасаҡтарын һәр саҡ ҡабул итеп яҡлайҙар. Башҡорт болаһы киңәйә, Казан виләйәтә татарҙары ла уларға ҡушылды. Беҙ шәүед һуғышы арҡаһында бында ҙур ғәскәр тота алмайбыҙ. Ҡырағайҙарға ҡаршы ҡырағайҙарҙы файҙаланыу максатында, ҡалмаҡ ханы Аюка ханға офицерҙарҙан Бахметовты ебәреп, 20 000 ҡалмаҡты башҡорттарға ҡаршы йүнәлтергә тәҡдим иттек. Ул быны ҡабул итте. Бола күтәргән Дон казаҡтары, раскольник Некрасов һәм яуҙаштары Камышин ҡалаһын баҫып алды һәм Һарытауға тәбән йүнәлде. Башҡорттар менән берләшеү ниәтендә инеләр. Аюкаһан ҡабатлап ярҙам һораныҡ. Ул башҡорттарға ҡаршы ебәреләсәк 20 000 ғәскәрҙең яртыһын Некрасовҡа ҡаршы йүнәлтергә риза булды. Ләкин 13 июндә Яйыҡтағы ҡалмаҡ ғәскәренә килгән хәбәр буйынса, башҡорттар бик күмәк, имеш. Улар ҡарағалпаҡтар, ҡырғыҙҙар, Дон казаҡтары һәм Кубандар (ноғайҙар) менән берләшкән, береһе икенсеһенә булышлыҡ итергә, береһенә зарар эшләнһә, икенселәре уға союздаш сифатында ярҙамлашыу тураһында килешеү төҙөгәндәр. Бахметов, ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙҙар менән башҡорттарҙың берләшеүенә юл хуймау максатында, Ыҡ йылғаһы буйындағы башҡорттарға 10 000 ҡалмаҡ менән капыл һөжүм итеп, йорттарын үртәне. Боласыларҙың башлығы Исмәғил мулланың улын әсир алды. Һөҙөмтәлә Исмәғил мулла һәм башҡа батырҙар Бахметовҡа килеп, батшаға итәғәт итеү шарты менән солох тәҡдим иттә. Улар дүрт юл башҡорттары исеменән Ҡөрьән үбеп, ант бирҙеләр"[230 (231, 232, 233)].

Ошоноң кеүек интригалар һөҙөмтәһендә был күтәрелештәрҙең башында торған "башҡорт әшрәфе Күсем (йәғни Күсем улы) менән юлдаштары" ла, 1709 йыл башында Казан губернаторы Апраксинға илсе ебәреп, батшаға һалым түләргә риза булыуҙары хаҡында яҙған. Исмәғил мулла менән Күсем ҡалмаҡтарҙың хаинлығы арҡаһында рустарға итәғәт итергә мәжбүр булһалар ҙа, бөтә милләттә рус хакимиәтенән ҡотҡарыу ҡарарынан баш тартманылар.

Казан губернаторы Апраксин 1709 йылдың февралендә Бөйөк Петрға түбәндәгеләрҙе яҙған: "Башҡорттар өс йыл буйы дошманлыҡтарын дауам итә. Хәҙер күренекле бер боласыларының саҡырыуы буйынса уларға ҡарағалпаҡтарҙан бер боласы килгән, хан улы, имеш. Һөҙөмтәлә 12705 рус кешеһе үлтерелде йә инә әсир ителде"[234, 235].

Фәмәлдә, Йәрәктауҙа Хохловка ҡаршы һуғышты, тип Соловьев иҫкә алған хан да, губернатор Апраксин "хан улы" тип атаған кеше лә ··· бер үк шәхес. Ул ҡарағалпаҡ ханы Киреү Солтандың улы — Кәйеп Солтан. Йәғни Тимербаш Шарль* һәм Мазепа Украинала Петрға ҡаршы июнь айында

*Швед короле Карл XII.

һуғышҡан мәлдә, Кәйеп хан өтәкселегендә башҡорттар ҙа, Алдар тархан, Исмәғил мулла кеүек түрәләр өтәкселегендә рустарға ҡаршы яу асып, колонистарҙың ауылдарын үртәп юҡ иткәндәр. Әле 1706 йылда үк Шереметев: "Әстерхан болаһы баҫтырылмаһа, Кубань. (нуғайҙар) һәм ҡарағаллаҡтар берләшер, Волганың түбән яғын баҫып алыр ине. Ҡалмаҡ Аюҡаның хәле мөшкөл булыр ине", — тип яҙған. Электон Ҡырым һәм Истамбул менән бәйләнеш кеҫәйә килде, быға хаж да булышлыҡ итте, ләкин сәйәхәттәр һәр саҡ сәйәси маҡсаттан башҡарылды. Әле Морат Солтан хәрәкәтә башланғас та, башҡорт бейҙәре Ҡырым һәм Төркиәгә барып килгәндәр. Уларҙың береһе — Юрматы улусынан Ураҙай улы Сөләймән , юлдаштары менән бергә Истамбулға киләп, ярҙам һораған[236]. Морат Солтан язаланғандан һуң, уның эшен дауам иткән башҡорт өтәкселәренең береһе хаҡында рус сығанаҡтары "Нуғай юлындағы Күсем улдарынан Улах" тип иҫкә ала. Был зат, күп һанлы ғәскәр менән Волганың көнбайыш ярына сығып, Ҡазанға 30 саҡрым ҡалған ергә тиклем етә[237] (238, 239, 240). Ул Күсемдең (Күсмәмәттең) атаһы сифатында башҡа сығанаҡтарҙа иҫкә алынған Олаҡай (Оло әҡай, асыл исеме Түбәкәй) булһа кәрәк. Был дәүерҙә башҡорт бейе Алдар тархан менән бергә Себер юлы бейҙәренең береһе сифатында бер "Ураҡай батыр" ҙа иҫкә алына. Ул башҡа бер шәхес булһа кәрәк. Шулай уҡ Күсем улдарынан Солтан Ибраһим исемле ике Күсем нәҫеле иҫкә алына, улары Мораттың кәрҙәштәре булған. Улар ҙа Ҡырымдан һәм Истамбулдан күрһәтмәләр алған заттар сифатында төркәлгән.

Шуныһы ла диккәткә лайыҡлы: юғарыла иҫкә алынған Бахметов (Бейәхмәт улы) кеүек, Шереметев та (йәғни Шир Әхмәт улы) христианлыҡҡа күскән татар йә иһә нуғай әшрәфтәренән. Христианлыҡ ҡабул итеп, руслашҡандар. Шереметев Ҡырымда яҙылған "Умдет-үл Тәуарих"та ла (149-сы бит), Осман ҡағыҙҙарында ла "Ширмәт улы исемле кәфыр" тип төлгә алына. Рус сығанаҡтарынан билдәле был ваҡиғалар хаҡында бәғзе төрөксә мәғлүмәттәр ҙә табылды.

Османлы авторҙарҙан Рәшит әфәнде "һижри 1122 (милади 1710) йылда иштәктәрҙән (йәғни башҡорттарҙан) Истамбулға илсе килде, был илсе "ҡара һәм ҡырғыҙ халыҡтары менән бергәләп бөҙҙе Мәскәү тәхете кәһәренән коткарыу хаҡына союздаш булырға әндәне, минә Дәүләтә Алиәгә рехсәт алыу өсөн был тарафҡа ебәрҙеләр" тип дәүләт хәҙрәттәренә (йәғни Осман солтанына) теләк белдереп тәҡдим яһаны. Был иштәктәр ҡырғыҙҙар менән бергәләп руска ҡаршы һуғыша. Терек ҡалаһында 40 000-гә кәҙәр русты ҡыра. Элегерәк тә шул иштәктәрҙән Мөхәммәт Сәлих исемле бер илсе килгәйне, был юлы килгән илсенең исеме Пеһливан Ҡол", тип хәбәр итә[241].

Хазинаи Эвраҡтағы Намеи Хумайун дәфтәрҙәрендә, был илсе ҡалмаҡ Аюка тарафынан ебәрелгән, тип күрһәтелә. Сығанаҡтарҙа ҡалмаҡ хаҡы Аюканан һижри 1116, йәғни милади 1704 йылда "Мосолмандар ағаһы Ишмөхәммәт Аға" һәм бер төркөм ҡалмаҡ менән ебәрелгән хат һәм уға

яуап[242], шул үк Аюканың бүтән илсеһе Мехәммәт Сәлих менән Османлы дәүләтенә тоғролоҡ болдереп ебәргән хаты, уға 1122 йылдың мәхәррәм айы аҙағында, йәғни 1710 йылдың март айында яуап яҙылыуы, Аюкаға Ҡырым ханы Дәүләт Гәрәй менән союздаш булырға кәңәш ителеүе тураһында яҙылған[243]. Унда шулай үк Пеһливан Ҡолдоң сәфәре хаҡындағы мәғлүмәт һәм был заттың үҙ аңлатмалары ла өҫтәп ҡуйылған[244]. Хатта алып килгән һәҙиәләре ле һанап әйтелгән[245]. Пеһливан Ҡолдоң аңлатмалары аҫтында "1122 йылдың жемазийел әүүәл айының һуңғы көндәре", йәғни, 1710 йыл июль айының аҙағы, тигән дата тора. Был аңлатмала шундай һүҙҙәр бар: "Аюка хан әүәлерәк килгән илсеһе Мөхәммәт Сәлих аша Солтан (Осман падишаһы) тарафынан ебәрелгән хатҡа бик ҡыуанды һәм: "Падишаһтың был хөрмәте иҫәпһеҙ хазиналар килгәнгә ҡарағанда ла, доньялағы бөтә теләктәрем хасил булыуға санаштырғанда ла мине ныҡырак һөйөндөрҙө", — тине. Иштәк ҡәүеменең барыһы ла мосолман. Улар Мәскәү золомо аҫтына төштәләр. Ошо арала улар үҙҙәрендә юғары дәрәжәлә ҡәүәт хис итте. Иштәк ҡәүеменән бер солтан сығып, мәскәүлеләр йылғаһы Изел (йәғни Терек) тирәһендә Терек исемле мәшһүр ҡала янында йәшерен рәүештә бер ни тиклем ғәскәр туплап, улар был ҡаланың тышҡы өлөшөн баҫып алды, ләкин тырышлыҡтары уңышҡа килтермәне. Эске ҡаланы алырға һөжүм иткән сәҡтә солтан әсир төштө, һәм рус батшаһы ул солтанды үлтертте. Был вакиға иштәк ҡәүеме менән ҡарағалпаҡ һәм ҡырғыҙ-ҡаҙаҡтарҙың берлашеүенә сәбәп булды. Һәммәһе мосолман булған был өс тайфа иттифаҡ һәм берҙәмлек менән ҡарағалпаҡтан иштәк ҡәүемена бер солтан тәғәйенләне. Беҙҙең ханыбыҙ Аюка хан менән, ошо өс ырыу Мәскәү мәмләкәтенә берҙәм һөжүм итеп һуғышыу маҡсатында 15 йыллыҡ иттифаҡ төҙөп, килешеү ҡабул итте. Хатта Мәскәү батшаһы Аюка ханға ике тапҡыр илсе ебәрәп, беренсе илсе аша ярҙам һораны. Аюка хан уға ярҙам итмәне. Батша икенсе илсеһе аша "әгәр ҙә ғәскәр менән ярҙам итмәйһең икән, ул хәлдә һис юғы иштәк ҡәүемөнең Мәскәү мәмләкәтенә һөжүм итеүенә ҡамасаула" тигән үтенес бөлдерҙе. Әммә ханыбыҙ (Аюка) был талапты ла кире ҡағып, һин (батша) иштәктәрҙең солтанын үлтерттең, уларҙың хәҙер һиңә ҡаршы хан дәғүәһе бар, шуға күрә мин уларҙы һеҙгә һөжүмдән баш тарттыра алмаҫмын һәм быны эшләргә лә тырышмам, сөнки һәммәбеҙ ҙә Али Сыңғыҙ ырыуынанбыҙ, бер-беребеҙ менән иттифаҡ төҙөгәнбеҙ, тип яуап бирҙе, һәм уҙған йылдың ҡышында (йәғни 1708—1709 йылдарҙа) Изел йылғаһын боҙ ҡаплаған айҙарҙа Мәскәүҙән 40 000 ҡәҙәр рус ғәскәре иштәк ҡәүеменә ҡаршы яу асты. Аюка хан иштәккә ярҙам итте. Иштәк тайфаһы рус ғәскәрен ҡорал менән ҡаршыланы. Рус ғәскәре, иштәккә ҡаршы тора алмайынса, Изел йылғаһы өҫтендә боҙҙа ныҡынды, иштәктәр боҙ өҫтенән һөжүм итмәҫ, тип уйланылар. Ләкин иштәктәр, боҙҙо юғарынан да, түбәндән дә телгелəп, рус ғәскәрен аты-йөгө менән бергә йылғаға батырҙы. Аюка хан беҙҙең был эштәребеҙҙе, бер-беребеҙ менән

килешеү төзөүебеҙҙе Дәүләте Алиәгә, бөлһәндәр тип, миңә барыһын да хәбәр итергә әмер бирҙе. Ханыбыҙ Аюка менән Ҡырым татарҙары һәм Дәүләт Гәрәй хан араһы бик яҡшы. Талап йә инһә урлап алынған малдарҙы ҡара-ҡаршы кире ҡайтаралар, иштәк, ҡарағалпаҡ һәм ҡырғыҙ илселәре өсөүһе лә Аюка хан янында саҡта мине Аюка хан һеҙҙең тарафҡа ебәрҙе. Дәүләтө Алиә беҙгә ниндәй хеҙмәт тәҡдим итһә лә, был дүрт тайфа иттифағын шул хеҙмәттө тормошҡа ашырырға ниәтләндерә алырһығыҙ. Дәүләте Алиәнең фарманын көтөп, дуҫына — дуҫ, дошманына дошман булырбыҙ тип, быларды телдән әйтергә әмер бирҙе. Берҙәмлек килешеүебеҙгә тулы ышаныс хасил итеү өсөн, солтан беҙгә илсе ебәрһен, был иттифағыбыҙҙы үҙ күҙө менән күреп инанһын һәм Дәүләте Алиә лә беҙгә яҡын булһын, тинеләр". Был аңлатмалар аҫтына "фи авайири жумад әл ула сәнә 1122" тигән дата ҡуйылған, йәғни 1710 йылдың июль аҙаҡтары тигән һүҙ.

Аюка хан әбергән илселәрҙән Мөхәммәт Сәлихтең нуғай булыуы сығанаҡтарҙан аңлашыла. "Пеһливан Ҡол" менән "Ишмөхәммөт Аға" тигәндәре башҡорт; нуғай булған хәлдә һуңғы исем Исимбәт яҙылыр ине һәм Аға һүҙе ҡушылмаҫ ине. Аюка хан хатында башҡорттарҙы айырым бер солтанға ҡарағаны кәүәм тип таный һом уларҙың Рәсәйгә карата үҙ алла милләт сифатында хан дәрәжәһе хәленде булыуын хаклы тип иҫәпләй, башҡорттарҙы ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ һәм ҡалмаҡ менән бергә дүрт халыҡ берләшмәһенә инеүен кәүәм сифатында иҫкә ала, шул уҡ ваҡытта Төрөкта әсир ителеп рустар тарафынан үлтерелгән башҡорт солтаны Мурат Солтандың Сыңғыҙ нәҫеленән булыуын билдәләй.

Был Солтан (йәғни Мурат ибн Кесе) 1708 йылдың февралендә әсир ителгәндән һуң, башҡорт, ҡарағалпаҡ, ҡырғыҙ-ҡаҙаҡ кәүемдәре араһында иттифаҡ төҙөләүе, Башҡортостан өсөн ҡарағалпаҡ хандарынан бер солтандың хан тип иглан ителәүе тураһында Соловьев әҫәрендә бирелгән мәғлүмәт Аюканың ошо хатындағы һәм илсеһенең аңлатмаларындағы хәбәрҙәр менән нығытыла. Ул заманда "хан" дәрәжәһе местәкил кәүемдәрҙең рәйесена, "солтан" дәрәжәһе инә сәйәси йәһәттән башҡа кәбиләләрҙең ханына буйһонған ырыуҙар менән идара иткән принцтарға бирелгән. Мурат Солтан язаланырҙан алда Әстрханда 1708 йылдың апрелендә унан яуап алған саҡта биргән аңлатмаларында үҙен "хан" тимәйенсә, "солтан" тип атай, шулай уҡ үҙенән алда башҡорттарҙа хакимлык иткән Күсем нәҫеле буларак үҙенә кәрҙәш тейеш Сәйенжәк Солтанды ла "башҡорттарҙың солтаны" тип атай. Соловьев инә ул саҡта Урта Азия төрктәрендә "хан" һәм "солтан" һүҙҙәре араһындағы айырмаға әһәмиәт бирмәгән, "баш күтәреүсе башҡорттарға бер хан етәкселек итте, уға ҡаршы өбәрелгән Хохлов һәм Аристов ғәскәре менән хан һәм башҡорттар араһында 1707 йылдың 16 ноябрендә Йөрәктауҙа һуғыш булды", — тип рустарҙың еңелеүе хакында яҙған саҡта "хан" һүҙен

ҡулланған. Был хан инә ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ һәм ҡарағалпаҡ ханы Кәйеп Мөхәммәт булыр. Башҡорттарҙың, ошо ханға буйһоноуҙарын белдереп, Төркиәгә Әхмәт III-гә илсе өбәреүҙәре хаҡында юғарыла әйтеп үткәйнек инде. Һәр хәлдә, Кәйеп башҡорт мәмләкәтенә башҡорттарҙың солтаны булып түгел, башҡорттарҙы ла үҙ эсенә алған ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ һәм ҡарағалпаҡ дәүләте ханы булараҡ Аҡиҙелдәге Йәрәктауға ҡәҫәр килгән. 1707—1708 йылдар ҡышында рус ғәскәренең Йәрәктау янында еңелеүен Соловьевтан беләбеҙ. Аюканың илсеһе Пеһливан Колдоң "үҙған йыл ҡыш" тип 1708—1709 йылдың ҡышында 40 000 рустың Иҙел йылғаһы буйындағы боҙ өҫтөндә башҡорттар тарафынан юҡ ителеүе тураһындағы һүҙҙе, әгәр ул шул уҡ Йәрәктау ваҡиғаһына ҡарамаһа, рустарҙың 1707—1708 һәм 1708—1709 йылдарҙың ҡыш айҙарында ике тапҡыр ҙур еңелеүгә дусар булыуҙары хаҡында фекер йәрәтәүгә нигеҙ бирә. Шуның менән бергә аңлатмаларын 1710 йылдың июль аҙаҡтарында биргән Пеһливан Колдоң был һүҙҙәре 1709—1710 йылдарҙың ҡышында булып үткән ваҡиғаларға ла ҡарауы ихтимал. Һәр хәлдә, "был ҡыш" тимәйенсә, "үҙған ҡыш" тип әйтеүенә ҡарағанда, 1708—1709 йылдарҙағы ваҡиғаны аңлатыуы һәм уның һүҙендә 1708 йылдың февралендә Төрәкгә булған Морат Солтан ваҡиғаһы сағылыуы бик мөмкин. Рустарҙың 1707—1708 йылдар ҡышында бер, 1708—1709 йылдар ҡышында ике тапҡыр башҡорттарҙан ҙур еңелеүгә дусар булыуы хаҡындағы мәғлүмәтте лә иҫәпкә алырға кәрәк.

Ҡарағалпаҡтан килгән Күсем нәҫеле Морат Солтандың рустар тарафынан үлтерелеүе бөтә боронғо ҡыпсаҡ далаһындағы ҡәүемдәрҙе туҙғытты. Улар араһында руҫҡа ҡаршы 15 йыллыҡ килешеү төҙөлөү һәм башҡорттарға солтан тәғәйенләп, союз төҙөп хәрәкәткә күссү Күсем нәҫеле солтандарының был ҡәүемдәр араһында ни тиклем ҙур йоғонтоға эйә булыуын иҫбат итә. Морат Солтан язаланғандан һуң да, үҙбәктәрҙән Абдрахман исемле берәү, Нуғай юлы башҡорттарына килеп: "Мин Морат Солтан, мине үлтермәнеләр, ҡасып ҡотолдом", — тип дәғүә ҡылып, халыҡты күтәрергә тырышыуы хаҡында ул заманда йәшәгән бер башҡорттың рустарға биргән аңлатмаларынан күрергә мөмкин[246]. Кәйеп хан, 1708 йылда Хүзей Солтан өтәкселегендә башҡарткан мәшһүр һуғыштан һуң, үҙе лә Башҡортостандың Нуғай юлы өлөшөнә килә, янында ҡарағалпаҡ һәм нуғайҙарҙан тик 56 кеше була, ләкин башҡорттар хан килеү менән уның тирәһенә туплана. Алдар тархан һәм Кесә баһадир (батыр), Кәйеп ханға Себер яғынан рус ғәскәрҙәре һөжүм итмәһен тип, үҙ көстәре менән Исәт йылғаһы тарафында урынлаша. Икенсе яҡтан, 1709 йылдың мартында "Алдар тархан улының тәҡдиме буйынса ҡарағалпаҡтарҙың ханы Күсем хан 40 000-гә тиклем ҡарағалпаҡ ғәскәре менән Нуғай юлы башҡорттарына ярҙамға килде", — тип әйтелә. Был "Күсем хан" "Улаҡай улы Күсмәмәт" исеме менән фарсыса бер мәжмуғәлә иҫкә алынған баш күтәреүсе "Күсем", шулай уҡ Күсем нәҫеле Бошай солтандың улы Ырыҫ Мөхәммәт Солтан,

әлеге Алдар һәм Ураҡай батырҙарҙың тәкдиме буйынса, 400-гә ҡәҙәр ҡарағалпаҡ менән ҡәҙерге Миәс яныңдағы Сыбаркүл тирәһенә килеп, рустарға ҡаршы торҙолар һәм Ағиҙел аша Ирәмәл йәйләүҙәрендә йәйләнеләр. Улар май айында 8 000-гә ҡәҙәр башҡорт ғәскәре менән Исәт йылғаһы буйында Ҡытай нығытмаһы тирәһендәге рус ауылдарын юҡ иттеләр. "Ырыҫ Мөхәммәт хан үҙенең ҡартатаһы — ҡарағалпаҡ ханы Кәсе хандың әмере буйынса бында килде һәм Кәсе хан тарафынан уға тағы ла 10 000 ғәскәр ебәреләсәген иғлан итте. Яныңда күп ҡорал һәм һуғыш кәрәк-яраҡтары була. Август айында ла Ирәмәлдә ҡалалар, Ҡарағалпаҡтан 100, башҡорт һәм ҡаҙаҡтарҙан 3000 ғәскәр, Кара-Табын ырыуынан 250 ғәскәр менән ҡәҙерге "Златоуст—Миәс" тирәһендәге рус ауылдарын баҫып, юҡ итәләр. Сентябрь айында улар, Ирәмәлдән айырылып, Аят һәм Писим йылғаларының буйындағы рус ауылдарын юҡ итәләр. Унда 7000-гә ҡәҙәр ҡарағалпаҡ һәм башҡорт ғәскәре була"[247].

Күсем улдарына бәйле ошо ваҡиғалар — солтандар араһындағы боронғо Джучи улусының сәйәси традицияларының йәшәп килеүен күрһәтеүсе дәлил, һәм уны беҙ Осман дәүләте архивтарынан өйрәнә алабыҙ. Икенсе тарафтан; был солтандар үҙ хакимындағы ҡәүемдәр менән Ҡырым һәм Осман дәүләте араһына бер шына кеүек ингән рус контролен юҡ итеү өсөн рустың иң алғы сафтағы нығытмаһы Терекка һөжүм итеүе, бөтә был зур хәрәкәттә Мазепа күтәрелешенә һәм Тимербаш Шарлдең руска ҡаршы һуғышҡан заманына тап килтереүе уларҙың дошъялағы сәйәси хәлдәр хаҡында ысынлап та хәбәрҙар булыуын, ә улар күл аҫтынағы ҡәүемдәрҙең кәрәк саҡта бик йылдам күтәрелеүен асыҡ күрһәтә. Сөнки Иҙел буйындағы хәрәкәт — Полтава һуғышы осоронда булып үткән ваҡиға.

Петр реформалары Рәсәйҙең сик губерналарындағы раскольник төркөмдәрен бик нык йонсотто. Шул уҡ ваҡытта ер хужаһы булған баярҙарҙан ҡасҡан рус крәҫтиәндәре лә ҡалмаҡ һәм башҡорт далаларына йәшеренә ине. Башҡорттар рустарҙың батшаға тоғро булғандарын тотоп әсир итә, ә баш күтәреүсе казактар һәм боронғо раскольниктар менән союздаш була. Петрҙың реформаларына ҡаршы 1705—1706 йылдарҙа Әстрхандағы рустар ҙа бола күтәрҙе. 1708 йылда Донда шулай уҡ раскольниктар менән ярлы казактар (голытьба) Булавин исемле бөрәү өтәкселегендә баш күтәрҙеләр. Осман дәүләте сығанаҡтарында ла иҫкә алынған Булавин ғәскәрҙәре Царицын, Һарытау, Камышин ҡалаларына һөжүм иткән. Улар Петр батша тарафынан Долгорукий һәм фельдмаршал Шереметев күл аҫтында ебәрелгән зур ғәскәри көскә ҡаршы торорға тырышҡандар. Әгәр ҙә шәректа башҡорттарҙың, ҡалмаҡтарҙың һәм Күсем нәҫелдәренең Себерҙән Дағстанға тиклемгә аралыкты биләгән көслә күтәрелеше менән Төркиә һәм Ҡырым да файҙаланырға тырышһа, 1709 йылдың 27 июнендә Петр Украинала Полтава янында швед короле Карл XII-сегә ҡаршы һуғышта еңеү ҡаҙана алмаған булыр ине[248].

Швед короле менән берләшмәһендәр тип, Петр, бәр яҡтан, Төркиә һәм Ҡырымға ҡарата ялған мөләйем сәйәсәт ҡулланһа, көнсығышта башҡорт һәм ҡарағалпаҡтарға ҡаршы ҡалмаҡтарҙы йүнәлтеп, уларҙың кубандар (йәғни Кубань нуғайҙары) һәм ҡырымдар менән берләшеүҙәренә ҡамасауланы. Башҡорттар рус һөжүмен көнбайыштан һәм төньяҡтан кәткән хәлдә, ҡалмаҡтарҙың хыянаты һөҙөмтәһендә, һөжүм һис уйламағанда көньяҡ тарафтан башҡорт иленең ҡатын-ҡыҙ һәм бала-сағаларына ҡаршы йүнәлтелде.

§28 Ҡалмаҡтар һәм башҡорттар

Осман дәүләтенең ҡалмаҡтарға ҡарата мөнәсәбәте һалҡын булыуға нигеҙ бар ине. Хазинаи Эврактағы яҙыуҙарҙан күренеүенсә, ул заманда ҡалмаҡтарҙың Мәүреннаһрға көнсығыш тарафтан һәләкәтле һөжүмдәр яһауы хаҡында Урта Азиянан Осман дәүләтенә хәбәр биргәндәр. Үзбәк ханы Ғәбиҙуллә 1117 йылдың 23 зилһижендә, йәғни 1706 йылдың апрелендә, Осман Солтаны Өсөнсө Әхмәткә яҙған хатында ҡалмаҡтарҙың (Ҡытай баҫымы аҫтында), боронғо ватандарынан айырылып, ундырылһыҙ ерҙәргә күсеүе, мосолман өлкәләрен баҫып алыуы, мосолмандарҙың (үзбәктәр һәм ҡаҙаҡтар) уларҙы һәр ерҙә ҡылыс менән ҡаршылауы, был ҡурҡыныс ҡаршыһында Хиуа ханының да Бохараға ҡушылыуы һәм Хиуаға һөжүм иткән рус казактарының фетнә һәм боланарына ҡаршы мосолмандарҙың бөрләшеүе һәм уларҙың мосолман һуғышсыларының ҡылысы тарафынан юҡ ителеүҙәре; һөҙөмтәлә Ҡазан, ҡарағалпаҡ Дәште-Ҡыпсаҡ (һәр хәлдә Башҡортостан һәм нуғай) кәүемдәренең үҙ ерҙәрендә нығыныуы хаҡында бәйек бер ҡаҙаныш сифатында хәбәр ебәргән[249]. Бында ғәрәп хәрефтәре менән... тип яҙылған был казактар Яйыҡ йылғаһы буйында берләшкән рус казактары булыр. Улар, Петр заманынан бер быуат элек Нечаев исемле бер рәйес етәкселегендә Хорезмға һөжүм итеп, ундағы халыҡты тотош ҡылыс аҫтында тоткайны. Йәғни Әхмәт Салис дәүерендә Урта Азия һәм Иҙел буйы мосолман төрктәре көнбайыштан килгән рус ҡурҡынысын һәм дала ҡалмаҡтарының һөжүмен икә иң ҙур хәүеф тип иҫәпләгәндәр. Рустарға ҡаршы Аюка менән берләшергә тырышҡандар. Аюка 1671—1724 йылдар араһында 53 йыл хөкөм һөрҙө. 1673 йылдың 27 февралендә рустар менән дуҫлыҡ килешеүе төҙөп, ҡырымдарға ҡаршы рустар яҡлы булды, ләкин үҙен Ҡытай императорына буйһонған хакимдар тип иҫәпләне. Ханлыҡ дәрәжәһен ул Тибеттағы Далай-ламанан алған. Үҙен бәйек дала хакимы тип иҫәпләгән. Һәр ерҙә икә йөҙлө сәйәсәт үткәргән, үҙен Ҡытай императорының вассалы тип иҫәпләһә лә, рус батшаһына ла, Төркиә солтанына ла итәғәт иткән. 1706 йылда Әстрханда рус гарнизоны баш күтәргән саҡта ҡалмаҡтар Петр яҡлы булһа ла, һуңырак был вилайәткә һөжүм иткәндәр. 1707 йылда шведтарға ҡаршы Петрға ярҙамға тип

Мәскәүгә 3000 ҡалмаҡ ғәскәре ебәрһәләр ҙә, улар рус биләйәттәренә һөжүм итеп, кире әйләнеп ҡайтҡан. Ҡалмаҡтар 1708 йылда башҡорттар менән бергә Тамбов биләйәтендә 160 тирәһе рус ауылын үртәнеләр, ә инде 1709 йылда Дон казагы Булавин болаһын баҫтырыуҙа батша ғәскәренә ярҙам иттеләр. Ҡырым ханы ла Төркиәгә карата сәйәсәтендә кайсаҡ икә йөҙлә булды. Иҙел ҡалмаҡтары тәүҙә Күсем нәселдәре, башҡорттар һәм ногайҙар менән ҡайһы саҡта союздаш булып, рустарға ҡаршы сәйәсәт үткәрҙе. Аюка хан 40 йыл самаһы ваҡыт Ҡырым хандары һәм Төркиә менән дуҫтарса мөнәсәбәткә өҫтәнлөк бирҙе, ләкин мосолман түгел сит халыҡ булғанлыҡтан, барыбер ят булып ҡалды. Петр Полтава һуғышында еңеп сыҡҡандан һуң, Аюка, рустарға ҡаршы тора алмаясағын күрәп, улар менән яҡшы мөнәсәбәт урынлаштырырға булды. 1701 йылда улы Санжи Джаба 15 000 йорт ҡалмаҡты үҙе менән Жунгарияға алып киткәндән һуң, халҡы аҙайғас, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ, Ҡырым, ногай һәм рус араһында ҡыҫынҡы хәлдә ҡалды. 1711 йылда сәйәсәтен рустар файҙаһына борҙо. Рәсәйҙән йыл һайын 2000 лира һәҙиә һәм ҡорал алыр торорға риза булды. 10 000-гә ҡәҙәр ҡалмаҡты рус Ҡырымға буйһонған Кубань ногайҙарына ҡаршы йүнәлтте. Ҡалмаҡтың хыянаты уның менән рускә ҡаршы килешеү төҙөгән башҡорт, карағалпаҡ, ҡаҙаҡ хандарын өсөн һәләкәтле хәл ине. Быныҡ ҡаҙаҡ хандарын ғына түгел, хатта Бохара үзбәктәрен дә борсоуға һалыуын ҡаҙаҡ, карағалпаҡ һәм башҡорт ханы Ҡәйеп хандың һәм Бохара хөкөмдары Әбүлфәйез хандың Төркиә солтаны Өсөнсө Әхмәткә яҙған хаттарынан һәм ебәргән илселәре аңлатыуынан белә алабыҙ. "Төркөстан хандарынан ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәттең илсеһе Сәйет Мөхәммәткол бей аша Солтан ғәли йәнәптәренә ебәргән хаты" тип аталған был хаттар Хазинаи Әвракта һаҡлана. Хан үҙен был хатта пайтәхете Ташкентта булған Ҡаҙағстан хөкөмдары сифатында күрһәткән. Быныҡ күренеүенсә, Ҡәйеп Мөхәммәт хандың 1793 йылда вафат булған Ҡәйеп хан түгел (ул Баһадир хандың улы), ә 1718 йылда Рәсәй менән бәйләнеш урынлаштырған Ир Ҡәйеп хан (Баһадир хандың атаһы) икәнән бөләбеҙ. Был Ир Ҡәйеп — Кирәү (Тубырсыҡ) солтандың улы булған[250]. Ир Ҡәйеп 1700 йылда ук Көнбайыш Сәбер, Ташкент, Башҡортостан өлкәләре араһында йөрөгән каруандарҙың именлеген тәьмин иткән[251]. 1709 йылда уға 26 йәш була. Ошо Ир Ҡәйеп, йәғни Ҡәйеп хан Өсөнсө Әхмәткә түбәндәгеләрҙе хәбәр итә:

"Әүәле лә ата-олаталарыбыҙ араһында хат алышыу булған. Быныҡ алдағы ваҡытта изге Осман солтаны ғәли йәнәптәренең әмерҙәре менән был тарафҡа ла шәфҡәт билдәһе сифатында хаттар ебәрелеп, ҡалмаҡ тайфаһына ҡаршы ғәскәр ебәреү хаҡында хәбәр ителде. Был хаҡта белгәндән һуң, үҙ ғәскәрегеҙ менән ҡалмаҡҡа ҡаршы атланырһығыҙ, тиелгән. Иҫкә алынған Хажи Әстрхандан ҡалмаҡ өлкәһе аша үткән сағында ҡалмаҡтарҙың береһе (Истамбулдан килгән әмер хаҡында) унан мәғлүмәт алып, был хәбәрҙең ысын булыуын белгән. Шул нигеҙҙә ҡалмаҡ илөнән ике

тапҡыр сабыуыл яһалған. Хәлдәре бик борсоулы. Тарҡаулаштылар. Ҡалмаҡтың был ике тайфаһы (йәғни Иҙелдең көнсығышында һәм көнбайышында булған өлөштәре) бер-береһе менән берләшмәһә һәйбәт булыр ине, шуға күрә ҡалмаҡ әстонә ябырылырға йыйынам"[252]. Кәйеп хандың илсеһе Сәйет Мөхәммәткол бейҙең тәлдән әйткән аңлатмалары ла теркәлгән: "Аюка яуыздың илсеһе (йәғни Пенливан Ҡол), солтан һарайына килеп, Аюканың итәғәтен белдереп киткәйне. Илсе хатты мәғлүм Аюкаға ирештерҙе, ул сақтағы ҡаҙаҡ ханы Кәйеп Мөхәммәт хан, иштәк һәм ҡарағалпаҡ илселәре Аюка янында инеләр. Кәйеп Мөхәммәт хандың илсеһе хатта яҙылған хәбәрҙәрҙе хандың үҙенә ирештерҙе, ләкин бер ни тиклем вакыт үткәс, иманһыҙ Аюка, антын боҙоп, рус менән (бер булып) нуғайға (йәғни Төньяҡ Кавказдағы Ҡырымға буйһонған Кубань нуғай улустарына) һөжүм итте; был һөжүмдең маҡсаты тураһында Әстрхан тарафынан килгән хажиҙарыбыҙ Кәйеп Мөхәммәт ханға хәбәр итте. Шул сәбәпле Кәйеп Мөхәммәт ханға дин ғәйрәте килеп, ул ике тапҡыр Аюкаға ҡаршы яуға сапты һәм Солтан ғәли йәнәптәренә мине өбәрҙе. Мин инә ҡарҙәшебеҙ татар ханы (йәғни Ҡырым ханы) менән бергәләп Дәүләте Алиәгә хеҙмәт итер инем. Әмерҙәренә тоғро ҡалам", — тип Кәйеп Мөхәммәт хан миңә тәлдән әйтергә бойорҙо[253]. Илсе Сәйет Мөхәммәткол бәй Бағдад юлы менән килгән, имеш, ҡайһы юлдан ҡайтасағы һоралды. Шул уҡ Бағдад юлы менән[254] ҡайтырмын, тигән. Өсөнсө Әхмәттең Кәйеп Мөхәммәт ханға яуап хатында 1125 йылдың рабийүл Әүүәл ахыры, йәғни 1713 йылдың марты, тип яҙылған. Бохара ханы Әбүлфәйеҙ хандың шул уҡ вакыттарҙа яҙған хатында ла: "Беҙгә мәғлүм булыуынса, ҡалмаҡ берләшеп, бөтә исламға дошман булды, был йөҙҙән мин дә күренекләребеҙҙән шәйех Ниғмәтулла әфәндене илсе итеп хозурығыҙға өбәрәм. Беҙ дин ҡарҙәштәр, беҙҙең дошманыбыҙ булған кафырҙарҙы ҡырыу маҡсатында килешеүгә өлгәшеп, һеҙ уның, беҙ был яҡтан кафыр динһеҙҙәрҙе ҡамауға алайыҡ", — тиелгән. Өсөнсө Әхмәт үҙ яуабында был ғазауат хәбәрен ыңғай каршылауын белгәрткән[255].

Рәсәй хөкүмәте баш күтәреүсе башҡорттарға ҡаршы ҡалмаҡтарҙы файҙаланды. Аюка ғәскәрҙәре уларға артҡан һөжүм итте. Башҡорттар боласы Дон казактары менән союздаш булыуға ҡарамаҫтан, ҡалмаҡтар казактарға ҡаршы хәрәкәт итте. Ләкин башҡорттар ҙә рус өлкәләренә һөжүм итеүҙән баш тартманы.

Ҡазан вәлийе Апраксин 1712 йылда Петрға шуны яҙған: "Беҙгә күрше мосолман мәмләкәттәренда тыныслыҡ хаким итһә лә, әй әсебеҙҙәге дошманыбыҙ фетнәһен дауам итә. Уларҙан итәғәт көтөү файҙаһыҙ. Беҙ һәр сақ хәүеф аҫтында йәшәйбеҙ"[256].

1715 йылда Кубань солтаны Бәхтегәрәй бине Дәүләтгәрәй, ҡалмаҡтарға һөжүм итеп, кеүәттәрен тамам ҡаҡшатты. Аюкаға буйһонған Едисан һәм Жимбойлоҡ нуғайҙарын да тар-мар итте һәм Царицын

ҡалаһына һөжүм яһаны[257], аюҡаның ҡарарғаһын (идара үҙәгән) баҫып алды. Ул Әстрхандағы рус яғына сигенеп башын ҡоткарҙы. 1715 йылда ҡалмаҡ ханы Аюка Петрға ошолай тип яҙа: "Башҡорттар, ҡырымдар, кубандар һәм ҡарағалпаҡтар бөтәһе лә миңә дошман. Рус ғәскәрҙәре ярҙам итмәһә, беҙгә, ҡалмаҡтарға, Иҙел менән Яйыҡ араһында йәшәү мөмкин булмаясаҡ". Петр, уның был үтенесенә яуап итеп, билдәле татар бейе стольник Бахметовты 1600 һалдат биреп Аюҡаға ярҙамға ебәрҙе. Ләкин Аюҡаның ҡулы Ҡапдыржап, Кубань татарҙары (ногайҙар) һәм ҡырымдар менән аңлашып, рустарға ҡаршы сыҡты[258].

§29 Петрҙың Төркөстанды баҫып алыу планы. Ҡәйеп хан һәм башҡорттар

Прут һуғышында Балтажи Мөхәммәт Паша ҡулынан ҡотолғас, Петр ҙур пландар менән мәшғүл булды. Һуғыш арҡаһында ҡаҙнаһы тамам бушағайны. Көнсығыштағы алтын мәгдәнһеҙ бай ерҙәрҙе ҡулға төшөрөп, ҡаҙнаһын байытырға уйланы. 1713 йылда Хужа Нәфис исемле төрөкмән сауҙагәре Әстрхандан көнсығышта, Иректә тип аталған ерҙә, бай алтын ятҡылыҡтары барлығы хаҡында һөйләгән. Петр, Хужа Нәфисте Петербурға саҡырып, мәғлүмәт алған. Ятҡылыҡтың Арал күле һәм Һырдарья буйында булырға тейешлеген аңлап, ул ерҙәрҙе ҡулына төшөрөргә ҡарарлаштырған. Был иһә Һиндостанға ла юл асасаҡ ине.

Петрҙың ниәте далаларҙа ла ишәтелә. Йәғни рустарҙың башҡорттарҙы ҡратып алырға тырышыуы мәғлүм була. Петрҙың ҡуйын төшөнгән башҡорт, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ, ҡарағалпаҡтар, Ҡәйеп хан етәкселегендә берләшеп, хәрәкәт итергә ҡарарлаштырған, һәм ҡалмаҡ ханы Аюка ла был юлы уларға ярҙам иткән. Мәсьәләгә ҡағылышлы иң тоғро һәм ышаныҫҡа лайыҡлы мәғлүмәт Ҡәйеп хандың Истамбулға Ҡорбанбәк Күкелдаш исемле бераҙ аша ебәргән хатында сағылыш тапҡан. Хазинаи Әвраҡта (Намеи Хумайун дәфтәрҙәре, VII том, 351—352-се биттәр) һаҡланған был хат "Төркөстан хандарынан ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәт хандың хаты" тип аталған һәм уның ҡыҫҡаса мәғәнәһе ошондай: "Был мәхлис (йәғни Ҡәйеп хан) Афрасиабтың пайтәхете булған Ташкентта тороп, үҙенең Төркөстан (йәғни Яси), Андижан, Сайрам, Ҡарағалпаҡ һәм башҡа ҡалаларҙан ғибәрәт булған өлкәләре менән бөтә был ерҙәрен шәриғәт ҡанундарына ярашлы рәүештә уңышлы идара итеү юлында көнө-төнө эшмәкәрлектә һәм падишаһҡа (Османлы падишаһына) көнө-төнө доға ҡылмаҡта. Шулай уҡ Солтан ғәли йәнәптәренә мәғлүм булһын ки, беҙҙең менән Мәскәү мәмләкәте араһында бер мәмләкәт бар, уны Ишғәк (йәғни Башҡортостан) тип йөрөтәләр, һәм уларҙың барса халҡы сөнни әммәтенән. Бынан әүәлерәк заманда виләйәттең ауырлыҡ киҫәреүенән файҙаланып, уны Мәскәү баҫып алғайны. Бөр ни тиклем ваҡыттан бирле Рәсәйгә буйһоноп,

һалым түләйҙәр. Ләкин хәҙергә көндә улар, ғаскәр туплап, дошмандың иҙеүенән ҡотолорға тырыша. Ғәмәлдә иҫкә алынған был Иштәк ҡәүемдәре беҙҙең тарафыбыҙға йөҙ тотто һәм, дин әсон ғәйрәт сарыф итербеҙ, тине. Әгәр һеҙ беҙгә ярҙам итәр булһағыҙ, үҙ мәмләкәтебеҙҙе кафыр ҡулынан ҡотҡарырға хәлебеҙҙән килер һәм, һөҙҙең менән берлек булһа, кафырҙың мәмләкәтенә һәр көн һөжүм яһарбыҙ, тинеләр. Беҙ (Ҡәйеп хан) был һүҙҙәр хаҡында уйланлыҡ. Хәҙер ошо арала (Иштәк иленә) һуғыш хаҡында беҙгә яңы хәбәрҙәр килде, һәм беҙ быға бик һөйөндәк. Ваҡиға мөһим булғанлыктан, барыһын да һеҙгә белдереү өсөн Ҡорбанбәк Күкелдашты ебәрәм. Әмерегеҙ ни булырын беҙгә белдерергегеҙ, күҙәребеҙ был илсе әйләнеп ҡайтасаҡ юлда булыр. Ул юлдан ниндәй әмер килһә, шуға ярашлы әмәлен күрербеҙ".

Өсөнсө Әхмәттең "1128 сәфәр айы уртаһы"нда (1716 йылдың 19 ғинуарында) "Төркөстан хандарынан ҡаҙаҡ ханы Ҡәйеп Мөхәммәт ханға" тип аталған яуап хатында был хан Осман дәүләтенә ҡараған бөр әмир һәм дә шул дәүләт өлкәһенең вәлийе, мосолман өммәтенең һәм ҡаһарман көрәшселәрҙең етәксеһе тип танылған. Өсөнсө Әхмәттең мөрәжәғәтендә шундай һүҙҙәр бар: "Хәҙергә ваҡытта үҙ мәмләкәтә әсендә барыһы ла ислам динена ҡараған иштәк йәмғиәте аллаһы тәғәланең ярҙамы менән һуңғы мәлдә ҡеүәт һәм ғаскәр туплауға өлгәшкән һәм, әүәле Маскәү кафырҙары тарафынан баҫып алынғанлыктан, мәмләкәттәренең боронғо бойондороҡһоҙлоғон ҡабат яулап алыу өсөн тирә-яғындағы дәүләт хакимдарҙарынан ярҙам һәм яклау үтенеп хәбәр тараткандар икән", — тип Ҡәйеп ханға Башҡортостандағы был һуғыштарҙа ярҙам итергә кәңәш ителгән.

Сикһеҙ ихтирамға лайыклы Осман императорының был самими көрҙәштәрсә мөрәжәғәте барса Төркөстанда һәм дәләләрҙә тәрән тәьҫир ҡалдыра. Төркиә һәм Төркөстан мөнәсәбәттәренең тарихы күҙәтәнән бик мөһим булған ошо хатта Ҡәйеп хандың илсеһенә аҙаҡ сиктә хосуси илтифат күрһәтелеүе хаҡында ла әйтелгән. Хат Солтандың кәнсығыштә Рәсәй баҫып алыусыларынан ҡотолоу юлындағы күтәрелештә ихлас рәүештә яклауын, был хәрәкәттәр хаҡында хәбәр алып, ул яктарҙы үҙ дәүләте өлкәләре тип иҫәпләүен күрһәтә, ә был халыктарҙың хөкөмдарҙары (солтанға) бер-бөр артлы илселәр аша мөрәжәғәт итеп, ул илселәрҙең ҡайтыр юлынан күҙ өҙмәй көтөп тороуҙары күренә. Башҡорттар хаҡында ла "Алла ярҙамы менән улар хәҙер ғәйрәттәре артып, ҡеүәттәре һәм ғаскәрҙәре күп бер ислам йәмғеһе" тип, уларға "боронғо мәмләкәттәрен ҡотҡарыу юлында" булышлыҡ итергә кәңәш бирелгән.

Был бер-береңә ихлас көрҙәшлек мөнәсәбәттәренең һәм ярҙам ҡулы һуҙыуҙың ыңғай һөҙөмтәһе ҡыҫҡа ваҡытта үк һиҙҙерә. Ҡәйеп хандың илсеһе Ҡорбанбәк Күкелдаш Истамбулда булған саҡта үк Рәсәй батшаһы Пётр ғаскәрҙәре Хиуаға һөжүм итә башлай. Пётр, Иректә тирәһен баҫып

алыу өсөн, бер тарафтан Хиуаға, икенсе тарафтан Себерҙән Һырдарья йылғаһы башына ғаскәр ебәреп, был ерҙәрҙе Рәсәйгә ҡушырға ҡарар иткән. 1715—1716 йылдарҙа бәтшә Әстрхандан ике тапҡыр Хәҙәр диңгеҙе һәм Манғышлаҡ юлынан Хиуаға христиан диненә күскән Кабарда мырҙаһы Дәүләт Гәрәй Бекович, уның ҡәрҙәштәре Суйунч мырҙа менән Аҡ мырҙа һәм Заманов исемле христиан диненә күскән, Хиуа тарихтарында "губернат" тип аталған татар етәкселегендә күп төрлө кеүәтле ғаскәри төркөмдәр (4000 йәйәүле, 1000 гвардия кавалериһы, 2000 казак, 400 моряк һәм башҡалар) ебәргән. 1717 йылда Ҡырым шаһзадаһы Бәхтегәрәй бине Дәүләтгәрәй (йәғни Тилә Солтан) Иҙел йылғаһының көнбайышында Аюка хандың идара үҙәгенә һөжүм итеп, уны тар-мар итә һәм Әстрхан рустарына ҡушылырға мәжбүр була. Был хан рүс сығанаҡтарында Александр Бекович Черкасский тигән христиан исеме менән билдәле мырҙа менән күрешкән. Ләкин Аюка хан рустың Хиуаны баҫып алып нығыныуы үҙе өсөн ҡурҡыныс тыуҙырыуын аңлай. Шуға үҙ илсеһе Ачинсен Кошук аша һәм башҡорттар ярҙамында Хиуа хөкөмдары Ширғази ханға рустарҙың планы һәм Бекович хәрәкәте тураһында хәбәр ебәрә. Аюкаға буйһонған Дарчи солтан да рустарҙың ниәтен Хорезмдағы Ҡуңғырат һәм Найман ҡәбиләләренең бейҙәренә белдерә. Сукынған Черкесс мырҙаһы, үҙен мосолман күрһәтеп, Дәүләт Гәрәй тип танытып килә һәм ханлыҡҡа рустарҙан дуҫлыҡ сәләмә килтергән көшә сифатында Ширғази ханға илселәр һәм хаттар ебәрә. Ширғази ҙа, уның христиан киафәтен белмәмешкә һалышып, мосолман һәм ғазиз мосафир итеп ҡабул ҡыласағын, ләкин мәмләкәтендә ҡала һәм касабалар бәләкәй булыуына һылтанып Черкес бей командаһындағы рус ғаскәрҙәрен, Хиуа сығанаҡтарына күрә, иҫәбе 30 меңгә еткән был ят баҫып алыусыларҙы төрлө калаларҙа мосафир итәсәген бөлдергән һәм Черкесскийҙы ла ышандыра алған. Хиуала хан һарайында мосафир булған Бекович һәм бүтән ҡалаларҙа туҡталған башҡа айырым хәрби частар 1717 йылдың сентябре башында бер төндә тулыһынса юҡ ителгән. Өсөнсө Әхмәттән хат алған Ҡәйеп хан Ширғази менән берҙәм була. Шуға күрә һуңынан хатта уның ейәне Ҡәйеп хан бине Баһадир рустар менән сәйәси мөнәсәбәткә ингән сакта Хиуалағы был үлтерештең насар һөҙөмтәләренән ҡурҡып эш иткән[259].

Ир Ҡәйеп исеме менән мәшһүрлек ҡазанған, Ташкент һәм Һырдарья тарафында йәшәп тә, Хиуа һәм башҡорттар өҫтөнән хөкөмдарлыҡ иткән ошо Ҡәйеп тарафынан һижри буйынса 1127 йылдың зулҡәғҙә айында, йәғни 1715 йылдың 9 октябренән 27 ноябренә ҡәҙәр, Хиуала хан һарайы янындағы бер мосафирхананың сығымдарын түләү өсөн вакуфҡа тапшырылған ерҙең вакуфнамәһе (документы) Мугла калаһы китапханаһында 581-се һандағы мәжмүғәлә 238—239-сы биттәрҙә теркәлеп һаҡланған (был документ хаҡында алда ла һүҙ булыр). Осман дәүләте сығанаҡтарында "Мөхәммәт Баһадир хан" исемле бер Хиуа ханының һижри буйынса 1133, миләди буйынса 1720 йылда Истамбулға ике тапҡыр илсе ебәреүе, һижри буйынса

1126, милади буйынса 1714 йылда Рәсәй менән дуҫлыҡ килешеүен имзалаһа ла, һижри буйынса 1130, милади буйынса 1718 йылда Рәсәйҙән Хиуаға ебәрелгән ғәскәрҙе юҡ итеүе телгә алына[260].

Был вәҡиғалар ҙа Кәйеп ханға ҡарай. Һәр хәлдә ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйер, 1732 йылда Рәсәй дәүләтенең хакимиәтен ҡабул иткәнгә ҡәҙәр "Ир Кәйеп" тигән исем менән милләттең хәтәрҙә ҡаһарман сифатында һаҡланған был зат, Төркиә менән тығыҙ бәйләнештә булыу менән бергә, башҡорттарҙың Рәсәйгә ҡаршы баш күтәреүҙәрен дә яҡлаған, ҡалмаҡ баҫып алыусыларына ҡаршы торған һәм бөтә Азия масштабында сәйәсәт йөрөткән бәйек бер хөкөмдар булған.

Петр шул уҡ йылдарҙа Пухгольц исемле бер офицер етәкселегендә Иртыш йылғаһы буйлап Алтуни Пул Эркети исемле ергә ғәскәр ебәргән. Батша, Бекович шул тирәлә, тип уйлап, Пухгольцка Һырдарья йылғаһының башында Бекович ғәскәрҙәре менән берләшергә әмер бирә. Шул рәүешле Арал күле, Иртыш, Һырдарья буйы, бөтә Ҡаҙағстан рус ҡулына төшөп, ҡалмаҡ һәм башҡорттар рус ҡамауында ҡаласаҡ ине. Ләкин Пухгольц был Эркетины көнбайышта түгел, ә көнсығыш Төркөстандағы Яркент ҡалаһы тип уйлаған һәм үҙе юлда төҙөгән бер нығытмала ҡалмаҡтар һөжүменә дусар булып, 4700 кешелек ғәскәренән ҡалған 700 һалдат менән көскә котолоп, Себергә кире сигенгән.

Шул уҡ ваҡытта Төркиә хөкүмәте Ҡырым менән Иҙел араһындағы территорияла актив хәрәкәт итә. Ҡырымдың мәшһүр ҡаһарманы Бәхтегәрәй Солтан менән берлектә Осман дәүләте һалдаттары ла ҡатнашҡан был һөжүм хаҡында Рәсәй сит ил эштәре вәкиле Остерманн 1736 йылдың 12 апрелендә хөкүмәткә тапшырған нотаһында ентекле рәүештә һүҙ йөрөтә. Уның бәйнә-бәйнә яҙыуына ҡарағанда, 1716 йылда "Татар тайфалары менән Осман ғәскәрҙәре һәм Аҙаҡ пашалары" Воронежды, Дмитриевты, Харьковты, Изюмды һәм Дон (Тен) йылғаһы буйындағы Рәсәй ҡәрҙә һәм ҡалаларын баҫып алып талай. 1717 йылда иҫкә алынған Солтан (йәғни Бәхтегәрәй Солтан) татар, Осман ғәскәре Аҙаҡ пашалары менән бергә Мәскәү ереһә инеп, Царицын (хәҙерге Сталинград), Пенза, Сембер (Симбирск), Саргов (Саратов, Һарытау), исемдәрен яҡшы уҡып булмаған тағы ике ҡала һәм ҡасабалар яныһа килеп, нисәмә ҡәрйәне баҫып ала, 30 000-гә ҡәҙәр руҫты әсир төшөрә, 1718 йылда шул уҡ Солтан (йәғни Бәхтегәрәй Солтан) Черкесск ҡалаһын баҫып алырға килеп, ул тирәләге ҡаҙаҡ һәм ҡалмаҡтарҙы әсир итә, Кубань татарҙары менән Осман ғәскәре ошо уҡ йылда Харьков менән тағы бер ҡаланы баҫып ала[261]. Башҡорттар ара-тирә килеп баҫып алған был Пенза, Сембер, Һарытау сиктәрендә Ҡырым һәм Кубандағы Сыңғыҙ хан нәҫеле принцтары менән Осман ғәскәрҙәренең берҙәм хәрәкәте Башҡортостандағы күтәрелешкә ғәмәлдә булышлыҡ иткән. Башҡорттар һәм татарҙар араһында шул быуаттан башлап сабыйҙарға "Бәхтегәрәй" исеме бик йыш бирелеүе тап ошо тарихи

вакиғаларға бәйле, йәғни ул елкәләрҙә халыҡтың азатлыҡҡа ынтылыу хәрәкәтенең бер билдәһе булыуы шикһеҙ.

Тик был заман шәрәктә хөкөм һөрөүсе ҡалмаҡтар тыуҙырған хәүеф бермә-бер артты. Хөкөмдарҙары Сивән Рабтан, Ҡытай ғәскәрҙәренән еңелеп, үҙ ҡалмаҡтары менән бәтә шәрәҡ, Ҡаҙағстан далаларын баҫып алды. 1720 йылда ҡалмаҡ ғәскәрҙәре ҡаҙаҡ хандарынан Кәйеп хан идарәһында булған Сәйрамды биләне. Кәйеп хан 1718 йылда уҡ Энгюз йылғаһы янындағы һуғыштарҙа ҡалмаҡтарҙан еңелеп, ике һалдаты менән пәйтәхете булған Төркәстан (Ясы) ҡалаһына ҡайта. 1723 йылда ҡалмаҡтар Ташкентты ҡаҙаҡтар ҡулынан тартып ала. 1716 йылда Өсөнсө Әхмәткә яҙған хатында Кәйеп хан Фирғәнәләге Андижан менән ул заман идара иткән Мин ырыуы бейҙәре уға буйһоноуы хаҡында хәбәр иткән. Петр ҙа, көнбайыш ҡалмаҡтарын алдап, үҙенә тоғро ҡалдырыу маҡсатында, мөмкин булған бәтә сараларҙы күрҙе, 1720 йылда Петр, Иран походына сыҡҡас, Әстрхандә Аюканы үҙе янына саҡырып, уға теүәл аудиенция бирә, һый мәжлесе ойоштора. Ҡарт Аюка үлер алдынан тәхетенең Рәсәйгә тоғро буласаҡ йомшаҡ холоҡло улына күсеүен теләмин итте. Көнсығыш ҡалмаҡтарҙың баҫып алыуы арҡаһында хәлһеҙләнгән Кәйеп хан да башҡорттарҙың эшенә бүтән ҡатнашмаҫ булды. Был ханды ул дәүерҙә Хорезм виләйәте тирәһендә генә күрәбеҙ.

1720 йылдан һуң Петрҙың вәлиҙәре һәм башҡа юғары хеҙмәткәрҙәре Башҡортостанда нығынып нигеҙләнеү маҡсатында мөләйем сәйәсәт үткәрергә тырышты. Шуларҙан Петр канцеляһының улы полковник граф Головкин башҡорт күренеклеләренән Өфөлә йыя һәм уларҙың "әүәлге гонаһтар, бигерәк та ҡарағалпаҡтар менән берләшеп, хаин Алдарға эйәреп, бола күтәреү кеүек ҙур гонаһтары" ғәфү ителеүен белдерә һәм "башҡорттар, ана шул Алдар һәм ҡарағалпаҡтар менән бергә мендәрсә ғәскәр туплап, Өфө виләйәтендәге рус ауылдарын, мордва, сирмеш һәм башҡа яһаҡлы ауылдарҙы үртәне"[262], — тип әйтә. Головкин рус золомонан ҡасып Башҡортостанға һыйынған татарҙарҙан һәм сыуаштарҙан 2271 көшәне кире Ҡазан виләйәтенә күсергә мәжбүр итте. Бында иҫкә алынған Алдар ҙа, юғарыла иҫкә алынған Исәкәй улы Алдар ҙа, ҡарағалпаҡ ханы Кәйеп Башҡортостанға алып килгән ғәскәрҙең башында торған кеше лә, 1709 йыл вакиғаларында был ханды эйәртеп алып килеүсе, ләкин исеме иҫкә алынмайынса тик "башҡорт юлбаҫарҙары башлығы" тип аталған зат та ошо бер үк Алдар булған.

Иҫкә алынған Головкин 1720—1722 йылдарҙа Башҡортостан картаһын төшөрә. 1722 йылда ҡаҫҡын татарҙар менән сыуаштарҙан 19815 көшәне Ҡазан яғына күсергә мәжбүр итте. 1724 йылда башҡорттар үҙ мәмләкәтенә ҡасып килеүселәр хаҡында хәстәрлек күргән һәм ҡаҫҡын татарҙарға: "Ҡазан виләйәтендә нисек йәшәһегеҙ... яҡын арала Рәсәйгә ҡаршы бығаса тиңе булмаған һуғыштар булырға тора, Сәбәр һәм Яйыҡ

ҡазаҡтары ла бөҙөң менән бергә буласаҡ", — тигәндәр. Ғәмәлдә улар рустарға яһаҡ түләгән татарҙарҙы был бурыстан ҡотолдорорға тырышҡандар. Башҡорттар шул йылда Өфө виләйәтендәге Бәрҫеүән күле янында ҡоролтай үҙғара. Алдар тархан 700 кешеһе менән, Сәйет баһадирҙың 1707 йылда ҡырғыҙҙарға ҡасып киткән улы 500-гә яҡын ҡырғыҙ менән ошо ҡоролтайға килгән. Һәр тарафтан күл янында йыйылған башҡорттар һәм татарҙар Өфөгә һөжүм итергә ҡарарлаштыра[263]. Был хаҡта хәбәр итеүсе рус хеҙмәткәре: "Беҙҙең батшабыҙ Себер һәм Камчатка аша Америкаға юл булыу-булмауын асыҡлау менән мәшғүл, ә илбаҫар башҡорттар уға күл күтәрә", — тип яҙа. Пётр был юлы ла башҡорттарға ҡалмаҡтарҙы ҡаршы ҡуйҙы. 1724 йылдың февралендә ҡалмаҡ ханы Аюка үлә. Урынына Пётр тарафынан тәғәйенләнгән Доржа рус әмере буйынса башҡорт һәм ҡарағалпаҡтарға ҡаршы көрәште. Ул хатта калағалпаҡ, кырғыҙ һәм башҡорттарҙың берләшкән көүәтен Әстрхан виләйәтендәге Үҙән йылғаһы буйындағы һуғышта еңгәс, 415 үлектең ҡолағын киҫеп, Әстрхан вәлийе Волынскийға килтергән[264]. Ләкин 1725 йылда ҡарағалпаҡ, кырғыҙ һәм башҡорттар Яйыҡ йылғаһы буйында берләшеп, ҡалмаҡтарға һөжүм итә. Боронғо рус раскольниктарының рәйесе Генин да башҡорттар менән берҙәм була. Ләкин башҡорттар, ҡалмаҡтар менән рустар араһы боҙолоуҙы һиҙгәс, яңынан ҡалмаҡтарға барып дуҫлыҡ тәҡдим итер булғандар. 1727 йылда башҡорт рәйестәре, яңы ҡалмаҡ хакимы Дундук Омбоға килеп: "Һеҙ Рәсәйгә ҡаршы көрәш башларға теләйһегеҙ. Ысын булһа, беҙ ҙә һеҙгә ҡушылырға әҙербеҙ. Беҙҙе союздаш сифатында ҡабул итегеҙ", — тигәндәр. Был хаҡта хәбәр алған рустар башҡорттарға ҡарата яңынан мөләйем сәйәсәт үткәрә башлай[265]. Дундук Омбо 1731 йылда Төркиә подданныйлығын ҡабул итә, тәүҙә Төркиәгә 11 000 йорт ҡалмаҡ буйһонһа, 1728 йылда 28 000 йорт буйһона. Дундук Омбо тарафынан Төркиәгә ебәрелгән илселәр араһында был юлы ла иштәктәр булыуы күренә. Ләкин рустар 1735 йылда буласаҡ һуғышта Дундуктың османдар яғында булыуына ҡаршы эш алып барҙылар. Шул рәүештә 1707 йылдан башлап 17 йыл дауам иткән башҡорт күтәрелеше Пётрҙың ыңғай сәйәсәте һөҙөмтәһендә тынысландырылды. 1728 йылда Йәнсура улы Йәнәй етәкселегендә бер башҡорт күренеклеләре һәйәте Петербургҡа килеп, рус воеводаларына шикәйәт итеп, низағлы мәсьәләләрен солох юлы менән хәл итә. Был талаптарға иғтибар йөҙөнән Пётр "Дүрт юл башҡорттары"н 1729 йылда Ҡазан вәлилегенән айырып, Өфөнө үҙәк итеп, айырым виләйәт төҙөтә. Ләкин 1735 йылда Рәсәй — Төркиә һуғышы башланыр ваҡытта рустар Башҡортостан менән Ҡазағстан араһында тимер пәрҙә коридорға булды. Быға ҡаршы яңы күтәрелеш башланды, ул иһә "Ҡакай, йәиһә Килмәк абыҙ күтәрелеше" тип аталды.

§30 Был дәүерҙә башҡорт илөнөң эскә хәлө

Рустар, 1586 йылда Һамар һәм Өфөлө үҙ нығытмаларын төҙөп, Көнбайыш Себерҙә Күсем хан биләмәһен юҡ иткәс, бөгөнгө Һамар — Силәбе тимер юлы һыҙығының төньяҡ тарафындағы башҡорттар рус идараһына инде. 1649 йылда Юрматы башҡорттары ла буйһонғас, рустар Өфөнөң көньяғында Табында нығытмалар һәм рус ауылдары барлыҡҡа килтерҙе, шул заман көньяҡ-көнсығыш Башҡортостанда ла, исем өсөн генә булһа ла, хакимиәт булдырҙы. Был мәлдә Башҡортостандың Рәсәйгә буйһоноуы тик номиналь формала ине, билдәләнгән түләмдәр ҙә ғәйәт әһәмиәтһеҙ символик рәүештә булды. Ошоларҙың бәҙәләрен дәлилләп үтәйем: Петр 1722 йылда "Башҡорттар араһында рус шымсылары булдырыу" эшен тыйҙы, сөнки башҡорттар был шымсыларҙың кемлеген аңлап, уларҙы төрлө улустарҙан ҡыуып сығарғандар. Шул уҡ йылда һәр ерҙә Рәсәй үҙ тәьҫирен көсәйткәндә "сиккә яҡын булғанлыктан башҡорттарҙан ғәскәр һәм һалым алыу хаҡында фарман" сыҡты. Петр 1724 йылда Әстрхан һәм Өфө виләйәтс башҡорттарынан һалым түләтеүҙе һәм үҙ ирке менән килгәндәрҙе ғәскәргә алыуҙы тәртипкә индереү буйынса фарман иғлан итте. Ләкин башҡорттар күп ерҙә быға ҡолаҡ һалманы. Өҫтәүенә, 1725 йылда һалдатлыктан, ябактан һәм дини әҙәрләүҙән ҡасҡан Ҡазан татарҙары башҡорт өлкәһенә күсеп килгәйне. Шул уҡ 1725 йылда Башҡортостанға һыйынған 3892 мәсәлмандың тик 92-һен рустар үҙ мәмләкәтенә, йәғни Ҡазанға, кире ҡайтара алды. Башҡорттар уҫал булғанлыктан, рустар уларҙы үҙаллылыктан мәхрүм итә алмай ине. 1649-1735 йылдар араһында үткән 86 йыл эсендә көньяҡ-көнсығыш Башҡортостандың Өфө һәм Табындан көньяҡ өлөшөндә эске мәхтәриәт көслө ине әле. Рус өгөтләүенә алданып, Рәсәй ғәскәренә ҡушылғандар инһә быға тик үҙ ихтыяры менән риза булғандарҙан, йә инһә һәр төрлө мәжара эҙләүселәрҙән генә тора ине. Петр II заманында, 1728 йылда рус воеводалары идараһында булған башҡорттар хаҡында хатта "башҡорттарға золом эшләмәү, уларҙан аманат алыуҙы туҡтатыу", ә 1729 йылда "башҡорттарҙан һалым йыйыу шенә инсафлы һәм киң күңелле, аныҡ фекер йөрөтәүсе һәм шәфҡәтле хеҙмәткәрҙәр ебәреү" хаҡында фармандар сыҡты. 1734 йылда башҡорттар өсөн Ырымбурҙа махсус хакимиәт асылды, был хакимиәт һәйәт (комитет) рәүешендә ойошторолоп, ес хакимдың икеһе башҡорт һәм береһе рус яғынан һайланған, был өсөнсө ағза итеп битараф кеше тәғәйенләнгән. Шул уҡ йылда башҡорттарҙың тарханнарын дәфтәрҙәргә теркәү фарманы бирелде. Был көнгә ҡәҙәр башҡорт тарханнары, биғәрәк тә көньяҡ-көнсығыш Башкортостанда булғандары, рус тарафынан танылып регистрацияға алынмағайны. 1734 йылда Илектә сығарылған тоҙ хөкүмәт монополияһына алынғас, тоҙ өсөн башҡорттарҙан аҡсалата байтаҡ ҙур түләм талап ителде, шуға күрә башҡорттар был

сараларҙы үҙҙәренең хоҡуҡтарына һәм херриәтенә ҡул һуҙыу тип аңланы. Ырымбур калаһын төҙөй башлауҙан әүәл үк ғәскәрендә үҙ ирке менән хеҙмәт итеүсе тарханлар булған хәлдә лә, Юрматы улусы үҙәге Һикәҙе йылғаһы буйындағы Хажи мәсете исемле ерҙә йыйын — халыҡ короллайы гупланды. Боронғо хандарҙан Күсем улдары, ҡаҙаҡ хандарынан Кәйеп хан һәм уның улдары төрлө күтәрелеш һәм яу ваҡыттарында дейем хәрби етәксе һәм хакимдар сифатында танылһа ла, тыныс дәүерҙә был принциптарҙың Башҡортостандағы хакимиәте номиналь рәүештә ҡала ине. Йәғни хандар бөтә башҡорт өлкәһендә танылған дейем бер хөкүмәт ҡорманы, һәр улус үҙ тарханына һәм бейенә буйһондо. Ҡазан вәлийе Апраксин 1709 йылда Петрға ебәргән рапортында башҡорттар тураһында ошолай тип яҙа: "Был мәлғүн башҡорттар күмәк, һуғышсан һәм ғәскәри бер милләт. Ләкин баштары боҙоклоҡтан, һис юғында Дон казактарындағы кеүек булһа ла, барыһы ла таныған дейем бер атамалары ла, эштәре хаҡында мәрәжәғәт итерлек дейем бер үҙәктәре лә юҡ"[266]. Башҡорттар ғөмүми бер "атаман"ға буйһонмауға ҡарамаҫтан, "Хажи мәсете"ндәге йыйын уларҙың хөкүмәте ине. Рустарға төбәп яҙылған документтар унда йыйылған "етә ырыу бейҙәре" исеменән ебәрелер булған. Абылай хан рус ҡағыҙҙарында "башҡорт ханы" тип аталған кеүек, Кесе хан да (йә инә солтан) "башҡорт ханы" тип аталған[267]. Юрматы улусы 1649 йылда рус хакимиәтен бәрәс шарттар нигеҙендә ҡабул итһә лә, ебәргән яҙыуҙарында улар үҙҙәрен мөхтәр, йәғни ярым үҙ аллы өлкәнең хужалары кеүек мәрәжәғәт итә. Мәҫәлән, Нуғай юлы башҡорт бейҙәренең Өфәлгә рус воеводаһы кенәз Волконскийға 1663 йылдың 16 ноябрендә яҙған хаты бөҙҙөң конгә тиклем һаҡланған. Унда башҡорттар үҙҙәренең батшаға ебәрелгән һәм батшанан уларға килгән "илселәр" хаҡында яҙғанда, "персона нон грата" булған әҙәмдең илсе итеп ебәрелмәҫкә тейешлеге тураһында һүҙ алып бара һәм "был шарттар ҡабул итәлмәгән тәҡдирҙә беҙ һеҙгә ҡарата дошмандарса эш алып барасаҡбыҙ, асыуланыш булмаһын" тип иҫкәртә[268].

§31 Күсем улы Аҡай, Алдар тархан һәм Килмәк абыҙ хәрәкәттәре

Петр I Полтава янында еңеүгә өлгәшкән 1709 йылдан алып уның кыҙы Елизавета тәхеткә ултырған 1741 йыл араһында көнсығыш Рәсәйҙәге төрк һәм башҡа мосолмандар тамам ҡоллоҡ хәленә төштә. Петр, швед һуғышында еңгәс, Ладога һәм Вышний Волочок каналдары менән Балтиканан Хәзәр диңгеҙенә караптар йөретеү юлын асып, Хәзәрҙе рус диңгеҙенә әүерелдерергә ҡарар итте. Үҙе Волга буйлап кәмәләрҙә Хәзәргә етеп, Дербентка тиклем килде. 1723 йылда Ирандан Баҡы, Гилян, Мазандаран һәм Астрабадты тартып алыуға өлгәште. Петр II заманында

1728 йылда Себер юлы аша Ҡытай менән дипломатик мөнәсәбәт булдырылды. Ҡытайҙағы Мин династияһының Ҡанхси исемле бөйөк императоры (1663—1723) Урта Азияны биләү хәрәкәте башлай. 1662 йылда 100 миллион кеше тәшкил иткән ҡытай халҡы 1741 йылда 143 миллионға барып етә. Был инә уларҙы башлыса төньяҡ-көнбайышҡа таралыу мәжбүриәтенә килтерә. Урта Азияла көүәтле дәүләт ҡорған ҡалмаҡ хөкөмдары Сивен Рабтан (1697—1727) Ҡытай ғәскәрҙәре баҫымы аркаһында, Монголстанды ҡалдырып, көнбайышҡа сигенде һәм 1714 йылда Илек йылғаһы буйында ерләште, 1720 йылда барлыҡ Һырдарьяны һәм 1723 йылда Ташкент ҡалаһын баҫып алды.

Беренсе Ҡәйеп хандың атаһы Тубырсыҡ әле 1695 йылда уҡ Һырдарья буйындағы Ясаны үҙәк итеп, Көсө Йөҙ ханы вазифаһын үтәй ине. Ә Беренсе Ҡәйеп хан инә бөтә Һырдарья буйы һәм ҡарғалпаҡ иле менән идара итте. 1724 йылда был тирәне ҡалмаҡ ханы Сивен Рабтан яулап алғас, Ҡәйеп хан Яса (Ясы, Йесә тип тә әйтәләр), Сауран һәм Ташкентты баҫып алыуҙан һаҡлап ҡалды[269]. Истамбулға Өсөнсө Әхмәткә яҙған хатында ла Яса (Төркөстан) иле Ташкентты ул үҙенең пайтәхете сифатында иҫкә алған. Шул уҡ ваҡытта, Сивән Рабтан Һырдарья буйында көслө ҡалмаҡ ғәскәре менән ерләшкәс, Ҡәйеп хан Хиуаға күсенде. Ҡарағалпаҡтар менән Күсем нәҫеле Ҡәйеп хан бине Ишем (бине Хәсән) идара итте[270].

Бөтә ҡаҙаҡ хандары һәм ырыуҙары үҙ тарихтарында "Аҡ табан шубурыпды", йәғни "милләт ялан аяҡ ҡасырға мәжбүр булып, таҙа аҡ табандарыбыҙ ҡыҙыл ҡанға буялған көндәр" тип тасуирлаған һәләкәт дәүерө башланды. Сивен Рабтандың хәләфе булған Ғалдан-Цәрән (1727—1745), ҡытайҙарҙың уңышҡа өлгәшеүе һөҙөмтәһендә Көнсығыш Төркөстан һәм Көнбайыш Монголстандағы өрҙәрен юғалтып, Ҡаҙағстанға һәм Етеһыуға күсте. Ҡаҙаҡ хандарын Рәсәй үҙенең юғары хакимиәтен танырға мәжбүр итте. Көсө йөҙ ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйер ҙә 1723 йылда Рәсәйгә буйһонорға булды. Шулай итеп, Иҙел һәм Яйыҡ тарафтарының рустан котолоу өмөттәре киҫелде.

Әммә башҡорттар был юлы ла ҡаушап ҡалманы, һуңғы сиккә тиклем ҡаршы тороргә, тиген ҡарарҙарына тоғро ҡалды. Рустар үҙ хәлен нығытыу маҡсатында Рәсәй хакимитен кабул иткән ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйерҙе: "Һиңә үҙ кәбиләләреңә һәм дошмандарың өҫтөнән хакимлығыңды тәьмин итеү өсөн ҡала төҙөп бирәйек", — тип ышандырып, башҡорт менән ҡаҙаҡ араһында Яйыҡ йылғаһы буйында нығытмалар ҡора башланы. Беренсе итеп Үр йылғаһы Яйыҡҡа ҡойған ерҙә ҡала бина итергә тейештәр ине. Хан рус мәкәренә алданды, тәкдимдә ынғай ҡаршыланы, быныҡ хатта кәбиләләр өҫтөнән үҙ йоғонтоһон тәьмин итеүҙә файҙаһы булырына өмөтләнеп, шатланып ризалык бирҙе. Башҡорттар инә Яйыҡ буйында ҡалалар төҙөлөүҙең нимәгә алып барасағын, быныҡ һөҙөмтәһендә үҙҙәренең һәр тарафтан рус ҡалалары менән ҡамап алынасаҡтарын бик яҡшы аңлай

ине[271]. Шул заманда башҡорт вәкиле сифатында Петербургта булған Түләкәй улы Тоҡсура башҡорттар араһында йоғонтоһо ҙур булған Байлар ырыуы тирәһе Килмәк Абыҙға ебәргән йәшерен хатында был төҙөлөшкә юл ҡуймаҫҡа кәрәклеген иҫкәрткән. Абыҙ тип ул заманда уҡый-яҙа белгән мәғәүәр әҙәмгә әйткәндәр, йәғни "бақшы" тигәнде аңлата[272]. Килмәк Абыҙға яҙған хатында Түләкәйҙең рустар башҡорттарға ҡаршы үткәрәсәк яңы сәйәсәттең асылын ни рәүешле аңлатыуын белмәһәк тә, был хаттан яңы сәйәсәттең Башҡортостанды көньяҡтан һәм көнсығыштан рус нығытмалары моғол ҡамауға йүнәлтелеп, ул планды тормошҡа ашырғанда иң мәрхәмәтһеҙ саралар ҡулланыласағы хаҡында белдереүен күрәбеҙ.

1732 йылда ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйер Рәсәйҙең юғары хакимиәтен танып, рустар 1735 йылда Яйыҡ йылғаһы боролошонда Ырымбур (Орск) нығытмаһы төҙөгәнгә тиклемге рус-башҡорт мөнәсәбәтенә килгәндә, хәҙерге Һамар—Өфө—Златоуст тимер юлы һыҙығының көньяғында башҡорттар үҙ мохтәриәтен һаҡлап килде, ә был һыҙыҡтың төньяғында улар Рәсәй менән тығыҙ байланеш хәлендә булды. Көньяҡтағы башҡорттарҙың рус моғол мөнәсәбәте "илсе"ләр алышыу аша тормошҡа ашырылды. Алдар тархан һәм Күсем көүек бейҙәр байтаҡ ваҡыт Рәсәй менән һуғыш хәлендә булғандан һуң батшаның юғары хакимиәтен таныған вассалдар сифатында рус вәлийәһе, хатта Петербургҡа барған осраҡтарҙа әүәлге яу-дау мәлдәрендә ҡылған эштәре, мәҫәлән, рустарҙы әсир итеп Хиуаға һәм Ираңға һатыуҙары, Хиуанан, Төркөстандан "хан" килтереүҙәре өсөн яуап тотмай ине. Алдар тархан 1732 йылда ла Әбелхәйерҙең ризалығы буйынса уның илселәре менән берлектә башҡорттарҙың вәкиле сифатында Петербургҡа барып килә. Анна һәм Петрҙың ҡыҙы Елизавета заманында был сәйәсәт тамырынан үҙгәрҙе: Башҡортостанды һәм Көнбайыш Ҡаҙағстанды тамам Рәсәй виләйәттәре хәленә килтереү өсөн Башҡортостандың төньяҡ, көнбайыш, көньяҡ һәм көнсығышында тотош нығытмалар тәҙмәһе төҙөү карарлаштырылды. Был эште тормошҡа ашырыу өсөн рустарҙың иң беренсе география ғалимы булған Иван Кириллов, бөрәнсе тарихсылары Татищев һәм Петрҙың Истамбулдағы илсеһе Неплюев менән уның ҡуштаны Тевкелев, экспедиция һәм комиссия сифатында ҙур ғәскәри көс һәм бай финанс менән тәьмин ителеп, Башҡортостанға ебәрелде. Кириллов европала диңгеҙ флоты эштәренә уҡыған картограф ине. Рәсәй атласын һәм "Бөйөк Рәсәйҙең данлыҡлы хәле" исемле китап сығарған, "Икенсе Камчатка экспедицияһы"на етәкселек иткән бик эшлекле бер белгес һәм дипломат булған. Татар мырҙаларынан Ҡотломөхәммәт Тевкелев та, Кириллов көүек үк, Петр һәм уның ҡыҙҙарының һөйөклө һәм ышаныслы тип иҫәпләгән ярандарынан. Рәсми рәүештә христиан диненә күсмәһә лә, Петр янында хеҙмәт иткән сағында уны русса Алексей Иванович тип йөрөткәндәр. Устюгов уны христианлыҡ ҡабул иткән тип иҫәпләй[273]. Ул үҙе ҡаҙаҡ, ҡырғыҙ, башҡорт телдәрендә бик

яҡшы һөйләшкән бер хатип. Петрҙың Дербент сәфәрендә ҡатнашып, Кавказдың менәүәр мосолмандарын батша яғына ауҙарыу юлында уңыш ҡаҙана. Дәрбент тарихы тураһында мәшһүр әҫәр яҙып, Петрға тәҡдим итә. Ҡаҙаҡтар уны рус шымсыһы тип үлтерергә ниәтләгәс, һуҙ оҫталығы арҡаһында ҡотолоп ҡала алған (Левшин, II, 100-сө бит). Тевкелев Петрҙың бик ышанған хәрби эшмәкәре була һәм генерал дәрәжәһенә үрләтелә. Уның Ҡазан һәм Зөя (Свияжск) виләйәтендә ауылдары, мосолман татар һәм типтәрҙәрҙән торған ҙур биләмәләре була. Бәҙәү туған-тыумасаһы христианлыҡҡа күскән. (Мат. Тат., 282-сө бит). Шундай уҡ татар мырҙалары иҫәбенән булып, поместьеларын һаҡлап ҡалыу маҡсатында христианлыҡ ҡабул иткән Аксаков Исемле мырҙаларҙың күпчий ҡағыҙы "татарса" яҙылған (Мат. Тат., 417-сө бит). Тимәк, улар әле боронғо Ҡазан хандары заманынан уҡ поместье хужаһы булған мырҙалар, XVII быуатта уҡ батша ғәскәрендә хеҙмәт иткәндәр. Ҡотломөхәммәт Тевкелев ҡарағҡалпаҡтар араһында батша аҡсаһына мәсеттәр төҙөткән, йома намаҙҙарына йөрөгән. Шул уҡ ваҡытта Неплюев Петербургҡа киткән ваҡытта Ырымбурҙа вәли вазифаһын аткарған һәм мосолмандарға ҡаршы төрлө золом ҡылған.

Татищев — иҡтисадсы, индустрия үҫтереүсе. Күп ерҙә мәғдән эшкәртеүсе һәм башҡа фабрикалар хорҙо. Ихтимал, ул да сығышы буйынса татар нәҫеленән киләләр. Ырымбур виләйәтендә вәли булды, уны был урында сығышы нуғай мырҙаларынан булған Урус бәктең христианлыҡ ҡабул иткән ейәндәренән кенәз Уруҫов алмаштырҙы. Кириллов 21 нығытма һәм ҡала бина итте. Уруҫов урынына килгән Неплюев инә 70-кә ҡәҙәр ҡала төҙөнө. Бөтә был ғәйәт ҙур эш 1734—1758 йылдар араһында 20 йылдан ашыу ваҡытта башҡарылды.

Аҡай Алдар тархан, Килмәк Абыҙ һәм Күсем нәҫелдәренән Байбулат солтан мәмләкәттә аяҡҡа баҫтырҙылар. Рәсәй хөкүмәтенең яңы сәйәсәте тураһында Түләкәй улының Петербургтан яҙған хатын алыу менән Килмәк Абыҙ башҡорт ырыуҙары күренекле ләренән Йыһанғол улын, Ирәткол улын, Кимәт улын (ихтимал, Кимәк улы) саҡырып, "Хажи мәсете"ндә (йәғни хәҙерге Хажи ауылында) королтай, башҡортса йыйын, тупланы. Унда рустарҙың был эштәренә ҡорал менән ҡаршы торорға ҡарар иттеләр, күтәрелештең планын ҡорҙолар. Рустар "акаевщина", йәғни "Аҡай хәрәкәте" тип аталған был хәрәкәт башҡорттар араһында ла "Күсем улы Аҡай балаһы" исеме менән билдәле. Башҡорт күтәрелештәренең һис береһе хаҡында төркисә яҙма әҫәр һаҡланмаған, әммә Аҡай күтәрелеше тураһында бер төрки рисалә беҙҙең кәнгә тиклем етеп, ҡыҫҡаса мәғәнәһе русса нәшер ителгән. Һуңынан аңлашылыуынса, рисәләнең татарса һында булмаған мәғлүмәттәрҙе лә үҙ эсенә алған фарсыса варианты ла булған. "Хикәйәте Аҡай" исемле был рисалә Аҡай күтәрелешенән, бәлки, 30 йыл һуңыраҡ (XVIII быуаттың һуңғы сирегендә) яҙылғандыр[274]. Атаһы Күсем Күсмәт, Күсембәт (Күсмәмәт) кеүек, Аҡай яуы ла Мәскәүҙең көнбайыш Башҡортостанды

Көңгәр, Сарапул, Минзәлә кеүек ҡала һәм ныҡытмалар менән төрлө яҡтан ҡамауы, башҡорттарҙың күрше ҡәүемдәр менән бәйләнешен киҫеү маҡсатында бик етди сараларҙың тормошҡа ашырыла башланыуы арҡаһында килеп сыҡҡан. "Хикәйәте Аҡай" рисаләһенән аңлашылыуынса, Аҡай менән рустар араһындағы һуғыш шулай башланған: Аҡай, үҙе көнсығыш Башҡортостандағы Тамъян ырыуының бейе була тороп, Минзәлә янында йәшәгән Йәнәй башҡорттарынан ер биләмәләре алып, был ҡаланан 50 саҡрымда үҙ хужалығын ҡорған. Уның бындай биләмәләре (улар иһә мотлаҡ рәүештә стратегик маҡсат менән ҡоролған булырға тейеш) Нуғай һәм Уса юлдарында ла булған. Рустар уға ҡаршы "Ҡазан сыуашы" тип йөрөтелгән бер төркөм сыуаштарҙы файҙаланған. 1735 йылда Аҡайҙың атаһы Күсмәт (бында Күсембәк яҙылған) үлгәндән һуң, был сыуаштар аҙған, Аҡайҙың хужалығына килеп, аттарын урлар булғандар. Аҡай бер көндө был бурҙарҙы Ирнә йылғаһы буйында урынлашҡан Ураҙ ауылында тотоп үлтергән. Араларынан береһе ҡасып, Минзәләләге рус ғәскәрен Аҡайға ҡаршы алып килгән. Һуғышта яраланған Аҡай рустар ҡулына әсир төшкән. Был ваҡиға бөтә Башҡортостанға мәғлүм булып, дөйөм күтәрелеш башланған. Нуғай һәм Ҡазан юлы башҡорттарынан Бәкәтин, Ҡыпсаҡ, Тамъян, Бөрйән, Аҡҡаҡ, Оран, Ҡыршан, Ҡуры, Ҡубави, Байлар (йәғни Бәйәттәр), Ҡарайҙар (Кирәйәттәр), Шурандар һәм Ҡырғыҙҙарҙан әс ҡәбилә, Яландарҙан (йәғни көнсығыш Уралдағы Ялан ырыуы) дүрт ҡәбиләнең барса күренекле бейҙәре мулла һәм ғалимдары, ҡатын-ҡыҙ һәм балалары бергә йыйылған. Өчҡаҡтарҙан Ураҙман батыр, Тамъяндарҙан Сәлим батыр, Яландарҙан Ғабдулла батыр, Байларҙан мәшһүр Килмәк Абыҙ был хәрәкәт менән етәкселек иткән дүрт бей булған. Тик ситтә яткан Каҙны әширәте генә был хәрәкәткә ҡушылмаған. Йыйында рус хәрби етәкселәренә хат яҙып ебәргәндәр: "Аллаһы тәғәлә исеме менән башлайбыҙ. Әүәл әсир алған Аҡайҙы беҙгә тиҙ ваҡыта кире ҡайтарығыҙ. Икенсенән, Минзәләгә кире ҡайтығыҙ һәм уның ситенә сыҡмағыҙ. Беҙҙең был талаптарыбыҙ ҡабул ителмәгән тәҡдирҙә һуғыш башлайбыҙ". Рус етәксеһе шундуҡ яуап биргән: "Миңә Яйыҡ (Урал) йылғаһы аша сығырға юл биреген, унда падишаһтың әмере буйынса бер ҡала бина итәсәкмен, унан Аҡайҙы һеҙгә ҡайтарырмын: хәҙергә беҙҙең янда ҡалһын". Йыйылған бейҙәр һәм халыҡ: "Әгәр рустар Яйыҡ буйында ҡала төҙөһә, беҙ тулыһынса әсир буласаҡбыҙ тигән һүҙ, беҙҙе бөтә яҡтан ҡамауға аласаҡтар, быға юл ҡуймайыҡ", — тип кәңәш ҡорған һәм рус хәрби етәксеһенә: "Улайһа һуғышҡа әҙер булығыҙ", — тип яуап ебәргән. Рустарға талап ителгән юл бирелмәй. Әлеге һуғышта рустарҙың күбеһе үлтерелә, күбеһе әсир төшә. Ләкин рустар күмәкләп өҫтө-өҫтөнә килеп торғанлыктан, һуғыш бер йылға һуҙыла. Рустар Минзәләгә сигенә, әммә Аҡайҙы азат итмәйҙәр. Башҡорттарҙан Тамъян бейе Сәлим һәм башҡа байтаҡ кеше шәһит була.

1736 йылдың яҙында башҡорт ғәскәрҙәре Кинель, һаҙлы йылға, Кеше ҡырылған йылғалары буйында идара үҙәге ҡорҙо. Күп мосолман һәләк булды. Бигерәк тә Кинелбашы, һаҙлы йылға һуғышында рус ғәскәре, шымсылар булышлығында башҡорт ғәскәренең идара үҙәгенә төндә һөжүм итеп, ғәскәр генә түгел, ауыл халҡын да аяуһыҙ ҡырҙы. Шәфәҡтә йылға аръяғында ауыр һуғыш алып барған ирҙәргә ярҙам итергә теләгән ҡатындарҙы тупҡа тоттолар. Катындар балаларын һыуға батырып, һуғыш майҙанына ашыҡты. Ләкин һәммәһе лә ҡылыс аҫтында һәләк булды. Был һуғыштар тураһындағы һижри буйынса 1150 йылға ҡараған хәтирәләр Асылыкүл исемле ауылда Әхмәт исемле бәрәүҙең ҡулында һаҡланған дәфтәргә яҙылғайны. Һуғыш ҡыҙыулығында ирҙәрҙең — ҡатындарын, ҡатындарҙың үҙ балаларын үлтерәү осрактары боронғо уғыҙҙарҙа һәм шулай уҡ кара ҡытайҙар килгәндә Сәмәркәнд янындағы Катван исемле өрҙә булған һуғыштарҙа күҙәтелөүе бөҙгә мәғлүм. Был "Кеше ҡырылған" һуғышында еңелгәндән һуң, Юрматы иле һәм Туҡ буйы башҡорттары килеп ҡушылғас, Дим, Ашҡаҙар һәм Һайымыш* йылғалары баштарында, Күмертау исемле өрҙә бер нисә аяуһыҙ алыш булды. Ләкин шул арала башҡорттар Ырымбур калаһын төҙәү өсөн өбәрелгән рус полктары менән бәрелеште һәм бер нисә тапҡыр еңелде. Халыҡ, артабан үҙ ватанында йәшәй алмаясағын яңлап, Яйыҡ аръяғына, Каҙағстанға һәм Хиуаға, күсергә булды. Ләкин рустар, бындағы Алим уғлы ҡәбиләһе һәм төкмәндәр араһында "башҡорттар ерегеҙҙе алыу өсөн килә" тип һүҙ таратып, уларға һыйынған башҡорттарға һөжүм иттергән. Был төркмәндәр һуңырақ ҡалмаҡтар менән бергә Төньяҡ Кавказға күсә, хәҙер Ставрополь виләйәтендә йәшәгән төркмәндәрҙең ата-олаталары. Ошо һуғыштарҙа иң күп юғалтыуҙы Тамъян, Ҡыпсаҡ һәм Юрматы ырыуҙары кисергән. Ҡыпсаҡтарҙан был заман Аблай һәм Мәләнтай Йәмәк улдары исемле тархандар иҫкә алына. Йәмәк улдары Емяков, Имаковтар көньяҡ һәм көньяҡ-көнсығыш башҡорттар араһында билдәле әшрәф ғаиләләре ине, боронғо тарихтарҙа күп иҫкә алынған Йәмәк әширәтенең башҡорттар араһында йәшәп ҡалғандары иҫәбенән.

Тамъяндар был һуғыштарҙа башҡорттарҙың иң ҡыйыу һәм иң ныҡышмалы ғәскәре сифатында танылған. Башҡортта "Яу тиһәң, Тамъяндан һора, дау тиһәң (йәғни низағ, ғауға), һарайлынан һора", тигән боронғо һүҙ бар. "Тамъян" һүҙе "тама"нан (йәғни һаран. — Ә.Ю.) килә[275], "һарайлы" иһә һарайл калаһынан килә, ҡала кешеһе тигән һүҙ. Тамъян катындары, һаҙлы йылғаның аръяҡ ярында калған ирҙәре сафына ҡушылыу өсөн, балаларын йылғаға батырып, каршы яҡҡа йөҙөп сығып һуғышҡан. Ҡыҫҡаһы, һаҙлы йылға һәм "Кеше ҡырылған" — башҡорттарҙың ватан һөйөү һәм уның өсөн шәһит булырға әҙәр тороуҙарының үлмәҫ хәтирәһе ул. Рустар был

*Автор һылтанмаларында был иҫкәрмә юҡ (Ә.Ю.)

һуғыштарҙан һуң Ахай бейҙе Минзәлә ҡалаһында язалай. Икенсе бер риүәйәттән күренеүенсә, уны Петербургҡа алып киләп, шунда язалағандар.

Кеше ҡырылған һаҙлы йылға, Дим башы тирәһендә барған һуғыштарҙың үтә кәсоргәнешле булыуы бер нисә сәбәп менән аңлатыла. Беренсенән, рустарҙың халыҡ бик яратҡан Ахайҙы азат итмәүе. Икенсенән, рустарҙың башҡорт тупрағын тартып алып, христианлыҡҡа күскән ҡалмаҡтарҙы шунда ерләштеререгә ниәтләүе. Нимәйәт, өсөнсөнән, Яйыҡ башынан урын биләп, Тоҙтүбәгә тиклемге араны рус ныҡытмалары менән ҡамап алырға ҡарар итеү. Буддист ҡалмаҡтарҙың рус тотконлоғона ҡаршы торорлоҡ һис бер таянысы юҡ ине. Аюка хандың туғаны Дөгәр тайша һәм уның өйәнә үҙенә ҡараған бөтә әширатҡәре менән берлектә христиан динена күсте. Бынан һуң ҡалмаҡ принцы "Потр тайша" исемен, ҡатыны "Елена" исемен алды. Башҡорттарға ныҡ дошман булған ҡалмаҡтарҙың рус ҡаршыһында мәртәбәләре ҙур булды. Бөтә был дин алмаштырған ҡалмаҡтар Кинель, Сыҡ, Туҡ, Ҡондорса һәм Ыҡ йылғалары буйында, йәғни әле генә һуҙ барған һуғыш майҙандарында ерләшергә тейеш ине[276]. Христиан ҡалмаҡ ғәскәрҙәре рус һалдаттары менән бергә башҡортҡа ҡаршы һуғышты. Был эш барып сыҡһа, мосолман ҡаҙаҡ өлкәһе мосолман башҡорт өлкәһенән бер фанатик шәрек ҡәүеме тарафынан айырыласаҡ, дин алмаштырған бөтә ҡалмаҡтарҙы ошо ерҙәрҙә йорттар ҡороп ерләштерәсәктәр ине. Башҡорттарҙың был һуғыштар һөҙөмтәһендә ҡулдарына тәшәрә алған берҙән-бер ҡаҙанышы — ҡалмаҡтарҙы ҡуҡыта алыу, рустарҙың да башҡорт ерендә христиан ҡалмаҡтарҙы орлаштереү эшенән ваз кисеүе, шул рәүешле рус ихтыярын һындыра алыу. Күмәк һәм аяуһыҙ шәрки ҡәүем ерләшкән христиан далаһына әүерәләсәк был өлкә һуңынан Туҡ-Соран кантоны тәшкил итеп, башҡорттар ҡулында ҡалды.

Ошо ҙур яуҙа башҡорттарҙы ныҡ өҙгәләндергән тағы бер хәл — Минзәлә һәм "Кәшә ҡырылған" һуғыштарында Ҡазан татарҙарынан бер төркөмдөң, бигерәк тә Ҡорманай исемле әҙәмдең, һәм Уржум сирмештәренең руска ярҙам итеүе, төнән юл күрһәтеп, башҡорттарҙың идара үҙәгенә көтмәгәндә дошман килтереп, аңғармаҫтан баҫып алыуы булды[277]. Ихтимал, улар Тевкелевтың агенттары булғандыр. Христиан ҡалмаҡтарҙы ерләштереү һәм төйәк майҙандарын билдәләү хаҡында — Рычков[278], ә Тевкелевтың Рәсәй колонизаторлығының иманһыҙ бер хеҙмәткәре[279] ролен үҙ өҫтөнә алыуы тураһында Ғабдулла Баттал Таймас[280] өнтекле яҙған. Хәҙерге Казан тарихсыларынан С. Бикбулатов[281] һәм проф. Ғәзиз Ғәбәйҙуллин[282] был типтағы шәхестәрҙе, бигерәк тә алда һуҙ буласаҡ Батыршаһ мулла кеүек күтәрелеш менән етәкселек иткәндәрҙе, "буржуаз синыф" вәкилдәре тип баһаланы. Асылда иһә "солох һөйөүсе", "пацифист" бер төркөмдө тәшкил иткән был даирә, Ҡазан ханлығы ҡолағанға тиклем үк руска ҡаршы тороуҙың мәғәнәһе булмаған, тип аңлатырға тырышып, үҙ булмышын фаш итте.

Тевкелев менән Корманай кеүек инсандарҙың ата-бабалары ук, бәлки, яуыз Иванға хеҙмәт иткәндер. Был батша Казанды баҫып алырға йыйынған сәкта Тевкелевтар ғаиләһе батшаның тәп әҙәрлек алып барған Свияжск (Зөя) ҡалаһында йәшәүе, бында уларҙың поместьеларында крәҫтиән булған мосолман татарҙарҙың Тевкелевтарҙы һис яратмай, уларға ҡаршы баш күтәреүҙәре тураһындағы (Мат. Тат., 416-сы бит) мәғлүмәт тә шуны ук күрһәтеп тора. Ә инде татарҙарҙың ватанға тоғро булғандарынан Батыршаһ мулланы ҙур бер күтәрелештең башында күрербеҙ. Был хаҡта һуҙ алдараҡ булыр.

"Көшө кырылған" һуғыштарынан ҡалған ҡәбер таштарының һижри 1148 йылға ҡаҙәр һаҡланыуы хаҡында ишеттем.

Бында Аҡай менән Алдарҙың сығышы һәм кем булыуы хаҡында яҙғандарыбыҙҙы тамамлап куйыу кәрәктер. Күсмәттең атаһы Түләкәй — Тамъян башҡорттары әшрафенән. Уны "Улағай" тип тә атайҙар. Был "Оло ағай" тигәнде аңлата булһа кәрәк. Улы Күсемдең исеме башҡорт һөйләшендә "Күсим" тип әйтелә, фарсыса яҙылған "Аҡай хикәйәте"ндә "Күсәмәт" тип яҙыла, рус ҡағыҙҙарында "Кучмет" тип тә алына. Асыл исеме "Күсмөхәммәт" булһа кәрәк, ул ваҡытта был затҡа "Аҡай" кәлимәһе ҡушылып әйтелгән. Уның улы Аҡайҙы бүтәнсә исемләү осрамай. Рус яҙыуҙарында Аҡай хаҡында "татар" тип әйтелһә лә, был Көнбайыш Себерҙәге боронғо Күсем хан хакимлығына ҡараған төркмән татары тигәнде аңлата, ул Тамъян ҡәбиләһе бейе (старшинаһы) була. Аҡай исеме өсөһө өсөн дә ҡушамат рәүешлә ҡулланыла. Үзбәк хандарында "Аталыҡ" менән бер рәттән "Ағалыҡ" атамаһы ла, "Аҡай" атамаһы ла булған[283]. Был Аҡайҙар Алдар тархан һәм Ураҡай бей кеүектәр менән бергә гел Арал күлө тарафындағы Күсем улдарына барып, уларҙы консығыш Башҡортостанға сәкырып килтерер булғандар: Аҡай үҙе Ҡазан, Нуғай һәм Уса юлдарын бергә ҡушып, бөтә Башҡортостан бейе булырға ҡарар итә. Алдар — шамани ғөреф-ғәҙәткә бәйләп бирелгән бер исем. Был Бөрйән ҡәбиләһенең боронғо хандар заманынан нәҫелдән нәҫелгә килгән тарихтарына бәйле. Алдарҙың боронғо тарханлыҡ дәрәжәһе Рәсәйҙең әбей батшаһы тарафынан яңыртылып, уның 1734 йылдың 22 ғинуарында бирелгән ярлығы бар: атаһы Иҫәкәй, уның атаһы Ҡәҙербәк, уның атаһы Бабахты. Бабахты — XVI быуатта боронғо хандар заманында йәшәгән бей. Алдар тархан Күсем улдарының һәм ҡаҙаҡ хандарының иң ихлас тарафдары булған. 1649 йылда Юрматы ҡәбиләһе номиналь рәүештә Рәсәй хакимлығын ҡабул иткәс, көнбайыш Башҡортостан кеүек ук, урта Башҡортостан да Рәсәй хөкөмөнә инә. Көнсығыш Башҡортостан илдәре иһә, Күсем улдарына тоғро ҡалған хәлдә лә, рус хөкүмәте уларҙың бей һәм тархандарынан ғескәр ала башлаған. Шуға күрә был Алдар ҙа бер нисә тапҡыр рус ғәскәрендә хеҙмә итә. Ләкин рус хакимиәтен, рустарҙың Башҡортостандағы эске эштәргә ҡыҫылыуын һис ҡабул итмәй, был яҡлап хандарға тоғро ҡала. 1740 йылда, бик әлкән

йәштә булыуы сәбәпле; Ҡараһаҡал күтәрелеше вакиғаларынан ситтә ҡалһа ла, ул рус генералы Соймонов тарафынан башҡа башҡорт күренекле-ләре менән бергә Минзәләгә килтерелеп, унда язаға тарттырыла. Ақай ҙа, ғүмеренең һуңында рүстарға ҡарата итәғәтле сәйәсәт ҡулланыуына ҡарамаҫтан, Алдарҙан һуң 4 йыл үткәс, әсир ителеп язалана. Күсем дә, Алдар ҙа мәмләкәттә ислам мәҙәниәтен һәм уҡымышлыҡ таратыу өсөн Дағстандан, Хиуа һәм Бохаранан ғалимдар килтерә торған булған.

Күсем батыр (йәғни Күсмәт) 1708 йылда эшмәкәрлеген бик киң йәйелдергән. Нуғай юлының Ыҡ буйындағы Юрматы иленде, Ҡазан юлының Минзәлә яҡтарында Йәнәй башҡорттарынан ер биләмәләре алылмы, йә иһә бындай биләмәләр уға һәҙиә ителгәме, ошо илдәрҙәге абруйлы кешеләр араһында урын алған. Маҡсаты — Башҡортостандың һәр тарафының ерле ватандашы булыу. Уның асыл ватаны - Себер юлындағы Тамъян улусы. Ул ошо йылда Көнбайыш Себерҙән, Тамъяндан, Уралдың көнбайышынан үтеп, Пермь виләйәтендәге Көнгөр ҡасабаһындағы рустарҙы Ҡама буйына тамам ҡыуып таратты. Пьяный Борҙан Ҡазан тарафына күсте һәм ҡаланы янындағы 2000 башҡорт менән ҡамауҙа тотто. Нуғай юлынан көрәштәше Исмәғил мулла иһә 3000 башҡорт менән тағы ла был ҡаланы баҫып алырға тырышты. Тамъян ҡәбиләһенең бер өлөшөн Ҡазан юлына Минзәлә тирәһенә күсереп, унда үҙенә ышаныслы төркөм булдырҙы. Күсмәт батыр бәғзе ваҡыт Алдар менән берлектә йә иһә үҙе генә ҡарағалпаҡтарҙағы Күсем улдарына барған һәм уларҙы Башҡортостанға алып килгән. Алдар тәрхан менән Ақай Күсем улы, бер үк яҙмыш кисереп, күп йылдар бергә эш иткән ике ҡаһарман булғанлыҡтан, рус сығанаҡтарында уларҙы ҡай саҡ берләштереп, бер кеше сифатында күрһәтеп, күтәрелештәрен "Алдар — Күсем балаһы" тип атайҙар. (Мат. Тат., 386-сы бит). Хәҡиҡәттә иһә улар тоткан юлда бәғзе айырмалыҡтар ҙа бар. 1709 йылда Күсмәт ҡарағалпаҡтан Алдарҙың саҡырыуы буйынса килгән Ырыҫ Мөхәммәткә ваҡыты-ваҡыты менән ҡаршы ла, тарафдар ҙа була. Ҡазан вәлийе Апраксинға яҙған бер хатында үҙе тураһында "ханлар һәм солтандар менән уртаҡ эшем юҡ. Алдар иһә бер илбаҫар", — ти һәм үҙен дә, үҙенә ҡарағандарын да, рус батшаһына итәғәт итергә әҙер, тип белдерә. (Мат. Башҡ., 42-се бит). Шулай булыуға ҡарамаҫтан, ул үҙенең бойондороҡһоҙлоҡ сәйәсәтенә тоғро ҡала. Һәр хәлдә, Апраксинға яҙғандары тактиканан ғибәрәт булһа кәрәк. Сөнки, бер яҡтан, вәлигә хат яҙһа, икенсе яҡтан, Ҡазанға яҡын Пьяный Бор һәм Трисвятское ҡасабаһын баҫып алып емергән. Күсмәт, Алдар һәм Килмәк Абыҙ етәкселегендәге 1735-1737 йылдарҙа булған һуғыштарҙа башҡорттар инсанды хайран ҡалдырырлыҡ батырлыҡ һәм ныҡышмалылыҡ күрһәтә.

Кириллов менән ғәскәр башлығы Румянцев экспедицияһы Өфөнән Көньяҡ Уралға, Яйыҡ йылғаһының көнбайышҡа боролған һәм Үр йылғаһының Яйыҡҡа ҡойған ерендә ныҡытма төҙөләсәк урынға хәрәкәт

иткән сакта был һуғыш барышы түбәндәгесә була. Башҡорт бейҙәре рустарҙың хайһы юлдан барыуы тураһында хәбәр алып, шуға ярашлы сара күрә. Килмәк Абыҙ, исеменән үк күренеп тороуынса, бер менәүәр инсан булған. Ҡурҡаҡтар иҫәбенән түгел. Ул да, Алдар Күсәмәт һәм Акай кеүек, ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ хандарына башҡорт күтәрелешенең башында торорға, ә ҡаҙаҡ ханы Шимәкә менән Дәсәй Солтан улы Мораттан солтанға Башҡортостанда хан булырға тәҡдим иткән. Мораттан солтан инһә — элекке Мораттың унан 30-40 йыл һуңыраҡ әшмәкәрлек иткән ырыуҙашы һәм алдараҡ һүҙ буласаҡ Байбулаттың (Карахакал) атаһының ҡустыһы Дәсәй солтандың улы. Был зат һәр сак Байбулаттың туғаны Ишем хан менән бергә иҫкә алына. Шимәкә хан Мораттан солтанға ғәскәр биреп, уны Алдар тархан менән бергә Башҡортостанға ебәргән. Рус хәрби етәксеһе Румянцев Кирилловты Үр йылғаһы тамағына еткереү өсөн ҙур ғәскәр менән китеп барғанда, Килмәк Абыҙ һәм Мораттан солтан 8000 тирәһе ғәскәр менән хәҙерге Стәрлетамаҡ янындағы Тура тауҙа уларға ҡаршы яу асҡан. (Мат. Башк., I, 334-сө бит). Мораттан солтанға Башҡортостандың төп идара бүлексеһе булған "ете улус" (волость) башҡорттары тулыһынса итәғәт иткән. Ул Башҡортостанда сакта бында бер "төрәк илсеһе" лә килгән. Уны рустар "Вәкил" тип телгә ала. (Мат. Башк., I, 323-сө бит) Румянцев ғәскәре ҙур юғалтыу кисерһә лә, Кириллов юлын дауам итә. 15 августа улар хәҙерге Орск ҡалаһы ултырған ергә килеп ете һәм нығытма тәҙәй башлай. Нығытмаға немецса Оренбург, йәғни Үр нығытмаһы, тигән исем бирелә. Кириллов бүтән нығытмалар менән бәйләнеш тә урынлаштыра. Мораттан солтан, рустарҙы туҡтатыу юлындағы тырышлыҡтары уңышһыҙлыҡҡа дусар булғас, кире Ҡарағалпаҡ илена әйләнеп ҡайтыу мәжбүриәтендә ҡалды. 1722 йылда ла, 1747 йылда ла эшмәкәрлек иткән был Мораттан солтан ғәйәт энергиялы бер зат булған. Жунғар һәм Волгалағы ҡалмаҡтарға барып, Ҡырым һәм Хорезм араһында берҙәмлек булдырырға тырышҡан. Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары Әбүлмәмбәт һәм Барак хандарға якын дуҫ, ләкин рус хакимлығын ҡабул иткән Әбелхәйергә дошман булған. Әбелхәйер бер тапҡыр уның улусына һөжүм дә иткән.

Килмәк Абыҙ нығытмаларға ҡаһармандарса һөжүм итеп, бәрәселәрен емергән. Баш күтәреүселәргә ҡаршы рустар быраса өлгөһө булмаған һәм колаҡ ишетмәгән вәхшилек кыла. Нуғай юлында һуғышҡан рус хәрби етәкселәре Останков һәм Кириллов Яйыҡ һәм Һаҡмар араһындағы ауылдарҙа әсир иткән 600 ир һәм ҡатынды үлтерә. Һаҡмар (Сакмарск) нығытмаһы янында рустар ҡулына әсир төшкән кыпсаҡ һәм Юрматы башҡорттарын ҡаҙыҡҡа ултыртҡандар. Шул үк Кирилловҡа буйһонған Соймонов исемле бер генерал ҡулына эләккән башҡорттарҙың ҡул, аяҡ, тел һәм танауҙарын ҡырҡып ҙәлалаған. Был ваҡытта Өфөлә Кириллов хеҙмәтендә татар мырҙаларынан Ҡотломөхәммәт Тевкелев та (йәғни Тәвкил улы) була. Тилә Пётр үҙ хеҙмәтендәге татар мырҙалары христиан диненә

кусмәһә, вазифаларынан бушата, поместьеларын тартып ала. Ә инде мосолманса Ҡотломөхәммәт исеме менән бергә русса Алексей исемен дә йөрөткән Тевкелевте, мосолман булып ҡалһа ла, рустәрҙең мосолмандарға ҡаршы йүнәлтелгән сараларын тормошҡа ашырыу юлында күрһәткән тырышлыҡтары хаҡына поместьеларынан мәхрүм итмәне, уға полковник дәрәжәһе бирҙе. Ул Пётрҙың хәләфтәре ҡаршыһында ла мәртәбәле ҡалды, генерал дәрәжәһенә иреште. Үҙ милләтенә ҡаршы күрһәткән золомдары айҡанлы был мырҙа хаҡында А. Баттал: "Рус хеҙмәтендә булған был хаин һәм ҡәбәхәт мырҙаның байлыҡ һәм дәрәжә ҡаҙаныу өсөн ил һәм йортобоҙға килтергән золомонон иҫәбе юҡ. Ул әҙәмдең исеме тарихыбыҙҙың ташына рускa ялсы булып һатылған Ҡазан ханы Шаһ Ғәли менән йәнәшә уйып яҙылыуға лайыҡлы", — тип яҙа. Ҡотломөхәммәт Тевкелевтең байлығы, рустар ҡаршыһындағы дәрәжәһе һәм йоғонтоһо ҡырғыҙ-ҡаҙаҡ хандары араһында ла танылған. Көнсығыштан ҡалмаҡтар баҫымы аҫтында ҡалған Әбелхәйер ханға Рәсәй хакимиәтен ҡабул итергә тәҡдим яһаған һәм был тәҡдимде ҡабул иттергән дә ошо Ҡотломөхәммәт Тевкелев була. Ул башҡорттарҙы кәтғи рәүештә тотошлайы менән рус хакимиәтенә буйһондороу юлында сиктән тыш тырышлыҡ күрһәтте һәм уның "баҫтырыу майҙаны" Себер юлы башҡорттарының улустары булды. Хәҙерге Дыуан һәм Аргаяш кантондарында ул 50-ләп башҡорт ауылын емереп үртәне, Һейәнтеҙ исемле башҡорт ауылын төндә яндырҙы, ауылдың 1000-ләп кешеһенең күбеһен үлтертте, шуларҙан 105 кешене бер һарайға биклəп, ут тортоп яндыртты. Ҡаҙан юлы башҡорттарының күтәрелешен баҫтырыу эшендә лә рустар сиктән тыш аяуһыҙлыҡ күрһәтте. 500-гә тиклем баш күтәреүсе башҡорттар Минзәлә ҡалаһында генерал Румянцев тарафынан аҫылды.

Һуғыш ике йыл дауам итте. Рустарҙың Өфө менән Ырымбур араһындағы нығытмалары бер төҙөлөп, бер емерелə торҙо. 1737 йылдың башында Тиле Пётрҙың яранdарынан булған Кириллов рус империализмы фекерҙәрен тәрән аңлағандарҙың береһе ине. 1735 йылдың йәйендә башҡарған ҙур сәфәрендә, Ташкенттан Башҡортостанға килгән сауҙагәрҙәрҙе күлға алып, Ташкент аша Һиндостанға барған юлдар хаҡында мәғлүмәт туплаған. Шулай уҡ Төркөстандан Әстрханға килгән сауҙагәрҙәрҙән дә шундай уҡ мәғлүмәт йыйған. Шул уҡ 1735 йылдың 23 июнендә Кириллов Әбей батшаға яҙған хатында: "Бәйек әсә батша, ышанығыҙ, башҡорттарҙы баҫырбыҙ. Аралды һәм Ташкентты алырбыҙ. Бөгөн бер ни тиклем миҡдарҙа зыян күрербеҙ, ләкин бай Бохара, Сомәркәнд, Бадәхшан беҙҙеке булыр. Башҡорттар, ҡоралһыҙ булһалар ҙа, ҡурҡмайҙар. Аҫып-киҫеү менән генә тыныслanмайҙар. Уларға ҡаршы ҡалмаҡтарҙы файҙаланырға, кайсаҡ, йәғни ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар, менән башҡорттар араһын бутарға кәрәк. Башҡорттар ҡоралһыҙ көйө лә беҙҙән ҡурҡмай, һис һалым түләмәй, ғәскәри хеҙмәткә бармай[284]. Башҡорттар

аҫып-киҫеү менән һис тыныҫланмаҫтар. Уларҙы буйһондороу өсөн һәр ерҙә ғәскәри төркөмдәр тоторға кәрәк[285]. Башҡортостандың хәҙерге хәле түбәндәгесә: 1) Башҡорт тархандары беҙгә һалым түләмәһә лә, ғәскәри хеҙмәт итә. Ләкин улар үҙҙәренең хәрби мөмкинлектәрен беҙгә ҡаршы баш күтәреү өсөн ҡуллана. Был тарханлыҡты бөтөрөргә кәрәк. 2) Мишәрҙәр менән "служилый татарҙар" Өфөлә хеҙмәт итә. Ләкин уларҙың үҙ туҙраҡы (ерө) юҡ. Башҡорт ерено төйөкләнгәндәр һәм уларға һалым түләйҙәр. Улар беҙгә тоҡро. 3) Типтәр һәм бобылдар, йәғни башҡа вилайәттәрҙән ҡасып килгән татар, сыуаш, сирмеш, вотяктар бар. Улар ҙа башҡорт тупраҡында хаҡ түләп йәшәй. 4) Бында яңы суҡындырылған "яһаҡлы татарҙар" бар. Бөтәһе 300 йорт. Улар ҙа ғәмәлдә беҙгә тоҡро даирә. Башҡорт күҙәтселәре һәр ерҙә лә йөрөп тора"[286], — тип яҙа.

Кириллов менән граф Румянцев шул уҡ йылдың декабрь айында батшаға яҙған рапортында түбәндәгеләрҙе әйткән: "Башҡорттарҙың күп ҡатын алыу сәбәпле иҫәбе артыуына һәм ҡырғыҙ-ҡаҙаҡ менән бәйләнештәренә ҡаршы сара күрелмәһә, киләсәк өсөн был ҙур ҡуркыныс тыуҙырасаҡ. Биләрәк тә тыш мәмләкәттәр, дингаштәре Төркиә менән һуғыш ваҡытында ҙур хәүеф барлыҡҡа киләсәк. Араларынан Стенька Разин кеүек аҡыллы һәм булдыҡлы етәксе килеп сыҡһа, был ҡуркыныс тағы ла арта төшәсәк. Хәҙер тормошҡа ашыра башлаған сараларыбыҙ һеҙемтә бирмәһә, көньяҡ Азия милләттәре араһында беҙҙең зәғифлегебеҙ хаҡында һүҙ таралыр. Сөнки башҡорттар үҙ мәмләкәттәренә ҡасып килгән ҡасаҡтарҙы (татарҙарҙы) яҡлағанлыҡтан, уларҙан көньяҡта йәшәгән Азия милләттәре алдында Рәсәй хакимындағы халыҡ булып түгел, киреһенсә башҡаларҙы үҙ яҡлауына алған бер мәсләкил милләт күренә. Башҡорттар тамам буйһондоролһа, беҙгә күрше милләттәр ҙә ҡушылыр, һис юғында, башҡорттарҙан өлгө алып, ҡаршы сыҡмаҫ. Бының өсөн беренсе шарт (Яйыҡ йылғаһында) — Ырымбур иҫемле ҡала төҙеп ҡуйыу".

Бола хәрәкәте 1736 йылдың март һәм апрель айҙарында Нуғай һәм Ҡазан юлы башҡорттары араһында аҙаҡҡы сиккә етеп ҡыркыулашты. Уса һәм Себер юлы башҡорттары өҫтөнә ҙур көстәр ябырылып, рустар уларҙың 2000-гә тиклем иң кеүәтлеләренен юҡ итеп, Нуғай һәм Ҡазан юлы башҡорттары менән берләшеү юлын киҫә алдылар. Соловьев ошолай тип яҙа: "Март айында Кириллов Ағиҙел, Өршәк, Нөгөш, Тор һәм Һәләүек йылғалары буйында боласылар менән һуғышты. Бында 200 ауылды, барлығы 4000 йорттоҡ өртәне. Бөтә болаларҙың хәрәкәт үҙәге булған башҡорт ырыуҙары йыйыны (ҡоролтай) тупланып, Көрьән үбеп ант иткән Хажи мәсете ауылын яндырҙы һәм бында 158 кешене язаға тарттырҙы. Һуғышта башҡорттарҙан 700 кеше һәләк булды, 160 кеше әсир төштә һәм 99 кеше Балтик диңгеҙе буйына һөргөнгә ебәрелде"[287]. Румянцев Дим буйы башҡорттары менән аяуһыҙ һуғышты. Тевкелев инә Уса һәм Себер юлы башҡорттарын баҫтырыуҙа шундай уҡ яуызлыҡ күрһәтте. Үҙ ғәскәрҙәре

менән һәкмәр йылғаһы буйындағы башҡорттарҙы баҫтырыу менән мәшғүл булған майор Останков ундағы ауылдарҙы үртәне. 29 июндә Килмәк Абыҙ, Нуғай һәм Себер юлы башҡорттарын берләштереп, Румянцевҡа ҡаршы көтәрҙе. Ул көндә рус ғәскәре 150 кешеһен юғалтты. Рәсәй хөкүмәте башҡортарҙы баҫтырыу өсөн ҡалмаҡтарҙы йәлеп итергә булды. Ошо айҡанлы Румянцев Петербургҡа хат ебәрә: "Беҙ был башҡорттар менән һуғышта ныҡышмалылыҡ күрһәтеп еңеп сыҡһаҡ, көньяҡ Азия ҡәүемдәре менән сауҙа эшен юлға һалыр инек. Мосолман мәмләкәттәренән Хиуа, Бохара, Балһ һәм Бәдәхшандағы христиан әсирҙәрҙе ҡоткарыр инек. Бынан һуң Яйыҡ йылғаһы арҡыңдағы татар ҡәүемдәре (йәғни башҡорт менән ҡырғыҙҙар) рустарҙы әсир итеп (Урта Азияға) һата алмаҫ ине. Башҡортостандан Арал күленә ҡәҙәр һуҙылған ерҙә (Ҡазағстанда) 45 тирәһе ҡала һәм нығытма төҙөргә мөмкин. Арал күлендә Рәсәй флоты булдырырға кәрәк. Ҡазаҡ-ҡырғыҙҙарҙың беҙгә итәғәт иткәндәренән файҙаланып, был эште башҡарырға тырышасаҡбыҙ"[288]. 1737 йылдың башында Кириллов, Хрущов һәм Татищев кабинеттан (йәғни Петербургтағы баш министрҙан) әмер алды. "Башҡорт балалары баҫтырылғас, уларҙың йоғонтоһон кәметеү сараларын табырға, уларҙы ғәскәргә йәлеп итеп, юҡ итергә кәрәк". Был һуғыштарҙа еңелгән башҡорттарҙың рәйестәре Килмәк Абыҙ, Күсем улы Аҡай һәм уның улы Йософ, шулай уҡ Туҡтар улы Ғүмәр һәм Салан исемле бейҙәр әсир ителде. Килмәк Абыҙ Минзәләгә килтерелгән яуапҡа тарттырылғанда үҙенең тәржәмәи хәле тураһында бәрҙе мәғлүмәттәр ҙә бирә. Ул Арал һәм Төркестандағы ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ хандарына барып-китеп йөрегән, унан хан саҡырып килтергән. Хәлбуки, ул үҙе аңлатҡанса, Кырым хандары менән дә яҡын мөнәсәбәттә булған. Кырымға 1705 һәм 1711 йылдарҙа барып килгән,имеш[289].

Был көтәрелеш ике йыл дауам итте. Ике йыл эсендә рустарҙың Өфө менән Ырымбур араһында төҙөгән нығытмалары бер ҡаралып, бер емерелеп торҙо. Ниһәйәт, 1737 йылдың башында рустар әстәнлеккә өлгәште. Табын улусында, бөгөнгө Табынск урынлашҡан өрҙә, 1737 йылдың февралендә булған һуғыштарҙа башҡорттар иҫәбе һәм ҡорәлы менән үҙҙәренән бик нык өҫтөн торған рустарға ҡаршы тора алманы. Көтәрелеш етәкселәренән Килмәк Абыҙ һәм бер аҙ һуңыраҡ Аҡай улы Йософ ауыр һуғыштарҙа яраланған килеш әсир ителде. Уларҙы оҙаҡ ваҡыт Өфө төрмәһендә тоттолар һәм, икеһенең дә халыҡ араһындағы сикһеҙ йоғонтоһонан файҙаланып, баш көтәреүселәрҙе тыныслandырырға өметләнәләр ине. Ниһәйәт, Килмәк менән Йософты Петербургҡа алып барып язаланылар.

Баш көтәреүселәрҙең тәп көсө юҡ ителгәндән һуң, рустар һәр тарафта башҡорттарҙы язалауға һәм бөтән баш көтәрә алмаҫлыҡ хәлгә төшөрөүгә кәс һалды. Бик күп мал, йылҡы көтөүҙәре талап алынып, күп ауылдар үртәлде, меңәрләгән ҡоралһыҙ башҡорт Балтик диңгеҙе буйына

һөргенгә ебәрелде. Бер ни тиклем башҡорт, ғәләүҙәрҙә сыҙамайынса, үҙ-үҙенә ҡул һалды. Ҡулға алынырға тейеш булған бәғзе етәкселәр ағаҫҡа аҫылынып үлемерен ҡыйҙы. Беҙҙең заманда ғы большевик рустар кеүек үк, батша Рәсәйе лә үҙенең баҫып алыу эшмәкәрлеген "коткарыу" сәйәсәте тип атаны. Көнсығыш ҡаҙаҡ ханлығына Рәсәй ҡоллоғон көсләп тағҡанда ла генерал Тевкелев уларҙы ҡалмаҡтар "баҫып алыуынан коткарабыҙ" тип алданы. Ә инде ҡаҙаҡтарҙы көнсығыштан ҡыҫырыҡлағаң ҡалмаҡтарға Петр тарафынан 1719 йылда ебәрелгән илсе Иван Чередов менән 1722 йылда ебәрелгән Барабаш Унковский ҙа ҡалмаҡ ханы Сивен Рабтанға, ҡытай һөжүменән ҡотолоу өсөн Рәсәй хакимлығын ҡабул итергә, тип "тәҡдим" яһаны. Башҡортостандағы һуңғы күтәрелештәр ваҡытында ла шул үк сәйәсәтте ҡулландылар. Башҡорттар борон ханлар заманынан бирле ер биләүсе, ер хужалары булғанлыҡтан, мәмләкәттәренә һыйынған мишәр һәм татарҙар уларҙың биләмәһенә хаҡ түләп ултырған. Юғарыла иҫкә алыуыбыҙса, араларында бер ни тиклем типтәрҙәр менән бобылдар ҙа булған. Типтәр тигәнс, Илһанлы һәм Османлыларҙағы кеүек үк, дәфтәргә теркәлгән ауыл халҡы тигәнде аңлата. Бобылдар иһә туранан-тура башҡорттарға хеҙмәт иткән, күбеһе фин ҡәбиләләренән сыҡҡан кешеләр. Рустар уларҙы йәнәһе хәҙер һеҙҙе "коткарабыҙ", "башҡорттарға ҡаршы көрәшеүсе рустар менән берләшһәгеҙ, ер өсөн түләмдәрегеҙҙән ҡотолдорабыҙ тип өгөтләгәндәр. Был өгөттәре уңышлы була. Императрица Анна Иоанновна 1736 йылда фарман нәшер итеп, был ҡәүемдәр башҡорттарға түләм һәм ер өсөн әренда хаҡы биреүҙән азат ителә, билән ултырған әрҙәре үҙҙәренә тапшырыла, ә, икенсе яҡтан, башҡорт әшрәфе булған тархандарҙың борондан, ханлар заманынан килгән әҫтәнләктәре юҡҡа сығарыла, тип иғлан итте. 1737 йылда сығарылған тағы бер фарман буйынса башҡорттар "яһаҡлылар" синыфына күсерелде, башҡорт тупрағында йәшәгән мишәр, типтәр һәм бобылдарҙан башҡорттарға ер аҡсаһы алыу тыйылды, ә ҡорал эшләү, тимерселек менә шәғәлләнеү өсөн үлем язаһына тарттырыу билдәләнде. Нуғай, Себер, Казан һәм Уса юлы башҡорттарына һәр юлға дини етәкселек өсөн тик бер ахун тәғәйенләүгә рөхсәт итеү, ә ахундарға мәктәп йәки мәҙрәсә бинаһы төҙөү өсөн батша исеменән ғөмүми вәлиҙән (генерал-губернатор) фарман алыу шарты билдәләнде. Был ахундарға ислам дине файҙаһына өгөт алып барыуҙы ҡәтғи рәүештә тыйып ант иттереү. Казан вәлийенең махсус рөхсәте булмай тороп, башҡорттарға (Казан татарҙарына сәйәси тәьҫир юлын киҫеү өсөн) татар кыҙҙарына өйләнеү, йәғни тығыҙ мөнәсәбәткә инеү тыйылды, ә рөхсәт ителгән тәҡдирҙә был никахтар өсөн ауыр түләмдәр һалыу ҡарарлаштырылды[290]. Ошо күтәрелештә ҡаҙаҡтар менән башҡорттар бер яҡлы булғанлыҡтан, рустар бынан һуңғыраҡҡы сәйәсәттәрендә башҡорт менән ҡаҙаҡ араһын боҙоу юлына баҫты. Башҡорттарҙың шул көнгә

тиклемгә үҙ аллы идара итеү системаһын үҙгәртеп, рус ғәскәри идараһына буйһондорорға ҡарарлаштырҙылар.

Башҡорттарҙың баш күтәрерлек төп кәстәрә таркалһа ла, айырым өлөштәре төрлө ерҙә рус ғәскәренә төндәрен һөжүм итә ине. 1737 йылда көнсығыш башҡорттар үҙҙәрен ҡаҙаҡ һәм ҡарағалпаҡ ханы Ҡәйеп хан хакимлығы аҫтында тип иҫәпләне. Был Ҡәйеп хан Бәтыр хандың атаһы булған бөйөк "Ҡәйеп Мөхәммәт хан" (Ир Ҡәйеп) түгел, Батыр хандың улы. Өсөнсө Әхмәт менән хат алышҡан бөйөк Ҡәйеп хан 1729 йылда Хиуәлә булған саҡта донъя күҙҙәй[291]. Башҡорттарҙың милли ҡоролтайы "йыйын" да байтаҡ йәшәп килде. Императрица Елизавета 1737 йылдың 9 июлендә яҙған бер фарманында "йыйын" тупланыуҙы тыйҙы[292]. Шулай итеп, башҡорт мөхтәриәтенә сик ҡуйылды.

§32 Ҡараһаҡал — Байбулат солтан хәрәкәте

Һәр төрлө вәхши саралар ҡулланыуға ҡарамаҫтан, азатлыҡ хәрәкәте туҡталманы. Рустар, Төркиә — Иран һуғышынан файҙаланып, 1736 йылда Аҙаҡ ҡалаһын яуланы һәм маршал Миних Ҡырымдағы Бәхсаһарайҙы баҫып алып, емерҙе һәм ҡуртәне. Ҡырым ханы рустарҙы үҙ мәмләкәттәренән ҡыуып сығара алды. Ошо айҡанлы көнсығыш төрктәр араһында рускә ҡаршы өгөт тарала. Соловьев былай тип яҙа: "1738 йылда тынғыһыҙ башҡорттар яңынан ҡуҙғалды һәм Рәсәйгә тоғро ҡалған мосолмандарҙың ауылдарын ҡуртәне. Петербург хөкүмәте Татищевҡа әмер ебәрҙе. Төркиә хөкүмәте ҡырғыҙ-ҡаҙаҡтарға илселәр ебәргән һәм һәр тарафта сауҙа менән йөрөгән Ҡазан татарҙары ла дикҡәткә лайыҡлы. Һеҙ ҙә уларға иғтибар итегеҙ". Татищев: "Был илселәр Әстрхан һәм Яйыҡ юлы менән киткәндәрҙәр, ә хаттарҙы Ҡазан һәм Өфө татарҙары аша ебәргәндәрҙәр, улар Дон тарафында ла ҡазаҡтар араһында ерләшкән, сауҙа менән машғүлдәр, тикшереп тороу мөмкин түгел", — тип яуап биргән[293]. Соловьев тағы шуны ла яҙа: "Башҡорттар, бер үҙҙәре рускә ҡаршы тора алмаясаҡтарын аңлап, ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйергә мөрәжәғәт итте һәм уны үҙҙәренең етәксеһе тип таныуын белдерҙе. Әбелхәйер ҙә быға ҡыуанып, башҡорт ҡыҙына өйләнде. Рәсәйгә ҡаршы дошмандарса хәрәкәт итә башланы һәм Ырымбур (Орск нығытмаһы) ҡалаһына якынлап, үҙ янына боласы башҡорттарҙы тупланы һәм Рәсәйгә итәғәт иткән башҡорттарҙың малын тартып алып, штраф түләтте. Ырымбур нығытмаһы башлығы майор Останков, ханға кеше ебәреп, боласылар һүҙенә ҡарап, Рәсәйгә тоғро кешеләрҙе яфалама, тип әйттергән. Әбелхәйер быға асыулана һәм, ҡылысын ҡынынан һурып: "Был ҡала минеке, минең өсөн төҙөлгән. Тыңламаған кешенең башын киҫәсәкмен", — тигән. Татищев императрицаға "тағы ла бола башланды" тип хәбәр иткәндә, Ҡараһаҡал исемле бер етәксе ҡул аҫтындағы хәрәкәт башланғайны.

Ырымбур тирәһен айырым бер өлкәгә әүерелдереп, вәлилек хокуғы һәм көүәтле ғаскәр биреп, бер генералды "экспедиция башлығы" итеп тәғәйенләнеләр. 1739 йылдың 17 июнендә был эшкә сиктән тыш яуыз һәм залим рус кенәзе Василий Урусов билдәләнде. Сығышы буйынса ул XVI быуатта көньяҡ Башҡортостанда идара иткән нуғай бейе Урус мырҙа нәҫеленән. Күренекле ата-олаталары рус дошманы булып, Бохара һәм Себер хандары менән берлектә рустарға ҡаршы активсәйәсәт алып барҙы. Улар хеҙмәтенә инеп оҡынған улдары нәҫеленән килгән Василий Урусов иһә ҡартатаһы мосолманлыҡ фәйзаһына күрһәткән ғәйәрлеккә тиң фанатизм менән руска хеҙмәт итте. Ул Ырымбур нығытмаһын Үр йылғаһы тамағынан һаҡмар йылғаһы тамағына күсерҙе. Үр йылғаһында әүәле төҙөлгән нығытма бынан кире русса "Орск" тип аталды. Ҡаҙаҡ төрктәре уны "Тал ҡала" тип атай ине. Кенәз Урусов был яңы Ырымбур менән Орск, Орск менән ул ваҡыт Верхнеяицк (императрица Екатерина II-нән һуң Верхнеуральск) тип аталған ҡала араһында төрлө нығытмалар төҙөргә, унан башҡа Уй һәм Тубыл йылғалары буйында бер нисә ҡала һәм нығытма бина итергә, башҡорттар менән ҡаҙаҡ-кырғыҙ араһында аралашыу юлдарын тамам киҫергә бойороҡ алды. Ул был сараларҙы башҡорттар ҡаршылыҡ күрһәткән хәлдә лә бөтә нығышмалыҡ менән тормошҡа ашырасаҡ ине.

Урусовҡа Башҡортостандың эске эштәр менән идара иткәндә лә тулыһынса рус мәнфәғәтен яҡлау сәйәсәтен үткәрергә бойорола. Башҡорт улустарында идара иткән бейҙәрҙе бынан һуң боронғо бейҙәр нәҫеленән булғандар иҫәбенән билдәләү тыйыла. Артабан был вазифаға ғәл Рәсәй хөкүмәте ихтыярына ыңғай ҡараған шәхестәрҙе генә тәйәғенләп раҫлар булалар[294]. Урусов Рәсәй хөкүмәте кеҙрәтен күрһәтеү маҡсатында башҡорт өтәкселәре араһынан әлек ғәфү ителгән заттарҙы, шул иҫәптән Йыһанғол, Уразай һәм Юлдаш мулла исемле бейҙәрҙе 1739 йылдың 20 августысында башҡорт күренекле әренен бер ергә йыйып, уларҙың күҙ алдында язалаясағы хаҡында иғлан итте. Шулай ук Соймонов тигән генерал башҡорттар араһында баш күтәреүсе даирәләрҙе күрҡытыу өсөн халыҡҡа бик күп золомлоҡ эшләне. Ҡарт Алдар тарханды тотоп, Минзәләгә алып киләп язаланы.

Ниһәйәт, 1740 йылдың март айында Ҡараһаҡал өтәкселегендә зур күтәрелеш башланды. Ҡараһаҡалдың кем булыуын рус тарихсылары асыҡлай алманы. Сөнки улар үҙҙәрендәге сығанаҡтарҙан ғына фәйҙалана. Хәлбуки, был заттың кем булыуын Бабажан Манғыттың тарихи әҫәренән һәм башҡорт, ҡарағалпаҡ шәжәрәләренән асыҡларға мөмкин. Ҡараһаҡал — ҡарағалпаҡ кәбиләләре араһында үҙаллылыҡты яҡлаған Күсем хан нәҫеленең һуңғы принцтарынан берене. Исеме — Байбулат (йә иһә Бейбулат) солтан. Күсемдән һуң мөһим роль уйнаған Дәүләтгәрәйҙең ейәне Хәсән солтан бине Ишем Чувектең улы. Туғаны Ишем солтан да ҡарағалпаҡ ханы булараҡ мәғлүм, уның улы, Шәйбаҡ солтандың әсәһе Фәйшә ханым

тарафынан тәрбиә ителеп, һуңынан Солтангәрәй исеме менән билдәле була. Байбулаттың бер вакыт Ургенч вәлийә булып торған атаһы Хәсән солтан оҙак вакыт ҡалмаҡ хандарының идара үҙәгендә (ихтимал, аманат сифатында) йәшәгәнлектән, Байбулат та бәләкәй саҡтан ҡалмаҡ теленә әсә теле кеүек белгән һәм шуға күрә үҙен ҡалмаҡ принцы тип тә күрһәтер булған. Ул ислам ғилемдәрен йәштән өйрәнә, һуңырҙаҡ Дағстанға, Ҡырымға, Истамбулға бара һәм унан ҡайтышлай Кубань нуғайҙары араһында ҡала. "Абыҙ", йәғни "хафиз" кимәфәтендә Башҡортостанға килеп, Себер юлы башҡорттарына үҙенең кем булыуын аңғарта. Һуңырҙаҡ Миңлеғол исеме менән Нуғай юлы башҡорттары янына кила һәм ҡайтанан Себер юлы башҡорттары янына китә. Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары менән мөнәсәбәт урынлаштырып, рустарға ҡаршы баш күтәреү хәрәкәтен киңәйтә йәйелдереү менән шөғөлләнә. Соловьев был зат хаҡында түбәндәгеләрҙе яҙа: "Кенәз Урусов 1740 йылдың март айында "Себер юлы башҡорттары араһында бер етәксе килеп сыҡты. Бер мәғлүмәткә ҡарағанда, ул төрөк (йәғни Төркиәнән) имеш, икенсе мәғлүмәткә күрә, Кубәндән Ғәрәй солтан (йәғни Кубәндағы Ҡырым хандары нәҫеленән сыҡҡан принц) имеш. Ҡушамат исеме — Ҡараһаҡал. 8200 ғәскәрем бар, тип һүҙ таратҡан. Кубань йылғаһында (төньяҡ Кавказда) йәшәй, ләкин боронғо асыл ватаны Башҡортостан. Хәҙер үҙ йортон рус ҡулынан азат итергә теләй. Йортоноң рустар тарафынан таланыуын ишеткәс, 8000 Кубань ғәскәре (йәғни нуғайҙар һәм башҡа Кубань мосолмандары), 2000 ҡалмаҡ һәм 500 кырғыҙ менән Башҡортостанға килгән һәм был ғәскәрҙе хәҙерге Эмба (Жим) йылғаһында ҡалдырып, үҙе Себер юлы башҡорттарына барған, һәм башҡорттар уны хан тип иғлан иткән"[295] тип хәбәр иткән". Апрель айында вәли Урусов ошолай ти: "Ҡараһаҡалға ҡаршы ебәрелгән көстәребеҙ бер эш тә ҡыра алманы. Ул һаман ҡеүәтләнеү өҫтендә. Башҡорт илбаҫарҙарынан Алан йыһанғол исемле бер башлыктарын тотоп алғайныҡ, ул инә Ҡараһалдың Кубәндән булмай, Нуғай юлы башҡорттарынан булып, унда йорто, әсәһе, ҡатыны һәм балалары барлығын һөйләне". Шул уҡ Урусов июнь айында түбәндәгеләрҙе яҙа: "Ҡараһаҡал, көүәтле рус ғәскәре килеүен күргәс, башҡорттарҙың тулыһынса еңелеүенән ҡурҡып, Яйыҡ йылғаһының арғы яғындағы далаларға сигенде. Полковник Павлуцкий уны Тубыл йылғаһына тиклем эҙәрлән, бер нисә тапҡыр һөжүм итеп ебә. Ләкин арҡабан ҡыуа алманы". Ә июль айында Урусов былай тип яҙа: "Ҡараһаҡал менән тарафларҙарын ҡыуалайбыҙ һәм яҙалайбыҙ. Ҡараһаҡал үҙе ҡырғыҙҙар араһында. 170 кешенең башын киҫтек. 1862-һен әсир алдыҡ, 1765 кешене Балтик диңгеҙе ярына һөргәнгә ебәрҙек. 107 башҡорт ауылын үртәнек".

Ҡараһаҡалды Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары Абылай менән Барак хандар һәйбәт ҡаршылай. Ҡаҙаҡтар менән Алтай төрктәре уны Шуна батыр исеме менән таныған. Ҡаҙаҡтар инә уға "Кара хан" тигән ҡушамат биргән. Урта

Йөҙ ҡаҙаҡ бейҙәре Найман Ҡабаҡбай батыр менән Арғын Ҡаракиҫек ҡәбиләһенән Ҡазыбәк бей уға ҙур хөрмәт күрһәттә, һәм Кирәй Найман ырыуынан 2000 ғәскәр уның ҡарамағына бирелде.

Был һан ырыуҙың ғаилә иҫәбенә бик яҡшы тап килә. Йәғни Найман ҡәбиләһенең 2000 ғәскәр тулпай алырлыҡ бер тармағы Ҡараһаҡалға арпалыҡ* сифатында бирелгән. Ҡалмаҡ ханы Ғалдан Цәрән һәм рустар Ҡараһаҡал менән Бараҡ хан араһын боҙорға тырышты һәм, ниһайәт, ниәтенә иреште. Ҡараһаҡал иһә яҡындары менән Абылай ханға буйһонған Ҡаракиҫек ҡәбиләһенең рәйесе Ҡазбәк бей янына китә. 1749 йылдың 30 июнендә Себерҙәге рус вәлийенә килгән рапортта Ҡараһаҡалдың 2 ай оҙол, йәғни апрель айында, ошо Ҡазбәк бей янында үҙ әжәле менән донъя ҡуйыуы хаҡында хәбәр ителгән[296].

Ҡаҙаҡтар менән алтайҙар Ҡараһаҡалды ҡалмаҡ ханы Кунтайшаның улы һәм Ғалдан Цәрәндың туғаны тип танығандар. Уның Ғалдан Цәрән тарафынан һуҡыр ителгән ҡустыһы Барҫа ла Ҡараһаҡал янына килгән һәм ағаһының үлеменән һуң Ҡараһаҡалға ҡараған ҡәбиләләр араһында ғүмер иткән. Ҡаҙаҡ һәм Алтай (Теләүет) төрктәре риүәйәттәренә ҡарағанда, Шуна туғаны Ғалдан Цәрәндың интригалары һөҙөмтәһендә атаһы Кунтайша тарафынан эҙәрләнеп, ҡарғалпаҡтар һәм ҡаҙаҡтар араһына ҡасҡан, һуңынан көнбайыш ҡалмаҡтарҙың ханы — үҙенә еҙнә тейеш мәшһүр Аюка янына килгән. Ҡараһаҡалды үҙ ҡанаты аҫтына алған Найман Ҡабаҡбай батыр аҙаҡ уның яҡындары араһында була. Һоҡланғыс ҡаһарман, халыҡ бик яратҡан был принцҡа ҡаршы Аюка янында ла интригалар башлана, һәм ул унан да ҡасырға мәжбүр була. Алтай риүәйәттәренән күренеүенсә, ул Мәскәүгә лә ҡасып барған. Ҡаҙаҡ риүәйәтенә ҡарғанда, Аюка уны ҡултәрергә булғас, Кайбаҡты батыр менән Кубанға, ә унан Төркиәгә киткән, унда ҡалмаҡ теленде һөйләшеүен ташлаған. Һуңынан ул Мәскәүҙә лә булған, унан Башҡортостанға килеп, 12 йыл Нуғай юлы башҡорттарының Юрматы һәм Ҡаратабын улустарында йәшәгән. Башҡорттар араһынан әсир ителгән Йыһанғол улы Ҡараһаҡалдың Нуғай юлы башҡорто булыуын, ләкин үҙен "кубанлы Солтан Гәрәй", йәғни Кубандағы Гәрәй солтандарының береһе итеп танытыуын раҫлаған. 1745 йылда рустар тарафынан Бараҡ ханға ебәрелгән Төкән исемле бер башҡорт та унда Ҡараһаҡалды күреүе, уның ҡалмаҡ телен белеүе, йөҙө лә ҡалмаҡ киәфәтле булыуы, таҙа башҡортса һөйләшеүе, ә уны күреү өсөн Жунгариянан Бәк-Ҡашҡа исемле бер бәй менән принц Барғаның да килеүе, фәҡәт һуҡыр Барҫа Ҡараһаҡалдың шәхсиәтен белеү өсөн Төкәндән һорашыуы, ә Төкән иһә "кәрҙәшеңде һин үҙен яҡшыраҡ белергә тейешһең" тип, тура яуаптан ситләшеп һөйләшеүе хаҡында 1745 йылдың 26 июнендә рустарҙың Себерҙәге вәлийенә ебәргән

*Һүҙҙең мәғәнәһе аныҡ түгел, балҡа, "биләмә" тигәндә аңлатылыр. (Ө.Ю.)

рапортында хәбәр иткән. 1746 йылда Жунгар калмактары Рәсәй хөкүмәтенә, "Шуна һеҙҙең мәмләкәтегеҙҙә булһа, беҙгә ебәрегеҙ", — тип мөрәжәғәт итә. Шуна тигәндәре казакса — Карахакал. Һәр хәлдә, был азат Башкортостандың Нуғай юлында 12 йыл йәшәгән, халык тарафынан Кубандан килгән Гәрәй Солтан тип танылған[297] һәм Каҙағстанда ла, Башкортостанда ла Кубань солтандары нәҫеленән тип иҫәпләнгән. Тик каҙактар уны калмак хандары нәҫеленән, ә башкорттар иһә Кубань солтандары нәҫеленән тип белгән. Башкорттар араһында киң таралған "Солтангәрәй" исеменең ошо Карахакалға бәйле булыуы билдәле, шулай ук был быуатта унда Әнүәр исеме лә таралды*. Карахакалдың бөтә сәфәрҙәрендә һәм Каҙағстанда йәшәгән сағында янында булған Йәғәфәр Юлдаш улының Башкортостанға әйләнеп кайтҡандан һуң биргән аңлатмалары рус архивтарында һаҡланып, һуңғы заманда нәшер ителде. Шуларҙан күренеүенсә, Карахакал Солтангәрәй, йә иһә Юрматы башкорттарынан Миңлеғол, йә иһә калмакса Шуна исемдәрен алһа ла, былар барыһы ла йәшеренеү өсөн файҙаланылған ялған исемдәр. Карахакал Байбулат — Арал карағалпактары солтаны Кәйеп һәм Шәйбәк хандарҙың атаһының ҡустыһы ул.

Быны бөтә каҙак солтандары ла белгән, тик рустар менән мөнәсәбәттәренә зыян килтермәү өсөн уларҙан йәшергән. Байбулат һәм кәрҙәше Ишем — бер сак Хиуала хокөм һөргән Хәсән хандың улдары, Хәсән хан иһә Хиуанан калмак ханы (Аюка) янына килгән һәм улдары менән бергә шунда калған. Һуңынан карғалпактар Ишемде үҙҙәренә хан итеү өсөн атаһынан һорап алған, ә Байбулат калмактар араһында калырға булған. Нихәйәт, ул 1738 йылда Башкортостанға килгән һәм ун ике йыл Нуғай юлында йәшәгәндән һуң бындағы күтәрелеш менән өтәкселәк иткән[298]. Кәрҙәшө Ишемдең улы Шәйбәк хан һәм уның Байбулат менән бергә калмактарҙа йәшәгән әсәһе Фәйшә "Байбулатыбыҙ тере" тип, ҡорбан салып байрам иткән. Был аңлатмаларҙан күренеүенсә, Карахакалдың Байбулат солтан булыуына һис шөбһә юк. Уның карғалпак солтаны икәнлеген башкорт күренеклӗре, әлбиттә, белгән, ләкин Кырым хандары халык араһында абруйлырак һәм Төркиә менән бәйле булғанлыктан Байбулат солтанды ла Кубань Гәрәйҙәренең бөрәһе итеп танытыуҙы өҫтөнөрәк күрәүе ихтимал. Карахакал, һис шикһеҙ, Күсем нәҫеленән. Был тәңгәлдә Йәғәфәр Юлдаш улының мәғлүмәттәре Бабажан Манғыт тарихындағы Ургенч хөкөмдары Хәсән хан менән уның улдары Байбулат һәм Ишем солтандар хаҡындағы мәғлүмәттәргә тап килә. Мәмләкәтебеҙҙә ғүмер иткәндә, шәхси ҡулдарҙа һаҡланған "Солтангәрәй" тип танылған Байбулат (йә иһә Бейбулат) солтан тураһындағы яҙыуҙарҙы күреп, уның

*Төркөстан азатлығы өсөн шәһит булған Әнүәр паша хөрмәтенә (Ә.Ю.)

тормошон өйрәнгәйнем. Был ҡағыҙҙарҙың һис бөрөһө хәҙер ҡулымда юҡ. Хәтеремдә ҡалғандары шул: Байбулат бик ҡыйыу, ләкин һаҡ, әҙерлекле, һалҡын ҡанлы, алдан күрә белеүсе бер шәхес була. Кубандағы кеүек үк, Башҡортостанда ла, Ҡазағстанда ла милләтте яҡлау вазифаһын 12 йыл буйы фиҙәкәр дауам итә. Истамбул, Ҡырым, Кубань, Әстрхан, Жим, Сыбаркүл, Һырдарья буйы, Жүнғария һәм Алтай араларында, тәләп ителгәндә киәфәтен дә, исемдәрен дә алмаштырып көрәшә, кәнсығыш төрктәрҙең хоҡуғын һәм хөрриәтен яҡлаусы, милли ихтыярын ҡаҙәләндереүсе шәхес була. Найман әширатенән ике бей ҡыҙына өйләнә, ләкин үҙ исемен йөрөткән бер бала ла ҡалдырмай.

Ҡараһаҡал, ғәскәрен Яйыҡтың көньяғындағы Жим һыуы буйында ҡалдырып, үҙе ил эсендә йәшерен эшмәкәрлек алып барған, йәғни рустарға ҡаршы партизан һуғышын киң йәйелдергән заманда, Арал күле тирәһендә йәшәгән нәҫел-ырыуы уның ҡайһы ерҙә булыуын белмәй. Байбулат Рәсәй баҫып алған ерҙәрҙән китеп, наймандар араһына һау-сәләмәт килгәндән һуң, Һырдарья тамағында йәшәгән Шәйбәк (бине Ишем бине Кучук) урҙаһына һөйенес хәбәрҙәре килә. Унда ошо шатлыҡты ҡорбан салып байрам итеүҙәре тураһында Йәғәфәр Юлдаш улының хәбәренән беләбеҙ. Был тәңгәлдә иң мөһиме — ун йыл әүәл Рәсәйҙең юғары хакимиәтен кабул иткән ҡарағалпаҡ ханы һәм солтандары араһында рустан ҡуркыу тойғоһо таралыуы хаҡындағы мәғлүмәттәр. Беҙҙең замандағы большевиктар режимындағы кеүек үк, ул саҡта ла "Байбулатҡа алған ҡорбан салыуыбыҙҙы берәйһе белеп ҡалмаһа ярар ине", тип хәүефләнәләр. Кесе Йәҙ ҡаҙаҡтарында Рәсәйгә итәғәт иткән Әбелхәйер мәмләкәтендә лә хәл шулай үк була. Ул саҡта хөрриәт тик Урта Йәҙҙә, наймандарҙа, ҡыпсаҡ һәм арғындар өлкәһендә, нигәйәт, кәнсығыштағы Абылай хан мәмләкәтендә генә булды. Шуға күрә Ҡаракиҫек рәйесе Ҡазыбәк менән Барак солтан руска баш эймәүҙәре арҡаһында "батыр", йәғни ҡаһарман тип тәнылған. Ҡараһаҡал уңышҡа өлгәшкәндә һауаланмаҫ, уңышһыҙлыҡҡа осрағанда күңел төшөнкөлөгөнә бирелмәҫ, ысын мәғәнәһендәге етәксе булған. Күпселеге тик үк-һаҙаҡ менән ҡоралланған баш күтәреүселәр Ҡараһаҡал етәкселегендә рус ғәскәренә ҡаршы уңышлы ҡаршы тора алған[239]. Ҡараһаҡал Ҡаҙағстанға киткәндән һуң да, баш күтәреүселәр рус нығытмаларына һәм айырым гарнизондарға һөжүм итә. Ҡараһаҡалдың ҡаһарманлығы Алтай төрктәрендә риүәйәт һәм дастан рәүешле һөйләнеп иҫкә алына. Бола рустар тарафынан баҫтырылмаҫ элек үк уның Ҡаҙағстанға сигенеү сәбәбе шундалыр: ағәр ул был күтәрелеш башында ҡалһа, башҡорттарға ҡарата рус золомо артасаҡ ине. Ҡараһаҡал хаҡлы була. Рустар уның Ҡаҙағстанға сигенеүен белә тороп, 1740 йылдың яҙында "язалау өлгөһө" күрһәтә башлайҙар. Кенәз Урусов был күтәрелештә баҫтырыу өсөн Ырымбурҙа һәм Минзәләлә ике хәрби хөкөм урыны булдырҙы. Унда боласы тип һәр тарафтан тотоп килтерелгән меңәрләгән

башҡорттан яуап алғанда уларҙы бығаса күрелмәгән ғазаптарға дусар итәләр, утҡа яғып, ҡаҙыҡҡа ултыртып, ҡабырға һөйәктәрен һындырып, киҫеп, аҫып язалайҙар. Был аяуһыҙлыҡ Карағанҡал күтәрелеше баҫтырылып бөтмәҫ элек үк башлана. Карағанҡалдың көрәште туҡтатырға тәләүенең сәбәбе лә ошоға бәйле. Язалауҙар июнь айында булды. Бынан һуң Урусов менән генерал Соймонов үҙ ихтыярҙары менән итәғәт иткән баш күтәреүселәрҙең батша исеменән ғафу ителәсәге хаҡында иғлан итте. Рус хәрби хеҙмәткәрҙәренә баш эймәй, кораллы килеш ҡулға алынғандар араһында язаны батырҙарса ҡаршылағандар ҙа күп булды. Ыҙалауҙарҙы улар ҙур сыҙамлыҡ менән кисерҙе. Рустар башҡорттарҙы урман юлындағы ағастарға аҫты. Шулай үк зиндандарҙа асығып үҙ үҙҙәрен үлтергәндәр, баштарын стенаға һуғып үлгәндәр һәм, Килмәк Абыҙ күтәрелешендәге кеүек үк, рус ғәскәрҙә яҡынлашыу менән аҫылынып үлгәндәр ҙә күп була[300].

Баш күтәреүселәрҙең 5 меңләбе Ырымбур (Орск) нығытмаһына һөжүм иткән. Лакин Урусов уларҙы киреә каға һәм 25 авгүста был нығытманан 6 сакрым алыҫлыҡтағы тауҙа Карағанҡал күтәрелешендә ҡатнашҡандарҙы язалай, күп ғазаптарға дусар итә. Карағанҡалдың көрәштәштәре типтәр Ҡантүрәне, башҡорт стәкселәренән Юныс Исмәғил улын, Йыһанғол Үсәкәй улын, Ҡарабашты, Якуп Ҡарамышевты (йәғни Ҡарамыш улын) бейек дар ағасына ҡаҙаклап, тимер ырғаҡҡа элеп күйҙылар. (Шуларҙан Ҡарамыш улдары — минең тыуған ауылым Көҙәндән 7 сакрым алыҫлыҡтағы Мәкәр ауылында йәшәүсе бейҙәр нәҫелһенән. Ейәндәре башҡорт ғәскәрендә юғары дәрәжә ҡаҙанып, ҙур вазифа үтәне[301]). Карағанҡал яһауылдарынан* 7 кешене ҡабырғаларынан тимер ырғаҡҡа элеп күйҙылар. Башҡорт илһенә күренекле ерҙәнең 85 кешене муйынынан аҫтылар. 21 кешенең башын киҫеп, оҙон һайғауҙарға кейҙерҙеләр. Алан Йыһанғол рустар ҡулына әсир төшөп, үҙ-үҙен юҡ итте. Уның мәйетен язаланылар, башын киҫеп,һайғауға элделәр. Сентябрь айында Пальчиков исемле бер полковник әхшилек әлгәһен яңынан кабатланы, язалағандарҙың бала-сағаһын, катындарын рустарға таратты. Меңәрләгән кешенең ҡолаҡ, танауҙарын киҫеп, Рәсәйгә әсирлеккә, коллоҡка ебәрҙе. Бер ни тиклемен ҡолаҡһыҙ, танауһыҙ кейә үҙ ауылдарында ҡалдырҙы. 1707 йылдағы күтәрелеш менән етәкселек иткән ҡарт Алдар тархан Исәкәй улын да, был һуңғы һуғышта ҡатнашмаһа ла, Минзәләлә язаланылар.

1737—1740 йылдар араһындағы күтәрелештә Рәсәйҙең юғалтыуҙары ла ҙур булды. Башҡорттарҙың юғалтыуҙары иһә, был төрк ҡәүеменең ул саҡта сағыштырмаса аҙ һанлы булыуын иҫәпкә алғанда, иң киткес ине.

---

*Яһауыл — тәртип һаҡлаусы ғәскәри стәкселәр (ҡазаҡ ғәскәрҙәрендә есаул — офицер дәрәжәһе). (Ә.Ю.)

18134 кеше үлтерелдә, 3236 кеше әсир ителеп, Балтик диңгеҙе ярына һөргөнгә оҙатылды, 5983 кеше рус помещиктарына ҡоллоҡҡа һатылды. Ҡолаҡ, танауҙарын киҫеп ғазаплағандарҙың иҫәбе лә бик күп. Рычков мәғлүмәттәренә ҡарағанда, дөйөм юғалтыу 28190 кеше тәшкил иткән[302].

Петр ярандары Ҡырымды Рәсәй мосолмандары араһында руска ҡаршы бойондороҡһоҙлоҡ өсөн көрәш үҙәге тип иҫәпләгәнлектән, хандарын Рәсәйгә ҡушылырға мәжбүр итмәксе булдылар. Шуға күрә 1735 йылдағы Килмәк Абыҙ күтәрелеше осоронда улар беренсе сиратта Аҙаҡ нығытмаһын баҫып алыуҙы, Аҙаҡ менән Астрхан араһындағы ауылдарҙы мосолман сауҙагәрҙәрҙең һәм хажиҙарҙың туҡталыш урыны иҫәпләнеп, мосолман татарҙары һәм нуғайҙар йәшәгән ауыл һәм йорттарҙы бетереп, Дон буйын тотош руслаштырырға ҡарар иттә. Сөнки был Аҙаҡ ҡалаһы һәм Дон буйындағы башҡа бәрзе ауылдар Аҡиҙел һәм Урал тарафында баш күтәреүселәрҙең Ҡырым һәм Төркиә менән бәйләнеш үҙәге вазифаһын үтәй ине. Татищевтың 1738 йылда Петербургҡа яҙған рапортында: "Дон казактары араһында ерләшкән һәм сауҙа мәнәфәттәре булған татарҙарҙы тикшереп тороу ҡыйын. Башҡорт һәм ҡырғыҙҙар янына төрөк һәм Ҡырым илселәре ошо юлдан йөрөй"[303], — тип яҙа. Һөҙөмтәлә Рәсәй хөкүмәте 1738—1746 йылдарҙа Дон буйын тамам рус өлкәһенә әүерелдерҙе.

§33 Батырша күтәрелеше

Петрҙың ҡыҙы Елизавета (1741—1762) заманында 1754 йылда Башҡортостанда яңы күтәрелеш башланды, һәм ул да фажиғәле рәүештә баҫтырылды. Ҡараһаҡал боланың шул тиклем мәрхәмәтһеҙ баҫтырыу башҡорттарҙы тынысландыра алманы. Шул аралағы 14 йыл эсендә рус золомо тағы ла көсәйҙе. Кириллов һәм Румянцевтың юғарыла иҫкә алынған һүҙҙәренән күренгән маҡсат башҡорттарҙы бөтөнләй сәйәси әһәмиәтһеҙ дәрәжәгә төшөргәнсе иҙеү-ҡырыу ине. Улус башлығын боронғо танылған бейҙәр нәҫеленән һайлау йолаһын юҡҡа сығарып, рустарға тоғролоҡ күрһәтеүсе, йә иһә һис ниндәй эшмәкәрлеккә булдыҡһыҙ әҙәмдәр араһынан һайлап, рустар тарафынан тәғәйен итеү тәртибе әҙмә-әҙлекле ҡулланыла башланы. Әҫтәүенә, Кириллов рапортындағы "башҡорттарҙы тынысландырыу өсөн мәмләкәттәрендә һәр ерҙә ҡала, нығытмалар ҡороп, ғәскәр урынлаштырырға кәрәк", — тигән һүҙҙәрө лә ғормошҡа аша башланы. Был төрлө ерҙә завод төҙөү менән бер рәттән башҡарылды һәм, шулай итеп, Нуғай юлында Усол йылғаһында Богоявленский баҡыр заводы (1751—1752). Аҫкын йылғаһында Архангельск баҡыр заводы (1752—1753), Ыҡ буйында Покровск баҡыр заводы (1754), Әүжән йылғаһында Әүжән-Петровск тимер заводы (1754), Кана йылғаһында (Кананикольск) баҡыр заводы (1751), Ырғыҙлы йылғаһында Вознесенск баҡыр заводы (1754), Себер юлы башҡорттары ерендә Ҡаслы йылғаһы буйында Каслинск баҡыр

заводы (1752), Сәткы һәм Кувашы йылғалары буйында Златоуст тимер заводы (1751), Казан юлы башҡорттары араһында Киҙәш йылғаһы буйында Верхне-Троицк баҡыр заводы (1752), Шаран йылғаһында Архангельск баҡыр заводы (1752), Байраш йылғаһында Иштирәк баҡыр заводы (1751 йылда) ҡоролоп, береһендә лә башҡорттарҙы ерләштермәй, мәңгәрсә рус крәҫтиәндәрен һәм әшселәрен килтереп урынлаштырҙылар[304]. Был заводтар башҡорт мөхтәриәтен тамам юҡ итеү юлындағы иң тәүге сара булды. Икенсе тарафтан, башҡорт менән сағыштырғанда һүлпән булған Казан төрктәре араһында XVI быуаттан бирле үткәрелгән христианлаштырыу эшмәкәрлеге киңерәк йәйелдерелде һәм быны башҡорт иленде лә тормошҡа ашырыу ниәте тыуҙы. 1750 йылда боронғо Казан ханлығы ерендә рәсми рәүештә христианлыҡҡа күсерелеп, христиан исеме бирелгән һәм христиан сифатында иҫәпкә алынған сыуаш һәм татарҙар һаны 269213 кешегә етте. 1741 йыл эсендә генә 9159 кеше суҡындырылды. Шуларҙың 3670 кешеһе мосолман татар ине. 1742 йылда Казан виләйәтендәге 536 мәсеттең 419-ын емерҙеләр[305]. Көслән суҡындырылған татарҙарҙың бер өлөшө мосолман булып ҡалыу төләгә менән Башҡортостанға күсеп килде. Ғәмәлдә бөтә был фажиғәләр башҡорттарҙа сыуалыш тыуҙырҙы һәм яңынан баш күтәреү хәрәкәте башланды. Бындай осраҡта башҡорт бейҙәре ҡарағалпаҡ һәм ҡаҙаҡ хандарын үҙҙәренә хакимдар итеү өсөн сакыра торғайны. Ә әлеге улар үҙҙәре лә Рәсәйҙең юғары хакимиәтен таныны. Башҡорттар халыҡ араһында йоғонтоһо булған ғәләмәнән бөрәй көшәне өтәксе итергә карарлаштырҙы. Мурат Рәмзиҙең яҙмаларына ҡарағанда, Өфө виләйәтенең Ҡарыш исемле мишәр ауылында Батырша исемле мулла заманының иң күренекле ғалимы булған. Уны өтәксе итәлар. Батырша Казан, ҡаҙаҡ төрктәренә вәкилдәр ебәреп, иттифаҡ тәкдим итә. Был иттифаҡ бойомға аша. Батырша мулланың тәп көстәрен Түңгәүер, Үҫәргән, Тамъян, Сувар, Ҡыпсаҡ, Сәңкем-ҡыпсаҡ ҡәбиләләре тәшкил итә. Улар Рәсәйҙең көсөргәнеш киҫәргән, Фридрих II идаралығындағы Германияға ҡаршы һуғыш алып барған ваҡытынан файҙаланыу форсатын ҡулдан ысҡындырмаҫҡа карар итә һәм күтәрелеш тәғәйенләнгәндән 15 көн алда 1755 йылдың 25 майында яуға атлана. Рәсәй хөкүмәте ебәргән өтәксе хеҙмәткәрҙәр һәм башҡа рустар үлтерелә. Ырымбур вәлийе Неплюев дәһи тип танылһа ла, татар менән башҡорт араһында талаш тыуҙырыуҙан башҡаға дарманы булмай. Үҙ эшмәкәрлеге хаҡында үл Петербургҡа даими хәбәр ебәреп торҙо. Казан татарҙарына икеләнеү хас ине. Алат юлы халҡы өтәксеһе Исмәғил Әбүкәев ыңғай мөнәсәбәттә булһа ла, башҡалары Рәсәй вәлийе Головкин яғына ауып, уға биш мең татар атлыһынан торған ярҙам ебәрҙе, улар Ырымбурға баш күтәреүселәргә ҡаршы һуғышҡа ҡушылды. Ырымбур янындағы Ҡарғалы татарҙары ла Неплюев тарафын тотто. Һөҙөмтәлә был хәрәкәт уңышһыҙ тамамланды. 50 000 башҡорт, Яйыҡ аша сығып, ҡаҙаҡ төрктәре яғына

ҡасты. Әммә бында Тевкелев менән Неплюев корған мәкерле сәйәсәт хәрәкәткә килде. Берҙәмлектән тайпылырға әҙер торған Нурғәле хан менән Айсуаҡ көүектәр эшкә тотондо, өҫтәүенә, башҡорттарҙы ҡорал менән ҡаршылаусыларға һатлыҡ йәндәр етәкселек итте. Ҡаҙаҡтар башҡорттарға ҡаршы йүнәлтелгән хыянаттарында Ҡарғалы шәйехтәре менән берләшеп, уңышҡа өлгәште. Ҡаҙаҡтарҙың Алчын әширәтә ҡаҫҡын башҡорттарҙың ҡатын-ҡыҙҙарын әсир итте. Ирҙәр ғаиләһен ҡаҙаҡ ҡулынан азат итсәң өсөн һуғышып ватандарына әйләнеп ҡайтһа, рус тарафынан ҡырылды. Батырша мулла үҙе урманда йәшеренде.

1755 йылдың 11 октябрендә Рәсәй хөкүмәте Батыршаны тотоп килтереүсегә 1000 һум алтын аҡса бирергә вәғәҙә итә. Ләкин ун ай буйы уны тота алманылар, тик Батыршаның үҙ мишәрҙәре араһынан рустар хеҙмәтендә булған Сөләймән Диваев 1756 йылдың 8 августында уны ҡулына эләктерҙе. Был Сөләймән — мәшһүр этнограф Әбүбәкер Диваевтың картатаһы. Батырша Ырымбурҙан Петербургҡа килтерелде. Батша хөкүмәте уны Балтика диңгеҙе ярындағы Шлиссельбург нығытмаһына ғүмерлеккә төрмәгә япты. Биш йыл үткәс, Батырша һаҡсыларҙы үлтереп тоҡондан ҡаса ла, ҡотола алманы, вафат булды, уны ағыулауҙары ла ихтимал. Мәйете ҡалғанең стенаһы янына күмелә.

Ул сиктән тыш батыр һәм ныҡышмалы ине, ислам ғилемдәре буйынса заманында тиңе булманы. Атаһы ла Абдулла абыҙ исемле укымышлы зат ине. Батырша хаҡында шундай хәбәрҙәр бар. Башта уның янында Арғаяш виләйәтендә туплаған бик батыр шәкерттәре булған. Йәш сағында ул бөтән Башҡортостанды гиҙеп сыҡҡан, Ҡазан яғында һәм ҡырғыҙ-ҡаҙаҡтар араһында йөрөгән бик ғәйәр һәм тынғыһыҙ өгәтсе. Төрлө виләйәттәрҙә мәшһүр мәҙрәсәларҙә мөҙәррис була. Бөгәлмә төмәнендәге Тәйсуған кәрйәһендә лә билдәле мөҙәррис шөһрәте ҡаҙана. Ғабдрахман хәҙрәттә белем ала[336]. Уҡыуын тамамлағандан һуң, Уса төмәнендә Ғәйнә башҡорттарында, унан һуң Арғаяш төмәнендә Мәслим-Меңбашы ауылында (4 йыл), нихәйәт, Бөрө төмәнендә Ҡарыш ауылында (6 йыл) имам һәм мөҙәррис була, ошо һуңғы ауылда үҙ мәҙрәсәһен нигеҙләп, ахунлыҡ дәрәжәһе ҡаҙана. Нуғай юлы ҡыпсаҡтары һәм Бөрйән ҡәбиләләре араһында ла мәшһүрлек яулай. Үҙе сәйәсәттә маһир зат була, аҙ һөйләй, күп тыңлай. Бөйөк Фридрих менән Рәсәй араһында һуғыш сығырын белгәс тә, бынан файҙаланырға уйлап, рус ғәскәрендә хеҙмәт иткән башҡорт офицерҙары менән бәйләнеш урынлаштыра. Ләкин иң ҙур өмөтө ҡазандар менән Урта Йөҙ ҡаҙаҡтарының һәм хандарының ярҙамы була. Ғәмәлдә, Батырша мулла аҙерлектә 1754 йылдың башында башлаған. Был рустарҙың Ишем йылғаһы буйында Зверноголовск (Бағлан) һәм Омск араһында нығытмалар төҙмәһе төҙөгән саҡ, Яйыҡ — Уй теҙмәһен Иртыш теҙмәһе менән берләштереп, бер нисә мең саҡрым оҙонлоҡта 50—200 саҡрым киңлектә рус халҡы ерләшкән аралыҡ булдырыу менән мәшғүл ваҡыты. Иртыш йылғаһынан эскәрәк инеп,

йоғонтоларын кәсәйтеү сәйәсәтен үткәргән рустар ҡаҙаҡтарҙа борсолоу тыуҙырҙы. Урта Йәҙ ҡаҙаҡ ханы Аблай был башҡорт күтәрелешенә ҡушылырға тейеш була. Дәйәм күтәрелеш 1755 йылдың 3 июнена ғәйәһенләнә. Ҡаҙаҡтар алдарақ үк хәрәкәткә килә. 1754—1755 йылдың ҡышында "рустарҙың Себер һыҙығына һөжүм итеп, Юмыш һәм Семипалат араһында Иртыш йылғаһының кенбайышына сығып берләшәләр һәм ошонан киреә сигенмәү фекерена киләләр"[307]. Рустар 1754 йылда Кесе Йәҙ ҡаҙаҡтары ерендә лә, Илек тирәһен баҫып алып, нығытмалар төҙөй башлана. Фәмәлдә, ошо ваҡиғалар һөҙөмтәһендә башҡорттар менән ҡаҙаҡтар араһында иттифаҡ тураһында килешеүгә ирешелде. Рәсәйҙең яңы төҙөлгән ҡала һәм нығытмаларын бергәләп юҡ итеп, рустар Идел (Волга) йылғаһының кенбайышына ҡыуылырға тейеш була. Ҡаҙаҡтар был иттифаҡҡа ышанып, рустарға асыҡтан-асыҡ: "Бөтә рус һыҙығының (йәғни нығытмалары һыҙығын) Идел аръяғына атабаҡбыҙ", — тип әйтер була. Ҡаҙаҡтарҙың был хәрәкәткә Кирәй ырыуы тирәһе Үсенбай бәй етәкләй. Ул Урта Йәҙҙәге Аблай хандың идара үҙәгенә килеп, рус вәкилена: "Һеҙ рустарҙы Идел аръяғына ҡыуып ваҡыт еттегеҙ", — тип әйткән[308]. Шулай итеп, Ҡаҙағстандан ярҙам алыу ҡарары етди була. Быға бигерәк тә Бөрйән һәм Ҡыпсаҡ башҡорттары менән ҡаҙаҡтарҙың Ҡыпсаҡ әширәте инана. Батырша Аргаяш, Дыуан, Ғәйнә башҡорттарын үҙ идараһында тота, мишәрҙәрҙән 500, типтәр һәм бобылдарҙан 1000 кешелек ғәскәри көсөт ярҙамға килеүен тәьмин итә. 1754 йылдың июленда үҙе Нуғай юлы башҡорттары араһында оғөт сәйәхәте яһай һәм төрлө ерҙең абруйлы шәхестәренә хаттар яҙып тарата. Бәтша хәкүмәте лә ниҙер һиҙәнә. Петрҙың күҙ-колағы Ҡотломөхәммәт мырҙа Төбәкләев башҡорттарҙы ҡурҡытыу өсөн Өфөгә ебәрелә. Батырша үҙенең яҙыуҙарында был генералды "мәлғүн мырҙа" тип атай[309]. Батырша хиталнамәләренең төрөсһә һәм русса тәржемәләре бар. Боғзә елөштәрсн Витевский менән Чулошниковтар нәшер итте. 6 июндә ебәрелгән хитапнамәһендә ул Башҡортостандың Рәсәй баҫып алғанға тиклемге бәхәсле дәүерен тасуирлай һәм Рәсәй идараһы килтергән һәләкәттәрҙе, милли һәм дини мәсьәләләрҙе руслаштырыу, халыҡты юҡ итеү, милләт әсенда низаг тыуҙырыу сараларын бәйән итеп, ҡаҙаҡ төрктәре менән берлектә көрәшкә күтәрелеп, бойондороҡһоҙлоҡҡа ынтылырға әйҙәй. "Казан вилайәтендә 5 меңдән ашыу мосолман ҡәрҙәштәребеҙҙе христиан иттеләр. Улар хәҙер был выждан ғәзабынан ҡотолоу өсөн беҙгә ҡушыласаҡ, әле мосолмандар яуыз рустарға ҡаршы ҡасан күтәрелер тип кетә. Беҙ был бисараларҙы ҡоткарырбыҙ. Рустарҙың ҡаршылыҡһыҙ күбәйеүенә сик ҡуйылмаһа, ҡаҙаҡ-кырғыҙҙар тамам ҡол ителәсәк, беҙ, башҡорттар ҙа, бөтенләй ҡамалып, уртала ҡаласаҡбыҙ. Ҡаҙаҡ-кырғыҙ илкәһендә нығытмалар бина иткәндән һуң, рустар Ташкент менән Бохараны ла, башҡа ҡала һәм вилайәттәрҙе лә алырға тырышасаҡ. Маҡсаттары ошондай. Улар был тирәләге мосолман хакимиәтен тамам юҡ итеү

ниәтендә. Хыялдары вакытында тәҙәк Болғар ҡалаһын хәрап иткән кеүек үк, башҡа мосолман өлкәләрендәге ислам ҡомарткыларын да емереп юҡ итәү. Рустар, башҡорттар менән ҡаҙаҡ-кырғыҙ араһын бутап, мосолман өлкәләрен баҫып алыуҙы ҡулайлаштырырға тырыша", — тип яҙыла. "Мосолмандар! Бөҙ нисә йылдар инде берләшә алманыҡ, үҙ-ара тик йәшерен рәүештә күрешә инек, хәҙер берләштек, был бөйөк бәхетле сәғәттән артабан файҙаланайыҡ. Сөнки ошо сәфәребеҙҙә уңышҡа өлгәшә алмаһаҡ, артабан бөтөнләй һуң буласаҡ"[310], — тиган һүҙҙәр әйтә. Уның иң яҡын фекерҙәштәре Ғайнә башҡорттары Аҡбаш менән Мостай, Нуғай юлынан Ғилман, Эткол, Аҡынсаҡ һәм Кәҫәкбай исемле етәкселәр, мәшһүр Алдар тарханлыҡ улдары, Бөрйән бейҙәренән Алкас һәм Бикбулат исемле заттар була. Рус ғәскәрендә хеҙмәт иткән офицерҙар ҙа Ғәлекәй исемле йөҙ башы өтәкселегендә, һуғыш башланғас, ҡаршы ут асмай, баш күтәреүселәр яғына сыға[311]. Күтәрелеш 3 июнгә билдәләнгән була, ләкин Бәргин исемле бер инженерҙың Ирәндек тауҙарында алтын мәғдәне эҙләүенә ҡаршы сығырға кәрәк булғанлыҡтан, Бөрйән башҡорттары көрәштә майҙың 15-дә үк башлап ебәргән. Түңгәүер, Үҫәргән, Тамъян, Суун-Ҡыпсаҡ, Бошман-Ҡыпсаҡ, Сәңкем-Ҡыпсаҡ ырыуҙары барыһы бер кендә һәм бер сәғәттә хәрәкәткә килә. Үҙ өлкәләрендәге рус хеҙмәткәрҙәрен һәм һалдаттарын ултерәләр. Ул ваҡытта Ырымбур вилайәтендә Неплюев ҙәли ине. Был генерал, юғарыла ла иҫкә алынығынса, Бөйөк Петр заманында үҫеп сыҡҡан хәрби һәм сәйәси эшмәкәрҙәрҙең береһе ине, бер ваҡыт Истамбулда Рәсәй илсеһе лә булды. Шәрҡ халыҡтарының хәлен һәм рухын яҡшы белгән зат. Уның Ырымбурҙағы эшмәкәрлеге һәм башҡорттарға ҡаршы һуғышы Витевский исемле берәү тарафынан бик ентекле яҙылған, шулай уҡ Неплюевтың үҙенең хәтирәләре лә 1871 йылда "Русский Архив" мәжмуғәһендә нәшер ителгән. Рустар башҡорт ерҙәнең төрлө урындарындағы мәғдән заводтарын хәрби нығытмалар сифатында ҡорҙо. Неплюев үҙенең күл аҫтында 24000 һалдаттан торған 13 полк тупланы, бынан тыш Яйыҡ һәм Дон казактарынан һәм теңьяҡ Кавказдағы Ставрополдең христианлыҡҡа күскән ҡалмаҡтарынан хәрби төркәмдәре саҡырҙы. Шул рәүешле Неплюевтың кеүәте 30 меңгә барып ҙетте.

Баш күтәреүселәрҙең иң етди алыштары июнь, июль, август айҙарына тап килә. Батыршаның ғәскәре бер нисә рус нығытмаһын юҡ итте. Неплюев август айында Петербургтан ярҙам һорарға мәжбүр булды. Көньяҡ-көнсығыштағы Бөрйән башҡорттарының хәрәкәте йылдам үҫеш алды. Уларға Үҫәргән, Түңгәүер, Тамъян, Суун-Ҡыпсаҡ, Бошман-Ҡыпсаҡ, Сәңкем-Ҡыпсаҡ ырыуҙары ҡушылды. Бөтә был ҡәбиләләр бер үк кендә хәрәкәткә килде.Үҙ улустарындағы рус хеҙмәткәрҙәрен һәм ғәскәрен ҡайҙа осраһа шунда ултерә. Бәҙәк улустарҙа рустар үҙҙәренә тоғро мишәрҙәрҙән мең башы (старшина) тәғәйенләгәйне. Уларҙы ла рустар менән бер рәттән

юк иттеләр. Шул иҫәптән, Бөрйән улусына тәғәйенләнгән мишәр Ғәбделхәй ҙә үлтерелде. Августың 12-дә Бөрйән башҡорттары Йылайыр нығытмаһында рустарға: "Хәҙер бөтә Башкортостан күтәрелде, һуғышҡа сығығыҙ", — тип хәбәр ебәргән. Рустар төҙөгән бөтә почта станцияларҙы (ям) юк ителде. Нығытмалар менән уратып алынған заводтарҙағы рустар ҡасаба тышына сыҡмай бикләнеп ултырҙы, ә сыҡҡандары юк ителде. 15 августа Покровск, Преображенск заводтары үртәлде. Йылайыр нығытмаһынан 30 сакрым алыҫлыктағы ерҙә 18 августа Бошман-Ҡыпсаҡ кәбиләһе, түрә ҡаһарман Күүкбәкте юғалтыуға ҡарамаҫтан, алышта еңеп сыҡты. Бынан һуң көньяҡ Башҡортостандағы айырым заводтарҙа йәшеренгән рус гарнизондарынан башҡа дошман ҡалмаһа ла, башҡорттар ғаиләләрен һуғыш майҙанына әүерелгән ауылдарынан сығарып, Яйыҡ йылғаһы аръяғына, Урта һәм Кесе Йөҙ ҡаҙаҡ ырыуҙарына ебәрҙе. Шулай итеп, август аҙағына тиклем 50 000 ғаилә Яйыҡ аръяғына күсте. Бының төп сәбәбе — ҡаҙаҡ улустарынан ярҙам килмәү. Был ҡаты һуғыштар август, сентябрь һәм октябрь айҙарында булды. Көньяҡ Башҡортостанда Воздвиженск, Преображенск, Әүжән-Петровск, Кананикольск заводтары ҡамауға алынып, бер ни тиклем рустар үлтерелеп, күп ерҙәр уттә тоталды. Был хәрәкәттәрҙә жағалбайлы ырыуынан ҡаҙаҡ ғәскәре лә ҡатнашты[312].

Батырша, мишәр булғанлыктан, үҙ ҡәбиләһенә һәм татарҙарға өмөт бағлай. Ҡазанда мосолмандың күп өрө тип белә, улар ярҙам итһә, уңышҡа өлгәшәсәгенә инана. Шуға күрә Башҡортостандың Ҡазанға сиктәш төньяк-көнбайыш өлөшөндә ҡалыуҙы уңай күрә, мишәр һәм типтәр тайфалары икеләнәнлектән, уларҙы көрәшкә күтәреүгә күп ваҡыт сарыф итә. Күтәрелеш 3 июндә башланһа ла, Батырша үҙ эшмәкәрлеген 20 августа тиклем кисектерә. Ниһайат, мишәр һәм типтәрҙәрҙе көрәшкә күндерә алмайынса, Ҡазандан да нәсәр хәбәр килеү сәбәпле, Себер, Ҡазан, Уса юлы башҡорттары һәм "яһаҡлы татарҙар" менән яңғыҙ башы ҡала. Был хәл Дим йылғаһы буйының әүәлге хәрәкәттәрҙә лә ғәл мөһим урын тоткан иң батыр башҡорт ырыуҙары аңына ла кире тәьсир яһай. Сөнки төйәктәре рус ғәскәрҙәре үтә торған юл өҫтөндә урынлашҡан. Уса төмәнендәге Ғәйнә башҡорттары Сураҡол менән Исхаҡ бейҙәр һәм яһаҡ татарынан Аҡсура Ягуты улы рус яклы даирәләрҙе, шул иҫәптән Йомаҡол улы Абдүк исемле бейҙе үлтерә (27 август). 1 сентябрҙә күтәрелеш тулыһынса Башҡортостандың был өлөштәренә йәйелде. Мишәр менән типтәрҙәр генә ситтә ҡалды. Ырымбур янындағы Сәйет ҡасабаһындағы яһаҡлы татарҙар ғына күтәрелештә ҡатнаша.

Был арала Неплюев та үҙенең хәсәтлек сәйәсәтен киң кулланды. Бәйек Петрҙың күҙ-колағы, ялған мосолман генерал Ҡотломөхәммәт Тевкелев 15 сентябрҙә Петербургтан башҡорт менән ҡаҙаҡ араһын бутау бурысын үҙ өҫтөнә алып килә. Петербург хөкүмәте һәм Неплюев беренсе сиратта Ҡазан татарҙарының башҡорт менән берләшеүенә ҡаршы саралар

күрә. Бөтә юлдарға, күперҙәргә һәм киселеҙәргә һаҡсы ғәскәрҙәр ҡуйыла. Ҡазан вәлийе Головкин Ҡазан татарҙарын үҙ яғына йәлеп итеү маҡсатында әбей батшаһан уларға уңайлы фармандар сығарта. 3—4 сентябрҙәге фарман нигеҙендә Рәсәй хеҙмәтендәге татар мырҙаларының хәрби бурысы еңеләйтелә һәм ике айлыҡ жалованьелары алдан түләнә. Халыҡты алдаштырыу өсөн һалымдар кәметелә, дин өлкәһендәге ҡыҫым туҡтатыла. Ҡазан төрктәренә баҫым яһаусы ике архиепископ (Лука Конашевич менән Сильвестр) вазифаларынан бушатыла. Мосолмандарға мәсет төҙөргә рөхсәт бирелә. Неплюев 26 сентябрҙә Ҡазан төрктәренең рус ғәскәрендә хеҙмәт иткәндәренә әсир төшкән башҡорттарҙы һатырға, ҡатын-ҡыҙҙарын үҙ ҡарамаҡтарында ҡалдырырға, малдарын тартып алырға рөхсәт итә. Ҡазан вәлийе Ырымбурға Неплюев ҡарамағына ебәреү өсөн Ҡазан татарҙарынан 5000 һыбайлы ғәскәр туплай. Бынан тыш, Неплюев Башҡортостандағы мишәр, типтәрҙәрҙе ер өсөн башҡортҡа түләгән һалымдарынан азат итергә вәғәҙә бирә, башҡорттарға ҡаршы ҡоторта. Тарихсы Морат Рәмзи былар хаҡында әсенеп яҙа[313].

Ҡаҙаҡтарҙың күтәрелешкә ҡатнашыуына ҡамасауланған ике сәбәп бар. Беренсенән, ҡалмаҡ ханы Амурсана, үҙенең эске дошмандары менән һуғышта еңелгәс, ҡаҙаҡ Аблай хандан ярҙам һорай һәм уның ярҙамында 1754 йылда Имил юғары Иртыш буйҙарын ҡулға төшөрә һәм Ҡытай дәүләтенә буйһона. 1755 йылда, тап Батырша күтәрелеше ваҡытында Ҡытай хөкүмәте ике корпус ебәреп, ғәс ай эсенда бөтә ҡалмаҡ мәмләкәтен баҫып алды. Ләкин Амурсана Ҡытайға ҡаршы баш күтәреп, Аблай ханға ҡасты. Аблай хан Урта Йөҙ ҡаҙаҡ илкәләрен Ҡытай ғәскәренең һөжүм итеүенән һаҡлай алды, ләкин Батыршаға ярҙам итергә хәле ҡалманы. Бөтә Урта Йөҙ ҡаҙаҡтары, рустарға ҡаршы көрәште туҡтатып, ҡалмаҡ-ҡытай мосьәләһе менән мәшғүл булды[314]. Икенсенән, Кесе Йөҙ ханы Әбелхәйер улы Нурғәле хан менән туғаны Айсыуаҡ солтан башта бер ни тиклем икеләнгәндән һуң, тулыһынса рус яғына ауышты. Неплюев Нургәле хан менән туғаны Айсыуаҡҡа үҙ янынан Арыҫлан улы Усман исемле бер татар майорын ебәреп, башҡорттарға һис бер ниндәй ярҙам күрһәтмәҫкә, ҡасып киткән башҡорт ғаиләләрен Айсыуаҡҡа һибә* итергә ҡушты. Был ғаиләләр тулыһынса ҡаҙаҡ ҡарамағына ҡалдырылыуын, уларҙы ҡол итеп файҙаланырға ла, һатып ебәрергә лә мөмкин икәнлеген белдерҙе. Шул уҡ ваҡытта Ырымбур ҡалаһындағы "мосолмандарҙың баш руханийы булған ахундан" ҡаҙаҡ ырыуҙарының күренекле кешеләренә шәхси хаттар ебәрттө. Был хаттар күтәрелештең төп маҡсатына төшөнөшлөк белдергән, тарафдар

*Һибә — бүләк

булған мәсәлмән шәйхелисламдың самими кәңәштәре сифатында яҙылғайны. Унда шундай һүҙҙәр ҙә бар: "Мәсәлмән булғанлыктан, был күтәрелештәргә бөтә көлбебеҙҙән тарафдарбыҙ... Дин кәрҙәштәремдең азатлык хәрәкәтенә, бер тарафтан, һөйөнәм. Ләкин башҡорттар хаин һәм аумаҡай булғанлыктан, Рәсәйҙән көтөлөп, мостәкил булһалар, һеҙ ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарҙы әсир итәсәк. Ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар уларға ярҙам итеп, үҙҙәрен фиҙа ҡылып куймаһындар, тип ҡуркам". Мәсәлмандарҙың бөйөк руханийы булып йөрөгән был аҙәмдең Ырымбур ахуны Ибраһим Ғәбдрахман улы булыуы аңлашыла. Был рус ахуны Неплюев әмерәнә ярашлы рәүештә башҡорттар араһына ла ҡаҙаҡтарға ҡаршы хаттар яҙған, боланы туҡтатырға, ҡаҙаҡтарға инанмаҫҡа өндәгән, уларҙың ышанысһыҙлығын тауырлаған, башҡорттарҙың үҙҙәрен баш күтәргәнегеҙ өсөн мотлаҡ яза сигәсәкһегеҙ тип ҡурҡытҡан. Шул уҡ ваҡытта Неплюев ҡаҙаҡ араһына күсенгән башҡорт ғаиләләренең ҡатын-ҡыҙҙарын тартып алырға рехсәт итеп, бының өсөн бер кем дә яуапҡа тартмаҫлығын белгерткән, Нурғәле ханға, Айсуаҡ һәм Ирғәле солтандарға һәҙиәләр ебәргән. Ирғәле солтандың үҙен Ырымбурға саҡырып, Тевкелев менән бергә был солтанды ҡотортоп, башҡорттарҙы әсир алырға әмер биргән.

Әбелхәйер хан менән Кесе Йөҙҙең йәнә бер ханы Батыр хан араһында ҡәбиләләр аҫтынан хакимлыҡ итеүҙә боронан килгән дошманлыҡ бар ине. Батыр хандың улы Ҡәйеп хан, башҡорттарға 1735 йылдағы күтәрелештәрендә ярҙам иткән бер зат булғанлыктан, үҙ ҡәбиләләре араһына ҡасып килгән башҡорттарҙы хөрмәт менән ҡаршылап, яҡшы мөғәмәлә күрһәткән һәм үҙ яҡлауы аҫтына алған. Ҡаскындарҙы, ҡаҙаҡ ғаиләләре араһына тәратып бирәп, мосафир иткән. Неплюев Батыр хан менән Ҡәйеп ханға башҡорттарға ҡарата дуҫлыҡ сәйәсәте өсөн яза аласаҡтарын белгертеп, уларға ҡаршы Нурғәле һәм Айсуаҡ хандарҙы көторта. Нурғәле менән Айсуаҡ үҙ идараһындағы ҡәбиләләргә башҡорттарға һөжүм итергә әмер бирә. Был әмерҙе Алчын ҡәбиләһе генә ҡабул итте, каскындарҙы әсир итеп, ҡатын-ҡыҙҙарын тартып алды. Айсуаҡ солтанға буйһонған башҡа ҡәбиләләр, башҡорттарға зыян итмәйенсә, Батыр хан менән Ҡәйеп хандың ҡул аҫтына күсте. Был хәл Нурғәле менән Айсуаҡты тамам рус ҡосағына этәрҙе. Башҡорттарҙы яҡшы ҡабул иткән ҡәбиләләләргә Неплюев, ҡаҙаҡ вәлийен уның үҙ ғәскәре менән ебәреп, һөжүм иттерҙе. Алчындарҙың ҡыҫымына сыҙамай зарланып, башҡорттарҙың бер төркөмө кире ҡайтты. Неплюев уларға ҡағылмаҫҡа ҡушты, ҡайтанан башҡорттарҙы намыҫһыҙлыҡ күрһәткән ҡаҙаҡтарҙан үс алырға өндәп, котко таратыуға киң юл асты. Ҡараһаҡал күтәрелеше ваҡытында уңышһыҙлыҡҡа осрап, ҡаҙаҡ ҡәбиләләренә ҡасып килгәндә

башҡорттарҙы бик яҡшы ҡаршылағайнылар. Ул саҡта ла ҡасаҡтар ҡаҙаҡ ереһә барлыҡ молкәте, мал-тыуары, затлы әйберҙәре менән килгәйне. Ысынлап та, Кесе Йеҙҙең Жағалбайлы, Табын, Тама һәм Ете ырыу ҡәбиләләре башҡорттарҙы һис онотмағандар һәм уларҙы яҡлау өсөн Алчын ырыуына ҡаршы һуғыш асҡандар. Ирбайлы, Караганда, Ҡамышан йылғалары буйында август айы аҙағында ҡаҙаҡ ҡәбиләләре араһында башҡорт ҡасҡындары арҡаһында 4 көн һуғыш булып, бер нисә кеше баш һалды. Ләкин алчындар иленә килгән башҡорттар әсир ителде. Әсир төшкән башҡорттарҙың бер өлөшө, алчындарҙың малын ҡыуып, Башҡортостанға кире каса һом, кайтҡас, карымтаһа көсөргәнешле әҙерлек башлай. Неплюев иһә үс алыусылар өсөн ҡаҙаҡ ырыуҙарына барыу юлдарын асыҡ ҡалдырған. Шулай итеп, башҡорттар менән ҡаҙаҡтар араһында һуғыш башланды. Левшин был хаҡта түбәндәгеләрҙе яҙған: "Ысынлап та, Неплювтың интригалары арҡаһында ике һуғышсан ҡәүем араһында аяуһыҙ талаш һәм алыш башланды. Рәсәй хөкүмәте 25 августа Нурғәле, Айсыуаҡ һәм Ирғәле солтандарға ҙур бүләктәр ебәрҙе. Халыҡ был ханҙарҙы Рәсәйгә һатылғандары өсөн яратманы һом хаин тип иҫәпләне. Хәҙер был нәфрәт күп тапҡырға артты, улар милләт ҡаршыһына сыҡмаҫ булды. Айсыуаҡ иһә Неплюевҡа Рәсәйгә тоғро ҡаласағын, хатта, талап ителһә, үҙ халҡын ташлап, Рәсәйгә күсеп китәсәген белдерҙе"[315]. "Рәсәйгә ҡаршы башланған һуғыш ситтә ҡалды. Неплюевтың интригалары һөҙөмтәһендә меңәрләгән башҡорт менән ҡаҙаҡ бер-береһенә ташланды. Ҡәрҙәштәр ҡаны йылға булып аҡты. Башҡорттарҙан башлыса 9-сы кантон (Үсәргән) иң күп зарар күрҙе. Был ике һуғышсан ҡәүемде бер-береһенә ҡаршы ҡотортоу ҙур кешеһеҙлек булды. Ләкин башҡа сара юҡ ине. Рәсәй быны өсөн күп аҡса түкте"[316], — тип яҙа Л. Мейер.

Был ҡара-ҡаршы һуғышта (ҡаҙаҡса барымта) ҡаҙаҡтарҙан башлыса алчындарҙың Кити, Шөкли, Ҡаракиҫек исемле ырыуҙары, башҡорттарҙан Үсәргән ырыуы юғалтыу кисерҙе. Эске Башҡортостанға уның тәьҫире булманы. Урта Йеҙ ҡаҙаҡтары башҡорттарға һис теймәһә лә, был юлы башҡорттар үҙҙәре уларҙың ҡыпсаҡ ҡәбиләһенә ҡаршы, рус менән мөнәсәбәткә ингәндәре өсөн, яу ҡасты. Ҡыпсаҡтар ҙа башҡорт илен баҫып, бәҙзе ырыуҙарға тәндә ябырылды. Ошо ваҡиғалар арҡаһында һуңырақ та ҡаҙаҡ-ҡыпсаҡ ырыуы менән башҡорт-ҡыпсаҡ ырыуы берелешеп торған. Бер сәк ҡаҙаҡ ҡыпсаҡтары башҡорттарҙың Тамъян ырыуына һөжүм иткәндә, ҡаҙаҡ ҡыпсаҡтарынан "Акча Батыр" исемле бер халыҡ ҡаһарманы Тамъян башҡорттарының "Ҡараш Кашка" тигән ҡаһарманы менән бергә-бер ҡаршы һуғышып һәләк була. Ҡараш Ҡашка ҡыпсаҡ ҡаһарманы Акча Батырҙы хәҙерге Науруз ауылы янында хөрмәтләп, тантаналы рәүештә дәфен итә. Ҡараш Ҡашка рус ҡотҡоһо һөҙөмтәһендә үлтерелгән Акча зыяратына төрбә

һәм ҡорған эшләтә. Үҙе сәсән булған Ҡараш батыр был ваҡиға хаҡында түбәндәге бәйетте сығарып һөйләгән:

Күп тартыш заманын күргәнһең һин,
Донъяла күп батырҙы һөргәнһең һин,
Башҡорттоң мәрғәндәрен тиңгә алмай,
Тарпандап Алты Алашҡа йөрәгәнһең һин.
Ҡавытты* йырта аткан ир икәнһең һин,
Батырҙың тыуганы ашып икәнһең һин, (?)
Ел һатыб (?) үҙеңә тиң таба алмай,
Сыҙамай йөрәгеңә йүр (?) икәнһең һин.
Мынан һуң һиңән батыр күрмәҫ күҙем,
Урынды** мактанһаң да әйткән һүҙең,
Ут йөрәк арыҫтандай Акса Батыр,
Күңәйым тәрбиәләп һинә үҙем.
Таш менән корған итеб ҡаҙҙым гүрең,
Аталыр исемең менән яткан урының,
Бер һаҙаҡ баш өҫтөнә ҡаҙап куйҙым
Тиһәндәр: батыр үткән беҙҙән борон.

Йәғни: ғүмереңдә күп һуғыштар күрҙең. Күл кеүек ҡаһармандарҙы елкәләреңән ҡыуып ебрәгәнһең икән. Башҡорт мәрғәндәрен үҙеңә тиң күрмәйенсә, алты алашта (йәғни бөтә ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ улустарында) мөғрүр алышып йөрәгәнһең. Һин үк менән тимер күлдәктә үтә аткан бер ҡаһарманһың. Атайыңа охшап, ҡаһарман ир инең. (Бүтән) ҡаһармандарҙы артта ҡалдырырға тыуғандарҙың береһе инең. Һин үҙең менән буй үлсәшерлек бөрәүҙе лә тапманың һәм йөрәгеңә сыҙай алмай улустар араһында йөрөнән. Һин үлгәс, һинең кеүек бер ҡаһарманды ла күҙҙәрем күрмәйәсәк, ысынлап та, ни тиклем мактанып һүҙ һөйләһәң дә, хаҡың бар. Йөрәге ут, арыҫлан кеүек Акча Батыр, һине үҙем тәрбиә итеп күмәйәм. Зыяратың өҫтөнә таштан корған (бейек төрбә) эшләп, әйләнәһеңә сокор ҡаҙҙырайым. Был ер артабан һинең исемең менән аталыр. Башың осона бер үк ҡаҙаным, күргән кәшә, бында ҡаһарман ята икән, тип уйлаһын[317].

Неплюев, интригаға һәм мәкерлектәре уңышлы булыу менән маһайып, императрица Елизаветаға шундай хат өбәрә:

"Мин ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ һәм башҡорт араһын шул тиклем бутаным, киләсәктә улар берләшеп ниндәйҙер эш сығарырҙар тигән ҡурҡыныс юҡ"[318].

Чулошников Неплюевтың буш өмоттәргә алданыуын, ҡырғыҙҙар араһында аҡылы камил кешеләр был провокацияларға әһәмиәт бирмәүен

*Һауыт, йәғни тимер күлдәк. (Ә.Ю.)
**Урынлы

һәм ҡапма-ҡаршы бәрелештәр ҡаҙаҡ менән башҡорт урҙаларында дөйөм бер дошманлыҡ хәрәкәтенә әүерелмәүен аңлай һәм былай ти: Урта йөҙ ҡаҙаҡтары башҡорт ҡасаҡтарына мөнәсәбәтен үҙгәртәмәне, ҡыпсаҡ ырыуҙары, башҡорт һөжүмена дусар булып, ҡапма-ҡаршы "бәрымтаға" йөрөһә лә, бының дөйөм хәлгә тәьҫире булманы. Ҙур абруй ҡаҙанған Көсөк Хужа исемле берәү мәсәлмандарҙың рус ҡоткоһона алданып бер-береһенә ташланыуы яҙыҡ эш тип өгөт-нәсихәт ҡыла. Кесе Йөҙҙән Тама, Ете ырыу, Табын ырыуҙары ла башҡорттарға дошманлашманы. Киреһенсә, Батырша тотолғандан һуң, ҡасып килгән башҡорт ғаиләләрен үҙ ғаиләләренә ҡабул итте. Ҡаҙаҡ Жағалбайлы ырыуы инә был ҡапма-ҡаршы бәрелештәр ваҡытында август, сентябрь һәм октябрь айҙарында рус заводтарына яһалған һөжүмдәрҙә башҡорттар менән бер сафта ҡатнашты. Был хаҡта ул замандағы аҡындар ижад иткән бик ҡыҙыҡлы шиғырҙар бар. Уларҙа Алчын ырыуы һәм уның башлыҡтары Нурғәле мәҫән Айсуаҡ солтандарҙың ҡылған эштәре әшәкелек итеп, ә үҙҙәре руска һатылған хаин сифатында ғәйепләнгән. Нурғәле хан Ырымбур вәлийәнә был хаҡта асыҡтан-асыҡ яҙған һәм, һеҙгә тоғро ҡалыуым һеҙәмтәһендә милләтем ҡаршыһында хурға ҡалдым, тигән. Нурғәленең Аблай солтан исемле улы Ырымбурҙа рустар ҡулында аманат була. Нәплюевтан һуң вәли булған Путятиндың ҡыҙына ғашиҡ булып, христиан диненә күсә. Нурғәле был улын үҙ урҙаһына ҡайтарып, аманатҡа Буғәле исемле икенсе улын бирә[3-9]. Ләкин улының сукыныуы халыҡтағы уға ҡарата нәфрәтте таңы ла арттыра, һәм халыҡ быны Нурғәленең хаинлығы өсөн алланың яҙаһы тип аңлай, ә Нурғәленең үҙенең был айҡанлы күп илауы хаҡында һөйләнә. Быларҙың барыһы ла аҡындарҙың әҫәрҙәрендә йәнле итеп тасуирлана. Ниһәйәт, Нурғәле үҙ халҡы араһында йәшәй алмаҫ сиккә етә. Мәмләкәтендә Батыр хан улы Ҡәйеп хандың йоғонтоһо өҫтөнлөк ала. Рәсәй Ҡәйеп ханды Кесе Йөҙҙән дөйөм хаҡы тип таныманы ла, халҡы уны шулай итеп иҫәпләй. Нурғәле хурлыҡлы бер хәлдә Ырымбурға килә һәм рус ҡарамағында ҡала. Рус вәлийе уны Ырымбурҙан Өфөгә күсерә. 1785 йылда шунда вафат булғас, ҡала мәсәлмандарынан һәм башҡорттарҙан һис кем Нурғәләне дәфен ҡылыуҙа ҡатнашмай.

Батыршаның Ҡазан мәсәлмандарына бағлаған өмәттәре тамам өҙөлөүе уның рухына бик нәсәр тәьҫир иткән. Бөр аҙҙан ул үҙ мишәрҙәренән күрҡа башлай. 20 сентябрҙә хөкүмәт ғәскәрҙәрен уны ҡулға алыу ниәте менән килгәс, йәшәгән урыны Ҡарыш Башын ташлап, урман араһына ҡаса. Көнсығыш Башҡортостанда һәмән дәүам иткән хәрәкәттәргә ул артабан етәкселек итмәй. Мишәр менән типтәрҙәр башҡорттарға ҡаршы сыҡмаһын өсөн хәле еткәнсе тырыша. Ниһәйәт, Бөгөлмә вилайәтенә һәм Табын башҡорттары улусына килеп, бөр нисә йәкыны менән урман эсенә йәшәренә. Императрица Елизавета 1755 йылдың октябрь айында, фарман иғлан итеп, Батыршаның башы өсөн 500 һум алтын аҡса биреләсәген белдерә. Башҡорттар Батыршаның ҡайҙа булыуын белгән хәлдә лә, ул

урманлы ерҙәрҙә бер йыл буйы йәшеренеп йөрөй. Батыршаға ҡараған бәғзе төркөмдәр рустар менән төрлө ерҙәрҙә бәрелешкә инә, рус ауылдарын үртәй. 1756 йылдың 6 августында сыҡҡан икенсе фарман буйынса Батыршаның башы өсөн хаҡ арттырылып, 1000 һум билдәләнә. Был юлы Батыршә хәрәкәтендә ҡатнашмаған Селәймән исемле бер мишәр бейе, батшаға ярамһаҡланып, уны тотоп бирә. Ул Аҙыҡ ауылы бейе (старшина) Дивай улы Селәймән була. Батырша 8 августа рустарға тапшырыла. Был Дивай — һуңынан Урта Азия төрк этнографияһы хаҡында бер нисә әҫәр нәшер иткән рус ғәскәре полковнигы Әбүбәкер Диваевтың картатаһы. Картатаһы Дивай ҙа — рус ғәскәрендә хеҙмәт иткән старшина. Рустар Батыршаны Ырымбурға, һуңынан Петербургҡа алып килә. Унан яуап алыуҙар 1757 йылда тамамланып, тотҡон ҡул-аяҡтары бығаулы килеш Петербург янындағы Шлиссельбург нығытмаһына һүмерлеккә зинданға ябыла. Бишй йыл ултырғас, 1762 йылдың 22 июлендә ҡасырға ниәтләнгәндә үлтерелә. Ҡатыны менән ике ҡыҙы ла Мәскәүгә килтерелә, әммә уларҙың яҙмышы мәғлүм түгел[320].

Рус һәм ҡалмаҡ ғәскәрҙәре 1756 йылда ла көнсығыш Башҡортостанда баш күтәреүселәрҙе баҫтырыу менән мәшғүл булды. Батырша хәрәкәте тәү ҡарашҡа уңышһыҙлыҡҡа өлгәшкән кеүек күренһә лә, ыңғай һөҙөмтәләр бирҙе. Мәсәттәрҙә үртәүгә сик ҡуйылды, офицерҙар һағы аҫтында мосолман ауылдарына килеп, уларҙы диндәренән баш тартырға асыҡ тәҡдим иткән поптарҙың һәм миссионерҙарҙың эшмәкәрлеге туҡтатылды. Бер йыл үткәс, башҡорт һәм татарҙар өсөн айырым "Ырымбур дини назараты" ойоштороло. Тевкелев инһә бер намыҫһыҙ хаин тип баһаланды. Үҙ поместьеларындағы крәҫтиәндәре һәм батрактары уға ҡаршы баш күтәрҙе. Ул үҙе уларға күренә лә алманы. Мосолман булып ҡалырға тәләгән бер ҡыҙын христианға кейәүгә бирергә тырышыуы фажиғәгә әүерелде. Уның хаинлығы беҙҙең заманға тиклем башҡорттар араһында йәшәп килгән "Тәфтиләү" (йәғни Тевкелев) көйө сығыуға сәбәп булды[321].

Батырша мулла булһы — сәйәсәттән бигерәк мосолманлыҡ хаҡына күтәрелгән хәрәкәт. Батыршаның мишәр булыуы бәғзе рус тарихсыларының "татарҙар башҡорттарҙың бойондороҡһоҙлоҡ өсөн көрәшенә ҡаршы булды" тигән фекерҙәренең яңылыш булыуын һәм бәғзе татар яҙыусыларына беҙҙең рус иҙеүенә ҡаршы һуғышырға хаҡлы булыуыбыҙҙы күрһәтте. Батырша ғәлимлығы һәм тарихты яҡшы белеүе арҡаһында Төркөстан, Хиуа һәм Бохара халыҡтарын да рустарға ҡаршы уяу булырға саҡырған мөджәһид ул. Беҙ илебеҙҙә һүмер иткән йылдарҙа ла көрәшсенең күлъяҙма нөсхәләре һаҡланған өгөт хаттарының "һуңғы сығатай" тип аталған көнсығыш төрки әҙәби телендә яҙылған дәғүәләре бик асыҡ аңлашыла ине.

§34 Ҡалмаҡтарҙың көнсығышҡа күсенеүе

1630 йылда Яйыҡ йылғаһын кисеп Волга буйына күскән ҡалмаҡтар, бер ярым быуатҡа яҡын осорҙа ваҡыт-ваҡыт башҡорттар менән тығыҙ мөнәсәбәткә инергә мәжбүр булһа ла, уларҙы үҙҙәренә әсирҙерә алманы. Борондан ҡыпсаҡ еренә Сыңғыҙ хан нәҫелдәре менән бергә килгән монгол ырыуҙары, моңғолса ла, төрксә лә һөйләшкән төркөмдәр ҡушымтаһы булғанлыктан, бер быуын ғүмер дәүерендә төркләшә һәм мосолманлыкты ҡабул итә. Ә инде Хоорлук менән килгән нәғәҙ монголдар, Торғауыт, Хойыт, Хошут һәм Дәрбет ҡәбиләләре һис тә төркләшмәй, бары тик айырым төркөмдәре генә, ислamды ҡабул итеп, башҡорт, нуғай һәм татар телдәрен үҙләштерә. Шуларҙың мосолманлыҡҡа күскәндәренән бер тармағы XVIII быуат уртаһында Ирәндек тауы аръяғынан олатайҙарыбыҙҙың береһе булған Айсыуаҡ еренә килеп, бөҙҙең ауыл янында үҙ ауылын ҡороп ерләшкән. 1758-1759 йылдарҙа Жүнгарияла үҙ араларындағы бәтмәҫ бәрелештәргә сыҙай алмайынса, 15 мең йортло монгол, ҡалмаҡ төркөмө Рәсәйгә итәғәт итеү өсөн Урта Иртыш буйына килеп ингән. Ләкин улар, көнбайышта Торғауыт ҡалмаҡтарының 130 йыл буйы Рәсәйгә бәйле булғандан аҙаҡ рустар менән үлемесле ҡаршылыҡҡа инеүе хаҡында ишетеп, тукталып ҡала һәм, ни булһа ла булыр тип, Урта Азияла ҡалырға ҡарар итә. Ваҡиғалар шунан ғибәрәт: Аюка хан үлгәндән һуң урынына ҡалған улы Цәрән бер тарафтан Төркиә, икенсе тарафтан Ҡытай хакимиәтен танып, Ирандағы Надир шаһтың абруйынан да файҙаланып, бәйек ҡалмаҡ дәүләте ойоштороу хыялы менән мауыҡҡан. Тиле Петр, бының Рәсәй өсөн ҡуркыныс тыуҙырасағын аңлап, ҡалмаҡ дәүләтенә ҡаршы ниндәйҙер сара күрергә ҡарар итә. Петр ҙа, беҙҙең заманда коммунистар "демократия", "халыҡсанлыҡ" уйыны уйнаған кеүек, ҡалмаҡтарҙың хаким иткән династиһарын юҡ итергә ниәтләнә. Петр һәм уның ейәндәре ҡалмаҡ дәүләтенең төп көүәтен тәшкил иткән "Хан яргуһы" (ҡәбилә башлыҡтарынан һәм бейҙәренән торған традицион ҡоролтай) урынына "Халыҡ яргуһы" ҡорҙо, уның башына руска тоғро, ғәскәри нәҫеленән булмаған даирә вәкилдәрен күйҙы һәм үҙҙәренә дуҫ бәндәләрҙән хөкүмәт төҙөнө. Цәрәндың улы һәм хәләфе Убаши, дәүләтенең юҡҡа сығыу кондәрен килеүен аңлап, Жүнгарияға кире ҡайтырға ҡарар итте. Сөнки ул рустарҙың, ҡаҙаҡ хандарын юҡ итеп, эш башына "халыҡ вәкилдәре"н күйыу һөҙөмтәләрен үҙ күҙе менән күргәйне. Ҡалмаҡтарҙың Волганың көнбайышына күскәндәрен ҡурсалай алмаҫын аңлап, уларҙы яҙмыш ихтыярына тапшырып, Убаши үҙ ҡулы аҫтындағы көнсығыш ҡалмаҡтарҙың 169000 кешенән торған 33000 йорто менән, Яйыҡ-Иҙел аралығын ҡалдырып, юлға күҙғалды. Ул 1771 йылдың яҙында хәҙерге Себер тимер юлы һыҙығы тирәһенән үҙғанда ҡаҙаҡ һәм башҡорт һөжүменә дусар буласағын белә ине. Ҡалмаҡтарға Дорджи-Зебек исемле бик ғәйәр принц етәкселек итә. Юлда ҡаҙаҡтарҙың ҡыпсаҡ

ырыуы һәм башҡорттарҙың Үсәргән, Бөрйән кәбиләләре һөжүменә молтаҡ тарыясағын юлаусылар аңлай. Улар, Орск (боронғо Ырымбур) нығытмаһының рус ғаскәре етәкселәренә мөрәжәғәт итеп, башҡорттарҙан аралауҙы үтенә. Ләкин бының һәҙәмтәһе булмай. Күскенселәр һигеҙ ай буйы кенсығышҡа ғабан хәрәкәт итә. Ҡаҙаҡ менән башҡорттар талау маҡсатында уларҙы ҡыйрата. Башҡорттарҙан 10 меңгә яҡын ҡораллы һыбай ғәскәр ойошторолған. Ҡытай-Маньчжурия императоры Кен-Си кенбайыш калмаҡтарҙың кире ҡайтыуына ынғай моңәсәбәттә булһа ла, 169 мең ҡалмаҡтан Жунгария ергә 70 мең кеше генә һау-сәләмәт аяҡ баҫа. Ҡалғандары ҡаҙаҡ менән башҡорт ҡылысы астында һәләк була, малдары тартып алына, ҡатын-ҡыҙҙары һәм балалары, әсир ителеп Хорезм һәм Бохара яҡтарына һатыла. Был фажиғәле ваҡиға инглиздәрҙән Генри Говорттың монгол тарихында һәм Томас Куинджиҙың "Татар күтәрелеше" исемле эҫәрендә, шулай уҡ бер нисә рус яҙыусыһы тарафынан йәнле итеп тасуирланды. Рустарҙан Игнатьев исемле тарихсы үткән быуат уртаһында башҡорттар тарихы буйынса бер нисә әҫәр нәшер итте һәм Ырымбур , Өфө архивтарында һаҡланып ҡалған ҡиммәтле документтарҙы ла баҫып сығарҙы. Был зат бер әҫәрендә ошолай ти: "Башҡорттар Урусовҡа, Кирилловҡа ҡаршы һуғыштарҙа, Ҡарһаҡал, Батырша етәкселегендәге күтәрелештәрҙә шул тиклем ҡырылды, урмандар ағаҫҡа аҫылған мәйеттә менән тулды, улар үлтерелде, ҡаҙыҡҡа ултыртылды, үртәлдә, ҡалғандары һөргөнгә ебәрелде. Хәҙер килеп шәрекҡә ҡасҡан ҡалмаҡтарҙы эҙәрләп ҡыйратыу, иҫке үстәрен алыу өсөн улар 10 000 ҡораллы ғәскәрҙе нисек йыя алды икән? Быға хайран ҡалмау мөмкин түгел. Тимәк, был ҡәүемдә аҡылға һыймаған бер йәшәү көсө бар".

Был айҡанлы миләди буйынса X быуатта ғәрәп география ғалимы Истаһриҙың Саманиҙар һәм Ғәббәсиҙәр ғәскәрен тәшкил иткән төрктәр хаҡында һүҙ йөрөтеп яҙып ҡалдырған һүҙҙәре хәтергә төшә: "Ғәскәр булараҡ, мәмләкәт менән идара итеүҙә төрк кеүек ҡулайлашҡан милләт булмаҫ, сөнки башҡа милләттәр һуғышта еңелеп, күбәйгәнсе һәм яңынан ойошҡансы йылдар үтергә тейеш. Төрктәрҙә иһә бер ҡәүем һуғышта еңелһә, икенселәре ел тиҙлегендә тупланыр. Шунда Самани ғәскәре өтәкселәренән төрк Парсты миҫал итеп алыу ҙа етә. Хорасанда еңелеүгә дусар булғас, ул Иракка ҡасты һәм унда заманның иң ҡәҙерәтле ғәскәрен ҡорҙо".

Ҡалмаҡтар ҡасҡан ваҡытта башҡорттар араһында ерләшкән мосолман ҡалмаҡтарҙы ла үҙҙәре менән алып китергә тырышты, ләкин башҡорттар быға ирек бирмәне. Беҙҙең ауылыбыҙға күрше мосолман ҡалмаҡ ауылын олатабыҙ Айсыуаҡ аралап алып ҡалған. "Ҡалмаҡ боҫоуы" тип аталған был ваҡиға башҡорттар хәтерендә әлегә тиклем һаҡлана. Мәғлүмәттәрҙең бер өлөшөн Үсәргән башҡорт бейҙәренән Мөхәммәтйән Ҡыуатов үҙ дәфтәренә яҙып ҡуйғайны. Был кеше заманыбыҙҙың шәжәрәсеһе, йәғни тарихсыһы булды.

§35 Юлай менән Салауат

Батырша хәрәкәте бастырылғандан һуң башҡорт иле 20 йыл самаһы сағыштырмаса тыныс көн итте. Был аралағы иң мөһим вакиға — ҡалмаҡтарҙың көнсығышҡа күсенеүе һәм юлда сакта баштарына төшкән һәләкәт. Ҡалмаҡтарҙың Жунгарияға кире китергә ҡарар итеүенең сәбәбе — Иҙелдең көнбайышына рус күскенселәрен күпләп ерләштереү сәйәсәте тыуҙырған хәүефтә ине. Быуат ярым вакыт башҡорттар менән яманмы-яҡшымы күрше булып йәшәүгә карамаҫтан, ҡалмаҡтарҙың 169 мең кешеһе Ҡаҙағстан аша көнбайыш Монголстанға табан юлға сыға. Ләкин уларҙы юлда ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар тураҡланы. Шул рәүешле Алтын Урҙа дәүерендә "Тәхет иле" тип аталған хәҙергө "Бүкәй Урҙаһы" далаһын ҡалмаҡтар ташлап киткәс, тотош Урал буйын рус күскенселәрс тарафынан баҫып алыуға юл асылды. Был инә башҡорттарҙы көньяҡтан да рус колонизаторҙары уратып аласаҡ тиғәнде аңлата ине. Һөҙөмтәлә Яйыҡтың түбәнге ағымында ерләшкән Яйыҡ казактары тип аталған рустар күбәйҙе. Был юлы Яйыҡ казаҡтары араһында тыуған бер бола башҡорттарҙы яңы күтәрелешкә килтерҙе. Пугачев болаһы һәм уға ҡушылған башҡорт етәкселәре Юлай менән Салауат хәрәкәтә ине был.

Яйыҡ казактары араһында батшаға ҡаршы баш күтәргән Пугачев хәрәкәте 1773—1774 йылдарҙа дауам итте. Рустар Башҡортостанда һуңғы 20 йыл эсендә мәрдән сығарыу заводтары иҫәбен күбәйтеүгө ҙур әһәмиәт бирҙе. Шул айҡанлы байтаҡ урында башҡорт ерҙәрен һатып һәм тартып алыу вакиғалары күҙәтелде. Өфөгө якын Көҙәй, Табын ырыуы башҡорттары бынан ҙур зыян күрҙе. Яйыҡ буйы казактары баш күтәргәс, башҡорттар уларға ҡушылыу форсатынан файҙаланырға ынтылды. Быны Көҙәй ырыуы Шайтан-Көҙәй аймағының бейе Юлай башланы. Был зат үҙ ырыуында ғына түгел, барса Урта Башҡортостанда билдәле шәхес булған. Уның 20 йәшлек улы Салауат инә рус ғәскәрендәге башҡорт отрядтарының береһендә офицер була, ҡаһарманлығы һәм егетлеге менән тирә-яҡ ҡәбиләләр араһында мәшһүрлек ҡазана. Шул ук вакыттә ул импровизациялап йыр йырлаған һәм күрәйҙә оҫта уйнаған йырсы ла була. Пугачев болаһы Башҡортостанда ла тарала башлаған осорҙа Өфөләге рус хәрби етәкселе Салауатты ғәскәр етәкселе итеп Башҡортостандағы бер нығытмаға Пугачевҡа ҡаршы ебәргән. Ләкин Салауат Ырымбур янындағы Берды ауылы янында Пугачевҡа ҡушылған.

Салауат төрлө башҡорт улус бейҙәренә ошонан тороп хаттар ебәрә, баш күтәреү хакында хәбәр тарата. 1774 йылдың апрелендә ул 2 мең ғәскәр менән Өфөнөң теньяғына табан юллана һәм, генерал Михельсон ҡул аҫтындағы рус ғәскәрен ҡыйрата, Уса ҡалаһын баҫып ала. Бынан һуң Башҡортостандағы рус хөҙмәткәрҙәре ҡалаларға ҡасҡын йә үлтерелгән. Бер нисә нығытма өмертелгән.

1775 йылда Пугачов ҡулға алынып Мәскәүҙә язаланғандан һуң ла Салауат көрәште дауам иткән. Ләкин рустар боласыларҙы байтаҡ ерҙә баҫтырыуға өлгәште. Нихәйәт, абайламаҫтан яһалған баҫҡын һөҙөмтәһендә Салауат һуғышта-һуғышта әсир төшкән. Уны атаһы менән бергә Мәскәүгә алып киткәндәр. Яуап алыу тамамланғандан һуң уларҙы ҡабат Ырымбурға килтерәләр. Рәсәй хөкүмәте был ике башҡорт етәксеһен, әлек үҙҙәре һөжүм иткән, талаған ерҙәрҙә, баҫып алған гарнизондарҙа, рус заводтарында һәм ҡасабаларында йөрөтөп, һәр ерҙә ҡамсылап, язаларға ҡарар иткән. Ҡарт Юлайҙы Сим мәрдән заводы янында — 40, Катау-Ивановск заводында — 45, Катау-Тамаҡ заводы янында — 45, Орловка исемле рус ауылында 45 — бөтәһе 175 тапҡыр ҡамсы һуғып ғазаплағандар. Салауатҡа иһә Сим янында — 25, тыуған ауылы Юлай янында — 25, Красноуфимск ҡалаһы янында — 25, Көңгөрҙә — 25, Усала 25 — бөтәһе 125 тапҡыр һуҡтыралар. Һуңынан Орловка ауылында Юлайҙың, Йәлдәк ауылында Салауаттың маңлайына үтлы тамға һуғып, тәнәүҙәрын ҡырҡып, 1777 йылдың 21 сентябрендә Өфөгә алып килгәндәр. Унан һуң яңынан Мәскәүгә, артабан Петербургҡа сәбәрҙәр, Балтик диңгеҙе буйындағы Рогервик нығытмаһында төрмәгә бикләгәндәр. Икеһе лә ғазап сигә-сигә шунда донъя ҡуйған.

Салауат — башҡорттарҙың иң яратҡан ҡаһарманы. Уның хаҡында йыр һәм дастандар әле лә йәшәй. Салауаттың йыр-моңдарын Рыбаков һәм Янски, дастанының бер өлөшөн Игнатьев[322] нәшер итте. Батырҙың яҙмышы тураһында хәҙерге башҡорт әҙәбиәтендә сәхнә әҫәрҙәре ижад ителде. Шуларҙың береһен Фәтхелҡадир Сөләймән (Фәбделҡадир Инан) яҙҙы, әҫәр 1922 йылда нәшер ителде. Степан Злобин тиғән берәү 1953 йылда русса "Салауат Юлаев" исемле роман баҫтырып сығарҙы.

§36 Дини идара

Елизаветаның хәләфе Екатерина II, Европа һәм Төркиә менән тығыҙ мөнәсәбәттә булғанлыҡтан, үҙ хакимындағы мосолмандарға ҡарата бөтөнләй башҡа сәйәсәт — уларҙы үҙ яғына ауҙарыу сәйәсәте үткәрергә карар итте. Сөнки Рәсәй, христиан дәүләте булыуға карамаҫтан, унда мосолмандар һаны артыу сәбәпле, ҙур мосолман мәмләкәтенә әүҙемләү юлына баҫты. Өлкә вәлиҙәренә лә быны иҫәпкә алыу тәкдим ителә. Екатерина Ырымбур вәлийе (сығышы буйынса швед) барон Игелстромға 1785 йылдың 14 сентябрендә яҙған бер фарманында Ырымбур һәм Троицкиҙа хөкүмәт иҫәбенә берәр мәҙрәсә һәм мәсет төҙөтөргә әмер бирҙе. Хатта Бохара менән Сәмәрҡондтә үҙ исеменән берәр мәсет тоҙорға әкса биреп, үҙен һәр ерҙә мосолмандарҙы ҡанат аҫтына алған императрица итеп күрһәтергә тырышты.

Ул ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар өсөн имамдар әҙерләргә, мәсеттәрҙе 5 мең кеше һыйҙырышлы киң итеп төҙөргә бойорҙо. Нихәйәт, 1787 йылдың 10

сентябрендо фарман нәшер итеп, Ырымбурҙа "Мосолман рухани мәжлесе" (Духовное собрание) ойоштортто, уға мөфти менән казыйҙар тәғәйенләргә кушты. Маҡсаты — был ойошма аша мосолмандар араһында имамдар тәғәйенләү өшен хөкүмәт кулына туплап, уларҙы Рәсәй файҙаһына өгөт алып барырға мәжбүр итеү ине. Батша маҡсатына иреште. Билдәле, Екатеринаның бөтә был дини идара тоҙоу һәм дини ҙәллылыҡ сәйәсәте Батырша һәм Салауат күтәрелештәренең ыңғай һөҙөмтәһе ине. Ҡазағстан Фәндәр Академияһында ошо ваҡиғалар тарихын киң яҡтыртҡан баҫмала Пугачев болаһының ҡаҙаҡтар араһында бик ҙур өмөт уятыуы һәм ҡаҙаҡтарҙа Пугачев үлтерелгәндән һуң да даум иткән Салауат хәрәкәтенә кушылыу теләге артыуы күрһәтелгән. Шул сәбәпле Ырымбурҙағы ғөмүми-вәли* Екатеринаға мосолмандарға ҡарата мөләйем сәйәсәт үткәрергә кәңәш иткән дә.

§37 Башҡортостанға рустарҙың күсеп ултырыуы

Рустар, бер яҡтан, баш күтәреүселәрҙе баҫтырыуға, икенсе яҡтан, башҡорт ерҙәренә үҙ халҡын күсереп ерләштереүгә әһәмиәт бирҙе. Күскенселәр иҫәбен арттырыуы өсөн, һөргөнгә хөкөм ителгәндәргә, шулай уҡ. Рәсәйҙәге өр хужалары помещиктарға ҡаршы баш күтәргән крәҫтиәндәргә: "Башҡортостанға барып ерләшһәгеҙ, эҙәрләүҙәрҙән котолорһоғоҙ һәм унда азат булып иҫәпләнерһегеҙ", — тип белдерәләр. Шул юл менән Башҡортостанға килеп урынлашҡан рустар һаны 1745 йылда 20 мең тирәһенә етә. Йәғни был осорҙа улар күп түгел ине әле. Батырша күтәрелешенән алда ҡоролған мәҙән заводтарын иҫкә алғайныҡ инде. Заводтар һәм күскенсе рустар һаны XVIII быуат аҙағына байтаҡка артты. Көнбайыш һәм көньяҡ Башҡортостанда Воскресенск, Архангельск, Правиленск, Катай-Йуруҙ, Белорет, Катай, Мин заводтары һалынды. Көнсығыш Башҡортостанда ла Алапай, Сувалинский, Бөлгөвский, Шайтан, Егүшеменский, Исәт, Благодатный, Верхотор заводтары ҡоролдо. Был заводтар өсөн ер ырыу бейҙәренә аҙ ғына аҡса бирелеп (йәнәһе һатып) алынды. Мәҫәлән, Архангельск заводы өсөн 39 069 дисәтинә(гектар) ергә 200 һум ер аҡсаһы (йәғни һәр дисәтинәһенә ярты тин), Белорет (Иҙелбашы) заводы өсөн 300 000 дисәтинә ергә ни бары 300 һум (йәғни һәр 10 дисәтинә өсөн бер тин) хаҡ түләнгән. Әүҙән-Петровск өсөн 180 000 дисәтинә ергә 20 һум (йәғни 90 дисәтинә бер тин) аҡса түләнгән. Байтаҡ урындарҙа ер туранан-тура тартып алынды, йәғни һис бер хаҡ-фәлән түләп тормаҫтан, ҡаҙна ере тип иғлан ителде, унда рустар ерләштерелде. Шулай итеп, Башҡортостанда рустарҙы ерләштереү, бөренсенән, ҡалалар төҙөү,

*Генерал-губернатор.

ғәскәр, хеҙмәткәрҙәр синыфы алып килеү, икенсенән, крәҫтиән ҡасаҡтарҙы ауылдарға урынлаштырыу, заводтарға рустарҙы эшсе сифатында йәлеп итеү юлы менән тормошҡа ашырылды.

Рәсәйҙә халыҡ иҫәбен алыу Петр I заманында башланды. Уны хөкүмәт ревизия тип, ә башҡорттар инһә үҙ телдәренә яраҡлаштырып "Эревиз" тип атаны. Беренсе һәм 1742 йылда башланған II ревизияла башҡорттар ҡатнашманы. Сөнки Башҡортостан әле булһа ярым мөстәкил хәлдә ине. Хатта Рәсәй хөкүмәте тулыһынса урынлашҡан ерҙәрҙә лә башҡорттар үҙҙәренең иҫәпләргә рөхсәт итмәне. Тик 1761 йылдағы III һәм 1781 йылдағы IV ревизиялар Башҡортостанда ла үткәрелдә, һәм IV ревизия мәғлүмәттәре асаба башҡорттарҙың иҫәбе ярты миллиондан кәмерәк булыуын күрһәтте.

§38 Кантонлыҡтар

Башҡорттарҙың эске идараһы һәр айырым ҡәбиләнең йә инһә ҡәбиләләр берләшмәһенең ер биләмәләре ("дача"лары) нигеҙендә Швейцария һәм Италияла ҡулланылған латин һүҙе менән "кантон" тип аталды, һәм бөтә асаба башҡорттар рус казактары ысулында ғәскәри синыф тип иғлан ителде. Был вакиға 1798 йылға тап килә. Башҡорттар 12 ырыу (йәғни улус) иҫәпләнгәнлектән, 12 кантонға бүленде. Был хәл боронғо хандар заманынан килгән 12 ырыуға бүленеүгә бәйле булһа кәрәк. Кантондар үҙ сиратында "йорттарға" бүленде. Йорттарҙы инһә, Хорезмда һәм ҡарағалпаҡтарҙағы кеүек, "түбәләр" тәшкил итте. 1789 йылға тиклемге документтарҙа 12 кантон телгә алына. 1798 йылда кантондар һаны 13-кә ете һәм уларҙа барлығы 497 552 башҡорт иҫәпләнә. Рустарҙың һуңыраҡҡы идара берәмегендә кантон урынына "уезд" (өйәҙ) һүҙе ҡулланылды, бөҙ инһә уны төркиә исеме менән "төмән" тинек. Өйәҙ берәмеге кантондыҡына тап килмәй, шулай ҙа кантондың урынын яҡынса булһа ла күрһәтеү өсөн ошо һүҙҙе ҡулландыҡ. Номерлап беренсе, икенсе... тип күрһәтелгән был кантондарҙың ерҙәре һәм халыҡ иҫәбе түбәндәгесә:

Беренсе кантон: Пермь вилайәте, Уса төмәне (уезд), 17086 ғаилә, 9 йорт.

Икенсе кантон: Екатеринбург, Красноуфимск төмәндәрендәге башҡорттар, 13038 ғаилә, 7 йорт.

Өсөнсө кантон: Шадрин төмәне башҡорттары, 17952 ғаилә, 11 йорт.

Дүртенсе кантон: Троицк төмәнендәге хәҙерге Тамъян-Ҡатай кантоны башҡорттары, 11864 ғаилә, 9 йорт.

Бишенсе кантон: шулай уҡ Троицк төмәне башҡорттары, 12047 ғаилә, 6 йорт.

Алтынсы кантон: Силәбе төмәне башҡорттары, 34784 ғаилә, 19 йорт.

Етенсе кантон: Тамъян-Катай башҡорттарының һуңғаҡ Верхнеуральск тип аталған көнсығыш өлөшө, 54147 ғаилә, 30 йорт.

Һигеҙенсе кантон: Стәрлетамаҡ төмәнө. Башлыса Юрматы башҡорттарынан ғибәрәт, 47208 ғаилә, 25-28 йорт.

Туғыҙынсы кантон: Өфө төмәне; Табын һәм Көҙәй башҡорттары 26280 ғаилә, 14 йорт.

Унынсы кантон: Көньяҡ Стәрлетамаҡ — Бығаулыҡ, Ырымбур төмәндәрендәге Ҡыпсаҡ, Ете ырыу, Үҫәргән һәм Бөрйән башҡорттары, 89477 ғаилә, 41 йорт.

Ун беренсе кантон: Бөрө төмәне башҡорттары, 58858 ғаилә, 25 йорт.

Ун икенсе кантон: Сарапул, Алабуға һәм Минзәлә төмәндәре башҡорттары, 53693 ғаилә, 25 йорт.

Ун өсөнсө кантон: Боғоруслан, Бәләбәй төмәне (йәғни, русса уезд) башҡорттары, 61033 ғаилә, 29 йорт.

§39 Рәсәй хөкүмәтендә башҡорт ғәскәре

Рустар үҙ ирке менән теләп килгән башҡорттарҙан ғәскәр ойоштороуҙы бик иртә башлай. "Ете йыллыҡ һуғыш" заманында, йәғни 1756-1763 йылдарҙа, 15 мең кешенән торған 12 башҡорт полкы генерал Апраксин етәкселегендә һуғышта ҡатнашып, Берлинға инде. Шул мәлдә башҡорт ғәскәрҙәренең берлиндарҙы ҡурҡыуға һалыуы хаҡындағы мәғлүмәт өҙөбө сығанаҡтарҙан күренә.

Кенигсберг янындағы Эгерсдорф — Гросс эргәһендә булған ҙур һуғышта башҡорттар егетлек күрһәтә. Рустарҙың Одерҙағы Франкфурт янында Куннерсдорфта граф Салтыков етәкселегендә пруссактар аҫтынан ҡаҙанған ҙур еңеүендә лә башҡорттар батырлыҡ күрһәткән һәм киләһе 1760 йылда генерал Чернышев ваҡытлыса Берлинды баҫып алғанда башҡорт полктары ҡалаға беренсе булып инеүселәр сафында булған. Мәхәлләләрҙә һәм сиркәүҙәрҙә тәртип һаҡлауға башҡорт ғәскәре ҡуйыла. Немецтарҙың береһе рус офицерынан: "Быларҙы нишләп ук менән ҡоралландырҙығыҙ?" — тип һорағас, рус: "Улар әле генә әйрәтелгән йырткыстар (только что дрессированные звери), мылтыҡ бирһәк, һеҙҙе шундуҡ үлтерә башларҙар", — тип яуап биргән.

Башҡорттарҙан айырым ғәскәри төркөмдәр тәүҙә йә үҙ ирке менән килгән, йә иһә көсләп "һалдатҡа" алынғандарҙан ойошторолған. 1798 йылдан башлап 17—45 йәштәге бөтә аҫаба башҡорттар хәрби хеҙмәттә иҫәпләнде. Уларҙан иррәгуляр ғәскәри төркөмдәр ойошторолдо. Был эш 1782 йылда ук башланғайны. 1798 йылда ул мәжбүри форма алды. Мылтыҡ йә иһә башҡа утлы ҡорал бирелмәне, ук-һаҙаҡ ҡына рөхсәт ителде. Хәрби кейемдәре хандар заманындағы кейем булды. Ҡалпаҡтары, әле әүлиә

Чөлөби сәйәхәтнамәһендә графин рәүешле ҡалпаҡ тип тасуирланған, ситтәре өс ерҙән төленеп, өҫкә бөкләнгән бүрек, өҫтәрендә ҡулдан нағышлап сигелгән кафтан булған. Был кейем бик матур була, бәғән дә уларҙы рус хәрби тарихы музейҙарында осратырға мөмкин. Башҡорт ғәскәрҙәре көнсығышта ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ хандары ерҙәренең сиге буйында һаҡта торҙо. Тиле Петрҙан алдағы батшалар мосолман көүемдәренә ҡарата Алтын Урҙа дәүере ҡанундарын һәм ғәҙәттәрен ҡуллана килгәндәр. Тик ҡайһы бер атамаларҙы рус һүҙонә алыштырғандар. Башҡорт ғәскәрҙәрен ҡаҙаҡ ханлыҡтарының көнсығышына сик һаҡлауға тәғәйенләүҙәре лә боронғо тәртипкә ярашлы. Сөнки XV быуат уртаһында ҡаҙаҡ хандары (Токайтимер улдары) Шейбан нәҫеле Әбелхәйер хандан айырылған ваҡытта башҡорттар был ханлыҡтың көнсығышында сик һаҡлағандар, береһе ҡаҙаҡ хандары Әхмәт һәм Гәрәй хандар ғына башҡорттарҙы Ҡаҙағстандың көнсығышынан көнбайышҡа, ватандарына ҡайтарған[323].Рус батшалары башҡорт ғәскәренең боронғо хандар заманындағы кейемдәрен ҡанунлаштырып, шул ҡиәфәттә Рәсәйҙең көнбайыш виләйәттәренә, хатта Европа илдәренә ебәрҙе.

Берлин ваҡиғаларында ҡатнашҡан башҡорт ғәскәрҙәре хаҡында алда һүҙ булғайны. Артабан 1802 йылда ла 5 500 кешенән торған башҡорт ғәскәре Европаға ебәрелә. 1812-1813 йылдарҙа Наполеонға ҡаршы һуғыштарҙа рус ғәскәре составында 20 полктан, 60 бүлөктән (эскадрон) торған башҡорт ғәскәре була. Берлиндағы кеүек үк, бында ла улар милли кейем кейеп, үк-һаҙаҡ менән ҡоралланғайны. Улар Германияла Лейпциг, Веймар, Ганновер, Францияла Шатобриан һәм Париж һуғыштарында ҙур батырлыҡ күрһәтте.

Ғәжәйеп милли кейемдә башҡорт ғәскәре француздарҙың дикҡатен йәлеп иткән. Үк-һаҙаҡтары боронғо һундарҙы хәтерләткән. Немец, француз шағирҙары һәм яҙыусылары уларҙы тасуирлап яҙған, шул замандағы мәжмүғә һәм газеталарҙа рәсемдәре баҫылған. Веймарҙа башҡорттарҙы бөйөк немец шағиры Гете күргән, һәм был осрашыу философ шағирҙың шәрекҡа ҡарата ҡыҙыҡһыныуын арттыра. Шағирға шул ваҡытта Испаниянан Веймарға әйләнеп ҡайтҡан немец хәрбиҙәре Көрьәндең бер өлгөһөн алып килгәндәр. Бик матур каллиграфия менән яҙылған был Көрьән һүҙҙәренең яҙылышын шағир өкшатҡан һәм, аңлайышһыҙ телдә булыуына ҡарамаҫтан, ошо каллиграфия яҙыуына өкшатып, күсертеп рәсемен эшләткән, немецсаға тәржемә иттергән. Шул осор ул бөйөк Иран шағиры Хафиз Ширази шиғырҙарының немецсаға тәржемәһен уҡыған булған. Тап ошо мәлдә башҡорттарҙың Европаға килеүе Веймарға шәректе тап үҙе килеү кеүек күренгән. Башҡорттарҙың бер юғары дәрәжәләге офицеры була. Уны принц тип йөрөткәндәр. Ихтимал, сығышы менән ул боронғо хан нәҫеленәндер. Улар Веймар гимназияһында намаҙ уҡыған, бәлки, ул байрам намаҙы булғандыр. Быны Гете лә күргән. Һуңырақ башҡорттарҙың

өтәксеһе менән осрашҡан. Башҡорттар театрға ла барған, Гете уларҙы бында ла тәбрикләгән, ә башҡорттар шағирға үк-һаҙаҡ һәҙиә иткән. Был үк-һаҙаҡты Гете иҫтәлек итеп һәр ваҡыт өйөндә тоҡҡан, хатта 75 йәшкә етеп картайғас та шул үк-һаҙаҡты алып, баксаһында атып ирмәк иткән. Һәр хәлдә башҡорттарҙың был сәфәре шағирҙа шәрекҡә ҡарата тәрән бер ҡыҙыҡһыныу уята. Шағирҙың кәтибе һәм фекерҙәше Кеммерман ошо хаҡта яҙып ҡалдырған[324]. Парижда башҡорт ғәскәрҙәре күп батырлыҡ күрһәтә, һәм Рәсәйҙең баш командующийы йәҙәрләгән башҡорт офицеры һәм һалдаттарына "За взятие Парижа" йәғни "Парижды алған өсөн" тип яҙылған миҙалдар тапшыра. Француз шағир һәм яҙыусылары, бәғзе рәссамдар әҫәрҙәр ижад иткән көсөк үк, башҡорттар үҙҙәре лә был поход хаҡында иҫтәлектәр һаҡлаған. Шул иҫәптән башҡорт ғәскәре имамы Якшығол Ейәнсура улының Муса тархан Көсөк улына 1812 йылда Парижда яҙған шиғри юлдары ҡалған:

Аһ дериға бизни илибиздең джуда ҡылдың фелек
Айланыб баш кайт дейүб һәр көндә йөз миң ғәм йөмек
Биз тевеккүл әйләдүк башны Худаға тапшырыб
Нә ажәб яр болса бизгә һефт-и асмандин менек*[325]

Ул заманда башҡорт һәм ҡаҙаҡтарҙа ҡулланылған һуңғы сығатай әҙәби телендә яҙылған был юлдар ғәскәр имамының яҡшы шағир булыуын, сығатай теленең боронғо классик формаһын һәйбәт белеүен һәм уға үҙ туған башҡорт теленән һүҙҙәр ҡушып йәнләндереп ебәреүен күрһәтә. Әлбиттә, Муса тархан да — ошоноң ише шиғырҙарҙан зауыҡланған кеше. Ләкин был ике шәхес хаҡында башҡа һис бер ниндәй мәғлүмәтебеҙ юҡ. Башҡорттарҙың Франция сәфәренә бағышланған тағы бер шиғыр өҙөгө итальянса "Revista Orientalia"ла нәшер ителгән**.

Рәсәй хөкүмәте башҡорт ғәскәрҙәренә һәр ваҡыт шикләнеп ҡараны, бигерәк тә уларҙы көнсығыш сиктәрҙе һаҡлауҙа файҙаланыуҙы шәбһәле тип иҫәпләне. Башҡорт ғәскәрҙәрен тарҡатыу күп тапҡырҙар ҡарарлаштырылһа ла, кисектерелә килде. Сөнки Рәсәй вәлиғәре һәм генералдары араһында башҡорт ғәскәренең сәйәси ҡурҡынысына ҡарағанда хәрби йәһәттән әһәмиәтен өҫтөнөрәк күйғандар күберәк булды. 1834 йылда ла был ғәскәр тарҡатылырға тейеш ине, әммә йәтә әүәлгеса ҡалдырылды. 1838 йылда "Башҡорт һәм мишәр ғәскәри идараһы" (Башкирско-мишарское Войсковое управление) ойошторолдо, үҙәге итеп Ырымбурҙа ҙур баксалы Каруанһарай ҡоролдо. Уның матур мәсете,

---

*"Ах" тип уфтандырыр өсөн, беҙҙе илебеҙҙән айырҙың, яҙмыш.
Әйләнеп баш кайтһың тип, һәр көн йөҙ мең ғәм йотабыҙ.
Беҙ тәүәккәлләнек, башты Хоҙаға тапшырып.
Ни ғәжәп, юлдаш булһа беҙгә күктәге фәрештәләр. (Ә.Ю.).
**Кульяҙмала шиғыр килтерелмәган.(Ә.Ю.)

тәғәйенләнгән ғәскәри имамы бар ине. Ләкин бер аҙҙан башҡорт ғәскәренең һанын кәметеү ҡарарлаштырылды. 1840 йылда ни бары 4, 6, 7 һәм 10-сы кантондарҙан, йәғни Тамъян-Ҡатай, Ҡыпсаҡ, Үҫәргән һәм Бөрйән башҡорттарынан ғәскәр алынды, башҡа кантондар хәрби хеҙмәттән бушатылды. 1850 йылда башҡорт ғәскәренең милли кейеме урынына рус казактарыныҡына оҡшаш форма кейеү мәжбүр ителде. Ҡырым һуғышында 1500 һыбайлынан торған башҡорт полкы ҡатнашты. 1853 йылда башҡорт ғәскәре Фин ҡултығында сик һаҡлау хеҙмәтендә булды. 1862 йылда Рәсәй хөкүмәте башҡорттарҙың мөхтәриәтен, кантондарын һәм ғәскәрен юҡ итергә ҡарарлаштырҙы. 13 майҙа — кантондар, 2 июндә ғәскәр бөтөрөлдө. Был вакиғаға тиклем Башҡортостандың дәйәм рәйесе булмаһа ла, айырым кантондар эсендә автономия бар ине һәм был кантон башлыҡтары Рәсәйҙең эске министерстволары ҡарамағында түгел, сит ил министерствоһына ҡарай ине. 1872 йылда башҡорттар Рәсәйҙең башҡа подданныйҙары менән бер үк хоҡуҡта рус регуляр ғәскәренә рекрутлыҡҡа алына башланы. Ләкин уларҙан айырым һыбайлы төркөмдәр ойошторолдо. Был иһә башҡорттарҙың тотошлай рус ғәскәре хеҙмәтенә күсеү дәүере ине. Быны башҡорттар үҙҙәре "эскадрон дәүере", йәғни "һыбайлы төркөмдәр дәүере" тип атаны. 1878 йылда был төркөмдәрҙән бер полк ойошторола, ләкин, дүрт йыл үткәс, 1881 йылда ул да таркатыла. Эскадрон дәүере башҡорт милли музыкаһында бәғзә йырҙарҙа сағылыш тапты.

Башҡорттарҙың 1862 йылда мөхтәриәте юҡ ителгәнгә тиклемге йәшәйешө үҙенсәләкле ярым күсмә ғәскәри һәм һуғышсан төрки ҡәүем тормошо сифатында төрлө яҙыусылар тарафынан тасуирланды. Шуларҙың беренһе, XVIII быуатта башҡорт һәм ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарҙың, ҡалмаҡтарҙың тормошон өйрәнеү менән мәшғүл булып, ес мөһим әҫәр ҡалдырған рус тарихсыһы капитан Рычков ине. Был зат "Ырымбур тарихы", "Ырымбур вилайәте топографияһы", "Капитан Рычковтың көндәлек хәтирәләре" исемле әҫәрҙәрендә башҡорттар тормошон яҡшы ҡауҙәләндергән. Башҡорттарҙың ҡәбилә королошо хаҡында мәғлүмәт ошо тарихсы әҫәрҙәрендә генә бар. Бынан тыш, Рәсәй Фәндәр Академияһы тарафынан Себерҙе өйрәнеү өсөн ебәрелгән немец ғалимдары Фишер һәм Миллерҙың, шулай уҡ Георги, Паллас, Лепехин, Гмелиндарҙың Урал һәм Себер тәбиғәтен тасуирлаған сәйәхәтнамәләрендә башҡорттар тураһында бик яҡшы мәғлүмәттәр бар. И. Гмелин 1733-1743 йылдар араһында сәйәхәт иткән. Сәйәхәтнамәһенең 4-се томында һүҙ Силәбе, Верхнеуральск, Миәс тарафындағы башҡорттарҙың тормошо хаҡында бара. Бында ул 1742 йылда булған. Бөгөн Магнитогорск ҡалаһы урынлашҡан ерҙә Яйыҡ йылғаһынан 5-6 саҡрым алыҫлыҡта йәшәгән башҡорттарҙың тимер эшләү усаҡтары булыуы төлгә алына, башҡорттар әле бер нисә йыл элек кенә (йәғни батша тарафынан уларҙа тимерселек эше тыйылғанға тиклем) "Оло Утассы тау" тип аталған ошо Магнит тауының көнбайыш итәгендә үҙ усаҡтарын ҡорған.

Бында тимер иреткәндәр, унан иң яҡшы ҡорос ҡайнатҡандар һәм бының өсөн, тимер мәғдәне яткылыҡтарының тәрән ҡатламдарын асып, иң һәйбәт тимер рудаһын ҡаҙып сығара торған булғандар. Был ерҙә башҡорт тирмәләре Яйыҡтың көнбайышында, ҡаҙаҡтар иһә көнсығышында урынлашҡан. Утассы борондан килгән бер ҡаһармандың исеме булһа кәрәк. Башҡорттарҙың мәғдәнселеге хаҡында Лепехин сәйәхәтнамәһендә лә мәғлүмәт бар[326].

Башҡорттар идара өлкәһендә махсус ҡанундарға буйһона ине. Улар "Рәсәй ҡанундары мәжмүғәһе"ндә "Положение о башкирах", йәғни башҡорттар тураһындағы ҡанундар, исеме менән айырым бер бүлек тәшкил итте. Ләкин был ҡанундар эҙмә-эҙлекле рәүештә юҡҡа сығарылғандан һуң, 1917 йылдағы инҡилапҡа тиклем башҡорттарҙың мәнфәғәтенә ҡаршы йүнәлтелгән өр һәм урман мәсьәләләренә ҡағылышлы бәғзе ҡанундарҙан башҡа һис бер нәмә ҡалманы. 1881 йылда Башҡортостанда аяуһыҙ ер талау башланды.

Шәриф Иҙриси яҙмаларына ҡарағанда, XII быуатта ук башҡорттар тотош күсмә тормошта йәшәмәгән. Улар иң боронғо дәүерҙән ук үҙ туҙаҡтарына бәйле булған. XVIII һәм XIX быуатта ла башҡорттар йорт* өсөн сиктәре билдәләнеп документлаштырылған "икта", русса "дача" биләмәләрендә йәшәй. Был "дача"лар тураһындағы бәғзе ҡағыҙҙарыҙа боронғо тәркәсә оригиналдарға таянып аңлатма бирелә. Ҡышлау һәм йәйләү ерҙәре лә билдәләнгән. Нихәйәт, Рәсәй ҡануны һәм аҫаба башҡортҡа хуҙалыҡ итеү өсөн 15 дисәтинә (гектар) өр калдырып, ҡалғанын "запасной" тип файҙаланыуҙан алып, һатырға рөхсәт итте һәм шул хаҡта указдар сыҡты. Дөрөҫөрәге, башҡорттарҙы "запасной" ерҙәрен һатырға мәжбүр иттеләр, сөнки ул биләмәләр ауыл халҡы файҙалана алмаҫлыҡ алыҫ урындарҙан бүленеп бирелгәйне. Был иһә башҡорттарҙан ер һаттырыу өсөн махсус эшләнде.

§40 Һуңғы рус инҡилаптары дәүерендә башҡорттар**

1905 йылдағы инҡилап ваҡытында башҡорттар хосуси бер хәрәкәт күрһәтмәне. Ҡаҙаҡ солтандарынан Чоҡан Вәлихан башҡорттарҙың рус ғәҙелһеҙлеғенә боронғо замандағы кеүек ҡорал менән ҡаршы тороу юлынан ситләшеүе, ул хаҡта тик курай тартып, боронғо каһарманлыҡ йырҙарын

---

*Ырыу мәғәнәһендә

**"Башҡорттар тарихының" был бүлеге З. Вәлиди тәрәфынан Өфөгә Әхмәр Ҡасимовҡа ебәрелгән нөсхәһендә сәйәси сәбәптәр арҡаһында ҡыҫҡартылып бирелгән. Беҙ уны үҙгәртмәнек. 1996 йылдың майында Иҫәнбикә ханым менән ғалимдың архивын барлағанда асҡанған дәүамы лә табылды. Унда 1917 йылғы инҡилаптар һәм граждандар һуғышы осроғындағы башҡорт милли хәрәкәтә хаҡында өнтеклерәк мәғлүмәт бирелә (Ә.Ю.).

йырлап ҡына ултырыуҙары тураһында әсе үкенес менән яҙған. 1905 йылғы инҡилапта башҡорттарҙан Тимер Ғәли улы, Ҡаҙағстанда һәм Ҡытайға ҡараған Кульджала ихтилал* ойошмалары булдырып, конгрестар йыйҙы һәм башҡорттарҙың, мөмкинлек сыҡҡанда, үҙ хоҡуҡтарын ҡаҙаҡтар менән бөрлөктә ойошҡан рәүештә яҡлай алаҫағын күрһәтте. Башҡорттар үҙ һәләтен 1917 йылдағы инҡилап заманында ныҡ күрһәтте, милли ғәскәр һәм милли хөкүмәт ойоштороп, 1920 йылдың июленә ҡәҙәр өс йыл буйы көрәш алып барҙы. 1917 йылдың апрель айында Ташкентта йыйылған Төркөстан дөйөм ҡоролтайында башҡорт вәкилдәре бик актив роль уйнаны. Шул уҡ йылдың 1-10 майында Мәскәүҙә йыйылған Бөтә Рәсәй мосолмандары йыйылышына иллегә яҡын вәкил ебәрелде. Тартып алынған ерҙәр, юҡҡа сығарылған хоҡуҡтар мәсьәләһе менән шөғөлләнеү өсөн өс кешелек "Башҡорт өлкә комитеты" ойошторолдо. Был комитеттың протоколдарын нәшер иттеләр, башлыса иҡтисади мәсьәләләрҙе күтәргән "Башҡорт" исемле гәзәта сығарҙылар. Ҡаҙаҡ төрктәренең баш вәкилдәре лә Ырымбурҙа ине, улар кәңәшләшеп, бер уҡ көндәрҙә ҡоролтайҙар йыйып, милли мөхтәриәттә тормошҡа ашырыу юлына ысынлап аяҡ баҫтылар. Казан төрк зыялыларының күпселегә иһә, сәйәси, иҡтисади һәм ғәскәри хоҡуҡтары булған өлкә мөхтәриәте иғлан итеүгә ҡаршы булып, тик территория һәм иҡтисадиәт менән бәйле булмаған "экстерриториаль" дини һәм мәҙәни мөхтәриәт фекерен алға һөргәнлектән, Башҡортостандың милли хәрәкәтенә кескә ҡаршылыҡ күрһәтте. Татар зыялыларының байтаҡ өлөшө башҡорт хәрәкәтенә баштан уҡ ҡушылһа ла, был дөйөм халҡа үҙгәртерлек һөҙөмтә бирмәне. 20-25 июлдә Бөренсе дөйөм башҡорт ҡоролтайы йыйылып, туғыҙ кешенән торған Үҙәк милли комитет һайланды һәм киләсәктәге милли ҡоролошта ойоштороласаҡ 11 кантонлыҡ, йәғни "мәхәллә шуралары" төҙөлдө. Киләсәктә үҙ аллы Башҡортостандың виләйәттәре лә буласағын аңлаған рустар, тынысһыҙланып, матбуғатта быға ҡаршы сыға башланы. 28-29 августа Өфөлә Икенсе башҡорт ҡоролтайы йыйылып, Рәсәй Ҡороусылар Мәжлесендә Башҡортостан Милли комитеты тарафынан төҙөлгән айырым документтарға таянып катнашырға ҡарар ителде. Башҡортостан Милли комитеты үҙәгән бәғзе татар эшмәкәрҙәрен дә йәлеп итеп киңәйттеләр. Ҡаҙағстан һәм Төркөстан менән тулы берҙәмлектә хәрәкәт иткән Башҡортостан Милли комитеты, Финляндия, Украина, Белоруссия, Дон казактары һәм Әзербайжан милли ойошмалары менән бәйләнешкә инеп, 15 ноябрҙә үҙенең Милли мөхтәриәтен рәсми рәүештә иғлан итте. Был хаҡта Киевта тап шул осорҙа ойошторолған Украина хөкүмәтенә, Әзербайжанға һәм Кавказдағы башҡа милли ойошмаларға телеграф аша белдерелде. Милли хөкүмәт

*Революция, восстание.

ойошторолдо һәм Өсөнсө (короусы) башҡорт ҡоролтайы 22 декабрҙә Ырымбурҙа үткән быуаттың уртаһында башҡорт ғәскәре өсөн төҙөлгән Каруанһарай бинаһында йыйылды. Ошо ҡоролтай ҡарары буйынса, шәрки Башҡортостандың алтын мәғдән сығҡан Баймаҡ исемле мәхәлләһендә "Милли башҡорт ғәскәре" ойоштора башланы. Әммә Ырымбур ҡалаһын баҫып алған Совет ғәскәре бында урынлашҡан Ҡаҙағстан Милли комитетының ҡасып китеүенә сәбәп булды, Башҡортостан милли хөкүмәте ағзалары төрмәгә ябылды. Шул уҡ ваҡытта Баймаҡта ойошторола башлаған Беренсе башҡорт йәйәүле полкында мосафир булыу хәйләһе менән Орскиҙан Баймаҡҡа килгән Совет вәкилдәренең рус һаҡсы ғәскәрҙәре башҡорт полкы стәкселәрен һөйләшеү өсөн сақырып алып, хыянатсыл рәүештә үлтерҙе. Был ваҡиғалар бөтә Башҡортостанда Советтарға ҡаршы ҡораллы ҡотәрелеш башланыуға сәбәп булды. Төрлө виләйәттәргә ҡасҡан Башҡортостан милли хөкүмәт ағзалары, берҙәм һәм планлы рәүештә эшләп, Урал тауҙарының урманлы урындарында партизан төркәмдәре ойоштора башланы. Дошҡа һуғышы барышында рус ғәскәренә ҡушылған чехтарҙан ғәскәр ойошторолғайны. Улар Һамарҙан Себергә тиклем һуҙылған тимер юл станцияларында урынлашҡайны. 22 майҙа чехтар Силәбелә Совет хөкүмәтенә ҡаршы баш күтәрҙе. Партизан төркәмдәре ойоштороу менән шөғөлләнгән башҡорт эшмәкәрҙәре лә осраҡлы рәүештә яҡында булып сыҡты һәм улар ҙа чехтарға ҡушылды. Шулай итеп, июнь айында башҡорттарҙан бер нисә йәйәүле һәм һыбайлы полктар төҙөлөп, мәмләкәт большевиктарҙан таҙартылды. Ырымбур һәм Уральск виләйәттәрендәге рус казактары ла, мөхтәриәт дәғүә итеп, большевиктарға ҡаршы баш күтәрҙе, Яйыҡ (Урал) йылғаһы буйындағы ҡалаларҙы ҡулында тоткан Совет ғәскәрҙәрен ҡыйратты. Башҡортостан хөкүмәте үҙәге Силәбәнән Ырымбурға күсерелеп, тарихи Каруанһарай бинаһына урынлашты. Был ваҡыт Башҡортостанда Башҡорт милли хөкүмәте генә идара итте. 1918 йылдың көҙөндә Башҡорт хөкүмәтенең 2 йәйәүле, 2 һыбайлы төрмәне бар ине. Өсөнсө йәйәүле полк ойошторола башлағайны. Улар, Ақтүбә тарафын баҫып алған Ташкент коммунистарын ҡыуып, Төркөстан юлын асыу өсөн ҙур ғәйрәт сарыф итте. Ләкин шул заманда Себергә килгән союздаштарҙың (Америка, Англия, Франция һәм Япония) вәкилдәре, урындағы ваҡиғаларҙы һис белмәгән килеш эшкә ҡыҫылып, бик насар хәл тыуҙырҙы. Ҡаҙағстанда Семипалат ҡалаһында милли Алаш-Урҙа хөкүмәте ойоштороло, хәрби хосуста башҡорттар менән берлектә хәрәкәт итә ине. Турғай виләйәтендә башҡорт офицерҙары ярҙамында ҡаҙаҡ милли ғәскәри частары төҙөлдө. Ул ваҡытта үҙәге Һамарҙа булған Рәсәй Короусылар Мәжлесенең демократик хөкүмәте бар ине. Был хөкүмәт башҡорт һәм ҡаҙаҡ ғәскәрҙәренә ярҙам итте. Уның ярҙамында башҡорт һәм ҡаҙаҡ ғәскәри частарын берләштереп, башҡорт-ҡаҙаҡ корпусы төҙөлдө. Быны совет һәм аҡ рус генералдары ҡабартып күрһәтеп, шәрки Рәсәйҙә

мосолмандар ойоша, улар, Украиналағы немецтар һәм Әзербайжанды баҫып алған Төркиә ғәскәре менән берләшеп, Рәсәйҙе Төркөстандан, Ҡаҙағстандан һәм Уралдан айырасаҡ, тип өгөт алып барҙы. Америка һәм Франция генералдары Ҡаҙағстан һәм Башҡортостан хөкүмәтен тар-мар итеп, ғәскәрен таркатып, киҫкен саралар менән был хәрәкәтте юҡ итергә ҡарарлаштырҙы. Шул саҡ Волганың көнсығышына сығып, алға табан уңышлы хәрәкәт иткән Совет ғәскәрҙәре менән Башҡорт һәм Алаш-Урҙа хөкүмәттәре бәйләнәшкә инде. Советтар, был үҙ аллы өлкәләрҙең мөхтәриәтен иктисади һәм ғәскәри тәңгәлдә ҡабул итеп, ҡорал һәм башҡа кәрәк-яраҡтар бирергә риза булды. Һөҙөмтәлә 1919 йылдың 9 мартында Башҡорт һәм Алаш-Урҙа хөкүмәттәре Советтар менән солох төҙөнө һәм ғәскәрҙәрен тәртипкә килтерә башланы. Ләкин Советтар Башҡорт хөкүмәтенең элекке кеүек Ырымбурҙа урынлашыуына ҡаршы килде. Хөкүмәт Стәрлетамаҡ ҡалаһын үҙәк итеп, ойошмаларын шунда урынлаштырҙы. 1920 йылдың майында башҡорт хәрби ҡеүәтә барлығы 27 000 кешенән торған ғәскәр һәм милициянан ғибәрәт ине. Бер нисә хәрби мәктәп ойошторолдо. Ләкин Совет хөкүмәте 1920 йылдың башында Калинин етәкселегендә ойошторолған комиссия ҡарары буйынса башҡорт менән ҡаҙаҡтарҙың теләһә ниндәй формала эш берлегенә ҡаршы өтди саралар күрҙе. 1918 йылда Себерҙәге Рәсәй хөкүмәте һәм союздаштар үткәргән сәйәсәт һуңыраҡ планлы рәүештә Советтар тарафынан да тормошҡа ашырыла башланы. Ниһәйәт, 1920 йылдың июнендә большевиктар ҡул аҫтында ҡоролған милли хөкүмәттең бер өлөшө Төркөстандағы көрәшкә ҡушылды, ә икенсе өлөшө Башҡортостанда Советтар ихтыярына баш эйеп, улар теләгән коммунистик Совет Башҡортостаны режимын тәҙөүҙә ҡатнашырға ҡарар итте.

§41 Һуңғы урыҫ инҡилаптары дәүерендә башҡорттар

Үткән быуаттың һуңғы яртыһында һәм был быуаттың 1917 йылына тиклем Башҡортостанда күтәрелеш булманы. Мәхәлләләге хуҙғалыштар һәм бәҫе ихтилал башланыуға оҡшаш ваҡиғалар күҙәтелһә лә, улар урыҫ хөкүмәте ихтыяры менән туҡтатылды. Хатта 1862 йылда башҡорт кантондарын һәм ғәскәрен бөтөрөү ҙә бер ниндәй ҙә ҡаршылыҡҡа осраманы. Был иһә башҡорттарҙың Рәсәйгә ҡаршы баш күтәрөүенән файҙа юҡлығын күрһәтте. Ҡаҙаҡ солтаны Чоҡан Вәлихан да "башҡорт ҡурайҙары инде Ҡараһаҡал заманындағы көҙрәт һәм өмөт рухы таратмай"[327] тип билдәләнде. Солтан Гәрәйгә (Ҡараһаҡалға) бағышланған шиғыр Башҡортостанда тыйылған булһа ла, Ҡаҙағстанда Чоҡан Вәлихан заманында, йәғни XIX быуат уртаһында, бик яратып һөйләнер булған.

Шулай ҙа ваҡ баҫҡынсы төркөмдәр аҙ булмай. Улар күпселек осраҡта, боронғо Хорасанда ҡулланылған һүҙ менән әйткәндә, "ғәйәр" тип

йөрөтөлгән айырым баҫҡынсылыҡ хәрәкәттәре сифатында сикләнеп ҡалған. Шәһибәрәк исемле береһенең Себергә һөргөнгә ебәрелеүе хаҡындағы йыр бөтә Башҡортостанға билдәле. Уның ише баҫҡынсылар урыҫ заводтарына һөжүм итеп, урыҫ дворяндары биләмәһен үртәй торған булғандар.

1905 йылда Ҡаҙағстанда һәм Кытай ҡарамағындағы Кульджала Тимерғәлин тигән башҡорт ихтилал ойоштороу менән шөғөлләнеп, конгрестар төҙөп йөрөнө.[328]

§42 Мәхтәр Башҡорт иле

1917 йылда башҡорттар яңынан хәрәкәткә килде. Хәрәкәт 1920 йылдың июленә тиклем өс йыл дауам итте. Был азатлыҡ хәрәкәте боронғо башҡорт ҡантондарын һәм ғәскәрҙәрен бер үҙәк хөкүмәткә буйһондорған мәхтәр Төркәстанды Рәсәй сиктәре эсендәге ҡеүәтле әлкә итеүгә йүнәлтелгән хәрәкәт булды. Ул әүәлге Ҡарабаҡал, Батырша заманындағы баш күтәреү хәрәкәте генә түгел ине. Рәсәйҙә башланған инҡилаптан, демократик дәүләт системаһы ҡороу тәжрибәләренән, һайлауҙарҙан, матбуғат хөрриәтенән, бер режимдың икенсе режимға күсеү ваҡиғаларынан файҙаланыу ысулы менән азатлыҡты яңынан ҡулға төшөрөү өсөн һәм хәҙерге заман тәртиптәре нигеҙендә милли көнкүреш ҡороу өсөн тырышлыҡ булды.

§43 Мәскәү съезы

1917 йылдың март айында мин Петербургта Думаның мосолман фракцияһы янындағы бюрола Өфө губернаһы мосолмандары вәкиле сифатында хеҙмәт итә инем. Был бюроның рәйесе Әхмәт Цаликов һәм уның башҡа ағзалары кадет фирҡәһе тәьсире аҫҡаһында "бүленмәҫ унитар демократик Рәсәй йөмһүриәте" тарафдарҙары булды. Башҡалар Рәсәйҙең үҙ аллы милләттәр һәм өлкәләр берләшмәһенән торған федератив йөмһүриәт булыуын теләне. Мин дә ошо фекер яҡлы булдым. Ләкин унитаристар даирәһе күпселектә тәшкил иткәнлектән, Петербургта был бюро тирәһендә туплана башлаған Ҡазан татарҙарының күпселеге унитарист булғанлыҡтан, ул осорҙа федерация һәм автономия фекерҙәрен ҡабул иттереү мөмкин түгел ине. Майҙың беренсе көнөндә Мәскәүҙә йыйыласаҡ Бөтә Рәсәй мосолмандары съезын ойоштороу эшен яйға һалырға тейешле орган да ошо Дума фракцияһы бюроһы булды. Ләкин бюро съезға күберәк тик татарҙарҙы туплап, башҡа милләттәрҙе бик аҙ һанда саҡырыу фекерен алға һөрҙө. Мәхтәриәт тарафдарҙары булғандарҙы яҡынлатмаҫҡа тырыштылар. Был эш башҡорт, ҡаҙаҡ һәм Төркәстан үҙбәктәренең ойошоп киләүҙәренә ҡамасаулау маҡсатында эшләнде. Мин был осрашта башҡа

төркиҙәрҙе съезға тик урындарҙа ойоштороп ҡына ебәрергә мөмкин буласағын аңлап, 20 мартта Петербурҙан Ырымбурға һәм Ташкентҡа юл тоттом. Ырымбурҙан башҡорт вәкилдәренән Иҙелбаев, улдары Хөрмәтулла һәм офицер Абдулла, ҡаҙаҡтарҙан Алихан Бүкәйханов менән күрештем. Һәр ике төрки халыҡтан майҙа башланасаҡ съезға етерлек һанда вәкилдәр ебәреү тураһында ҡарарҙар ҡабул ителде. Төрлө губерналарға хаттар һәм көшөләр аша аңлатмалар таратылды. Ырымбурҙан Ташкентҡа киттем һәм унда ике съезда ҡатнаштым.

Был мосолмандар съездарында "Дәүләт идараһы системаһы" тиған темаға доклад яһарға тура килде. Мәрхүм Мәхмүт Хужа Бехбуди менән берлектә мөхтәриәт фекерен ҡабул иттереүгә өлгәштем.

Ырымбурҙа нәшер ителгән "Вақыт" ғәзитән сығарыусылар федерация фекеренә ҡаршы ине, мөхәррирҙәрҙең береһе Ҡәбир Бәкер Ташкент съезына ебәрелгәйне. Федерация фекеренә ҡаршы күп көрәштө, ләкин уңышҡа өлгәшә алманы. "Төркөстан мосолмандарының мәркәз шураһы" исемендәге бер үҙәк комитет ҡоролоп, уның рәйәсе итеп Чоҡай улы, ғөмүми кәтибе һәм ойоштороу эштәре мөдире итеп мин билдәләндем. Мәскәү съезына Ташкенттан да, Башҡортостандан да вәкил буларак һайландым.

Мәскәү съезына Ырымбур, Өфө, Силәбе, Пермь, Һамар тарафтарынан 50 вәкил килде. Монархист Ғәбделхәй Ҡорбанғәлиевтән башҡа барыһы ла әзербайжан һәм төркөстанлылар менән бергә федерация фекерен яҡлап тауыш бирҙе һәм, айырым фракция ташкил итәрәк, Башҡортостандың үҙ аллы өлкә булыуы фекерен ҡабул иттеләр. Был иллегә яҡын вәкил 10 майҙа булған йыйылыштарында Сәғит Мираҫ, Аллабирҙе Йәғәфәров һәм Зәки Вәлиди составында өс кешелек "Башҡорт өлкә комитеты" (Башкирский областной комитет) төҙөп, уға Ырымбурҙа Башҡортостан мөхтәриәте фекерен киң йәйелдереү һәм бөтә Башҡортостан съезын ойоштороу эшен йөкмәттеләр. Был хаҡтағы ҡарар йыйылышта ҡатнашҡан вәкилдәр тарафынан раҫланды. Һуңғы башҡорт хәрәкәтенә юл асҡан иң тәүге ҡағыҙ киҫәге ошо ине.

§44 Башҡорт өлкә шураһы

"Бөтә Рәсәй мосолман Башҡарма комитеты"на Төркөстан вәкиле сифатында һайланғайным. Шул уҡ вақытта башҡорттарҙан да сақырыу килде. Петербургҡа барып был комитеттың тәүге ултырышында ҡатнашҡандан һуң Мәскәүҙә алынған ҡарар буйынса 1 июндә Ырымбурҙа осраштыҡ. Сәғит Мираҫ менән Аллабирҙе бында алдарақ килгәйне. "Вақыт" ғәзитенең 19 майҙа сыҡҡан һанында (№222) "Башҡорт мәркәз шура"һы ойошторолоуы һәм 20 июндә Беренсе башҡорт ҡоролтайы уҙғарыласағы хаҡында иғлан баҫып сығарғандар. Мин килгәс, мәркәз комитеттың

матбуғат органы сифатында "Башҡорт" ғәзитенең беренсе һаны нәшер ителде. Ғәзиттең был һанында баш мәҡәлә һәм дүртенсе биттә Мәскәү съезында ИКОМУС-та федерация фекәренә ҡаршы сығыусыларға ҡаршы тәнҡит мәҡәләһе яҙып баҫтырҙым. Баш мәҡәләлә "әгәр төркиҙәрҙең урыҫ донъяһына ҡушылыуын һәм улар мөхитендә вәкиллек итеүҙе тәү башлап ебәргән Ҡазан татарҙары менән киләсәктә бойондороҡһоҙлоҡ маҡсатын мотлаҡ тормошҡа ашырасаҡ Төркөстан араһында, шулай уҡ татар мәҙәни хәрәкәте менән Сығатай мәҙәниәте араһында бер күпер урынын тотҡан башҡорттар татарҙар артынан эйәрә ҡалһа, был ваҡиға бөтә Төркөстандың дә Ҡазан артынан эйәреп, азатлыҡ юлынан тамам ваз кисеп, урыҫ күпселеге эсендә "бәхетле бер әҙселек" сифатында йәшәү юлына баҫыуына сәбәп була алыр. Ләкин башҡорттар ҡаҙаҡтар һәм төркөстандар менән бергә булһа, Ҡазан татарҙары ла "бәхетле әҙселек" фекеренән ваз кисеп, үҙ аллылыҡ фекерена ҡушыласаҡ" тигән мәғәнәләге фекер уртаға ҡуйылғайны.

Ырымбурҙағы Башҡорт шураһы башҡарасаҡ эштәрҙең пландарын, ҡоролтайға әҙерлек өсөн ниндәй эштәр башҡарыласағын билдәләгәндән һуң, мин шул уҡ формала ойоштороlған "Төркөстан мәркәз шураһы" эштәрендә ҡатнашыу өсөн Ташкентҡа киттем. Унда ла шураның матбуғат органы булған "Кәңәш" ғәзите булдырҙыҡ. Ғәзиттең беренсе һанындағы баш мәҡәлә һәм һуңғы битендәге Ырымбурҙағы "Башҡорт" ғәзитендә баҫылған мәҡәлә йөкмәткеһендәге мәҡәлә минекә инә. Өҫтәүенә, был ғәзиттең тәүге һаңдарында "Төркөстан мосолмандары мәркәз шураһы"ның минең тарафтан әҙерләнгән Уставы ла нәшер ителде. Был Устав шул уҡ ваҡытта "Башҡорт мәркәз шура"һы өсөн дә файҙаланылды.

§45 Беренсе башҡорт ҡоролтайы

Беренсе башҡорт ҡоролтайы 20 июнгә иғлан ителгәйнә. Мин дә шул уҡ көндә Ташкенттан Ырымбурға юлға сығып, ҡоролтайҙа ҡатнаштым. Ҡоролтай ултырыштарын башҡорттарҙың тарихи ғәскәрҙәренең үҙәк идара бинаһы булған Каруанһарайҙа үткәрергә теләһәк тә, бина губернатор ҡарамағында булып, Львов хөкүмәте тәғәйенләгән Ырымбур губернаторының эш урыны шунда урынлашҡанлыҡтан, беҙгә рөхсәт бирмәнеләр. Ләкин, аҙаҡ сиктә, рөхсәт алыуға ирешкән ҡоролтай, 25 июнгә тиклем 5 көн буйы эшен дауам итеп, мөһим ҡарарҙар ҡабул итте. 22 июндә дәүләт идараһы һәм ер мәсьәләләре буйынса докладсы мин булдым. Бында ла башҡорттарҙың көнсығыш һәм көньяҡ-көнсығыш тарафтарында мөхтәриәт юлына баҫҡан тәүәккәл төрөк ырыуҙары менән берләшеп үҙ аллылыҡ алыу[329] һәм боронғо милли башҡорт ғәскәрен аяҡҡа баҫтырыу хаҡында ҡарар ҡабул ителде. Мәркәз шура комитеты ағзалары ла һайланды, ағзалары — Шәриф Манатов, Сәғит Мираҫ улы, агроном Абидов, Фәтих

Дәүләтшин һәм мин. Рәйеслектә ҡабул итмәнем, ойоштороу эштәре бүлегә өтәксәһе булдым. Шәриф Манатов рәйес булды.

Ул көндең мөһим мәсьәләһе — көҙ тупланасаҡ Рәсәй Учредителдәре Йыйылышына әҙәлләр һайлау ине. Быға әҙерләнеү өсөн Өфөлә Икенсе башҡорт ҡоролтайы йыйыу хаҡында ҡарар ҡабул ителде. Бынан тыш, боронғо кантонлыктарҙы аяҡҡа баҫтырыу өсөн төбәк шураларын исеме менән мәхәлләләр органдары булдырыу һәм был мәхәлләләргә идара итеүҙе яйлап ҡулға алыу өсөн әҙерлек башлау хаҡында күрһәтмәләр таратылды.

Ошо ук ваҡытта Ырымбурҙағы урыҫ казактары ла генерал Дутов етәкселегендә айырым Ырымбур казак автономиялы өлкәһе булдырырға теләй ине. Үҙәге Уральск ҡалаһында булған Урал казактары ла шундай ук ҡарар алғайны. Ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар ойошмаһы рәйесе Алихан Бөкәйхан менән уның хәләл ефете шул ук көндәрҙә конгресс йыйҙы. Ләкин, ул ваҡытта әле булһа урыҫ кадет партияһы ағзаһы булған Алихан, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарға автономия дәғүәләүсе хәрәкәткә ҡушылырға ашыҡмаҫҡа тәкдим итте. Ҡаҙаҡ конгресы автономия хаҡында түгел, ни бары уға әҙерлек хаҡында ҡарар ҡабул итте. Ырымбур һәм Урал казактарының мөхтәриәт фекерәнә тарафдар булыуы беҙҙең өсөн мөһим ярҙам булды. Улар беҙҙе осрашыу өсөн әҙләй икән. Беҙ ҙә уларҙың саҡырыуын ҡабул итеп, автономияға йүнәлтелгән хәрәкәттәрен яҡлап сығасағыбыҙҙы белдерҙек. Шулай ук Әзербайжан, Украина һәм Белоруссия мөхтәриәтселәре менән дә бәйләнеш урынлаштырыу ҡарары ҡабул ителеп, был эштәрҙе тормошҡа ашырыу һәм "Башҡорт капиталы" тип аталған, башҡорт ерҙәрен һатыуҙан барлыҡҡа килгән милли капиталды мәркәз шураһы ҡарамағына алыу маҡсатында Керенский хөкүмәтенә мөрәжәғәт өсөн өс вәкил — Усман Ҡыуатов, Илдархан Мутин менән мин — тәғәйенләндем.

Ҡазан төрөктәре бөтә Рәсәй төрөктәре ҙәҙге ролена дәғүә итә ине. 21–31 июндә Ҡазанда "Рәсәй мосолмандарының II съезы", "Рәсәй мосолмандары ғәләмәһе съезы", "Рәсәй мосолмандарының хәрби съезы" йыйылды. Былар инә тик ҡазандар съезы булды, сөнки төркөстандар, әзербайжандар һәм дағстандар был ваҡытта үҙ мәмләкәттәрендә ойошоу эштәре менән машғүл ине. Шулай ҙа, Ҡазанда был съездарҙа бер ни тиклем төркөстанлы һәм әзербайжандар ҡатнашҡанлыҡтан, йыйын "Ғөмүмән Рәсәй мосолмандары съезы" тип аталды. Әммә фекер алышыу тик ҡазандарға хас мәсьәләләр буйынса барҙы. 22 июндә был өс съездың дәйем ултырышы булып, "Эскә Рәсәй һәм Себер төрөк-татар мосолмандарының милли-мәҙәни мөхтәриәте"нең ҡанун нигеҙҙәре ҡабул ителде. Был инә тупраҡ һәм ил дәғүәһенән алыҫ торған, Рәсәй йәһүдтәренең тик дини һәм мәғариф учреждениелары идараһына ҡараған, милли-мәҙәни мөхтәриәт проекттарын нигеҙ итеп алған бер ҡарарнамә ине. 24 июндә "Ваҡыт" гәзите мөхтәррирҙәренең береһе Борһан Шәрәф беҙҙең ҡоролтайға килеп тупраҡлы мөхтәриәт хаҡында алған ҡарарыбыҙҙан баш

тартып, Казанда кабул ителгән мәҙәни мохтариәт ҡанунына ҡушылырға тәҡдим итте. Был тәҡдим башҡорттарҙы нык ғәжәпләндерҙе, быға көлеп караусылар ҙа булды. Борһан Шәрәфкә ҡырҡа ҡаршы сығыусылар ҙа табылды. Һөҙөмтәлә Казанға мин тәҡдим иткән түбәндәге телеграмманы ебәреү хаҡында ҡарар ҡабул ителде: "Казан төбәктәре съезының милли-мәҙәни мохтариәт иғлан итеүен тәбрикләйбеҙ. Дәйәм башҡорт ҡоролтайы ла көньяҡ һәм көньяҡ-көнсығыш тәрәфтарындағы ҡарҙаш ҡәүемдәр менән берлектә тупраҡлы мохтариәт хаҡында ҡарар ҡабул итеп, үҙ өҫтөнә тағы ла ауырыраҡ бурыс алды. Был хосуста казанлы ҡарҙаштәребеҙҙең башҡорттарға ярҙамсы булырына өмөтләнәбеҙ". Был телеграмма съезд материалдары аҙағында баҫылып сыҡты.

Татар авторитар төркөмдәренең башҡорттарҙы үҙ ихтыярына буйһондорорға йүнәлтелгән демагогияһының насар һөҙөмтәләргә килтерәсәген белгәнлектән, Усман Ҡыуатов менән бергә Петербургҡа барышлай Казанда туҡталдыҡ. Съездары әлә ғәнә тамамланған, ләкин ағзалары таралышмағайны. Заһит Шамилдың өйөндә съезд етәкселәре менән йыйылып күрештек. Ләкин улар башҡорттарҙың автономия хаҡындағы ҡарарҙарын мыҫҡыл итеп ҡаршыланы. Был хаҡтағы һөйләшеүҙәр файҙаһыҙ буласағын күреп, шундуҡ юлыбыҙҙы дауам итергә булдыҡ. Петербургта Керенский хөкүмәтенең аграр эштәре министрлығында ер һәм башҡорт капиталы мәсьәләләре, ИКОМУС-та ла был ойошманың эштәре менән машғүл булғандан һуң, Мәскәүҙә Керенский идараһында асылған "Рәсәй Дәүләт кәңәшмәһендә" ҡатнаштыҡ. Унда бөтә Рәсәй мосолмандары исеменән Алимардан Топчибаши сығыш яһаны. Бакылы Асадуллаев тарафынан төҙөлгән мәктәптә йыйылыштар һәм кәңәшмәләр булды. Бында ла беҙ федерация фекерен яҡлап сыҡтыҡ һәм Дәүләт кәңәшмәһенә килгән Украина, Белоруссия вәкилдәре менән дә һөйләшеүҙәр ойоштороп, башҡорт һәм Төркөстан мәсьәләләрен аңлата башланыҡ.

§46 Икенсе башҡорт ҡоролтайы

Беҙ Петербургта булған саҡта Башҡорт үҙәк шураһы Өфөлә Икенсе башҡорт ҡоролтайы йыйырға тип ҡарар сығарған һәм 28-29 августа был ҡоролтай йыйылды. Казанда 22 июндә ҡабул ителгән ҡарар буйынса "Эске Рәсәй һәм Себер төрөк-татарҙарының мәркәз комитеты" ҡоролоп, Өфөлә ерләште. Рәйесе Сәҙри Мәҡсуди һәм дини идара рәйесе Ғәлимйән Баруди ҙа ошонда урынлашҡайны. Һаҙи Атласи уларға башҡорттарҙы ла үҙ Милли идараһы аҫтына алырға тәҡдим иткән икән. 26-да беҙ ҙә Мәскәүгә килдек. Рәсәй Учредителдәр Йыйылышына әҙерлек алып барҙыҡ һәм татарҙарҙың автономия тарафдары мөхәррир Ғәлимйән Ибраһим етәкселегендәге социалистар менән депутатлыҡҡа кандидат исемлектәрен берләштерергә карар итеп, "милли буржуазия" тип йөрөтөлгән Сәҙри Мәҡсуди, Ғаяз

Исҡаҡи, башҡа милли идарасыларға һәм ҡатындар ойошмаһына ҡаршы блок булдырҙык һәм кандидаттар билдәләнек. Унда беҙҙән Зәки Вәлиди, Шәриф Манатов, Сәғит Мираҫ, агроном Айытбаев, Салих Аҙнағолов, Фәтих Дәүләтшин һәм татарҙарҙан Рәхмәтуллин, Илдархан Мутин, Аллабирҙә Йәғәфәров һәм башҡаларҙан торған 12 кешелек Башҡорт мәркәз шураһы ағзалары инде. Ул заманда ойоштороло̆ған "Өфө губернаһы мосолмандары съезы"нда ҡатнашҡан һәм был съезда Саҙри Мәҡсүди һәм башҡаларға ҡаршы сыҡҡан башҡорттар, татар социалистары һәм тупраҡсылары бер яҡлы булып, көрәш башланды. Башҡорт ҡоролтайының тупраҡлы мөхтәриәт фекерен һис тә ҡабул итмәгән Өфө татарҙары нәшер иткән "Тормош" гәзитендә (айырыуса 726-сы һанында) мөхәррир булған Закир Ҡадири айырыуса зәһәрле мәҡәләләр баҫтырып сығарҙы. Һаҙи Атласи ҙа Бәләбәйҙә ойоштороло̆ған "Таң" типографияһында "Башҡорттарға хитап" исемле бер рисалә нәшер итте һәм беҙҙе мөхтәриәт фекеренән ваз кисереүгә күп көс һалды. Һаҙи Атласиҙы һуңынан, 1920 йылда, Баҡыла осраттым, ул был эштәре өсөн үкенеүе хаҡында ҙә һөйләне. Өфө ҡоролтайынан һуң Ырымбурға әйләнеп килгән Башҡорт мәркәз шураһы бөтә көсөн түгел һайлауҙарға әҙерләнде.

Учредителдәр Йыйылышы һайлауҙарында башҡорт һәм татар тупраҡсыларының дәйәм исемләге һәр ерҙә еңеүгә әлгәште. Өфө губернаһында Шәриф Манат, Ырымбур губернаһында Зәки Вәлиди, Пермь губернаһында Фәтих Төхфәтуллин (бөгөн Төркиәнең мәғариф эшмәкәре доктор Хәми Зөбәйер Ҡошайҙың әҡрәбәһе) һәм башҡалар һайланды. Мин шул аркала Ырымбурҙа йыйылған Икенсе Бөмүми Төркөстан конгресына киттем. Унда ла шуҡ һайлау эштәре хаҡында һөйләнелде. Мине унда Ташкент ҡала идараһы ағзалығына ла һайлағайнылар, уның бик шау-шулы ултырыштарында ҡатнашып, октябрҙә яңынан Ырымбурға килдем. Минең өсөн Ырымбур менән Ташкент ике эшмәкәрлек ҙәүге ине. Татарҙар беҙҙең төркөстанлылар һәм ҡаҙаҡтар менән хеҙмәттәшлегебеҙҙе асылда хуп күрмәне, асыуланыр булдылар. "Ваҡыт" гәзитенең баш мөхәррире Фәтих Кәрими минең бер Ырымбурҙа, бер Ташкентта булыуымды ике аяғы менән ике кәмәгә баҫҡан бер әҙәм сифатында тасуирлап, мыҫҡыллы мәҡәләләр яҙҙы. Ырымбурҙа ла Ырымбур губернаһы мосолмандарының, башлыса татарҙарҙың конгресы булып, Фәтих Кәрими унда ла мәҙәни мөхтәриәт, мин иһә тупраҡлы мөхтәриәт фекерен яҡлап, көсөргәнешле бәхәстәр булды.

§47 Башҡортостан мөхтәриәтә иғланы

Был ваҡытта Рәсәйҙең һәр тарафында Советтар хакимиәте ерләшә башлағанлыҡтан, Керенский хөкүмәте бер кризис дәүерә кисерә башланы. Беҙ, башҡорт шураһы һәм Ырымбур казактары, был форсаттан

файҙаланып, үҙ әлкәләрәбеҙ мәхтәриәтен иғлан итергә теләй инек. Ҡаҙаҡтарҙы ла шул юлға баҫтырыу маҡсатында Алихан Бүкәйхан, Әхмәт Байтурсон һәм Шаһингәрәй солтан Бүкәйхан менән күп һөйләштек. Алихан Бүкәйхан Керенский хөкүмәте тарафынан губернатор итеп тәғәйенләнгәнлектән, Ҡаҙағстан автономияһын хәҙер үк иғлан итеү фекерена бик яҡынламай ине. Башҡорт мәркәз шураһы был хәлдән тәүәккәл файҙаланырға ҡарар итеп, 30 октябрҙә (иҫке хисап менән 11 ноябрҙә) "Үҙ-сә һанлы фарман" исеме менән гәзиттең бер бите хәҙер ҙурлыктағы милли фарман нәшер итеп, большевиктар хөкүмәтенең башҡорттар рухына һис тап килмәүен, мәхтәриәттә большевиктар һәҙиәһе итеп алыу фекерена ҡаршы булыуҙарын һәм мәхтәриәтте милләттең үҙ ихтыяры сифатында Мәркәз шура үҙе иғлан итәсәген, Учредителдәр Йыйылышын көтәп тормаясаҡтарын, милли ғаскәр ҡорасағын башҡорт халҡына белдерҙе. Ниһәйәт, 28 ноябрҙә (иҫке хисап менән 15 ноябрҙә) Башҡортостан милли мәхтәриәт иғлан итте. Был шунда үк телеграф аша Киевҡа, тап ошо ваҡытта ойоштороларған Украина хөкүмәтенә белдерелде. Рәсәй төбәктәренең береһе лә был мәлдә мәхтәриәт иғлан итмәгәйне әле.

Беренсе башҡорт Ҡоролтайында үк минең тарафымдан Бөйөк Башҡортостан һәм Бәләкәй Башкортостан формаһында ике проект тәҡдим ителгәйне. Башҡортостан, Ҡаҙағстан һәм Төркәстанды үҙ эсенә алған, "Шәрҡи Рәсәй мәхтәр мосолман илдәре иттифағы" тип аталған проекттың карталарын төҙөп нәшер иткәйнем. Бөйөк Башҡортостанда төрөк-мосолман халҡы аҙ һәм тимер юлдар үткән бейек Рәсәй һәм Себер юлы буйында, бигерәк тә Өфө тарафында урыҫ халҡы күп ерләшкәнлектән, башҡорттар идара итеү өсөн мөшкәл бер әлкә буласағын иҫәпкә алып, был проекттан баш кисеп, әгәр татарҙар ҙа мәхтәриәт фекерен ҡабул итә ҡалһа, был ерҙәр менән бергәләп үҙҙәре башҡа мәхтәр әлкә ойоштора алырҙар тигән уйҙы күҙ уңында тотоп, "Бәләкәй Башҡортостан" проекты кабул ителде. Уның ул заманда тәшкил иткән майҙаны 90545 квадрат саҡрым (йәғни 79560 кв. км) булып, халыҡ иҫәбе 1259059 кеше һәм 72% мосолман һәм төрөк ине. Бөтә был илде, боронғо кантонлыктар заманындағы кеүек, 11 кантонға бүлергә ҡарар ителде. Туксоран, Етеырыу-Кыпсаҡ, Үҫәргән, Берйән-Түңгәүер, Юрматы, Табын, Тамъян-Ҡатай, Көҙәй, Дыуан-Ҡошсо, Арғаяш, Ялан кантонлыктары булдырылды.

Автономия иғлан итеү халыҡ тарафынан бик яҡшы ҡаршыланды. Был хәрәкәт автономия иғлан итеү хосусында әле бүлһа икеләнеү күрһәткән ҡаҙактарға, үзбәктәргә бик ыңғай тәьҫир итте. 4 декабрҙә (иҫке хисап менән 21 ноябрь) Ырымбур губернаһының Керенский Ваҡытлы хөкүмәте тәғәйенләгән губернаторы Архангельский менән "Ырымбур мосолман шураһы (йәғни татарҙар) берләшеп, "Мәхтәриәт иғлан итеү Учредителдәр Йыйылышының хоҡуғына ҡул һуҙыу ул" тип протест белдерҙе. "Ваҡыт" гәзите мөхәррирененең туғаны Фариф Кәрими ҙә улар менән фекерҙәш ине. Ләкин беҙ быға артыҡ әһәмиәт бирмәнек.

§48 Өсөнсө башҡорт Ҡоролтайы

20 декабрҙән (иҫке хисап менән 8-дә) алып 1918 йылдың 4 ғинуарына тиклем (иҫкә хисап менән 1917 йылдың 22 декабре) Өсөнсө башҡорт Ҡоролтайы Ырымбурҙа Каруанһарайҙа йыйылды. Был инһә ин ҙур Ҡоролтай ине. Ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарҙың да Өсөнө Ҡоролтайы, алдан һөйләшелеп ҡуйылғанса, шул ук көнгә саҡырылғайны. Ҡапма-ҡаршы тәбрикләшеүҙәр булды. Ҡоролтай мәркәз шура тарафынан иғлан ителгән "Бәләкәй Башҡортостан"дың тупраҡлы мөхтәриәтен раҫланы һәм уның төп законын эшләне. Урыҫ губернаторы Архангельский башҡорт милке булған Каруанһарайҙың бер-ике бүлмәһен биләп тора ине. Ҡоролтай асылғас, килеп тәбриклəү урынына төрлө ҡурҡытыу һүҙҙәре һөйләп сығыш яһаны. Ләкин татарҙарҙың "Ырымбур мосолман шура"һынан башҡа һис кем был губернаторҙы хуп күрмәй ине. Ҡалала башлыса ҡәрби көҙәткә эйә Ырымбур казактары ла мөхтәриәт яҡлы булып, Керенскийға ҡаршы сыҡҡанлыҡтан, беҙҙең менән союздаш ине. Губернатор Архангельский беҙгә ҡаршы бер ни ҙә эшләй алманы. Тик иҫкә алынған "Ырымбур мосолман шура"һы, йәғни татар ойошмаһы, губернатор Архангельский ярҙамында Каруанһарайҙа урын алды һәм Ҡоролтайға ҡаршы һәр төрлө яманлыҡ эшләү менән шөғөлләнде. Рәйестәре Баширов менән Мөхәммәт Таһиров, губернаторға аркаланып, ҡәрби ойошма сифатында Ҡоролтайға ҡаршы янау һүҙҙәре һөйләне. Ләкин Ҡоролтай быға әһәмиәт бирмәне, эшен дауам итте. Татарҙарҙың Ҡоролтайға баҫым яһарға маташыуы Өфөләге "Милли идара мәжлесе" тарафынан вәкил итеп ебәрелгән мөхәррир Ғәлимйән Ибраһимдың быңда килеп Башҡортостанды Ҡазанға эйәртергә тырышыуы һөҙөмтәһендә тағы ла көсәйҙе. Был зат минең менән дә, башҡа вәкилдәр менән һөйләшеп, Ҡоролтайға тәьҫир итергә тырышты. Ул яңы бер план менән килгәйне: татарҙарҙы башҡорттар менән берләштереп, "Татар-башҡорт штаты" булдырыу. Мин дә, башҡаларҙың күпселәгә лә, "Бәләкәй Башҡортостан" фекерена тоғро ҡалдыҡ һәм Башҡортостандың ситтә ҡалған өлөшөн Татарстанға ҡушып, айырым "штат" ҡороуҙарына риза булдыҡ, "Бәләкәй Башкортостандың" Ҡаҙағстан менән берләшергә тырышасағы хаҡындағы фекерҙе ҡәтғи рәүештә аңлаттыҡ. Ләкин улар "Бәләкәй Башҡортостан"дың "Ҡазандан айырылыуын" татар берлегенән һәм мәҙәниәтенән айырылыу һәм татар мәҙәниәтенә хыянат итеү тип ҡабул итә ине. Ҡулдарынан килгән тиклем, бер тарафтан, беҙҙең менән ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ менәүәрҙәре араһын, икенсе тарафтан, беҙҙең менән Ырымбур казактары араһын боҙорға тырыштылар. Ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙарға тәьҫир итә алманылар, ләкин "Ырымбур мосолман шура"һы, башлыса губернатор Архангельский ярҙамы һәм йоғонтоһо менән, генерал Дутовҡа "улар панисламизм һәм пантюркизм пландары менән мәшғүл" тигән һүҙ еткереп, ошаҡсылыҡ иттеләр. Ғәлимйән Ибраһим менән иптәштәре, "Социал-революционер"

фиркәһе ағәлары буларак, казактар менән мөхтәриәт мәсьәләһендә хеҙмәттәшлек итеүебеҙҙе реакцион хәрәкәт итеп күрһәтергә тырышты. Мин Ғәлимйәнгә генерал Дутовтың беҙҙең менән тик ваҡытлыса мөнәсәбәт ҡороуы, үҙ аллы Башҡортостан менән Ҡаҙағстан берләшеп, хәрби мәсьәләләр кеүәт ҡаҙанғанын аңлаған көндән үк, беҙгә ҡаршы сығасағын, маҡсатыбыҙға ирешкәнгә тиклем автономия һәм федерация принцибына тарафдар булған һәр кем һәм һәр даирә менән хеҙмәттәшлек итәсәгебеҙҙе һөйләгәйнем. Үкенескә ҡаршы, ул был һүҙҙәремдә шул көндә үк генерал Дутовҡа еткерә алған булып сыҡты. Ҡыҫҡаһы, Бәләкәй Башҡортостан "Шәрҡи Рәсәй мөхтәр мосолман илдәре иттифаҡы" фекеренә ҡушылырға йәиһә казандар менән бергә татар мәҙәниәтө фекеренә ҡушылырға тейешле тигән мәсьәлә буйынса Ҡоролтайҙың беренсе көндәрендә күп бәхәс тыуҙы. Ләкин Ғәлимйән Ибраһим, ниһәйәт, үҙ һүҙҙәре менән әйткәндә, "күпселектең кая кеүек ҡаты ихтыярына бәрелеүен" күреп, пропагандаһынан баз кисте һәм Өфөгә кире китте.

Ошоға тиклем мәркәз шурала рәйеслек иткән Шәриф Манатов Ялан кантоны башкорто ине. Ваҡытында Петербургта Психоневрология институтында уҡыған, һуңынан Истамбулға, унан Швейцарияға барған. Унда Ленин менән күрешкән һәм шуға күрә коммунистарға бик көсле якынлығы бар. Ҡоролтайҙа ул Ғабделхәй Ҡорбанғәлеенең реакцион даирәһе менән беҙгә ҡаршы бөрләште. Ҡоролтайҙа 10-15 кешенән торған әҙсәлек тәшкил иткән был төркөм Шәриф Манат улына демонстратив рәүештә бер адрес һәм бер тун бүләк итте. Шәриф Манат улар менән берлектә Ғәлимйән Ибраһимдың "Татар-башҡорт штаты" фекеренә ыңғай мөнәсәбәт күрһәтте. Йеҙҙән артық кешенән торған күпселек иһә минең тарафымды тотоп, бер көмөш сәй тағымы, өҫтөнә көмөш ялатылып яҙыуҙар яҙылған портфель һәм ташҡа баҫылған адрес тәҡдим итте. Ғүмерем эсендә милләтемдең ҡулға алып тоторлоҡ иң ғүзәл, иң самими һәм йәндән килгән бер бүләге ошо булды.

Ҡоролтай ҡарарҙарындағы күпселек ҡабул итергә теләгән проекттарға һәр ваҡыт ҡаршы сыҡҡан Шәриф Манат улының ошонан һуң милләт алдында абруйы төште. Хөкүмәт һәм дәүләт рәйесе булыуҙы маҡсат итеп ҡуйып, шуға ирешеү өсөн шөбһәле саралар ҡулланыуы уны ошо хәлгә төшөрҙө. Беҙ иһә (йәғни күпселек) йөмһүриәт иғлан итмәскә, йөмһүриәт рәйесе лә булдырмаҫҡа, "Башҡортостан өлкә мөхтәриәте" иғлан итеп һәм үҙ аллы өлкәлә "бер хөкүмәт рәйесе" ҡулы менән идара итергә тигән ҡарар ҡабул иттек. Был ҡарарға яраҡлы, Башҡортостанда милләткә яҡшы хеҙмәте менән абруй ҡаҙанған, инсафлы, халыҡтың һөйкемле адвокаты Бикбай улы Юныс хөкүмәт рәйесе, Зәки Вәлиди уның ярҙамсыһы, Сәғит Мираҫ дин, Илдархан Мутин финанс, Абдулла Әҙһәмов мәғариф, Аитбай улы ауыл хуҙалығы эштәре мөдирҙәре, мин шулай уҡ эске һәм хәрби эштәр мөдире сифатында һайландыҡ. Шулай уҡ Башҡортостан хәрби эштәре өсөн

"Башҡорт ғәскәре идараһы" (Башкирское войсковое управление) ойоштороргә ла ҡарар ителде. Уның рәйесе итеп тә Зәки Вәлиди һайланды. Ҡоролтайҙа ҡатнашҡан офицерҙарҙан Ҡарамыш улы Әмир, Мәғаз улы Абдулла һәм Иҙелбай улы Абдулла алтын мәрҙән сығарыу рудниктары булған Баймаҡ улусында беренсе башҡорт полкын ойоштора башлау эшенә тәғәйенләнде. Өҫтәүенә, Ҡоролтай 22 ағзанан торған бер "Кесе ҡоролтай" (урыҫса предпарламент) һайланы һәм Башҡортостандың идара бүлеге сифатында кантондарға бүлеү планын булдырҙы. Шул уҡ көндәрҙә дауам иткән ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ Ҡоролтайы ла шул уҡ рухта 25 декабрҙә ҡарарҙар ҡабул итеп, мөхтәриәт иғлан итте. Ҡоҡандта тупланған өсөнсө Төркөстан конгресы ла 10 декабрҙә (иҫке хисап менән 28 ноябрҙә) Төркөстан мөхтәриәтен иғлан итте һәм сит ил эштәре министры итеп тәғәйенләнгән Мостафа Чоҡай улы Ырымбурға килеп, ҡаҙаҡ һәм башҡорт Ҡоролтайында ҡатнашты. Украина менән "Көньяҡ-шәрек иттифағы" барлыҡҡа килтерергә теләп, Дон казактары менән дә аңлашыуға өлгәшеү мәсьәләһе хаҡында кәңәшләштек. Украина менән аңлашырға, ләкин Дон казактарына яҡынлашмаҫҡа тигән һығымтаға килдек.

Ҡоролтай өсөн әҙерләнгән өс картанан "Шәрҡи Рәсәй мөхтәр мосолман өлкәләренең иттифағы" картаһы асыл маҡсатыбыҙҙы асып бирә ине. Уны ҡаҙаҡ Ҡоролтайы ағзаларына ла бирҙек. Башҡортостан айырым йөмһүриәт итеп түгел, "тик мөхтәр Башҡортостан" сифатында иғлан ителде. (Йәғни Шәрҡи Рәсәй мосолман илдәре иттифағына ҡараған һәм федератив Рәсәй эсендәге бер үҙ аллы өлкә). Үҙенең айырым бер байрағы юҡ һәм айырым байраҡ фекере, нигеҙҙә, алға һөрөлмәне. Ҡазандарҙың татар-башҡорт, йәки Иҙел-Урал, идеяһындағы байраҡ ижад итеү фекерәнә яуап итеп Фәтхелҡадир Сөләймән "Башҡортостандың байрағы — Төркөстан байрағы, башҡорт халҡын был байраҡтан айырып, йөҙөн Мәскәүгә борорлоҡ башҡа байраҡ табылмаҫ" тине. Башҡортостан һәм Ҡаҙағстан Рәсәй Федерацияһы ағзалары сифатында унын составында булырға тейеш ине һәм шунлыҡтан айырым финанс системаһы, үҙ аҡсаһын булдырыу хаҡында һүҙ барманы, ғәскәренең дә урыҫ дейем командалығына буйһонасағы билдәләнде һәм был мәсьәлә буйынса башҡа төрлө фекер булманы. Унда булған офицерҙарҙан Мәғаҙ улы Абдулла һәм Абдулла Иҙелбай Баймаҡ улусына барып беренсе башҡорт полкын ойоштороргә вазифаландырылды. Ҡаҙаҡтар ҙа Ҡоролтайҙарында шул уҡ мәғәнәләге документтар ҡабул итеп, мөхтәриәт иғлан иттеләр һәм Семипалат ҡалаһын үҙәк итеп, унда Алаш Үрҙа хөкүмәте ойоштороргә ҡарарлаштырҙылар.

Ҡоролтай тамамланғандан һуң ғәскәр ҡороу һәм кантон идараларын ойоштороу эшенә бөтә көсте һалып эшләү башланды. 1918 йылдың 5 ғинуарында поляк офицерҙарының Бритц исемле береһен ярҙамсы итеп тәғәйенләп, Абдулла Мәғазов Баймаҡҡа ебәрелде. Ырымбурҙағы казачийҙар хөкүмәте бөҙгә бер аҙ ҡорал бирҙе. Шулай уҡ төрлө

мәхәлләләрҙә әлекке хөкүмәттән ҡалған ҡоралдарҙы ла ҡулға төшөрҙөк. Шуның менән беренсе полкты ойоштороу башланып китте. Акса юҡ инде, уның да сараһы табылды. Орск өйәҙендә булған батша араҡы заводтарына (Самакин заводы) ҡул һуҙҙық. Ундағы араҡыны урыҫ ауылдарында һатып, 7-10 көн эсендә 400000 һум урыҫ аҡсаһы йыйҙық. Ләкин һамар һәм Бығаулыҡ ҡалаларын буйһондорған ҡыҙыл ғәскәр ярайһы яҡынлашҡайны инде. Нигәйәт, 1918 йылдың ғинуарында улар Ырымбур ҡалаһын баҫып алды.

§49 Башҡорт хөкүмәте һәм Советтар

Башҡорт хөкүмәте тарафынан Шәриф Манатов Ҡазандағы мосолман хәрби шураһы менән Башҡортостан һәм башҡорт ғәскәре ойоштороу мәсьәләләре буйынса һөйләшеү өсөн Ҡазанға ебәрелде. Кәрәк булһа, Мәскәүгә лә барып, йәмһүриәтебеҙҙең Совет хөкүмәте тарафынан танылыуы хосусында эш алып барыу бурысын йөкмәтте. Ырымбурҙа большевиктарға ҡаршы тороуҙың мәғәнәһе юҡлығын аңлап, был ҡаланы һаҡлау менән мәшғүл булған урыҫ казактарына һис бер ниндәй ярҙам күрһәтмәнек. Ырымбурҙан тороп, үҙ илебеҙ менән идара итеү мөмкин булмаған хәлдә Баймаҡҡа сигенеп буласаҡ тигән фекерҙә инек. Ҡалалағы большевиктар менән ошолай килешкәйнек. Алаш Урҙа ағзалары Алихан Бүкәйхан, Әхмәт Байторсон, Мирҡәйеп Дулат далаға ҡасты. Беҙ инә ҡалала ҡалдыҡ. Большевиктар етәксеһе Цвиллингҡа теләктәремде аңлаттым. Был зат дәйәм бер йыйылыш ойоштороҙо. Унда татарҙар Борһан Шәрәф менән Кәлимулла Хәсәнов үҙҙәрен большевик, беҙҙе инә Совет дошманы күрһәтеп, йәмһеҙ яла яғыуҙар менән шәфөлләнде. Баймаҡта ғәскәр ҡороуыбыҙҙы Рәсәйгә ҡаршы йүнәлтелгән бер хәрәкәт кеүек күрһәтергә тырыштылар һәм уны таратыуҙа большевиктарға ярҙам итергә вәғәҙә бирҙеләр.

Иртәгәһенә мине Цвиллинг саҡырып алды. Баймаҡтағы ғәскәр янына барырға, Советтарға итәғәт итергә кәрәк тигән мәғәнәлә бойороҡ бирергә һәм Мәскәү менән бәйләнеш урынлаштырырға тәкдим итте. Мәсьәләне хөкүмәт ағзаларына аңлатырға тура килде, шунан һуң Аллабирҙе Йәғафәров менән бергә Баймаҡҡа юл тоттоҡ. Ҡаҙырша ауылында бөтә офицерҙарыбыҙ менән бергә йыйылдыҡ. Мәхәлләләрҙәге офицерҙарыбыҙ азатлыҡ осон көрәш юлында беҙҙең менән бергә булырға тигән ҡарарға килгәйне. Полк һалдаттары менән дә күрештек һәм улар исемәнән Мәскәүгә Совет хөкүмәте менән хеҙмәттәшлек итергә әҙер булыуыбыҙ хаҡында телеграмма ебәрҙек. Ләкин беҙ китер-китмәҫтән татарҙар беҙгә ҡаршы байтаҡ эш башҡарған. Аллабирҙе менән Ырымбурға кире килдек. Шул арала 4 февралдә (1918) үҙҙәрен тамам большевик ғәскәре итеп яҙҙырған татар хәрби шураһы Ырымбур Советтарынан беҙҙе, йәғни Башҡортостан хөкүмәте ағзаларын, төрмәгә ултыртырға рөхсәт алғандар һәм тән

уртаһында, йәшәгән йортома баҫып инеп, үҙ-ара боҙоҡ урыҫ телендә һөйләшкән һалдаттар, йәғни татар һалдаттары, мине ҡулға алып, төрмәгә ҡилтерҙеләр. Әммә мине төрмәгә биклəү буйынса төрмә хеҙмәткәрҙәренә һис бер әмер бирəлмәгән булып сыҡты. Был инде эштең тик татарҙар ҡулы менән башҡарылыуын күрһәтте, ләкин улар был әмерҙе лә ҡулдарына төшөрә алдылар һәм беҙҙе төрмәгә биклəнеләр. Минең менән бергә Абдулла Әҙһәм, Сәғит Мираҫ, Аллабирҙе Йəғәфәр, Илдархан Мутин ҡулға алынды. Барыбыҙҙы ла йортобоҙҙан йоҡонан уятып алып киләйнеләр. Төрмәлә "татарҙарҙың ҡунағы" булыуыбыҙҙы тиҙ аңланыҡ. 5 февралдә "Известия Оренбургского Совета" гəзитендə ошондайырак хəбəр нəшер ителдə. "Башҡортостан хөкүмəтe ағзаларын инҡилап дошмандары тип ғəйеплəгəн татар хəрби комитетының Башҡорт хөкүмəтен ҡулға алыу өсөн рəхсəт биреүҙе һораған мəрəжəғəтe ҡаралды һəм уларҙың ниəтенə ҡаршы киλмəҫкə тигəн ҡарар ҡабул ителдe". Шул уҡ Ырымбур мосолман комитетының Орск ҡалаһындағы бүлəгe был ҡалалағы урыҫ-совет гарнизоны командиры Барановҡа Баймаҡтағы башҡорт полкын Совет дошманы күрһəтеп донос яһау һөҙөмтəһендə, Баранов бер урыҫ хəрби төркөмө һəм татарҙар мəнəн бəрлектə Баймаҡ əлтын приискыларына йүнəлгəн. Һөйләшеүҙəр өсөн киλдем, тип белдергəн Баранов 20 февралдə фабрикала, полк командирҙары Абдулла Ғимран улы Мағазов, Абдулла Иҙелбай һəм башҡаларҙы мəжлескə саҡыра һəм ҡулға алып һис һорау ҙа алып тормай аттырып үлтертə. Был ваҡытта полк тик ойошторола башлағайны. Командиры Əмир Карамыш та унда ине. Баранов Хəбибулла Ғəбит улы менəн бер нисə кешене тере калдыра, үҙе башҡорт ғоскөрҙəре менəн бəрелештең ҡотолғоһоҙ икəнлеген һиҙеп, кире каса. Был ваҡиға башҡорттар араһында Советтарға ҡаршы коралға тотоноуҙан башка сара юк, тигəн фекерҙең таралыуына сəбəп булды. Был көрəштe дауам итеү өсөн бөтəһенəн элек беҙҙе төрмəнəн ҡоткарырға кəрəк, тигəн фекергə киλгəндəр. Халыҡ тарафынан Мəскəүгə һəм Советтарҙың Ырымбур губерна комитетына делегаттар ебəреп, беҙҙə азат итеүҙəрен талап иттеләр. Был беҙҙең башҡорттар араһындағы йоғонтобоҙ һəм абруйыбыҙ ҙур икəнлектe аңлата ине һəм, һөҙөмтəлə, татарҙарҙың "мосафиры" буларак төрмəгə əлəгеп, урыҫтарҙың үҙ "мосафирҙарына" əүерелдек. Быны күреп, Ырымбур мосолман (татар) хəрби шураһы ағзаларының береһе, элек миндə шəкерт булған Мəхəммəт Таһиров, төрмəгə миңə бəғзə ашамлыҡтар киλтереп, яңылышыуҙарын аңлауҙарын, ләкин эштең ҙурға китеүен һөйләп иланы. Əмир Карамыш Темəс яҡтарында ауылдан ауылға йөрөп башҡорт күренеклеләре менəн осрашып, Советтарға ҡаршы хəрəкəт ойоштороу өсөн əҙерлек алып барҙы. Ырымбурҙа большевиктар тарафынан куйылған губернатор Цвиллинг был хаҡта хəбəр алғас төрмəгə киλеп, башҡорт офицерҙарының эштəре беҙҙең төрмəләге хəлебеҙҙə насарлаштырыуы, ҡоралға тотонған башҡорттарҙы был фекерҙəн ваз кистереп, ҡоралдарын

Совет хөкүмәтенә тапшырырға тип әмер бирергә тейешлегемде, әгәр ҙә бер аҙна эсендә был эш башҡарылмаһа, беҙҙә атасаҡтарын һөйләне һәм мине башҡа аркадаштарымдан айырып, айырым камераға биклəтте.

Ул ваҡытта мин Төньяҡ Кавказ нуғайҙары хаҡында Петербург һәм Мәскәү архивтарында тупланған материалдарымды тәртипкә килтереп, аҡҡа күсереү менән мәшғүл инем, йәғни китаптарымды төрмәгә килтерергә һәм яҙышырға рөхсәт алғайным. Цвиллинг ҡулымдағы бөтә китап, яҙыу, ҡағыҙ, ҡәләмдәремде алдырҙы. Шул арала беҙҙе бер-ике тапҡыр допроска ла саҡырҙылар. Һорау алғанда төп ғәйепләү материалы итеп Ырымбурҙа нәшер ителгән "Казачья правда" гәзитендәге мәҡәләгә таяндылар. Фәтих Кәрими менән туғаны Камил Кәрими, Ибраһим Бикчәнтәй тарафынан яҙылып нәшер ителгән "Башҡорт хәрәкәте" исемле мәҡәлә ине ул. Мәҡәләлә башҡорттар ер хужаһы һәм монархист феодалдар сифатында тасуирланған, хатта башҡорттарҙың борон Рәсәйгә ҡарыны баш күтәреүҙәре лә ер биләүселәр мәнфәғәтенә яраҡлы бер хәрәкәт тип күрһәтелгән. Мин инһә уларҙың идеологы сифатында тасуирланам.

Беҙ ҡулға алыныр-алынмаҫтан Каруанһарайҙа Башҡортостан милли хөкүмәте биләгән бүлмәләрҙә бер ҡыҙыл Башҡорт хөкүмәте урынлашҡан, рәйесе итеп Әфә яғы татары Баһауетдин Нуриманов менән Ырымбур яғы татары Дәүләт Шаһиев (һуң Бәхтигәрәй Шәфиев хаҡында бара (Ә.Ю.).) ҡуйылған. Улар беҙҙең хөкүмәттең аҡсаһын да алған, матбуғат органыбыҙ булған "Башҡорт" гәзитен дә Совет рухында сығара башлағандар. Ләкин халыҡ ҡаршыһында хаин иҫәпланған был әҙәмдәрҙең төп эше Ырымбур губернаторы Цвиллингҡа ошаҡ ташыуҙан ғибәрәт ине.

§50 Тауҙарҙа һуғышҡа әҙерлек

Шул арала 3 апрелдә бер ваҡиға булды. Беҙҙе язалауға тиклем бирелгән бер аҙна ваҡыт тамамланыуға бер көн ҡалғас, Ырымбур казаҡтары менән бер төркөм башҡорттар ҡаланың төрмә урынлашҡан урынын төн уртаһында килеп баҫтылар. Төрмәлә ултырған урыҫ, казаҡ сәйәсмәндәре менән бергә беҙ ҙә ҡотолдоҡ. Мин, ирекҡә сыҡҡас, дейем камераларҙа ултырған аркадаштарымдың һәм беҙҙе ҡотҡарырға килгән башҡорттарҙың ҡайһы тарафта булыуҙарын төрмә тирәһендәге казаҡтарҙан һораштым, иптәштәрем ашығып киткән бер урамды күрһәттеләр. Мин шул йүнәлештә атланым, һәр яҡта атыш тауышы, көсөргәнешле бәрелеш бара, большевиктар төрмә бинаһын киренән ҡулға төшөрөргә тырыша. Яҙ ваҡыты, кар ирей. Һәр тарафта шәре, ә минең аяҡтарымда йөндән баҫып эшләнгән, быйма тип аталған йен итек, өҫтөмдә тун. Төрмәнән ҡасҡан кеше булыуым күренеп тора, ҡыҙыл һалдаттарҙың береһе мине ҡулға алды һәм кеше бик йөрөмәгән ергә алып китте. Был һалдат ҡасандыр минең шәкертем булыуын әйткәс, ысынлап та иҫкә төшөрҙөм. Казан тарихсыһы

һәм телсеһе Ямалетдин Вәлидиҙең ҡәйнеше икән. Был егет мине тура ғалим йәшәгән йортҡа алып килде, Яйыҡ күпере янында урынлашҡайны. Мин Сәғит Мираҫ, Абдулла Әҙһәмов менән бәйләнешкә инеп, тауҙарға ҡасырға уйлауымды белдерҙем. Бер ат яллап, сана өктереп шул уҡ көндө мәйет тулы урамдарҙы үтеп Ҡарғалыға, унан Туҡсоран аша Абдулла станцияһына, ә артабан Өфөгә киттем. Маҡсатым — юл яҙҙырыу. Өфөлә йыйылған арҡадаштар менән бәҙәк кәңәшмәләр ҙә үткәрергә ниәтләнем.

Өфөлә Баймаҡта ойоштора башлаған полктың командиры Әмир Ҡарамыштың, Сәлих Аҙнағолдоң һәм башҡа бер нисә заттың да бында килеүен белдем. Һаҡ булырға кәрәк ине. Бында тауҙарға сығырғамы, Мәскәүгә китергәме тигән мәсьәләне ҡарарлыҡ, сөнки мин Мәскәү тарафынан ғәфү ителгәйнем. Хатта был "ғәфү итеү" хаҡында Ырымбур губернаһы большевиктарына иғлан ителгән имеш, ләкин улар быны иғтибарға алырға теләмәгән. Һәм бына хәҙер мине Мәскәүгә саҡырғандар. Был инә Совет хөкүмәтенең "Татар-Башҡорт йөмһүриәте" ҡороу пландары менән бәйле икән. Был мәсьәләне айырыуса ентекле тикшерергә кәрәк ине. Совет хөкүмәтенең Сталин тарафынан идара ителгән "Милләттәр эше комссарлығы" янында бер "Үҙәк мосолман комиссарлығы" булдырылған, уның башына татарҙарҙың билдәле коммунисы Мулланур Вахитовты куйғандар. 1918 йылдың башында Башҡортостандан Ҡазанға киткән Шәриф Манатов Ҡазанда Совет режимы урынлашып, Мосолман шураһы таркатылғандан һуң Мәскәүгә йүнәлгән һәм унда Мулланур Вахитов менән берләшкән. Татар яҙыусыһы Ғәлимйән Ибраһимов Өфөләге милли идара мәжлесе тарафынан декабрь аҙағында III башҡорт ҡоролтайына килеп, Татар-Башҡорт йөмһүриәте ҡороргә тәҡдим яһағайны. Ләкин беҙ ҡазандар менән берләшеп дәүләт ҡороу урынына Бәләкәй Башҡортостан ойоштороп, Бөйөк Төркөстанға ҡушылыу фекеренә тоғро ҡалдыҡ. Ғәлимйән үҙ фекерен Мәскәүгә барып, Советтар ярҙамында ҡабул иттереү маҡсатын куйғайны. Мулланур Вахитов та был фекерҙе хуплап Сталинды ризалаштырған, май айында Татар-Башҡорт йөмһүриәте пландары хаҡында кәңәшмә йыйырға ҡарар иткәндәр. 10-17 майҙа был билдәле съезд булып үтте, унда Сталин үҙе лә бер нотоҡ һөйләне. Уның фекеренсә, "Татар-Башҡорт", "Ҡырғыҙ", "Төркестаҡ" йөмһүрәттәре сифатында өс үҙ аллы өлкә буласаҡ. Ғазим Ҡасимов етәкселегендә "Татар-Башҡорт" йөмһүриәте" исемле 60 битлек бер рисалә 1918 йылда Мәскәүҙә нәшер ителде. Уның башында Ғәлимйән Ибраһимдың татарҙар һәм башҡорттар араһында мәхтәриәт хәрәкәте һәм уға ҡаршы булған унитаристар хаҡында ҡүҙәл бер мәҡәлә лә бар. Май айында буласаҡ был съезға мине лә саҡырғайнылар. Барырға булһам, Өфөлә үҙемде рәсми танытып, поезға ултырып, Мәскәүгә юлланырға тейешмен. Ләкин беҙ Татар-Башҡорт йөмһүриәте фекеренең бер тоҙаҡ булыуын, әлеге эш түгеллеген аңланыҡ. Әмир Ҡарамыш менән бергә тауҙарға сығып хәрби төркөмдәр ойоштора башларға ҡарар иттек. Апрель

уртаһы. Һәр тарафта ҡар ирей, бигерәк тә Урал тауҙарында ҡар йомшарған, ташҡын йылғалар аша үтеү бик мөшкәл эш. Икебеҙ ауыл башҡорто кейемдәрен кейеп, Архангельск һәм Аҫҡын (урыҫса Шамов исемле) заводтар юлынан, Ағиҙел үтеп, Тамъян-Ҡатай кантонының Әхмәт ауылында ойоштороу эшен башланыҡ.

Юлда Аҫҡын фабрикаһында ҡыуылдар ҡулына эләктек, уларҙа хеҙмәт иткән һәм беҙҙе таныған ауыл кешеләре беҙгә ҡасырға ярҙам итте, оҙон был юлдың мажараларын ентекле һөйләүҙән ваз кисәм. Был тотҡондан мөғжизә менән осраҡлы ҡотолоп, кисен Ағиҙел ярына еттек, уны боҙ аша сығып, Аҙнағол ауылында туҡталдыҡ, беҙҙе эҙәрләп килгән ҡыҙыл ғәскәри төркөм дә йылғаға етеп өлгөргән, ләкин шул арала боҙ күтәрелгән. Шулай итеп, был юлы ла беҙ бәләнән ҡотолдоҡ.

Тамъян-Ҡатай кантонының рәйесе Талха Ағайҙар улы, милиция (полиция) рәйесе Муса Мортазин ине. Уларҙың ғәйрәте менән бындағы милиция ойошмаһын ҙурайтыу өҫтендә шөғөлләндек һәм Әхмәт ауылының мәсетен үҙәк итеп, унда шапирограф машинаһы урынлаштырҙыҡ, саҡырыуҙарыбыҙҙы, айырыуса Себерҙә урынлашҡан союздаштарҙың вәкәләттәренә, шул иҫәптән яҫландарға яҙған мөрәжәғәттәребеҙҙе ошонда эҙерләнек. Яҫландар янына Талха үҙе китмәксе булды, кәрәк булһа, Японияға тиклем барып етәсәк. Шул ук ваҡытта Башҡортостан хөкүмәте ағзалары һәм башҡа абруйлы һәм мәртәбәле заттар Ҡустанайҙа бер таныш заттың (мөхәррир Абдулла Ғисмәтиҙең атаһының) өйөндә ҡаҙаҡтар менән осрашып һөйләшергә ҡарарлаштырҙыҡ.

Бер төндә большевиктар һөжүм яһаныла, ләкин халыҡ араһынан быны бирәү алдан белеп, хәбәр ебәргәнлектән, беҙ саралар күреп өлгөргәйнек. Әмир Ҡарамышты бында милиция ойошторою эше менән шөғөлләнергә ҡалдырып, үҙем Талха менән бергә Ахун ауылынан алтын прискылар хужаһы Ғәҙелша Дәүләтша улына киттек. Был зат Башҡортостандың эшлекле, бик кеҙрәтле инсандарының береһе ине. Прискылар менән шөғөлләнеүенең маҡсаты халыҡты урыҫ заводсылары әсирлегенән ҡотҡарыу, уға ярҙам итеү ниәгәнән булды.

Мин Силәбе аша Ялан кантонына Муса Ҡәлим менән Ғәлимйән Таған янына киттем һәм Ғәлимйән менән Мусаның өйөндә күрештек. Муса Ҡәлим дә был тирәнсә ил мәртәбәле, меңәүҙәр һәм бай бер заты булды, Ҡоролтайҙарҙа ҡатнашты. Ғәлимйән инә йөҙбашы (поручик) дәрәжәһенә еткән бер офицер, кантон рәйесе ине. Һәр ерҙәге кәңәшмәләрҙә "Рәсәйҙә Советтарға ҡаршы күтәрелеш башлана ҡалһа, уға әҙәр торорға һәм кисекмәҫтән ҡушылырға кәрәк" тип һүҙ ҡуйыштыҡ. Крәҫтиәндәрҙең һәм казактарҙың күтәрелешен һәр ерҙә көтөп торған мәл ине.

§51 Чехословактар күтәрелеше

Мин Троицкиға килдем. Бында Тамъян-Катай башҡорто Мохәммәт Хәлфәлә, һуңынан бер дәүиштең өйөндә мосафир булдым. Троицкиҙа беҙгә Муллайән Халиҡов берләшеү нөктәһе булы, ул үҙе башҡорт хәрәкәтенә ҡушылған, Королтайҙарҙа ҡатнашҡан бер менәүүәр ине. Май урталарында Ҡустанайға барып килдем, Абдулла Фисмәтиҙең атаһында мосафир булдым. Шунан ҡайтып барышлай 22 майҙа Силәбелә чехословактар ҡыҙылдарға ҡаршы баш күтәргән тигән хәбәр ишетелде. Талха ла Троицкиға килгәйне, Ҡустанай йыйылышынан ваз кистек. Шундуҡ Ялан кантоны мәркәзенә, Бадуаз ауылындағы Муса Кәлим өйөнә килдек, Фәлимйәнде лә яныбыҙға саҡырҙыҡ.

Чехословактар хәрәкәтенә ҡушылырға ризалығы булһа, ҡушылырға, үҙенә лә беҙҙең яҡға килергә ҡуштыҡ. Талханы Мәскәүгә япониар менән күрешеү өсөн оҙаттыҡ. Башҡорт хөкүмәте исеменән күтәрелешкә ҡушылыуыбыҙҙы белдереп ышаныслы бер кешене Силәбегә чехословактарға хат менән ебәрҙем. Ике көндән, 1 июндә булһа кәрәк, үҙем дә Силәбегә барып "Чехословак милли шураһы" рәйесе Богдан Павло менән күрештем. Йәшерен йөрөргә мәжбүр булғанлыҡтан, ауыл көшәһе булып көйенгәйнем, ул быға иғтибар итмәне, минең менән Башҡортостан хөкүмәте рәйесе сифатында һөйләште. Ул башҡорттар араһында мобилизация үткәрһәк, аҡса һәм ҡорал бирәсәктәрен әйтте. Һуңынан Чехословакия йөмһүриәтендә эске эштәр министры һәм бер ниҫә дәүләттә илсе булған был зат миндә бик яҡшы тәьҫир ҡалдырҙы. Бөтә эштәр хаҡында ентекле һөйләштек. Штабтары станция вағондарында урынлашҡайны, беҙҙең Башҡортостандың автономиялы бер өлкә булыуын тәбиғи ҡабул итте һәм урыҫ ғәскәрҙәрен ойоштороуҙа мәшғүл генерал Ханжин менән һөйләшәсәген әйтте, бөтә эштәрҙе кисекмәҫтән башларға тәҡдим итте.

§52 Бөрөнсө башҡорт полктарының ойошторолоуы

Ғенерал Ханжин менән мин дә осраштым. Был зат бында үҙенә корпус командиры исемен тағҡайны, ләкин ҡулында һис бер ғәскәре юҡ, ҡоралы, башҡа кәрәк-яраҡтары бар. Шуларҙың бер өлөшөн чехословактарға, бер өлөшөн беҙгә бирергә булды. Арғаяш һәм Ялан кантондарынан килгән аҡкадаштарым Нуриағзам Таһиров, Таҡи Фисмәти, Талха Ағайдар һәм Фәлимйән Таған менән бергә, бер яҡтан, Башҡортостан хөкүмәте органдарын ойоштороу, икенсе яҡтан, ғәскәр ҡороу эштәрен башланыҡ һәм 10 июндә Силәбә өйәҙе башҡорттарының биш йыллыҡ призывын хеҙмәткә саҡырыуҙы иғлан иттек. Башҡортостан хөкүмәте исеменән ойоштороған мобилизацияның уңышына ҡайһы бер аҡкадаштарым ышанманы, сөнки башҡорт милли шураһы һәм

Башҡортостан хөкүмәтә Ырымбурҙа булғанлыктан, был яҡтарҙа быны белеп етмәйҙәр, тип иҫәпләйҙәр ине. Ләкин был иғлан хөкүмәтебеҙҙең халыҡ араһында сикһеҙ ихтирам һәм абруй ҡаҙанғанын күрһәтте. Бөтә улустарҙың йәше еткән призывниктары үҙ ирке менән тупланған ғәскәр һымаҡ килеп еттеләр. Йыйылғандарҙың күбеһен Силәбелә, Арғаяштә, Мәхәммәтколда туплап, Арғаяштә полктар төҙөй башланыҡ. Хәрби эштәрҙә миңә Польша мосолмандарынан Исмәғил Муһлия ярҙамсы булды. Беренсе сиратта "Башҡорт ғәскәре идараһы" (Башкирское войсковое управление) корҙоҡ. Беренсе башҡорт бригадаһын туплай башланыҡ. Беренсе йәйәүле төмәндең беренсе һәм икенсе полктарын был тарафта, өсөнсө полкты Златоуст өйөҙендә, беренсе атлы полкты Аҡиҙелдә Тамъян-Ҡатай кантонында ойоштора башларға булдыҡ һәм был ҡарар тормошҡа аша башланы. Беренсе йәйәүле полктың беренсе батальоны күбеһенсә мәхәлләләрҙә табылған мылтыҡтар менән коралландырылып, Арғаяштә тупланды һәм шундуҡ чехтар менән берлектә һөжүмгә күсеп, большевиктарҙы Кейәш тирәһенән ҡыуып сығарҙы. Азат ителгән Бүре, Ҡоншаҡ, Ҡарабулаҡ улустарында ла ғәскәр төҙөлдө. Ул яҡҡа мин үҙем киттем. Унда икенсе батальон барлыҡҡа килде, ҡасҡан большевиктарҙан байтаҡ ҡорал һәм башҡа кәрәк-яраҡтар ҡалды, һәр ике батальондың ҡоралы ла, кейеме лә ер-яңы ине.

Был тарафта башҡа улустарҙан килеп йыйыла торған урын Силәбе булды. Беренсе йәйәүле полктың өсөнсө батальонын ошонда корҙоҡ һәм уға командир итеп Күгәрсен районы татары штабс-капитан Харис Тоймаҡаевты билдәләнек. Бер аҙҙан был затты бөтә беренсе полктың командиры итеп тәғәйенләнек. Был полк ойошторолғандан һуң ҡалған һалдаттарҙан икенсе йәйәүле полк ойошторолдо һәм уға командир итеп прапорщик Абидов тәғәйенләнде, сөнки юғары чиндағы офицерҙарыбыҙ әлегә юҡ ине. Силәбе губернаһында хөкүмәтебеҙҙең һалым йыйыусылары һалым да йыйҙы, быны ла халҡыбыҙ ҙур ихласлыҡ менән ҡабул итте.

Тамъян-Ҡатай кантонында, шулай уҡ Верхнеуральск һәм Троицкий өйөҙҙәренең Башҡортостанға инмәгән ауыл һәм улустарында йәшәгән башҡорттарын да хеҙмәткә сақырҙыҡ һәм улар беҙҙең полктарға килеп ҡушылды. Ләкин был тарафта ҡорал һәм башҡа кәрәк-яраҡ юҡ ине. Был йәһәттән уларҙы мәхәллә милицияһы төркөмдәренә бүлдек, ҡорал һәм башҡа кәрәк-яраҡтар ҡулға төшкәс тә, хәрби частарға әүерәлдереп ҡарар иттек. Тап ошо ваҡытта бер осраҡлы, әммә уңышлы хәл арҡаһында Тамъян-Ҡатай милицияһы етәксеһе Әмир Ҡарамыш менән Муса Мортазин ҡулына бик күп ҡорал эләкте. Әле булһа Советтар ҡулында булған Мейес ҡасабаһынан большевиктар Верхнеуральскиҙағы ҡыҙылдарға, билдәле Каширидар идараһында булған большевик казактарға, бик күп ҡорал ебәргәндәр. Был хаҡта белеп ҡалған Әмир Ҡарамыш менән Мортазин ҡыҙылдарҙы баҫып ҡоралдарын Иҙелбашына (Белорецк) килтереп, унда

алда бирелгән бойорок буйынса, беренсе башҡорт атлы полкын ойоштороҙо. Ләкин Әмир Ҡарамыш бында ауырып вафат булды. Ғүзәл ҡурайсы (нейсе) булған был Әмир Ҡарамыш минең тыуған ауылыма ҡурше Маҡар кәрйәһенән, "Бөгөнгө Төркөстан"да (293 бит) телгә алынған Йософ майор Ҡарамыш һәм боронғо Ҡарамыш тарханлың ейәндәренең береһе ине. Мөхәммәл бер офицер һәм ойоштороусы булды. Уның урынына ярҙамсыһы Муса Мортазин тәғәйенләндеҙ. Муса инһә батша заманында ғәскәрҙә унтер-офицер ине. Тамъян-Ҡатай ырыуынан.

Шул уҡ июнь айында большевиктарҙан таҙартылған Златоуст һәм Өфө өйәҙҙәре башҡорттары ла хеҙмәткә сақырылып, уларҙан Златоуст ҡалаһында өсөнсө башҡорт йәйәүле полкы ойошторолдо, командиры итеп Ғәлимйән Таған тәғәйенләнде. Златоуска мин үҙем дә килеп ойоштороу эштәрендә ярҙам иттем. Аҙаҡ был полк чехтар менән берлектә эш иткән полковник Каппель ғәскәрҙәренә ҡушылып, төрлө ерҙәрҙә большевиктарға ҡаршы һуғышты һәм мәмләкәтенән уларҙы ҡыуып сығарҙы. Ғәлимйән Таған үҙ полкы менән бер ни тиклем ваҡыт Өфөлә хәрби гарнизон вазифаһын да башҡарҙы.

§53 Семипалатинскиҙа Алаш Урҙа менән кәңәшмәләр

Шул арала Сәйетгәрәй Мағаз менән бергә Омск ҡалаһына барып, Себер хөкүмәтен ҡорған генерал Гришин-Алмазов менән күрешеп, ғоскәр өсөн ҡорал һәм башҡа кәрәк-яраҡтар алыу эше менән шөғөлләндек. Башҡортостан хөкүмәтен Себер хөкүмәте менән рәсми рәүештә таныштырҙыҡ. Сәйетгәрәйҙе бынан Семипалатинскиға, Алаш Урҙа хөкүмәтенә ебәрҙем, Ҡаҙағстан менән эш берлеге пландары билдәләгәйнәк, шуларҙы алып килде. Сәйетгәрәй унда Семипалатинск ҡалаһының ҡаҙаҡтар йәшәгән өлөшөн "Алаш Урҙа" тигән айырым бер ҡалаға әүерелдереү менән шөғөлләнгән Алихан Бүкәйхан етәкселегендәге хөкүмәт ағзалары менән бәйләнешкә инеп, беҙ ебәргән һорауҙарға яуаптар менән ҡайтты. Төркөстан хөкүмәте рәйесе Мөхәмәтйән ағай Тынышпаев та был хөкүмәттә эске эштәр министры итеп тәғәйенләнгән икән. Шуның менән бергә Башҡортостан, Ҡаҙағстан һәм Төркөстандың дейөм яҙмышы хаҡында ла ҡарарҙар ҡабул иткәндәр һәм уларҙың бер өлөшөн яҙма, бер өлөшөн Сәйетгәрәйгә шифыр рәүешәндә ятлатып, миңә еткерҙеләр. Ундағы кәңәшмәләр 18-21 июндә булды, дейөм сәйәси хәл бик киң тикшерелде. Был инһә Төркөстан, башҡорт һәм ҡаҙаҡ йәмһүриәттәренең уртаҡ фекерле беренсе йыйылышы ине.

Июль башынан август башына ҡәҙәр Силәбелә Башҡортостан хөкүмәтенең бөтә бүлектәрен ойоштороп боттоҡ. Уларҙы чехословактар һәм урыҫ ғәскәрҙәре лә урынлашҡан Силәбе кеүек бәләкәй бер ҡалала

урынлаштырыу мөмкин түгел ине, беҙ бында ваҡытлыса төпләндек. Төп мәркәзебеҙ булған Ырымбурға ташынасаҡбыҙ. Семипалатинскиҙа алынған ҡарарҙарыбыҙға һәм алдан билдәләнгән ниәттәребеҙгә күрә Ырымбур Башҡортостан менән көнбайыш Ҡаҙағстандың дөйөм идара мәркәзе буласаҡ. Был хосуста урыҫ казактары менән дә аңлаша аласаҡбыҙ. Ырымбур казактары был ейәҙҙе большевиктарҙан ҡоткарғайны инде. Беҙ ҙә Силәбелә ойоштороған идара органдарыбыҙҙың бер өлөшөн Ырымбурға күсерә башланыҡ һәм унда бер "хәрби бүлек" (военный отдел) булдырып, офицерҙарҙан Әхмәт Биишев менән хөкүмәт ағзаһы Сәғит Мираҫты ебәрҙек. Улар Темәстә лә кантон ойошмалары һәм ғәскәр бүлеге астылар, һәр кантон мәркәзендә "кантон ғәскәри төркөмө" (кантонный отряд) ойоштороҙолар, ғәскәргә халыҡ үҙ аттары менән килеп яҙыла инә. Һәр кантон рәйесе был хәрби төркөмдең командиры ла булды.

Башҡортостан хөкүмәтенең Ырымбурға күсеп ерләшеүе, нигәйәт, башында бөтә хөкүмәт органдары торған учреждениелар менән бергә Ырымбурға күсеп, Каруанһарайға килеп урынлашыу менән оҫланды. Силәбелә хөкүмәтебеҙ "Башҡорт" исемле гәзит сығара ине, мөхәррире Фәтхелҡадир Сөләймән (Әбделҡадир Инан) булды. Ырымурҙа "Башҡортостан хөкүмәте хәбәрҙәре" исемендә төркисә, "Вестник Правительства Башкирии" исемле урыҫса көндәлек гәзит сығара башланыҡ. Был гәзиттең төркисәһен Ризаитдин Фахретдиндең улы Абдрахман Фәхрәтдин нәшер итте. Хөкүмәт Ырымбурға күскәс тә, Силәбәләге гәзиттең сығыуын дауам иттерҙек.

Ырымбурҙа Ҡыпсаҡ, Үҫәргән, Бөрйән, Туҡсоран һәм Юрматы кантондары башҡорттары ла ғәскәргә алынып, 4-се йәйәүле (командиры штабс-капитан Низаметдинов) полк ҡоролдо. Призывҡа алынған һалдаттар бер ни тиклем ваҡыт милиция хеҙмәтендә, һуңынан полк хәленә килтерелде. Силәбә янындағы бөтә ғәскәр Ырымбурға күсерелде, тик 3-сө полкты ғына Өфө тирәһенән алып китеү форсаты булманы. Маҡсатыбыҙ — Семипалатинск кәңәшмәләрендә ҡарарлаштырылыуынса — бөтә көстәрҙе Ырымбурҙа Актүбә тарафында туплап, Ташкәнтты азат итеп, унда бер хөкүмәт ҡороу. Шул арала бер нисә төркөстанлы Ырымбурға килде. Шулар араһында Бохара хөкүмәтенең хәрби министры Абделхәмит Арифов менән Үзбәкстандың бәйек шағиры Сулпан да килде. Абделхәмит бер ни тиклем ваҡыт хөкүмәттә баш кәтип вазифаһын башҡарҙы, ул урыҫса уҡыған бер егет ине.

§54 Һамарҙағы кәңәшмәләр

Август айында Һамарҙа Рәсәй Учредителдәр Йыйылышы ағзалары бер хөкүмәт ҡорғайны. Беҙ ҙә, Ырымбур казактары ла уларға ҡарай инек. Был хөкүмәттең күпселеге эсер партияһы ағзаларынан торғанлыҡтан,

беҙҙең милли мәсьәләләргә ҡараштары ыңғай булды. Милли мәсьәләләр менән шөғөлләнгән Веденяпин беҙҙең хөкүмәтебеҙгә һәм ойоштороу эшиәребеҙҙә ярҙам күрһәтте һәм Башҡортостан хөкүмәтен рәсми таныуҙары хаҡында иғлан итте. Маҡсатыбыҙ — бөтә башҡорт ғәскәрҙәренән һәм Ырымбур, Турғай тарафтарында ойоштороласаҡ ҡаҙаҡ ғәскәрҙәренән бер мосолман корпусы ҡороу. Бының өсөн командующий сифатында билдәле татар генералы Ишбулатовты саҡырҙыҡ. Һамар хөкүмәте лә быны яҡшы ҡабул итте, беҙгә лә, ҡаҙаҡтарға ла байтаҡ ҡорал һәм башҡа кәрәк-яраҡтар бирҙе. Ҡаҙаҡтарҙа тейешле ҡорал һәр ваҡыт беҙҙең башҡорт ғәскәренең "Интендант" идараһында булып, беренсе полктарын ойоштороу эше лә, Икенсе башҡорт полкы командиры Абидовҡа йөкмәтелде. Август айының һуңғы яртыһында "Консығыш Рәсәй мөхтәр мосолман илдәре берлеге" (федерацияһы) пландары буйынса тағы бер тапҡыр беҙҙә кәңәшләштек. Был планға караған статистик мәғлүмәттәр әле тупланғайны. 29 август — 3 сентябрҙә Башҡортостандың хөкүмәт рәйесе Юныс Бикбов, мин, Ҡаҙағстан хөкүмәте етәкселәре Алихан Бөкәйхан, Өхмәт Байторсон, Төркөстан хөкүмәте рәйесе Мөхәмәтйән Тынышпаев Һамарҙа йыйылдыҡ. Беҙ барыбыҙ ҙа Учредителдәр мәжлесе ағзалары булғанлыктан, Һамарҙа был Учредителдәр исеменән ойоштороlған "Учредителдәр ағзалары комитеты" исемле хөкүмәттең Советы составында инек. Кәңәшмәләр үҙғарылды. Милли хөкүмәттәр барлыҡҡа килгәндән һуң ойоштороlған икенсе дәйем ултырышыбыҙ ине. Буласаҡ федерацияның картаһы урыҫтарҙың 1917 йылдың июнендә кроки (схема) хәлендә эшләнел нәшер ителгән "40 сакрымлыҡ" (сороковерстка) картаһы өҫтенә һыҙып эшләнде. Был картаға күрә 1911 һәм өлөшләтә 1917 йыл хисаптары буйынса буласаҡ дәүләттең халҡы 15673680 кеше иҫәпләнеп, 12833129 кеше (82,54%) мосолман, 2276494 кеше (17,46%) бүтән милләттәр тәшкил итәсәк ине. Билдәләнгән сиктәр тышында ҡалған мосолмандарҙы ил эсенә күсендереп, татарҙар араһында мөхтәриәт фекерен киң таратыу ҡарарлаштырылды. Йәғни был тәңгәлдә пропаганда йәйелдереләсәк.[380] Беҙҙең ғәскәр Актубә-Орск фронтында һуғышты. Ташкенттағы ҡыҙылдар хакимлығын юҡҡа сығарыу мөмкинлеге булыр кеүек күренә ине. Ошо хосуста кәңәшләшеү ниәтенән Бохара әмирена вәкилдәр ебәрҙек. Шул арала Бохара халыҡ хөкүмәте етәкселәре Усман Ходжаов менән Фәйзулла Ходжаев та Ырымбурҙа булып китте.

§55 Өфө дәүләт шураһы

8-23 сентябрҙә Өфөлә "Рәсәй дәүләт кәңәшмәһе" (Государственное совещение) булды. Татарҙарҙың күренекле кешеләре килгәйнә. Төркөстандан, Һамарҙа ла булған ҡаҙаҡ хөкүмәте ағзаларынан тыш, Мостафа Чокаев та бар ине. Ул да Һамарҙа кабул ителгән ҡарарҙарҙы

яҡланы. Дәйәм әш пландарыбыҙ хаҡында бында ла һөйләштек. Бер мәсьәләлә лә фекер айырымлылығы юҡ ине. Татарҙарҙың бер нисәһе, шул иҫәптән, Фаяз Исхаки, полковник Биглов һәм Ишмөхәмәтовтар менән "Сибирская гостиница" ҡунаҡханаһында бер һөйләшеү булды. Улар мосолман хәрби частәрен дә, башҡорт һәм ҡаҙаҡ ғәскәрҙәрен дә Омск ҡалаһында генерал Болдырев етәксегендә тупланыуға иҫәп тоткан "Азия бүлегенә" буйһондороу фекерен алға һөрҙө. Ләкин беҙ милли ғәскәрҙәребеҙҙе мөстәҡил корпус рәүешле туплау яғында торҙоҡ. Һамар хөкүмәте ярҙамында ошоно тормошҡа ашырған башҡорттар һәм ҡаҙаҡтар үҙ ғәскәрен урыҫ ғәскәренең Азия бүлегендә әҫелек сифатында буйһондороуға ҡәтғи ҡаршы торҙо. Шул уҡ мәсьәләләр буйынса һөйләшеү икенсе көндө Госмания мәҙрәсәһе бинаһында ла дауам итте. Йософ Аҡсура ул көндәрҙә Өфөлә ине. Алихан Бүкәйхан, Мөхәмәтйән Тынышпай менән мин Йософ Аҡсураға беҙҙең хәрәкәткә ҡатнашып, сит ил эштәре министры вазифаһын үҙ өҫтөнә алыуҙы тәҡдим иттек. Ләкин ул, "Ҡыҙыл Ай" ойошмаһы вәкиле булғанлыҡтан, Төркиәгә кире ҡайтырға тейешлеген аңлатты. Шул ваҡытта Йософ бейҙән Төркиә ғәскәрҙәренең Әзербайжанға инеүе хаҡында ишеттек. Өфө ҡалаһында ул саҡта тәртип һаҡлау эшен Ғәлимйән Таған етәкселегендәге Өсөнсө башҡорт полкы башҡарҙы. Был йәһәттән Өфө кәңәшмәһенә килгән урыҫтарға йоғонтобоҙ бар ине. Беҙ был кәңәшмәлә кадет һәм башҡа инҡилап дошманы булған фирҡаләргә ҡаршы булып, Учредителдәр Йыйылышы комитеты тирәһендә тупланған эсер, социал-демократ һәм башҡа фирҡаләр файҙаһына тауыш бирҙек. Инҡилапҡа ҡаршы даирәләр Директория, йәғни диктатура тарафлы булды, беҙ иһә быға риза булманыҡ. Генерал Болдыревтың тик Учредителдәр Йыйышына тоғро ҡалыуын теләй инек. Ләкин Ырымбур казактары етәксеһе Дутов, Себерҙәге союздаштар һәм инҡилапҡа ҡаршы даирәләр менән берләшеп, диктатура урынлаштырыу юлына баҫты. Өфө кәңәшмәһенән бер үк поезда Ырымбурға кире килгәндә арабыҙҙа һөйләшеүҙәр булды. Ул Ырымбур тирәһендә башҡорт көстәренең артыуына, ҡаҙаҡ-ҡырғыҙҙар менән берләшеүебеҙгә, Өфөләге өсөнсө башҡорт полкын Ырымбурға күсереүгә ҡаршы сыҡты.

§56 Башҡорттар һәм татарҙар

Татарҙар Себер һәм Өфө генералдары менән берлектә "Азия бүлеге" ойоштороуҙа һис бер ниндәй һөҙөмтәгә ирешә алманылар. Ниһәйәт, беҙгә ҡаршы сыҡҡан унитаристары ла яйлап беҙгә ҡушыла башланы. Иң тәүҙә беҙгә ҡаршы сыҡҡан Фәтих Кәрими һәм башҡалар Башҡортостанға килеп, беҙҙең мәғариф эштәребеҙҙә урын биләне, күбеһе ғәскәрҙә офицер булды. Мәҫәлән, Казанда Хәрби шура рәйесе булған Ильяс Алкин да бында килеп вазифа алды, ләкин Ырымбур казактары

етәкселәре беҙгә карата дошманлыҡ мөнәсәбәтенә күсте. Себерҙә демократия учреждениеларына һәм Учредителдәр Йыйылышына ҡарата кире мөнәсәбәт өҫтенлек алды, диктатура яҡлылар көҙәтләнде. Һәм беҙ ике ут араһында ҡыҫылып ҡаласағыбыҙҙы күрҙек. Былай булғас, хөкүмәтебеҙ Ырымбурҙы ҡалдырып, Башҡортостан уртаһында төйәкләнергә мәжбүр буласағын аңлап, дәүләт үҙәген яйлап Бөрйән-Түңгәүер кантонының үҙәге Төмәс ҡасабаһына күсерергә ниәтләнек һәм унда биналар төҙөй башланыҡ. Большевиктар 7 октябрҙә Һамарҙы һәм Кинель станцияһын алған мәлдә, беҙ хөкүмәттә Баймаҡҡа күсергәйнек. Ырымбурҙа тик хәрби идара — Войсковое управление ҡалды.

Татар халҡы араһында "режим алышына, кем еңеп, кем киләсәге билдәле түгел", тиеүселәр күбәйһә лә, заман бик ҡурҡыныс булыуына карамаҫтан, башҡорттар араһында бындай фекер асылда булманы, фронттағы бәрелештәр хаҡындағы хәбәрҙәр халыҡты тағы ла нығыраҡ йәнләндерҙе. Октябрь айы башында көньяҡ кантондарҙағы үҙ ирке менән йыйылған ғаскәр һаны өс мең ярымдан ашты. 5 декабрҙә хәрби идара әмере менән 2-се атлы полк ойошторолдо, етәксе итеп иң хөрмәтле башҡорт офицерҙарының береһе йәш егет Әхмәт Биишев, яңы 6-сы йәйәүле полкка татар офицерҙарының шундай ук абруйлы, минең иң якын аркадаштарымдың береһе Усман Тереғолов командир итеп тәғәйенләнде. Улар икенсе башҡорт йәйәүле дивизияһына тапшырылды. (Бишө полк төньяҡ кантондарҙағы башҡорттарҙан ойоштороло, тағы ла алдараҡ ойошторолған өсенсе йәйәүле полк менән бергә өсенсе йәйәүле башҡорт корпусы тәшкил итәсәк ине. Был планды өҙмәҫ өсөн көньяҡ кантондарҙан үҙ ирке менән йыйылған һалдаттарҙан 6-сы йәйәүле полк ҡоролдо).

§57 Ҡатмарлы бер заманда киң пландар

Дәүер бик ҡатмарлы ине. Шуға ҡарамаҫтан, Башҡортостан менән Ҡаҙағстан араһында бик яҡшы эшберлеге барлыҡҡа килде һәм бик күп пландар билдәләнде. Былар хаҡында "Төркөстан тарихы" исемле китабымдан (370-376-сы биттәр) өҙөктәр килтерергә теләйем: "18 июлдә Ашхабад меньшевиктар ҡулына күсеү менән Әзербайжан менән Төркөстан араһында мөнәсәбәт булдырыу юлдары асылды. Төркиә хөкүмәте янында Төркөстан мосолмандары вәкиле вазифаһын үтәү өсөн Ташкенттан Садретдин хан, Нуретдин бәк, Сәйетнасир Мирйәлил, Төркмәнстандан Әмир хажи Бердиев һәм Ҡыҙылһыуҙан Мөхәммәт Ҡолмәмәт улы Әзербайжан юлы менән Төркиәгә йүнәлде. Төркөстан менәүәре, өлкән йәштәге Ширали Лапин да Истамбул юлы менән Германияға китте. Был зат Төркөстан тәхәтенә Төркиәнән бер принц килтерергә теләй ине.[331] Шулай ук Төркиәлә лә Зыя Гөкалп "Яңы мәжмуғә"лә ошо фекерҙе яҡлаған бер мәҡәлә нәшер иткәйне.[332] Ширали Лапин төркестанлылар менән император

Вильгельм һәм маршал Гинденбургка бер меморандум да өбәрҙә. Ләкин шарттар бик тиҙ үҙгәрҙе. Ашхабад хөкүмәте Мәшхәдкә ингән инглиз һәскәрә командалағы тәьҫире аҫтында ҡалды. Сентябрь башында генерал Малиссон Каспий арты эштәрен үҙ ҡулына алды. Төрөк көстәренең көньяҡ Кавказдағы эшмәкәрлеге һәм Бакыға табан хәрәкәт итеүҙәре хаҡында мәғлүмәт юҡ ине. Киреһенсә, ул ваҡыт Украинаны баҫып алған Германияның эске эштәре ҡатмарлашыуы хаҡында хәбәрҙәр килеп етте. Көнбайыш Алаш Урҙа һәм Башкортостан хөкүмәттәре Әзербайжан-Төркиә һәм Ашхабадтағы меньшевик хөкүмәттәре менән бәйләнеш урынлаштырырға ҡарар итте. Сәмәрҡәндтә Мәхмүт ходжа Бехбуди мөкән уның дуҫтарының Ашхабад хөкүмәте һәм инглиздәр менән бәйләнешкә инергә теләүҙәре хаҡында хәбәр ишетелде. Ул ваҡыттағы иң мөһим маҡсат Төркөстанда хөкөм һөргән ҡурҡыныс аслыҡҡа ҡаршы бер сара табыр өсөн Иҙел буйынан аҙыҡ ебәрелеүгә ҡаршы торған Ташкент большевиктарын юҡ итеү. Себер һәм Каспий арты шарттарына ярашлы демократик милли хөкүмәт ҡороу ине. Халыҡ-ара сәйәси хәл һәжәйеп буталып һәр эш ҡыл өҫтәндә торған мәл. Ташкент коммунистарының эшмәкәрлеге бик ҡатмарлашҡайны. Әгәр Көнсығыш Рәсәйҙәге төрки колониялар үзбәк, ҡаҙаҡ, башҡорт һәм төркмәндәр Төркөстандың эсендә һәм тышында эш алып барып, ул заманды халыҡ-ара хәлен иҫәпкә алып, сәйәси яҡтан ойошоп, мәғәнәүи һәм рухи берҙәмлеккә өлгәшһә, географик шарттар арҡаһында бүленеп ҡалған көстәрҙе маҡсатҡа рәүешле йүнәлтергә мөмкин булыр һәм Төркөстан киләсәге хаҡына бәйәк эштәр башҡарылыр ине. Башкортостан хөкүмәтенең һан яғынан аҙ, әммә ойошҡан, берҙәм хәрби ҡөҙәте Төркөстан юлында Аҡтүбә фронтында көрәшкә әҙер һәм Ташкент большевиктарына ҡаршы һуғыша ине. Каспий артында һәм Хиуала төркмән хәрәкәте, Фирғәнәлә Мөхәммәт Әминбәктең баҫмасылар төркеме бар. Бохара әмиренең ағаһы (атаһының ҡустыһы) Сәйет Әкрәм Түрә Шәһрисәбәҙә (Кеш) көслө ғәскәр туплағайны. Сәмәрҡәнд виләйәтендәге ғәскәрлек рухын һаҡлап алып ҡалған үзбәк һәм тажиктар (Ачил бәк, Баһрам бәк һәм арҡадаштары етәкселегендәге) уға ҡушылды, ләкин былар бөтәһе лә бер нисә сәбәп арҡаһында боҙолдо. Иң башта беҙ генерал Дутов менән берлектә Бохара әмиренә вәкилдәр ебәреп, Арал күленең төньяғындағы өлкәләрҙе ҡулында тоткан Ташкент большевиктарын юҡ итеү өсөн ул сакта бөтөнләй асыҡ һәм һаҡлауһыҙ булған Ҡыҙылҡом аша Ҡаҙалыға 5 мең тирәһе ғәскәр ебәреп, Сәмәрҡәнд тарафынан тимер юлын киҫергә тәҡдим иттек. Әмир "Ташкент большевиктары менән солох төҙөүе һәм уларҙың әмир дәүләтенә һөжүм итмәйәсәген" аңлатып, Кушбеги аша яуап бирҙе. Шул ук ваҡытта Ирандан килгән Рәсәй консулы Минорский ҙа Бохараның Ташкент большевиктарына ҡаршы сыҡмаясағын аңлатты. Әгәр әмир Ҡыҙылҡом юлынан ике полк тирәһе ғәскәр ебәрһә, Ташкент большевиктарының Аҡтүбә фронтынан сигенеүҙәре һәм Ташкентты ла тотоп

тора алмаясаҡтары ап-асыҡ ине. Ләкин әмир Рәсәйгә ҡаршы йүнәлтелгән теләһә ниндәй хәрәкәттән ситтә ҡалырға тырышты. Уның фекеренсә, Петербург менән Мәскәүҙә кем ултырһа ла, ул "Рәсәй хөкүмәте". Ҡыҫҡаһы, әмир менән Сәйет Әкрәм тирә ул ваҡыт инде тере мәйеткә әүерелгән урыҫтың күләгәһенән ҡурҡты. Мин дә дуҫтарымдың береһенә әмирҙең яуабын үкенес менән аңлатып, ошолай тип яҙғайным: "Яҙмыш ыңғайына йөрөгән был инсандар нуҡтаһыҙ үгеҙ менән ишәк кеүек. Ишәгенә атланған килеш әҙәм үлеп китһә, әммә ишәк ишәклеге арҡаһында һыртындағы йөктө әле лә йөкмәп бара икән".[333]

Ҡарши ҡалаһына килеп уларға хәлдәр аңлатырға тырышҡан Мәхмүт Хужа Бехбудиҙе һәм арҡадаштарын, "йәдиттәр" тип атап, вәхшиҙәрсә һуйҙылар (1919 йылдың 25 марты).

Ырымбурҙа ла шундай бер үкенесле ваҡиға булды. Ул ваҡытта Ырымбурҙа диктатура урынлаштырыу тәжрибәләре менән шөғөлләнгән генерал Дутовты янындағы ярҙамсылары менән бергә ҡулға алып юҡ иткәндән һуң, ағзалары Ҡаҙағстандан Сәйет Ғазим Ҡыдырбаев, казактар атаманы Каргин, Башҡортостандан мин булған өс кешелек бер хөкүмәт ҡороп, башкомандующий итеп полковник Махкинды тәғәйенләү юлында ойоштороу эше алып бара инек. (1918 йылдың ноябрендә). Әгәр ҙә был эш барып сыҡһа, йыл аҙағында Актүбә фронтында хәрәкәт итеп, Ташкентта ояҡ ҡорған большевиктарҙы юҡ итергә һәм унда башҡорт, ҡаҙаҡ ғәскәрен урынлаштырырға, Фирғәнә менән Сәмәрҡәнд кеҫтәрен берләштерергә мөмкин буласаҡ ине. Тургай виләйәтендә Алаш Урҙа тарафынан ҡоралланған бер ҡаҙаҡ полкы ойошторолғайны. Арғын-ҡыпсаҡтарҙың юғарыла исеме телгә алынған етәксеһе Әбделғафәр ҙә большевиктарға ҡаршы көрәшә ине. Урыҫ демократтары фирҡәләре һәм Учредительдәр Йыйылышы ағзалары ла Ырымбурҙа демократтар хөкүмәтенә ҡушыласаҡ. Ләкин Ырымбурҙа алып барылған бөтә был эш бер мосолман офицерының ахмаҡлығы һәм башҡа берәүһенең хыянаты арҡаһында боҙолдо. Ғенерал Дутов беҙгә каршы һаҡлыҡ саралары күрҙе.

Өсөүенә, Төркөстандағы ойоштороу эштәре лә һеҙәмтә бирмәне. 1918 йылдың ноябрь һәм декабрь айҙарында Ташкент тимер юлы хеҙмәткәрҙәре лә Советтарға ҡаршы көрәш башларға әҙерләнгәйне. Ташкент большевиктарының хәрби комиссары булған батша офицеры Осипов тимер юлсылар һәм һул эсерҙар менән бәйләнештә булды. Ырымбурҙа Дутов та, беҙ ҙә уның менән бәйләнештә булыу өсөн күп шөғөлләндек. 1919 йылдың 18-19 ғинуарында Осипов ҡаланың эске нығытмаһын һәм большевик полктарының береһен үҙ ҡулына алып баш күтәрҙө, бөтә Совет дошмандары менән бәйләнеш урынлаштырырға тырышты. Ташкент халҡы араһында белгән кешеләре ярҙамында урындағы халыҡты был күтәрелешкә йәлеп итергә тырышты, эске ҡалалағы арсеналда һаҡланған байтаҡ коралды халыҡҡа таратырға теләне. Ләкин Ташкент халҡы

был хәрәкәткә илтифат итмәне. Бының иң мөһим сәбәбе — мосолман менәүәрҙәренең Совет тарафын тотоуында ине. Урыҫ казактарының, Осипов кеүектәрҙең еңеүен "инҡилаптың еңелеүе" тип баһалаған был мосолман менәүәрҙәре, айырыуса казанлыларҙан торған йоғонтоло бер даирә, беҙҙең казактар менән аңлашып эш итеүебеҙҙе һәр өрҙә хурларға тырышты. Шул уҡ ваҡытта беҙ Аҡтүбә фронтын тотоп торған башҡорт һәм ҡаҙаҡ ғәскәрҙәре менән урыҫ кәсәнә, йәғни Ташкент большевиктарына һәм Урал-Ырымбур казактарына ҡаршы тора алмаҫ инек. Ташкент халҡын баҫмасыларға һәм Ташкенттағы Советтарға ҡаршы булған даирәләрҙә ярҙам итергә саҡырыуыбыҙ һөҙөмтә бирмәне. Ташкентта булған әзербайжан Әфәндезада Мехмет Әмин, төрөк оциферҙәре Ҡәзим, Зыя һәм Хәйҙәр бейҙәр Төркөстанда аҡ урыҫтарҙың хакимиәте ерләшеүгә ҡаршы сиктән тыш тырышлыҡ күрһәтте. Мадьяр һәм Австрия әсирҙәре лә тулыһынса большевиктар яҡлы булды. Большевиктар Ташкент ҡалаһының төрки халыҡ йәшәгән өлөшө менән идара итеүҙе Камил хужа исемле бер урындағы кеше ҡулы менән тормошҡа ашырҙылар. Осипов, баш күтәргәс тә, ғөләмә даирәһенә таянырға теләүен белдерҙе. Һәр хәлдә, Бохара һәм Ташкент кеүек үҙәктәрҙең был ваҡиғаларҙа ҡатнашмай ситтә ҡалыуҙары арҡаһында Һырдарья һәм Заравшан буйҙарында Совет режимы йәшәүен дауам итте. Шул уҡ ваҡытта Ырымбур ҙа үҙенең географик урыны арҡаһында мөһим бер роль уйнай ине. Беҙ, бер тарафтан, Әстрхан янындағы Бүкәй урҙаһы үҙәге Хан урҙаһында булған кешеләребеҙ аша Украинала немецтарҙың хәлен, шул уҡ ваҡытта Кавказдағы, Омск хөкүмәте янындағы вәкилдәребеҙ ярҙамында чехословактарҙың һәм союздаштарҙың хәлен, шулай уҡ Туркайҙағы Алаш Урҙа ғәскәре ойошмалары аша Көнбайыш Төркөстан ваҡиғаларын белеп торҙоҡ. Әзербайжандан хәбәр алыр өсөн Гурьевҡа ла (Уйшук) кеше ебәрҙек.

Ашхабадта урынлашҡан инглиздәрҙең бер ғәскәри төркөмө бер ваҡыт Хазар диңгеҙендәге Александровский фортына килгән. Себерҙә демократик урыҫ хөкүмәте йәшәгән тәҡдирҙә, союздаштар менән аңлашып, бәҙәр эштәр эшләп булыр кеүек күренә ине. Германия фронты ҡыйралып, Төркиә лә солох короу мәжбүриәтендә ҡалған заманда, союздаштарҙың Рәсәй колонияларындағы мосолман ғәскәрҙәренә ҡарата 1918 йылдың йәйендә күрһәткән ышанмаусанлыҡтарының эҙе ҡалмаясаҡ тип өмөтләнгәйнек. Үҙаллы өлкәләр сифатында Рәсәй Федерацияһы эсендә ҡалыу фекерәбеҙ самими булғанлыҡтан, эсер лидерҙары менән чехословактар беҙгә ышана ине. Омскиҙағы союздаштарҙың ышанысын яулау эше менән Алихан Бүкәйхан да шөғөлләнде. Ҡәзим бей әйтеүенә ҡарағанда, исеме иҫкә алынған Мәхмүт хужа Бехбуди, туранан-тура инглиздәр менән аңлашыу яғында ине. Беҙ ул саҡта "Рәсәй Учредителдәр Йыйылышы" ағзалары исеменән Европаға ебәрелгән комитет составында Төркөстан, Ҡаҙағстан һәм Башҡортостан вәкиле итеп Бәкы аша Мостафа Чоҡаевты ебәрҙек.

§58 Демократияның юҡҡа сығыуы

25 майҙа Себерҙә адмирал Колчак хакимлыҡ итә башлау менән союздаштар өҫтөнлөк алды һәм Учредителдәр Йыйылышы хөкүмәтенең һис бер абруйы һәм йоғонтоһо ҡалманы. Чехословактар был халға яраҡлаша алманы. Ошо айҡанлы алдараҡ иҫкә алынған 6 ноябрь ваҡиғаһына аңлатма биреү урынлы булыр. Учредителдәр Йыйылышы ағзалары эшенең юҡҡа сығыу ваҡиғаһы арҡаһында Дутовтың инҡилап дошманы булған монархист икәнлеге фаш ителде. Шул рәүешле ул казактарҙы ла үҙенән биҙҙерҙе. Ноябрь аҙағында Актүбә фронтындағы ғәскәрҙәребеҙҙе тәфтишләргә киттем. Был фронт сардары полковник Махкин эсер фирҡәһендә тора, Дутовтың дошманы. Ул миңә пландарын асты. Дутовты ҡулға алып, урынына эсер атаманы Каргинды баш командующий итергә уйлайҙар икән. Бөҙөлөү быға ҡушылыу-ҡушылмауыбыҙҙы һораны. Мин ҡушыласағыбыҙҙы белдерҙем. Екатеринбургтан Башҡортостанға килгән Мостафа Чоҡаев, көнбайыш Ҡаҙағстан хөкүмәте ағзаһы Мирғазим Ҡыдырбаев ул сакта Ырымбурҙа ине. Мин Актүбәнән әйләнеп ҡайткан киҫ бергәләп кәңәшләштек. Өс сәйәси даирә ҡатнашлығында хөкүмәт ҡорорға уйлаштыҡ, ағзаларының береһе атаман Каргин, икенсеһе Махкин, өсөнсөһө мин. Был айҙарҙа Чоҡаев, Мирғазим Ҡыдырбаев һәм Фәйзулла Ходжаев менән һәр саҡ бергә булдыҡ. Дутовты ҡулға алыу буйынса беренсе декабргә билдәләнгән план ғәскәребеҙҙә Абидов янында хеҙмәт иткән Силәбе татары Алиев хыянаты арҡаһында Дутовҡа мәғлүм булып , генерал бер танк эсендә ҡаланан сығып ҡасҡанлыҡтан, уны эләктереп булманы, бары тик яраланды ғына[334]. Был уңышһыҙлыҡ та Урал тарафында демократияның юҡҡа сығыуын, диктатура урынлашыуын күрһәтә. Ошо арала "хәрби идара" исеменән әмер биреп, Иҙелбашында (Белорецк) булған 1-се полкты Ырымбурға күсергәйнек. Йәй айҙарында милиция отрядтары рәүешендә ойошторолған өгөттәрҙән алтынсы йәйәүле полк һәм икенсе атлы полк ҡоролдо. Уларҙы Ырымбур тирәһендә урынлаштырҙыҡ һәм шул арҡала Актүбә фронтындағы ғәскәрҙәрҙе шул ук 6 ноябрь көнө Ырымбур аша төньяҡ Ырымбур—Орск тимер юлы өҫтөндәге һаҡмар станцияһына күсерҙек[335]. Хәрбиҙәр Иманҡол һәм Якуп ауылдарында урынлашты. Ғәскәр — 1, 2, 4-се йәйәүле полктар, беренсе башҡорт йәйәүле дивизияһын (төмәнен) тәшкил итте. Икенсе төмәндә 2-се атлы полк һәм беренсе йәйәүле полк менән бергә төрлө кантондарҙан үҙ ирке менән килгән һалдаттарҙан торған отрядтар бар ине. Бөтә башҡорт ғәскәре "Айырым башҡорт корпусы" (Отдельный башкирский корпус) тип йөрөтелде. Ғәскәр сардары итеп генерал Ишбулатов, штаб начальнигы итеп генерал Федоров тәғәйенләнде. Бөтә ғәскәр менән өтәкселәк итеү миңә тапшырылды. Ильяс Алкин штаб өтәкселәһе ине. Ғәскәрҙең ошо хәлдә ойоштороловы 5 ноябрҙә иғлан ителде.

Мостафа Чоқаев Екатеринбургтағы Учредителдәр Йыйылышы ағзалары менән бергә Европаға китәсәк, донъя милләттәре алдында Төркәстан, Қазағстан һәм Башқортостан халыҡтарының вәкиле вазифаһын үҙ өҫтөнә аласаҡ. 6 ноябрь пландары юҡҡа сыҡҡас, Мостафа Чоқаевты Уральск (Теке) каланына оҙаттыҡ. Бер аҙ Гурьевта (Уйшуқ) булғандан һуң Хазар диңгеҙе юлы менән Әзербайжанға, ә унан Тифлиҫҡа китте. Ноябрь айы аҙаҡтарында хәл тамам Советтар файҙаһына үҙгәрҙе.

25 ноябрҙә, адмирал Колчак диктатура иғлан иткәндән һуң, Себер яғынан Башқортостанға мөнәсәбәт ҡырҡа үҙгәрҙе. Был диктаторҙың йөмһүриәтебеҙҙе юҡ итәсәгенә һәм ғәскәребеҙҙе тарҡатасағына шөбһә ҡалманы. Ошондай хәлдә бөҙ, бөр яҡтан, Советтар яғында зондаж яһарға кәрәклеген аңлап, әлегерәк Мәскәүҙә эшмәкәрлек иткән Салих Аҙнағолдо фронт аша сығарып, Мәскәүгә ебәрҙек. Ул да хәҙергә Совет хөкүмәтенә моронәғәт итмәйенсә, таныштарыбыҙ аша солох төҙөп булыу-булмау мөмкинлектәрен өйрәнергә тейеш. Шул ук ваҡытта Юрматы кантоны рәйесе Абдулла Ильясов менән Әбделхәмит Арифовты Советтар менән һөйләшеүҙәр алып барырға мәжбүр булыуыбыҙ хаҡында һәм, әгәр уларҙың да ошондай уйы булһа, бергәрәк хәрәкәт итергә кәрәклеген аңғартыу өсөн Турғайға һәм Алаш Урҙаға ебәрҙек. Был ваҡытта бынан бер аҙ әүәл Бохарға ебәргән кешебеҙ ҙә кире килде һәм әмирҙең большевиктар менән солох төҙөүен хәбәр итте. "Мәскәүҙә кем хөкүмәт башында булһа, шул батша булыр", — тигән яуабын, беҙ ебәргән затты үҙе ҡабул итеүҙән баш тартыуын да белдек. Әгәр әмир беҙҙең тәҡдимебеҙ буйынса Ҡаҙалы аша бер-ике мең атлы ебәрһә, Ақтүбә фронты күптән ҡыйратылып, Ташкент азат ителгән булыр ине.

Бер тарафтан беҙ үҙ вәкилдәребеҙҙе Алаш Урҙаға ебәрәүебеҙ булды, Алаш Урҙанан да беҙгә вәкилдәр килде. 6 декабрҙә Урал буйындағы Алаш Урҙа вәкилдәре Азимбәк Беримжан, Мөхтәр Әүәзов, Мирғазим Ҡыдырбай килде. Был ваҡыт 3-сө полктан башҡа бөтә ғәскәребеҙ бер ерҙә үҙ тупрағыбыҙҙа тупланғайны. Бөтә ғәскәрҙең офицерҙарын йыйып, мәжлес ойоштороҙом. Ғәскәребеҙҙә маһир ҡурайсылар ҙа (нейселәр) бар ине. Әсе бал һәм һыра мул булды. Үҙ мәмләкәтебеҙҙә тик үҙебеҙ хужа булған был заманды ҡотлап, иртәгәһенә Советтар менән һөйләшеү һәм килешеү мәсьәләләре буйынса Алаш Урҙа вәкилдәре менән тамам һүҙ бөрлегенә әлгәшеп, мәмләкәттәренә оҙатып ебәрҙек. Беҙ үҙебеҙ иһә ғәскәр штабын Ҡыҙыл Мәсеткә, һуңынан Ҡара заводлы аша Темаскә күсереп, берләшеү маҡсатында ашыҡмай эш итеү менән мәшғүл булдыҡ. Ул ваҡытта Екатеринбургтағы Учредителдәр Йыйылышы ағзалары комитеты таратылғайны. Эсеҙҙәрҙең рәйесе Виктор Чернов һәм башҡа ҡайһы бөрҙәре Екатеринбургтан беҙгә килде. Қыҙыл Мәсеттә улар хөрмәтенә бер мәжлес ойоштороҙом. 1923 йылда, һуңынан 1929 йылда Парижда Чернов һәм аркадаштары менән осрашҡанда был мәжлес уларҙың хәтерендә бик

яҡшы иҫтәлектәр ҡалдырыуын күрҙем. Прагала һөйләгән бер телмәрендә 1918 йыл аҙағында Урал буйҙарында һәр тарафта эске тарҡаулыҡ хаҡим һөргән шарттарҙа тик башҡорттар араһында тамам бер хоҙурлыҡты, үҙҙәре теләгәнсе хөкүм һөрөүҙәрен күреп, Ҡыҙыл Мәсеттәге идиллияны тасуирлағы. Чернов менән ипташтәре Волга шәрҡендә Советтарға ҡаршы көстәрҙең тамам тарҡалыуын күрҙе һәм бындай осраҡта мәмләкәткә Советтар менән аңлашыуҙан башҡа сара юҡлығы хаҡында әйттеләр. Чернов Мәскәүгә китеп йәшерен йәшәргә тейеш. Бер аҙҙан мин уны Мәскәүҙә лә осраттым.

Чернов аттарыбыҙға ултырып, беҙҙең һаҡсылар оҙатыуында, Урал казактарына китте. Был зат социаль-революционерҙарҙың күренекле теоретиктарының береһе, марксизмды танымаған инкилапсы, халыҡ социализмы нигеҙҙәре аңлатҡан "Конструктивный социализм" исемле ҙур һәм бик мөһим әҫәр яҙған кеше. Ул ваҡытта Чернов менән бергә беҙҙә булып киткән башҡа эсерҙар ҙа был партияның күренекле эшмәкәрҙәре ине. Эсерҙарҙы оҙатҡандан һуң күп тә үтмәҫтән, Колчак һәм уның союздаштарының Дутовҡа китеп барған офицерҙары Башҡортостан аша үткәндә, ҡағыҙҙарын ҡулыбыҙға төшерҙек. Хөкүмәтебеҙҙе һәм һәскәребеҙҙе тарҡатыу буйынса ҡатғы ҡарар ҡабул ителеүен белдек. Был ваҡиғалар беҙ Ҡыҙыл Мәсеттә саҡта булды. Декабрь аҙағында штабы Өфөлә урынлашҡан Бишенсе Совет армияһы сардарына вәкилдәр ебәреп, Мәскәү хөкүмәте менән тура мөнәсәбәткә инөргә ҡарар иттек һәм һиҙиәтуллла Сәғитов менән Муллаян Халиҡов Өфөгә киттө. Киләшеү шарттарыбыҙ: илебеҙ мөхтәриәтен таныһындар, коммунизм Башҡортостанда мәжбүри булмаһын, иҡтисади мөхтәриәтебеҙ һаҡланһын һәм һәскәребеҙ милли һәскәр сифатында ҡалһын.

Шәриф Манатов декабрь айында үк Мәскәүҙән ҡайтҡайны. Ниндәйҙер бер ауылда өйләнеү дәрте менән мәшғүл. Уны Темәс кантоны идаралығына эшкә алғайныҡ. Ғәбделхәй Ҡорбанғәлиев менән бер һүҙле булды. Хөкүмәт ағзалары менән кәңәшләшкәндән һуң бер вазифа биреп, уны Рәсәй тышына ебәреүҙе муафиҡ күрҙек. Башҡортостан файҙаһына үҙ белдегенә шөғөлләнһен тип, Гурьев аша Әзербайжанға ебәрҙек[338].

Тотош ғинуар буйы Советтар менән һөйләшеүҙәр алып барылды. Көнбайыш һәм теньяҡ Башҡортостан Советтар тарафынан баҫып алынғайны, артыбыҙҙа — дошманға әүерелгән Колчак һәскәре. Көньяғыбыҙҙағы Дутов та дошман. Бер көн Дутов мине телеграф башына саҡырҙы. Йәнәһе кәңәшләшеү өсөн минең менән Юныс Бикбовты Ырымбурға саҡыра. Мин инә урыҫ телендә һүгенеп, телеграф бәйләнешен өҙөргә куштым. Һәскәрҙең ҡорал припастары бөткәйне инде. 1919 йылдың 9 ғинуарында беҙҙең Өфөгә ебәргән вәкилдәребеҙ Ғәлимйән Әминев исемле бер татар коммунисы менән бергә һөйләшеүҙәрҙе дауам итеү өсөн өйләнеп ҡайттылар. Штаб Ҡана заводында (Кананикольский завод) ине.

Шунда ук хөкүмәт ағзалары һәм ғәскәр офицерҙары йыйылып, солох мәсьәләләре буйынса кәңәшләштек. Был арала Ташкентта булған Афған вәкилдәренең, Һиндостанлы Мәүләүи Бәрәкәтулланың һәм төрөк офицеры Мөхмәт Кәзим бейҙең "Большевиктарға ҡаршы һуғыш мәғәнәһеҙ, Торкиә етәкселегендә бөтә ислам доньяһы большевиктар менән берлектә инглиздәргә ҡаршы көрәшеү мәжбүриәтендә. Ақтүбә фронты юкка сыкһа, Афғанстан һәм Һиндостан вәкилдәре Мәскәүгә китер ине. Советтар менән солох кородға тәкдим итәбеҙ", тигән мәғәнәләге тәкдимдәр яҙылған хаттарын тотоп кешеләр килде. Беҙ был мәлдә Ақтүбә фронтынан киткәйнек. Советтар менән солох төҙөүҙең мотлаҡ булыуы, большевиктар тарафынан баҫып алынған ерҙәрҙә халҡыбыҙҙың бик күп кырылыуы, айырыуса Ҡызыл Мәсет тирәһендә йәҙҙәрсә ауыл кешеләренең атып үлтерелеүе, һәр ерҙә талау һәм йәберләү хөкөм һөрөүе һәм быны туҡтатыу сараһын күреү кәрәккән ваҡытта мәмләкәтте ташлап, ғәскәр менән Яйыҡтың көнсығышына сығып китеү мөмкин түгеллеге хаҡында һөйләшелде. Һәр хәлдә, Шотт хужалығында Ҡаҙағстан вәкилдәре, өҫтәүөнә бына хәҙер Мәүләүи Бәрәкәтулла менән Ҡәзим бей хаттарындағы фекерҙәр беҙҙәкеләргә Советтар менән аңлашыуға ризалашыу йүнендә ҙур тәьҫир яһаны. Һуңынан был Мөхмәт Кәзим бей менән Төркиәлә күрештек һәм 1927—1928 йылдарҙа Истанбулда бергәләп "Яңы Төркөстан" мәжмүғәһе сығарҙыҡ, Кәзим бей был мәжмүғәнең яуаплы мөдире булды. Шул заманда ул үҙенең Афғанстан һәм Төркөстандағы эшмәкәрлеге хаҡында хәтирәләрендә кисергәндәре, Башҡортостанға хат ебәреүе, ул саҡ Башҡортостанда Советтарға ҡаршы һуғышҡан милли ғәскәр хаҡында шапыртылған хәбәрҙәр алыуы тураһында яҙҙы[337]. 1918 йылдың йәй айҙарында ук әсир төрөк офицерҙарынан Ғүмәр Лотфи бей башҡорт ғәскәрендә булды һәм бойләнеш тәьмин итеү өсөн Ташкентҡа ебәрелде. Ҡаҙағстан аша Ташкентҡа барған был офицерҙан алған мәғлүмәттәргә ҡарағанда Ҡәзим бейҙең, беҙ Советтар менән яраша алһаҡ, башҡорт ғәскәрен инглиздәргә ҡаршы файҙаланыу ниәтен тотоуын да белдек. Ләкин ул заман беҙҙең ҡулыбыҙҙа Ақтүбә фронтындағы ҡыҙыл урыҫтарҙы ҡыйратырлыҡ форсат юк ине. Кана заводында үҙға ҡәҙәмәләребеҙҙән һуң Ташкенттан килгән был зат һәм офицерҙарыбыҙ менән бергә Стәрлетамаҡ — Маҡар тирәһендәге ғәскәребеҙ яныңа йүнәлдек. Ильяс Алкин да минең менән бергә ине, минең ауылымда ла булып киттек. Маҡарҙа дәһшәтле бәрелештәр булды. Әкрәбәләремдән Баишев бер ғәскәри төркөмдөң командиры ине, ҙур батырлыктар күрһәтеп, большевиктарҙы Маҡарҙан Петровскийҙың көнбайышына ҡыуҙылар. Мортазиндың беренсе атлы полкы ла Ишембай—Һайран араһында фронт тотто, һуғыш припастары бөткәйнә, шуға ҡарамаҫтан һуғыштарҙа ҙур батырлыҡ күрһәтте, һәр саҡ большевиктарҙан тартып алған ҡорал һәм припастар менән һуғышырға мәжбүр булдылар[338]. Улар янынан кире

әйләнәп килгәндә Сәлих ауылы янында аттарыбыҙҙан төшкән бер мәлдә, засадала ултырған большевиктар һөжүменә дусар булдык. Янымда тик һаҡсылар төркөмө бар ине, бәрелеш башланды. Өҫтөмдәгө туныма ике аяҡым араһынан тишелде, ләкин, аллаға шөкөр, үҙем яраланманым. Бер ни тиклем юғалтыуҙар ҙа булды, әммә большевиктарҙы ҡасырға мәжбүр иттек. Ләкин дөйөм фронт тотоп торорлоҡ көс юҡ ине. Киренән Маҡар ауылына, унан Колғонаға, артабан Аллаһы әкбәргә һәм Кана заводына сигендек. Ғаскәрҙә бер ниндәй ҙә рух төшөнкөлөгө булманы. Тик һуғыш припастарының аҙ булыуы, дөйөм хәлдең насарлығы командирҙарҙа борсолоу тыуҙыра ине. 300 саҡырымға һуҙылған фронтҡа ҡоралһыҙ бер нисә мең кешенән торған ғаскәр менән алышып маташтыҡ. Был ҡатмарлы шарттарҙа Шотт хужалығындағы, Ҡыҙыл Мәсеттәге, Кананикольскийҙағы һәм Темәстәге кәңәшмәләребеҙ бик самими, ихлас үҙҙы. Ауыр хәлдән ҡотолоу өсөн Ҡаҙағстан эсенә сигенәйекме, йә иһә Советтар менән аңлашыу уңайлыраҡ булырмы, тип төрлө яҡлап фекер йөрөттөк. Сигенеү яҡлы булған офицер һәм һалдаттарға азатлыҡ биреләсәге лә ҡарарлаштырылды.

Икенсе тарафтан, ул дәүерҙә Башҡортостан хөкүмәтендә һәм башҡорт ғаскәрендә хеҙмәт иткән татар менәүерҙәре араһында мөхтәриәт фекере яңына ҡатғы боролош хасил булыуын билдәләмәү мөмкин түгел. Башҡортостанда Ильяс Алкин етәкселек иткән бөтә татар менәүерҙәре һәм офицерҙары был хәүефле осорҙа Башҡортостан мөхтәриәтә фекерена ихлас инанғайны. Әле ноябрь башында Ырымбурҙа генерал Дутовты юҡ итеү ниәтебеҙҙе асҡан Алиев яҡлы бәғзе кешеләр, йәғни Башҡортостанға ҡаршы аҡ урыҫтарға ярамһаҡланғандар самими мөхтәриәтсегә эүерелде. Бында әлбиттә генерал Ишбулатовтың, полковник Бикмәевтың, полковник Әхмәровтың, Ильяс Алкиндың, Абдрахман Фәхретдиновтың, Абдулла Әҙһәмовтың роле ҙур булды. Нисек кенә булмаһын, 1918 йыл аҙағында һәм 1919 йыл башында Советтар менән Килешеү төҙөгәнгә тиклемге 3 айға һуҙылған бер дәүерҙә менәүер башҡорт һәм татарҙар араһында һис бер ниндәй фекер айырмалығы ҡалмағайны. Һәр кем был мөхтәриәткә тоғро булырға һәм Советтар менән аңлашҡандан һуң да уны йәшәтеү фекере тирәһендә берләшкәйне. Шағир Шәйехзада Бабич был кәңдәрҙәге хиссиәт сафлығын шиғырҙарында йәнләндерҙе. 9 гинуарҙа Советтар тарафынан вәкил итеп беҙгә ебәрелгән татар коммунисы Ғәлимйән Әминев был шомло кәңдәрҙә Кана заводында беҙҙең ғаскәрҙәге татар офицерҙары менән һөйләшкәндә уларҙа милләтебеҙҙең киләсәгенә ышаныс тыуыуын күреп, бының уға ни тиклем ныҡ тәьҫир итәүен һәм Өфөлә үҙенең был хистәрен Совет өтәкселәренән йәшерергә тырышыуын, һуңынан, солох төҙөлгәндән һуң, мин Мәскәүгә килгәс, үҙе һөйләне. Һәр хәлдә, был кәңдәрҙә башҡорт ғаскәрендәге рух һәм ихтыяр берлеге төрөк һәм мосолман булған һәр менәүергә тәьҫир итә алырлыҡ ине. Фекеремсә, аңлатҡан был хоҫус

киләсәккә яҙмышыбыҙ өсөн дә әһәмиәтле. Шул дәүерҙә Советтар менән солох төҙөмәй Ҡытай сигенә табан сигенергә тигән ҡарар ҡабул ителгән булһа, быға һәр кем икеләнеүһеҙ итәғәт итәсәк ине. Һуңынан аңланыҡ, әгәр беҙ генерал Дутов менән полковник Каппель юлынан киткән булһаҡ, бөйөк хата яһаған булыр инек. Шул ук ваҡытта беҙ Советтар менән аңлашып солох төҙөүгә өлгәшкәс, бәҙәҙ башҡорт һәм татар офицерҙары беҙҙең ризалығыбыҙ буйынса актар тарафында ҡалды.

§59 Йөҙбашы Исмәғил Шәриповтың хәтирәләре

Советтар тарафына сығырға төләмәйенсә актар яғында ҡалған офицерҙарыбыҙҙың береһе юғарыла иҫкә алынған Әмир Ҡарамыштың ҡәрҙәше йөҙбашы Ғәни Ҡарамышев ине. Һуңыраҡ Советтар яғына сығып, беҙгә яңынан килеп ҡушылды. Икенсеһе инһә йөҙбашы Шаһибәк Үзбәков. Был офицер Әхмәр ауылынан сыҡҡан менәүәр, ифрат аҡыллы бәр зат ине, минең бала саҡтағы аҡҡадашым. Бик дуҫ булдыҡ. Советтарға һис ышанманы. Урал казачийҙарына китеп, унан Деникин ғәскәренә ҡушылған һәм Ҡырымда большевиктар менән һуғышта һәләк булған. Бындайҙарҙың тағы береүһе — йөҙбашы Ғобдерәшит Хәсәйенов, — Ырымбурҙағы татар байы Ғәни Хәсәйеновтың улы. Ул да Деникин ғәскәренә барып ҡушылған, бер ни тиклем ваҡыт Балтҡанда булған, һуңынан әҙен юғалттыҡ. Советтарға ышанмаған офицерҙарыбыҙҙың тағы берәүһе — беренсе һыбайлы полктың батальон командиры, һуңынан Мортазин бригадаһында икенсе полк командиры йөҙбашы Исмәғил Шәрипов. Ул да Урал казачийҙарына, артабан Деникинға ҡушылған, һуңынан Истанбулға килеп, бындағы заводтарҙың береһендә эшләп, ауырып вафат булды. Сығышы — Ҡазан татарҙарынан. Исмәғилдең башҡорт ғәскәрендәге хеҙмәте хаҡындағы хәтирәләре Төркиә күренекле әленен кемеһенәлер күрһәтеү өсөн яҙылған булһа кәрәк. Вафатынан һуң ҡулъяҙма минең ҡулыма күсте. Исмәғил асылында Советтар менән ярашыуға ҡырҡа ҡаршы булған офицерҙарыбыҙҙың береһе ине. Уның хәтирәләренән миңә ҡарата әсе-әсе тәнкит һүҙҙәре булырға тейеш, тип уйлай инем. Әммә-ләкин был зат беҙҙән иң яҡшы тәьҫораттар менән айырылып киткән булып сыҡты. Башҡорт ғәскәре Советтар яғына күсерҙән алда кисергән ваҡиғаларҙы һәм бәрелештәрҙе, хатта беҙ Советтар яғына күскәндән һуң Мортазин бригадаһы һуғыштарын карта-схемалар менән аңлатҡан был хәтирәләрҙең бәғзе өлөштәренен бында килтереп китеүҙе файҙалы таптым:

"1918 йылда аҡ урыҫ ғәскәренең полковниғы Каппель идараһындағы ғәскәр Волганы аша сығып, большевиктарҙы Инза станцияһына тиклем сигенергә мәжбүр иткән ваҡытта, мин был полковниктың янындағылар араһында инем. Ауырып һамарға килдем. Төҙәлгәндән һуң мине Ырымбурға генерал Дутов карамағына ебәрҙеләр. Уның штаб етәксеһе генерал Вагинға

"башҡорт ғәскәрендә хеҙмәт итергә теләр инем" тип белдергәс, унда ебәрҙе. Вагиндан бойороҡ алып Каруанһарайға киттем. Мине Башҡан[339] Зәки Вәлиди үҙе ҡабул итәсәк, тип белдерҙеләр. Башҡан эш менән мәшғүл булыуы арҡаһында коридорҙа торған креслоға ултырып көтөргә тәҡдим иттеләр. Бер сәғәттәй ваҡыт үткәндән һуң Башҡан хәҙрәттәренең[340] эш бүлмәһенә инергә саҡырҙылар. Бүлмә ишеген шаҡып, эскә индем. Рәсми сәләм биреп, исемемде әйттем. Башҡан хәҙрәттәре мине бик хуш ҡабул итте. Бер ултырғыс күрһәтеп, ултырырға ҡушты. "Ҡайҙан килдегеҙ? Кайһы полкта хеҙмәт иттегеҙ? Ниндәй яҙмыш менән башҡорт тупрағына килеп сыҡтығыҙ?" — тигән һорауҙар бирҙе. Һорауҙарына яуап биргәндән һуң "әгәр башҡорт ғәскәрендә вазифа башҡарыуҙы маҡсатлы күрһәгеҙ, кайһы полкта хеҙмәт итергә теләүегеҙҙе белдерәгеҙ, шул оҡшатҡан ерегеҙгә тәғәйенләрмен. Асыҡла һәм иртәгә кил, полковник Емельяновҡа белдер", — тине. Мин дә теләктәремде рәйестең юғары хозурына килеп әйтәсәгемде белдереп, оҙон коридорға сыҡтым. Был ғүзәл милли хис һәм милли рух менән тулы хөкүмәт бинаһының коридорында баш командующий яныңа инеү өсөн сират көткән башҡорт ғәскәренең хәрби кешеләре һәм бер нисә штат кешемендәге афәнделәр бар ине. Коридор буйлап штаб етәксеһе полковник Емельяновтың эш бүлмәһен эҙләгән саҡта инкилап кисергән Рәсәйҙең таркау бер дәүерендәге шарттарҙа Башҡортостан хөкүмәте хеҙмәткәрҙәре күрһәткән тәртип һәм тырышлыҡҡа, эше хайран ҡалырлыҡ дәрәжәлә системалы һәм тәртиплә ойошторолған хөкүмәт даирәләренә һоҡланмай ҡарау мөмкин түгел ине.

Бында осратҡан милли хәүефһеҙлек органының мәғлүмәт туплау бүлегә һәм башҡа бүлектәрҙең айырым бүлмәләрҙә урыплашып, һәр хәрби һәм дәүләт хеҙмәткәрҙәренең тик үҙенә йөкмәтелгән эштәр менән мәшғүл булыуы, вазифаларына ғәйәт бирелгән рәүештә милли хис менән шөғөлләнеүҙәре күҙгә ташланып тора. Бындай эшмәкәрлек киләсәккә яҙмышыбыҙға әмәт тыуҙыра һәм ҡаһарман милләтебеҙҙең донъя менән идара иткән Атилла, Сыңғыҙ, Тимер һәм Бабур кеүек бейек ҡаһармандарының физәкәрлеге, самимилығы һәм етдилегенең өлгөһө булып күренә, уларҙы хәтерләтә ине.

Ҡунаҡханаға киттем, ял иттем. Иртәгәһенә сәғәт 10-да тағы ла Башҡан хәҙрәттәренә барҙым. Башҡан хәҙрәттәре мине Беренсе башҡорт һыбайлы полкына тәғәйенләүҙе маҡсатлы күргән. Полкка барып ҡушылыу өсөн шундуҡ Изелбашы (Белорецк) заводына китергә әмер бирҙе. Мин поезд менән юлға сыҡтым. Ләкин һуңғы өлөшөндә тимер юлы эшләмәгәнлектән (Миәстән һуң), юлды ат менән дауам итергә тура килде. Станциянан һуң бер нисә урыҫ ауылынан үтергә кәрәк ине. Ат йөрөтөүсе башҡорт бер урыҫ ауылын үтәл барған саҡта "был урыҫтар боҙғо бик дошман, төнгөлөккә үҙ ауылдарыбыҙға барып ҡунайыҡ, урыҫтар Башҡортостан хөкүмәте хеҙмәткәрҙәренә төндә һөжүм иттеләр", — тине.

Башҡорт ауылдарында йоҡланыҡ. Ауыл халҡы йыйылып, барыһы ла беҙгә доға ҡылып, "етәкселәребеҙгә, һеҙгә һәм ғәскәребеҙгә Аллаһы тәғәлә ҡеүәт бирһен. Дошмандан ҡурҡмағыҙ. 18 менән 60 йәш араһында булғаныбыҙҙың барыһы ла һеҙҙең артығыҙҙан киләбеҙ. Ватан һәм азатлығыбыҙ өсөн йәнебеҙҙе фиҙа итәрбеҙ", — тип ҡалды. Бәғзе ауылдарҙа ҡарт бабайҙар улдарына үҙҙәренең әйәрле аттарын биреп, үҙ иректәре менән ғәскәргә яҙҙырып, миңә ҡушып ебәрҙеләр. Йәғни ҡайһы ғына башҡорт ауылына килһәң дә, халыҡтың кәсләү милли хиссиәт менән тулҡынланыуы, милли яҙмыш, үҙаллылыҡ өсөн ҡорбан булырға әҙер булыуы асыҡ күренеп тора. Үҙ азатлығына был рәүешлә йән аҫып ашҡынған, эскерһеҙ һәм асыҡ милли хиссиәт йөрөткән һәм шуның өсөн ҡорбан булырға әҙер торған бүтән милләттә ошо йәшемә етеп мин немецтарҙа булһынмы, урыҫтарҙа йә иһә башҡа бер милләттә булһынмы, һис бер ерҙә күрмәнем. Бындайын ҡаһарман халыҡтың милли хәрәкәте үҙ ерлегендә генә түгел, ғөмүми милләттәр тарихында тасуирланыуға лайыҡлы, сөнки ул һәр кемдә хайран ҡалдырырлыҡ сиктән тыш бер сифат.

Юлда китеп барышлай ауылдарҙа миңә ҡушылған 20-ләп һыбайлы егеттәр менән бергә Иҙелбашына (Белорецк) килеп еттем. Тәүге бурысым полк командиры булған Әмир Ҡарамышты күреү ине. Уны күрҙем һәм беренсе рота командиры сифатында тәғәйенләнгән вазифамды үтәй башланым.

Ике аҙнанан һуң башҡорт корпусы командующийы генерал Ишбулатовтан алынған әмер буйынса полкыбыҙ Ырымбурға юлға сыҡты. Үп көн әсендә ҡалаға килеп етеп, тәғәйенләнгән йорттарҙа урынлаштыҡ. Икенсе көн Башҡан хәҙрәттәре (йәғни Заки Вәлиди) хозурында Каруанһарай янында бер рәсми парад булды. Бында Башҡан менән янында булған юғары дәрәжәләге офицерҙар ҡаршыһынан арыҫлан кеүек һалдаттарыбыҙ роталарға бүленгән килеш бер-бер артлы Башҡаҙы тәбриклән үттө. Иртәгәһенә Башҡан был рәсми парадта беренсе полк күрһәткән интизамды* билдәләп, ҡәнәғәт булыуын белдереп полкка үҙенең әмернамәһен иғлан итте.

Баймаҡ (Төмәс) Башҡортостандың уртаһы булғанлыҡтан, хөкүмәт дәүләт мәркәзен шунда ойоштороу хаҡында әмер бирҙе. Бер ай Ырымбурҙа булғандан һуң Баймаҡҡа тәбән йүнәлеш алырға бойороҡ алдыҡ. Ырымбурҙан ғәскәребеҙ тимер юлы менән китергә йыйынып, станцияла милли йырҙар йырлап, ҡурай (милли кавал** һәм нәй) тартып, милли бейеүҙәр бейегәндә Ырымбур халҡы күплән йыйылғайны һәм бик күп

*Интизам — тәртип, хәрби выправка һәм ғәскәргә хас булған башҡа талаптарға яуап биреү сифаты (Ә.Ю.).

**Кавал — төрөк ҡурайы. Бамбуктан бер яғынан алты, икенсе яғынан бер тишекле итеп төрлө оҙонлоҡта эшләнә. Нәй — флейта (Ә.Ю.)

мәсәлмандар тамаша ҡылып илай, "Йәшәһен ҡаһарман башҡорт ғәскәре!" тип ҡысҡыра. Бөтә нәмә тәртипкә буйһонған, күңелдәрҙә тәрән тәьҫораттар уяна...

Баймаҡта ни бары полк командалығы һәм ҡасабаны һаҡлауға тәғәйенләнгән рота урынлашты. Башҡа роталар ҡасабанан 15 саҡырым алыҫлыҡтағы ауылдарҙа тәйәкләнде. Ауылдар араһында әлемтәселәр йөрәп тора, шуға бөтәбеҙ ҙә бер ерҙә йәшәгән кеүекбеҙ. Минең рота ерләшергә тейеш ауылда башҡорттар, милли ғәскәрҙе бик нығ ярҙамлыҡтан, һалдаттарға "минең өйәмә кил, минең өйәмә кил", тип саҡырып, аттарының йүгәндәренән, эйәрҙәрҙәренән һөйрәй.

Беҙҙең килеребеҙҙе белгәндән бирле түҙемһеҙлек менән көтәләр икән, сөнки беҙ улар өсөн бер ғорурлыҡ символына әүерелгәнбеҙ. Ауылдың имамы мине үҙ йортона алды. Ауыл халҡы һөйенесенән ҡунаҡтары хөрмәтенә ҡорбанға мал салды. Ҡыҫҡаһы, беренсе тапҡыр Миәстән Иҙелбашына (Белорет) полк карамағына килгән саҡта нимәләр күрһәм, әлеге шул уҡ милли хиссиәттә күҙәттем.

Беҙ был ауылда һәр көн хәрби уйындар үткәрҙек, һалдаттарҙы өйрәтеү менән шөғөлләндек. Уларға хәрби хеҙмәттең тәп ҡағиҙәләрен иман шарттары көүек ятлата инек. Башҡорт һалдаты сиктән тыш мәргән ата һәм ҡылысты оҫта ҡуллана. Уҡый-яҙа белмәгәндәрен уҡытыу менән дә шөғөлләндек.

§60 Покровск һуғышы

Бында өс ай торғас, полкыбыҙға "унынсы яртыла фронтҡа табан китәсәкбеҙ" тигән әмер килде. Ротаны иртәнсәк мәсет ҡаршыһындағы майҙанда теҙҙем, ауыл халҡына ҡунаҡсыллыктары өсөн рәхмәттәребеҙҙе әйттем. Башҡорт халҡы мәхитендә етешкән арыҫлан көүек һалдат ғарыбыҙ ат өҫтөндә мәһабәт ултырып, милли йырҙар йырлап, халыҡтың алҡышы һәм күҙ йәштәре солғанышында гүзәл күренеш тыуҙырып айырылдыҡ. Полк командиры бойорогона буйһонып, беҙ Ырымбур менән Стәрлетамаҡ трактында урынлашҡан Шотт хужалығына йүнәлдек. Ун көнлөк юл үтеп, бөтә полк тәғәйенләнгән урынға килеп етте. Был күренекле батша эшмәкәре (һәм Ырымбур вилайәте дворяндары етәксеһе) генерал Шоттың хужалығы икән. Бер нисә көндән Башҡан Зәки Вәлиди хәҙрәттәренең (1918 йылдың 6 декабрендә)[341] бында киләсәге хаҡында хәбәр алынғас, уны ҡаршы алыу әҙерлеге башланды. Башҡан хәҙрәттәре янындағылар менән берлектә Шотт йортонда урынлашты. Шул уҡ кистә ул полктың бөтә офицерҙарын мәжлескә саҡырҙы. Йорттоң ҙур залында офицерҙар үҙенә тәғәйен урынды алды. Шул арала Башҡан хәҙрәттәре янындағылар һәм Ҡаҙаҡ-Ҡырғыҙ (Алаш Урҙа) вәкилдәре менән бергә[342] залға инеп, полк офицерҙары менән күрешеп сыҡты. Һуңынан ошондай нотоҡ һөйләнә: "Большевиктар Башҡорт

иленә һәр тарафтан һөжүм итә башланы. Стәрлетамаҡ ҡалаһын баҫып алыу менән бергә уның тирә яғындағы ауылдарҙы баҫып, башҡорт ауылдарының ҡотон осоралар, халыҡты ҡыралар. Ошо ваҡиғалар айҡанлы ғәскәребеҙгә бөйөк бурыс йөкмәтелә. Илебеҙҙе, милләтебеҙҙе агрессиянан ҡоткарыу өсөн бөтә көсөбеҙҙе һалаҫаҡбыҙ. Ватан һеҙҙең фиҙаҡәрлегегеҙгә мохтаж, дошманды тупрағыбыҙҙан сығарып ташлайыҡ. Иртәгә тура Стәрлетамаҡҡа хәрәкәт итәсәкһегеҙ". Вафат булған полк командиры Әмир Ҡарамышев урынына Башҡан тарафынан Муса Мортазин тәғәйенләнде. Мәжлестән һуң беҙ, офицерҙар, полкҡа әйләнеп ҡайтып, юл хәстәрләренә тотондоҡ. Иртәнсәк (7 декабрь) юлға сыҡтыҡ. Һуғыш кәрәк-яраҡтарыбыҙ бик аҙ, һәр һалдатҡа ни бары 20 патрон тура килә, бөтә полкта бер пулемет та юҡ. Ошоға ҡарамаҫтан, хәрәкәт итергә мәжбүрбеҙ. Стәрлетамаҡҡа барған юлдың яртыһында яткан Ергән ҡасабаһына килгәс, Стәрлетамаҡты яулаған ҡыҙылдарҙың ҡаланан ҡағы ла алдарҡа яткан Аллағыуат[343] ауылынан 4 километр алыҫлыҡта урынлашҡан Покровск исемле урыҫ ауылын баҫып алыуҙары хаҡында бәлдек. Янбулатов командаһы аҫтындағы 2-сә рота Аллағыуаттан шоссе буйлап[344] урыҫтарға ҡаршы һөжүм итте, мин инә үҙ ҡарамағымдағы беренсе рота менән Солун Айгәл ауылынан һөжүмгә күстөм. Өсөнсө рота полктың хәрби шураһы ҡарары буйынса Ағиҙелдең көнбайыш ярындағы Ишембай ауылынан[345] хәрәкәт итеп, ул тирәне баҫып алырға тейеш. Полк командиры ла ҡалған ғәскәр менән (дүртенсе рота) Аллағыуатҡа килде. Урыҫтарға беҙҙең хәрәкәт хаҡында мәғлүмәт барып етмәү сараһын күрҙек. Өсөнсө рота 23 сәғәттә Ишембайға һөжүм итеп, ул тирәне яулап алды, икенсе рота Аллағыуаттан Покровскиға килгән ваҡытта, таңғы сәғәт өстә, беҙ Айгәл яғынан Покровскиҙың артына сыҡтыҡ. Урыҫтар өсөнсө ротаның Ағиҙелдең теньяғына сығыу хәбәрен алғас та, бөтә полк шул тарафҡа сигенде тип уйлап, шул яҡҡа йүнәлеш алырға тейеш ине. Беҙ иһә сәғәт бишта һәр тарафтан һөжүмгә күсәсәкбеҙ. Һөжүмебеҙ тулыһынса алдан билдәләнгән план буйынса барҙы. Дошман иғтибарһыҙ ине. Өсөнсө ротаның Ишембайҙан (алдатҡыс) хәрәкәткә күсеүҙәре хаҡында хәбәр алыу менән, урыҫтар бөтә кеүәтен шул яҡҡа бороп, түп батареяларын да шул яҡҡа йүнәлтеп, Ишембайҙы бомбаға тота башланы. Шул арала икенсе ротаның Аллағыуат тарафынан, минең рота Айгәл тарафынан көтөлмәгән һөжүмгә күсеүен күргәс, урыҫ ғәскәрҙәре кире боролоп, беҙҙең менән һуғыша башланы. Дошмандың сигенеү юлдары киҫелгәнлектән, һуғыш бик ҡаты булды. Беҙҙең көслө һәм ҡапыл ошлөнгән һөжүмебеҙ ҡаршыһында урыҫтар Аҙнай яғына йүнәлтелгән ғәскәрен һәм бөтә йөктәрен, пулеметтарын, Покровскиҙағы ҡорал һәм һуғыш кәрәк-яраҡтарын ташлап, тура Стәрлетамаҡҡа ҡаса башланы. Башҡорт һалдаттары был һуғышта үҙҙәрен ҡаһарман бер милләттең улдары икәнлектәрен бик яҡшы танытты. Бында һалдаттарыбыҙҙың һалҡын ҡанлылығы, һәр егеттең үҙаллы хәрәкәт итә белеүе хайран ҡалырлыҡ дәрәжәлә ине. Бәгзе ваҡытта ҡайһы бер урыҫ

ғәскәри төркөмдәренә, стратегик нығытмаларына теймәй урап үткән осрактарҙа был батыр егеттәр "командир ағай, быларын ҡасан ҡылыс менән тураҡлап ташлайбыҙ?" тип сабырһыҙлыҡ күрһәтә ине. Уларға "атлан, атҡа" тигән әмер бирелә, ҡылыстарын ҡындан сығарып, урыҫтар өҫтөнә һөжүм итергә бойороп, күҙ алдыбыҙҙа һуғыш сәхнәһе асылған мәлдә башҡорттарҙың әле булһа боронғоса йәшәүен, тарихын ҡан менән яҙыуҙарын асыҡтан-асыҡ бер хәҡиҡәт рәүешле күрергә мөмкин ине. Бында урыҫтарҙың ике йәйәүле полктан күбәрәк ғәскәре булған. Улар үҙҙәренә һөжүм иткән башҡорт ғәскәрҙәренең ни бары өс рота һыбайлы ғәскәр булыуын асыҡларға ваҡыт таба алманылар. Юлда бик күп яралыларын, һуғыш припастарын, винтовкаларын ташлап ҡастылар. Беҙ уларҙы артабан ҡыуып барманыҡ, был ике полктың Стәрлетамаҡта ҡалмайынса тура Өфөгә йүнәлергә ҡарар итеүҙәре хаҡында һуңынан белдек. Ишембай тарафындағы өсөнсө ротаны ла шул уҡ юлға йүнәлтеп, Стәрлетамаҡҡа тиклем ҡыуып барҙыҡ. Стәрлетамаҡ янына килеп еткәс, беҙ ҡалаға инмәйенсә Покровск ауылына кире килеп, барыбыҙ ҙа шунда урынлаштыҡ. Һалдаттарыбыҙ ҡулдарына мул ғына ҡорал һәм припастар төшөрҙө. Ләкин Башҡортостанда (Ырымбурҙан Өфөгә һәм Златоустҡа тиклем һуҙылған) 400 саҡырымға һуҙылған фронтты бик аҙ һанлы башҡорт ғәскәре һаҡлай ине. Артыбыҙҙан һис бер ниндәй ярҙам юҡ. Шул уҡ ваҡытта ҡыҙылдарҙың Стәрлетамаҡта тулы бер төмәнә (дивизия) бар. Беҙҙең һөжүм арҡаһында Өфө тарафындағы кәстәрен был яҡҡа йәлеп итәсәктәре лә билдәле булды. Беҙ Ырымбур—Стәрлетамаҡ трактында ҡалмай, Ағиҙелдең теңьяғындағы Усман Тереғолов командаһындағы икенсе һыбайлы полк һәм башҡа ғәскәри төркөмдәр урынлашҡан ауылдарҙың күршеһенә өрләшергә ҡарар иттек.

§61 Әхмәр һуғышы

Байтаҡ арауыҡҡа таралған был ғәскәрҙең Стәрлетамаҡ — Әүҙән тракты тирәһендәгеһе Усман Тереғоловтың командалығы аҫтында ине. Беҙ ҙә уларға күрше урынлаштыҡ һәм беҙгә "большевиктарҙы был тракт өҫтөндә урынлашҡан Әхмәр ауылынан һәм уның тирәһенән ҡыуырға" тигән бурыс йөкмәтелде. Быныҡ стратегик әһәмиәте бик мөһим ине. Өсөнсө ротаны Аллағыуатта ҡалдырып, ҡалғандарыбыҙ ошо ҡасаба менән Әхмәр араһындағы ауылдарҙа урынлаштыҡ һәм бында бер ай самаһы ваҡыт ҡыҙылдарҙың ваҡ һөжүмдәрен кире ҡағыу менән мәжбүл булдыҡ. Тик Әхмәргә якынламаныҡ, сөнки унда ҙур көс тупланғайны. Уларға һөжүм итеү өсөн уңайлы форсат көттөк. Улар ҙа беҙҙең якынламағанды күреп, Әхмәргә һөжүм итеү уйыбыҙ юҡ икән тип уйланы, буғай. Шул арала төндәрҙең береһендә һөжүм итеп, уларҙы ауылдан ҡыуып сығарыу форсатын таптыҡ. (1919 йылдың 15 ғинуарында булһа кәрәк)[346]. Сәлих ауылынан аҡшамдағы

сәғәт һигеҙҙә сығып, дошманға һиҙҙермәй, төрлө юлдарҙан төнгө сәғәт биҙҙә Әхмәр ауылы менән Стәрлетамаҡ араһындағы трактҡа сыҡтыҡ. Дошмандың Әхмәр ауыдындағы көсө бер полк йәки ике батальон тирәһе булғандыр. Беҙ уларға иртәнге таңда һөжүм итәсәкбеҙ. Килгән арала ғәскәребеҙҙе ике сәғәт тирәһе ял иттереп алдыҡ. Покровка һуғышынан һуң кыҙылдар аҙ һанлы булыуыбыҙҙы белгән хәлдә лә бик ҡурҡа ине. Беҙ әә бынан файҙаланырға тырыштыҡ. Иртәнге сәғәт өстә урыҫ полкы урынлашҡан Әхмәр ауылына яҡынлаштыҡ. Ауылдың уң һәм һул яғында урынлашҡан урыҫ ауылдары халҡы башҡорттарҙы дошман күргәнлектән, урыҫ ғәскәрен тар-мар итеүҙе беҙ үҙебеҙҙең мөкәддәс вазифабыҙ итеп күрә инек. Ауылға яҡынлашҡас, үҙ белдеге менән сигенгән һәр һалдаттың шунда уҡ атып үлтереләсәге хаҡында иғлан иттек. Ауылға яҡынлашып килеүебеҙҙе һиҙгән дошман һаҡсылары беҙгә дүрт яҡтан пулеметтан ут асты. Ләкин улар беҙҙең кәтәлмәгән һөжүмебеҙ хаҡында ныҡ һуңлап белделәр. Һалдаттары койонон, винтовкаларын алып, урамға сыҡҡан арала беҙ урамдарға ингәйнек инде. Дошмандың ике батальоны булыуын белдек. Әхмәр ауылы улар өсөн бер һәләкәт майҙанына әүерелде, беҙ уларҙы һарыҡ кәтәүә көүәк һуйҙыҡ. Иртәнге сәғәт алтыға тиклем дауам иткән был урам һуғышында котола алған кыҙылдар трактҡа сығып, тура 15 саҡырым алыҫлыҡтағы Стәрлетамаҡҡа ҡасты, иҫәпһеҙ мәйет һәм яралыларҙан башҡа, коралдарын, пулеметтарын, санитар госпиталдәрен бөтә йыһаздары менән ҡалдырҙылар. Был мөкәммәл госпиталь йыһаздары беҙҙең өсөн иң кәрәкле бер табыш булды.

Урыҫтарҙың күбеһе Стәрлетамаҡҡа күлдәкһеҙ, хатта ҡышҡы ҡар өҫтөнән яланаяҡ ҡастылар. Беҙ иртәнсәк кыҙылдарҙан ҡалған корал һәм һуғыш кәрәк-яраҡтарын йыйыу менән мәшғүл булдыҡ. Алыш ҡаты булыуға ҡарамаҫтан, беҙҙән ни бары дүрт кеше һәләк булды, 15 кеше яраланды. Үлгәндәрҙе мосолманса дәфен иттек. Шул көндә үҡ Стәрлетамаҡтағы урыҫ ғәскәре 20 меңгә яҡын ҡеүәт һәм тупсы батареялар менән Аллағыуат һәм Юлдаш ауылдары аша беҙҙең идара үҙәгә булған Сәлих ауылына һөжүм итте. Тик 700 һалдаттан торған беҙҙең һыбайлы полк үҙе генә уларға ҡаршы тора алмаҫ ине. Беҙгә башҡорт корпусы командалығы тарафынан бынан 80 саҡырым алыҫлыҡтағы Әүҙән заводына табан сигенергә әмер бирелгәйне. Усман Тереғолов та үҙ ғәскәре менән Петровск һәм Маҡар ауылынан эскәрәк сигенергә тейеш, сөнки төньяҡ флангтан (Өфө тарафы) булһынмы, көньяҡтан (Аллағыуат — Ырымбур яғы) булһынмы, дошман һөжүменә бөтөнләй асыҡ ҡалғайныҡ. Беҙгә тау араларына, хәүефһеҙ урындарға сигенеү кәрәк булды. Сигенеү хаҡындағы әмерҙең Советтар менән Маҡарҙағы солох төҙөү тураһындағы һөйләшеүҙәргә бәйле булыуын да һиҙҙем".

§62 Йәрәктау — Яңырыҫ һуғышы

Арғабан йәҙбашы Исмәғил Шәриф был ваҡиғанан һуң 6 ай үткәс ақтар яғында ҡалған Муса Мортазин менән бергә яңынан Петровск тирәһенә килеп ҡыҙылдарға ҡаршы һуғышыуҙары хаҡында һөйләй. Был ваҡытта Муса Мортазин беренсе һыбайлы полк, Исмәғил Шәриф инә икенсе һыбайлы полк менән командалыҡ иткән. Ул түбәндәгеләрҙе яҙа: "Минең полкымда ни бары 300 һалдат ҡалғайны, әммә улар бик мәргән, ҡылыс менән оҫта һуғышыусы ҡаһарман егеттәр ине. Ике йәйәүле полк һәм бер һыбайлы батальон, йәмғеһе 5 меңгә яҡын көүәт менән Стәрлетамаҡ янындағы, был ҡаланың алғы яғындағы Ағиҙел тарафында урынлашҡан Йәрәктау ҡәрйәһенән үтеп Яңырыҫ (Янрус) ҡәрйәһенә һөжүм иттек[347]. Маҡсатыбыҙ — Петровскиҙы баҫып алыу, Яңырыҫ менән Стәрлетамаҡ — Петровск тракты араһындағы фронтты тота инек. Мин үҙ полкым менән Петровскиҙан ике сақырым алыҫлыҡта булған урман эсендә урынлаштым. Муса Мортазин да (беренсе полк менән) минең һул тарафымда ерләшкән. Беҙ көсө бөҙҙөкенән күпкә артыҡ булған дошманды, ғәҙәттәгесә, көтмәгәндә тиҙ һөжүм итеп еңеү мөмкинселеге эҙләй инек. Урыҫ ғәскәре асыҡ ерҙән хәрәкәт итә. Минең полк тулыһынса урман эсенә йәшеренгән. Ҡыҙылдарҙың моһим бер өлөше үтеп киткәс, урмандан сығып өҫтәренә ташландыҡ, туранан-тура һөңгө һәм ҡылыс һуғышы башланды. Улар пулеметтарын ҡулланырға ваҡыт таба алманылар, 55 үлек, 200 яралы, 100-гә яҡын әсир ҡалдырып, Яңырыҫ ауылына сигенделәр. Урыҫ полкы был ауыл янында ҙур окоптар ҡаҙғайны. Инде дошман ошо окоптарына кире килеп, шунда ныҡынды. Йәрәктау яғында урынлаштырылған туп батареялары ла беҙҙе уткa тота башланы. Беҙ еңелсә ҡаршылыҡ күрһәтеп, дошмандың иғтибарын йәлеп итеп торҙоҡ. Шул ваҡыт Муса Мортазин дошмандың уң флангыһы артына сыҡты. Беҙ ҙә һул флангынан окоптар артына сыҡтыҡ. Дошман ҡаршыһындағы фронт һыҙығы асыҡ ҡалһа ла, ике флангынан һөжүм итә инек, ә ҡыҙылдар, бөтә фронт башҡорт ғәскәрҙәре тарафынан биләнгән тип уйлап, иҫәнһеҙ юғалтыуҙарға дусар булып, ҡоралын ташлап Йәрәктауҙағы резерв көүәттәре менән берләшеү маҡсатында сигенә башланы. Генерал Церетели 24-се казачий полк менән Петровскиҙан сығып, беҙҙән төньяҡтағы юл менән Йәрәктауҙың төньяғындағы Морак[348] ауылына һөжүм итеп, Йәрәктау артына сыҡҡан икән. Большевиктар Ағиҙелдең көнбайышындағы барлыҡ әйберҙәрен ташлап, тарҡау халдә Стәрлетамаҡҡа кире сигенергә мәжбүр булды.

§63 Сәрмән һуғышы

Фронт һыҙығы булыуға ҡарамаҫтан, был һуғыш күберәк партизан һуғышын хәтерлатте, сөнки фронт үҙгәреүсән ине. Үң һәм һул яғыбыҙҙағы

аҡ урыҫ ғәскәрҙәре сигенгәнлектән, беҙгә лә ғәскәр командалығынан Ағиҙел йылғаһының юғары ярында урынлашҡан Сәрмән ауылына сигенергә әмер килде. Ул саҡта минең полкым ес эскандрондан тора ине. Беренсе эскандронда корнет Ғабдерәхимов, икенсе эскандронда корнет Учаров, өсөнсөһөндә Атъстәров командалыҡ итте. Ә аҙыҡ-түлек менән тәьмин итеүсе, йөк ташыусы частәрҙең командиры Вәғизов булды. Барыһы ла арыҫлан кеүек йош офицерҙар. Былай моғаһаһеҙ рәүештә сигенергә мәжбүр иткән бойороҡтар беҙҙең асыуыбыҙҙы ҡабартты, сөнки сигенеүҙәр һәр ваҡыт беҙҙең уң һәм һул тарафыбыҙҙа торған аҡ урыҫ һәм ҡазаҡ ғәскәрҙәренең йомшаҡлығынан килеп сыға ине. Ә большевиктар һөжүм итеп алға килеүен дауам итте. Беҙ Сәрмәндә уларға ҡаршы һуғыш асырға булдыҡ. Бында беренсе һәм икенсе полктар бергә ине, улар Муса Мортазин командылығында кавалерия бригадаһына берләштерелгәйне.

Йәрәхтау һуғышынан бер аҙ һуңыраҡ беҙ Ағиҙелдә Әүжән заводында урынлаштыҡ. Ә ҡыҙылдар иһә Иҙелбашы (Белорецк) заводын һәм Тамъян-Ҡатай кантонының үҙәгә булған Сәрмән ҡасабаһын баҫып алғайнылар. Был иһә Ағиҙел буйынан ситкә алып ташланасаҡбыҙ тигән һүҙ. Бригада командиры йәҙбашы Мортазин ҡыҙылдарҙы Сәрмәндән ҡыуып сығарырға ҡарар итте. Дошман һөжүмен көтәп тормай, үҙҙәренә һөжүмгә күсеү беҙҙең беренсе һәм икенсе полктар өсөн бер ҡағизәгә әйләнгәйне. Беҙ был юлы ла шулай итергә булдыҡ. Икс полк та төнгө 23 сәғәттә Әүжәндән күҙғалдыҡ. Беҙгә бик яҡшы билдәле булған юлдарҙан таңғы сәғәт дүрттәрҙә Сәрмәндең тап ҡаршыһындағы Шығай исемле башҡорт ауылына[348] килдек. Ҡасабаның Иҙелбашынан килгән шоссе юлына бер эскадрон ғәскәр ебәреп, Иҙелбашынан Сәрмәндәге урыҫтарға ярҙам килмәһен өсөн, юлдарын киҫтек. Әсир төшкән ҡыҙылдарҙан Иҙелбашында Советтарҙың латыш матростарынан, коммунист партияһы ағзаларынан торған частәре урынлашыуын, Сәрмәндә иһә мадъярҙарҙан торған йәйәүлә дивизия, дала туплы бер батарея, ауыр туплы бер батарея һәм бронялы автомобилдәр булыуын белдек. Беҙҙең ике полкта ни бары ике туп бар, уларҙы Шығай ауылы артындағы урман араһында урынлаштырҙыҡ һәм, ике полкты ла йәйәүләтеп, Сәрмәнгә һөжүм иттек. Беҙҙең көтөлмәгән һөжүмебеҙгә дусар ителгән мадъяр полктары ауылды ҡалдырып, яҡындағы урманлыҡҡа йәшеренде. Тупсыларыбыҙ дошман фронтының уң яғында урынлашҡан дала туплы батареяһына ҡаршы ут асып, тулыһынса тар-мар итте. Дәһшәтле ҡанлы һуғыш иртәнән киҫкә тиклем барҙы. Ниһайәт, беҙҙең һул флангылағы роталарыбыҙ, тынып ҡалырға мәжбүр ителгән дала туплы батарея урынлашҡан ерҙән, йәғни дошмандың уң флангыһынан уның артына сығып, Сәрмәнде баҫып алды. Ҡыҙылдарҙың ауылдағы йөктәрен тулыһынса ҡулға төшөрҙөк. Бөтә мадъярҙар һәм улар менән бергә булған урыҫ матростары, төн ҡараңғылығынан файҙаланып, Иҙелбашына (Белорецк) ҡасты. Дивизияға ҡаршы ике полк, ике батареяға иһә ни бары ике туп ҡаршы

ҡуйғайныҡ. Ошо тирәлә тыуып-үҫкән Мортазин һуғыш майҙанын яҡшы белгәнлектән һәм урындағы халыҡ та беҙгә ярҙам иткәнлектән, юғалтыуҙарыбыҙ аҙ булды. Өҫтәүенә һуғыш припастары, аҙыҡ-түлек ҡаҙандыҡ. Дошмандың күбеһен юҡ иттек. Мадьярҙар Сәрмәндәге ҡәлғәүҙәрен бер ҡасан да онота алмаҫ. Ләкин, ни эшләмәк кәрәк, башҡорттар сиҙәү ҡаҙана, ян-яҡта ак урыҫтар һәм ҡазаҡтар туҡтауһыҙ сигенә һәм беҙҙе яңғыҙ ҡалдырып китәләр. Был юлы ла уң яғыбыҙҙағы Колчак ғәскәрҙәре һаҡлаған ерҙәрен ташлап китте".

Башҡорт полктарының Арғаяш, Ақтүбә, Орск фронтындағы һуғыштарының тарихы мәмләкәттә "Башҡорт ғәскәре идараһы" янындағы бер комитет тарафынан мөкәммәл рәүештә яҙылған. Айырыуса беренсе һыбайлы полк Стәрлетамаҡ фронтындағы Покровскиҙа еңеүгә өлгәшкән ваҡытта беренсе һәм икенсе йәйәүле полктарыбыҙ Ҡарағыпсаҡ улусында Юлдыбай һәм Бикбулат ауылдары тирәһендә ҡыҙылдарҙың бер һыбайлы полкын тар-мар итеп, уларҙың бөтә ҡоралын, һуғыш кәрәк-яраҡтарын, бөтә башҡа әйберҙәрен ҡулдарына төшөргәндәр. Беренсе ҡыҙыл армияның өсөнсө бригадаһы Башҡортостан сигенән ситкә сығарылды. Тик Ғәлимйән Таған командаһынданы өсөнсө полк фронттың теңьяҡ өлөшөн тотоп торҙо, ул Каппель ғәскәре составында булды. Был полктың фронтты һаҡлап тороуҙа күрһәткән батырлыҡтары ла хайран ҡалырлыҡ ине. Ғәлимйән Таған һуңынан Венгрияла йәшәне һәм хәтирәләрен яҙҙы. 1948 йылдың 29 июнеңдә Германияла Гамбургта вафат булды. Ҡағыҙҙары ҡыҙылдар тарафынан баҫып алынған Будапештта ҡалды. Ҡулымда Исмәғил Шәриповтың беренсе һәм икенсе һыбайлы полктарҙың һуғыштары хаҡындағы ошо хәтирәләре бар.

§64 Советтар менән килешеү

Исмәғил Шәрипов тасуир иткән был вакиғаларҙы 1919 йылдың ғинуар башында бөтә фронттар буйлап ғәскәребеҙҙә тәфтишләп йөрөгәндә үҙ күҙем менән дә күрҙем. Был тәфтишләп йөрөүемдән әйләнеп ҡайтҡас, 11 февралдә, Кана заводына хөкүмәт ағзаларҙы һәм ғәскәр офицерҙары саҡырылып, солох мәсьәләһе тағы бер тапҡыр тикшерелде. Был ваҡытта Мәскәүҙән һәм башҡа мәмләкәттәрҙән байтаҡ ғәзиттәр килгәйне. Колчак ставкаһына өбөргән вакилдәребеҙ ҙә әйләнеп ҡайтты, бөгәләрөнән ҡулға алыныуы хаҡында ла белдек. 16 ғинуарҙа Себер хөкүмәтенә һәм чехтарҙың рәйәсе Стефаник, Богдан Павло, Мәдек, Гайда менән күрешеү өсөн поручик Ғәнишев менән Һиҙиәт Сәғәҙиевты ебәргәйнек. Ләкин 23 ғинуарҙа көнбайыш Себерҙә һәм Уралда башҡорт һәм ҡаҙаҡ ғәскәре кеүек мосолман ғәскәренең берләшеүе көтгән тыйыласағы, уларҙың тиҙ арала таркатыласағы, бөтә хәкимиәттең генерал Колчак менән Дутов ҡулына күсеүе хаҡында әмерҙәр сыҡты һәм ҡаҙаҡтар менән башҡорттарға ҡорал

бирегә ҡатғы тыйылды. Бәғзе офицерҙарыбыҙ Орскиҙа һәм Силәбелә тотолоп ҡалды. Дутовка дошман күренгән Ырымбур казачий офицеры Богданов командаһындағы ғәскәри часть, йәнәһе, беҙҙең менән берләшсә өсөн, Башҡортостанға һыйынғайны. Ләкин был бер провакация ғәләмәте ине. Беҙ уларҙы тар-мар итеп таҡтыҡ. Ниһайәт, 11 февралдә Ҡана заводында хөкүмәт ағзалары һәм ғәскәр офицерҙары тағы бер тапҡыр йыйылып, солох короу мәсьәләһе хәл ителдә. Большевиктар менән аңлашыуҙы ҡабул итмәгән офицерҙарыбыҙға Себергә китергә рөхсәт бирәлдә. Улар араһында юғарыла исеме телгә алынған Шаһибәк Үзбәков менән Ғәни Ҡарамышевты хөрмәтләп, һаулыҡ теләп, оҙатып ебәрҙек. Генерал Ишбулатов, полковник Әхмәров кеүектәр беҙҙән айырылырға теләмәнеләр һәм 18 февралдә сәғәт 10-да бөтә ғәскәр менән Советтар тарафынан күсеүебеҙ хаҡында 5-се Совет армияһы етәкселегенә белдерҙек. Был ҡарар 15 февралдә ғәскәргә еткерелде, өс көн эсендә башҡарыласаҡ күсеү хәрәкәтенә ҡаршы провокациялар булмаһын өсөн махсус саралар күрергә лә ҡарар иттек. Колчак ине 15 февралдә Силәбелә булған сағында унан һуғыш кәрәк-яраҡтары талап иткән Башҡортостан вәкилдәренә "Башҡортостан Йәмһүриәтенең" бөтөрөлөүе, хөкүмәте таратылып, ағзаларының хәрби хокөмгә тарттырыласағы, ғоскоренең дә тарҡалыуы хаҡында әмерҙәр биреүен рәсми рәүештә белдерҙә. Вәкилдәребеҙ был хаҡта шунда уҡ хөкүмәткә хәбәр ебәрҙе. Беҙ ҙә былай булғас милли мәхтәриәтебеҙҙе ҡыҙылдар менән берлектә һаҡлап алып ҡалыуҙан башҡа юл ҡалмауын аңланыҡ һәм улар яғына күсеүебеҙҙе белдереп, Советтарға тағы ла вәкилдәр ебәрҙек.

Ғәскәрҙе тәғәйенләнгән көндә һәм сәғәттә Советтар тарафынан күсереү еңел эш түгел ине. Башҡорттар большевиктарға һис ышанмай, ҡоралһыҙландырыуҙарынан ҡурҡа. Бының да булыуы ихтимал, әммә бүтән сара юҡ. Ғәскәрҙең күҙ алдында ҡыҙылдар яғына беренсе булып үҙем күстем, янымда 10 көшә бар ине. Һуңынан бөтә полктар берәм-берәм күстеләр. Унан Ырымбурға килеп, беренсе Совет армияһының командиры менән күрештем. Бер аҙҙан Ҡазағстан вәкилдәре лә килеп етте, етәкселәре шағир һәм мөхәррир Әхмәт Байторсон ине. Минең янымда ул ваҡытта штаб етәксеһе вазифаһын үтәгән Ильяс Алкин да булды. Беҙҙең Өфөләге вәкилдәребеҙ доктор Кулаев, Муллайән Халиков Мәскәүгә киткәйнеләр. Мин ғәскәребеҙҙең күсеү эштәрен тикшереү максатында бер нисә урынға барып килергә булдым. Ләкин ҡыҙылдар кисекмәҫтән Мәскәүгә китеүемде талап иттеләр. Ниһайәт, Ильяс Алкин менән бергә Мәскәүгә юлға сыҡтыҡ. Килер-килмәҫ Сталин менән осраштыҡ. Совет хөкүмәте менән Башҡортостан вәкилдәре араһында 22 мартта бер Килешеүгә ҡул ҡуйылып, 23 мартта Советтарҙың үҙәк рәсми газетаһы булған "Известия"ла баҫылып сыҡты.

§65 Советтар яғына сыққан Башҡортостандың тәүге көндәре

Күсеү мәсьәләһе, Советтарҙың имзалы Килешеүҙәренә ҡарамаҫтан, ҡаршылыҡһыҙ хәл ителә алманы. Большевиктар үҙҙәренсә ише булмағандарға ныҡлап ышанмай, быны беҙ беренсе көндәрҙә үк аңланыҡ. Беҙ Мәскәүҙә саҡта Башҡортостанда бик ҡайғылы ваҡиғалар башланды. 21 февралдә Темәстә Башҡортостан съезы йыйылып иҫке хөкүмәтте таратып, Совет ысулында "инҡилап комитеты" (Ревком) ойошторолдо. Ул 12 ағзанан тора ине: 1. Зәки Вәлиди, 2. Әүхәҙи Ишмырҙин, 3. Илдархан Мутин, 4. Сәйетгәрәй Мағазов, 5. Гәрәй Ҡарамышев, 6. Аллабирҙе Йәғәфәров, 7. Таһир Имаҡов, 8. Яхъя Салихов, 9. Муллайән Халиков, 10. Абдулла Әҙһәмов, 11. Фәтих Төхфәтуллин, 12. Ильяс Алкин. Араларында бер коммунист та булмаған, тотошлай элекке хөкүмәт ағзаларынан торған "инҡилап комитеты"н большевиктар шәбһә менән ҡабул итте. Башҡорт ғаскәренең Советтар яғына сығыуы аҡ урыҫтар, ҡазаҡтар һәм Колчак мәхитенә өмергес дәрәжәлә ауыр тәьҫир итте. Дутов шунда уҡ Орск тирәһенән сигенде. Колчак Ырымбур ҡазаҡтарының Троицк ҡалаһында тупланған дәйәм конгресына килгәйне. Бында уға Башҡорт хөкүмәтен һәм ғаскәрен тарҡатыу хаҡында әмер биреп ҙур хата яһауын тураһы менән әйткәндәр. Ул да башҡорт мәсьәләһендә хата эшләүен танып, был эште теҙәтергә вәғәҙә бирган һәм яңы башҡорт хөкүмәте ҡороргә рөхсәт иткән. Ләкин бының менән файҙаланырға теләгән кеше табылмаған. Әбделхәй Ҡорбанғолиев менән ҡустыһы Борһан Колчактың тәкдимена ризалыҡ бирһәләр ҙә, уларға ҡушылырға теләүселәр булмаған. Ләкин башҡорт ғаскәренең бер өлөшена ҡарата ҡыҙылдар тарафынан ышанмаусылыҡ күрһәтеү, шул нигеҙҙә килеп сыҡҡан аңлашмаусылыҡ һәм ҡоралһыҙландырыу ваҡиғаһы Колчак агенттарына яҡшы форсат бирҙе. Был мәсьәләнең асылы шул: үҙәге Ырымбурҙа булған беренсе Совет армияһының командующийы бер әрмән партизаны, мосолмандарҙың дошманы ине. Ә беҙҙең ғаскәр ҡыҙылдарға күскән урын — Ҡыҙыл Мәсет тирәһе — үҙәге Өфөлә урынлашҡан 20-се Пенза дивизияһы тарафынан баҫып алынғайны. Уның командующийы Воробьев бер фанатик булып сыҡты. Дивизияның идара мәркәзе Стәрлетамаҡта ине. Ҡыҙыл Мәсеттә инә был дивизияның өсөнсө бригадаһы урынлашты, командиры Зеленков исемле бер илбаҫар. Улар башҡорт ғаскәренең шул мәлдә биләгән урындарында калыуҙан ҡурҡтылар. Шуның өсөн биргән һүҙҙәрен боҙоп, башҡорт ғаскәре командалығы (штаббашвойско) янында булған беренсе һәм дүртенсе полктарҙы ҡоралһыҙландырырға тырыштылар. Командирҙарыбыҙ яңынан һуғыш башлау мөмкинлеге калмағанлыҡтан һәм беҙ ҙә был мәлдә Мәскәүҙә булғанлыҡтан, талапҡа буйһонғандар. Уларҙы Стәрлетамаҡҡа алып килгәндәр. Халыҡ һаҡлаусыһыҙ калған, һалдаттар

йәберләнгән. Төмәс тирәһендә актарға якын ерҙә ҡалған полктар был хәбәрҙе ишетеү менән ҡоралдарын бирмәйәсәктәрен ҡәтғи рәүештә белдергәндәр. Уларҙың башында беренсе һыбайлы полк торған. Был полк ҡыҙылдар яғына күсеү менән шундуҡ актарға ҡаршы һуғыш башлау өсөн ҡыҙылдарҙың Смоленск полкы менән бергә фронт тота ине. Беренсе һыбайлы полктың командиры Мортазин бик ҡаһарман, йәш бер унтер-офицер ине. Әбйәлил ауылын ҡазачийҙарҙан өс тапҡыр яулап алып, өсөһөндә лә һаҡлау бурысын Смоленск полкына тапшырған. Ләкин был полк һалдаттары ауыл халҡын талауҙан башҡа эш белмәгән һәм ҡазачийҙар һөжүм итер-итмәҫтән сигенер булғандар. Шул арҡала Мортазин менән араларында низағ сыҡҡан. Ҡыҙыл полк командиры Мортазиндың полкын һәм Төмәстәге башҡа башҡорт ғәскәрҙәрен ҡоралһыҙландырыу ниәте менән тылға саҡырған. Быны аңлаған Мортазин ҡазачийҙар менән бәйләнешкә инеп һөйләшә башлаған. Стәрлетамаҡта ҡоралһыҙландырылған ғәскәрҙең командирҙарынан да хәбәр алған, улар ҙа "ҡоралығыҙҙы бирмәгеҙ" тип кәңәш иткәндәр. Ниһәйәт, Мортазин ҡыҙыл полк менән Әбйәлилдә бәрелешеп, актар тарафына сығып киткән. Был хәл беҙҙең Мәскәүҙәге һөйләшеүебеҙгә һәм ҡоралһыҙландырылған ғәскәрҙәрҙең хәленә насар тәьҫир яһаны. Совет ғәскәре Яйыҡ буйынан сигенде. Составында Смоленск полкы ла булған өсөнсө бригада ул тирәләге башҡорттарҙы бик нык йәберләне, был инә Төмәстә ҡалған ғәскәрҙе лә актар яғына киреә сығып, Мортазинға ҡушылыуға этәрҙе. Ҡыҙылдар сигенер алдынан бер нисә башҡорт менәүәрен дә үлтерҙе. Араларында Шәйехзада Бабич менән мохәррир Абдулла Иркәбай ҙа бар ине. Улар Йылайыр тигән ерҙә урыҫтар ҡулына эләккән. Төмәстәге хөкүмәт учреждениелары ла Стәрлетамаҡ яғына хәрәкәт итә ине. Типографияны һәм ҡағыҙҙарыбыҙҙы Шәйехзада менән Абдулла Иркәбай бер төркөм һалдат ярҙамында күсереү менән мәшғүл булдылар. Йылайыр (урыҫса һы Преображенский) заводында, ҡыҙылдар тарафынан ҡулға алынып, икенсе лә үлтерелде. Был беҙҙең ҡыҙылдар тарафына күсеүебеҙҙең иң беренсе фажиғәһе булды, сөнки Шәйехзада бик һөйкемле бер милли шағир ине. Татарса һәм башҡортса ғүзәл шиғырҙар, башҡа әҫәрҙәр нәшер итте.

"Ревком" март уртаһында Төмәстән Ҡыпсаҡ Етеырыу кантонындағы Мораҡ ауылына ташынды. Урыҫтар, Мортазиндың актар тарафына күсеүен "ревком" әмере буйынса эшләнде, тип иҫәпләгәнлектән, 20-сә дивизия менән "Ревком" араһы бик киҫкен ине. Урыҫтар "Ревком"ды һаклаған ғәскәри төркөм ҡоралын тартып алырға тырышһа ла, "Ревком" нык торҙо. Буйһонған ғәскәргә тейелмәһен, тигән мәғәнәлә Мәскәүҙән әмер ебәрттек. "Ревком" ҡулында аҙыҡ та күп ине. Һалдаттарҙы тоҡландырыу өсөн ҡыҙылдарҙан ярҙам һорау мохтаҗлығы булманы. Башҡорт полктары ярҙамына ҡаршы тиҫкәрелек күрһәткән һәм аҙаҡ сиктә Мортазинды киреә актар яғына сығырға этәргән ҡыҙылдар бер ни тиклем сигенделәр. Улар

сигенгәндән һуң Мортазин ғаскәренә ҡушылған башҡорттар күбәйҙе. Полкты һыбайлы бригадаға әүерелдереү өсөн ул актарҙан ҡорал алыуға ла өлгәшкән. Ак ғаскәр ул арала Өфөнө яулап алды. Башҡортостан хөкүмәте шул ук Ҡыпсаҡ Етеырыу кантонының Ырымбурҙан 90 саҡырым төньяҡта урынлашҡан Мораптал ауылына ташынды. Был ваҡытта 22 мартта Мәскәүҙә Килешеү имзаланғанлыктан һәм ҡыҙылдарҙың хәле хәрәйәп, һәр ваҡыт сигенгәнлектән, уларҙың башҡорттарға ҡарата тәкәбберлеге кәмене. Мәскәү хөкүмәте ҡыҙыл ғаскәр тарафынан башҡорт ауылдарынан таланған әйбер һәм мал хаҡының иҫәбен алырға тәҡдим итте. "Ревком" быны тулыһынса иҫәпкә алып, Мәскәүгә ебәрҙе. Мин уны Лениндың ҡулына үҙем тапшырҙым. Ҙур сумма ине ул. Ленин был зарарҙы тулыһынса түләргә әмер бирҙе. Ләкин, алда аңлатҡанымса, был аҡсаны таланған башҡорттарға таратып бирәү һылтауы менән Совет хөкүмәте үҙ файҙаһына пропаганда эшләргә тотондо һәм шул арҡала Мәскәү менән Башҡортостан араһында тәрән каршылыҡтар барлыҡҡа килде.

Апрель аҙаҡтарында мин Мәскәүҙән Башҡортостанға ҡайттым. Бөтә мәмләкәтебеҙ актар ҡулына күскәйне. "Ревком" бөтә ғаскәре менән Быҙаулыҡ өйәҙенең Тоцк (Тух) ҡасабаһына күсенде. Мин килгәс, Пенза губернаһының Саранск ҡалаһына күсендек. 20-се дивизия ҡарамағында ҡалған ғаскәребеҙҙең Стәрлетамаҡта булғандарының 75 процентына өйҙәренә таралыу мөмкинлеге бирелгәнлектән, полктарға һалдат йыя алдыҡ. 1 майҙа Саранскиға килдек. Бик йонсоғайныҡ.

Башҡортостандың актар тарафынан баҫып алыныуы илдең урыҫ ҡазачийҙары тарафынан тағы бер тапҡыр таланыуына шарт тыуҙырҙы. Тик унда Мортазиндың булыуы халыҡҡа бер аҙ терәк булды, сөнки ул ғаскәре торған ерҙәрҙә халыҡты ҡурсаланы. Ләкин төньяҡ Башҡортостанда хәл мөшкөл ине, сөнки һаҡ юҡ. Был яҡта тороргә тейеш булған йәҙбашы Ғәлимйән Таған етәкселегендәге Өсөнсө йәйәүле полк беҙҙең менән кыҙылдар тарафына күсмәне. Колчак 9 февралдә, беҙҙең ҡыҙылдар яғына күсеүебеҙҙән бер нисә көн алда, был полкты таратыуға өлгәшкән. Таған беҙгә Нәзиров исемле бер офицерҙы ебәреп, артабан ни эшләргә кәрәклеген һорағайны. Ҡыҙылдар менән һөйләшеүҙәр алып барыуыбыҙ хаҡында белдерҙек. Ләкин күсеү ваҡытыбыҙҙы тәғәйен белдереп ебәргән башҡа бер офицерыбыҙ актар тарафынан юлда ҡулға алынған. Арабыҙҙа ҙур каршылыҡтар булмаһа, һуғыша-һуғыша беҙгә килеп ҡушылырға, бик булмаһа, полкты таркатырға әмер биргәйнек. Таған был әмерҙе алмаған. Колчак, әҙерлектәребеҙ хаҡында белгәс, беҙҙең совет ғаскәре менән берләшеүебеҙҙән 2-3 көн алда Өсөнсө полкты таркатырға тип әмер биргән. Һалдаттарға урыҫ полктарына ҡушылырға бойорған булһа ла, бик аҙы ғына ҡушылған. Башҡалары винтовкаларын алып өйҙәренә таралған. Ул саҡта полкта ни бары 670 кеше бар ине. Таған хәтирәләрендә бөтәһен дә большевиктарҙан трофей сифатында яулап алған коралдарын, шул иҫәптән

29 пулеметты, 150-гә яҡын тачанка һәм арбаларҙы, шул тиклем ҡаттылар, бөтә ҡамыт-ыңғырсаҡтары менән бергә урыҫ ғәскәренә бирергә мәжбүр булғанда илауын яҙған. Тағаһ үҙе, полкынан, һалдаттарынан һәм офицерҙарынан айырылғандан һуң, Колчаҡ ғәскәренә әмер итҡереүсе офицер сифатында хеҙмәт иткән. Ул Алыҫ Көнсығышҡа тиклем китәсәк, был хаҡта һүҙ һуңыраҡ булыр. Ҡыҫҡаһы, төньяҡ Башҡортостан, Табын, Көҙәй, Дыуан кантондары, уларҙы яҡлаусы һис кем булмағанлыҡтан, ҡыҙылдарҙан да, аҡтарҙан да бик күп ыҙа сикте.

Шул ваҡытта Көнсығыш фронты командующийы Фрунзе менән һөйләшеп, Саранскиҙан китмәҫтән алда уҡ, бер вәкилдәр комитеты (Совет уполномоченных) ойоштороғайным. Улар Беренсе һәм Бишенсе армияларҙың дивизиялары, бригадалары, полктары янында булып, бер яҡтан, халыҡты яҡлау, икенсе яҡтан был ғәскәри частар менән халыҡ араһында бәйләнеш тәьмин итеү вазифаһын үтәргә тейеш ине. Улар үҙҙәренең бурысын үтәне.

Саранскиға килгән сағыбыҙҙа, юғарыла әйтеүемсә, бик йонсоғайныҡ. Барабыҙ ҙа, айырыуса һалдаттарыбыҙ, бер ни тиклем ваҡыт ял итеүгә мохтаж инек. Беҙ бында "Рәвкомда" бер ни тиклем үҙгәрештәр индерҙек. Башҡортостан хөкүмәтенең рәйесе доктор Кулаев сәйәси эштән ситләшергә һәм ғаиләһе янына ҡайтырға теләүен белдерҙе. Беҙ ҙа быға ҡаршы килмәнек. Урынына Харис Йомағоловты һайланыҡ. Харис Беренсе башҡорт ҡоролтайында Кәмәлек башҡорттары вәкиле булды, ағаһы Йыһангир кеүек үҙе лә бик ғәйәр бер милләтсе ине. 1918—1919 йылғы ҡышта коммунистар фирҡаһенә яҙылғайны, уларға яҡын булды һәм Мәскәүҙә мосолман комиссарлығында эшләне. Офицер ине.

Мин элек етәкселек иткән "Башҡортостан ғәскәре идараһы" (Башкирское войсковое управление) исемен үҙгәртеп, "Башҡорт Хәрби халыҡ комиссарлығы" (Башкирский военкомат) тип атаҙлы һәм тағы ла мөкәммәләрәк бер хәлгә килде. Саранскиҙа иң мөһим эшебеҙ — ғәскәрҙе тәртипкә килтереү ине. Үрҙә әйтеүемсә, әүәлге ғәскәрҙең ни бары 25 проценты ҡалғайны. Уларға Мәскәүҙән етерлек миҡдарҙа яңы корал, кейем һәм башҡа кәрәк-яраҡ килтерҙем. Совет хөкүмәте менән төҙөлгән килешеү буйынса Башҡортостанда бер йәйәүле башҡорт армияһы (первая башкирская стрелковая армия) һәм бәрҙе һыбайлы ғәскәри частәр ойоштороларға тейеш. Бында аттарыбыҙ бик аҙ булғанлыҡтан, ойоштороласаҡ ғәскәрҙе бер башҡорт йәйәүле бригадаһы булдырыуҙан башларға, ул Беренсе һәм Икенсе йәйәүле полктарҙан, беренсе һәм икенсе һыбайлы полктарҙан торорға тейеш, тип билдәләнем. Башҡортостанда, азат ителгән өрҙәрҙә Өсөнсө һәм Дүртенсе йәйәүле полктар төҙөләсәк, үҙ аллы хәрәкәт итә алғандарының бер өлөшө Саранскиҙағы дүрт полкты тулыландырыу өсөн ебәреләсәк. Был эште башҡарыу өсөн полковник Әхмәров тәғәйенләнеп, Һамарға ебәрелде. Ул бер аҙҙан Бәләбәй калаһына килеп урынлашасаҡ.

Саранскиҙа ғәскәри частәрҙе тәртипкә килтереү эше тамамланмағайны әле. Шуға ҡарамаҫтан, Совет "Хәрби инҡилап шураһы" (Реввоенсовет, рәйесе Троцкий) 10 июндә был ғәскәрҙәрҙең ойоштороло ғандарын Украина фронтында һуғышҡан 14-се армия ҡарамағына ебәреү хаҡында миңә әмер бирҙе. Был ғәскәрҙең әҙерлек эше тамамланмағанлыҡтан фронтҡа ебәреү ваҡытын бер ни тиклем кисектереү өсөн байтаҡ тырыштым. Ләкин Троцкийҙы, айырыуса уның урынбаҫары Вацетисты күндерә алманым, ғәскәрҙе ебәрергә мәжбүр булдыҡ. "Ревком" һәм хәрби комиссарлыҡ ҡарамағында ике хәрби төркөм алып ҡалдыҡ та, башҡаларын Харьковҡа оҙаттыҡ. 16 июндә улар Харьковҡа килеп еткәндәр. Деникиндың ғәскәри частәрен тар-мар итеп, ҡыҙыл урыҫтарға ла, ҡаҙҡарына ла төрки һалдаттарҙың ҡаһарманлығын күрһәткәндәр. Башҡорт ғәскәре килгән мәлдә ҡыҙылдарҙың 14-се армияһы тамам тарҡау хәлдә булған. "Харьковтағы хәрби шура штабы" (Штаб Совета обороны) рәйесе яныңдағы бөтә ярҙамсылары менән Деникин яғына ҡасҡанлыҡтан, башҡорт ғәскәре лә Харьковтан сигенергә мәжбүр булды. Совет ғәскәре командующийы башҡорт бригадаһының ҡаланан сигенеүен буйһонмаусылыҡ тип баһалап, бригада командирын һәм бәғзе башҡа командирҙарҙы ҡулға алған. 16 сәғәт буйы тотҡонда булған командирҙарын һәм офицерҙарын башҡорт һалдаттары көс ҡулланып ҡотҡарған. Быны күреп ҡыҙыл ғәскәр командующийы башҡорт бригадаһы командирын һәм офицерҙарын ғәйепләүҙән баҙ кисел, ғәфү үтенгән. Мин был ваҡиғанан һуң шундуҡ Көньяҡ фронтҡа юл тоттом. Полктарыбыҙ Мирғород яныңда Врангель ғәскәренә ҡаршы һуғышҡан саҡта яндарына килеп еттем. Бер нисә көн ҡалып, ихтыяждарын тикшерҙем. Иң алғы сафта, һуғыш барышында араларында йөрөп, хәл-әхүәлдәрен өйрәндем. Бер ни тиклем трофей алғандар икән. Уларын Стәрлетамаҡҡа, мәмләкәтебеҙгә ебәреү өсөн Шафран станцияһына вагондарға тейәттем. Стәрлетамаҡҡа килгәс, 16—17 августа Шафранға Бәләбәйҙән ылау ебәрҙек. Һыбайлы ғәскәри частәр ойоштороло п "Айырым башҡорт һыбайлы дивизия" туплана башланы. Июндә Колчак ғәскәре сигенергә мәжбүр ителде һәм Өфө яңынан ҡыҙылдар ҡулына күсте. Шәрҡ фронты командующийы Фрунзе менәүер һәм яҡшы бер инсан ине. Башҡортостан хөкүмәтенең бөтә төләктәрен ҡәнәғәтләндерергә тырышты, миңә лә ышаныс күрһәтте. Мин дә, үҙсмә ышанған кешегә ышанып ҡарау ғәҙәтем буйынса, уның төләктәрен кире ҡаҡмаҫҡа тырыштым. Саранскиҙа ғәскәрҙәребеҙҙе тәртипкә килтереү менән мәшғүл булған саҡта Фрунзе "Көнсығыш фронтҡа килеп, беҙгә лә ярҙам итергеҙ, азат ителгән ерҙәрҙә мәхәллә дәүләт органдары һәм ғәскәр ойоштора башларығыҙ" тип хәбәр ебәрҙе. Юлға сыҡтым. Саранскиҙа ҡалған хөкүмәтебеҙ комиссарлыктарының һәммәһенән берәр вәкил алып "Сәфәр хөкүмәте" (Походное правительство) төҙөп, һаҡсы һыбайлы ғәскәри төркөм оҙатыуында Бәләбәйгә һәм артабан Стәрлетамаҡҡа хәрәкәт иттек.

Полковник Әхмәров 5 июндә Бәләбәйгә килеп тә, хәрби хезмәткә сакырылу игълан итеп, Өсенсе һәм Дүртенсе йәйәүле һәм Өсенсе һыбайлы полктар ойоштора башлаған. Фрунзе корал һәм башка кәрәк-ярактарҙы мул биргәйне. Был ғаскәр Икенсе башкорт йәйәүле бригадаһын тәшкил итәсәк, командирҙар корпусы әҙерләү өсөн бер бәләкәй офицерҙар курсы асыласаҡ. Мин килеп еткәндә Әхмәров эште башлап өбәргән, уның штаб етәксеһе Гәрәев исемле бер башкорт офицеры булды. Стәрлетамаҡта сәфәри хөкүмәтте урынлаштырып, мәхәлләләрҙә кантон идаралары ойоштороу менән мәшғүл булдым. Көньяҡ Украина фронтындағы полктарыбыҙҙың сафтарын тулыландырыу өсөн һалдаттар ебәрҙек.

Беренсе августа Башкортостан хөкүмәте, янындағы ғаскәр һәм бөтә учреждениедары менән бергә, тура Стәрлетамаҡҡа китте. Уйлыбыҙ — тиҙерәк Ырымбурҙа урынлашыу, сөнки был хаҡта ҡаҙаҡтар менән килешкән кәтғи ҡарарҙарыбыҙ бар. Ләкин Совет хөкүмәте, Ҡаҙағстан менән Башкортостан араһында "Ырымбур губернаһы" исемле бер урыҫ вилайәте булдырырға, тигән ҡарарға килгән. Ҡаҙаҡтарҙың хөкүмәте Ырымбурҙа түгел, Ақтүбәлә, ә беҙҙеке Стәрлетамаҡта урынлашты. Саранскиҙа саҡта мин Мәскәүгә барып был мәсьәләне үҙ файҙабыҙға хәл итергә тырышып, Ленинға мөражәғәт иттем ҡараһам да, тыштан беҙҙең яҡлы, шовинистарҙы шелтәләүсе булып күренгән Сталин ике мосолман иленең Ырымбурҙа бөрләшеүенә юл ҡуйманы. Быны беҙгә Совнархоз рәйесе Рыков үҙе аңлатты, сөнки ул беҙҙең Ҡаҙағстан менән Башкортостан иҡтисади идараһының Ырымбурҙа берләшеүе дәйәм Рәсәй иҡтисади мәнфәғәттәр күҙлегенән дә файҙалы буласағы хаҡындағы фекеребеҙҙе ыңғай баһалағайны. Ләкин Сталин был фекерҙәрҙең асытын оҫҡа әйләндерҙе. Нихәйәт, Башкортостан ревкомы август айында Саранскиҙан Стәрлетамаҡҡа килеп урынлашты.

Бында эшләгән мөһим эштәребеҙҙең береһе — Муса Мортазиндың Яйыҡ аръяғына ҡасмай, киренән ҡызыл ғаскәргә ҡушылыуын тәьмин итеү ине. Бер әскандрон ғаскәр алып, большевиктарҙан Бройдо исемле береһе һәм аҡкадашым Таһир Имаҡов менән бергә август уртаһында Стәрленән Яйыҡ буйына табан юлға сыҡтык. Үҙ ауылымда атайым янына инеп сыҡтым. Нөгөш буйындағы Ташкисеү көрәһенда атайымдың дуҫы Биргәли хажиҙа мосафир булдыҡ. Яҡын тирәләге башкорттар йыйылышты. Кире ҡайтыуыбыҙ был тирә халҡы өсөн байрамға әүерелде, мал һуйҙылар, кымыҙ ҙа мул ине.

Темәскә киттек. Унда Әбүбәкер мулла Хәсәйеновтың ҡунағы булдыҡ. Артабан Яйыҡ буйындағы Ҡыҙылға киттек. Ақтар сигенгәйне, бөр өрҙә лә бәрелеш булманы. Мортазин ғаскәрен август аҙағында нуғай бейҙәре ауылдарында барып таптыҡ. Мосолман булайыҡмы, христиан булып калайыҡмы, тип икеләнгән был нуғайбәктәр менән бик ҡыҙыҡлы һөйләшеүҙәр булды. Улар ысынлап та наҙан инсандар ине.

Мортазин ғәскәренә бик ғәйәр егеттәр тупланғайны, ләкин ҡоралдары юҡ, пушкалары бәр, снарядтары юҡ, арбалары бар, аттары юҡ, өс-баштары туҙған. Өстәүенә, ағтарҙың эштәре мәшкәлләнә башлау менән, ғәскәрҙең күпселеге, Яйыҡ арьяғына сыҡмайынса, ауылдарына таралған. Янындағы "атлы бригада" исемен йөрөткән ғәскәрендә ни бары 1000 тирәһе һалдат ҡалғандыр. Уларҙы ағтарҙан айырып Яйыҡтың үң яғына сығарҙыҡ һәм, туҡтауһыҙ Ырымбурға табан хәрәкәт итеп, Һамар—Ташкент тимер юлы өстөндәге Новосергиевск тарафында тупланырға әмер бирҙек. Өйләнеү ниәтем бар ине, Әбйәлилгә йүнәлдем. Ҡайнатам Хажимәхмүт хажиҙа мосафир булдым. Туй барышында Троцкий мине хәҙерге Магнитогорскиға телеграфҡа саҡырҙы. Екатеринбург аша Мәскәүҙән тороп һөйләшә. Бәләбәйҙә ойошторола башлаған ғәскәребеҙҙе Петроград фронтына ебәрергә ҡушты. Уларҙы хәҙер генә ебәреп булмауын аңлаттым. Туйҙан һуң Стәрлетамаҡҡа йүнәлдем һәм юлда милиция отрядтары ойоштороу мөнән мәшғүл булдым. Имаҡов иһә хоҡуҡи органдар булдырыуҙы хәстәрләне. Минең маҡсатым — бөтә башҡорт ғәскәрен Стәрлетамаҡ—Ырымбур тирәһендә туплап, уларҙы Төркөстанға йүнәлтеү. Шәрек фронты командующийы Фрунзе башҡорт ғәскәрен юғары баһаланы. Шунлыҡтан, Ырымбурҙан һуң Ташкент яулап алыныһ, беҙҙең ғәскәрҙе шунда күсерергә иҫәп тотто. Был хосуста Һиндостанлы Мәүләүи Бәрәкәтулла мөражәғәте айҡанлы Ленинға яҙған тәҡдимдәрем ҡабул булды һәм 12 июлдә Ленин Ташкентҡа радио аша беҙҙең төләктәребеҙгә муафиҡ телеграмма ебәрҙе[350]. Троцкий ҙа ғәскәребеҙҙе тура Ташкентҡа ебәрергә ризалыҡ биргәйне. Ләкин асылында урыҫ шовинистары булған коммунистар, сәйәси маҡсаттан сығып, был ҡарарҙы үҙгәрттеләр. Троцкий ҙа, үҙ һүҙенә ҡарағанда, Петроград фронтында килеп тыуған зарурат арҡаһында, уларҙың фекерөнә ҡушылған.

Беҙҙең Украина фронтындағы ғәскәребеҙ сентябрь башында Башҡортостанға ҡайтарылғайны. Уларҙы Троцкий юлдан боро, Петроградҡа ебәрҙе. Иҫкә алғанымса, беҙҙең Бәләбәйҙә ойошторолған полктарҙы ла шул ук тарафҡа ебәрөүемде талап итте. Башҡорт ғәскәрен көнсығышҡа ебәрмәгәндәре өсөн Совет етәкселәренә асыу белдереүем дә уларҙың миңә ҡарата шөбһә мөнән ҡарай башлауҙарына сәбәп булды. Өстәүенә, ул заманда Ташкентта Турар Рысҡоловтың, "Төркөстан Совет Йәмһүриәтө"нең милли хөкүмәтенә таяныс булһын өсөн башҡорт полктары ебәрелергә тейеш, тигән мәғәнәләге рапорты ла был шөбһә барлыҡҡа килеүгә сәбәп булған имеш. Ҡыҫҡаһы, полктарыбыҙға шәрекҡә барып, ундағы милли хөкүмәткә таяныс булыу ниәте насип булманы. Сентябрь аҙағында Троцкий башҡорт ғәскәри бүлектәрҙе Петроградта туплау хаҡында әмер бирҙе. Көньяҡ фронттағы полктар поездарға тейәлгән килеш тура Башҡортостанға хәрәкәт иткән мәлдә, 16—17 сентябрҙә Петроград хәрби шураһы ҡарамағына бирелде. Был ғәскәр ике йәйәүле һәм ике һыбай

полктарҙан ғибәрәт ине. Баләбәйҙән киткән ғәскәр Петроградта өс йәйәүле полктан торған башҡорт уҡсылар бригадаһы тәшкил итте. 11 мең кешелек был көстең 6233 һалдаты һуғышты, ҡалғандары ярҙамсы, йәки ташыусылар һәм башҡалар ине. Баләбәйҙән Көньяҡ фронтҡа башҡорт ғәскәрен тулыландырыуы өсөн ебәрелгәндәр булһынмы, туранан-тура полковник Әхмәров идараһында 15 сентябрҙә Петроградҡа ебәрелгәндәр булһынмы, яңы ғына хеҙмәткә йәлеп ителгән һәм яҡшы өйрәтелмәгән йәштәрҙән торғанлыҡтан, ҡапыл һуғыш майҙанына инмәнеләр. Башҡорттарҙы тәүге айҙарҙа Юденич ғәскәренә ҡаршы бер пропаганда сараһы хәлендә файҙаланҙылар. Сөнки башҡорттар һуғышсан, мәшһүр ҡәүем. Шуға ҡыҙылдар ақтарға башҡорт ғәскәрҙәре килеүен ҙурайтып күрһәтергә тырышты.

Юденичҡа ҡаршы һуғышта башҡорттарға айырым бер "һуғыш майҙаны" (боевой участок) биргәйнеләр. Башҡорт ғәскәре айырым төркем тәшкил итеп, идара үҙәге Петроградтан 10 саҡырым алыҫлыҡтағы Пулков обсерваторияһында урынлашты.

Хәрби частарҙа айырым-айырым тасуирлайыҡ. Ваҡытында Саранскиҙа бер йәйәүле бригада ойоштороло̆п, Көньяҡ фронтҡа ебәрелгән, унда "айырым башҡорт атлы төмәнгә" әүерелгән ғәскәри төркомдоң командиры Төньяҡ Кавказ яҡлабаш нуғайҙарынан Ахлов булды, штаб стәксеһе — хәрби офицер Кудрявцев (?) ине. Уның беренсе эскандронында — 14 офицер, 43 һалдат, 67 ат. Өсөнсө эскадронында — 7 офицер 393 һалдат, 267 айырым һалдат. Техник ротала — 47 кеше, 443 ат. Дивизия, йәғни төмән исемен йөрөткән был частарҙа 16 офицер һәм 41 һалдат Баләбәйҙән тулыландырыу өсөн киләсәк ғәскәрҙәргә тәғәйенләнгәйне.

Өсөнсө атлы полктың командиры Каплан, сәйәси комиссары Ғәбдрәшитов, унда ни бары ике эскадрон булып, 240 һалдаты бар ине. Өҫтәүенә, ике йәйәүле ротаһы ла булды. Өсөнсө йәйәүле полктың командиры Абдеев, комиссары Юлыҡов булды. Унда Үҫәргән, Арғаяш, Тамьян-Катайҙан йыйылып, ғәскәребеҙгә электән хеҙмәт иткән һалдаттар бар ине, йәмғеһе 575 кеше.

"Айырым башҡорт йәйәүле бригада"һы, командующийы полковник Әхмәров, штаб етәксеһе Ғәрәй Кирәев, өс полктан ғибәрәт ине:

Беренсе полк — 31 офицер, 1650 һалдат;

Икенсе полк — 47 офицер, 216 һалдат;

Өсөнсө полк — 25 офицер 950 һалдат.

Туптары ла бар — 2 батарея, 353 һалдат. Әхмәров идараһында бөтәһе 128 офицер, 4761 һалдат иҫәпләнде, өҫтәүенә, 4 туп һәм 229 ат.

Бөтә был атлы дивизия менән йәйәүле бригада айырым "башҡорт ғәскәрен" тәшкил итте, ә командирҙары йәш офицер Алишов булды. Был заг һуғыш барышында һәр ваҡыт алғы сафта булыуҙан хушлана торған ҡаһарман бер татар офицеры ине. Уның штаб етәксеһе Кальметъев булды,

6-сы дивизияға ҡаранылар. Көньяҡ фронттан килгән һәскәрҙең бер өлөшө Мәскәү йүнәлешендә 28 сентябрҙә Юденич ғәскәрҙәре менән һуғышты.

Башҡорт ғәскәре Петроградта тик октябрь уртаһында һуғыш ҡырына сыҡты һәм стратегик яҡтан 7-се Совет корпусының 6-сы дивизияһына ҡараны, идара үҙәге Пулков обсерваторияһында урынлашты. Бында 17 октябрҙә Юденич ғәскәре менән ара-тирә ваҡ бәрелештәр ҙә булып алды.

20 октябрҙә Өсөнсө атлы һәм Өсөнсө йәйәүле полктар Царское Село яныңдағы бер ауылға һөжүм иттә, Юденич ғәскәре артыҡ каршылыҡ күрһәтмәйенсә сигенде. Шул ук көндә башҡорт ғәскәре Етенсе армияның икенсе дивизияһы ҡарамағына тапшырылды. Был көндә Петроград фронтында иң көслө һуғыш булды. Был һуғышта башҡорттар сиктән тыш батырлыҡ күрһәттеләр. Үлгәндәр, яраланғандар иҫәбе 70-кә барып етте. Офицерҙарҙан тик бер көше яраланды[351].

22 октябрҙә шул ук Кульма ҡәрйәһе янында шундай ук көсөргәнешле һуғыш булып, 100-гә яҡын һалдат яраланды, үлеүселәр юҡ ине[352]. Һуңғы бәрелештәр 24—31 октябрҙә булды, берәү ҙә яраланманы. Ниһайәт, 1 ноябрҙә был фронтта эш тамамланыу сәбәпле, ғәскәр Петроградҡа күсерелеп, казармаларға урынлаштырылды. Мин дә шул көндөрҙә Башҡортостандан Петроградҡа килдем һәм дауаханаларҙа яралыларҙың хәлен белешеп, мәмләкәттән алып килгән аҙыҡ һәм һәҙиәләрҙе өләштек.

14 ноябрҙә ҡыҙылдар Ямбургты яуланы, Юденич тамам ҡыйратылды. Башҡорт ғәскәрҙәренең бер өлөшөн Новгород губернаһындағы Муравьев казармаларына урынлаштырҙылар. Был һуғыштарҙың тарихы Муса Мортазиндың "Башҡортостан һәм башҡорт ғәскәре" исемле китабында, башҡорт ғәскәренең командующийы булған Алишевтың "Башҡорт инкилабының ҡыҫҡа тарихы" исемле әҫәрендә ентекле аңлатылған. Алишев Етенсе армия идараһына һәм Троцкийға башҡорт ғәскәрҙәрен бергә тупларға рөхсәт итеүҙәрен һорауын, ләкин быға ризалыҡ бирелмәүе хаҡында үкенес белдереп яҙа. Шулай ук Алишев "Бәләбәйҙә яңы ғына йыйылып килгән булыуҙарына ҡарамаҫтан, яҡшы өйрәтелеп, тәртипле ғәскәргә әүерелеп өлгөргән башҡорттар үҙҙәрен бер ғәскәри милләт сифатында күрһәтә алды" тип ҡәнәғәтлек белдерә. "Пулков бейеклеге тирәһендәге һуғыштар күрһәтеүенсә, — тип яҙа Алишев, — башҡорт ғәскәре тик "йә ең, йә үлем" ҡағизәһенә тоғро һәм хәрәкәтендә тәүәккәл булды. Һуғыш ҡыҫҡа булыуға ҡарамаҫтан башҡорттар бында "өлгөһө булмаған" ҡаһарманлыҡ күрһәтте. Яуырынға яуырын терәп, бер-береһенән артта ҡалмай, бер тән һәм бер йән булып ҡаһармандарса һөжүм итеп, дошманды артҡа сигендерҙе һәм, һуғышты оҙаҡҡа һуҙмайынса, үҙҙәрен күберәк юғалтыуҙарға дусар итеүҙән араланы"[353]. Ҡыш айҙарында Рәсәй хәрби шураһы башҡорт ғәскәрен тәртипкә килтереү буйынса яҡшы саралар күрҙе. Был Троцкий булышлығында башҡарылды. Икенсе тарафтан,

сәйәси мәнфәғәттәрҙән сығып, был ғәскәрҙең үҙ аллылығын тамам юҡ итерғә теләнеләр. Бының менән Сталин шөғөлләнде. Ғәскәри шура 5 апрелдә Троцкий әмере менән башҡорт ғәскәре өсөн түбәндәге план иғлан итте. Был ғәскәр 3 полкты берләштергән бер йәйәүле бригада һәм 4 һыбайлы полктан торған бер дивизия составында, йәмғеһе 40 мең кешелек бер көүәт тәшкил итәсәк.

Йәйәүле бригада ҡарамағына 12 еңел туплы дивизион, 2 туплы батарея, бер бәйләнеш тәьмин итеү ротаһы, һыбайлы дивизия өсөн 4 туплы һыбайлы дивизион тәғәйенләнгәйне.

Бөтә был ғәскәрҙе тулыландырып тороу өсөн үҙәгә Стәрлетамаҡта урынлашҡан бер йәйәүле полк (запасной стрелковой полк) һәм атлы полк (запасной кавалерийский полк) булдырыу, бөтә ғәскәрҙе тәртипкә килтереү, уны тулыландырыу эше башҡорт хәрби комиссарлығы рәйесе Зәки Вәлидигә йөкмәтелгәйне. 5 апрель әмере шулай ине. Троцкий тарафынан беҙгә хатта аэропландар ҙа бирелде. Мин 1920 йылдың май баштарында мәмләкәттән айырылған ваҡытта илебеҙҙә, милицияла хеҙмәт иткәндәрҙе лә иҫәпкә алған хәлдә, ғәскәребеҙ 27 меңгә өткәйне.

1920 йылдың майында Советтар менән Польша араһында һуғыш башланғас, башҡорт ғәскәрҙәренең бер өлөшө поляктарға ҡаршы ебәрелде. Был ваҡытта Совет хөкүмәте башҡорт ғәскәрҙәрен теге йәки был тарафҡа күсереүҙә, уның менән идара итеүҙә башҡорт хәрби комиссарлығының ризалығын һорап тормай ине инде. Бөтә хосуста ла Совет командалығына буйһонор ҡалдыҡ. Мортазин бригадаһы ҡыш буйына Новосергиевск станцияһында торҙо. 1920 йылдың 28 апрелендә 800 йәйәүле, 200 һыбайлы ғәскәре менән ҡарамағында 600 ат булған уның бригадаһы Киевҡа ебәрелде. Петроградтағы атлы дивизияның да бер полкы, Новгородтағы ғәскәрҙәрҙән дә 900 кешенән торған бер полк Мортазин янына ебәрелде.

Башҡорт хөкүмәте мәмләкәттәге ҡәҙерле ғәскәрҙәрҙе милли милициялар сифатында тотто. Урыҫтар мәмләкәт эсендә ҡаршылыҡ сығарырға тырышҡанлыктан, беҙ быға ҡаршы саралар күрергә булдыҡ. Хөкүмәтебеҙҙе һаҡлай торған айырым ғәскәри төркөмдәр булдырҙыҡ. Өҫтәүәнә, Стәрлетамаҡта хәрмәтле офицерҙарыбыҙҙан ҡазый Низаметдин улы идараһында "Кесе офицер мәктәбе" (Школа младших прапорщиков) эшләп килде. Унда ике йәйәүле взвод һәм ике һыбайлы взвод бар ине.

Иҫкәрмәләрҙәге текстарҙың тәржемәһе

63.В. Туған. Төрөк тарихы дәрестәре. 125 бит. Был һүҙҙең ирәнса бер һүҙ икәнлеген дөрөҫләү өсөн ҡара: ZDWG, XXXIII. 114.

13Ибн Фадланда ла (әҫәрҙең үҙендә 9-сы бит, тәржемәлә 17-се бит) Калус һүҙе Фалус тип яҙылған.

16Профессор Чаңтың ҡытайса сыҡҡан әҫәренең исемен һәм мәҡәләләрен Лайош Лигети "Атилла һундарының әсылы" исемле мәҡәләһендә (1940. 25, 272-се биттәрҙә) иҫкә ала. Тиалеләрҙе төшкил иткән 15 ҡәбиләнең исемдәре электан мәғлүм булһа ла, уларҙың береһен Ба-шу-ки-ли тип уҡыған тәүге ғалим Чаң булды.

17Бының иң мөһиме Плиний Секундтағы "Камаки" ("Camacae") атамаһы. Согдианала тип күрһәтә, шөһһеҙ, "Кимәк" тигәнде аңлата.

18Ҡара. Ибн Фадлан, 224-се бит: Хоивой.

19Мәҫәлән. Ногәш һәм Рудек (ирендек).

20XVIII быуатта Йәмәк улдарынан Аблай мәғлүм. Зап. Акад. наук. 1864, IVт., 2-се китап, 22, 29-сы биттәр.

24Кенжәк исемле нәҫелдәрҙән Кинжәков, Кинжаков фамилиялары.

28Шул уҡ әҫәр. Шул уҡ бит.

34С. Ауфи әҫәрендә бирелгән мәғлүмәттә И. Марквартҡа ҡара (in Festschrift fur Hirt, 289-сы бит һәм артабан); бында һүҙ "мадраба" тип яҙылған, ҡара: K.C.A. III, 52.

36Был хаҡта З.В. Туған, Ибн Фадлан, 187, 328-се биттәр; был риүәйәттәрҙе килтергән Ибн Мукаффаның мәғлүмәттәренә ҡайһы бер ҫағыштарҙа Ирән риүәйәттәре нигеҙ булған.

42Был йылғаны Яйыҡ менән берләштерә һәм һүҙҙе ... тип уҡый.

45Был Кастра ҡалаһы Ока мадьярҙары өлкәһенә яҡын Костромаға хәтерләткән кәүәк. Дүнәй буйындағы бағас географик исемдәрҙе лә хәтерләтә.

47Урал тауҙарындағы ҡыҙғылт өмешле балҡ ағасы латинса Вибурнум әлулус тип, өмешенең һуты немецса Массалюлдер-бивермасс тип атала.

48Әл-Бируниҙың быға бәйле мәғлүмәттәрен ҡара: Z.V. Togan. Biruni's Picture of World. s. 129. (З.В. Туған. Бируниҙың донъяға ҡарашы, 129-сы бит).

54Әбүлғазы Хан. Шәжәрәи Тәракимә. Истамбул, 1937, 136—14а биттәрә. Джучи Хан ҡаҙап ҡалҡты һәм ҡыпсаҡтың ҡулына төшкәнен үлтерҙе, ҡотолғандары иштәкә барҙы, иштәктән күберәге был ваҡытта шул ҡыпсаҡтың нәҫеленән ине.

62Тарих-и Ҡаратай, әл-Иҙаи әл-Хәзнедари: VIII том, Готье нөсхәһе, ғәрәпсә, 1655, Vr. 94а, 96—97; "Һәм был франктар менән башҡорт тигән кәүем дә бар, улар үҙҙәренең яуызлығы һәм ғәйәрлеге менән мәшһүр һәм барыһы ла төрксә һөйләшә, дәүләттәре лә, улар менән идара ҡылған хөкөмдәрҙәре лә юҡ, ә үҙҙәрә, Венеция кешеләре кәүәк уҡ, европалылар, ләкин венециандәр билдәле бай сауҙагәрҙәр булһа, был башҡорт кәүеме ярлы, әммә яуыз һуғышсы һәм боласылар, ғәҙәттә улар ҡайһы падишаһҡа ҡушылһа, шул аңа, изге ерҙә үлеүсе был донъяла йәшәүҙән өҫтөн күреләр".

64Ибн Сәит әл-Мәғрибиҙең әҫәре. Париж нөсхәһе, анк. фонд, ғәрәпсә, 2234, vr. 105. Ибн Сәиттән был мәғлүмәтен Әбу-л-Фида ла иҫкә ала. Хвольсон, Ибн Дастә, 110-сы бит, был "Кырат"тың урынын билдәләмәгән, Бартольд инде "Хвольсондың юбилей йыйынтығы"нда 231-се биттә был исемде Рәәб менән берләштерергә тырышҡан.

76Березин баҫмаһы, Шейбаннамә, 75-се бит. Тоҡтағу Хан заманында мәмләкәттең бәйек бейәренән булып, унан һуң Һырдаръя буйында диктатор булған Тоҡбуға бейгә бер үк ваҡытта Башҡыр Тоҡбуға тип тә әйткәндәр. Был ат кафыр буларҡ тасуир ителгәнгә күрә, мосолман түгеллеге, уйғырҙарҙан булыуы ла әйтелгән. Уның исеме "Тарих-и Дост-Солтан"дан алынып, Хажи Абдулғафарҙың "Умдәт әл-Тәуәрих"ында (Истамбул баҫмаһы, 33-сө бит) "Баджар Тукбуға" тип яҙылған. Әммә Ғәли Желайырҙың "Жами әл-Тауарих" исемле (Ҡазан, 1851 йылғы баҫма, 155-се бит) әҫәрендә "Бадчҡыр Тукбуға" тип яҙылған. "Баджҡыр" һүҙе Березин баҫмаһы аноним Шейбаннамәлә (75-се битта) Шейбан ханға буйһонсулы ҡәбиләләр исеменән иҫәпләнә. Йәғни башҡорт тигәнде аңлата. Ләкин Токбуға бей шул уҡ ваҡытта уйғыр буларҡ яҙылған З.В. XV. 231. Шул уҡ ваҡытта был заманда "уйғыр" һүҙенең "буддист" мәғәнәһендә ҡулланылыуын да хәтерҙән сығарырға ярамай.

79Ибн Таңриберди, әл-Минһал әл-Сафи, Нашрутдин әҫәре. Шулай уҡ Сарим әл-дин әл-Башҡурди, Ибн әл-Фуратта иҫкә алына.

84"Таг-Урек" хәзер Анҗел буйындагы йәрәктәү булыр. Марквард ("Коман халыктары турында", 138-се бит) бил "Арк таг"ды Урал тауҙары тип фараз иткән хәлдә, Туран хандары тигәнде хыпсак хандары тип уйларға була. Хәлбуки, бил һүҙ ли бары "Тура" һүзенең боҙолган формаһы булырға мөмкин.

87Себер иле һәм Сулман башкортҡа карай.

88Хорезм Маңғышлаҡҡа сиктәш, уның халҡы күп һанлы берйәндәр.

90Бил мәғлүмәт Үтәмеш Хәжиҙың "Тарих-и Дост-Солтан" китабында бар, минең нөсхәм. vr. 46а.

93Бил хаҡта мин 1913 йылда Ырымбурҙа сыккан "Шура" мәжмүғәһендә "Бөрйән башкорттары араһында" тигән мәкәләмдә яҙғайным, һуңынан ошо көйҙәрҙе белгән башкорттарҙы бөрйәндәрҙән икәнсе елкәһенда Әхмәр ауылында таптым. Бил көйҙо белгән зат Хәсән исемле күпайҫы ине.

97Бил шәжәрәләрҙең Башкортостанды әйрәтеү йәмғиәтә "Хеҙмәттәре"ндә сығарылған аҫаҙәрәсендә мырҙаларҙың Кубаңа күсеп китеү вакыты һижри буйына 959 йылда, милади 1549 йылда тип күрһәтелгән, бил ине хата.

98Кара: А. Новосельский. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва — Ленинград, 1948. Бил хеҙмәттә яңғай мырҙалары шәжәрәһе турағындағы мәғлүмәт Хажи Абдулғафарҙаны шәжәрәнә тулыһынса тап килә.

99Кара: Бәғенге Төркестан, 145-се бит.

100Бил хаҡта өҫтәмле мәғлүмәт "Бөгенге Төркестан"дың 139—147-се биттәрендә бирелә.

102Шул ук аҫар. шул ук бит. Рустарҙың Башкортостан өлөштәренә кыҫылыуы көнбайыш башкорттар аркаһында башлана. Кама буйындағы башкорттарҙың бер өлөшө Казан ханлығы аҫтында булғанлыктан, бил ханлык рус идараһына күсеп 5 йыл үткәс, 1557 йылда рустарға һалым түләй башлауҙары аркаһында 1572 йылда Батша Иван IV фарманында "Казан ханлығы һәм Башкурдия" һүҙе ҡулланыла.

103"Остяк" һүҙе Астиак һүҙенең рус телендәге әйтелешкә күрә "о" өнө менән әйтелгәнән килеп сыккан. Золтан Гомбеждың аңлатыуына ҡарағанда, ул фин телендә Ас-йах һүҙенә тура килә. Төрктәр ине бил һүҙҙе "и" өнө менән әйтәлар. Ҡазаҡ-кырғыҙҙар "истәк" тип башкорттарҙы һәм барәбә татарҙарын атай (Потанин. Очерки Северо-западной Монголии. IV. 19). Әбүлғази хан башкорттарҙы "башкорт" тип тә, "истәк" тип тә исемләй. Ҡырым авторҙарында ла һәр ике һүҙ ҡулланыла. Рәшит тарихында "иштак", Әүлия Челәбиҙә һәм башка бөгзе авторҙарҙа "һәштәк" тип әйтелә. Ҡайһы сак башкорттар Ҡырым авторҙары тарафынан "кырғыз" тип тә аталә. Ибраһим Ҡотлитән "Тарих-и Татархан"ында рус казағы Стенькя Разиндың күтәрелешендә ҡатнешкан башкорттар кырғыз тип аталған. Рәшит тарихында III. 327 "иштәктәрҙең" союздаштары сифатында "Кара һәм кырғыз" (Кырғыра тип яҙылған) иҫкә алына, "Карағалпак һәм кырғыҙҙар" тигән мәғәнәлә. Үтәмеш Хажи ҙа, бейек Шейбан ханы Ибәк хан хаҡында булғас, Башкортостан, Тура һәм Алтай тарафтарының дөйөм хәле мәғәнәһендә булһа ҡәрәк, "мәшһур хан булып, бөтә кырғыз һәм Казан мәмләкәтенә хакимлык ҡылған", тип яҙа (Үтәмеш Хажи Тарихы, vr. 74 а). 1572 йылда Кама буйындағы остяктарға, башкорттарға һәм Строгановтарға ҡарағаң сығанаҡ: Кеппен, Материалдар, 29-сы бит. Карамзин. "История...", IX том, 656.

109Кара: Бәғенге Төркестан, 20-се бит.

113Һәм башкорт илендә мәхтәбәр мосолман казый. Тизенгәузен. 217-се бит. Аясуфыя, 3416, vr. 272; Мурат Рәмзи, Талиф әл-Әкбәр, I. 241.

114Бил ҡәбер ташы беренсе булып Вельяминов-Зернов тарафынан укылды. Труды восточного отдела, VI. Бында "Хәкәмәндә ғәзел ғази (ҡази) Хәсәйен бәк ибн әл-Әмир әл-Кәбир (бейек) Ғүмәр бәкәт — Торби от-Төркестани" тип укыла, "Башкорт аймағы"ның. 1925 йыл, 1-се һанында ине: "Хәкәмәндә ғәзел хажи Хәсәйен ибн әл-Әмир әл-Кабир Ғүмәр бәк Тарсәни 744 йылдың мөхәррәм айының 7-се көнендә вафат булған" (хата буларак арбалиә — 400) тип укылған.

115Бил хаҡтә Өфөлө баҫылған "Красная Башкирия"ның 20.10.1936 йыл нөсхәһендә белдерелә.

127Тимуриҙар дәүерендәге яһаклыларҙы Алишер Науаи "Мәһбүб әл-Кулүб" исемле аҫәрендә иҫкә ала.

128П. Рычков. Топография Оренбургской губернии. Оренбург, 1762; икенсе баҫмаһы — Оренбург. 1887. Кабиләләр: 65—71-се биттәр. С. И. Руденко. Башкиры. Опыт

этнографический монографии. Петроград. 1916. Харис Кузеев. Очерки этнографии башкир. Уфа, 1946*. Рычков биргән мәғлүмәттә консығыш төрк һейләшенә якынайтып бирәбеҙ:

Нуғай юлы.

Мең ырыуы, бөтәһе 477 йорт. Аймаҡ һәм түбәләре: Чубы. Ҡыркҡул, Тайыҡ-Сүбен, Кули-меңҡ, Ысҡы-меңҡ, Нуға йыла-меңҡ, Меркет (бәлки, тарихтарҙағы Миркит), Өршәк-меңҡ, Илкәй-меңҡ, Сарапы, Ҡабау, Ыҡ-меңҡ.

Табын ырыуы, бөтәһе 387 йорт.

Түбәләре: Биш ауыл, Кесе-табын, Йомран-Табын, Кәлсер-табын, Кумрут, Дыуан-табын, Мишә-табын.

Юрматы ырыуы, 521 йорт.

Түбәләре: Мишәр-юрматы, Тәлтим, Бакай, Арлар, Биш-ҡаҙан, Мәкәр.

Ҡыпсаҡ ырыуы, 1332 йорт.

Түбәләре: Бошман-ҡыпсаҡ, Сыуын-ҡыпсаҡ, Саңкәм-ҡыпсаҡ, Сарыш-ҡыпсаҡ, Игрос-ҡыпсаҡ, Ҡарағай-Ҡыпсаҡ.

Бөрйән ырыуы, 448 йорт.

Түбәләре: Янса-бөрйән, Байулы (Бай-оғлы), Мушаш, Ямаш, Ҡарағай-бөрйән, Дир-бөрйән, нуғайҙар.

Үҫәргән ырыуы (асылында Ҡаңғлы), 381 йорт.

Түбәләре: Ай-үҫәргән, Яутүбә-үҫәргән, Шошайҙар, Бишәйҙәр, Сүрән, Сураш.

Түңгәүер ырыуы, 80 йорт.

Түбәләре: Урман-түңгәүер, Ялан-түңгәүер.

Тамъян ырыуы, 196 йорт.

Түбәләре: Ҡыуағай, Мылтыҡ, Мәсәғүт, Ыҡ-тамъяны.

Табын ырыуы, 472 йорт.

Түбәләре: Күбәләк, Тиләү, Ҡарағай, Кичи, Йомран-табын.

Ҡатай ырыуы, 300 йорт.

Түбәләре: Иҙел-Ҡатай, Кесек-Ҡатай, Инйәр-Ҡатай, Ҡоҙғон-Ҡатай.

Себер юлы:

Кәҙәй ырыуы, 415 йорт (был ырыу Хорәзмдә лә бар).

Түбәләре: Урман-Кәҙәй, Бәләкәй Кәҙәй, кыр-Кәҙәй, Шайтан (йәғни Шаман, Ҡам)-Кәҙәй, нуғайҙар, Сүббәрди, Үҙәк-Кәҙәй, Үрәбә-Кәҙәй, Куллар-Кәҙәй, Дыуан-Кәҙәй (Дуван, йәғни төмән хөкүмәт үҙәге), Төркмән, Бөйөк-төркмән.

Танып ырыуы, 335 йорт.

Түбәләре: Ҡыр-Танып, Балыҡсы, Ҡыу-Танып, Ундар, Кыр-Ундар, Ҡыу-Ундар, Байҡы, Ҡайпан, Үҙҙышы.

Әйле ырыуы, 113 йорт.

Түбәләре: Арш, Ялан-Әйле, Әпәй, Дыуан, Таҙ-Дыуан, Сыған, Әйәрле, Мырҙалар, Тәрнәкле, Каратаулы, һарт, Түбәләс, Сүпләһеҙҙәр.

Ҡыуаҡан ырыуы (Исәт виләйәтенә ҡарай).

Түбәләре: Ялан-Ҡыуаҡан, Тау-Ҡыуаҡан, Сатҡа-Ҡыуаҡан, Сегит-Ҡыуаҡан, Ҡыркули-Ҡыуаҡан.

Барын-Табын ырыуы (шулай уҡ Исәт виләйәтенә ҡарай).

Ҡара-Табын ырыуы (Исәт виләйәте).

Түбәләре: Әйле-Табын, Күксүрек-Табын, Ҡыпсаҡ-Табын, Мәсәл-Табын, Ажшураз-Табын.

Ялан Ҡатай ырыуы

Түбәләре: Бала-Ҡатай, Бичкур, һәңрән, Һыҙғы, Бал-Ҡатай, Чирли, Терсәт, Бекети, Салжавут (Сәлйют), Сартлар.

Ҡазан юлы:

Ҡарғы ырыуы, 77 йорт.

Түбәләре: Акбаш, Ҡарғанар, Кадрәй.

Ҡайлы ырыуы, 123 йорт.

Түбәләре: Иҙел-Ҡайлы, Кыр-Ҡайлы, Йәрәктау-Ҡайлы, Ақтау-Ҡайлы.

Елдәт ырыуы, 201 йорт.

Түбәләре: Өфө-Елдәт, Кыр-Елдәт, Бүрә (Бүтрә)-Елдәт.

Ғәрәй (Кирәйәт) ырыуы, 273 йорт.

Түбәләре: Урман-Кирәй, Иҙел-Кирәй.

Тоғызлар ырыуы.
Йәнәй ырыуы, 400 йорт.
Байлар ырыуы, 61 йорт.
Дыуан ырыуы, 82 йорт.
Түбәләре: Дуваней, Хажи-Дуваней, Рысмәкәй, Бәкәй, Талбаны.
Илән ырыуы, 382 йорт.
Түбәләре: Кыр-Илән, Иҙел-Илән, Бадрак.
Сирән йорто ырыуы.
Кыргыҙ ырыуы, 113 йорт.
Бүлер ырыуы, 231 йорт.
Уся юлы:
Таҙлар ырыуы.
Уран (Кылсактың бер буйы) ырыуы, 218 йорт.
Уваныш ырыуы.
Ирекле ырыуы, 148 йорт.
Ғәйнә ырыуы, 562 йорт.
Түбәләре: Муй-Ғәйнә, Түл-Ғәйнә.

Бында һәр ырыу буйынса бирелгән йорт иҫәбендә 1750 йылда Рәсәйгә әлешләтә генә бәйле булған башкорттарҙан рус воеводалары ғәмәлдә идара иткән ғаиләләр генә иҫәпкә алынған. Шуларҙан Исәт виләйәтенә караған башкорттарҙың йорт иҫәбе бирелмәгән.

Руденко Ер бүлеү комиссияһы архивындағы ырыуҙарҙы ла иҫкә алған: шул арала Казан юлында Бәйлар ырыуының түбәләре түбәндәгеләр: Һарайлы-мең, Базикәй, Сәләүш, Калмаш, Кыр-Йылан байлары. Йылан ырыуындағы түбәләр: Кыр-Йылан, Эске-Йылан, Челкан, Калмак. Кыргыҙ ырыуы түбәләре: Ҡаҙыкәй, Кыргыҙ.

Бүлер ырыуының түбәләре: Кадыр. Курай, Мишиги. Ирәкте ырыуының түбәләре: Иректы, Абдалбей. Ғәйнә ырыуында түбәләр: Ғәйнә, Сәләүш, Рахманғол, Азиғул, Ыр ивли. Кайлы исемен Руденко Ханлы тип яңылыш яҙған.

129Был дворяндар нәҫеле. Иҫәбе хакында кара: Новиков, История Уфимского дворянства, 1875, II ч., 27, 31, 44, 88-се биттәр.

130Немецтарҙан Г. Фон Менде китабында (Национальная борьба Российских тюрков, Берлин, 1936, 135-се бит) был һүҙҙең ғәрәпсәнән килеүен аңламаганлыктан русса "особо"нан килә тип иҫкәрткән.

133"Раздельная грамота" тип аталған был кағыҙ хакында кара: Оренбургские Губернские ведомости, 1849, 12 · 17-се һандар; Руденко, I, 13; кара: Гаунч Пав, 1930, 40-сы бит.

134Был һүҙ хакында кара: Бартольд, Исламская энциклопедия, IV, 785 стр., статья "Тептяри".

135Кара: 1771 йылда көнсығыш Башкортостанда барлыкка килгән ауыл типтәрҙәренең рәйесе, старшинаһы Сағынбай Солтанай улы иҫкә алына. Ризаитдин бине Фахретдин, Асар, II, 65-се бит.

138"Баҫыл" һүҙе хакында кара: Рәшитеддин, Жами ал-Тәуарих. Березин; I, 235.

146Соловьев, История России, Издания общества. Том. III. 577. 1631 йылдан бирле күренгән был зат һәм уның Иртыштағы улусы хакында кара: Миллер, Сибирская история, II. 101, 385, 443—444, 477-се биттәр.

150Алты оҙон халык теленда күберәк "алтавул" тип әйтелгәнлектән. "алты ауыл" тип иҫкә алына, ә дөрөҫө "алты ул" булыр.

152Кара: Миллер, История Сибири, II. 115, 227. Абуға менән Буғай исемдәренең бер үк икәнлеге лә унда аңлатыла.

156Был хактағы Мадьяр сығанактары "Бөгонге Төркөстан"дың 162-се титәндә күрһәтелгән.

161Әүлиә Челәби. Сәйахатнамә, VII. 805—809; XIII, 824, 834, 868. Был "Муйик" калаһы Иҙел менән Дон араһындағы бер рус касабаһы булһа кәрәк.

162Шунда уҡ, VII. 761, 813. Әүлиә үҙенең өтөнсө климат һығатында сәйехәт итеүен раҫлау өсөн боронғо Һарвай һәм Кәзәнды күрҙеүе хакында һөйләй.

173"Шабувул Мескев төринде" тигәне Мәскәү түре, йәғни Мәскәү алды, юғары күҙәтеү тигәнде аңлата. Тик бында ҡулланылған "Шабувул" һүҙе менән нимә аңлатырға теләгәнлеген бела алманым.

174"Кайтауыл" — татар хандарының, бигерәк тә Тимерҗең походтарында йыш иҫкә алынған гаскәри көс. Гаскәр йәгә һаклынған урын, һөжүмгә дусар булғанда сигенеү урыны һәм аръергард.

175Тура тарафында Томбойоклo исемле халыкты һәм Яйык башында Күкшымай исемле ер булыуын белмәйем. Ләкин һәр ике һүҙ колағымда бик хуш килә.

176Тик "Албиз бей" сәйер яңғырай. Ихтимал, был исем Кайеп Солтандың әсәһе яғынан картатаһы булған берәй нуғай бейенең исемелер. Сөнки солтандың һәм хандың атаһы "бей" булмаҫ. Ихтимал, был һүҙ Аблайыр (йәғни Аблайыр урынына) күсереп яҙыусы тарафынан Албыйыз тип яҙылғандыр. Аблайыр Әбелхәйер тиген исем булып, был исем... (Иҫкәрмәнең дауамы юк. Ә.Ю.)

182Дополнение к актам историческим, IV. 284; "Быть себе царевном как было при Кучуме Шаре". Материалы по истории Башкирской Совет Республики. I. 29—30.

205Был аңлатмаларҙың Рәсәй география йәмғиәте архивында һаклаулы калған бер нөсхәһе проф. Н. Ғәлимән тарафынан "Материалы по истории каракалпаков" йыйынтығында (Труды института востоковедения, VII, 1935, 153—159-сы биттәр) нәшер ителгән.

206"История Татарии в документах": (Мат. Тат.), 392—396-сы биттәр һәм "Материалы по истории Башкирской АССР" (Мат. Башк.), I т., 1936, 238—243-сө биттәр. Был аңлатмалар Варәнсовтың 1708 йылдың 14 апрәлендә яҙған рапортында ла бар. Бында башҡорттарҙың төрөк солтанына һәм Кырым ханына илселәр ебәреп иттифаҡ хорорға теләүҙәре, Солтандың һәм Кырым ханының был тәкдимдән баш тартыуы, ләкин уларҙың Кубандан (йәғни уңдағы нуғайҙар араһында йәшәгән Сыңғыз нәселенән) бер солтан алыуҙары, Казан губернаһынан башка Сембер, Көнгөр һәм Вятка тарафтарында бер үк мәлдә рустарға каршы һөжүм итеүҙәре һәм "Тирәк" алырға ниәтләүҙәре, башҡорттарҙың был хәрәкәттәрҙе батшага тулғаған налымдарының ауырлығы арҡаһында түгел, Россейҙән айырылып, мөстәкил дәүләт хорорға ынтылыуҙары арҡаһында башлауы яҙылған. Кара: История Татарии, 391-сө бит.

237"Шура" мәжмүғәһе, 1916, № 6. Нурғәли Надеев исемле берәү яҙған был мәкәләнең сығанаҡтары, миҫалҫә, билдәһеҙ; ғәжәп, руссa асылында ла "Улах" тип яҙылды микән?

257Бәхет Гәрәй солтан — Кырым хан Дәүләт Гәрәйҙең улы. Хажи Фәбделғәфәр (163-сө биҙ) уны "киң билдәле Бәхет Гәрәй солтан" тип билдәләй. Рәсәй сиҡтәрендәге был һуғыштарҙа Бәхет Гәрәй отәкселек итеүе хакында хара: В.Д. Смирнов. Крымское ханство, II т., Одесса 1889, 33, 46-сы биттәр. Родит Тарихы, III т., 28-сө бит. Был вакиға Рәсәй сит илдәр министры Остермандың Төркиә хөкүмәтенә 1736 йылдың 12 апрелендә яҙған нотаһында "Ханаада иҫәпләнгән Тиле Солтан" тип уның Царицынға (хәҙерге Сталинградка) һөжүмә иҫкә алынған; Хазинаи Эврак, Намеи Хумайун дәфтәрҙәре, VII т., 460-сы бит.

260Кара: "Хиуа сәйехәтнамәһе һәм тарихы". Истамбул, 1923; Али Суави, "Хиуа", 1327, "Мөхәммәт Баһадир хан" тарафынан Истамбулға ебәрелеү тарихы, 1123/т. 1711 тип күрһәтелгән.

267Рустарҙың Себер архивтарындағы сығанаҡтарында "башкирский хан" (башкорт хаңы) гибе аталыуы күренә.

268Мат. Башк., I т., 166, 1663 йылдың 16 ноябрендә Нуғай юлы башкорт бейҙәренең рустарҙың Өфө воеводаһы кенәз А.М. Волконскийға әманәттарҙың кире кайтарылыуын талап итеүе һәм дәғүәләрен батшаға үҙҙәре еткерәсәктәре тураһындағы хаттары:

Улу падишаһ хан улу Алексейҙи Михайлуичка барча улукчо ак шәһәрне бактырған хатымыз башкортлардан сүз өүүәл бездән йәсирне ничук теләйдер. Бездән ни яхшылыҡ теләйдер. Без падишаһтан яхшылыҡ көтәбез. Падишаһ борон безне аманат берлән тоткан юк иде. Яхшылыҡ рәхимө берлән саклаған иде. Имде падишаһ безне боронғодай кол итармен диса аманатымызны үздемезгә ебәрсен. Кенәз безгә илче ебәрде ирсә без тотҡар итмәй ебәрдек имде. Без барча нуғай юлы халҡы берлән ика кешe илче ебәрдек. Бере Актай Рысмөхәммот үғлы, бере Күчүй Бикәш үғлы. Ул кешеләремезне тоткар итмәй үз сүзеңне әйтеп үк ебәр. Әч көндән безгә иманкидай кешe ебәрчин. Падишаһның яхшылығы булғидәй булса халҡыбыз берлән киңәшеп ул кешене тоткар итмәй тиз үҙ хайтарурмыз. Безгә падишаһдан яхшылыҡ булғандай булса, безгә Юрий Алпаутны, Иванауны ебәрсен. Безнең ни эшемез булса ла син кенәз падишаһҡа еткермәйсен имде сүземезне падишаһҡа еткер, әгәр бу сүземезне падишаһҡа еткермәсәң безгә үфкәләмә. Падишаһдан ни сорау ...миалау* булса үфкәләмә. Ни

*Һүҙҙең башын укып булманы. (Ә.Ю.)

үземез белəндəн (русса "окольный путь") юл талсаһ үзең белүрсүн... мин безгə ебəрсүн алмаш биргəн йəсирнe Бəкер Булат кызын... (йəгни əсир рəһине оларак) еборсок дə ул йəсиремезне аладур (əммə) алмашка сбармəйдер.

272"Абыҙ" һүҙе хакында кара: "Төрк иле тарихы", 149-сы бит.

274Мат. Тат., 402—406; М.А. Сəлəхетдинов. Волга буйы халыкгары тарихы турағында бер фарсыса аҫар. "Страны и народы Азии", IV 1965, 147—154-се биттор.

275"Тамъян", "Бөрйəн", "Үҫəргəн", "Журан", "Кыуакан" Урта Азиялағы "Жилйак" (Чигилдар), "Барсакан" (Барсəндəр), "Йемган" (Йəмектəр), "Кайкан" (Кайғылар), "Гузан" (Гузан" (Оғуздар), "Һеңрəн", "Халлухан" (Карлуктар), Халажан (Халаҗалар) кеүек, бер заман Ирəн көүемдəре тоҫиренəн килгəн фарсыса "жем" аффиксны игемдəр. Тамъян дə "Тамалар" тигəн һүҙ булыр.

276Был һуғыштар һəм Дим башындағы һуғыш хакында Низамат Суфый "Шəжəрə"һəндə яҙылған.

279Мат. Тат., 403. Был һуғыштар хакында Низамат Суфый "Шəжəрə"һенда бик якшы яҙылған.

297Алтай риүəйəттəре хакында "Проблемы народной литературы тюркских племен Южной Сибири", I. Петербург, 1864. Нəсхəһе 184—186-сы биттəр һəм тəржемəһе 206—208-се биттəр. Шул ук риүəйəт һəм кəҙак риүəйəттəре Чокан - Валиханов. Собрание сочинений. Петербург, 1904. 201—208-се биттəрҙə килтерелгəн.

320Был күтəрелештең тарихы Чулошников тарафынан айырым өсөр сифатында нəшер ителгəн. Шулай ук Неплюевтың хəтирəлəре. Русский архив. 1871, № 4, 667—668-се биттəр һəм артабан.

321Ин элек Рыбаков тəрəфынан 1827 йылда Рəсəй Фəндəр Академияһының Вестниктарында нəшер ителгəн "Тəфтилəү" 1939-сы йылда доктор Галимйан Тағап һəм проф. Г. Япский тарафынан Вена Фəндəр академияһы нашриəтенде басып сыгарылды. "Тефкилəв" йырының кыҫҫы бер христиан дворянға койөүгə бирергə тейеш булыуы хакындағы тарихын боронғо Төркилəвтəрҙең нəселəнəн килгəн Котлокай Төркилəв (Рəсəй Думаһы вəкиле) һейлəгəйне. Рыбаков мəкəлəһендə был кыз бер руска яшин булған икəн тип иҫкə алына.

327Чокан Валиханов. Əҫəрҙəр йыйынгығы, 1, 1961, 431-436-сы биттəр.

328Ə.-З. Валиди Туған. "Бөгөнгө төрек ило (Төркəстан) һəм уның якын замандағы тарихы". Истанбул, 1942–1947, 348–349-сы биттəр.

329Был карарнамə "Башкорт аймағы"нда нəшер ителгəн. 1925, 1, 3-сө бит.

330Был мəсьəлəлəр буйынса "Бөгөнгө төрек ило (Төркəстан) һəм уның якын замандағы тарихы", 369–372-се биттəр.

331Яңы Төркəстан. 1927, № 7, 10-сы бит.

332Яңы мəжмуға, 1918, № 38.

333Төрексəһе: Ишəгенең арканында ултырған килеш хужаһы үлеп киткəн. Əммə ишəк ахмаклығынан үле йəкте өле дə һейрəп йөрөй икəн.

334М. Мортазин китабы, 69-сы бит.

335Мортазин билдəлəүенсə был вакыйа 14 октябрҙə булған. 69-сы бит.

336Һуңынан ул Төркиəгə килгəн һəм бында ла интригаларҙан ситтə калмаған. Ниһайəт, Төркиəнəн сығарылып ебəрелгəн. 1922 йылда яңынан Башкортостанға кайткан һəм бөҙөң бəғзе аркадаштарыбыҙға "Төркия күренəклеләренең тəкдимө буйынса Төркиə--Совет дуҫлығы менəн машғүл булдым. Лакин улар был сəйəсəттəрен хата тип иҫəплəй башлағас мин дə Төркиəнан китергə мəжбүр булдым", тигəн. Башкортостанда өйлəнгəн, бер кем дə үҙенə ышаныс күрһəтмəгəн, эске менəн мəүлкəн, ниһайəт, Советтар тарафынан кулға алынған. Артабанғы яҙмышын белешə алманым.

337"Бөгөнгө Төрек иле тарихы" китабымдың 260, 374, 376, 396-сы биттəрендə Кəзим бейҙең хəтирəлəре хакында яҙғайным. Хəтирəлəренең Төркəстанға бағышланған өлөштəре китапханамда һаклана.

338Юғарыла Тамъян-Катай кантонында милиция башлығы булыуы иҫкə алынған был Муса Мортазин бəтшə гəскəрендə унтер-офицер булды. Большевиктарға каршы һуғышта күрһəткəн батырлыктары өсөн милли гəскəребеҙҙə офицер итеп үрлөтелде. Һуңынан дивизия сəрдары, Совет дəүерендə Башкортостан хөкүмəтенең рəйесе булды. Башкорт гəскəре тарихы хакында урыҫса бер өсөре нəшер ителде. Был əҫəрҙең төрлө урындарында мине лə иҫкə ала. 1937 йылдағы "тəзəртмуəрҙə" урыҫтар тарафынан яҙаланған тип ишеттем. Ул Башкортостан хөкүмəтə рəйесе булған заманда Төркия милли мəжлесе əҙаларының берəһе И. Субхи

Сайсаллы оглы Стерлитамакта Мортазиндың мосафиры булып, унан төрле рәсемдәр һәм китаптар алып кайтты.

339Исмәгил Шәрипов мине "Йәмгүрият рәйесе" сифатында телгә алған, ләкин был яңылыш. Башкортостанда Йәмгүрият рәйесе вазифаһы булманы. Хөкүмәт рәйесе Юныс Бикбов мине. Мин хәрби министр, "Башкорт гәскәрә идараһы" (Войсковое управление) рәйесе булдым. Башкан һүзен ул "Башкорт гәскәри шура"һының рәйесе булғаным өсөн кулланған. Бынаһы дөрөс. Башкортлар бөрөндән бер хәрби йәмғиәт тәшкил иткәнлектән, кораллы күтәрелештең үзәгә улар арағында булды. Бында Исмәгил мәрхүм минең хакымда "хәзрәттәре" һүзен кулланған, быны үзгөртеүзе мөнасип күрмәнем. Сөнки беззең сәйәсәтебез менән килешмәйенсә, беззән айырылып, ак урыскарға, Деникиндарға киткән бер офицерзың сит яктарзә язылған хатирәләренда мине карата бындай хөрмәтлөү һүзен кәз-кәт кулланыуы һәм минең турала иң яхшы хистәр киссереуе, юғарыла иҫкә алғанымса, ул дәүерзә татар һәм башкорт мөнәүәрзәрә арағындағы мөнәсәбәттең ни тиклем самимй бер тәс алыуын аңлау йөзөнән бик мөһим.

341Был хатирәләрен Исмәгил хәтерзән язғанлыктан даталары юк. Даталарын мин үзем куйҙым.

342Был Шөрә хужалығына килгән Алаш Үрзә вәкилдәренең Азимбак Бөримжан һәм Мәхтәр Әүәзов булыуы хакында юғарыла һүз булғайны.

343Йәзбашы Исмәгил Шәрипов казанлыларзың күпселегенең гәзәтә буйынса төркй ауыл исемдәрен урыстарзың әйтеүенсә яраҫлы рәүештә яҙған, мин уларзы төркисә яҙзым.

344Исмәгил был ауылды К хәрефе менән билдәләгән.

345Исмәгил был ауылды F хәрефе менән билдәләгән. Был һуғыш мәйҙандарын яҡшы белгәнлектән, ауыл исемдәрен үзем белгәнсә яҙзым.

346Был һуғыш октябрзең 10 менән 12-нә арағында бүлһә кәрәк.

347Исмәгил Шәрипов был ауылды F хәрефе менән билдәләгән. Был тирә минең тыуып үскән өрзәрем. Ауылдың Яңырыҫ икәнлеге миңә мәғлүм.

348Йәзбашы Исмәгил Шәрипов был ауылды F хәрефе менән билдәләгән.

349Исмәгил Шәрипов был ауылды В хәрефе менән билдәләгән.

350"Бегәнге Төрек илә (Төркестан) һәм якын замандағы тасихы". 390—391-се биттәр.

351М. Мортазин китабы. 134-се бит.

352М. Мортазин китабы. 135-се бит.

353Кулъяҙма халында кулымда булған был урыҫса әсәрзә Алишевтың исеме юк. Ләкин 27-се биттә фронттағы хәл мәсьәләләре буйынса Троцкий менән үзе сәкәшып, телэкторен аңлатыуы хакында яҙыуына карап әсәрзең авторы Алишев булыуын аңларға мөмкин.

Zeki Velidi Togan'ın Gençlik Çağına Ait Dört Makalesi

Çev. Ahat Salihov

BAŞKURTLARA AİT YENİ BİR ESER

Müellifin ele aldığı ilk konular Başkurtların aslı, Başkurt sözü, Başkurtların eski dinleri ve Başkurtların Rusya'ya tâbi olmalarına kadar yaşanan tarihî hadiseler başlıklı bölümlerde incelenmektedir. Bundan sonraki bölümlerde müellif, Başkurtların Rusya hegemonyasındaki hayatları, isyanları, askerî hizmetleri, Kanton dönemi ve son zamanlardaki hayatları gibi meseleler üzerinde durmaktadır. Bu konularda, tarihî delillerin çok olması nedeniyle kimi sözleri istisna ettiğimizde müellifin yanlış fikirler ileri sürdüğü görülmemektedir. Başkurt toprağının esas halkı konusunda müellif, şimdiki Başkurt topraklarında eskiden Vogul, Ostyak gibi Fin halklarının ve Kalmukların yaşamış olduğunu ve Başkurtların bu topraklara daha sonra geldikleri fikrini kabul etmektedir.

Ayrıca müellif, Başkurtların kökü meselesinde, araştırmacılar ve Arap coğrafyacılar "Başkurtlar Türktür ve onlar Macarlarla bir asıldandır." diyorlarsa da, ben bu konuda farklı düşünüyorum: "Başkurtların aslı, Fin olan Macar (Vengr) halkıdır. Fakat Macarların büyük bir kısmı garp tarafına gidince, Türkler arasında kalan kısmı Finliklerini kaybetmişler ve Başkurt ismiyle Türkleşmişlerdir. Buna "Şimdiki Başkurt dilindeki eski Macar sözleri, Finliklerini gösteren hususiyetlere delildir." demektedir.

Başkurt kelimesinin anlamı hakkında ise müellif bu sözün "Başı kurt" sözlerinden geldiğini savunmuştur. Çünkü, Başkurtların kendi fikirlerine göre, onlara İslâm dinini öğretmek için gelen insana bir kurt yol göstermiştir. Bundan dolayı, başı kurt, yani başı, önderleri kurt diye adlandırılmışlardır. Veya "Başkurtlar, eskiden çok savaşçı oldukları için kurt baş diye adlandırılmış olabilir." demektedir.

Başkurtların dinleri hakkında ise, "Onlar önce mecusîliğe ve doğaya inanmışlar, sonra miladî 13. asrın başında da İslâm dinini kabul etmişlerdir." demektedir. Buna delil olarak da müellif Minzele kazasında Zey nehri yakınlarındaki Hüseyinbek adlı kişinin (Miladî 1227 -- Hicri 623) türbesini göstermektedir.

Başkurtların Eski Tarihi adlı bölümde müellif, çeşitli faraziyelere girdikten sonra "Bunlar önce Bulgar, sonra Altın Ordu, Sibir, Kazan Hanları, Nogay egemenliğinde yaşamışlardır." demektedir. Ancak müellif, Başkurtların Ruslara ne zaman tâbi oldukları konusunda kesin bir tarih verememektedir. Müellif Fren'e dayanarak bu konuda belki 1557'de veya daha sonraki senelerde olabilir demiştir.

Bunları okuduktan sonra düşünüyorum: Neden Başkurt tarihi ile daha muktedir insanlar uğraşmıyor? Neden bu konularda eskiden bilinen şeyler ve eskimiş önemsiz sözler söylenmiş? Bütün bunlar hariç içimden, neden bu işlerle sadece, kurt başları ile uğraşacak hiç tanınmayan insanlar çalışıyor demek geliyor. Doğru, müellif tarafından ortaya konulan sorunlar çok ağırdır; fakat ne kadar ağır olsalar da bu kadar karanlığa, bu kadar hayalete girecek kadar ağır sorunlar de-

ğillerdir. Ural dağlarının etrafında Vogul, Ostyak ve Kalmukların yaşaması son zamanlara ait tarihî bir tutumdur. Bu meseleyi büyük ölçüde abartılı biçimde ele alan Florenskiy ile Başkurtların eski dilleri ve onun Çağatayca ile münasebeti hakkında yazan Umidbayev'in sözlerine "İmi faraziyeler" demek mümkün değildir.[1] Yine Başkurtların Irtış, Tobol taraflarında Kimak Türkleri ile komşu olarak yaşadıkları İran müverrihlerinden Gardizi'nin "Zeyn-el-Ahbar" eserinde gösterilmiştir. Bu kitabın ilgili kısımları, Rus ilmî yayınlarında metni ve çevirisi ile yayınlanmıştır.[2] Garptaki Başkurtlar ile garptaki Macarlar arasındaki fark hakkında çok yazılmıştır. Ufa-Orenburg Başkurtlarının tarihleri üzerinde çalışan araştırmacılar umumî Şarkî Rusya, Altın Ordu ve onu teşkil eden küçük hanlıklar tarihi ile birlikte, bu taraflarda eski zamanlarda dağılmakta olan dil yadigârları, umumen bu toprakların arkeolojisi ile bile tanışmamışlardır. Filonenko Efendinin resmen müsteşrik olarak kabul edilmeye hakkı olsa da, biz onun hakkında şark dillerini iyi bilmiyor diye düşünüyoruz.[3] Bu yüzden, o eski meslektaşları gibi, Başkurt kelimesine ait hayallere, Başkurtların İslâmı kabul etmeleri, onların Nogaylarla münasebetleri hakkında "derin" fikirlere girmiştir. Bu efendiler, bazen orada burada kazı yaparak insan kafatası (bazı zamanlarda kafatası da olmayabilir) getiriyorlar ve sonra da bunlar üzerine Başkurt kafatası veya Mişer kafatası gibi faraziyeler kurarak derin fikirlere giriyorlar ve bunları şimdiki Mişer kafatası ile karşılaştırmaya başlıyorlar. Veya bazen, örneğin, Çişme veya Zey nehirleri boyundaki bazı mezarları buluyorlar ve onları, Başkurtları müslüman yapmak için gelen misyonerlerin merkezleri diye kazmaya başlıyorlar. Halbuki, Ufa vilayetinde bunlar gibi eski mezarlar çoktur. Sadece çoğunun kitabeleri, Çişme kitâbelerinki gibi dayanıklı olmadıkları için yazıları kaybolmuştur. Nogay Mirzalarının hayatı, Başkurtlar, Kazan ve Sibir hanları, sonra Rusya ile münasebetleri Rus müverrihlerinden Velyaminov-Zernov, Karpovların çalışmaları sayesinde çok netleşmiştir. Bu konuda, Başkurtların kendilerinde mevcut olan şecerelerinde de çok malûmat vardır. *Turmuş*'ta bu şecereler hakkında bazı şeyler yazmayı planlıyorum. Orada bu konuyu ortaya koymayı düşünüyorum ve inşallah görülür ki, bu konuda hayallere girmeye sebep yoktur. Bunun gibi zor ve ağır meselelerde Filonenko Efendi, kendisi uzman olmadığı için, Volkov mecmuasında toplanan bilgileri toplamakla kanaat etse ve bunlar hakkında lüzumsuz fikirler ortaya atmasaydı daha iyi olurdu.

---

1 Florenskiy'in "Başkurtların Toprağı ve Başkurtlar" eseri (*Vestnik Evropy* 1874, N 12) hiçbir şekilde ilmi bir eser değildir, belki edebi bir eserdir. O kendisi de ilmi çalışma yazacağım diye çalışmamıştır. Umidbayev ise kendisinin *Yadigâr* adlı Tatarca ve 1883 yılında yayınlanan *Ufa Eftkiatbi*'nda Rusça yazdığı makalelerinde kendisinin bu konularda çeşitli huyuletlere inanmış insan olduğunu göstermiştir. Bunların eserlerini ilmi faraziyeler olarak değil, hususi bir fikir olarak da kullanmaktan çekinmek gerek.

2 Bakınız: *Zapiski Imper. Akad. Nauk po istoriko-filol. Otd.*, 1897. T. I, N 4. Barthold'un "Orta Asya'ya ilmi amaçla seyahatin raporu" adlı makalesi. .

3 Örneğin, o 20 sayfada *abıı*, 21 sayfada *kas* (kasak) ve *abışka* kelimelerinin anlamını bilmiyor, halbuki bu sözler muallifin elinde bulunan Budagov ve Radlov sözlüklerinde vardır.

Müellifin, Volkov mecmuasının ve kendi fikirlerim diye bahsettiği fikirleri hakkında söylemek istediklerimiz bunlardır.

Tarihi malûmatları çok olan son devirler hakkında müellif çalışmasını pek iyi yapmıştır. Başkurt isyanlarının devlet idaresindeki nizamsızlıklardan dolayı ortaya çıkması, o zamanlarda eski devleti yeniden kurma fikirlerini sadece bazı insanların söylemiş olması, Başkurt topraklarına Rusları yerleştirilmesi meseleleri hakkında Volkov'tan alınan ve kendisinin eklediği deliller tamamıyla yeni şeylerdir. Başkurtların bugünkü hayatları, Tatarlaşmaları hakkında söylediği sözler bir ölçüde kabul edilebilir. Kitabının en değerli yerleri de elbette, bu yerleridir. Fakat, sadece bu bölümlerine bakarak, bu kitap için Başkurt ilmî tarihi konusunda ileriye doğru atılmış bir adım diyemiyoruz. Bu kitabın daha önce dediğimiz gibi değeri, Volkov mecmuası gibi büyük bir kitabı ve eskiden yayınlanmış, fakat nüshaları tükenmiş eserleri umumî halkın istifadesine çıkarmasında, kitapları az olan şehirlerde bu meseleleri araştırabilmelerine yol açmasındadır.

Ahmet Zeki Velidî
28 Nisan 1915
Sterlitamak

HANGİ MİLLETTENSİN?

Mektep'in 6. sayısında A. Battal Efendi'nin "Milliyeti Belirlemek" adlı makalesini derç ettikten sonra idaremiz "Gelecek sayıda idarenin kendi mülahazası yazılacak.", demişti. Şimdi, "milliyet" münasebeti ile, "Hangi Millettensin?" adlı makaleyi derç ediyoruz.

I

Eski zamanlarda halifeliklerin siyasî amaçları dolayısıyla tamamen siyasî bir şekil alan ve kendi mihverinden çıkan İslâmiyet, kendi bayrağı altındaki pek çok kavmin hepsini bir millet olarak tanıtmıştı ve hepsinin de milliyetleri ile milli hususiyet ve imtiyazlarını unuttumuştu. Bunun için eski iman kitaplarında: "Hangi millettensin?" diye verilen suale bizim babalarımız: "İbrahim milletindenim." diye cevap vermeyi öğretiyorlardı.

Şimdi artık, İbrahim milletinden olan Araplarla, Yahudilerle kendimizin hiçbir uruğ münasebetimiz olmadığını görünce, günümüz insanları kendimizi başka kavimlerde olduğu gibi, uruğ yahut kavmî bir ad ile adlandırmayı gerekli buldular ve çocuklarımıza Tatar millettindenim, Kazak millettindenim, Sart millettindenim dedirterek asıl kimliklerini göstermeye ve öğretmeye başladılar.

Son asırda milliyetin üzerine gelen hadiselerden sonra bizim gibi kendi adlarını sadece dini cihetten müslüman diye isimlendiren kavimlerin bundan da-

ha küçük parçalara ayrılması ve böylece, sadece onlar arasında değil Başkurt, Tatar, Kazak milletleri, Kazak halkının kendisi de çeşitli Kıpçak, Kongırat, Nayman, Kara Kırgız gibi milletlere; Başkurtların da Katay, Büreen, Teltim, Yurmatı gibi milletlere (!) parçalanması mümkündür.

Bunlar hariç hükümet mekteplerindeki coğrafya kitaplarında bizim Başkurt, Tipter, Kırgız milletleri olarak gösterilmemiz ve iş başında olan bazılarımızın gençlikten beri böyle coğrafya kitaplarıyla eğitilen kişiler olmaları da, bizim bu yanlış yola girmemize sebep olmuştur. Müslüman olarak eğiten medreselerde okuyup çıkan ve milliyetin ne olduğunu hiç bilmeyen şakirtlerimizin de, kendi dilimiz, tarihimiz, içtimaî durumumuz ve "İbrahim milleti" olmadan önceki devir edebiyatımız ile tanışık olmamalarının, bizi böyle yanlış bir yola sokması doğaldır. Burada bizim bu hatamız, en son günlerde mevcut olan usul-i cedit mekteplerimizin ve oradaki çocuklarımızın bu hususta yanlış ceza çekmeleri tamamıyla kalbimize vurmaya (geçmeye) başladı. Artık, mekteplerin fikrini ve sesini duyuran "Mektep" dergisinin bu hususta biraz izahat vermesinin zamanı gelmiştir.

II

Milliyet; dil, tarihi ananeler, (çoğu zaman) din, içtimaî menfaatler ve kan birliği esasına dayanmaktadır. Bunun için "Hangi millettensin?" sorusunu soran kişilerin önünde böyle esaslarla bina edilen bir millet anlayışı olmalıdır.

Orta Asya, Sibirya'nın Cenubî kısmı, Avrupa kısmı, Rusya'nın Şark taraflarında, yani umumen Rusya devletinde yaşamakta olan Türkî kavimler: Kazak, Tatar, Başkurt, Nogay, Özbek, Sart, Tarançi ve Türkmenler arasındaki tarihî, etnografik, dil yönünden ve tüm ruhî hayatları ile içtimaî ihtiyaçları cihetinden birlik, Garp ve Rus alimleri tarafından ne derece iyi incelenmiş ve araştırılmış olsa da, bugüne kadar bu kavimler Rusya müslümanları olarak adlandırılmıştır. Bu kavimler, kendi milletlerini anlamak cihetinden çok bilgisiz kalmışlardır. Bundan dolayı sadece kendi aralarındaki milliyet esası olan birliği değil; kendi kendine öğrenim de olmadığı için, diğerlerinin yaptıklarını bile öğrenmeye yetişemediler.

Binaenaleyh, bizde gerçek anlamda millî hasiyet (millî şuur) de yok. Çünkü, gerçek anlamda millî şuur olması için insan önce kendi milletini tamamıyla anlamalıdır; milliyeti anlamak ise, bu halkın kendi içindeki tarihi münasebet ile, tüm içtimaî birliğe canı-vücudu ile tamamen inanmak demektir. Şimdi o bizde var mıdır? Bizim tarihimiz yazılmamıştır. Edebiyatımız, dilimiz, çeşitli lehçelerin tesirinden kurtulamamıştır. Ayrı ayrı topluluklarımızın hepsini kendi gücü ile toplayacak halk edebiyatımız hiç işlenmemiştir: Garp alimleri tarafından yapılmış kısmı da elimize geçmemiştir. Buna rağmen, umumi ihtiyaçları ve ortak şuuru göstermekte olan, çeşitli lehçelerde de olsa, gazeteler çıkıp duruyor; edebiyatımızı teşkil ediyor. Devletin Büyük Duma'sında bu halkın vekilleri müslüman ismi ile olsa da, bir can, bir vücut teşkil etmektedir. Garp halkı da, bu halkı, "Rusya müslümanları arasındaki medeni hareket" (kulturnoye dvijeniye sredi russkih musulman) gibi tavırlarla, medeniyete doğru hareket eden bir halk olarak tanımaktadır.

Şimdi, bizde milliyet, tamamen teşekkül etmemiş olsa da bir millet şeklini almaya başladı. Bunun için, bizde simdi gerçek bir milliyet olmasa da, teşekkül etmekte olan bir millet, bir milliyet vardır.

III

Milletler ayrı kabile ve topluluklardan oluşmaktadır. Bizim söylediğimiz Tatar, Kazak, Başkurt, Sart gibi sözler böyle kabile ve toplulukların isimleridir. Bu sözlerden faydalanarak şunları da belirtmeliyiz ki, bizim bazı zevatlarımız; örneğin, İsmail Gaspıralı, Rıza Hazret gibiler, Tatar ismini kabul etmek istemiyorlar. Onların tarihimizde çok mühim bir yer tutmuş bu ismi kabul etmekten vaz geçmeleri hayret edilecek bir iştir. Çünkü Tatar ismi tarihimizde bundan bin iki yüz sene önce var olan bir addır. Eski Orhun abidelerinde de bu isim kaydedilmiştir. Nasıl olsa da, bir kısım Türk halkı Tatar olarak adlandırılmışlardır ve onları şimdi de tüm dünya, Tatar olarak tanımaktadır. Böyle bir durumda onu kabul etmek istememekte de hiçbir anlam yok gibi. Tarih pek az yanılmaktadır. Tarih bizi, Tatar diye adlandırırken yanılmamıştır. Çünkü, Kazaklara nispeten bizim damarlarımızda da Moğol, Tatar kanı akmaktadır. Bundan dolayı Rusların bizi, Tatar ismi ile adlandırmaya hakları vardır. Eski Bulgarlıklarını bozulmadan koruyan Çuvaşları hiç kimse Tatar olarak adlandırmıyor. Bunun için, Tatar sözünden kaçmaya anlam yoktur. Bu durum, Sart ve Kazak halklarında da görülmüştür. Birincileri kendilerini Sart, diğerleri kendilerini Kırgız diye adlandırmamak için canlarını feda ediyorlar. Halbuki "Kırgız" kelimesi bu halkın ismi olarak bin iki yüz seneden beri kullanılmaktadır.[4] "Sart" sözü tüccar anlamında olmak üzere, *Kutadgu Bilig*'te ve saire kaynaklarda vardır. Her halde bunun gibi isimlerden kaçmak anlamsız iştir. Bu sözler, kavmiyetlerin (halkların) isimleri hakkındadır.

Fakat biz, milliyetimiz (milletimiz) meselesinden bahsetmek istemiştik. İleride mezkûr kavimlerin bugüne kadar kullandığı "Rusya müslümanları" ismi. Rusya Hristiyanları gibi hiçbir millî cihet göstermiyor. Yeni kullanıma girmekte olan "Türk" sözü, bizden epey uzaklara giden Osmanlı Türklerini de içine aldığı için bazı insanlar "Rusya müslümanları" yerine "Rusya Türkleri" ismini kullanmaya başladılar. Son zamanki edebiyatta da bu istilahı kullanıyorlar. Radlov ve diğer âlimler, son zamanlarda tekâmül göstermeye doğru yürüyen Türkoloji, yani Türklüğü öğrenim ilminde tüm Türkler, dil ve etnografya farklılıklarına göre, cenubî, orta (tsentralnıy) ve şarkî olmak üzere üç gruba ayrılıyorlar.[5] Garbî Çin'de, Sibirya'daki mecusî ve bazıları Hıristiyan olan Türkî halkları Şarkî; Küçük Asya ve şimali İran'da yaşayan Türkleri Cenubî, Kazak, İdil boyu, Kırım,

---

4 Melioranskiy P. *Pamyatnik v Çest Kül Tegina*. s. 64.

5 Brockhaus Kamusu'nda (sözlüğünde) (67 cild), "Türkler"maddesini ve Radlov'un Kıpçak dili hakkında yazdığı eserine bakınız. Peterburg, 1886 yılında yayınlanmış İlimler Akademisi'nin bülteni, IX Cild, s. 87-96.

Kafkas ve Tümen Tatarları, Başkurt, Sart, Özbek ve Nogayların hepsini orta Türkler (Tsentralnıye Tyurki) olarak adlandırıyorlar. Hakikaten Rusya eli altındaki müslüman Türkler, bugün teşekkül etmekte olan milliyetleri ile cenubî Türklerden epey farklıdırlar. Eski ahlâk, âdet, huyları, milliyete yakınlık, dil temizliğinin hepsi, bizi Osmanlı ve Anadolu Türklerinden çok farklılaştırıyor. Orta Ruslara, bugün tarihleri ile Osmanlılara benzemiş Malorus halkından ayırt etmek için, Velikorus denildiği gibi, bizim için de ayrı bir isme ihtiyaç vardır. "Şimalî Türk" isminin yarısı Arapça bir sözden ibaret olmasından dolayı millî bir isim değildir. Eğer çağdaş şarkiyat ilminde olduğu gibi "Orta Türk" ismi kullanılmış olsa, o zaman bu isim, milli yapımıza muvafık olan bir isim olurdu. Böylece bizim Türk milletini, cenubî, orta, şarkî gibi kısımlara ayırmamız, Rus milletinin Velikorus, Malorus, Belorus olarak topluluklara ayrılması gibi olur. Son zamanlardaki millî mücadele, içtimaî, edebî ve dinî hadiseler bizi mutlaka birleştirecektir. Ve böylece, yavaş yavaş ve kendi kendine bir Türk milleti yeniden ortaya çıkacaktır. Onların hepsi Türktür; sınırlandırmak gerekirse, Cenubî ve Orta Türkler denilebilir.

Eğer Rusya'da bu milliyet, bir zamanlar Çengiz komutanlığı altında bulunması itibarıyla Tatar ismi ile adlandırılsaydı, daha güzel olurdu. Fakat, bu olmaz gibi görünüyor. Çünkü, Tatar ismi bugün Türk ismi gibi bir etnik isim değil, belki sadece tarihi bir isimdir. O, kendisi Türk olan Kırgız, Sart, Özbek, Türkmen, Başkurt ve saire kavimlerini içine almanın yanı sıra Türk olmayan Tungus ve Mançu halkları için de çok kullanılmaktadır. Bu yüzden bugün, Kazan Tatarcası, Kırım Tatarcası gibi şiveler olsa da, Tatarca denilen umumi bir dil yoktur. Müsteşrik Abel Remusat "Tatar dilleri" hakkında yazmış olduğu eserinde Tatar ismini Moğol, Mançu, Tibet, Türk dillerinin hepsini belirtmek için kullanmıştır. 1885 yılında Harlis "Tatarların dinleri" adı ile yayınlatmış olduğu eserinde, Moğollar ile Mançuları göz önünde bulundurmuştur.

Bu nedenle bu isim, Rusya'daki diğer Türk kavimleri için, Kırgız, Sart ve Türkmenler için kullanılarak tüm dünyaya karşı bir milli isim olamaz; belki sadece ayrı toplulukların ismi olarak kalacak gibidir. Bu yüzden, bugün "Rusya müslümanları" diye adlandırılan milleti, Orta Türk milleti, veya Cenubî ve Orta Türklerin hepsini "Türk milleti" diye isimlendirme ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

Biz kendimizi, gerek çağdaş müsteşriklerin kullandıkları gibi "Orta Türkler" diye adlandıralım, gerekse "Türk" sözünü Osmanlıların elinden alıp onları kendi edebiyatımızda "Osmanlılar" olarak bırakarak "Türk" sözünü kendimize [hepimize—İ.T.] ad olarak kullanalım, bize göre, bunların hepsi eşittir.

Bunun için şimdi artık: "Hangi kavimdensin?" diye sorsalar, Kazak halkından, Sart halkından, Tatar halkından diye cevap vermek mümkünse de, "Hangi millettensin?" diye soranlara: "İbrahim milletindenim, veya Rusya müslümanlarındanım veya Kazak, Başkurt, Tatar milletindenim demek yerine "Türk milletindenim" diye cevap verilmelidir.

MUHARRİRİN KENDİ ADINA YAZILMIŞ BİR MEKTUP

I

Muhterem Hazret! Verdiğiniz kitap, teftiş sonucunda anlaşıldı ki, Telfik'te zikredilen Hacı Abdulgaffar telifi olan "İbadet el-Ahbar" kitabı imiş. Bunu, Murat Efendi'nin çevirdiği kıtalara tatbik ettiğim zaman öğrendim. Bu kitap, Taşkent'in umumi kütüphanesinde de var. Onu, Barthold (*Zapiski Vostoçn. otd. imp. Arheol. obşç.* T. XV. S. 226–232), kendi raporunda "Çingiz-name" diye adlandırıyor ve müellifinin Ötemiş Hoca adlı Hurcumlu bir kişi olduğunu ve kitabını İlbars Han adına yazdığını söylüyor. Taşkent'teki elyazma nüshada böyle yazılmış diyor. Bizim nüshamızın baş tarafı yok. Fakat, Barthold'un gördüğü Taşkent nüshasının sonu yokmuş. Bu çok güzel bir tesadüf oldu. Bunun hakkında Barthold'a haber veririm, inşallah. Bizim nüshamızda da müellif, İlbars Han'ın kendi ağzından duyduğu sözleri hikâye etmektedir. Yani, kitap, Miladî 16. asırda; hicrî 10. asrın ortalarında yazılmıştır. Müellif, Hurcum tarafından İdil etrafına sefer yaparak çeşitli yerlerin ahvalini kendi gözleriyle görüp bildiği için bu kısımları çok güzel yazmıştır. Sadece, tarihler gösterilmemiştir. Bu, elbette, zararlı değildir. Çünkü, sencleri gösterilen diğer kitaplar var. Bizim nüshamızın sonunda, 84-86. sayfalar sonradan eklenmiştir. Çünkü orada, müellif zamanından epey sonraki Küçüm Han ve çocuklarının zamanı söylenmektedir. Bunlar hariç, dili, ön taraftaki gibi Çağatayca değil; Kıpçak, yani Osmanlıca ile Kırım Tatarcası arasında bir şeydir. Kazan Hanı Mamak'ın Muhammet bin Şeyban bin Ali bin Bek Kundu olduğunu söylemiştir. Velyaminov bu Mamak'ın kimin oğlu olduğunu ve Küçüm Han nesline nasıl bağlandığını bilememiştir (Bkz.: *O Kasimovskyx Tsaryax*. T.I, 190; T. II, 390) ve Velyaminov'tan sonra da, Mamak'ın kim oğlu olduğu malûm değil denilmiştir. Fakat bu güzel kitapta (ben size söylemiştim) Altın Ordu tarihine ait çok faydalı malûmat vardır. Size söylediğime göre, Murat Efendi'nin bu kitabı tenkit etmesi esassızdır. Taşkent'e gelince oradaki nüsha ile karşılaştırırım, inşallah. Fakat, İstanbul'daki nüsha ile karşılaştırılması daha uygun olurdu. Maalesef, biz bu kitabın İstanbul'da hangi kütüphanede korunduğunu bilemiyoruz. Her halde Murat Efendi'ye bu konuda mektup yazmayı düşünüyorum. Bana mektup yazmak için zaman bulursanız adresim:

Khoqand, Ferganc Bölgesi, Posta kutusu 84, Zeki Validov'a.

Baki ihtiram Ahmet Zeki
12 Kasım 1913
"Çili"

II

Sizin gösterdiğiniz kitaplar arasında *Zafer nâme-i Emir Timur* Şerafeddin Yezdî eseri, Timur tarihi boyunca en muteber menbadır ve Fars dilinde yazılmıştır. Taşkent'te onun nüshalarını gördüm. Nizami Zade'nin *Tarikh-i Timur Gurkân* adlı yayınlanmış; fakat, faydası az olan eseri Kazan'da Galimcan Hazret ve Katanov Kütüphanelerinde vardır. *Tarkih-i Gafarî* dediğiniz Ahmet al-Gafarî adlı birisinin *Cihanara* isimli kitabı olmalıdır. Bu kitap hakkında Velyaminov-Zernov, Kasım Hanları tarihinin birinci cildinde 230. sayfası civarında bilgi vermiş olmalıdır. Meşhur Hammer Pugstall, Altın Ordu tarihini yazdığı zaman bu kitaptan çok faydalanmıştır. Bu kimsenin *Nigaristan* denilen kitabı vardır. Fakat o, bizim Hacı Abdulgaffar Efendi değildir. Murat Efendinin Hacı Abdulgaffar sandığı bu insan, Taşkent Kütüphanesinde korunan eserinde kendisini Ötemiş diye adlandırıyor. Bu kişi, Ebülgazilerden daha önce Khiyva'da İlbars Han devrinde yaşamıştır. Taşkent nüshasında mukaddimesi vardır. Fakat onun hem ön, hem de son tarafları yoktur. Bu mukaddimeyi ve sizin verdiğiniz nüsha ile Taşkent nüshası arasındaki münasebetini ve bu kitabın tarihi değerini Tarih Cemiyeti mecmualarında tafsille, inşallah yazacağım. Sizde, V. D. Smirnov'un 1887'de Kazan'da neşrettiği *Kırım Hanlığı* kitabı var mı? Olsa, belki, bakarsınız; onun birinci cildinde, iki yüzüncü sayfalar civarında olsa gerek, Kırım Hanlarının neseblerine. Hacı Girey Han'ın aslına ait Kırım'da bulunan bir yazmanın çevirisi derç edilmiştir. O da bizim *Umdet al-Akhbâr*'ın haberi idi, gibi. Hoşca kalın, selamet olunuz.

Ahmet Zeki.
Khoqand.

MERCANÎ HAKKINDA KÜÇÜKKEN YAZDIĞIM BAZI ŞEYLER MÜNASEBETİ İLE

Benim dayım ve üstadım olan Habib Neccar Hazret, Mercanî'nin en muhlis şakirtlerinden ve meşhur *halfa*larından (haleflerinden) olmuştur. Habib Neccar Hazret, rahmetli Mercanî'nin mesleğine ve çok ilmine varis olarak kalmıştır. Bana göre, tarih ve dinî ilimler yönünden Habib Neccar Hazretin görüşleri, Mercanî'ye göre çok sınırlı olduğunu itiraf etmem gerekir; yine de onu, Mercanî'nin halefi sayıyorum. Çünkü biz, Mercani'yi ne kadar iyi öğrenmiş olsak da, onun doğru izinin sadece Habib Neccar Hazrette olduğunu itiraf etmekten başka çaremiz yoktur.

1908'de 18 yaşındayken bu insanın huzurundan kaçarak Kazan'a gitmeme kadar, o, beni kendi medresesi ve evinde[6] kendisine Mercanî'den miras kal-

[6] Habib Neccar Hazret benim annemle kardeşti. Bundan önce de çocukları olmadığından dolayı ben onun çocuğu gibi evinde eğitildim.

mış yol ile eğitti. Mercanî'den miras kalan yol dedim; çünkü, o Malik ve Şihap Hazretlerin tarihe ait yazdıklarını ezberden biliyordu.[7] Bize daima tarih konusunda, İslâm felsefesi ve kelâmiyeti konusunda Mercanî'nin tuttuğu yolu kullandı. Bu yüzden ben kendimi bilvasıta olsa da, Mercanî'nin şakirdi sayıyorum.

Mercanî hakkında çok küçüklüğümden duydum. O tarallarda, komşu köyde, Mercanî'ye pek muhlis ve iyi bilimli olmasından dolayı, Mercanî'yi tamamıyla anlayabilen Şalî Akhund vardı. Mulla Babay (biz Habib Neccar Hazreti böyle adlandırıyoruz) ile Şafi Akhund, çok iyi dosttular. Ve onların sık sık yapılmakta olan toplantılarının çoğunda ben de bulunuyordum. Başka meselelerle beraber, Mercanî hakkındaki sözlerini de duyuyordum. Bu yüzden ben, küçüklüğümden beri Hazret Babayı ve Mercanî'yi tanıyordum. O zamanlarda Mercanî, benim gözümde eski olup geçmişin büyük Müslüman alimi İmam-ı Azam gibi bir müçtehit şeklinde olduğunu hâlâ hatırlıyorum. Ben, "Akmulla Mersiye"sinin çok yerlerini ezberden biliyordum. Çünkü benim kardeşlerim olan Tahir ve Zarif mollalar da (onlar, Habib Neccar Hazretin doğma bir kardeşleridir.), Mercanî'nin şakirtlerindendi. Onların ağzından duyarak ve kendim okuyarak, Akmulla beytlerini ezberlemiştim. *Nazurat al-Haqq'un* okumasam da, orada neler anlatıldığını biliyordum. Daha sonra *Nazurat*, *Al-Hikmet al-bilâd*, *Burak al-Vamis* (?), *Hazana*'yı okumaya imkân oldu ve 1908 yılının yaz günleri Orenburg ve Kazan'a giderken, ben, "Al-Tarikat al-Masali ve Akidet al-Hasani", "Muntahib al-Vafiye"lerin ibarelerini şiir gibi hafızama aldım. Orenburg'tan Kazan'a geldiğimde vapur üzerinde Simbir'e ulaşmadan önce "Muntahib al-Vafiye"nin tamamını ezberden okuduğumu hatırlıyorum. O zamanlarda Qursavi, Mercani, Abdulhabir El-Müslimi, Arif bin Selâmkuli, Nizameddin İlhami ve Ahmetcan bin Amirhanlar bizim için idealdi.[8]

Ben küçüklüğümden beri bir âdeti alışkanlık haline getirmiş ve küçüklüğümden beri kulağıma girmiş olan sözleri, hikâyeleri kaydetmişim. Geçen sene köye döndüğümde eski *Şerh-i Abdulla*'nın arasında ve onun kapağında eski hazretler, ulemalar hakkında Mulla Babay ve Şafi Akhund ağzından kaydettiğim sözleri, hikâyeleri gördüm. İyi hatırlıyorum. Ben, on, on bir yaşında olsam gerek, Mulla Babay medresenin bir şakirdine Şafi Akhund ile beraber yemeğe gitmişler-

---

7 Habib Neccar Hazret sadece tarihi bilmekle kanaat getirmedi. Onun tarih konusunda *Miftah al-Tevarikh* adlı bir eseri yayınlanmıştır ve *Mecmua-i Muhimma* adlı kendi çevresini anlatan bir mecmuası vardır.

8 Nizameddin ve Arif hakkında bu sene 9 Ocak'ta yayınlanmış *Yıldız*'da bir yazım var. Ahmetcan Hazret Kursavi'lerin muassın ve onların meslegında olan birisi olmuştur. 1813 yılında Mahmuj Kazasının Çışma köyünde 29 yaşında vefat etmiştir. Kendisi Buhara gibi yerlere gitmese de babası Amirhan Hazret yanında tahsil ederek epey şeyler öğrenmiş ve Arapçayı iyi yazmıştır. *Sanîyat al-biyaru fi sanîyat al işaru* kitabı Kazan'da yayınlanmıştır. Bundan bir kaç seneler önce vefat etmiş Mustafa Bay Emirhanov onun neslinden idi. Bugün İstanbul Darül-fünûnünün talebesi Ahmet Amirhanov yine bu nesildendir. Sterlitamak kazasındaki Abdülcelil Hazret onun şakirdidir. (Asar. 2. Cilt. s. 327). Ahmetcan mahdum eski otorilere tenkit gözü ile bakmaya başlayan ilk insanlardandır. Tercumet Hali *Mustafad al Akhbâr*'da (2. Cilt) ve *Asar*'da (1. Cilt, s. 131-133) bulunmaktadır.

di. Orada ben, Rabiatü'l Adaviyye ve Hasan Basrîler hakkında Şafi Akhund ağzından yazıp aldığım şeyleri anlatarak beni övmüştü. Bu olay, elbette, beni daha kuvvetlendirdi. Bu sene döndüğümde yine kitaplar arasından, 1907 ve 1908 yılları Mulla Babay'da okuduğum zaman yazıp aldığım şeyleri buldum. Fakat daha önceki senelerde kaydettiğim şeyler de vardı, onları bulamadım. Bulunanların bir kısmını [dayım Habib Neccar'dan naklen—İ.T.] buraya kaydediyorum.

1906-1907 yıllarda yazılmıştır, başı yoktur. Burada Mercanî'nin vefat öncesi durumu anlatılmıştır:

... Kendisi boğazını temizleyerek gözleri irinlerle dolmuş yatıyordu. O günde de ilimle iştigalini bırakmadı. Bana *Mustefad al-Akhbâr*'ın ikinci cildinden bazı mevzuları tekemmül etmek işini verdi. Semipalat ve Sait kasabaları hakkında bazı malûmatı ilâve etmemi istedi. Bir sene boyunca uyuyamaz oldu. Bazı zaman uyumuş gibi oluyordu, ders zamanında yastık ister ve biraz başını koyardı, fakat yine uyuyamazdı.

Ders zamanında ayı derisi üzerine otururdu, fakat yastığa oturmazdı. En iyi gördüğü toplantı, medrese [üstada—İ.T.] böreği el ile iterek yemeğe davet ederlerdi. Rahatlıkla yerdi. Kafasından sarığı, takkesi düşer giderdi.

Bir zaman kendim terleme hastalığı ile hastalandım. Hazret her gün iki-üç defa kafasını kapıdan sokar: "Nasılsın, Molla Neccar? Dayanamıyor musun yoksa?" – diye soruyordu. Biraz iyileşince odaya girdi ve bastonuna dayanmış halde: "Ya, molla Neccar, saçları tıraş edelim." dedi. Onun saçını çok zaman ben tıraş ediyordum, ılık su ile ıslatıyordum. Kafası büyüktü, düzdü. Alnının sağ tarafından omuzuna doğru bir çivisi vardı. O zamanlarda çok şeyler hakkında konuşuyordu[9].

Hatıra defterinin sayfalarına 1908 kaydedilmiş:

Mercanî, kendisi Buhara tertibini sevmese de, nedendir bilinmez, kendi derslerini Buhara üslubunda okutmuştur.[10]

En evvel şunları söylemek gerekir. Mercanî'nin zamandaşı olan, Tatar halkının, umumen ehl-i İslâmın o zamanki durumunu iyi tanıyan insan ve o zamanın ahvali ile aşina olan bir kimse böyle bir suali sormaz.

Mercanî zamanında, Kazan ve etrafında ilmin durumu bozuktu. Tüm muhit bozukluklarla zehirlenmişti. Böyle bir durum ve zamanda halkın manevî, ruhî halini eğiticiler, Napolyon kadar çalışkan, Çengiz kadar kuvvetli olsalar da, kendi amaçlarına pek az yaklaşabilmişlerdir.

Küçük idealistler, terakkiyatçılar o zamanda ve Mercanî'den sonraki zamanlarda da zuhur etmedi. Halk, muhitinin kuvvetli akımında, ruhunda ezilerek, ayak altında kalarak bittiler. Mualfarz! Mercanî kendisinin mecmu plânlarını vücuda getirmiş olsaydı, ona hiçbir şakirt gelir miydi? Kaşgarlarda, Maşgarlarda,

---

9 Mulla Babay bu mevzudaki bazı sözleri 1912 yılında anlatmıştı. Yazdığım kâğıtları bulamadım.

10 Bu hususta 1908 senesinde Rızaüddin Hazrete bir şey göndermiştim. O onu "Şura"da yayınlattı galiba.

aynen Kazan'ın kendisinde olduğu gibi bir işe yaramayan şakirtler, Mercanî'nin şakirtlerine -ki onlar işe yaramaz değillerdi- her toplantıda galebe ederek, onları hanım gözünden düşürmüş, himmetlerini ve gönüllerini söndürmüşler. O zamanda Mercanî şakirtlerinin tefsir, hadis, coğrafya ve tarih okuduklarını düşünebilir misiniz? Mercanî, çoğu zaman kendi şakirtlerine kendisinin benimsediği üslupta ders okutmaya başlamıştır. Fakat şakirtleri, bu yol ile devam edilirse "Nadan kalırız!" diye düşünerek çalışmalarını durdurmuşlar. Bunun için Mercanî kendisine düşman olan şeyleri ahvale, şakirtlerinin keyfine bakarak okutmaya ve bunları yaparak, şakirtlerinin ilgisini söndürmeden diğer yola sokmaya içtihat etmiştir. Mercanî de, gereksiz şekilde okutup bitirdikten veya şakirtlerinin böyle çalışmalarla iştigalini gördükten sonra: "Ya! Gereksiz işle uğraşıyorsunuz, boşuna zaman harcıyorsunuz!" – demiştir zaman zaman. Ve bu şakirtlerine çok tesir etmiştir. Her dersin sonunda olan bir meseleyi geçmiş, derse göre bu daha mühimdir, anlamında anlatmıştır. Böyle ruhî eğitim Mercani'nin şakirtlerine çok tesir etmiştir. Medresesinin şakirtlerinin kendi ana dilinde tasnif çalışmalarına başlamaları, Rus okullarında gurup-gurup ihtiram anlamı(?) verilmekte olan kulluğu bırakarak istiklâl ruhu ile, müdürris ve müdürlerinden umumi bir kıyamla kendi haklarını talep etmeleri, Mercanî şakirtlerinin ne derecede üstadlarının eğitimine arka çıktıklarını açıkça göstermektedir. Mercanî medresesi içinde Türkçe, coğrafya, tarih ve saire ilimler ve ulum-i İslâmiye ile gerçekten iştigal edenler çok olmuştur. Medrese, umumi kıyam zamanında, elli-altmış kızak medrese yanına gelip durunca, şakirtler aceleyle eşyalarını medreseden çıkarmışlar ve kızaklara yüklemeye başlamışlardır. O zaman bazıları küre-i arzları ile lambaları kar üzerine koymuşlardır. Alimcan Hazret ve şakirtleri medreseden göndermeye gelenler: "Orada toprağınız.", – diye gülerek söylemişlerdir. Bu hadise, medrese şakirtlerinin bir birinden ne kadar uzak mesafede olduklarını göstermektedir.

Bu hadiseyi mülahaza ettikten sonra, insanlar yukarıdaki suali vermekten çekinirlerdi. Veya başka bir deyişle: Niçin Mercanî kendisinin bu eğitimini siyasetle yürütmüştür; niçin bunları açıkça yapmamıştır?

Bunlardan başka, yazdığım bazı şeylerim daha varsa da, meydana çıkaracak kadar mühim olmadığı için bırakıyorum. Doğru, burada yazdığım son taraflar hakkında da, bugün başka şekilde düşünmek de mümkündür. Çünkü Mercanî, sadece Buhara eğitimi gördüğü için, bu eğitimin noksanlarını bilse de, onları Buhara'nın verdiği malûmat dairesinden fazla uzaklaşarak ıslah edememiştir. O değil, ondan epey sonra gelen Abduhlar da böyle idiler. Fakat, ben şimdi bu yerde, bu meseleleri muhakkeme etmek istemiyorum. Ben, Mercanî'nin benim küçüklüğümde, bana nasıl tesir ettiğini anlatıyorum. İşte şimdi ben tamamıyla bir semineristim. Ben hâlâ bu mollalar ve seminerdeki muallimler kadrosu arasında kaynaşarak, mollalar dünyasından başka âlemi tanımıyordum. Molla Babayların, Şafi Akhund'ların, Mercanî'lerin dünyasındaydım. Orada, Mercanî'nin kudsiyetle hakimlik ettiğini söyleyebilirim. İyi hatırlıyorum. Bir zaman ben, Şafi Akhundu

kendimize misafir olarak götürmek için gitmiştim. Kış günü idi. Akhund Hazrete saygım büyük olduğundan dolayı, onu sıkıştırmamak için kızağın kenarına oturarak vardım. O, bana çok şeyler anlattı. O, Mercanî ile mektuplaşmıştır ve kitapları yayınlanınca Mercanî, Akhund Hazrete göndermiştir. Akhund Hazret, bunları anlatarak bana diyordu: "Oğlum, artık sen Mercanî gibi olsaydın.". Ben de onun arkasından kendi içimden: "Ya Rabbi, Mercanî gibi olabilsem." diye Allaha yalvarıyordum. O zaman sadece ruhanilerden ibaret olan Tatar aydın âli sınıfı eski saygıdeğerlere itibar etmemekte; bilimi, tarihi esasa dayandırma ve ona göre müslümanların dinî ve medenî hayattaki gidişinden razı olmamaktaydılar; Buhara'yı, eski skolastiği söktüp atmak gibi işlerde Mercanî ve onun yolu ulaşılamaz bir örnekti. Ben kendimi bir örnek olarak gösterdim. İdil boyu Tatarları arasında böyle örnekler çoktur. Mercanî'nin tüm hayatımızdaki, içtimaî hayatımız ve dinimizdeki, yani hayatımızın her safhasındaki faaliyetleri bunlardır.

БАШҠОРТТАРҒА ҒАИД ЯҢЫ ӘҘӘР

Мәәллифтең үз фекерҙәре башҡорттарҙың асылы, башҡорт кәлимәһе, башҡорттарҙың иҫке диндәре, башҡорт төбө, башҡорттарҙың Россия ҡулы аҫтына кергәнсе булған тарихы мәсьәләләренә ҡайта. Унан һуңғы бабтарҙа һөйләнгән башҡорттарҙың Россия ҡулы аҫтындағы хәяттары, фетнәләре, ғәскәри хеҙмәттәре, кантон ваҡыттары, һуңғы хәяттары тигән кеүек мәсьәләләр хаҡында тарихи дәлилдәр күп булғанлыҡтан, бик ваҡ ҡына бәғзе һүҙҙәрҙе истисна иткәндә яңылыш фекерҙәр керткәне күренмәй. Башҡорт еренең төп халҡы тигәнендә мәәллиф хәҙерге башҡорт ерҙәре элек вогул, остяктар кеүек фин халыҡтары һәм ҡалмаҡтар менән мәшғүл булған, башҡорттар һуңынан ғына был ергә килгәндәр тигән фекерҙе ихтыяр итә. Башҡорттарҙың төбө мәсьәләһендә «ғуламәләр, ғәрәп география ғалимдарының һүҙҙәренә ҡарап, башҡорттар төрктәр һәм улар венгрҙар менән бер асылдан тиһәләр ҙә, мин икенсе төрлөрәк уйлайым: «Башҡорттарҙың асылы фин булған мадьяр "венгр" халҡы ине, ләкин шул мадьярҙарҙың олуғ бер ҡыҫымы ғәрб тарафына киткәс, төрктәр араһында ҡалған бер ҡыҫымы финлыҡтарын юғалтып, башҡорт исеме менән төркләшеп ҡалғандар. Һәм быға хәҙерге башҡорттоң телендәге иҫке мажар лөғәте финлыҡты күрһәтеп тора торған хосусияттар, дәлил», – ти.

Башҡорт кәлимәһенең мәғәнәһе хаҡында был «башҡорт» тигән һүҙҙән төҙөлгән, сөнки, башҡорттарҙың үҙ уйҙарынса, уларҙы дин ислама өйрәтергә килгән кешегә башҡорт араһына килгән ваҡытында юл күрһәтеүсе бер бүре, имеш. Шунлыҡтан башы ҡорт йәғни башы, башлап йөрөүсеһе бүре тип аталған йәки башҡорттар элек бик һуғышсан булғанға бүре баш тип аталған булырҙар, ти.

Башҡорттарҙың диндәре хаҡында улар башта мәжүси булғандар – тәбиғәткә табынғандар, һуңынан 13 быуат миләдиҙең баштарында дин ислам ҡабул иткәндәр, ти. Һәм шуға Минзәлә өйәҙе Зәй һыуы буйындағы Хөсәйенбәк тигән кешенең "1227 м – 623 һ. сәнәлә вафат" ҡәберен дәлил итә.

Башҡорттарҙың иҫке тарихы бабында байтаҡ фараздарға сумғылағас, былар башта болғар, һуңынан Алтын Урҙа, Себер, Ҡазан хандары, нуғайҙар ҡулы аҫтында торғандар, ти һәм урыҫҡа тәбәғ булыуҙарын ысынлап тәғәйен итә алмай. Бәлки, Франға ҡарап, 1557 йылдар һәм унан да һуңыраҡ йылдарҙа булғандыр, тип уйлай.

Быға шуларҙы уҡығас, һуң ниңә был башҡорт тарихы менән артығыраҡ мөкәдир «компетентный» кешеләр шөғөлләнмәйҙәр, ни

өсөн был мәсьәлә менән иҫке вә сәйәләп бөткән әбер-сәбәр һүҙәрҙе һөйләп тора, етмәһә, шуларҙан әүһәләп үҙәренән әллә ниндәй бүре баштары сығара торған кешеләр генә сыуалалар, тиәһе килә. Дәрәҫ, мөәллиф тарафынан ҡуҙғатылған был мәсьәләләр бик ауыр, ләкин ни кәҙәре ауыр булһа ла был кәҙәр караңғыға, был кәҙәр хыялатҡа сумдырырлыҡ түгел. Урал тауҙары әтрафында ногул, остяк, ҡалмыҡтарҙың тороуы әле бик яңы ғына эш. Был мәсьәләне бик өрәп ҡабартып алып китеүсе Флоренский менән башҡорттарҙың иҫке телдәре һәм уның сығатайсаға мөнәсәбәте хаҡында һөйләүсе Өмөтбаевтарҙың һүҙҙәре "фәнни гипотеза" тип әйтерлек нәмәләр түгел. Йәнә башҡорттарҙың Иртыш, Тубыл яҡтарында кимәк тигән төрктәр менән сиктәш булып тереклек итеүҙәре Иран мөәррихтәренән Гардизи тигәндең "Зәйнел-әхбәр" тигән әҫәрендә күрһәтелгән. Был китаптың был ерҙәре урыҫ фәнни әҙәбиәтендә лә ғибәрә һәм тәржөмәһе менән нәшер ителде. Ғарбтәге башҡорттар менән шул уҡ ғарбтәге мажарҙар араһындағы айырма ла әҙәбиәттә яҙылып үттә. Өфө – Ырымбур башҡорт тарихтары менән шөғөлләнгән кешеләр ғөмүмән шәрҡи Россия, Алтын Урҙа һәм уны тәшкил иткән ваҡ ханлыҡтарҙың тарихы менән был яҡтарҙа ул иҫке заманда шаиғ булған телдең ядкәрҙәре, хатта ғөмүмән был ерҙәрҙең археологияһы менән таныш булмаған заттар булып килделәр. Филоненко әфәнде рәсмән мәстәшәрҡтәр араһында һаналырға хаҡлы булһа ла, беҙ уны шәрәк телдәрен яҡшы белмәй булһа кәрәк тип уйлайбыҙ . Ошо йәһәттән ул һәм шул иҫке иптәштәре кеүек башҡорт кәлимәһенә ғаид хыялдар, башҡорттарҙың ислам ҡабул итеүҙәре, уларҙың нуғайҙарға нисбәттәре хаҡында әллә ниндәй "тәрән" фекерҙәргә сума. Был әфәнделәрҙең ҡай саҡта унан-бынан соҡоштороп бер әҙәм башы "ҡайһы ваҡыт әҙәм башы булмаҫҡа ла мөмкин" алып ҡайталар ҙа шуны йә башҡорт башы йә мишәр башы тип фараз итеп тәрән уйҙарға керәләр һәм хәҙер уны мажар баштары менән тиңләргә башлайҙар. Йәки бәғзән, мәҫәлән, Шишмә йәки Зәй буйындағы кеүек бәғзе кәберҙәрҙе табалар ҙа шул башҡорттарға килгән иҫке мосолман миссионерҙары, уларҙың мәркәздәре "стандары" тип ҡаҙынырға башлайҙар. Хәлбуки Өфө виләйәттәрендә ундай иҫке кәберҙәр байтаҡ бар. Тик күптәренең таштары Шишмә таштары кеүек түҙем булмағанлыктан яҙыуҙары юйылған. Нуғай мырҙаларының хаяты, башҡорттарға, Ҡазан һәм Себер хандарына, һуңынан Россияға мөнәсәбәттәре тураһында шул уҡ урыҫ мөәррихтәренән Вельяминов-Зернов, Карпов тигән кешеләрҙең хеҙмәттәре аркаһында байтаҡ асылдылар. Былар хаҡында башҡорттарҙың үҙ араларында йөрөй торған шәжәрәләрҙә

лә байтаҡ мәғлүмәт бар. «Тормош»та ошо шәжәрәләр хаҡында бәғзе нәмәләр яҙырға иҫәбебеҙ бар. Шунда был мәсьәләне ҡуҙғатырға һәм иншалла күренер ки, был хаҡта ла хыялдарға сумырлыҡ урын юҡ. Бындай уңайһыҙ, ауыр мәсьәләләрҙә Филоненко әфәнде үҙе компетентный булмағас, ул хаҡтарҙа шул үҙенең Волков мәжмуғаһына йыйылған мәғлүмәттә генә яҡын итеү "суммировать" менән генә ҡәнәғәтләнһә, ул тураларҙа үҙемдеке тип артыҡ бер фекерҙәр ырғытмаған булһа, тағы яҡшы булыр ине.

Мәәллиф Волков мәжмуғаһын нисек башҡарыуы һәм уның үҙемдеке тип кертҡән фекерҙәре хаҡында әйтергә теләгән һүҙебеҙ шул.

Тарихи хәжәттәре "данныйҙары" күп булған һуңғы дәүерҙәр хаҡында мәәллиф әшен бик яҡшы үтәгән, хатта башҡорт фетнәләренең мәмләкәт идараһындағы низамһыҙлыҡтарынан килеп сығыуы, унда иҫке дәүләттс ҡайтарыу фекерҙәре бәғзе бер кешеләрҙең телдәрендә һөйләнгән һүҙҙәр генә булыуы башҡорт ерҙәренә урыҫ ултыртыу мәсьәләләре хаҡында уның Волковтан алып һәм үҙенән ҡушып килтергән дәлилдәре бөтөнләй яңы нәмәләр. Башҡорттарҙың хәҙерге хаяттары, татарлашыуҙары хаҡында әйткән һүҙҙәре лә бер ҙә үлсәүҙән тыш түгел. Китаптың ҡиммәтле урындары, әлбиттә, ошо ерҙәрелер. Ләкин был бабтарға ғына ҡарап беҙ был китапты башҡорттоң фәнни тарихы бабында "шаг вперед" бер аҙым алға китеү тип әйтә алмайбыҙ. Был китаптың шул юғарыла әйткәнебеҙсә ҡәҙерлелеге лә Волков мәжмуғаһы кеүек ҙур китапты, иҫкәлә сығып килгән, ләкин нәсхәләре ҡалмаған әҫәрҙәрҙе ғөмүм халыҡ истиғмалына ҡуя алыу, китапҡа ярлы шәһәрҙә был мәсьәләләрҙе тәфтиш итә белеүгә юл асыуҙалыр.

Әхмәтзәки Вәлиди.

1915 сәнә, 28 апрель.

Стәрлетамаҡ.

КАЙҺЫ МИЛЛӘТТӘНҺЕҢ?

«Мәктәп»тең 6-сы һанында F. Баттал әфәнденең «Миллиәтте билдәләү» нам мәкәләһен дәрж иткәс, идара: «Киләсәк номерҙа идараның үҙ мөләхәҙәһе яҙылыр» тигән ине. Инде шул «миллиәт» мәнәсәбәте менән ошо «Кайһы милләттәнһең?» нам мәкәләне дәрж итәбеҙ.

I

Әүәл заманда хәлифәлектәрҙең сәйәси мәксүттәре арҡаһында тамам сәйәси бер һүрәт алған вә бөтөнләй үҙ күсәренән сыҡҡан исламиәт үҙ флагы аҫтында булған бик күп ҡәүемдәрҙе барыһын да

бер милләт тиеп танытҡан һәм барыһының да миллиәттәрән вә милли хосусият вә имтыяздарын онотторған ине. Шуның өсөн иҫке иман китаптарында ошо рәүешсә «ҡайһы милләттәнһең?» тип бирелә торған сәалгә беҙҙең бабаларыбыҙ «Ибраһим милләтенәнмен» тиеп яуап бирергә өйрәтәләр ине.

Инде Ибраһим милләтенән булған ғәрәптәр вә йәһүдиләр менән үҙебеҙҙең һис бер ғоруғи мөнәсәбәтебеҙ юҡ икәнен күргәс, яңыраҡ заман кешеләре үҙебеҙҙе, башҡа ҡәүемдәрҙә булған кеүек, ғоруғи йәхүд ҡәүми бер исем менән атарға хәжәт таптылар ҙа балаларыбыҙға татар милләтенәнмен, ҡаҙаҡ милләтенәнмен, һарт милләтенәнмен тип күрһәтә вә өйрәтә башланылар.

Һуңғы ғасырҙа миллиәттең башына килгән был хәлдәрҙән һуң, беҙҙең кеүек үҙ исемдәрен фәҡәт дини йәһәттән генә ҡарап мосолман тип атап йөрөгән ҡәүемдәрҙең бынан да ваҡ киҫәктәргә бүленеүе вә шулай итеп улар араһында түгел, башҡорт, татар, ҡаҙаҡ милләттәре генә, хатта ҡаҙаҡ халҡы үҙе лә әллә ни ҡәҙәр ҡыпсаҡ, ҡуңырат, найман, ҡара-ҡырғыҙ тигән кеүек милләттәргә, башҡорттарҙа тағы ҡатай, бөрйән, тәлтем, юрматы тигән кеүек милләттәргә бүленеүе лә мөмкин ине.

Бының өҫтөнә хөкүмәт мәктәптәрендәге география китаптарында беҙҙең башҡорт, типтәр, ҡырғыҙ милләттәре ителеп күрһәтелеүебеҙ вә эш башында йөрөгән бәғзе берәүҙәребеҙҙең йәштән үк шундай география китаптары илә тәрбиә ителгән заттар булыуы ла беҙҙең бындай яңылыш юлға кереүебеҙгә сәбәп булғандыр. Мосолман итеп тәрбиәләй торған мәҙрәсәләрҙән сыҡҡан һәм миллиәттең нимә икәнен бер ҙә белмәгән шәкерттәребеҙҙең үҙ телебеҙ, тарихыбыҙ, ижтимағи хәлдәребеҙ, «Ибраһим милләте» булмаҫтан әлөккә дәүерҙәге әҙәбиәтебеҙ менән таныш булмауҙары беҙҙә шундай яңылыш юлға кертеүе тәбиғи ине. Бында беҙҙең был хатабыҙ хатта иң һуңғы көндәге ысули йәдиди мәктәптәребеҙ вә ундағы бабаларыбыҙҙың был хосуста яңылышып яфа сигеүҙәре инде тамам йәрәктәргә үтә башланы. Инде мәктәп, мәҙрәсәнең фекерә булған «Мәктәп» журналы был хосуста бер аҙ изаһат бирһә, бик ваҡытлылыр.

II

Миллиәт, тел, тарихи ғәнғәнәләр , "күп ваҡыт" дин, ижтимағи интерестар кан берлектәре әсәсенә һалынылыр. Шуның өсөн «Ҡайһы милләттәнһең?» сөәлен биреүсе заттарҙың да алдарында шундай әсәстәргә бина ителгән бер милләт булырға кәрәк.

Урта Азия, Сибириәнең йәнүби яртыһы, Европаи Русиҙың шәрөк тарафтарында, йәғни ғөмүмән Россия мәмләкәтендә тереклек

итә торған төрки кәүемдәр: ҡаҙаҡ, татар, башҡорт, ноғай, үзбәк, һарт, тарансы, төркмәндәр араһындағы тарихи, этнография, тел йәһәтенән бөтөнләй әхүәл рухиялары, ижтимағи хәжәттәре йәһәтенән берлек, ғарб вә рус ғалимдары тарафынан ни дәрәжәлә яҡшы тәфтиш ителгән, асылған булһа, ошо көнгә ҡәҙәр Россия мосолмандары тип аталып йөрөгән был кәүемдәр үҙҙәренең миллиәттәрен аңлау йәһәтенән шул дәрәжәлә түбән тораллар, ки әле былар үҙ араларындағы миллиәткә әсәси булған берлекте түгел, үҙ баштарына өйрәнеү, хатта кеше эшләгәнде лә өйрәнергә етешкәндәре юҡ.

Бинаән ғәләйһи беҙҙә ысын мәғәнәһе менән милли хасият та "национальное самосознание ла" юҡ. Сөнки берәүҙә ысын мәғәнәһе илә милли хасият булыр өсөн, ул үҙ милләтен тамам менән аңларға кәрәк, миллиәтте аңлау иһә шул халыҡтың үҙ араларында тарихи мөнәсәбәт вә бөтөн ижтимағи берлеккә бөтөн йәне-тәне менән ышаныуы тимәктер. Әле ҡайҙа ул беҙҙә? Беҙҙә тарих эшләнмәгән: әҙәбиәтебеҙ, телебеҙ, төрлө ләһжәләр тәьсирөнән сығып еткәне юҡ. Бөтөн айырым йәмғиәттәребеҙҙе үҙ ҡулы менән бергә йыя торған халыҡ әҙәбиәте ҡәтғиән эшләнмәгән ғарб ғалимдары тарафынан эшләнгән ҡәҙәрһе лә беҙҙең ҡулға кергәне юҡ. Шулай ҙа булһа ғөмүмән хәжәттәр һәм уртаҡ хасиятты күрһәтеп тора торған, төрлө ләһжәләрҙә булһа ла, газеталарҙа сығып тора, әҙәбиәттә тәшкил итеп бара. Мәмләкәттең олуғ Думаһында ла был халыҡтың вәкилдәре мосолман исеме менән булһа ла бер йән, бер тән тәшкил итеп тораллар. Ғарб халҡы ла бит был халыҡты культурное движение среди русских мусульман тигән кеүек исемдәр менән мәҙәниәткә табан хәрәкәт итеүсе бер халыҡ итеп таный. Хәҙер беҙҙә миллиәт тамам тәшкил итеп етмәһә лә, бер милләт һүрәтен алып баралыр. Шулай булғас, беҙҙә әле ысын бер миллиәт булмаһа ла, тәшкил итеп бара торған бер милләт, миллиәт бар.

III

Милләттәр айырым ҡәбилә вә йәмғиәттәрҙән тораллар. Беҙҙәге татар, ҡаҙаҡ, башҡорт, һарт тигән кеүек һүҙҙәр шундай ҡәбилә вә йәмғиәттәрҙең исемдәрелер. Һүҙ уңайында шуны ла һәйләп үтәйек: беҙҙә бәғзе бер заттар, мәҫәлән, Исмәғил Гаспринский, Риза хәзрәт кеүектәр, татар тигән исемде ҡабул итәһеләре килмәй. Быларҙың тарихыбыҙҙа шундай мөһим бер урын алған был исемде ҡабул итеүҙән баш тартыуҙары тәғәжжәб ителерлек бер эштер. Татар исеме тарихыбыҙҙа бынан мең ике йөҙ йылдар элгәре булған бер исемдер иҫке орхон һәйкәлдәрендә лә

был исем бар . Ниндәй юл менән булһа ла бер ҡыҫым төрк халҡы татар тип аталғандар һәм уларҙы хәҙерҙә лә бөтөн донъя татар тип атай. Был хәлдә уны ҡабул итмәгән төҫлө тороуҙа бер мәғәнә лә булмаһа кәрәк. Тарих бик аҙ ваҡытта ғына яңылыша. Тарих беҙҙе татар тип атауында ла яңылышлыҡ итмәгән, сөнки һәр ни ҡәҙәр ҡаҙаҡтарға ҡарағанда кәрәк миҡдарҙа булһа ла, беҙҙең ҡаныбыҙҙа монғол, татар ҡаны аға. Ошо мөнәсәбәт менән рустарҙың беҙҙе татар исеме менән атарға хаҡтары бар. Элекке болғарлыҡты саф көйгә һаҡлап килә торған сыуаштарҙы һис кем татар тип атамай бит. Ошоноң өсөн татар тигән һүҙҙән ҡасыуҙа бер мәғәнә лә юҡ. Хатта шундай хәл һарт вә ҡаҙаҡ халыҡтарында ла күрелдә. Әүәлгеләре үҙҙәренә һарт, икенселәре ҡырғыҙ тип ататмаҫ өсөн йән фиҙа итәләр. Хәлбуки, «ҡырғыҙ» ҡәлимәһе ошо халыҡҡа исем булып, бынан мең ике йөҙ йылдан бирле йөрөп килгән, һарт һүҙе лә тажир мәғәнәһендә булмаҡ үҙрә, «Ҡотадғу белек»тә вә ғәйреләрҙә бар. Һәр хәлдә бындай исемдәрҙән ҡасыу мәғәнәһеҙ эштәрһеҙ. Был һүҙҙәр әле кәүмиәттәрҙең "народностарҙың" исемдәре хаҡында булды. Әммә беҙ бит миллиәтебеҙ "национальносыбыҙ" мәсьәләһендә һөйләшергә теләй инек. Юғарыла мәҙкүр кәүемдәрҙең ошо көнгә кәҙәр йөрөгән «Россия мосолмандары» тигән исемдәре, Россия христиандары тигән төҫлө булып, һис бер милли йәһәтте күрһәтмәй. Яңы истиғмалға кереп бара торған «төрк» һүҙе инде беҙҙән байтаҡ йыраҡ киткән ғосманлы төрөктәрен дә эсенә алғаны өсөн, бәғзе кешеләр Россия мосолмандары урынына «Россия төрктәре» исемен йөрөтә башланылар. Һуңғы әҙәбиәттә шул истилахты йөрөтәләр. Радлов вә ғәйре ғалимдар, һуңғы заманда тәкәммел итеп барған тюркология, йәғни төрклөктө өйрәнеү ғилемендә бөтөн төрктәр тел һәм этнография айырмаларына ҡарап йәнүби, урта "центральный" вә шәрки тип өскә бүлеп йөрөтөләләр. Ғарбе Ҡытайҙа, Сибириәләге мәжүси вә бәғзеләре христиан булған төрки кәүемдәр шәрки тип, Кесе Азия вә шимали Иранда тороусы төрктәр йәнүби тип, ҡаҙаҡ, Иҙел буйы, Ҡырым, Кавказ һәм төмән татарҙары, башҡорт, һарт, үзбәк, ноғайҙар һәммәһе урта төрктәр "центральные турки" тип аталалар. Хәҡиҡәтән Россия ҡул аҫтындағы мосолман төрктәр ошо көн тәшкил итеп барған милләттәре менән йәнүби төрктәрҙән күп үк айырылалар. Иҫке әхләҡ, ғәҙәт, тәбиғәт, миллиәткә яҡынлыҡ, телдең таҙалығы һәммәһе лә беҙҙе ғосманлы, Анатолия төрктәренән байтаҡ айыра. Урта рустарҙы, бөтөн тарихтары менән ғосманлыларға оҡшай торған малоросс халҡынан айырыр өсөн, великорус тип йөрөтөлгән кеүек беҙҙең өсөн дә бер айырым исемгә ихтыяж булһа кәрәк. «Шимали төрк» тигән исем яртыһы ғәрәпсә һүҙҙән ғибәрәт

булыуынан милли исем түгел. Әгәр шундай хәҙерге ориентализм ғәләмендә китеп барыуынса, «урта төрктәр» исеме шәиғ булһа, ул ваҡыт был милли бөтөн этнически төҙөлөшкә муафиҡ булған бер исем булыр ине. Беҙҙең был рәүешсә йәнүби, урта, шәрҡи кеүек бүлектәргә бүленеүебеҙ, рус миллиәтенең великоросс, малоросс, белорус тип бүленгәне кеүек бер хәләттәр. Һуңғы заманда ғы миллиәт көрәштәре, ижтимағи, әҙәби, дини хәлдәр беҙҙе мотлаҡан берләштерәлер. Һәм, шулай итеп, әкрен-әкрен үҙ алдына бер төрк милләте тәшкил итәлер. Ошоноң мәжмуғаһы мотлаҡан төрк кенә, мәхдүдерәк булһа, йәнүби һәм урта төркҡор булалыр.

Әгәр Россияла тәшкил итеп барған был миллиәт бер ваҡыт Сыңғыҙ командаһында булыу иғтибары менән «татар» тигән исем менән аталып китһә, тағы гүзәл булыр ине. Ләкин ул булмаҫ кеүек күренә. Сөнки татар исеме был көндә төрк исеме кеүек бер этнический исем түгел, бәлки тарихи исем генәлер. Ул үҙе төрк булған ҡырғыҙ, һарт, үзбәк, төркмән, башҡорт вә ғәйрә ҡәүемдәрҙе шамил булмай, әммә төрк булмаған тунгус, манджурия халыҡтарына ла бик ныҡ итлаҡ ителеп йөрөй. Ошоноң өсөн был көндә Ҡазан татарсаһы, Ҡырым татарсаһы тигән кеүек шиүәләр булһа ла «татарса» тигән ғөмүми бер тел юҡтыр. Мәстәшәрҡ Абель Ремуз «татар телдәре» хаҡында тип яҙған әҫәрендә татар исеменән магол, манджур, тибәт, төрк телдәренең һәммәһен идара итә. 1885 йылда Харлис «Татарҙарҙың диндәре» тип сығарған әҫәрендә маголдар менән манджурҙарҙы идара итәлер.

Ошоноң өсөн был исем Россиялағы башҡа төрки ҡәүемдәр, ҡырғыҙ, һарт, төркмәндәргә итлаҡ ителеп бөтөн донъяға ҡаршы бер милли исем булып китә алмаҫ, бәлки айырым йәмғиәттәрҙең исемдәре генә булып ҡалыр кеүек күренә. Ошоноң өсөн бөгөн «Россия мосолмандары» тип аталған был милләткә урта төрк милләте, йәки йәнүби вә урта төркҡорҙың барыһына ҡарап «төрк милләте» тигән исемдең шул көйгә тороп ҡалыу ихтималы яҡыныраҡтыр.

Беҙ үҙебеҙҙең мәжмуғыбыҙҙы , кәрәк хәҙерге ориентализм истиғмал иткәнсә «урта төрк» тип атайыҡ, кәрәк «төрк» һүҙен ғосманлылар ҡулынан алып уларҙы үҙ әҙәбиәтебеҙҙә ғосманлылар тип атап ҡалдырып, төрк һүҙен үҙебеҙгә генә исем итеп йөрөтәйек, беҙҙеңсә, барыһы ла берҙер.

Ошоноң өсөн инде хәҙергә ниндәй ҡәүемдәнһең тиһәләр, ҡаҙаҡ ҡәүеменән, һарт ҡәүеменән, татар ҡәүеменән тип яуап бирөргә яраһа, «ҡайһы милләттәнһең?», – тип һораусыларға Ибраһим милләтенәнмен, йәки Россия мосолмандарынанмын йәки ҡаҙаҡ,

башҡорт, татар милләтенән тимәйсә «төрк милләтенәнмен», – тип яуап биреү тейештер.

МӨХӘРРИРҘЕҢ ҮҘ ИСЕМЕНӘ ЯҘЫЛҒАН БЕР МӘКТҮП

I

Мөхтәрәм хәҙрәт! Һеҙ биргән китап, тәфтиш һуңында аңлашылыуынса, шул «Тәлфиҡ»тә зикер ителә торған Хажи Ғәбделғафар тәэлифе булған «Ғибәдәте әл-әхбәр» китабы икән. Быны Мурат әфәндө тәржемә иткән китғалар менән татбиҡ иткән һуңында белдем. Был китап Ташкенттың ғөмүми китапханаһында ла бар. Быны Бартольд та "Записки Восточн. отд. имп. Археол. общ. т. XV. С. 226-232" яҙған отчетында «Сыңғыҙ намә» тип атай һәм мөәллифен Үтәмеш Хужа исемендәге бер Хуржум кешеһе булған, китабын Илбарыс хан исеменә яҙған, ти. Беҙҙең нөсхәбеҙҙең башы юҡ. Яммә Бартольд күргән Ташкент нөсхәһөндә ахыры юҡ икән. Был эш бик яҡшы тәсадөф булды. Быны Бартольдҡа хәбәр итәрмен, иншалла. Беҙҙең нөсхәбеҙҙә лә мөәллиф Илбарыс хандың үҙ ауыҙынан ишеткән һүҙҙәрен хикәйә итә. Йәғни китап 16 быуат милади, 10 быуат һижриҙың урталарында яҙылған. Мөәллиф Хуржум буйҙарынан Иҙел буйҙарына сәфәр иткеләп төрлө тараф әхүәлен үҙ күҙе менән күреп белгәне өсөн яҡшы үк төрлө яҙған. Тик сәнәләр генә күрһәтелмәгән. Был, әлбиттә, зарарлы түгел. Сөнки сәнәләрҙе күрһәткән икенсе китаптар бар. Беҙҙең нөсхәнең ахырында 84–86-сы сәхифәләр һуңында ҡушылған булырға кәрәк. Сөнки унда мөәллиф заманында байтаҡ һуңғы Күсемхан вә уның балалары ваҡыты һөйләнә. Бының өҫтөнә теле юғары яғы көүәк сығатайса түгел, ҡырымса, йәғни ғосманса менән ҡырым татарсаһы ҡатыш булған бер нәмә бар. Ҡазан ханы Мамаҡтың Мөхәмәт бин Шайбан бин Ғәли бин бәк Көндө икәнен һөйләй. Вельяминов был Мамаҡтың көм улы икәнен һәм Күсөм нәҫеленә нисек тоташҡанын белмәгән "карағыҙ: О касимовских царях. т. I, 190 – т. II, 390" һәм Вельяминовтан һуң да Мамаҡтың көм улы икәне мәғлүм түгел тип йөрөтөлә. Яммә нәфис китапта "нисек мин һеҙгә һөйләгән инем" Алтын Урҙа тарихына ғаид күп файҙалы мәғлүмәт бар. Һеҙгә, Мурат әфәнденең был китапты ҡағып маташыуы урынһыҙҙыр. Ташкентҡа барғас, ундағы нөсхә менән татбиҡ итәрмен. Иншалла. Яммә нәфис китапта "нисек мин һеҙгә һөйләгән инем" Алтын Урҙа тарихына ғаид күп файҙалы мәғлүмәт бар. Һеҙгә әйтеүемсә, Мурат әфәнденең был китапты ҡағып маташыуы урынһыҙҙыр. Ташкентҡа барғас, ундағы нөсхә менән татбиҡ ителгәндә эш тағы иғлә булыр инө. Кызғаныс шунысы, беҙ ул китаптың Истанбулда ҡай китапханала һаҡланыуын

белмәйбеҙ. Шунда ла Морат әфәндегә был хаҡта хат яҙырмын тип торам. Миңә мәктүб яҙырға ваҡыт тапһағыҙ.

Адрес: Коканд, Ферган.обл., почтовый ящик 84. Закию Валидову.

Баҡы ихтирам: Әхмәтзәки.

1913 сәнә, 12 ноябрь.

«Чили».

II

Һеҙҙең күрһәткән китаптар араһында «Зәфәр намәи Әмир Тимур» Шәрәфетдин Йәзди әҫәре, Тимер тарихы буйынса иң мөғтәбәр мәнбәғ фарсы телендә яҙылған. Ташкентта бының нөсхәләрен күрҙем. Низами-заданың «Тарихи Тимер курган» тигән матбуғ, ләкин файҙаһы күп булмаған әҫәрҙе Ҡазанда Ғәлимйән хәзрәт һәм Катанов китапханаларында бар. «Тарихи Ғафари» тигәнегеҙ был Яхмәт әл-Ғафари тигән заттың «Йыһан ара» исемендәге китабы булһа кәрәк. Был китап хаҡында Вельяминов-Зернов Ҡасим хандары тарихының беренсе йилдеңдә 230-сы бит тирәһендә булһа кәрәк зикөр итә һәм мәшһүр Гаммер Пургсталь Алтын Урҙа тарихын яҙған ваҡытта ошо китаптан бик файҙаланған. Был кемсәнең Никарстан тигән китабы ла бар, ләкин ул кемсә беҙҙең Хажи Ғәбделғафар тип аталған был кеше Ташкент китапханаһында һаҡланған әҫәрендә үҙен «Үтәмеш» тип атай. Был кемсә Әбүлғазиләрҙән элгәре Хивала Илбарыс хан дәүерендә булған. Ташкент нөсхәһендә мөкәддәмәһе бар. Ләкин үҙенең башы ла, ахыры ла юҡ. Был мөкәддәмәне һәм һеҙ биргән нөсхә илә Ташкент нөсхәһе араһындағы мөнәсәбәтен һәм был китаптың тарихи ҡиммәтен тарих йәмғиәте мәжмуғаларында тәфсил менән, иншалла, яҙырмын. Һеҙҙә В.Д. Смирновтың 1887 йыл Ҡазанда нәшер иткән «Ҡырым ханлығы» тигән китабы бармы? Булһа, бәлки, ҡарарһығыҙ, шуның беренсе йилдеңдә, ике йөҙөнсө сәхифәләр тирәһендә, булһа кәрәк, Ҡырым хандарының нәсәптәренә, Хажигәрәй хандың асылына ғаид Ҡырымда табылған бер тарихи яҙыуҙарҙың тәржемәһен дәрж иткән. Ул да беҙҙең «Фөмдәт әл-әхбәр» хәбәрө ине, буғай. Хуш-сәләмәт булығыҙ.

Әхмәтзәки.

Коканд.

МӘРЖӘНИ ХАҠЫНДА КЕСКЕНӘЛЕГЕМДӘ ЯҘҒАН БӘҒЗЕ НӘМӘЛӘР МӨНӨСӘБӘТЕ МЕНӘН

Минең бабам һәм остазым булған Хәбибназар хәзрәт Мәржәниҙең иң мохлис шәкерттәренән вә мәшһүр хәлфәләренән

булған. Хәбибназар хәзрәт мәрхүм Мәржәниҙең мәсләгенә һәм күп ғилеменә варис булып ҡалған. Тарих һәм мосолман ғилемдәре бабында мин Хәбибназар хәзрәттең ихатаһы Мәржәнигә нисбәт күп тар булыуын иғтираф итеү менән бергә Мәржәнигә хәләф һанаймын. Сөнки беҙ Мәржәниҙе күпме яҡшы әйрәнһәк тә, тоғро отпечатогы фәҡәт Хәбибназар хәзрәттә булғанын иғтираф итмәй сара юҡ.

1908 йыл үн йәшемдә саҡта был кеше хозурынан ҡасып Ҡазанға киткән ваҡытыма кәҙәр ул мине үҙенең мәҙрәсәһе һәм йортонда Мәржәниҙән мираҫ булып ҡалған юл менән тәрбиә итте. Мәржәниҙән мираҫ булып ҡалған юл тием, сөнки ул үҙе ислам тарихына ғаид күп кенә әҫәрҙәргә Малик һәм Шиһап хәзрәттең тарихҡа ғаид яҙғандарын хәтерҙән белә торған инә. Бөҙгә даими тарих бабында һәм ислам фәлсәфәһе һәм ҡәләмиәте бабында Мәржәни тотҡан мәҙһәпте тотоп килде. Ошоноң өсөн мин үҙемде билвасита булһа ла Мәржәниҙең шәкәрте иҫәпләйем.

Мәржәниҙе мин бик кескенәлегемдән ишеткәнмен. Ул ерҙә күрше ауылда Мәржәниҙең бик мохлис һәм яҡшы уҡ ғилеме булыуы сәбәпле Мәржәниҙе тулыһынса аңлай торған Шафиғ ахун бар ине. Мулла бабай "Хәбибназар хәзрәттә беҙ шулай атайбыҙ" менән Шафиғ ахун бик дуҫ инеләр. Һәм быларҙың бик йыш була торған мәжлестәрендә күп ваҡыт мин дә була инем. Башҡа мәсьәләләрҙә булған кеүек, Мәржәни хаҡындағы һүҙҙәрен дә ишетер инем. Ошо сәбәптәрҙән ки, мин кескенәлегемдән үҡ хәзрәт бабайҙы белә инем дә Мәржәниҙе белә инем. Ул заман Мәржәни минең ҡашта иҫке заманда булып үткән ҙур мосолман ғалимы, имам Әғзәм тигән кеүек бер мәжтәһит төҫлө булғанын әле лә беләм. Мин Аҡмулла мәрсиәһенең күп ерҙәрен яттан белә инем, сөнки шундай уҡ минең туғандарым булған Таһир һәм Зариф муллалар ҙа "Хәбибназар хәзрәттең бер туған энеләре" Мәржәни шәкерттәре ине. Улар ауыҙынан ишетеп һәм үҙем уҡып Аҡмулла бәйеттәрен ятлағанмын. «Назурател-хаҡ»ты башта уҡымаған булһам да, ни һөйләгәнен белә инем. Һуңынан «Назурат», «Ял-хикмәтел-билғәт», «Бәрәкел-вәмис», «Хәзәнә»не миңә уҡырға тура килде һәм 1908 йыл йәй көнө Ырымбур һәм Ҡазанға киткәнемдә мин «Ял-тәриҡәтел-мәсәли һәм ғаҡидәтел-хәсәни», «Мөнтәхибел-вафия»ларҙың ғибәрәләрен шифыр кеүек итеп хәтеремә бикләнем. Ырымбурҙан Ҡазанға килгәнемдә пароход өҫтөндә Сембергә килеп етер алдынан «Мөнтәхибел-вафия»ны тамам яттан уҡып сыҡҡаным хәтерҙә. Ул ваҡыт Курсауи, Мәржәни, Ғәбделхәбир әл-Мәслими, Ғариф бин Сәләмҡоли, Низаметдин Илһами, Яхмәтйән бин Ямирхандар беҙҙең өсөн идеал ине.

Ниндәйҙер бер юл менән миңә кескенәлегемдән үк бер ғәҙәт кереп ҡалған. Кескенәлегемдән үк мин ҡолаҡҡа бәрелек һүҙҙәрҙе, хикәйәләрҙе яҙып барғанмын. Үткән йыл ауылға ҡайтҡанда иҫке «Шәрхе Ғабдулла»м араһында һәм уның ҡатырғаһында боронғо хәҙрәттәр, ғеләмәләр хаҡында мулла бабай һәм Шафиғ ахун ауыҙынан яҙып алған һүҙҙәрен, хикәйәләрен күрҙем. Бик хәтеремдә. Мин ун-унбер йәштәремдә булһа кәрәк, мулла бабай мәҙрәсәгә бер шәкертҡә Шафиғ ахундар менән бергә ашҡа килгән ине. Шунда минең Рабиғат әл-Ғадауия һәм Хәсән Басыриҙар хаҡында Шафиғ ахун ауыҙынан яҙып алған нәмәләремде һөйләп мине мәктәп ултырҙы. Был эш, әлбиттә, мине тағы ғәйрәтләндерҙе. Әле быйыл ҡайтҡанымда тағын китаптар араһынан 1907 һәм 1908 йылдар шул мулла бабайҙа уҡып ятҡан ваҡытта яҙып алған нәмәләр таптым. Ләкин тағы элегерәк йылдарҙа яҙғылап килгән нәмәләрем бар ине, улар табылманы. Табылған ҡәҙәрен бер аҙын был урында күсерәм:

1906-1907 йылдарҙа яҙылған башы юҡ. Бында Мәржәниҙең үлем алдындағы хәлен һөйләгән.

...Үҙе ҡаҡырып, күҙҙәре эрендәр менән тулы булып ята ине. Шул көндә лә ғилем менән иштиғәлен ҡуймаҡы. Миңә «Мөстәфадел-әхбәр»ҙең икенсе жилденән бәғзе маузуғтарын тәкәммел итмәк эшен тапшырҙы. Семипалат һәм Сәғит ҡасабаһы хаҡында бәғзе мәғлүмәт ғилеүә итергә ки был йөрөүе. Бер йыл буйына йоҡлай алмаҫ булды. Бәғзә ваҡыт йоҡо килгән кеүек булыр ине, дәрес ваҡытында мендәр һорар һәм башын ҡуйып торо, ләкин йәнә йоҡлай алмаҫ ине.

Дәрес ваҡытында айыу тирәһенә ултыра, әммә мендәргә ултырмай торған ине. Иң хуп күргән мәжлесе мәҙрәсә мәжлесе ине. Нисә самауырҙар бөтәр ине, сәйҙә бик яратып эсәр ине. Шәкерттәр дамуллаға бәлеш ышырып күл менән ашамаҡҡа саҡырырҙар ине. Рәхәтләнеп ашар ине. Башынан салмалары, түбәтәйҙәре төшөп китер ине.

Үҙем бер ваҡыт тир ауырыуы менән ауырыным. Хәҙрәт һәр көн ике-өс мәртәбә, ишектән башын тығып: «Нихәл, мулла Назар? Түҙә алмайһыңмы әллә?» – тип һорай торған ине. Бер аҙ төҙәлгәс, бүлмәгә таяғы менән таянған хәлдә кереп торҙо һәм: «Йә, мулла Назар, сәсте алайыҡ», – тине. Уның сәсен күп ваҡыт мин ала инем, йылы һыу менән ебетә торған инем. Башы ҙур ине, тигеҙ ине. Маңлайының уң яғынан елкә тарафында бер сәйәле бар ине. Бына шул ваҡытта ул күп һүҙҙәр һөйләй ине.

1908 йыл хәтирә дәфтәре ҡағыҙҙарына яҙылған:

Мәржәни үҙе Бохара тәртибен яратмаһа ла, ни өсөн үҙе дәрестәрҙе Бохара өслүбөндә алып барғандыр.

Иң әүәл әйтергә кәрәк, Мәржәниҙең ваҡытында булып, татар халҡының, ғөмүмән әһле исламдың ул ваҡыттағы хәлен яҡшы белгән кеше, нисек тә ул ваҡыттағы әхүәл менән ашна булған көмсә бындай сөәлде бирмәҫ.

Мәржәниҙең ваҡытында Ҡазан вә әтрафында ғилем эштәре лә нөсәллим ине. Бөтөн мәхит лә нөсәллим менән ағыуланған ине. Был хәл ул ваҡытта халыҡтың мәғнәүи, рухи хәлдәрен тәрбиә итеүсе кемсәләр Наполеон ҡәҙәр эшләкле, Сыңғыҙ ҡәҙәр ҡеүәтле булһалар ҙа үҙҙәренең мәксүттәренә бик аҙ ғына яҡынлаша алалар ине. Вағыраҡ идеалистар, прогрестар ул ваҡыт һәм Мәржәниҙән һуңыраҡ зоһур итмәнеләр. Халыҡтың мәхитенең ул ҡеүәтле ағымында, рухында иҙелеп тапалдылар ҙа бөттеләр. Фараз итегеҙ! Мәржәни үҙенең мәжмүғ ландарын вөжүдкә куйып ебәрһен. Уға берәр шәкерт килер инеме? Кашкарҙарҙа, Маскараларҙа, ғәйнә Казандың үҙендә лә нөсәллим шәкерттәр Мәржәниҙең шәкерттәренән, лә нөсәллим булмағандары фарыҙда, уларҙы һәр бер мәжлестә ғалиба итеп ырғытып ташлап халыҡ күҙенән төшөрөп, һиммәттәренән, күңелдәренән һүндереп торғандар. Инде шул ваҡытта Мәржәни шәкерттәренең тәфсир, хәдис, география, тарих уҡып ултырыуҙары мөтәсәүвирмы? Мәржәни күп ваҡыттарҙа үҙенең шәкерттәренә үҙенең ҡашында һөйәкле булған өслүбтә дәрес уҡытырға башланы. Ләкин шәкерттәре, уның ул юлы менән барғанда «наҙан ҡалырбыҙ тип» (!) зан итеп, эштәрен туҡтата. Ошоноң өсөн Мәржәни үҙенең дошманы булған нәмәләрҙе әхүлгә, шәкерттәренең кәйефенә ҡарап уҡытып торорға һә, шул эштәрҙе эшләп, шәкертте һыуындырмай икенсе бер юлға кертергә ижтиһат иткән. Мәржәни лә нөсәллимде уҡытып бөтөргәндең йәки шәкерттәрҙең был эштәр менән иштиғәленә ҡарап торғандың һуңында: «Ай, юҡ эш менән булышаһығыҙ, юҡҡа ваҡыт әрәм итәһегеҙ!» – тип әйтә торған булған. Һәм ошо эш шәкерттәргә күп тәьсир иткән. Һәр һабаҡтың аҙағында булған бер мәсьәләне үткән һабаҡҡа ҡарағанда был әһәмиәтле тигән мәғәнәне аңлатып һөйләй торған булған. Ошондай рухи тәрбиә Мәржәниҙең шәкерттәренә күп тәьсир иткән. Мәҙрәсәнең эсендәге шәкерттәренең үҙ ана телендә тәсниф эштәренә керешеүҙәре, рус мәктәптәренә төркөм-төркөм ихтирам мәғәнәһе бирелгән ҡоллоҡто ташлап истиҡлал рухы менән мөдәррис вә мөдирҙәренән ғөмүми бер ҡыям менән үҙ хаҡтарын талап итеүселәктәре Мәржәни шәкерттәренең ни дәрәжәлә остаҙларының тәрбиәһенә муаффиҡ сыҡҡандарын асыҡ күрһәтәләр. Мәржәни мәҙрәсәһе эсендә төрксә география, тарих вә ғәйре ғилемдәр вә ғолүм исламиә менән

ысыңдан истифмал итеүселәр күп булған. Мәҙрәсәлә ғомуми ҡыям ваҡытында илле-алтмыш сана извозчиктар мәҙрәсә төбөнә килеп туҡтағас, шәкерттәр ашығыслыҡ менән нәмәләрен мәҙрәсәнән сығара һәм саналарға тейәй башлағандар. Шул ваҡыт бәҙәк бөрҙәренең көррәи әрыҙ һүрәттәре "глобустары" лампалары менән бергә ҡар башына ултыртылып торолған икән. Ғалимйән хәҙрәт һәм кән буйы мәҙрәсәләренән был шәкерттәрҙе оҙата килеүселәр: «Ана, ерегеҙ», – тип мыҫҡыл итеп әйтә торған булғандар. Был эштәр ул мәҙрәсә шәкәрттәренең бер-береһенә ни ҡәҙәр мәсафа менән йыраҡ булыуҙарын күрһәтмәйме ни?

Ошо хәлдәрҙе мәләхәҙә иткәндең һуңында әҙәм улы юғарылағы сәәлде бирергә лә оялыр. Йәки нисек тә икенсе бер ғибәрәгә әйләндереп: «Ни өсөн Мәржәни үҙенең бындай тәрбиәһен сәйәсәттәр аҫтында ҡаплап йөрөттө, ни өсөн асыҡтан-асыҡҡа эшләмәне?» – тип әйтергә ҡалһа ҡалыр.

Быларҙан башҡа яҙған бәҙәк нәмәләрем булһа ла, майҙанға сығарырлыҡ ҡәҙәр әһәмиәттәре булмағанлыҡтан ҡалдырам. Дөреҫ, был килтергәндәремдең һуңғы ҡитғаһы хаҡында ла бөгөн икенсе төрлө уйларға мөмкин, сөнки Мәржәни үҙе Бохара тәрбиәһен генә күргән кеше булғанлыктан ул тәрбиәһенең ноҡсанатын белһә лә, уларҙы Бохара биргән мәғлүмәт даирәһенән артыҡ китеп ислах итә алмаған. Ул түгел әле, унан күп һуң килгән Ғәбделәр ҙә шулай инеләр. Ләкин мин әле был ерҙә был мәсьәләләрҙе мөхаккимә итергә төләмәйем. Мин Мәржәниҙең миңә көскенәлеғемдә ниндәй тәьҫире булғанын һөйләйем. Ысына әле яңы ғына мин бер убежденный семинарист инем. Мин һаман шул муллалар һәм семинариялағы мөғәллимдәр персоналы араһында ҡайнап, муллалар донъяһынан башҡа ғаләмде белмәй, уның мулла бабайҙары, Шафиғ ахундары, Мәржәниҙәре менән генә һаташып йөрөй инем. Шуны хәтергә алам, шунда Мәржәниҙең ҡодсиәт менән хакимлыҡ иткәнен әйтәм. Бик хәтеремдә, бер ваҡыт мин Шафиғ ахунды үҙебеҙгә ҡунаҡҡа алырға барҙым, ҡыш кенә ине. Ахун хәҙрәткә ихтирам бик ҙур булғанға ул кешене ҡыҫырыҡламаҫ өсөн сананың ситенә генә ултырып барҙым. Ул миңә күп һүҙҙәр һөйләне. Ул Мәржәни менән яҙышҡан һәм китаптары сығыу менән Мәржәни был ахун хәҙрәткә өбәреп торған. Ахун хәҙрәт шуларҙы һөйләй-һөйләй миңә әйтә ине: «Улым, инде шул Мәржәни кеүек булһаң ине». Мин дә артынан үк әсемдән: «Я, рабби, Мәржәни кеүек булһам ине», – тип хоҙайҙан төләй-төләй барҙым. Ул заман фәкәт руханиҙарҙан ғибәрәт булған татар аңлы зыялый ғәли синыфы өсөн иҫкә авторитеттарға иғтибар итмәүҙә, бөләкте тарихи нигеҙгә ҡорор һәм шуға ҡарап

мосолмандарҙың дини вә мәҙәни хаяттағы барыштарынан риза булмауҙа, Бохараны, иҫке схоластиканы һүгеү кеүек эштәрҙә Мәржәни һәм уның тотҡан юлы бер недосягаемый образец ине. Мин үҙемде бер миҫал итеп килтерҙем. Иҙел буйы татарҙары араһында бындай миҫалдар күп ине. Мәржәниҙең бөтөн беҙҙең хаят, ижтимағи вә динебеҙҙәге ҙур фағилиәте шунан ғибәрәттер.

ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN RUSYA'DAKİ İLMÎ FAALİYETLERİ

Ahat Salihov

AHAT SALİHOV

ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN RUSYA'DAKİ İLMÎ FAALİYETLERİ

Önsöz 447
Giriş 449

I. *Ord. Prof. Zeki Velidi Togan'ın Muhaceretten Evvel Yazdığı Eserlere Genel Bir Bakış* 457
1. Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Muhaceretten Evvelki Eserlerinin Dili 457
2. Zeki Velidi'nin Kullandığı Değişik İmzalar Hakkında 461
3. Zeki Velidi Togan'ın Bibliyografyası Üzerinde Çalışmalar 461
4. Zeki Velidi Togan'ın Anavatanında Yayınladığı Eserlerin Bibliyografyası 463

II. *"Genç Tarihçi" Zeki Velidi'ye Göre Türk Tarihinin Bazı Meseleleri* . . . 468
1. Zeki Velidi'nin *Türk ve Tatar Tarihi*'ne Göre Türk Tarihinin Ana Hatları 468
2. *Türk ve Tatar Tarihi*'nin Ehemmiyeti 473
3. Zeki Velidi'nin Başkırt Etnografyasına Dair İlk Çalışması 477
4. Zeki Velidi'nin "Bürcen Başkurtları Arasında" Adlı Makalesinin Akisleri 481

III. *Zeki Velidi'nin Orta Asya Seyahatleri ve Araştırmaları* 485
1. Zeki Velidi'nin Orta Asya'ya İlk Seyahati 485
2. Zeki Velidi'nin Orta Asya'ya İkinci Seyahati 487
3. Zeki Velidi'nin 1917 Devrimi'ne Kadar Orta Asya Tarihi ve Kültürüne Dair Yayınlanan Çalışmaları 489

IV. *Zeki Velidi'nin Şarkiyatçıların Faaliyetleri Hakkındaki Eserleri* 494
1. "Hallîler" Makalesi 494
2. Şihabeddin Mercani Hakkındaki Eserler 496
3. Ahmet Zeki Velidi'nin Alim Olarak Yetişmesinde Akademisyen Barthold'un Rolü 499
4. Profesör Katanov'un Kütüphanesi Hakkında 504

V. *Zeki Velidi'nin Devrim Senelerinde Siyasî Faaliyetler İçerisinde Yürüttüğü İlmî Çalışmaları* 506

Sonuç512
Kaynakça 514

ÖNSÖZ

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan XX. yüzyıl Türk tarihinde hem büyük bir ilim adamı, hem de devlet adamı olarak seçkin bir yere sahiptir. Onun çok yönlü ilmî çalışmaları dünya Türkolojisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Bir yandan çok sayıda eser kaleme almış, ayrıca Türk tarihine ait değerli ve nadir kaynaklar bulmuş bir yandan da çok sayıda uluslararası müsteşrik kongrelerine katılmış bir ilim adamı olduğundan şöhreti batı ve doğu ilim alemine yayılmıştır. Ayrıca, XX. yüzyıl başındaki Rusya Türklerinin Millî Hareketinin liderlerinden biri olmak gibi bir vazifeyi de üstlenmiştir. Başkurdistan'da doğan Zeki Velidi ilk ilmî faaliyetlerine de burada başlamıştır. Gençlik döneminde anavatanında iken Rus şarkiyatçıları ile irtibat kurmuş ve onların dikkatini çekmiştir. Hayatının ikinci kısmının büyük bir bölümünü ise Türkiye'de geçiren Zeki Velidi, dünyanın önde gelen türkologlarından biri olarak tanınmasına rağmen maalesef onun hayatı ve faaliyetleri tam olarak araştırılmamıştır.

Demirperde döneminde Zeki Velidi'nin Rusya'da yapmış olduğu ilmî faaliyetler hakkında hiçbir araştırma yapılmamıştır. Türkiye'de onun çalışmaları ancak genel olarak ele alınmıştır. Zeki Velidi Togan'ın muhaceretinden evvelki eserleri hakkında da kendi *Hâtıralar*'ı dışında ayrı bir inceleme yapılmamış olması, bu büyük alimin gençlik dönemindeki ilmî faaliyetlerinin araştırılması gerekliliğini bu nedenle ortaya çıkartmaktadır. Ben de bunun Türkoloji için çok önemli bir konu olduğunu düşünerek bu çalışmayı tez olarak hazırlamıştım.

Başkurdistan'da Sterlitamak Devlet Pedegoji Enstitüsü Tarih ve Pedogoji Fakültesi'nde okuduğum yıllardan itibaren bu konu ile ilgilenmeye başlamıştım; mezuniyet tezimi de bu konuda hazırladım. Lisansımı tamamladıktan sonra (1992 yılında) Ufa'da Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başladım ve Zeki Velidi'nin muhaceretten evvelki eserlerini günümüz Başkurtçasına çevirerek bir derleme hazırlamayı planladım. 1993 yılında Rusya'da Türklerin yaşadığı bölgeleri gezmekte olan Türk aydınlarından oluşan heyet Ufa'ya geldiğinde Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu ile tanıştım. Sonra onun ve Doç. Dr. Atilla Artam'ın davetlisi olarak tahsil görmek üzere Türkiye'ye geldim. Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'nun yanında Yüksek Lisans öğrenimime başladım. Onun Kazakistan'daki Türkistan şehrinde bulunan Türk-Kazak Üniversitesi'ne rektör yardımcısı olarak gitmesi üzerine, talebelerinden Prof. Dr. Ahmet Taşağıl benim danışmanlığımı yapmayı kabul etti. Böylece Prof. Taşağıl'ın yardımlarıyla tezimi tamamlama fırsatı bulabildim.

Tezim üzerine çalışmalarım sırasında birçok kişi benden yardımlarını esirgemedi. Tüm çalışmalarımı maddi ve manevi yönden destekleyen annem ve babama çok minnettarım. Sayın Nimet Vahapov'a zengin kütüphanesinde çalışma imkânı sağladığı için çok teşekkür ederim. Başkurdistan'da bu konu üzerinde çalışmamı teşvik eden ve yardımlarda bulunan Prof. Dr. I. G. Galyautdinov'a, Prof.

Dr. Z. G. Uraksin'a, Prof. Dr. S. F. Kasimov'a, Doç. Dr. E. Yuldaşbayev'e ve Prof. Dr. N. A. Majitov'a şükranlarımı sunarım.

Türkiye'de Yüksek Lisans yaptığım sırada her türlü yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na, Doç. Dr. Atilla Artam'a, danışmanım Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a, Zeki Velidi Togan'ın kızı Prof. Dr. İsenbike Togan'a ve tüm Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mensupları ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi okutmanı Halil Açıkgöz'e teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

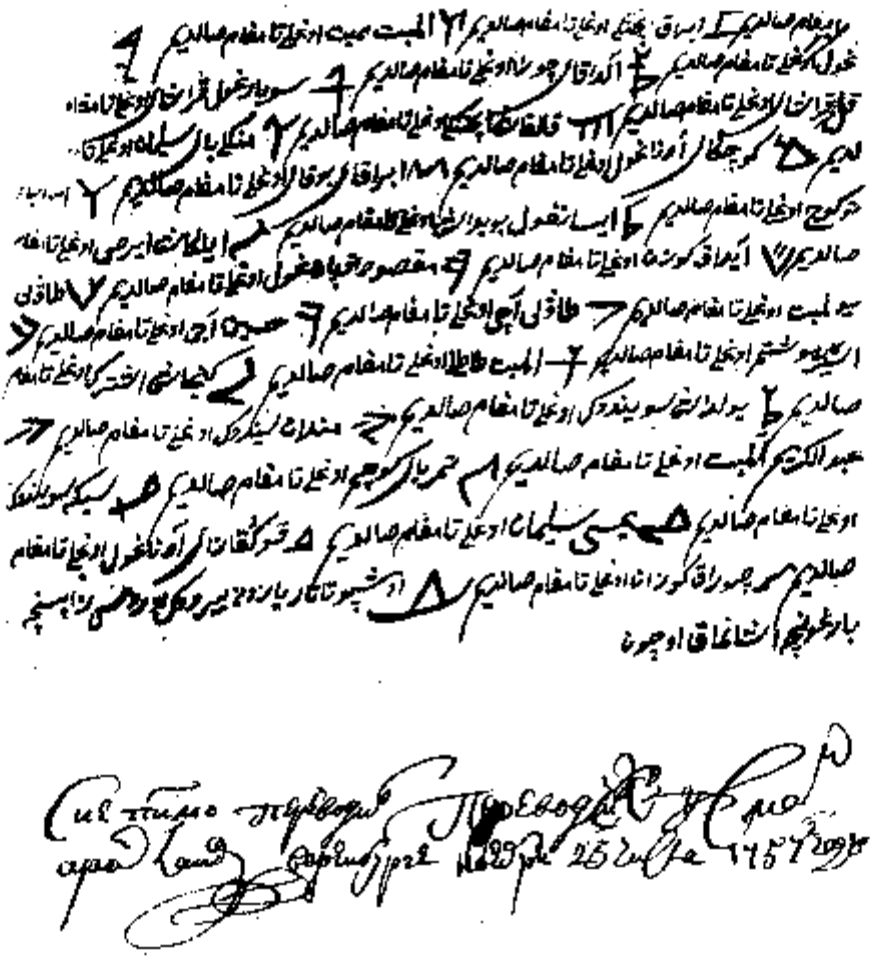
Aradan geçen zaman zarfında, bu tez çalışmasının kitap haline getirilmesinde redaksiyonunu ele alan Ekin Uşşaklı'ya, redaksiyon işlerinde danışmanlık yapan İsenbike Togan'a ve kitabımın Zeki Velidi Togan'ın *Başkurt Tarihi* ile beraber yayınlanmasını sağlayan Türksoy yetkililerine candan teşekkürlerimi sunarım.

Ahat Salihov

GİRİŞ

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, 10 Aralık 1890'da bugünkü Rusya Federasyonu içerisinde yer alan Başkurdistan Cumhuriyeti'nin İşimbay ilçesi Küzen köyünde doğmuştur. Başkurt Türklerindendir. Nesebi Yurmatı oymağından Elçiktemir tübesinden, Teltim soyundan ve Soqh-Qay boyundandır.[1]

XVII. asırdan beri Zeki Velidi'nin cetleri Küzen köyünde yaşamışlardır. Köyün ismi de büyük ataları Küzen-Kart'dan kalmıştır. 1757 tarihine ait bir senette Küzen'in torunlarından Aydak ile Çurak'ın imzaları bulunmaktadır.[2]

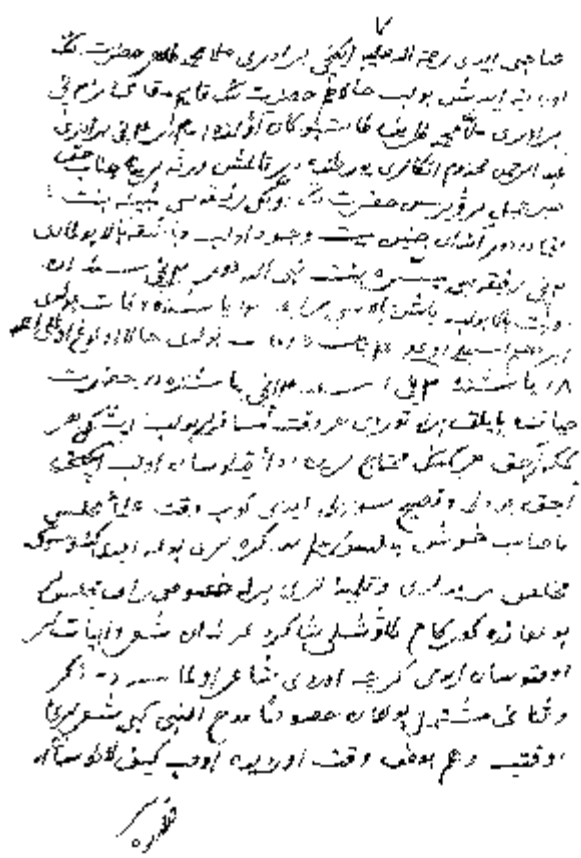
[1] Tuncer Baykara, "Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri", Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, 1985 Erzurum, s. 1.

[2] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, İstanbul 1969, s.7. Bu bilgi "Başkurdistan Tarihine Ait Materyaller" adlı neşriyatta 1956 senesinde Ufa'da neşredilmiştir. Fotokopisi "Hâtıralar"dadır.

Annesinin adı Ümmülhayat, babasının adı Ahmet şah'tır. Küzen mescidinin dokümanlarının saklandığı Başkurdistan Merkez Devlet Arşivi'nde yer alan belgelerde Togan'ın anne ve babasının isimleri ile doğum tarihleri kaydedilmiştir.[3]

سَفَرُ الحِجَاز

للامام احمدشاه بن احمدجان الكزاني.

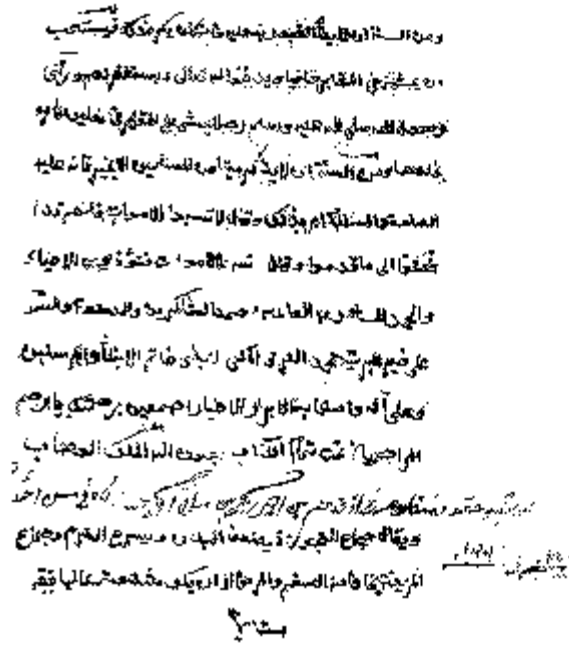
İlk öğrenimine babasının medresesinde başlayan Zeki Velidi, burada Türkçe, Arapça, Rusça öğrenirken, aynı zamanda annesinden de Farsça öğrenmiştir. Farsçayı iyi öğrendiğine dair şunları söyleyebiliriz: Zeki Velidi, çağdaşı İran hükümdarı Muhammed Rıza Şah'ın huzurunda bulunduğu sırada kendisine Farsçayı nereden öğrendiği sorulmuştur. "Annemden" cevabını verince şah, "Yoksa anneniz İranlı mı idi?" diye sormuştur.[4] Yabancı dillerden Latince, Fransızca gibi dilleri öğrenmesi ise daha sonraki dönemlere rast gelmektedir.

1993 yılında, Zeki Velidi'nin 1901-1902 senelerinde babasının medresesinde tahsil gördüğü sırada okumuş olduğu el yazma bir kitap bulunmuştur.

[3] V. Hacıyev, "Malumat", *Başkurdistan*, Lfa. 20 Aralık 1990.

[4] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 25.

Kitabın ismi *Uqud-u Manzumat*'tır. Bu el yazması ilim adamı Reşid şekur tarafından Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Eski El Yazmalar ve Eski Basılmış Eserler Bölümü'ne teslim edilen malzemeler arasında bulunmuştur. R. şekur, onları İşimbay ilçesi Hac köyünde Rafis Mirzaşev'den 29 Aralık 1987 yılında almıştır. Kitabın sahibinin adı Sibagat Gabdullin'dir. El yazmasının ilk sayfasında şöyle yazılmıştır "İşbu *Ukudu Manzumat*' kitabını okudum. Ben Ahmet Zeki b. Cihan şah el-Helekcî el-Sterlitamakî fi senei

كتاب
منتخب التواريخ
الخطاب

1901 fi medrese-i Küzen üstadına Molla Ahmetşah b. el-Merhum Ahmetcan el-Küzenî". Bu yazıdan Zeki Velidi'nin bu kitabı babasının medresesinde okuduğunu öğreniyoruz. Kitabın ortalarında "Zeki" ismine rastlıyoruz; fakat bu Zeki Velidi'nin kitabı okuduğuna dair yeterli bir delil değildir. Gereken delil el yazmasının sonunda bulunmaktadır; "İşbu *Uqud-u Manzumat*'ı okudum. Ben Ahmet Zeki b. Molla Ahmet şah fi sene-i ahadi aşirun 1901 senei fi 1902 sene..." Böylece, bu kitabın genç Zeki Velidi'nin babasının medresesinde okuduğu kitap olduğu anlaşılmıştır.[5]

Daha sonra Zeki Velidi, XIX. asrın ünlü Kazanlı alimi şihabeddin Mercani'nin talebelerinden olan, dayısı

[5] Bu el yazması hakkında bilgi tarafımızdan "Zeki Velidi Okığan Kitap" adlı yazıda *Yeşlik* gazetesinde 4 Ekim 1994'te yayınlanmıştır.

Habib Neccar Üteki'nin medresesinde öğrenimine devam etmiştir. Yazar kimliğiyle de tanınan H. N. Üteki'nin eserleri değerli görülerek *Başkurt Edebiyat Tarihi*'ne alınmış ve tanıtılmıştır.[6]

1908 yılında Zeki Velidi öğrenimine devam etmek için Kazan'a gitmiştir, bir sene sonra bitirdiği Kasımiye Medresesi'nde Türk Tarihi, Türk ve Arap Edebiyatı muallimliği görevlerinde bulunmuştur. İlk yazıları bu senelerde yayınlanmaya başlamıştır. 1912 yılında *Türk ve Tatar Tarihi* adlı kitabı yayınlanan Togan, Türk Tarihi üzerindeki yayınlarından dolayı Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti azalığına seçilmiştir (23 Mayıs 1913).[7]

Fatih Emirhan Zeki Velidi'nin fikirlerine karşı çıkmışlar. Onun tarafından *Kuyaş* (Güneş) gazetesinde Taş Muhammed imzası ile pek çok yazılar çıkmıştır. Zeki Velidi de kendini savunmak için yazılar yazmıştır. Fuat Toktarov, Musa Carullah Bigi ve çok sayıda genç, Zeki Velidi'nin tarafını tutan yazılar yazmışlardır. Böylece onun fikirleri etrafında tartışmalar çıkmıştır.[8]

---

[6] *Başkurt Edebiyatı Tarihi* (XIX-XX Asırlar) II. Cild, Ufa 1989, s. 137, 138, 140, 150, 158, 160.

[7] *İzvestiya Obyçestva Arxeologiyi İstoriyi, Etnografiyi pri İmperatorskom Universitete*, cilt 29, özel sayı 1-3, Kazan 1915, S.14,15, 26, 46, 70.

[8] R.Amirhan, *Eserler*, 3 cild. Kazan 1989, s. 199-206, 245.

1914 yılında Ufa'daki Osmaniye Medresesi'nde muallimlik yapmaya başlayan Zeki Velidi, 1915 yılında Rus Parlamentosu Duma'da, Ufa Müslümanlarını temsil etmek üzere seçilmiştir. Böylece siyasi hayatı da başlamıştır.

1916-1922 senelcri arasında siyasi işlerle uğraşan Togan, 1917 yılında başlayan Millî Kurtuluş Hareketi'nde önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde de ilmî çalışmalarını sürdüren Zeki Velidi'nin ilmî faaliyetlerinin 1918-1923 yılları arasında yön değiştirdiği, eserlerini gösteren bibliyografyadaki boşluklardan anlaşılabilir; bu yıllarda o, genellikle siyasi makale ve bildiriler yayınlamıştır. İlk eserleri yayınlandıktan sonra Türklerin çıkardığı yayınlarda "genç tarihçimiz" ünvanını kazanmıştır. Millî Kurtuluş Hareketi yıllarında yayınlanan bir propaganda eserinde ise "Meşhur bilgin, tarihçi, Çağatay Edebi Dili ve Rusça çok ilmî eserler sahibi" olarak anılmıştır.[9] Devrim yıllarının kanlı mücadeleleri sonunda Togan ve hemşerisi Abdülkadir İnan memleketlerini terk etmek zorunda kalmışlar ve 1925 yılında Türkiye'ye gelmişlerdir. Aynı yılın 3 Haziranı'nda Ahmet Zeki Velidi Togan, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmuş, 1925'de Maarif Vekâleti Telif ve Tercüme Encümenine tayin edilmiş, ancak o zamanlar Ankara'daki kaynakların yetersiz olması yüzünden kendi isteği ile İstanbul Üniversitesi Türk Tarihi müderris muavinliğine tayin edilmiştir. 1932'de 1. Türk Tarih Kongresi'nde tıp doktoru Reşit Galip'in Orta Asya'da bir iç deniz olduğu ve bunun sonradan kuruduğu konusundaki tebliğini eleştirince, Togan aleyhinde bir kamuoyu oluşmuş, Zeki Velidi de bundan dolayı ülkeyi terk etme kararı vererek, 8 Temmuz 1932'de istifa etmiş ve Viyana'ya gitmiştir. 1935'te üniversite tahsilini tamamlayarak "Doktor" ünvanını kazanmış, birkaç sene Bonn ve Göttingen Üniversiteleri'nde dersler vermiştir. 1939'da Milli Eğitim Bakanlığı'nın daveti üzerine Türkiye'ye dönen Togan, vefatına kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde ilmî çalışmalarına devam etmiştir.

Zeki Velidi Togan, İstanbul Üniversitesi'nde Umumi Türk Tarihi kürsüsünü kurmuş, ayrıca birçok araştırma enstitüsünün kurulması için de teklifte bulunmuştur. Fakat onun bu tekliflerinden sadece İslam Tetkikleri Enstitüsü'nün kurulması önerisi hayata geçirilmiştir.

8 Nisan 1940'ta Romanyalı Ömer kızı Nazmiye Hanım ile evlenen Zeki Velidi Togan'ın bu evlilikten İsenbike adlı bir kızı ile Sübidey adlı bir oğlu olmuştur.

II. Dünya Savaşı sonlarına doğru Türkiye'de, Sovyetler aleyhine faaliyet yürütmek ve Turancılık suçlarından tutuklanarak yargılanmış; 10 yıl hapse mahkum edilmişse de Askeri Mahkeme'nin kararı bozması neticesinde beraat etmiştir. 1948'de yeniden eski görevine dönen Togan, 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Müsteşrikler Kongresi'ne başkanlık etmiştir. Bu onun ilmî alandaki şöhretini daha da artırmıştır.

---

[9] *Naroçnıy Arxiv IINTs RAN*, Fond 3, Opis 47, delo 70, s. 26.

26 Temmuz 1970'te İstanbul'da vefat eden Zeki Velidi Togan, Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Doğup büyüdüğü yörelerden muhaceret etmeye mecbur kalan Zeki Velidi Togan'ın hayatı ve faaliyetlerine Perestroyka öncesi Başkurdistan'da olumsuz bakılmıştır. Bu olumsuz bakışın temeli 1922 yılının 16 ve 22 Ocak günleri arasında Sterlitamak şehrinde gerçekleşen Rusya Komünist Partisi'nin Başkurdistan şubesi Sempozyumu'nda atılmıştır.[10] 70 yıldan fazla iktidarda bulunan Sovyet Rejimi boyunca da bu menfi görüş devam etmiştir.

Öte yandan, Zeki Velidi'nin hayatı ve faaliyetleri hakkında Başkurdistan ve Rusya dışında çalışmalar yapılmıştır. 1951'de İstanbul'da XXII. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresini topladığı zaman bu kongrenin tebliğleri Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a ithaf edilmiştir. Bu kongrede Herbert Jansky tarafından kaleme alınan makalede kısaca Zeki Velidi'nin hayatı ve faaliyetleri anlatılmaktadır. Yine Herbert Jansky ve M. Dickson tarafından alimin eserlerinin bibliyografyası yayınlanmıştır. Bu bibliyografya ve M. Dickson'un yazılarına dayanarak 1956-1957 yıllarında "Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın İlmî Faaliyetleri" adlı makale de bu ikisinin imzasıyla *Türk Yurdu* dergisinin 262-264. sayılarında A. İnan tarafından neşredilmiştir.* Bu makalelerde muhaceretten evvelki hayatı ve çalışmalarından da bahsedilmektedir. Bunlardan başka 1969 yılında Zeki Velidi *Hâtıralar* adlı kitabında kendisinin 1925 yılına kadar yazmış olduğu makalelerden de söz etmiştir. Velidi'nin hayatını ve çalışmalarını araştıranlar sık sık onun *Hâtıralar*'ına atıfta bulunmaktadırlar. Zeki Velidi'nin talebesi Prof. Dr. Tuncer Baykara hocası hakkında birçok eser yayınlamıştır.[11] Bunların arasında özellikle 1985'te Kültür Bakanlığının "Türk Büyükleri" dizisinde *Zeki Velidi Togan* adıyla yayınladığı kitap dikkati çekmektedir. Bu eserde Tuncer Baykara hocasının *Hâtıralar*'ından da önemli ölçüde faydalanmıştır. Ona göre bu kitap zengin bir kaynaktır.[12] Tuncer Baykara, bu çalışmasında Zeki Velidi Togan bibliyografyası üzerinde de çalışmıştır. Buna kaynak olarak da *Hâtıralar*'ı da kullanılmıştır. Araştırmacı bundan başka Zeki Velidi Togan'ın eşi Nazmiye Hanım ile yaptığı mülakatları da kullanmıştır.

Zeki Velidi'nin ilmî faaliyetlerinin Başkurdistan'da 1990 yılından sonra ilgi odağı olmaya başladığı görülür. Bu tarihte *Agidel* dergisinin 3. sayısında Gaysa Hüseyinov tarafından "Tarihçi Ahmet Zeki Velidi Togan" isimli bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede Zeki Velidi'nin hayatı ve ilmî faaliyetleri kısaca anlatılmıştır. Arkasından aynı derginin 1. sayısında Emir Yuldaşbayev tarafından "Anılmaya Layık şahıs: Ahmet Zeki Velidi, Doğum Gününün 100. Yılı Münase-

---

[10] Z. Nurgalin, *Bildelilik Yakınında*, Ufa 1992, s.24.

* [Bu yazılar Zeki Velidi Togan'a Armağan kitabında bulunmaktadır. –İ. T.]

[11] Başkurdistan'da Zeki Velidi Togan hakkında bir ödüllü yarışma düzenlenmiştir. Bu yarışmanın birincisi Togan ile ilgili çalışmaları ile Tuncer Baykara olmuşlar.

[12] Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989, s. 66.

betiyle" adlı bir makale yayınlanmıştır. Burada bu büyük ilim adamının mirası okuyuculara üç ana bölümde takdim edilmiştir:

1. Zeki Velidi'nin Memleketimizde Devrime Kadar Yayınlanmış Eserleri: Bu yüzyılın başında yaşamış Başkurt ve Tatar Alimlerinin Ruhi Gelişmesine Bir Örnek Olarak

2. Zeki Velidi'nin Yabancı Devletlerde Yayınlanan Eserleri

3. Zeki Velidi'nin Rusya Türk Halklarının Millî Hareketine Dair Eserleri.[13]

Emir Yuldaşbayev 1991'de Ufa'da *Professor Ahmet Zeki Velidi Togan: Politiçeskaya i Nauçnaya Deyatelnost* ("Siyasi ve İlmi Çalışmalar") adlı küçük bir Rusça eser yayınlamıştır. Daha sonra çeşitli gazete ve dergilerde de bu konuda yazılar çıkmaya başlamıştır. Zeki Velidi'nin daha önce yayınlanmamış olan *Başkurtların Tarihi* adlı eseri Başkurtçaya çevrilerek yayınlanmıştır. Bu eser Ahat Vildanov tarafından tercüme edilen ilk büyük eseri olan *Türk ve Tatar Tarihi* ile birlikte 1994'te ayrı bir kitap olarak basılmıştır. Emir Yuldaşbayev, Togan'ın *Hâtıralar*'ını da Başkurtçaya ve Rusçaya tercüme etmiştir. Başkurtça *Hâtıralar* 1996'da yayınlanmıştır. Rusça tercümesinin bir kısmı 1994'te ayrı bir kitap olarak yayınlanmış, ikinci kısmı ise 1998'de yayınlanmıştır.

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın doğumunun 100. Yıldönümü dolayısıyla, 20-21 Aralık 1990 tarihinde Ufa'da gerçekleştirilen sempozyum, onun faaliyetlerinin öğrenilmesi açısından önemli olmuştur. Bu ilmî toplantıya katılan alimler onun mirasının tetkiki hakkında çeşitli teklifler yapmışlardır.[14] Ufa'da 1992'den itibaren şarkiyat üzerine "Velidi Okumaları" adlı iki sempozyum gerçekleştirilmiştir. Bunlardan başka Başkurdistan ve Rusya'da yayınlanan çeşitli kitaplarda da Zeki Velidi hakkında pek çok malzemeye rastlanmaktadır. Ayrıca gazete ve dergilerde de onun hakkında çeşitli yazılar çıkmıştır.

Ancak yukarıda gösterilen çalışmalarda Ahmet Zeki Velidi'nin muhaceretten evvelki eserleri tek bir başlık altında, kendi başlarına ele alınmamıştır. Yapılan incelemelerde Zeki Velidi'nin hayatı ve faaliyetleri genel olarak ele alınmıştır. Rusya'daki araştırmalarda ise onun siyasi faaliyetlerine ağırlık verilmektedir. Zeki Velidi'nin devrimden evvel yazdığı eserlerin de araştırılması gerektiğinden, çalışmamızı bu yönde odaklandırdık. Bu tür çalışmalar onun ilmî hayatının ve faaliyetlerinin gün ışığına çıkmamış taraflarını aydınlatmaya yardım edecektir. Böylece Zeki Velidi Togan'ın ilmî metot ve prensiplerinin nasıl geliştiğini öğrenebiliriz.

---

[13] E. Yuldaşbayev, "Anılmaya Layık şahıs: Ahmet Zeki Velidi Doğum Gününün 100. Yılı Dolayısıyla", *Agidel*, n. 12,1990, s. 21.

[14] Z. G. Uraksin, "Kayıvdarıng Menen, *Agidel*, n. 3, 1991, s. 110-113; daha sonra bu sempozyumun tebliğleri *Vostokovedeniye v Başkortostane: İstoriya. Kultura*, adlı mecmuada (Ufa, 1992) yayınlanmıştır.

Bu çalışmada maalesef, Zeki Velidi'nin tüm eserlerini kullanamadık. Mesela onun Astarhan'da *İdil* gazetesinde yayınlanan 1908-1909 tarihli yazıları da bu çalışmada incelenememiştir. Zeki Velidi *Hatıralar*'ında bu yazıları için: "Onlar gazete makaleleri olsa da ilk ilmî eserlerimdi. En evvel Murat Remzi'nin dile alınan eserini *(Talfik al-Akhbâr)* (haberlerin karışımı) inceleyip ve tenkit ederek bir makale neşrettim"[15] demektedir. Zeki Velidi'nin memleketinden ayrılmadan önce yazdığı yazılar üzerine odaklanan çalışmamızın birinci bölümünde Zeki Velidi Togan'ın 'muhaceretten evvel' yayınladığı eserler hakkında genel bir bilgi verilmektedir; bu çerçevede özellikle Zeki Velidi'nin o dönemdeki kitap ve makalelerinin dili üzerinde durulmuştur. Bu makaleleri hangi isimlerle imzaladığı konusu ise ayrı bir bölümde ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca, eserleriyle ilgili bibliyografik çalışmalara da yer verilmiştir. İncelediğimiz dönemde Zeki Velidi tarafından yayınlanan eserlerinin bibliyografyası ise eserimizin sonuna eklenmiştir. İkinci bölümde Ahmet Zeki Velidi'nin ilk kitabı *Türk ve Tatar Tarihi* ile Başkurtlara dair ilk eseri olan "Bürcen Başkurtları Arasında" isimli makalesindeki Türk tarihi ile ilgili fikirleri ele alınmıştır. Ayrıca bu eserin müellifin ilmî faaliyetlerindeki yeri de belirlenmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde Zeki Velidi'nin Orta Asya'ya yaptığı seyahatlerden ve bu seyahatlerden sonra yayınladığı eserlerden bahsedilmektedir. Bu bölümde biz, onun muhaceretten evvel yazdığı eserlerde, Orta Asya konusuna ayrı bir yer verdiğini göstermeye çalıştık. Bu makalelerde bulunan önemli fikirleri de göz ardı etmemeye çalıştık. Dördüncü bölümde Zeki Velidi'nin tanınmış ilim adamlarının faaliyetlerine dair yazdığı makalelerden bahsedilmektedir. Burada Halfinler, Şehabeddin Mercani, V.V. Barthold ve Prof. Katanov hakkındaki makaleleri değerlendirilmiştir. Beşinci bölümde Zeki Velidi'nin devrim öncesi ve devrim senelerinde yürüttüğü ilmî faaliyetleri ele alınmış; onun siyasi görüş ve faaliyetleri konumuz dışında kaldığından bunlarla ilgili bilgiler tezimizde yer almamıştır.

---

[15] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 42.

I. BÖLÜM

ORD. PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN'IN MUHACERETTEN ÖNCE YAZDIĞI ESERLERE GENEL BİR BAKIŞ

1. *Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın Muhacereten Önce Yazdığı Eserlerin Dil Özellikleri*

Son zamanlarda Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın eserleri çeşitli ilim dallarında çalışan alimlerin dikkatini çekmektedir. Onun ilmî mirasını Başkurt dilcileri de öğrenmeye çalışmaktadırlar. Son senelerde Başkurdistan'da M. V. Zaynullin tarafından *Lingvistiçevskaya Deyatelnost Professora Ahmet Zaki Validi Togana* (Prof. Ahmet Zeki Velidi Togan'ın Dil Çalışmaları) ve R. H. Halikova ile Y. A. Halikov'un *Yazyk Nauçnyx Trudov Publisistiki Ahmeda Zaki Validi* (Ahmet Zeki Velidi'nin İlmî Çalışmalarında ve Yayınlarında Yayınlarının Dili) adlı makaleleri yayınlanmıştır. Bu makalelerde genel olarak Zeki Velidi'nin eserlerindeki dil özellikleri ve dil üzerine yaptığı çalışmalar ele alınmıştır. Biz ise burada, onun Rusya'da yayınlanan eserlerinin dili hakkında bir araştırma yapmak istiyoruz.

Hâtıralar'ında anlattığı gibi Zeki Velidi Togan altı yedi yaşlarından başlayarak çeşitli diller öğrenmek üzere dersler almaya başlamıştır. Arapça ve Rusçayı babasının medresesinde, Farsçayı ise annesinden öğrenen Velidi; bu dillerinin öğrenimine meşhur Kazanlı ilim adamı şehabeddin Mercani'nin talebesi olan, annesinin ağabeyi Habib Necar Üteki'nin medresesinde devam etmiştir. Kazan'a geldikten sonra da Arapça ve Rusça tahsilini bilimsel seviyede sürdürmüştür. 1917 yılına kadar Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmiştir. O dönemde bugün Başkurdistan'dır "Ural Volga boyu Türk dili" denilen, İdil-Ural boyunda kullanılan Arap harfi yazı dilini de öğrenmiştir; bu dile Türkiye'de Çağatay Edebî Dili denilmektedir. Ahmed Zeki Velidi Togan, Alman ve Fransız dillerini de bu yıllarda öğrenmeye çalışmış, fakat bu dilleri kendine yeterli bir düzeye getirememiştir.[16] O zamanlar henüz İngilizce öğrenme fırsatını da bulamamıştı.[17]

Onun 1917 Devrimi'ne kadar yazmış olduğu eserlerinin bir özelliği de, bu eserlerinde farklı dillerde örnekler bulunmasıdır. Mesela 1911 yılında *Şura* dergisinde "Şarkılarımız Hakkında" adlı makalesi yayınlanmıştır. Bu eserinde Zeki Velidi Rus, Arap, Moğol, Sibirya Türklerinin şarkılarından örnekler vermiş, kendisinin bilmediği dillerde ise, şarkı örneklerinin Rusça tercümelerinden faydalanmıştır. Yani Zeki Velidi çalışmalarında kendisinden önce yapılan incelemelerden de faydalanma yoluna gitmiştir.

---

16 Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar, Türkistan ve Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969, s. 75.

17 Togan, muhacereten sonra Paris'te Mirza Muhammed Han Qazvini, Muhammed Furuği ve Sir Denison Ross ile görüşmüş ve İngilizce bilmediği için onlarla sadece Farsça konuşmuştur (Togan, *a.g.e.*, s. 544).

Bunun yanı sıra tanınmış şahıslara ithaf edilen bazı makalelerinde, onların bilime özgün katkılarını gösteren makaleler kullanmıştır. Bunlara örnek olarak "Mercani'nin Bir Hizmeti Hakkında Kayyum Nasyrî" ve "Halfinler" adlı makalelerini gösterebiliriz. Bunlardan birincisinde Zeki Velidi, Kayyum Nasyrî tarafından yayınlanmış ve 1887 yılının takviminde Mercani'ye karşı neşredilmiş olan "al-taftîş ve'l tahâkîm" adlı yazısını tekrar yayınlamıştır. İkincisinde ise 1919'da İbrahim Hallîn tarafından üniversitede kullanılmak üzere neşredilen "*Cingisname*" adlı kitabın başındaki 'Müracaat'ı ve Müslümanları sınavlara davet eden davetiyesini yayınlanmıştır.

1913 senesinde yayınlanan *Şura* dergisinde İbrahim, İshak ve Said Halfin hakkında kapsamlı bir makale yayınlamıştır. Bu makaleyi yazmak için materyaller ararken İbrahim Halfin'in 1818 yılında Jena şehrinde Almanca yayınlanmış olan bir makalesine rastlamış, bu makale hakkında şöyle demiştir: "Her ne kadar Hallîn'in bu makalesini elimde tuttum ise de Almanca bilmediğimden neden bahsettiğini öğrenemedim".[18] Yine kendisi A. Vambery, Mahdum Kuli hakkındaki eserlerinde Almanca yayınlanmış olan kitaplara atıflarda bulunmuştur. "Vambery" adlı makalesinde onlardan kendi ifadesiyle şöyle bahseder: "bu zatları sadece Rusçaya tercüme edilen eserleri vasıtasıyla, bazen de Almanca bilen zatların yardımıyla öğrenebildim."[19] Burada Zeki Velidi, Kazan'da Alman dili hocalığı yapan Rklitskiy'nin adını da zikreder.[20] Yine *Hâtıralar*'ında da bu hocanın yardımlarından bahsetmektedir.[21]

دیوان مخدوم قلی

Rusya'da bulunduğu sıralarda Zeki Velidi'nin eserleri çeşitli gazete ve dergilerde neşredilmiştir. Onların her birinin dili bir diğerinden farklıdır. Bu farklılık hem Velidi'nin kendisinden hem de redaktörlerinden ileri gelmiştir. Eserleri yayınlandıktan sonra onlar hakkında yazılan tenkit makalelerinde başka problemlerle birlikte makalelerin diline de işaret edilmiştir. Örneğin 1913 yılı tarihli bir *Vaqıt* gazetesinde onun *Türk-Tatar Tarihi* adlı kitabı hakkında bir tenkit yayınlanmıştır. Burada, bu eserin dili hakkında:

---

18 Zeki Velidi, "Halfinler", *Şura*, n. 4, 1913, s. 107.

19 Zeki Velidi, "Vambery", *Mekteb*, n. 10, 1913, s. 245.

20 Zeki Velidi, a.g.m., s. 245.

21 Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s.103.

"Merkezi köy mezarlarını çeviren çitlerin sırıkları gibi art arda dikilmiş "l", "elif" ve "r" (ا ,ل ve ر) harfleridir.* Bizim dilimizde çoğul alameti "lar" (لار) eki olup, "lar" pek az yerde kullanıldığı halde, *Süyümbike* ile *Akyol* dergilerinde olduğu gibi, bu kitapta da hiç luzumsuz yere birçok "lar" (لار) ard arda dizilmiştir"[22] denilmiştir.

وقت

Aynı eser hakkında Alimcan şeref de yazarın dilini de ele alan ilmî ve kuvvetli bir tenkit yazmıştır: "Tenkitçi yeni edebiyatımızda makbul ve maaruf "minim" (benim) sözü yerine "mining"in kullanıldığını Çağataycaya "uymak mı" (arkaizm mi), Başkurtçaya "uymak mı" (taşralık mı) diye şaşırdık" demiştir.[23] Onun bu fikri o yıllarda devam eden ve "dil yarışları" adı ile bilinen tartışmaları yansıtmaktadır. O dönemlerde bazıları Osmanlı dilinin, diğerleri Arap dilinin, üçüncüler umumî Türki dilinin, dördüncüler ise Tatar dilinin bütün Türk halkları için edebî dil olarak kabul olunmasını talep ediyorlardı.[24] Görüldüğü gibi A. şeref, Tatar dili taraftarı olmuştur. Bundan başka o, Zeki Velidi'nin eserinin dilinin geliştirilmesi için de faydalı tavsiyelerde bulunmuştur.

Zeki Velidi, V. Filonenko'nun *Başkiry (Başkurtlar)* adlı kitabı hakkında da bir tenkit yazmıştır. Burada yazar, Başkurtların Tatarlaşmasını anlatmıştır. Velidi, Filonenko'nun eserinde "Başkurtların bugünkü hayatları, Tatarlaşması hakkındaki sözleri hiç abartılmamıştır"[25] diyerek kendi görüşlerini belirtmiştir.

"Bürcen Başkurtları Arasında" adlı diğer bir makalesinde o, Başkurt diline has olan sözleri kullanarak diğer Türklerin de anlaması için bunları, karagay (narat), öpsön (sbruy) gibi eş anlamlı sözcükler seçerek anlatmıştır. Bu makalesinde Zeki Velidi, Bürcen Başkurtları'nın dil özelliklerini de göstermiştir; örneğin

---

* ["lar" eki içindeki 'a' harfi esasen (ا) ile yazıldığından, buradaki elif'ler çitlerin sırıklarına benzetilmiştir. İ. T.]

22 Matbuat. "Türk-Tatar Tarihi", *Vaqıt*, n.1711 , 1913.

23 A. Şeref, "Türk Tatar Tarihi-Z. Velidi'nin Eseri" *Şura Dergisi*, n.14, 1916 Kazan, s. 341.

24 Y. G. Gulyautdinov, *İstoriya Başkirskogo Literaturnogo Yazyka, XIX-nıçalo XX veka*: Avtoref., dis. Dok. fil. Nauk, Ufa. RAN. M, 1992.

25 Zeki Velidi, "Başkurtlara ait Yeni Eser", *Yarmoş*, n. 248, 1915.

"barıb yılı = bars, "yulbars"[26] denen yollu çizgili pars anlamındadır. Ayrıca; "Kazan Tatarları'nın Kara Sözlerine (masallarına) Dair Yeni Eserler" isimli makalesinde onun, Başkurtların:

Senkim, Senkim kara yılan,
Senkim başlı kara yılan

diye başlayan dualarını yazıp almış olduğu hakkında bilgimiz vardır.[27] Buna dayanarak Zeki Velidi'nin, Başkurtça yazılmış yazıları da olmuştur diyebiliriz. Örneğin "şarkılarımız Hakkında" adlı makalesinde verilen çeşitli Türk lehçeleri örneklerini bu fikri desteklemek için kullanabiliriz. Bundan başka *Hâtıralar*'ında Zeki Velidi, çocukluk arkadaşı olan İbrahim Kaçkınbay'ın vefatından sonra onun kitabesine halk şarkısını nakşettiğini ve sonra bu yazıyı aynen Hamburg'ta vefat eden hemşerisi ve dostu Dr. Alimcan Tagan'ın mezarına da yazdırdığını söylemiştir.[28] Ayrıca Zeki Velidi Togan'ın aile arşivinde Başkurtça okuduğu "Büdenc" isimli foklor örneği, kasete kaydedilmiş olarak bulunmaktadır. Fakat bugüne kadar kendisi tarafından kaleme alınmış Başkurtça yazıları bulunamamıştır.

Zeki Velidi'nin 1917'ye kadar yayınlanmış eserlerinin çoğu Türkçedir. "Hallîler" makalesinde o, Türk yazı dilinin halk tarafından kullanılan dilden farklı olduğunu söylemiştir. Velidi, Rus konuşma dilini, Rus yazma dili ile karşılaştırmış ve bunun Rus yazmasının belirli bir döneminde olduğunu söylemiştir.[29]

Eski, nadir kaynakları kullandığı eserlerinde o, onların dilini değerlendirmeye çalışmıştır. Onun fikrince "Tevarihi Bulgariye"nin tüm nüshaları da dil hususiyeti açısından geçen asır başındaki dilden ayırt edilemez.[30] Zeki Velidi, 1913'te Orta Asya'ya seyahate giderken Orenburg'ta kalmıştır. Orada, Rıza Fahreddinov ona "Cengizname" adlı el yazmasını vermiştir. Bu nüshayı inceledikten sonra genç araştırmacı, bu kaynağın metninin iki ayrı zamanda yazılmış olabileceği neticesine varmışlar. Ona göre bu el yazmasının ilk kısmı Çağatayca, diğer kısmı ise Osmanlıca yazılmıştır.[31]

1914 yılında *Yıldız* gazetesinde Zeki Velidi'nin "Lütfî ve Onun Divanı" isimli makalesi yayınlanmıştır. Bu makale gazetede belirtildiği gibi "Müellifin kendi imlâsı ile yayınlanmıştır." Bu açıklama makalenin adının altında verilmiştir, fakat niçin böyle yapıldığı açıklanmamıştır. Böyle bir açıklamaya belki de yukarıda belirtilen *Vaqıt* gazetesinde çıkan tenkit veya Orta Asya Türkçesi ve Farsça örneklerinin çokluğu sebep olmuş olabilir.

---

[26] Zeki Velidi, "Bürcen Başkurtları Arasında", *Şura*, n. 22, 1913.

[27] Zeki Velidi, "Kazan Tatarlarının Kara Sözlerine Ait Yeni Eserler", *Söyümbike*, s. 10.

[28] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, İstanbul 1969, s. 129.

[29] Zeki Velidi, "Hallîler", *Şura* , n. 14, 1913.

[30] Zeki Velidi, "Mervani'nin Bir Eseri Hakkında Kayum Nasiri", Kazan 1915, s. 588.

[31] Zeki Velidi, "Muharririn Kendi İsmine Yazılmış Bir Mektup" *Şura*, n. 23, 1913.

2. *Zeki Velidi'nin Kullandığı Değişik İmzalar Hakkında*

Zeki Velidi Togan eserlerini değişik imzalar ile kaleme almıştır. Rusya'da, Arap harfleriyle Türkçe yayınlanan eserlerini Ahmet Zeki, Ahmed Zeki Velidi, A.Velidi imzaları altında yazmıştır. Rusça yayınlanan yazıları ise A. Z. Validov/Ahmet Zaki Validov şeklinde imzalanmıştır. 1913 senesinde Kazan'da çıkan *Mekteb* dergisinde yayınlanan "Hangi Millettensin?" adlı makalesi ise imzasız yayınlanmıştır. Bu onun yazısıdır. Makalenin Togan'a ait olduğu, onun "Kazan Tatarlarının Kara Sözlerine (Masallarına) Dair" adlı diğer makalesinden anlaşılmaktadır.

Türkiye'de o, *Yeni Türkistan* dergisinde yayınlanan makalelerinin bazılarını Soklukayoğlu olarak imzalamıştır. Diğerleri ise imzasız yayınlanmıştır. Bu konudaki bilgileri onun *Hâtıralar*'ında bulabiliriz. Kendi ifadesine göre Zeki Velidi Togan'ın memleketi olan Küzen köyünün temelini Soqlı-Qay ve Ungut urugları teşkil etmiştir.[32] Kendisi de Soqlı-Qay uyruğuna mensup olduğunu düşünerek bu imzayı kullanmıştır. 1935 yılında Zeki Velidi, Türkiye Cumhuriyeti'nin soyadı hakkındaki kanununa uygun olarak Togan soyadını seçmiştir. Bu soyadı onun atası İştogan'ın ismine dayanmaktadır. Bunu *Hâtıralar*'ında şöyle anlatır: "Küzen oğullarından olan beşinci ceddim İştogan (bundan da benim soyadım Togan) da bizden çok uzak Kemelik mevkiinde Rustarla yapılan bir savaşta ölmüştür."[33]

Avrupa'da yayınlanmış olan eserlerinde ise soyadını Validi diye yazan Zeki Velidi bu konuda şu açıklamayı yapmıştır: "İsmim Rusya'da ve Avrupa'da intişar eden eserlerimde A. Zeki Validî şeklinde yazıldığından ve bazı ansiklopedilere de o şekilde girdiğinden Türkçe eserlerimde de bu şekli muhafaza etmiştim. Fakat uruğdaşlarımdan birçoğu ismimi Türkiye Türkçesindeki telaffuza göre Zeki Velidi diye yazmamı mükerreren teklif ettiklerinden bu eserimden itibaren ismimi A. Zeki Velidi şeklinde yazmayı tercih ettim. Zaten *İslam Ansiklopedisi* idare heyeti de o şekli kabul etmiştir". Onun bu sözleri "*Moğollar, Cengiz ve Türklük*" (Bozkurt Yayını: 4, İstanbul 1941, s.32) adlı eserinin sonunda basılmıştır. Türkiye'deki bazı yayınlarını ise Z. V. T. şeklinde imzalamıştır. Başkurdistan'da ise A. Z. Velidî'nin Togan soyadı, Başkurt Türkçesine uygun olarak Tuğan şeklinde kullanılmaktadır. Başkurt aydınları tarafından Rusça yayınlanan yazılarda da bu şekilde kullanılsa da Rusya'da yayınlanan şarka dair kitaplarda onun soyadı Togan olarak geçmektedir. Ayrıca kimi yerlerde Zeki şeklinde kısaltma da kullanılmaktadır.

3. *Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası Üzerine Çalışmalar*

Tanınmış tarihçi, türkolog Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan bize çok verimli bir mesainin ürünlerini bırakmıştır. Onun yayınlanan eserlerinin sayısı, yayınlanmış olan mektupları dahil olmak üzere 400'e yaklaşmaktadır. Zeki Ve-

---

[32] Z. V. Togan, *Hâtıralar*,. İstanbul 1969, s. 3.

[33] Z. V. Togan, *a.g.e.*, s.5,6.

lidi Togan'ın ilk yazıları Rusya'da çıkan çeşitli Türk gazete ve dergileri ile Rus ilmî mecmualarında yayınlanmıştır. Ardından eserleri dünyanın çeşitli dergilerinde de yayınlanmaya başlanmıştır.

Şarkiyatçılık ve Türkoloji konularına dair eserlerini içeren Togan'ın ilk bibliyografyası *On Yedi Kıymetli şehri ve Sadri Maksudi Bey* kitabına ilave olarak konulan "Müellifin Kısaca Tercüme-i Hali" isimli makalede verilmiştir. Burada 64'ü yayınlanmış, 11'i yayına hazır olan eserlerinin listesi verilmiştir. Bundan başka 1969'da çıkan *Hâtıralar*'ında da 1925 yılına kadar yazdığı eserlerinden bahsetmektedir.

1955 yılında İstanbul'da doğumunun 60. yılı münasebetiyle 500 sayfalık *Zeki Velidi Togan'a Armağan* yayınlanmıştır. Bu eserde Herbert Jansky'nin Zeki Velidi'nin hayatı ve ilmî çalışmalarına dair makalesi ile Çağatay Uluçay ve Martin Dickson'un birlikte hazırladığı Togan'ın eserlerinin bir fihristi de bulunmaktadır. Bunların dışında bu fihristte Zeki Velidi'nin henüz yayınlanmamış 36 eseri hakkında bilgi verilmektedir. Abdülkadir İnan'ın zikredilen bibliyografyaya ve Martin Dickson'un notlarına dayanarak kaleme aldığı "Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın İlmî Faaliyetleri" adlı makalesi, A. İnan ve M. Dickson imzalarıyla 1956-57 yıllarında *Türk Yurdu*'nda (Nu. 262, 263,264) yayınlanmıştır.

Zeki Velidi Togan'ın talebelerinden Tuncer Baykara'nın bu mevzu ile ilgili çalışmaları vardır. Tuncer Baykara tarafından hazırlanmış ve Togan'ın 337 eserini içeren bibliyografya Atatürk Üniversitesi, *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*'nin Zeki Velidi Togan özel sayısında (1985, n.3) "*A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri*" adıyla yayınlanmıştır. Bu makale 21-26 Aralık 1990 tarihinde Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da Zeki Velidi Togan'ın doğumunun 100. yılı münasebetiyle düzenlenen sempozyum sırasında Rusça ve Türkçe olarak "*Ahmet Zaki Validi Togan (1890-1990) = Materialy k İsseledovaniyu Jizni i Tvorçesiva*" adıyla yayınlanmıştır. Atatürk Üniversitesi, *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*'nde Togan'ın eşi Nazmiye Togan, kızı İsenbike Togan ve talebesi Tuncer Baykara tarafından hazırlanmış olan "A. Zeki Velidi Togan'ın Kendi Tasnifine Göre Mesai Evrakı" ile "Togan'ın Yayınlanmamış Eserleri Hakkında Bugünkü Türkistan Yakın Tarihi" (2.basım 1981, s.210) adlı eserde de bazı bilgiler zikredilmiştir. Bunların yanı sıra 1955 yılından beri hazırlanan fihristlerde yayınlanmamış olarak gösterilen *Başkurdistan Tarihi*, 1993 yılında Emir Yuldaşbayev tarafından Başkurt Türkçesine çevrilerek Ufa'da çıkan *Agidel* dergisinin bazı sayılarında neşredilmiştir. Bunların dışında Zeki Velidi bibliyografyası, Tuncer Baykara tarafından yazılan *Zeki Velidi Togan* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, Ankara 1989) adlı eserde de yayınlanmıştır.

Ahmed Zeki Velidi'nin 1915'te Arap harfleri ile yayınlanan *Kısaca Türk ve Tatar Tarihi* adlı eseri 1992'de Kazan'da Ravil Amirhan tarafından günümüz Tatarcasına çevrilerek tekrar yayınlanmıştır. Bu kitapta Zeki Velidi'nin hayatı ve çalışmaları hakkında "Halka Geri Dönen Miras" isimli makale ve *Zeki Velidi Eserlerinin Kısaca Bibliyografyası* yayınlanmıştır. R. Amirhan bu bibliyografya-

yı 1990'da Ufa'da yayınlanan *Ahmet Zaki Validi Togan 1890-1990: Materialy k İzuçeniyu Jizni i Tvorçestva* adlı yayını ve Rusya'da devrime kadar yayınlanan süreli yayınlar ile ilmî kataloglardan faydalanarak hazırlamıştır. Zeki Velidi Togan bibliyografyaları üzerinde bizim tarafımızdan da araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların sonuçları 1994 senesinde İstanbul'da yayınlanan *Türk Dünyası Araştırmaları* dergisinin 93. sayısında "Ahmet Zeki Velidi Togan Bibliyografyası" ismi altında yayınlanmıştır.

Bunlardan başka Ufa'da 1995 ve 1996'da R. M. Bulgakov tarafından *Materialy k Bibliografii Ahmet-Zaki Validi Togana* (Ahmet Zeki Velidi Togan'ın Bibliyografyasına Dair Malzemeler) ismi altında yayınlanmıştır. Bu bibliyografyada eserlerin hem orijinal hem de Rusça isimleri verilmiştir. Kitap üç ana bölümden oluşmaktadır:

1. Zeki Velidi Bibliyografyası
2. Zeki Velidi'nin Daktilo Edilmiş Eserlerinin Listesi
3. Zeki Velidi'nin Hayatı ve Eserleri Hakkında Yapılmış Çalışmalar

Bu çalışmada R. M. Bulgakov, A. M. Yuldaşbayev'in şahsi kütüphanesinde bulunan Zeki Velidi'nin 266 eserini yeniden gözden geçirmiştir. Böylece Tuncer Baykara'nın verdiği bilgiler doğrulanmıştır. Bundan başka Bulgakov benim tarafımdan hazırlanan *Zeki Velidi'nin Memleketinde Yayınlanan Eserleri*'ni kullanarak o döneme dair bölümlerde düzeltmeler yapmıştır. Ayrıca M. H. Bahumanova tarafından hazırlanan *Zeki Velidi Togan Yayınlar Listesini* de kullanmıştır. Böylece ortaya yeni bir bibliyografya çıkmıştır.

4. *Zeki Velidi Togan'ın Anavatanında Yayınlattığı Eserlerin Bibliyografyası, Kısaltmalar*

ZVT: Ahmet Zeki Velidi, "Müellifin Kısaca Tercüme-i Hali" , *On Yedi Kumaltı şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul 1934, s.55-61.

UD: Çağatay Uluçay - Martin Dickson, "Zeki Velidi Togan'ın Eserlerinin Fihristi", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1955, s.XXVIII.

TB: Tuncer Baykara, "Zeki Velidi Togan Bibliyografyası", *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989, s.70-102.

RA: Ravil Amirhan, "Zeki Velidi Eserlerinin Kısaca Bibliyografyası", Ahmet Zeki Velidi, *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*, 1. cüz/ Kazan 1992, s.162-177. Bu işaret sadece R. Amirhan tarafından bulunan yeni veya düzeltilen eserleri göstermektedir.

* Eserin yayın yılını yanlış veya adını aslındaki gibi göstermeyen bibliyografyalar:

1908

*1. "Tegain (Mesiektaşlık)", *İdil*, 25 Kasım 1908, [RA].

1909

*2. "Şakirdler Liva İslamı Ellerinde Tuttular", *İdil*, 3 Mart 1909, [RA]

*3. "İmamat ve Şakirtler", *İdil*, 31 Temmuz 1909, [RA].

*4. "Kazan'da Tashih Kur'an Meclisi", *İdil*, 10-13 Mart 1909, [RA]

*5. "Mektup (Aylar Geçti)", *İdil*, 18 Eylül 1909, [RA]

*6. "Murat Efendi Tarihi ve Atlame-i Mercani" *İdil*, no.124, Astarhan 1909.

*7. "İmamlar Cemiyeti Tesiri", *İdil*, no. 159, Astarhan 1909.

*8. "Okuyalım, Yazdıktan Sonra Daha Okuyalım", *İdil*, no.191/192, Astarhan 1909.

*9. "Türk Hanları", *İdil*, no. 213. Astarhan 1909.

*10. "İslam Dünyasında", *İdil*, no. 215,216, Astarhan 1909.

1910

*11. "İslam Dünyasında", *İdil*, no. 217,218, Astarhan 1910.

*12. "İlmî Kelam Dersleri", *İdil*, no. 303, Astarhan 1910.

1911

*13. "Şarkılarımız Hakkında", *Şura*, no. 10, Orenburg 1911. s. 317-320. no. 14/ s. 445-448. [ZVT*, UD*, TB*]

1912

*14. "Yarlıklar Münasebeti ile", *Şura*, no. 15. Orenburg 1912, s. 462, 463.

*15. "Hüseyin Efendi Feizhanov Tercüme-i Haline Ait Eserler", *Şura*, no. 16, Orenburg 1912, s. 494, 495. [ZVT*, UD*, TB*]

*16. *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan 1912, 280 s. [ZVT, UD, TB]

*17. *Türk ve Tatar Tarihi*, (kısaltılmış), Resimli kitap, İstanbul 1912 [ZVT, UD]

*18. "Kazan Hanlığının Son Günleri", *Türk Yurdu*, c.l2, no.7, İstanbul *1912*, s. 575-580.

1913

19. "İsyan Zamanında ve Mixail Fedoroviç Romanov'u Seçme İşlerinde Müslümanlar (16. asrın sonu 17. asrın başlarında Rusya Müslümanlarına ait mülahaza)", Kazan 1913, [ZVT, UD*, TB*]

*20. "İdareye Mektuplar", *Yıldız*, no. 954, Kazan 1913.

*21. "Jübile Hazırlıkları (Kazan'a Mektup)", *Vaqıt* / no.1129/ Orenburg 1913,

*22. "Romanoflar Devrinde Rusya Devleti ve Müslümanlar", *Mekteb*, no.l, Kazan 1913, s. 8-11.

*23. "Medreselerimiz Hakkında", *Mekteb*, no. 2, Kazan 1913, S.35-38.

*24. "Medreselerimiz Tarihine Bir Nazar", *Mekteb*, no. 3, Kazan 1913, 78-81.

*25. "Tukay'ın Eserlerinden, Şurali'ye ait Yorum", *Mekteb*, no. 4, Kazan 1913, [ZVT*. UD*, TB*] s. 116-120.

*26. "Hangi Millettensin?", *Mekteb*, no. 7, Kazan 1913, s.179-183.
*27. "Vambery", *Mekteb*, no. 10, Kazan 1913, s.242-250/ no. II/ s. 276 [ZVT*, UD*]
*28. "Vambery", *Türk Yurdu*, İstanbul 1913 s. 1560-65, 1154-56, [ZVT*, UD*]
*29. "Dil ve Edebiyatımıza Ait Yeni Eserler", *Yıldız* , no. 973-975, Kazan 1913.
*30. "Halfinler", *Şura*, no. 3, Orenburg 1913; s. 67-72, no.4, s. 105-109. no. 5, s. 138-141, [ZVT*, UD*]
*31. "Halfinler", *Yıldız* , no. 871, Kazan 1913.
*32. "Türkistan Mektupları", *İl*, Kasım 1913, [RA]
*33. "Tatar Edebiyatının Varışı", *İl*, Mayıs 1914, [RA]
*34. "Profesör Katanov'un Kütüphanesi Hakkında", *Vaqıt*, no.1213, Orenburg 1913.
*35. "Bürcen Başkurtları Arasında", *Şura*, no. 19, Orenburg 1913, s. 587-589, no. 20, s. 617-619, no. 21, s. 647-650, no. 22, s. 682-684 [ZVT*, UD*, TB*]
*36. "Divan-ı Mahdumkuli", *Şura* , no. 12, Orenburg 1913, s. 357-360, no. 13, s. 393-395 [ZVT*, UD*, TB*]
*37. "Mahdumkulı Eş'arlarına Fihrist", *Şura*, no. 14, Orenburg 1913, s. 424-427, no. 16, s. 458-460, no. 16, s. 491-494, no. 17, s. 522-524 [ZVT*, UD*, TB*]
*38. "Muharririn Kendi İsmine Yazılmış Mektup", *Şura*, no.23, Orenburg 1913.
*39. "Profesör Bartold'un Bizim Aramızda Bulunması Münasebeti İle", *Vaqıt*, no. 1224,1225, Orenburg 1913. [ÜD*/ TB*]
*40. "Tatar Edebiyatı Hakkında Aşmarin", Orenburg, 1913. [ZVT, UD, TB]

1914

*41. "Fergana Kadınları Hakkında Nalivkin", *Süyümbike*, no. 6, Kazan 1914, s. 10,11, no. 9, s. 8-10.
*42. "Muharririn Kendi İsmine Yazılmış Bir Mektup", *Şura*, no. 1, Orenburg 1914
43. "Şehabeddin Hazretlerinin Orta Asya Tarihine Ait Büyük Eseri", Ang/ no.4, Kazan 1914, s. 74-78, [ZVT, UD*, TB*]
*44. "Lütfi ve Onun Divanı", *Yıldız*, no. 1320,1322, 1326, 1335. Kazan 1914.
*45. "Lütfi ve Onun Divanı: Meşhur Çağatay şairi Lütfi Hakkında", *Yıldız* gazetesinin 1914 yılı 1320, 1322, 1326, 1335 numaralarından alınıp yayımlanmıştır. Kazan 1914, s. 44 [ZVT*, UD*, TB*]
*46. "Mercani (Türlü yazarların makaleleri arasında)", *Şura*, no. 9, Orenburg 1914, s. 208, 209.
*47. "Khudayar Hanın Son Günleri", Kazan, 1914.[ZVT, UD, TB]
*48. "İbn Khaldun'un Nazarında İslam Hükümetinin İstikbali", *Bilgi*, no. 7/ İstanbul 1914, s. 733-743. [ZVT, UD, TB]
*49. "İslam Aleminde Tedcinni Sebepleri ve Mercani", *Yıldız*, no. 117, Kazan 1914 [ZVT, UD, TB]

*50. "Şarka Ait Yeni Eserler", *Yıldız*, no.1295, 1339, Kazan 1914, [ZVT*, UD*, TB*]

1915

*51. "Şarka Ait Yeni Eserler", *Şura*, no. 6, Orenburg 1915, s. 174, 175, no. 7/ s. 199-201, no. 267, 268, no. 10, s. 307-308. [ZVT*, UD*, TB*]

*52. "Kazan Tatarlarının Kara Sözlerine Ait Yeni Eserler", *Süyümbike*, no. 11, Kazan 1915, s. 6-12, no. 12/ s. 10-14, no. 13, s. 9-12, no. 14-15, s. 6-9/ [ZVT*, UD*, TB*]

*53. "Süyümbike", *Süyümbike*, no. 4, Kazan 1915, s. 7-11, no. 5, s. 4-6, no. 6, s. 6-10 [ZVT*, UD*, TB*]

*54. "Mercani Hakkında Küçükken Yazdığım Bazı Şeyler Münasebetiyle", *Süyümbike*, no. 7, Kazan 1915, s. 8-12.

*55. "Nekotoriye dannıye po istorii Fergany vosemnadtsatogo stoletiya", *Protokoly Turkestanskogo Krujka Lübiteley Arxeologiyi*, no. 19/ Taşkent 1915 [ZVT, UD, TB]

*56. "Mercani'nin Bir Eseri Hakkında Kayum Nasıri", *Şehabeddin Mercani'nin Tercüme-i Hali*, Kazan 1915/ s. 582-89 [ZVT, UD, TB]

*57. "Rus Tarihi Edebiyatında Mercani", *Şehabeddin Mercani'nin Tercüme-i Hali*, Kazan 1915, s. 468-484. [ZVT, UD, TB]

*58. *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*, Kazan 1915, 136 s. [ZVT, UD, TB]

*59. "Divayev Jübilesi Rus Toplumunda", *Tormoş*, no. 386, Ufa 1915.

*60. "Ufa'muzdan çıkan bir alimin hizmetinde yirmibeş yılını doldurması münasebeti ile", *Tormoş*, no. 260, 261, Ufa 1915, [ZVT*, UD*, TB*]

*61. "Akademisyen Korş Hatırasına", *Vaqıt*, no.1710, Orenburg 1915.

*62. "Akyol Dergisi hakkında", *Vaqıt*, no.1765, Orenburg 1915.

*63. "Başkurtlara Ait Yeni Bir Eser", *Tormoş* , no.248, Ufa 1915 [ZVT*, UD*, TB*]

*64. "K stoletiya so dnya rojdeniya Tatarskago uçenogo istorika Şigabetdina Mardcaniya", *İzvestiya obşçestva arxeologiyi istoriyi etnografiyi pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, tom* (cilt) XXIX, *vypusk* (sayı) 1-3/ Kazan 1915, s.126-28 [ZVT, UD, TB]

*65. "Vostoçniye rukopisi v Ferganskoy oblasti", *ZVORAO*, 1915, T. XXII, s.303-320 [ZVT, UD, TB]

*66. "Proşeniye deystvitelnogo çlena obşçestva Ahmeda Zakiya Validova na zasedanii Obşçestva Arxeologiyi, istoriyi i etnografiyi pri Imp. Kaz. un-te 4 okt. 1913 g.", *İzvestiya Obşçestva arx., ist., i pri imp Kaz. un-te*, T.29, *vypusk* 1-3 , Prilojeniye (Kazan) 1915, s.35. 1916.

67. "O sobraniyax rukopisey v Buxarskom Xanstve", ZVORAO XXIII (Spb) 1916, s.245-262, [ZVT, UD*.TB*]

1917

*68. *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*, 2. baskı, Kazan 1917, 96 s.

*69. "Türkistan'ın manevi kültür serveti", *Yurt* no. I, Khoqand 1917 [ZVT, UD, TB]

*70. "Başkurt Yerel Şuraları Hakkında Talimat", *Orenburg*, 1917.

*71. "Müslüman Katınlar İştirak", *Keneş*, Haziran 1917.

*72. "Türkistan Teşkilat Meselesi", *Keneş*, Temmuz 1917.

*73. "Vicdan Nasıl Tahammül Eder?", *Keneş*, Ağustos , 1917.

*74. "Nevbetteki Meseleler Önünde", *Keneş*, 1917. Zeki Velidi 1917 yılında Taşkent'te yayınlanan *Keneş* gazetesinde muharrirlik yapmıştır. *Keneş*'te yayınlanmış makalelerinin isimleri Özbekistanlı tarihçi Rinat Şihabetdinov tarafından verilmiştir. 1920.

*75. "Eski Başkurt Askeri", *Baht Günü* , 1920.

II. BÖLÜM
GENÇ TARİHÇİ ZEKİ VELİDİ'YE GÖRE TÜRK TARİHİNİN BAZI MESELELERİ

1. *Zeki Velidi'nin Türk ve Tatar Tarihi'ne Göre Türk Tarihinin Ana Hatları:*

1912 yılında Kazan'da Millet Yayınevi'nde Zeki Velidi'nin *Türk ve Tatar Tarihi* isimli ilk kitabı yayınlanmıştır. Bu kitap Zeki Velidi'nin, Kazan'ın Kasımiye Medresesi'nde verdiği tarih derslerine dayanılarak yazılmıştır. Daha sonra kendisi bu seneleri hatırlayarak şöyle yazmıştır: "Bu ders yılı (1909-1910 kışı) beni Kasımiye Medresesi'ne Türk Tarihi ve Arap Edebiyatı Tarihi muallimliğine tayin ettiler. Ben ders kitabı olarak *Türk Tarihi* adlı eserimi yazmaya başladım." [34] Müellif eserini ilk olarak *Türk Tarihi* olarak adlandırmıştır. Fakat yayın işlerinde yüksek makamlarda çalışmış olan Tatar Türkleri, kitabın başında Tatar ismini de görmek istemişler, yazar Alimcan İbrahim de kitabın isminin "Tatar Tarihi" olması gerektiğinde ısrar etmiştir. Ayrıca, kitabı yayınlayan Kazan kitapçısı İdrisov da kitabın ismini beğenmemiş, 1911 yılı sonlarında eserin basımı bittiğinde kitaba kendince *Türk-Tatar Tarihi* ismini vermiştir. Zeki Velidi ise "Türk-Tatar şeklinde bir isim olamaz, hiç olmazsa Türk ve Tatar Tarihi diyelim" diye teklifte bulunmuştur.[35] Eserin sonunda bulunan Kazan Hanlığı'na dair kısmın biraz genişletilmesi şartıyla İdrisov bu teklifi kabul etmiştir.

Bundan başka bu zat millî (Tatarcılık) hislerine kapılarak kitabın Doğu Türklerine dair olan kısmını "Bunlar biz Tatarları ilgilendirmez" diyerek eserden çıkarmıştır. Zeki Velidi ise eserinin bir ihtiyacı karşıladığını önsözünde şu şekilde anlatmıştır:

"Bizim kitap çarşılarımızda, yazılacak tarih kitaplarına kaynak olabilecek pek çok eser satılmaktadır. Bunların hepsi, bir ikisi istisna edildiğinde *Mustafad al-Akbar* cıvıldır. İşbu güne kadar hiçbir kimse hiç olmazsa şu çarşıdaki kitaplardan toplayarak da olsa bir eser çıkarmadı. Cerideler, müceliler de bunun gibi eserlere ihtiyacın o kadar çok olduğunu söylediler ki, onları okuya okuya bıkmış olan insanlar da yok değildir. Halkın başına gelen şu ihtiyacın kendi başımıza da gelmesi sebebiyle (bundan üç sene evvel) çok eserden toplayıp işbu *Türk ve Tatar Tarihi* isimli eserimi yazdım."[36]

Türk ve Tatar Tarihi birçok kaynaktan yararlanılarak yazılmıştır. Velidi, en önemlilerini ayrı bir listede göstermiştir. Burada Fransız tarihçisi Leon Cahun, Türk tarihçisi Necip Asım, Rusyalı tarihçiler Ş. Mercani, Pinegin, Rybuşkin, Ryç-

---

[34] Zeki Velidi Togan, *Hâtıralar*, s. 75.

[35] *a.g.e.*, s. 104-105.

[36] Zeki Velidi, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan 1912, s. 3.

kov, M. Remzi, Berezin, Vasilyev, Velyaminov - Zernov vesairelerin ilmî mecmualarda ve de ayrı kitaplar olarak yayınlanan eserlerinden bahsedilmiştir.[37] Kitabında ise müellif bazen birçok eserc atıfta bulunmaktadır.

Eserin girişinde Velidi "Türk" sözünü Türkçü olarak anlatmıştır: "Türk denilen söz günümüzde Asya'nın kuzey yarısında ve batısında, Avrupa'nın doğu kısmında yaşayan ve bir dil ile konuşan büyük milletin ismidir".[38] Bu konuda Zeki Velidi Togan aşağıdaki görüşü ileri sürer:

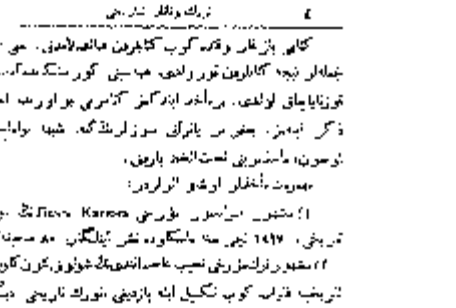
Avrupa [Çarlık Rusyası –İ.T.] ulcması, umumen Türk halklarına isim olan Türk ismini "Tyurk тюрк" diye, İstanbul Türkleri için kullanılan Türk sözünün "Turk" diye farklı şekillerde yazarlar. Biz de buna riayet edip umumi isim olarak "Tûrk" (تورك) diye; İstanbullular için hem Tûrk hem de Türkiyeli diye yazıyoruz. Bu iki Tûrk, Türk sözleri aslında tek bir Tûrk sözüdür. Yapılan bir yanlışın devam etmesi ile bu fark ortaya çıkmıştır.

Velidi tarafından kullanılan toplum sınıflaması da ilgi çekicidir. Kendisi üç aşamalı toplum sınıflandırmasını kabul etmiştir:

1. Vahşilik Devri
2. Bedevi Devir (Barbarlık)
3. Medeni Devir (Uygarlık)[39]

Vahşilik, Barbarlık, Uygarlık terimleri Eski Yunan'dan beri kullanılmaktadır.[40] Vahşilik devri toplumsal hayatın en aşağı aşamasıdır. Bu sınıflandırma şekli 1877'de L. Morgan tarafından *Ancient Society* (Antik Toplum) adlı eserde de kullanılmıştır.[41] Bu şekilde tarihi devirlere bölme yani sınıflandırma, tarihçiler tarafından tarihi araştırmaların daha kolay yapılabilmesi için kabul edilmiştir.

Velidi, "Türk halkları tarihin bilinmeyen zamanlarından beri maişetin ikinci aşamasında olmuşlardır; göçebe-bedevi hayat geçirmişlerdir. Hatta harici sebepler tesiri altına girmeyen Türk kabileleri bugün de aynı şu hayatı devam ettiriyorlar"[42] diye yazmıştır. Zeki Velidi o zamanki çağdaş Türk halklarının hem göçebe hem de mede-

[37] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 8.

[38] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 4-6.

[39] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 13.

[40] Ter-Agopyan V.B.Morgan, L.G., *Liga Hodenosauni*, İli-İrokezov 1983, s. 2.

[41] Cengiz Balcı, "Göçebelik Meselesi ve Türkler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, no: 88, 1994, s. 55, 88.

[42] Zeki Velidi, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan 1912, s. 13.

ni (yerleşik) bir hayat sürmekte olduklarını söylemektedir. Ona göre Kazan halkı, Mişerler, Başkurtlar, Nogaylar, Kırımlılar, Kumuk, Kafkas (Azerbaycan) Türkleri, Orta Asya'daki Sart, Özbek, Gulja Taranci halkları medeni hayat; Kırgız-Kazak, Türkmen umumen Sibirya Tatarları denilen Altay, Televüt, Şor, Sagay, Karagas, Abakan, Çulim, Kızıl, Yakut Türkleri ise göçebe hayat sürmektedirler.

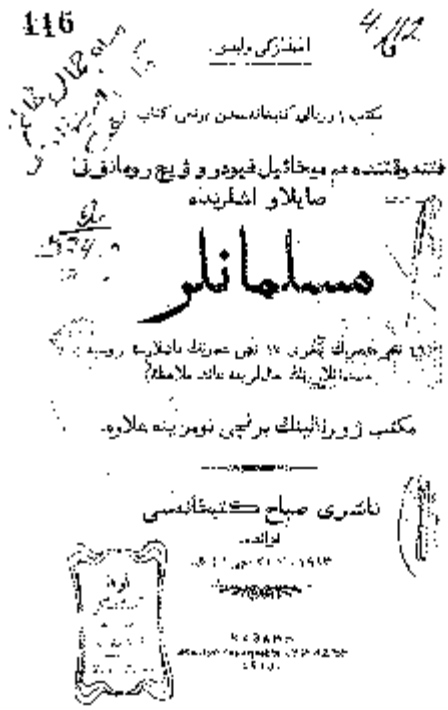
Türk halklarının özgürlüğü Velidi tarafından Türk tarihinin diğer bir kriteri olarak kullanılmıştır. Böylece o, Türk tarihini istiklâl ve mahkumiyet devirlerine ayırmıştır. Buna göre Velidi, *Türk ve Tatar Tarihi* adlı eserini iki cüz olarak planlamıştır. Rusya idaresi altına girinceye kadarki dönem bu eserin birinci cüzünü, yani istiklâl devrini teşkil ederken; ikinci cüz ise mahkumiyet devrini temsil edecekti. Fakat o, Rusya'da bu eserin sadece birinci cüzünü yayınlayabilmiştir. Bu sınıflandırmaya dayanarak kitabın ilk cüzünde Türk halklarının en eski zamanlarından, Çinggis Han Devleti ve Deşt-i Kıpçak tarihleri dahil, Kazan hanlığı yıkılıncaya kadarki dönem; ikinci cüzünde ise Kazan alındıktan sonra müellifin kendi yaşadığı yıllara kadarki dönem aydınlatılmaya çalışılmıştır.[43] Yayınlanmayan kısmının muhtevası I. cildin sonunda verilen yayınlanmayan kısmın muhtevası II. cilt yayınlanmadığı için önemli bir kaynaktır. Ona dayanarak Zeki Velidi'nin mahkumiyet dönemi Türk tarihi hakkındaki görüşlerini öğrenebilmekteyiz. Kitabın ikinci cildinde kendisi aşağıdaki problemler üzerinde durmak istemiştir: Kazan alındıktan sonra Bulgar bölgesi ve halkı, Astarkhan'ın Rusların eline geçmesi -Türkler Rus eline göçe başladılar-, Nogay Hanları, Hükümetin tedbirleri, Bulgar, Kazan halkının (Çuvaş, Bulgar, Tatar, Ar, Çeremişler) yine istiklâllerini kazanmak kaygısına girmeleri, ihtilaller, işler iyi sonuç getirmemesi, Saltıkov, şeremetev/Halklar kaçması ve kaçaklıkta bulunuyor, Başkurtlar Rus eline girmesi, Sibirya hanları, Sibirya'nın fetbinden sonra Rusların kendi mülklerinin nihayetsiz uzandığını görmeleri, Başkurtlar ile hükümet arasındaki vakıalar (Salavat, Aldar, Hamid, Akay-Batırşa Molla, Katerina-Kırım, Çariçenin bu büyük işleri) sayesinde Müslümanların II. Aleksandr zamanına kadar rahat nefes almaları, Türklerin bir çok boyları Rusya'ya katılması; Rusya Hükümetinin son tedbirleri önünde Müslümanlar, Ruslar hâlâ ilerlediği zamanda bizim Rusya Müslümanları, Bulgarlar niçin kayboldu? Bunun hakkında büyük alimler ne düşünüyorlar? Halk maişette inkılaba ihtiyaç duyması; bu yeni hayata hazırlık, Rusya Müslümanlarının Cengiz'den sonraki halleri ve bu inkılaplar hakkında büyük alimlerin fikirleri, umumen Türklerin "bugünkü" halleri hakkında Rus ilim adamlarının fikirleri.[44]

Burada belirlenen konuların bazıları müellifçe kaleme alınan makalelerde aydınlatılmıştır. Kendi yaşadığı yıllara kadarki dönem için o, Rusya Müslümanlarının halini içeren geniş bir çalışma yapmıştır. 1913'te yayınlanmaya başlanan *Mekteb Dergisi*'nin ilk sayısında onun "Romanoflar Devrinde Rusya Devleti ve

[43] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 3.

[44] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 281

Müslümanlar" isimli makalesi çıkmıştır. Bu eserin geniş şekli; *Fitne Zamanında ve Mixail Fedoroviç Romanov'un Seçilmesi İşlerinde Müslümanlar* (16. asrın sonu - 17. asrın başlarında Rusya Müslümanlarının hallerine mülahaza) isminde ayrı bir kitap olarak yayınlanmıştır. Bu eser *Mekteb* dergisi kütüphanesinin ilk kitabı olarak neşredilmiştir.

Türk ve Tatar Tarihi'nde Velidi, halkın gelişme seviyesinin yaşadığı çevreye bağlı olduğu fikrini beyanla şöyle yazmıştır: "Halkları, toprakları terbiye ediyor, Avrupa halklarını kendi toprakları, denizleri, ırmakları, ticaret etmeye, çeşitli halklar ile münasebet kurarak çeşitli maişeti tanıyıp, medeniyette, ilimde, maarifte terakki etmeye zorlamıştır. Türklerin toprakları, muhitleri tamamen başka; onların topraklarında uçsuz bucaksız bozkırlar doğuda Muhit denizinden (B. Okyanus), batıda Karpat Dağları, Baltık ve Karadenizler'e kadar uzanan insan yaşamayan topraklardan, buz denizlerine akan ırmaklar ve sayıları çok olmayan dahili göllerden başka hiçbir yol yoktur. Ticaret, medeniyet, ilim yolsuz yürümez".[45] Müellifte bu gibi görüşlerin oluşmasında Fransız tarihçisi Leon Cahun'un eserinin etkisi olmuştur. Çünkü Velidi ona atıfta bulunarak, "Nasıl olsa da ilme, maarife, medeniyete büyük iştidatı olan Türklerin göçebe hayatı geçirmeleri kendi ihtiyarları ile değildi. Belki toprakları, dünyaları / muhitleri mecbur etmiştir" demektedir.

Velidi medeni "uygarlık" terimini de "kültür" terimine bağlamamıştır. Kendisi bu konuda şöyle der: "Türkler her ne kadar göçebe olsalar da onların göçebelikleri içinde medeniyetin her şeyi vardı diyebiliriz. Bunlar; millî edebiyat, medeni kavimlerde olmayan hikmet ve faziletleri şamil olan halk edebiyatı, millî ve kendi dillerinin hususiyetlerine dayanılarak yapılan harfler, Elifba yazısı, millet ve vatana muhabbet, yaşam felsefesi ve tedbirdir."[46] Zeki Velidi eserde her zaman Türklerin bu özelliklerini örneklendirmeye çalışır.

Velidi, Türklerin diğer halklarla olan münasebetleri üzerinde de durmuştur. Ona göre, eski Türklerin iyi ve kötü münasebetlerinin çoğu onların en yakın

[45] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 14-15.

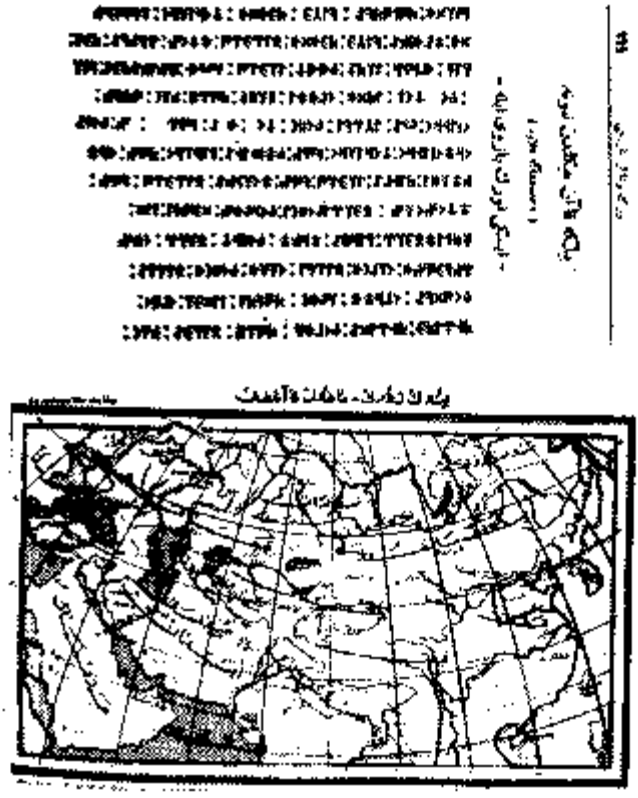
[46] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 16.

komşuları olan Çinliler ile bundan sonra İran ile, üçüncü derecede batı tarafındaki komşuları olan Avrupa halkları ve Roma İmparatorlukları ile olmuştur.[47] Türk kültürü konusuna gelince Velidi, Arap kültürünün Türklere yaptığı etkiyi hiç azımsamadan, Türklerin İslam kültürünün gelişmesine Arap ve Fars isimleri altında katkıda bulunduklarını göstermiştir. Kendisi İslam devletlerindeki Türk aydınlarının faaliyetlerini Ruslar için tarih yazan Karamzin adlı Tatar'ın faaliyetlerine benzetmiştir.[48]

Zeki Velidi, Cengiz Han tarafından kurulan devletin hükümran olduğu dönemin, Türk halkları için en uygun devirlerden biri olduğunu savunur. Bu dönemde Moğol hükümeti dünyanın çeşitli taraflarındaki Türkleri birbirileri ile karıştırmıştır. "Gerçekten Çiggis Han İmparatorluğu çoğunlukla Türk boyları esasına göre kurulmuştur".[49] Kitapta umumiyetle Türk tarihinin çeşitli yönleri açıklanmaktadır: Hayat, din, yerleşim, edebiyat, siyasi tarih, diğer halklarla münasebet v.s. Eser beş bölümden oluşmaktadır:

1. Eski Zamanlarda Türk Halkları
2. İslamiyet ve Türkler (Göktürklerden Çinggis'e Kadar)
3. Cengiz Han, Büyük Türk İmparatorluğu (İli Kağanlık Tahtı Moğolların Elinde)
4. Deşt-i Kıpçak veya Altın Orda Memleketi
5. Tatarlardan sonra Bulgarlar-Kazan Hanlığı (Bulgar Hanlığında Tatarlar)

Kitabın sonunda Büyük Türk-Moğol Hakanlığı Haritası ve çeşitli zamanlara ait Türk yazı örnekleri bulunmaktadır.

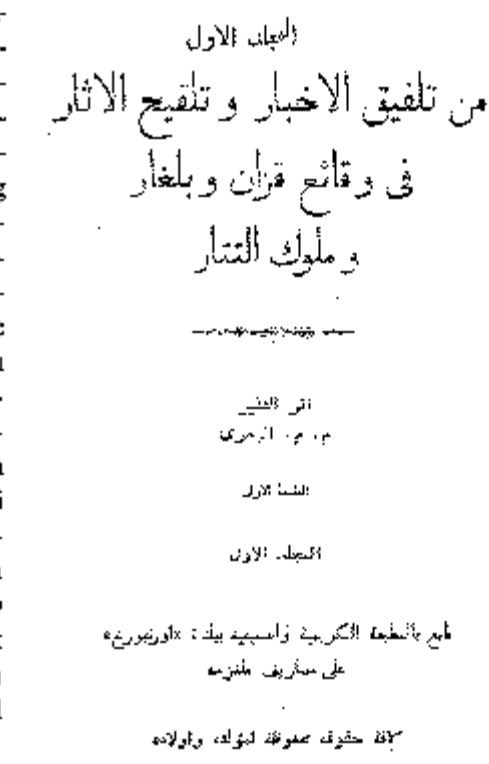

[47] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 22.

[48] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 52.

2. *Türk ve Tatar Tarihi'nin Ehemmiyeti*

Türk ve Tatar Tarihi, Zeki Velidi'nin Türk halkları tarihi hakkındaki ilk kitabıdır. Fakat bu eser bütün Türk tarihini içermez. Bunu müellif kendisi de itiraf ederken şöyle demektedir: "Biz, kitabımız halkın ihtiyacını tam olarak karşılar diye düşünmüyoruz. Belki halkın ihtiyacını karşılayan mükemmel eserler bundan sonra çıkar. Kitabımız bundan sonra çıkacak eserlerin yoluna konacak birinci taş olsa yarar".[50] Kitap yayınlandıktan sonra o dönemin süreli yayınlarında birçok tenkit yazıları neşredilmiştir. Alimcan İbrahimov, onun hakkında *Yıldız* gazetesinde "1911 senesinde millî kültürümüze ait yapılan en mühim eser" şeklinde bir tenkit yazısı yazmıştır. *Türk ve Tatar Tarihi*; Kırım, Azerbaycan, Orenburg ve Kazan gibi Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan aydınların takdirini kazanmıştır. Eser hakkında Türkiye'de de çeşitli yazılar yayınlanmıştır. Bu kitabı ve diğer Türk tarihi üzerindeki araştırmaları sebebiyle Zeki Velidi, "Kazan Üniversitesi Arkeoloji Tarih ve Etnografi Cemiyeti" azalığına seçilmiştir. Bu ilk kitabı ona büyük ün kazandırmıştır. Cemiyet süreli yayınlarında, onu "Genç Tarihçimiz" diye adlandırmaya başlamıştır. Örneğin 1913'te yayınlanmaya başlanan *Mekteb* dergisinde, dergi ile işbirliği yapacak alimler, yazarlar ve şairler listesinde onu "Genç tarihçimiz (yaş müverrih) Ahmed Zeki Velidî" olarak tanıtmışlardır.

المجلد الاول

من تلفيق الاخبار و تلقيح الآثار

في وقائع قزان و بلغار

و ملوك التتار

اثر العلمي

م. ز. الوزيري

الشبا الاول

المجلد الاول

طبع بالمطبعة الكريمية والمسيبية بيك : «اورنبورغ»

على مصاريف ملتزمه

حقوق محفوظة لمؤلف وأولاده

1913'te *Mekteb* dergisinin 12. sayısında "Gayn Fi" imzasıyla yayınlanan "Meşhur Medreselerimiz: Kazan'daki Medrese-i Muhammediyye'nin İkinci Kısmının Programı" isimli makalede "Bu medresenin ders programı Zeki Velidi Efendinin kitabına göre yapılmışa benziyor, fakat programda bunun hakkında hiçbir şey söylenmiyor"[51] şeklinde bir mülahazada bulunulmuştur. Almatı'da yaşayan Başkurt asıllı öğretmen Sabiryan al-Kurmaşi, Orenburg'ta yayınlanan *Şura* dergisinde çeşitli konularda yazılar yayınlamıştır. Bunlardan biri "Millî Tarih Gerek" ismini taşımaktadır. Bu makale derginin 1914'te yayınlanan 19. sayısında yer almaktadır. Burada al-Kurmaşi şöyle

[49] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 130.

[50] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 2.

[51] Gayn Fi, s. 290.

demektedir: "şehir okullarının bazlarında millî tarihler okutulsa da onun ne olduğunu bilmiyorlar. Her okulun ders programını inceledik ama okutulabilecek bir tarih kitabı bulamadık. Hasan Gata Hazret'in tarihini çocukların anlaması mümkün değil, Battal Efendi'nin tarihi Umumi Türk'ün değil. Diğer taraftan genç müverrih Zeki Velidi Efendi'nin tarihi ise, pek çok iyi malumat içeriyor. Bu kitap Umumi Türk dilinde okuyan Rüşdi son sınıflar için uygun olsa da, iptidai dördüncüye ağır olur. İptidai dördüncüden çıkan çocuklar kendilerinin kim olduğunu bilip çıksınlar idi".[52]

Velidi kitabın ilk cildine ait olan, ancak kitaba alınmayan malzemeleri ayrı bir kitap olarak yayınlatmak istemiştir. Sablukov, Berezin vesairelerden faydalanılarak yazılmış bu tetkiklerin "Deşt-i Kıpçak" bölümünün sonunda saray hükümetinin idaresi, ilim, ulema, ticaret, sanayi başlıkları altında yayınlatılması düşünülmüştür. Fakat sonra kitap çok genişlediği ve çeşitli engeller ortaya çıktığı için araştırmacı onu "Saray Hükümetinin Dahili Kuruluşu" ismi altında yayınlamak istemiştir.[53]

Bundan başka o, 1791'de Petersburg'ta ismi belli olmayan bir müellifin *İstoriya o Kazanskom Tsarstve* (Kazan Çarlığı Hakkında Tarih) adlı eserinin önemli yerlerini ve Süyümbike'nin manilerini tercüme ederek ayrı olarak yayınlamak istediğini bildirmiştir.[54] 1914 yılında bu konuyla ilgili olarak Kazan'da çıkan *Süyümbike* dergisinde "Süyümbike" isimli bir yazısı neşredilmiştir.

Türk ve Tatar Tarihi, Zeki Velidi'nin ilerideki araştırmaları için bir temel oluşturmuştur. Üç sene sonra bu eserin kısaltılmış yeni şekline Doğu Türklerinin tarihi de ilave edilmiş ve eser *Kısaca Türk-Tatar Tarihi* ismi altında yayınlanmıştır. Bu baskı resimli olup, okullarda ders kitabı olarak kullanılması gayesi ile yazılmıştır. Bunu hazırlarken müellif, Türk tarihi hakkında genel mahiyette araştırmalar olmadığını göz önünde tutarak her bölümün sonuna bir kaynakça ilave etmiştir. Bu yayında ilk defa rastlanılan isimler hakkında geniş bilgiler de verilmiş; ayrıca dipnotlarda küçük punto ile öğretmenlere bilgiler verilmiştir. Önsözde Velidi, Türk Tarihi Haritasını yayınlamak istediğini bildirmiş ve o gün için, millî tarihe özgü iyi bir haritanın gerekliliğini belirtmiştir. Eser dört bölümden oluşmaktadır:

1. Eski Zamanda Türk Halkı
2. Türkler ve İslamiyet
3. Türk İli Moğolların Şevket Devrinde
4. Küçük Hanlıklar ve Türk İli, Şevketin Azalması

Velidi'nin bu eseri hakkında Galimcan Şeref 1916'da *Şura* dergisinin 13 ve 14. sayılarında güzel bir tenkit neşretmiştir. O, eserine Türk Tarihi hakkında yazılmış eserlerin tetkikiyle başlamıştır. Türk Tarihi hakkında en önemli kitaplar

---

[52] el-Kurmaşî, "Millî Tarih Gerek", *Şura*, n. 19, 1914

[53] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 193.

[54] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 237,238.

olarak Ş. Mercani ve Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın eserleri gösterilmiştir. Ona göre *Tevarih-i Bulgariye, Cami al-Tevarih, Cengiz ve Aksak Temur, Şecere, Cengiz-name* hikâyelerle doludur. Kendi zamanına yakın dönemlerde yayınlanan kitaplar arasından H. Gabaşı ve R. Fahreddinov'un eserlerine dikkat etmiştir. Galimcan şeref bu konuda şunları ekleyerek "1912 yılına kadar bizim dilimizde Türk tarihini son zamanlara kadar getiren, ilmî bir üslûpla çeşitli devirleri bir ipliğe dizen eser olmadı"[55] A. Zeki Velidi'nin ilk kitabı hakkında, tarihimize ait malzemeleri bir bütün haline getirmek yolunda ilk teşebbüs şeklinde kısa fakat değerli bir baha vermiştir.

G. Şeref, *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*'ni iyi ve kötü tarafları ile tetkik etmiştir. Cengiz Han'a kadarki Türk Devletlerine az yer ayırılması, şamanizmin tam olarak açıklanmaması, "Ural-Altay Halkları" tabiri yerine "Turan" teriminin kullanılması ve benzeri şeyler kitabın eksik tarafları olarak gösterilmiştir. Ona göre fazla bilinmeyen Aksak Timur'a yer vermesi, çeşitli devir Türk halklarının kültürünü aydınlatması, resimler açısından zengin olması, batı ve doğu kaynaklarının kullanılması v.b. konular kitabın olumlu taraflarını oluşturuyordu; Galimcan Şeref, eserin bu geniş ve ciddi tahlilini müellifin dilinin tenkidi ile tamamlamıştır. Burada tenkitçi "mining arkamdaki kabırgalarım" ve bunun gibi cümlelerde yeni edebiyatımızda makbul ve maaruf "minim" sözü yerine "mining" kullanıldığını belirterek, "Çağataycaya uymak (eski kelime) mı veya Başkurtçaya (taşralık) uymak mı diye şaşırıp kaldık."[56] demiştir. Bu sözler XX. yüzyılın başında olan ve "Dil Yarışları" ismi ile bilinen, Türk süreli yayınlarında devam eden tartışmalara işaret etmektedir. O grup Osmanlıcanın, ikinci grup Arapçanın, üçüncü grup umumi Türkçenin, dördüncüler ise Tatarcanın kabul edilmesini talep ediyorlardı. Galimcan Şeref ise bu tartışmada Tatarcayı savunanların arasında yer alıyordu. 1913

---

55 G. Şeref, "Türk-Tatar Tarihi, Zeki Velidi Efendi'nin Eseri. 1915 yılında Kazan'da basılmıştır." *Şura*, no. 13, Orenburg 1916, s. 331.

56 G. Şeref, "Türk-Tatar Tarihi, Zeki Velidi Efendi'nin Eseri. 1915 yılında Kazan'da basılmıştır." *Şura*, no. 13, Orenburg 1916, s. 331.

yılında Orenburg'ta yayımlanan Vaqıt gazetesinde Zeki Velidi'nin *Türk ve Tatar Tarihi* kitabının dili hakkında "Merkez köyleri mezarlıklarını çeviren çitlerin sıkları gibi dizilmiş "lar" harfleridir. Bizim dilde çoğul alameti "l" ve "r" (ل ve ر) harfi olup "lar" (لر) çok az yerde kullanıldığı halde *Süyümbike* ve *Akyol* dergilerinde olduğu gibi bu kitapta da hiç yersiz "lar"(لر) dizilmiştir" diye tenkit etmişlerdir.[57] 1917'de *Kısaca Türk-Tatar Tarihi* tekrar yayımlanmıştır. Bu eserde kimi kısaltmalar bulunmaktadır. Metin değişmediği halde önsöz kaldırılmış, atıflar azaltılmıştır. 1915 ve 1917 yılları baskılarının sonunda, Türklerin Rusya hâkimiyetine girmesiyle başlayan dönem hakkında başka kitaplar yazılması gerekliliği de belirtilmiştir.

Devrim öncesi dönemde Zeki Velidi kitabının ikinci cildi üzerinde çalışmalarını devam ettirmiş; 1916 yılında Petersburg'ta İlimler Akademisi Arşivinde Başkurt, Kazak ve Nogaylara ait arşiv evraklarını tetkik etmiştir.[58] Bu çalışmalarına Türkiye'de de devam etmiştir. Türkiye'de kendisinin *Umumi Türk Tarihine Giriş* adlı eseri defalarca yayımlanmıştır. Bu eserinde o, *Türk-Tatar Tarihi*'ndeki emelinin tahakkukunu görmediğini belirtmiştir.[59]

Müellif *Türk ve Tatar Tarihi*'ni yazdığı sırada tarih araştırma usulünü Prof. Karcyev'in kitabından öğrenmiştir. Daha sonra ise bu eserin Alman profesörü E. Bernheim ile Fransız tarihçisi Seignobos'un tarih metodolojisine dair eserlerinden hülasa edildiğini anlamıştır.[60] Yine *Hâtıralar*'ında, *Türk ve Tatar Tarihi*'nde Plexanov ile Barthold'un iktisadî görüşlerini esas olarak kabul ettiğini ve daha sonra Türk tarihine dair eserlerinde de bu görüşlere sadık kaldığını belirtmiştir.[61]

1917 yılında yapılan II. Umumi Öğretmenler Toplantısı'nda altı senelik İbtidai okulları için aşağıda listesi verilen 9 tarih kitabı kabul edilmiştir:

1. A. Battal, *Tatar Tarihi*
2. Zeki Velidi, *Türk ve Tatar Tarihi*
3. Zeki Velidi, *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*
4. Hadi Atlasî, *Kazan Hanlığı*
5. Hadi Atlasî, *Sibirya Tarihi*
6. Hadi Atlasî, *Süyümbike*
7. Hasan Gata Gabaşî, *Mufassal Târîkh-i Kavm-i Türkî*
8. Ş. Mercani, *Mustafad al-Ahkbâr fi Ahvâl-i Tarih-i Kazan ve Bulğar*
9. Kurbanali Halid, *Tevarih-i Khamse-i şarqi*[62]

---

[57] Matbuatta. "Türk-Tatar Tarihi", *Vaqıt*, no. 1711.

[58] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 133. Zeki Velidi, *a.g.e.* s. 133.

[59] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul 1981, s. 8.

[60] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 76.

[61] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 80.

[62] Ufa'daki Tarih-Dil ve Edebiyat Enstitüsünün Elyazmalar ve Eski Kitaplar Fondunda bulunan A-59 no. lu dosya.

Bunlardan ilk ikisi hariç diğerleri sadece öğretmenler için kabul edilmiştir. Gördüğümüz gibi bu listede Zeki Velidi'nin iki kitabı bulunmaktadır.

Bu eserler Türk tarihinde izler bırakan Başkurt, Tatar ve Kazak aydınlarına aittir. Perestroyka (1985) başladıktan sonra bu eserlerden Hasan Gafa Gabaşi'nin eseri dışındakilerin hepsi yeniden yayınlanmıştır. Zeki Velidi'nin *Türk ve Tatar Tarihi* R. Amirhanov tarafından 1993'te İstanbul'da; A.Vildanov tarafından 1994'te Ufa'da; *Kısaca Türk-Tatar Tarihi* 1992'de Kazan'da yeniden neşredilmiştir.

3. *Zeki Velidi'nin Başkurt Etnografyasına Dair İlk Çalışması*

Zeki Velidi'nin, "Bürcen Başkurtları Arasında" isimli makalesi onun Başkurt etnografyasına dair ilk çalışması olması itibarıyla ilgimizi çekmektedir. Bu yazı, genç ilim adamının mensup olduğu halk hakkında görüşlerini içermesi bakımından mühimdir. Makale Bürcen Başkurtlarının hayatına etnografik bir bakış olarak yazılmış olup Başkurt tarihindeki bazı problemleri de dile getirmektedir. Eser 1913 yılında yaz tatili sırasında Bürcen Başkurtları arasında yapılan küçük bir gezi sonrasında yazılmış ve aynı sene içinde *Şura* dergisinin 19-22. sayılarında neşredilmiştir.

Makaledeki hadiseler müellifin ağzından anlatılmaktadır. Bu gezinin iki kişi tarafından yapıldığını öğreniyoruz. Bunlardan birinin Zeki Velidi olduğunu, öbürünün ise bir öğrenci olduğunu makalenin içeriğinden anlıyoruz. Makalede müellif "biz" zamirini kullanmıştır. Fakat dostunun kim olduğunu açıklamamıştır. Bu kişinin Başkurdistan'a istirahat ve kımız içmek için gelen ve bu yöreyi Zeki Velidi ile birlikte gezen Tatar yazarı ve aydını Fuat Taktarov olduğunu Zeki Velidi'nin *Hâtıralar*'ından öğrenmekteyiz.[63] F. Toktarov Kazan'a döndükten hemen sonra yazılan makalenin ismi yukarıda da açıklandığı gibi "Bürcen Başkurtları Arasında"dır. Zeki Velidi'nin ilk yayınlanan bibliyografyalarına bu makale "Bürcen Başkurtları Etnografyasına Dair" adıyla girmiştir.

Bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi Velidi tarihi sürecin üç aşamalı olduğunu ileri sürmüştür. Bunlar; Vahşilik,

پروفیسور باشقردلری آراسنده

(باشی ۲۰ نجی صحیفه ده).

«باشقرد جرجیلری آراسنده ایك کوپسی یك کونلرنگی طاوشلی بولمق، تیتوواز دخی کویمك بولا. بوندای جرجیلر ایکی آغر وفوق العاده یوغاری توطارلی یك یکلی هم طبیعی صورتده آلا آلالار حتی تیمیر جهتلرنی بالکز طاوشیله بلدیلرلر. «یاسی» توطاری جرجیلر یك سیرهك. جرلاغان وقتده صوکنی توطاری یك اوزون اکشوب یك اختیار ایله طاوشلرن سلکتوب صوزارلر. بو خصوصیتکه یکمك اوزون جرلارنی جرلاغانده دقت ایدرلر.

«بو باشقردلرنگ جرلرنده کورلرنده مثلا دوس جرلرنده اوغلان کبی ترق ایتکلا هم تیزدن حیوانات هم زور لیریزم آترلری یوق. موندن جرلاوچی پتوشای بر جهتده بی طرف طورا. هم طبیعی صوزیلمه لی طش یاندرغه قوزغاتلن کبك کورینه. یعنی اول جرلرنگ اوزاتلدیغه کله تیزدی تیزدن حیوانات کورلمکان کبك، جرلاوچیلری ده تیزدن حیوانات آتسنده جرلامیلر. بولاردہ تی چتلاب روحدن جنا طوروغان طاوشلر یوق یا که پولاردہ بر آکلای آلمیجه بولمیه کبك.

63 Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 113-115.

Barbarlık ve Medeniyet dönemleridir. Zeki Velidi'nin kendi çağdışı Başkurtlara göre Başkurtlar, tarihi gelişmenin üçüncü aşamasında, yani medeniyet dönemindedirler. Dolayısıyla bu makale Zeki Velidi'nin Başkurt tarihine ait görüşlerini de ihtiva eder. Burada Başkurt halkının çeşitli grupları arasında sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmenin farklı olduğu kaydedilmiştir. Velidi Nebolsin'in fikrine dayanarak Bürcenleri en saf Başkurt aşireti olarak göstermiş ve "Nebolsin kendisinin *Orenburg ve Astarkhan Tarafına Seyahatinin Raporu* (Vestnik İmp. Rus. Georg. obş. za 1852 g., çast 4) adlı eserinde 'Başkurt halkının çiçeği Üsergen, Tüngevir ve Bürcen halklarıdır. Bunların arasında en safı Bürcen halklarıdır.' demektedir. Hakikaten Başkurtlarla yakından ilgilenenler görürler ki, Bürcenler gerek maişet, gerekse dil ve başka hususlarda Başkurtların en saf boyunu temsil ederler." demiştir. Zeki Velidi de kendi gözlemlerine dayanarak bu fikre katılmış ve "şu anda bizim bulunduğumuz köyler maişet temini bakımından baskı altında kalmış, diğer taraftan komşu Başkurt ve Tatarların tesiri altında kalarak biraz değişmişlerdir"[64] görüşünü ileri sürmüştür.

Araştırmacıya göre Rus ve Tatarlar, Başkurtlara göre daha medenidirler. Bu halklarla yapılan alışveriş sonucunda, Velidi'ye göre, bu gezi sırasında kaldıkları köyün halkı "çok zamandan beri Rus ve Tatar gibi medeniyette kendilerine nazaran önceli kavimlerle birçok münasebette bulunduklarından Başkurtluklarının saflığını pek koruyamamışlardır". Bu münasebetlerin Başkurtlar üzerindeki olumsuz etkilerini[65] şu sözlerle anlatmaktadır: "Dil, örf ve adetlerinde yukarıda iki komşu kavmin tesiri gözüküyor. Bunda bir zarar yok gibi. Ama onların iç ve dış kültürlerine (ahlak ve maişetlerine) tesir bugün tamamen korkunç bir hale gelmiştir. Başkurtlar özgür göçebe hayat lezzetlerini unutamamışlar, okuma-yazma olmaması, aşırı tembellik yine eskisi gibi; fakat insanlar ile muamelede hayatta güç kullanmaya başlamışlar, yalan söylemeyi, kandırmayı, ihanet etmeyi biliyorlar ve güzel elbiseler giymeyi, güzel arabalar elde etmeyi, pazar tatilini beklemeden içki içerek şarhoş olarak gezmeyi seviyorlar."[66]

Burada Zeki Velidi'nin kapitalizm (koloniyalizm) tesiri ile Başkurtların geleneksel hayat şartlarının değişmesini bir olumsuzluk olarak değerlendirdiğini görüyoruz. Kapitalist (ekonomik) gelişme sırasında Başkurtlar büyük ölçüde topraklarını kaybetmeye başlamışlardı. Hayat şartlarının değişmesi bilhassa yarı göçebe bir hayat yaşamakta olan Başkurtları çok etkilemişti. Çünkü göçebelik için geniş arazilere ihtiyaç vardır. Zeki Velidi'nin gördüğü Bürcenler yarı göçebe bir hayat sürmekteydiler. Bu yüzden koloniyalist münasebetlerin Bürcen Başkurtları arasında yayılmış olması, Velidi'ye göre onların "fevkalade, fakir bendeler" olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur.[67]

---

[64] Zeki Velidi, "Bürcen Başkurtları Arasında", *Şura*, no. 19, 1913, s. 587.

[65] Zeki Velidi, a.g.m., s. 587.

[66] Zeki Velidi, a.g.m., s. 587.

[67] Zeki Velidi, a.g.m., n. 19, s. 587; n. 22, s. 682.

Genel olarak Velidi, Başkurtların manevi kültürü ve medeniyeti üzerinde ortaya çıkan olumsuz tesirler üzerinde durmuştur. O, Bürcenlerin eski hayatlarını idealleştiriyor ve kapitalist medeniyet tesirine maruz kalan Bürcenlerin ahlaki bozukluklara uğradığını düşünüyordu.[68] Makalede Zeki Velidi, kendi yazısının ilmî bir amaç taşımadığını kaydederek, "Biz, Bürcenler arasına ilmî araştırma amacı ile gitmedik. Bunun için de gezimizde duyduğumuz *kuray* (Başkurt neyi), şarkı ve hikâyelerini hepsini enteresan oldukları için dinledik. Eski yazma falan toplamadık, şarkı ve hikâyeleri kaydetmeye çalışmadık"[69] demiştir. Fakat *Hâtıralar*'ında ise bu makalesinden etnografik bir eser olarak söz etmiştir.[70] Hakikaten bu makale Başkurtlar hakkında çeşitli araştırmalar yapıldıktan sonra yazılmış olup, etnografik bir ağırlık taşımaktadır. Bu eserinde o, Başkurt tarihi araştırmalarını gözden geçirmeye çalışmıştır. Zeki Velidi, Nikolskiy tarafından 1899 yılında *Etnografiçeskiye Obozreniya* isimli dergide yayınlanan Başkurt tarihine dair eserler kataloğunun, Başkurtlar hakkındaki bibliyografya araştırmalarını kolaylaştıracağını bildirmiştir.[71]

Zeki Velidi, Başkurt tarihinin fazla bilinmemesinden şikâyet eder. Ona göre Bürcenlerin kendilerine has özellikleri yavaş yavaş kaybolmaktadır. Fakat ilim adamları buna dikkat etmemektedir. Kendisi bu konuda şöyle demektedir: "Bizim ulema ve ilim cemiyetleri Sibirya'nın bilinmeyen vadilerindeki bütün nüfusu iki binden ibaret olan küçük toplulukları öğrenmek için çok para harcıyorlar. Fakat göz önündeki Başkurtları öğrenmek için hiçbir şey yapmıyorlar."[72] O, Rus ilim adamlarını "bizim alimlerimiz" olarak nitelendirirken, Türk asıllı ilim adamlarını onlardan ayırır. Başkurtlar hakkında yapılan araştırmalar üzerine şunları yazmıştır: "Bizim kendimizde hiçbir şey yok dersek de olur. Sadece son günlerde bir iki makale ve bir kitap çıkmıştır".[73] O, Hadi Atlasi'nin *Başkurtlar Tarihi* isimli kitabını, *Başkurtlar Bitecek mi?* isimli küçük bir risaleyi ve M. Ümitbayev'in *Yadigar* isimli kitabını bu kitap ve makalelere örnek olarak göstermiştir.

Zeki Velidi, haklı olarak H. Atlasi'nin kitabının, İgnatiyev ve Gurviç'in *Spravoçnaya Kniga Ufimskoy Guberni* kitabının tercümesi olduğunu söyleyerek, sadece bazı ilaveler yapılmak suretiyle neşredildiği için tenkit etmiştir. Bu makalesi ile o, Başkurt tarihi öğrenimine heves uyandırmıştır. "Bu eser bir Başkurt Tarihi olarak yazılmış olsaydı, orada o kavmin, Rusya'ya tabi olmadan önceki bilindiği kadarıyla hanları ve Rusya'ya tabi olduktan sonra da onların toprakları üzerindeki idari mahiyetteki hükümet tedbirleri ve maişetlerinin şu son zamanlar-

---

[68] Zeki Velidi, a.g.m., n. 20, s. 582.

[69] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 617.

[70] Zeki Velidi, a.g.m., n. 19, s. 588.

[71] Zeki Velidi, a.g.m., s. 587.

[72] Zeki Velidi, a.g.m., n. 19, s. 589.

[73] Zeki Velidi, aynı yer.

daki Başkurtları nasıl ortaya çıkardığının da söylenmesi gerekirdi" diyerek eseri tenkit etmiştir.[74] Bu arzu Zeki Velidi'nin, Başkurt tarihini ilme uygun bir bütün olarak öğrenmek istediğini göstermektedir. Bu fikre dayanarak o, Başkurt tarihi incelemelerinde Başkurt şecerelerinin kullanılmasını, Arap ve Avrupa kaynaklarının kıyaslanmasını teklif ederek şöyle diyordu: "Onların asılları, etnik teşekkülü hakkında bir fikirde karar kılmak lazımdı".[75]

Başkurtların ortaya çıkış meselesine gelince, Zeki Velidi, Başkurtların Türk aşiretlerinden oluştuğunu ve onlara birazcık da Finlilerin etki ettiğini söylemiştir. Bu fikir günümüz Başkurt tarihçileri arasında da halen kabul görmektedir.[76] Zeki Velidi, M. Remzi'nin *Telfik al-Akhbar* kitabına dayanarak, "arasında bulunduğumuz Bürcen halkı peygamberimiz Muhammed aleyhisselamın doğmasından evvel tarih sayfalarına girmiş ve bugüne kadar unutulmamış bir kavim" diye yazmıştır.[77]

Zeki Velidi, Başkurt türkülerine de dikkat çekmiştir. O, arkadaşı Fuat Toktarov ile birlikte çok sayıda türkü dinlemiştir. Türküler hakkında sadece S. G. Rıbakov'un kitabını okumuş görünüyor; zira Başkurt musikisini tarif ederken sık sık bu yazarın fikirlerine atıfta bulunmaktadır. Bununla birlikte Rıbakov'un Türk tarihini çok az bildiğini ve onun kulaklarının müziği algılama bakımından Avrupa insanının kulakları gibi olduğunu da söylemiştir. Zeki Velidi, Başkurt musikisinde yeni bir gelişme olduğunu ve bu gelişmeyi Avrupa musikisine yaklaşma şeklinde niteleyen Rıbakov'un fikrine karşı gelmiştir. Ona göre Başkurt musikisi Eski Türk (Göktürk) kökenlidir. O ve Rıbakov'un böyle bir kıyaslama yapmasının tarih bakımından bir temeli yoktur. Zeki Velidi, bu yaklaşımı Türk millî mirasına el uzatma olarak görmüştür. Musiki meselesi vasıtasıyla millî meseleye geçmiş; Rıbakov gibi kendilerini "biz medeniyiz" diye adlandıranlar ile başkaları için karar verirken hata yapanları da kınamaktan geri kalmamıştır. Ona göre ciddi besteciler el değmemiş musikileri toplayıp üzerinde çalışmaya başlayabilirlerse, başkaları önünde övünülecek bir millî musiki ancak o zaman ortaya koyulurdu ve bu yeni musiki Türklerin başka milletlerin manevi tesiri altına girmesine engel olabilirdi.[78]

Zeki Velidi, Başkurt musikisini değerlendirirken, ona çok yüksek bir seviye atfetmiştir: "Ural dağları, Başkurtları kendi güzelliği ile eğitmiş ve şairliklerini korumuştur." diyerek Başkurtları millî musikilerini korumaya çağırmış ve şu uyarıda bulunmuştur: "Eğer biz kendi millî musikimizi kaybedersek büyük bir cinayet işlemiş oluruz." [79]

---

[74] Zeki Velidi, aynı yer.

[75] M. Kulşaripov, "Başkurt-Vengr Etnik Beylemişleri (etnik ilişkileri) Hakkında", *Agidel*, n. 4, 1988, s.198.

[76] S. Galin, "Z. Velidi'nin İlk Folkloru Dair Eserleri" *Yeşlik*, n. 8, Ağustos 1991.

[77] Zeki Velidi, a.g.m., n. 21, 649.

[78] Zeki Velidi, a.g.m., 619.

[79] Zeki Velidi, aynı yer.

Zeki Velidi, Türklerin asimilasyonunun sebeplerini de araştırmıştır. Ona göre bunun sebebi askeri hayattır. Zeki Velidi'nin, daha evvel *Türk ve Tatar Tarihi*'nde de kullandığı bu fikir, Leon Cahun'dan benimsenmiştir. Yine Leon Cahun'a atıfta bulunarak, Bürcen Başkurtlarının pasifliklerini tenkit etmek için bu görüşün kullanıldığı adı geçen makale, umumen Türk tarih ve etnografyasına dair çeşitli bilgileri ve Zeki Velidi'nin Bürcen Başkurtlarının hayatları hakkındaki enteresan gözlemlerini de içermektedir.

4. *Zeki Velidi'nin "Bürcen Başkurtları Arasında" Adlı Makalesinin Akisleri*

Zeki Velidi'nin "Bürcen Başkurtları Arasında" adlı makalesi yayınlandıktan sonra *Şura* dergisinin diğer iki sayısında çağdaşlarının tepkileri neşredilmiştir. Derginin 23. sayısında Kazakistan'ın Alma-Ata şehrinde muallim olarak çalışan Başkurt Sabiryan al-Kurmaşi'nin teşekkür mektubu yayınlanmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi Sabiryan al-Kurmaşi dergide yazıları yayınlanan *Şura* okurlarından biridir ve derginin çeşitli sayılarında onun makale, yazı ve mektupları neşredilmiştir. Kendisi yazılarını her zaman Sabiryan al-Kurmaşi olarak imzalamış olmasına rağmen, bu mektubunu Başkurt Sabiryan al-Kurmaşi diye imzalamıştır.

Mektubunda "Velidi Bey'e bizim millî tarihimize büyük önem verdiği için teşekkür ediyorum" derken bir arzusunu da belirtmiştir: "Bu zat insan Bürcen Başkurtlarının Times ve Küsey köylerine gidip "Muradım" denilen halk türkülerinin yayılmasına önayak olsa çok iyi olurdu. Bundan sonra belki bu musikiyi notaya aktaracak biri de bulunur. Eğer bu musiki notaya aktarılırsa kalb damarlarımıza girip yerleşecek bir millî musikimiz olarak kalırdı".[80]

Anlaşıldığı gibi burada Başkurt, Tatar, Kazak, Nogay, Karakalpak ve Türkmenlerin ortak destanı *Edige*'den söz edilmektedir.[81] Ufa'da Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü Arşivi'nde bu destanın Başkurtlar arasında toplanan çeşitli versiyonları muhafaza edilmektedir. *Edige Destanı*'nın tarihi kökenleri XIV. asrın sonunda ve XV. asrın başlarında Altın Orda içindeki kargaşalar ve Toktamış Han ile Aksak Timur arasındaki savaşlara dayanmaktadır. Sovyet döneminde bu destan, hanları yücelten bir destan olarak görülmüş ve "Hanlar Destanı" diye Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından yasaklanmıştır. Perestroyka'nın ardından, 1985'den itibaren destan Başkurdistan'da yeniden öğrenilmeye başlanmıştır. Folklorcu Nur Zaripov tarafından "Edige ve Muradım" destanı hem *Agidel* dergisinde hem de ayrı bir kitap olarak (kitapta diğer Türklerde olan varyantlar hakkında da bilgi verilmiştir) yayınlanmıştır. şu da çok önemlidir ki; Başkurdistan'da yayınlanan nüsha bugün elde bulunan tüm nüshalar arasındaki en eski nüshadır. Tanınmış folklorcu Muhammedşah Abrahman oğlu Burangulov (1888-1966), bu varyantı bugünkü Orenburg bölgesi Tübengi İlyas köyünde yaşamış olan Kaskinov Gimadi'de bulunan 1762 yılına ait bir el yazmasında bulmuştur. Bugün ise

[80] Başkurt Sabiryan el-Kurmaşi, "İdareye Mektup", *Şura*, n. 23, 1913.

[81] Bu destan hakkındaki bilgiler şu kitaptan alınmıştır: *Edekey Menen Muradım: Tarihi Kobayır*, Ufa 1994.

Başkurdistan'da bu destanın 15 yazma metni ve 3 ayrı varyantta yazılmış metinleri bulunmaktadır. Edige Destanı'nın bir parçası 1897 yılında M. Ümitbayev tarafından yazılan *Yadigar* adlı kitaba konulmuştur. Sabiryan al-Kurmaşi, işte bu tarihi destandan bahsetmiştir.

Zeki Velidi'nin "Büreen Başkurtları Arasında" başlıklı makalesi ile ilgili diğer bir tepki de Sibirya'nın İrkutsk şehrinde muallimlik yapmakta olan Habibullah Gabitov'dan gelmiştir. 1913'te onun tarafından "Başkurtların Azalmasına Sebep Nedir?" adlı makale bir yazılmıştır. Aslında Zeki Velidi'ye atıfta bulunarak yazdığı bu makalede H. Gabitov, Başkurtların azalmasının sebeplerini araştırmaya çalışmış ve Başkurt edebiyatı ile içtimai fikrinde büyük bir iz bırakmıştır.

Habibullah Gabitov, 1886'da bugünkü Baymak ilçesinin Abdülkerim köyünde doğmuş ve yetim olarak büyümüştür. 1909-1912 yılları arasında ünlü Galiy (Aliye) Mederesesi'nde okumuştur. Sonra İrkutsk şehrinde muallimlik yapmış ve daha sonra Çarlık ordusunda asker olarak görev almıştır.

1913 yılından itibaren onun şiir ve yazıları süreli yayınlarda neşredilmeye başlanmıştır. 1917 yılında Başkurt edebiyatını geliştirmek için kurulan *Tulkin (Dalga) Cemiyeti*'nin çalışmalarına heyecanla katılmıştır. Devrimden sonra yayınlanmaya başlanan Başkurt gazetelerinde de uzun süre çalışmıştır. 1918'de *Başkurt Musikileri* ve 1923'te *Ural Türküleri* adlı kitapları yayınlanmıştır. 1927'de bu kitaplarla ilişkisini reddetmeğe mecbur olmuştur. Fakat bunlar da onu kurtarmamış, tutuklanarak hapse atılmıştır. Hapiste vefat eden yazarın hangi sene vefat ettiği sarih değilse de, 1939'da öldüğü tahmin edilmektedir.

Müellif, Başkurtların geçmişini idealleştirmiştir. Aşağıdaki alıntı bunu mümkün olduğu kadar tam ve güzel göstermektedir:

"Allahu Teala tarafından hediye edilen özgürlükten istediği gibi faydalanarak dünyanın cenneti olan geniş Ural Dağları'nın güzel bahçelerinde, güzel ve kıvranarak akmakta olan ırmak boylarında, nazlanarak göçe göçe yürümüş olan bu Huday (Hüda) bendeleri zamanında kavimlerin belki de en mutlusu olmuşlardır".[82] Yine aynı makalede müellif, "Geniş tabiatın kucağında hiçbir şeye tabi olmadan tamamen kendi istekleri ve kendi ihtiyarlarına tabi olmaya alışmış olan Başkurtların bundan başka hiçbir hayat aramadıkları da tabiidir"[83] şeklinde bir mütalaada da bulunmaktadır. Müellife göre bu durumu "harici güçler" bozmuştur. Ancak burada kullanılan bu ibare tam olarak açıklanmamıştır. Ama bunun Başkurdistan'ın sömürgeleştirilmesini ifade etmek amacıyla söylendiğini aşağıdaki şu sözlerden anlayabiliriz: "Harici tesir girmesinden başlayıp Başkurtların hayat ve ahvalleri başka bir renk almıştır. Güzel ve kutsal hayatları kaldırılıyor... Ak gönülleri kirleniyor... Saf vicdanları pislenmeye başlıyor. Geniş bozkırlarda yaşayan ve parasız yemek taşıyan halkın malları ellerinden gidince Başkurdistan'ı fakirlik

---

[82] Habibullah Gabitov, "Başkurtların azalmasının sebebi nedir?", *Şura*, n. 24, 1913, s. 746.

[83] H. Gabitov, a.g.m., s. 747.

ve miskinlik kaplamıştır".[84] H. Gabitov, Başkurt köylerinin korkunç hayatını tasvir etmiştir. Onun tasviriyle Başkurtlar pencerelerinde cam yerine öküzlerin sidik torbalarının gerildiği küçük evlerde yaşamışlardır. Bu evlerde gerekli sıhhi şartlar yoktur. İnsanlar soğuktan ve açlıktan çok eziyet çekmişlerdir. Gabitov, makalenin sonunda şu neticeye varır: "Başkurtların nüfusunu seneden seneye azaltan verem, traboma, romatizma, ishal gibi korkunç hastalıklar harici tesirlerin ortaya çıkardığı sonuçlardır. Bugüne kadar nüfusun azalmasının sebebi olarak frengi vb. gibi pis hastalıkları göstermeye çalışmışlarsa da bunların Başkurtların üzerine atılan yalanlar olduğuna şüphe yoktur. Yalanlar hakkında yazmayı geleceğe bırakıyorum".[85]

Onun fikirleri *Şura* dergisinin yayın heyetinin dikkatini çekmiştir. Makalenin sonunda dergi adına bir yazı yayınlanarak, H. Gabitov'un makalesi değerlendirilmiş ve müellif konudan uzaklaşmakla tenkit edilmiştir. "Başkurtların azalmasına verem sebep oldu demekle, bu durumu kadere bağlamak arasında çok fark yoktur";[86] çünkü verem yayılırsa diğer milletleri de yok edecektir. Yazıda Başkurtlara hayat şartlarına uymaları tavsiye edilmiş ve "Hayat şartlarını değiştirmek, geniş bozkırlardaki yaşam sonunda küçük köylerde kapanıp kalmak her kavmin başından geçmiştir ve geçecek şeydir. 'Zamanı, dünyayı arkandan sürükleyemezsen, kendin arkasından git' anlamına gelen meşhur bir söz vardır. Her kavim, her bir aşiret bu sözlere göre hareket ederek kendilerini azalmaktan, yok olmaktan kurtarmaları gerektiği halde Başkurtlar niçin ortada kaldılar?"[87] denmiştir.

Bu tür meseleler XX. asrın başlarında yayınlanan gazete ve dergilerde epey dile getirilmiştir. Örneğin *Vaqıt* gazetesinde Kamil Muhsin tarafından "Başkurt Halleri" isimli bir makale yayınlanmıştır. Bu müellif de Başkurtların kötü hayat şartları için "Kendileri suçlu: okumaya çalışmıyorlar, imamlar okumamış, bir defa doyunca içki parasına topraklarını satıyorlar"[88] diye yazmıştır. Zeki Velidi'nin "Büreen Başkurtları Arasında" isimli yazısı devrim öncesi Başkurtlarını etkilemiştir. Bunu *Hâtıralar*'ında şöyle dile getirir, "Ben burada Başkurtların çok zengin olan folklorunun Tatarların ve Rusların tesiriyle fakirleşmek yoluna girdiğini, fakat eski Türk kültürünün birçok hususlarını en iyi şekilde muhafaza edenlerin Büreen Başkurtları olduğunu, millî musiki ve destanların, bilhassa Edige oğlu Nureddin/Nuradın (Muradım) hakkındaki destanların burada yaşamakta olduğunu tasvir etmiştim. Askeri disiplin Başkurtların kanına işlemiştir. Onlar, rehberlerinin arkasından tek bir kuvvet olarak hareket etmesini bilirler. At üstündeki Başkurtlar, at ve eyerleriyle tek bir heykel şeklini almaktadır. Bunlar cesaretle silah kullanmakla ve ata binmekteki maharetî hâlâ muhafaza etmiş olmakla tarihî

---

[84] H. Gabitov, aynı yer.

[85] H. Gabitov, a.g.m., s. 748.

[86] "Şura Dergisi Adına", *Şura*, n. 24, 1913, s. 748.

[87] aynı yer.

[88] Kamil Muhsin, "Başkurt Halleri", *Vaqıt*, n. 1107, Orenburg 1913.

Türk askeri ruhunu yaşatmaktadırlar, diyerek bu hususların Mesim ve İrendik dağlarındaki Başkurtlarda nasıl yaşadığını tasvir etmiştim. Bu yazılar Başkurt aydınları arasında çok müsait intiba bıraktı. 1917 yılından sonra Başkurt Millî Hareketine fedakârca katılmış olan Habibullah Abid ve Sabircan al-Kurmaşi, aynı *Şura* dergisinde (n.24, 25) bu makalelerden aldıkları heyecanı bildirerek makaleler neşrettiler. Mütcaddit zevat da bana şahsen mektuplar yazdılar. Bu makaleler bu tarihten 4 yıl sonra Başkurt siyasi hareketlerine girişliğimiz zaman faydalı olmuştur".[89]

İlmî faaliyetleri açısından ise bu makale onun Başkurt tarihini öğrenmesi yolundaki ilk adımı olmuştur. Onun arkasından Zeki Velidi'nin Başkurtlara dair başka yazıları da çıkmıştır. 1954-55 ders yılında Müstemlekecilik tarihi konusundaki derslerinin bir kısmını Başkurt tarihine ayırmış, 1968'de de *Başkurtların Tarihi* adlı kitabını yazmıştır; bu eserini, o sırada İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü vasıtasıyla kendisi ile temasa geçmiş olan Kasım Ahmerov'a, dolayısıyla da Başkurdistan İlimler Akademisine göndermiştir. Bu eser 1994'te Emir Yuldaşbayev tarafından Başkurtçaya çevrilerek yayınlanmıştır.

[89] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 116. -53-

III. BÖLÜM
ZEKİ VELİDİ'NİN ORTA ASYA SEYAHATLERİ VE ARAŞTIRMALARI

1. *Zeki Velidi'nin Orta Asya'ya İlk Seyahati*

Türk tarihi üzerine yapılan araştırmaları ile *Türk ve Tatar Tarihi* adlı ilk kitabı yayımlandıktan sonra Zeki Velidi, Kazan Üniversitesi bünyesindeki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti azası olarak seçilmiştir. O dönemlerde bu cemiyetin başkanı olan Hakas asıllı profesör Nikolay Fedoroviç Katanov, N. F. Katanov cemiyetin bir toplantısında onu, Fergana bölgesine yöre Türklerinin tarihi ve etnografyasını ve henüz bilinmeyen tarihi kaynaklar ile el yazmalarını araştırmak için göndermeyi teklif etmişti. Bu hadise Zeki Velidi'nin *Hâtıralar*'ında ve bu cemiyetin 20 Nisan 1914 tarihli toplantısında okunan raporda kaydedilmiştir.[90] O, raporunda şöyle demiştir: "Geçen 1913 senesi sonbaharında şahsi işlerimle Khogand'a giderken, profesör N. F. Katanov'un şefaatiyle Kazan Üniversitesi yanındaki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemaati tarafından Doğu el yazmaları hakkında bilgiler toplamakla görevlendirildim".[91]

Orta Asya'ya giderken Orenburg şehrine de uğramış ve eskiden tanıdığı ünlü bilim adamı Rıza Fahreddinov ile görüşmüştür. Zeki Velidi XIX. asrın sonu ve XX. asrın başında yaşayan tanınmış fikir adamlarından olan R. Fahreddinov ile Kazan'a ilk gidişi sırasında tanışmıştır. R. Fahreddinov, ona baş tarafı olmayan el yazması bir kitap vermiştir. Fergana bölgesine geldikten sonra M. Remzi'nin *Tulfik al-Akhbâr* isimli kitabına dayanarak el yazmasının adının *Gibadat al-Akhbâr* olduğunu ve yazarının Hacı Abdülgaffar olduğunu tespit etmiştir. Bunlar hakkında Zeki Velidi, Rıza Fahreddinov'a bir mektup yazmıştır. R. Fahreddinov'un editörlüğünü yaptığı *Şura* dergisinde yayınlanan bu mektubunda. Velidi el

[90] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 116.

[91] Zeki Velidi, "Muharririn Kendi Adına Yazılmış Bir Mektup", *Şura*, n. 23, 1913.

yazması hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Bu kitap Taşkent Umumi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Barthold *Zapiski Vostoçnago Otdelenya İmperatorskago Russkago Arxiologiçeskago Obşçestva* (Çarlık Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesi Yazıları - ZVORAO), 10. cild sahife 226-232'de bu eser hakkında bilgi vererek, onu *Cengiznâme* olarak adlandırmıştır. Taşkent nüshasında böyle yazılmış diyor. Bizim nüshamızda baş kısmı yoktur. Fakat Barthold'un görmüş olduğu nüshanın da sonu yoktur. Bunlar hakkında Barthold'a haber vermek lazım".[92] Zeki Velidi, kitapta bulunan belgeleri karşılaştırarak bu el yazmasının ne zaman yazılmış olduğunu belirlemeye çalışmıştır: "Bizim elimizdeki yazmada İlbars Han'ın sözleri ve onun ağzından duyulan haberlerden bahsedildiği[93] için bu eser miladi olarak XVI. asırda yazılmış olabilir" diye düşünmüştür. Velidi, müellif tarafından Hurcum'dan İdil boyuna yapılan seyahat sırasında kendi gözleriyle gördüklerini bu kitapta tarif etmesini bu malumatın doğru olduğunu destekleyen bir delil olarak kabul etmiştir. Yazılan hadiselerin tarihlerine ve el yazmasının dilinin farklılığına dayanarak bu nüshanın 84-86. sayfalarından sonraki kısmının daha sonra ilave edildiğini de tespit etmiştir. Mektubunun sonunda o, yeni bulunmuş olan bu el yazmasının önemini belirterek şöyle demiştir: "Söylediğim gibi işbu güzel kitapta Altın Orda tarihine ait pek çok değerli bilgiler bulunmaktadır".[94] Zeki Velidi bu fikrin doğruluğunu Velyaminov-Zernov'un *O Kasimovsix Tsaryax* (Kasım Çarları Hakkında) isimli kitabından alınan örneklerle de gösterir. Bu kitabın yazarı Mamak'ın kimin oğlu olduğunu bilmemiştir. Yeni el yazmasında ise bu konuda bilgiler bulunmuştur. Böylece Zeki Velidi, daha Fergana'ya ulaşmadan önce XVI. asır Türk tarihine ait değerli bir kaynak bulmuştur.

Taşkent'e geldiği ilk gün Zeki Velidi sahaflarda Taşkentli şeyh Übeydullah Ahrar'ın ceddi şeyh Khâwend Takhur'un (vefatı 1360 senesi) hayat ve siyerine ait mufassal menakibini, Farsça ve Türkçe şiir ile vecizelerini bulmuştur. Ardından bu yazmayı Nakşibendi şeyhlerini çok seven babasına ve komşusu Bekbulat Hazret'e hediye olarak göndermiştir.[95]

Velidi, Fergana bölgesini gezmiş, el yazmalarından oluşan hususi kütüphanelerle tanışmıştır. Khogand'da Kazan'dan tanıdığı Yunuscan Dadha Muhamedov'un, Yakup Hoca Yahyahanov'un, İsa Han Tura'nın, Abdüsselam Bay Muhamedcanov'un; Eski Margelan'da İbrahim Hoca Muhamedşahocacv'in, Ahun Can Hoca'nın ve Garif (Arif) Hoca'nın; Endicân'da Yusuf Han Tura, Nasır Han Tura,

---

92 aynı yer.

93 aynı yer.

94 Zeki Velidi'nin *Tarihte Usul* adlı eserinde bulunmaktadır (s. 224); Ötemiş Hacı, "Tarih-i Dost Sultan". 1550 senelerinde yazılmış olan Altın Orda Hanları tarihidir. Tam nüshası benim hususi kütüphanemdedir. Bkz. Zeki Velidi, d. *Zap. Vost. Otd.* XXII, 320; Diğer kısmı da Taşkent Umumi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. bk. Barthold, *Zap. Vost. Otd.* XV, 226-232. Ayrıca T. Baykara, N. Togan ve İ. Togan tarafından Erzurum'da *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*'nde yayınlanan "Zeki Togan'ın Kendi Tasnifine Göre Mesai Evrakı"nda bu konuda Zeki Velidi'nin arşivinde malzemelerin olduğu kaydedilmiştir. Bu R. Fahreddinov'un, 1913'te ona verdiği kitap olmalıdır.

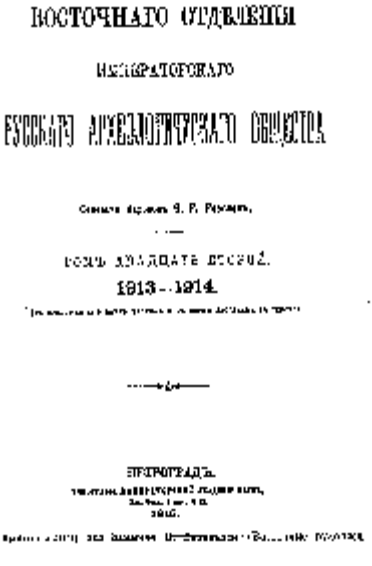
95 Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 116.

Muhamed Hoca Lalariş'in, Taşkent'te de Baki Can Bay ve Hayreddin Bey'in kütüphanelerinde çalışmıştır.

Bu kütüphanelerde Türk tarihine, coğrafyasına, kültürüne ait çok sayıda değerli kaynaklar görmüştür. Bunların arasında en önemlisi *Kutadgu Bilig*'dir. Bu Türkçe eser XI. yy'da Yusuf Balasağunî tarafından yazılmıştır. Dünyada bu kitabın üç nüshası bulunmaktadır. Bunlardan Kahire'de bulunan nüsha Uygur yazısı ile yazılmış, diğer ikisi ise Arap harfleri ile yazılmıştır. Zeki Velidi tarafından Nemengân'da (Ferğane) bulunan Arap harfleri ile yazılmış nüsha diğer nüshalara göre daha kusursuzdur. Bir ara bu el yazmasının kaybolmuş olduğu sanılmışsa da, 1925'te Özbek ilim adamı Fitrat tarafından yine bulunmuştur. İlk defa Zeki Velidi tarafından ilmî çevreye tanıtılan Ferğane nüshası, bugün Özbekistan İlimler Akademisi'nin Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir.[96] Türkiye'de *Kutadgu Bilig* üzerine Reşit Rahmeti Arat'ın pek çok çalışması olmuştur, fakat Tuncer Baykara'nın da belirttiği gibi Arat, Ferğane nüshasının Zeki Velidi tarafından bulunduğunu yazmamıştır.[97]

Velidi bu gezisi sırasında kendisi için birçok el yazması bulmuştur. Kaynakların en önemlilerini dönüşünden sonra yazdığı raporunda göstermiştir. Bunlar arasında Orta Asya tarihinin çeşitli devirleri için önemli bir kaynak olan *Gabidulla-name, Gabdullaname, Târikh-i Şevkî* gibi eserler bulunmaktadır.[98] Bulunan kitaplar listesinde Orenburg'ta R. Fahreddinov tarafından satın alınan *Cengizname* de bulunmaktadır.

Zeki Velidi, ilk seyahatinin sonuçları hakkında bir rapor yazarak bunu Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin toplantısında sunmuştur. Bu rapor V. V. Barthold'un tashihiyle 1915'te Rus ilmî neşriyatı ZVORAO'nun XXII. cildinde yayımlanmıştır.

ЗАПИСКИ

ВОСТОЧНАГО ОТДѢЛЕНІЯ

1913—1914.

2. *Zeki Velidi'nin Orta Asya'ya İkinci Seyahati*

Zeki Velidi'nin Orta Asya'ya yaptığı ilk seyahat olumlu sonuçlar vermiş faaliyetleri Rus şarkiyatçılarının ilgisini çekmiştir. Bir sene sonra V.V. Barthold'un teklifi üzerine Orta

---

[96] Balasaguni, Yu. *Blagodatnoe Znanie*, I., 1990; s. 537.

[97] Tuncer Baykara, *Zeki Velidî Togan* , Ankara 1989, s. 6

[98] Bunların bazıları orijinalinin dilinde tercüme edilerek ve ilmi açıklamalarla Rusya'da yayımlanmıştır. (Bkz. A. Urunbayev, *Sobraniye Vostochnyx Rukopisey AN Uzbekskoy SSR: Opyt Opisaniya Rukopisey i Katalogizatsiyi i Izucheniya. Voprosi Opisaniya; Katalogizatsiyi Vostochnyx Rukopisey Uçnaga Urala*, Ufa 1985, s. 18).

ve Doğu Asya'yı araştıran Rusya Komitesi ve İmparator İlimler Akademisi, Zeki Velidi'yi yerel el yazmaları hakkında bilgiler toplaması ve araştırma yapması için Buhara Hanlığı'na göndermiştir. Bu araştırma için eski tecrübelerinden faydalanan Velidi, şöyle yazmıştır: "Geçen kış, Buhara ve Semerkand'ta bulunduğum sırada Buhara kitapçılarından duyduklarıma göre burada her yerde çok miktarda el yazması bulabilirim diye bir fikre sahip olmuştum".[99] Anlaşıldığı gibi Zeki Velidi daha önceden kendisine bir seyahat planı yapmıştır.

İlk olarak Nemengân ve Skobelev şehirlerinde geçen sene görmüş ve kullanmış olduğu el yazmaları ve yarlıkları tekrar incelemek için bu bölgeye gitmiştir.[100] Bundan sonra Buhara Hanlığını gezmeye ve el yazmaları olan şahısları ziyaret etmeye başlamıştır. Z. Velidi rastladığı el yazmalarını ciddi bir şekilde incelelcyerek, onların tasvirini ve bazılarının kopyalarını yapmıştır. Kendisi bu konuyla ilgili aşağıdaki değerlendirmeyi de yapmıştır:

"Kemal Bey Beyzari ve Abrar Hoca Halıp'ın birçok el yazması bulunmaktadır. Fakat el yazmaları herkesçe tanınan ve Avrupa kütüphanelerindeki el yazmalarından bilinen Farsi şairlerin şiir mecmualarıdır. Molla Muhammed Recep'in elinde *Temur*'un ünlü tarihi nüshası (Timurname) bulunmaktadır. Bu nüsha diğer el yazmaları ve Türkçe tercümelerinde bulunmayan geniş bir önsözü bulunduğu için önemlidir".[101] Gördüğümüz gibi Z. Velidi rastladığı el yazmaları hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur.

Bu gezisi sırasında o, çok sayıda değerli el yazması görmüş ve onların tasvirini yapmıştır. Mümkün olduğunda da bazılarını St. Petersburg'daki Asya Müzesi için satın almıştır. Mesela Karşı şehrinde bu müze için X. asırda yazılmış olan Türkçe bir Kur'an tercümesi satın almıştır.[102] Velidi seyahati sırasında toplam 23 önemli el yazması satın almıştır. Bu el yazmaları bugün şarkiyatçılar arasında "Velidi'nin topladıkları" olarak bilinir.[103]

Velidi, bazı el yazmalarını kendisi için satın almıştır. Bunlar arasında XVII. asırda Mahmud bin Veli tarafından coğrafya üzerine yapılmış bir eser ve Sufi yazarların mecmuaları da bulunmaktadır. Fakat bunların ikisi de devrim senelerinde kaybolmuştur.[104] Daha sonra Mahmud bin Veli'nin kitabı tekrardan bulunmuş ve dört cilt olarak yayınlanmıştır. Zeki Velidi, el yazmalarını toplayıp, onlar hakkında bilgi toplamanın yanı sıra, folklor malzemeleri de toplamıştır.[105] Buhara Hanlığı'ndaki el yazmalarını yakından incelcdikten sonra kendisi şöyle bir

---

99 A. Validov, "O Sobranıyax Rukopisey v Buxarskom Xanstve". *Zap. Vost. Otd. Imper. Russkogo Ob-va Sfi.* T. XXII, s. 245.

100 aynı yer.

101 aynı yer.

102 aynı yer.

103 Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 126.

104 Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 131.

105 Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 128.

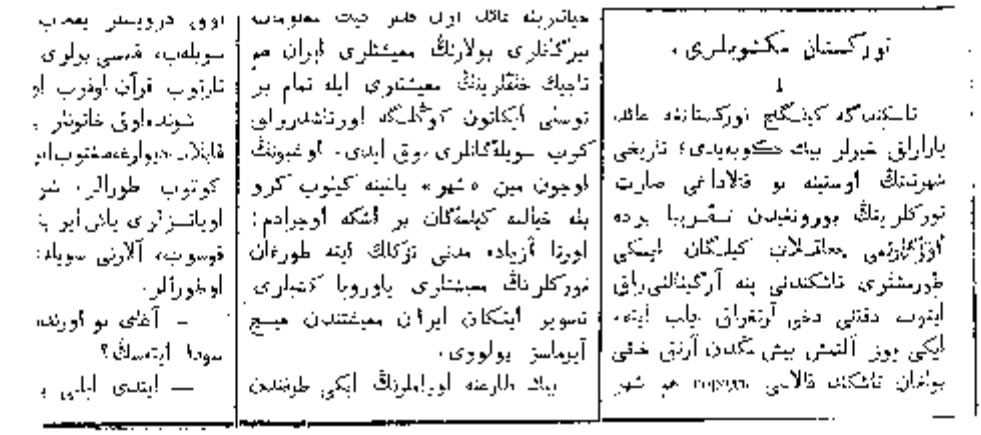
sonuca varmıştır: "Ben şöyle bir kanaata vardım: El yazmaları eğer Hanlıkta varsa da sadece başkent Buhara'da, fakat medreselerde ve ziyade imamların elinde değil, görevden ayrılmış memurların elindedir. Demek ki bu yörenin yeni tarihi ve Orta Asya Türkistan yeni edebiyatı hakkında başka kitaplar da bulunabilir".[106] Bu seyahatin raporu da V. V. Barthold tarafından tashih edildikten sonra 1916'da *ZVORAO* adlı mecmuanın XXIII. cildinde yayınlanmıştır.

Zeki Velidi'nin bu tür faaliyetleri V. V. Barthold tarafından çok takdir edilmiştir. O, İlimler Akademisi'ne "Yerli halkın tam itimadına layık olan yerli alimlerin, zayi olmakta olan el yazması eserleri arkeolojik ve etnografik bilgi ve belgeleri kurtarmakta ne kadar faydalı olduğu Zeki Velidov'un seyahati ile sabit olunmuştur"[107] mealinde malumat vermiştir.

Tarih, arkeoloji, dil ve etnografya hususlarında Orta ve Doğu Asya'yı araştıran Rusya Komitesi kendi çalışmalarında sık sık yerel halkın yardımına başvurmuştur. Böylece 1908-1909 yıllarında Uluğ Bey Rasathanesi kalıntılarında arkeolojik kazı yapmakta olan V. Y. Vyatkin'e o yöreden Ebu Said yardım etmiştir. 1908'de Khiyva Hanlığı'nda seyahat yapmakta olan A. N. Samayloviç'e öğretmen Sait Resul ve şair Ahmed Habib yardımda bulunmuşlardır. Moğolistan seferinden sonra B. Y. Vladimirtsov, Rus Komitesinden Kalmuk K. Uyhugov'un mükafatlandırılmasını rica etmiştir.[108] Böylece Zeki Velidi, yerli ilim adamlarından biri olarak ikinci seyahatini de tamamlamıştır.

3. *Zeki Velidi'nin Devrim Öncesi Yayınlanan Orta Asya Tarihi ve Kültürü Çalışmaları*

Yukarıda sözü edilen Orta Asya seyahatleri raporlarının yanı sıra, Zeki Velidi bu seyahatler esnasında toplanan malzemelere dayanarak birçok eser yaz-

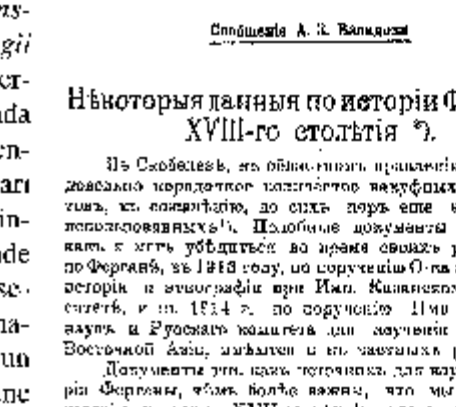
106 A. Z Validiv, "O Subraniyax Rukopisey v Buharskom Xanstve", *Zap. Vost. Otd. Imp. Russkogo Arh. ob va SPG*. T.XXIII, s. 261.

107 Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 132.

108 N. K. Suzikova, *Tsentralnaya Aziya v Dorevolyutsionnom Otechestvennom Vostokovedenii*, Moskova 1966, s. 28.

mıştır. Onun Ferğane seyahati bu bakımdan çok verimli olmuştur. Bu seyahat hakkında o, tarafından *İl* gazetesinde 1913 yılının 28 Kasım'ında başlayıp 1914'ün 2 Mayıs'ına kadar süren "Türkistan Mektupları" adlı bir yazı dizisi yayınlamıştır. İlk mektubunda şöyle yazmaktadır: "Taşkent'e geldikten sonra, Türkistan'a ait yazabilecek haberler pek çoğaldı; tarihi şehrin üzerindeki bu şehirdeki Sart Türklerinin eskiden takriben hiç değişmeden muhafaza edilen eski hayatları Taşkent'te yine orijinalleşerek devam etmektedir".[109] Kendisi diğer mektuplarında Orta Asya tarihi ve kültüründen bahsetmiştir. Bu arada Khogand Hanlığı hakkında bilgi vermiştir.

Bu gezi malzemelerine dayanarak "Nekotoriе Dannie po istorii Fergany XVIII-Stoletiya" (XVIII. asır Fergana Tarihine Ait Bazı Malumatlar) adlı bir tebliğ yazmış ve *Protokoly Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arxeologii* (Arkeoloji Severlerin Türkistan Derneği Protokolleri) adlı mecmuada neşretmiştir. Kaynak olarak ise kendisi tarafından bulunan el yazmaları ile senetler kullanmıştır. Bilgileri inceledikten sonra Fergana vadisinde XVIII. asırda yaşanmış olan hadiseleri anlatmaya çalışmıştır. Araştırmacının incelemelerinin önemini onun sözleriyle açıklayabiliriz: "Bugüne kadar XVIII. asır Fergana tarihini sadece bu asrın ikinci ve üçüncü çeyreklerinde yazılan kitaplardan öğrenebiliyoruz. Fakat bunlar doğruyu tamamen bozuyorlar ve onları güvenle kullanan araştırmacıları yanıltıyorlar."[110] Bu yüzden kendisi belirlenen dönem kaynaklarını kullanarak, XVIII. asrın başlarında Fergana'da Astarhanlıların iktidarda bulunduğunu ispat etmiştir. Bu eserde yanlışlar Zeki Velidi tarafından o kadar güzel tarif edilmiştir ki; orijinalleri kaybolduğu halde kaynak olarak

Сообщилъ А. З. Валидовъ

Нѣкоторыя данныя по исторіи Ферганы XVIII-го столѣтія *).

Въ Обществѣ, въ общественномъ правленіи, хранятся довольно нередактированные комментаріи некуфинскихъ документовъ, изъ которыхъ, до сихъ поръ еще никѣмъ не использованныхъ[1]). Подобные документы и хроники, какъ я хочу убѣдиться во время своихъ разъѣздовъ по Ферганѣ, въ 1913 году, по порученію О-ва археологіи, исторіи и этнографіи при Имп. Казанскомъ университетѣ, и въ 1914 г. по порученію Имп. Академіи наукъ и Русскаго комитета для изученія Средней и Восточной Азіи, найдутся и въ частныхъ рукахъ[2]).

Документы эти, какъ источники для изученія исторіи Ферганы, тѣмъ болѣе важны, что мы видимъ ее исторію съ конца XVII-го вѣка[3]) вплоть до позднѣйшихъ —

1) Такого рода отрывки хроникъ имѣются въ частныхъ рукахъ. Изъ Туркестанскихъ Вѣдомостей 1873 г. № 25.

2) Изъ нѣкоторыхъ изъ этихъ документовъ приведенъ частью документъ Хивинскаго ханства переведенный Н. И. Веселовскимъ и помѣщенъ въ его запискѣ о Туркестанѣ (Э. Г. О. XV, 476).

3) Изъ имѣющихъ научный некуфинскихъ документовъ, хранящихся въ Скобелевскомъ общественномъ архивѣ, обратилъ впервые внимаіе въ Туркестанской печати (см. замѣтку Л. Зимина „Неизданные документы" въ Туркест. Вѣдомостяхъ отъ 10 дек. 1896 г. Замѣтка эта вызвала переводъ ея на французскомъ языкѣ въ „Revue du Monde Musulman", vol. XII, février 1911, p. 280. 177). Прим. ред.

4) Историческія данныя по исторіи Ферганы и ея владѣтелей, относящіяся къ началу XVIII-го вѣка, заключаются въ извѣстной Бехруз-наме, которой содержитъ подробную исторію Аштархановъ и Мангытовъ до Хакдада. Экземпляръ его находится въ Скобелевскомъ архивѣ въ Ташкентѣ. Прим. ред.

5) Тарихи Шахъ Махмудъ Чурасъ, составленная Махмудъ Чурасъ, содержитъ исторію Кипчаковъ, до начала XVII-го вѣка, когда прервалась ихъ династическая связь съ бухарскими ханами и т. д. Петербургскій главный Ходжа Насыръ († 1680—1681 г.) Тамъ же этотъ день одна изъ самыхъ Шахъ-Мурадъ и единственныхъ документовъ Шахъ Ходжа, внучка „Зинатиль Ходжа Насыръ", принадлежитъ библіотекѣ Шарифа Ходжа. Въ обѣихъ этихъ книгахъ сведѣнія о Ферганѣ. Въ этихъ источникахъ имѣется весь отрывокъ изъ сочиненія Мухаммеда Назарбія († 1713 г.) подъ названіемъ „Дурраи" и другой „Мавлайи Ахбаръ". Оба книги принадлежатъ Мирзѣ Давиду. Въ автографированныхъ сочиненіяхъ моего друга Назарбія" отсутствуетъ ея указаніе, которое имѣется въ рукописи Шахъ Джана.

[109] Zeki Velidi, "Türkistan Mektupları", II, 28 Kasım 1913, Zeki Velidi, *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*. Kazan 1992, s. [48.

[110] Zeki Velidi, "Nekotoriye Dannıye po istorii Fergany, XVIII-go Stuletiya", *Protokoly Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arxeologiyi*, Taşkent 1915, s. 1.

onun yazıları kullanılmıştır. O, XVIII. asra dair mühim bir kaynak olan *Târîkh-i Râhim-Khânî* adlı eserin aslını ve Rusça tercümesini hazırlayarak tebliğinin sonuna eklemiştir. Çalışmasının sonunda "Yarlıklar ile ilgili bilgilerin incelenmesinin ve günden güne çoğalan yerel tarihi kaynakları veren malumatlar ile kıyaslanmasının ehemmiyeti"ni[111] belirtmiştir.

Kazan'da yayınlanan *Süyümbike* dergisinde de Zeki Velidi'nin "Ferğane Kadınları Hakkında Nalivkin" adlı makalesi yayınlanmıştır. Makalenin başında müellif, Kazan'da iken Orta Asya gezisi esnasında oradaki kadınların hayatlarını dergi okurlarına anlatacağına dair söz verdiğini ve bu makaleyi bu sebepten yazdığını anlatmıştır. O, burada evvela gözlemlediklerini, sonra da Özbek kadınlarının "çimbet" (perence) giymeleri hakkında kendi görüşlerini belirtmiştir. Fakat bu konularda uzman olmadığı için Türkistan hayatını, tarihini ve dillerini iyi bilen Vladimir Petroviç ve eşi Maria Vladimirovna Nalivkinlerin *Oçerki Byta Osedlogo Tuzemnogo Naseleniya Fergany* (Ferğane'nin Yerleşik Halklarının Hayatı Hakkında Etüdleri) isimli kitaplarına başvurmuştur. Bu kitap 1886'da Kazan'da yayınlanmış ve Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin altın madalyasını kazanmıştır. Şarkiyatçı Barthold'un sözlerine göre bu kitap Özbeklerin hayatı hakkında değerli bir kaynaktır.

Zeki Velidi makalesinde sözü edilen kitabın yerel halkların davranışları, adetleri, dünya ile münasebetleri adlı bölümünü kısaltarak tercüme edeceğine ve dergi okurlarına sunacağına söz vermiştir. Fakat makalesini Nalivkin'in kendisi ve çalışmaları hakkında söylediği birkaç söz ile tamamlamış ve makalenin arkası gelmemiştir.[112]

Zeki Velidi'nin ikinci seyahatinden sonra "Çağatay şairi Lütfi ve Onun Divanı" adlı makalesi neşredilmiştir. Bu makale evvela *Yıldız* gazetesinin 4. sayısında, sonra da müstakil bir kitap olarak yayınlanmıştır. Bu iki yayın da 1914 senesinde yapılmıştır. Ancak Zeki Velidi'nin eserlerinin eski bibliyografyalarında basım yılı 1913 olarak gösterilmiştir.

Velidi, yeni kaynakları esas alarak Lütfi'nin Divanı hakkında bir çalışma yapmıştır. Zeki Velidi "Lütfi genellikle Türkçe yazmıştır. Çünkü onun Farsça yazılmış sadece birkaç beyitini gördük. Lütfi bana malum olan o zamanki Farisi şairleri hakkındaki tezkirelerde zikredilmemiştir.

---

111 aynı yer.

112 Bu makale 1914'te *Süyümbike* dergisinin 6 ve 9. sayılarında yayınlanmıştır.

Bu yüzden onun bütün şöhreti Türkçe şiirleri ile olmuştur"[113] demiştir. Ona göre, "Ahmed Yesevi, Süleyman Bakırgani, Haydar gibi eski zaman şairleri çok sade olarak dini şeyler, vaazlar, tasavvufa ait sözler yazıyorlardı. Onlara nazaran Sakaki ile Lütfi dünyanın nefisliğine çok önem vermişler. bu konuda Lütfi daha da ileri gitmiştir".[114] Zeki Velidi, Lütfi'nin faaliyetlerini Türk millî gelişme meselesine dayandırmaktadır. Ona göre Türk aydınları kendi eserlerine ne kadar yabancı ruhu katarlarsa, bu Türklerin millî hususiyetini o kadar zayıflatacaktır.

Zeki Velidi'nin edebiyat hakkındaki yazıları çağdaşlarının tenkidine uğramıştır. Bu tür tenkitler Orenburg şehrinde Mahmud Galyacı tarafından yayınlanan *Karmak* adlı mizah dergisinde neşredilmiştir. *Karmak* dergisinin ilk sayısı 15 Ocak 1915'te neşrolunmuştur. 1915 ve 1916 yıllarında toplam 48 sayı ve 1917'de ise 12 sayısı çıkmıştır. *Karmak* dergisi, Zeki Velidi'yi tarihi kaynakları iyi tenkit etmediği, Türk tarihini Cengiz Han'a bağladığı için eleştirmiştir. Bilindiği gibi Türkiye'de yaşadığı dönem içinde de Zeki Velidi, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu tarafından bu konuda tenkit edilmiştir. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel de Moğolların, Türklerle bir bağlantısı olduğu tezini kabul etmemiştir. *Karmak* dergisi yazarları, Zeki Velidi'nin edebiyatçı veya şair olmadığına dikkat çekmişlerdir. Onlara göre Zeki Velidi bir kronolojistir. 1913'te Zeki Velidi, *Mekteb* dergisinde Abdullah Tukay'ın *Şurali* adlı eseri hakkında küçük bir makale yayımlamıştır. *Karmak* dergisi işte bu makale ve onun Lütfi hakkındaki diğer makalesi hakkında şu fikirleri beyan etmiştir: "Zeki Velidi, *Şurali* eserini sadece tarih ve etnografya bakımından incelemiştir. Bu eserin şiirsel değeri meselesine, onun Tukay'ın faaliyetleri içinde tuttuğu yer hakkındaki meseleye hiç yaklaşmıyor; Lütfi hakkındaki makalesinden bu şairin eserlerinin el yazmalarının hangi kütüphanelerde muhafaza edildiğini, onun resmi biyografisi ile tanımak mümkündür. Fakat şair Lütfi'yi tanımak mümkün değildir".[115]

Zeki Velidi tarafından 1914'te Orta Asya edebiyatı hakkında "Divan-ı Mahdumkuli" adlı bir makale neşredilmiştir. Makale *Şura* dergisinin 12 ve 13. sayılarında yayınlanmıştır. Arkasından gelen 4 sayıda da "Mahdumkuli Eş'arlarına Göstergeç" adlı makalesi yayınlanmıştır. Makalenin baş kısmında Türk halkları ve edebiyatı karakterize edilmiştir. Velidi, burada onların aynı kökenden geldiğini belirterek şöyle demiştir: "Türk-Tatar milleti son asırlardaki siyasi haller için çeşitli ve birbiri ile pek az tanış olan topluluklara ayrılmıştır. Ayrı topluluklarda kendi aralarındaki umumi münasebet ile tanış olmayan halk şairleri ayrı isimler ile Türkmen, Kırgız, Kazan, Sart ve Kafkasya edebiyatı denilen çeşitli türlerde edebiyat yapmaya başladılar. şimdi bizim için onların hepsini bir araya top-

---

113 Zeki Velidi, "Lütfi ve Onun Divanı", Kazan 1914, s. 41.

114 Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 42.

115 U. J. Gimadiyev, *Sila Satiriçeskogo Slova (Rol i Znaçeniye Satiriçeskix Jurnalov Dooktyabrskogo Perioda v Razvitii Natsionalnoy Literaturi)*, Kazan 1987, s. 207, 208.

layıp öğrenmenin zamanı gelmiştir".[116] O, Mahdumkuli'nin tüm faaliyetlerini bu açıdan değerlendirmiştir.

Bu makalede Zeki Velidi kendisini tekstolog (metin mütehassısı) olarak göstermiştir. Kendisi, o zamana kadar yayınlanmış olan olan Mahdumkuli şiirlerini Khogand'ta muallimlik yapmakta olan Aşur Ali Zahirov tarafından gönderilen el yazmalarındaki Mahdumkuli şiirleriyle karşılaştırmaya çalışmış ve buna dayanarak "Mahdumkuli Eş'arlarına Göstergeç" adlı makalesini hazırlamıştır. Araştırmacının elinde bulunan el yazmasında Mahdumkuli'nin 210 şiiri bulunmaktadır. Onları belirli yayınlar ve el yazmaları ile karşılaştırarak Mahdumkuli'nin 269 şiiri olduğunu iddia etmiştir. Bu makalesi Mahdumkuli'nin şiirlerini araştıran alim Samoyloviç tarafından tenkit edilmiştir. Ona göre Zeki Velidi'nin iddiası hatalıdır.[117]

Zeki Velidi'nin elinde bulunan mecmuanın bir özelliği vardır. Oradaki şiirlerin her birinin tahminen yarıya yakını hakkında bu şiirlerin niçin yazıldığı hususunda açıklamalar vardır. Bu araştırmasında o, tanınmış şairin şiirlerinin çeşitli versiyonlarının mevcut olduğunu ve onların ilk versiyonunu tespit etmek için tüm mevcut nüshaların dil özelliklerinin araştırılması gerektiğini söylemiştir. Bugün edisyon kritik denilen bu usul, halen çağdaş tekstologlar tarafından kullanılmaktadır.

Makalenin sonunda o, Orta Asya'daki, hususen Türkmenistan'daki Türkleri bildikleri tüm şiirleri matbuatta yayınlamaya çağırmıştır. Ona göre, bu sayede Mahdumkuli mecmuaları toplanabilir ve çeşitli gazel ile rivayetleri tathik edilerek hakiki bir Mahdumkuli Mecmua-i Eseri (külliyat) ortaya çıkarılabilirdi. Zeki Velidi, Türkiye'de bu konu üzerinde yeniden çalışmalar yapmıştır. 1928'de şeyh Muhsin-i Fani tarafından yayınlanan *Divan* hakkında bir tenkit de neşretmiştir.

Gördüğümüz gibi Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın muhaceretten evvelki çalışmalarında Orta Asya konusu büyük yer tutmaktadır. Bu çalışmalar onun ilerideki ilmî faaliyetleri için önemli bir kaynak olmuştur. Çünkü daha sonraki çalışmalarında da bu bölgenin tarihi ve kültürüne büyük değer verdiği görülecektir.

---

116 Zeki Velidi, "Divan-ı Mahdumkuli", *Şura*, no. 12, Orenburg 1913, s. 305-320.

117 Bugün ise Mahdumkuli'ye ait olduğu bilinen, tarafından yazıldığı bilinen şiirlerinin sayısı daha fazladır. Onun şiirlerinin bir mecmuası Türkiye'de de 1994'te Kültür Bakanlığı Yayınlarında neşredilmiştir. Burada Mahdumkuli'nin şiirlerinin gösterilen sayıdan daha fazla olduğunu müşahede ettik. Bunlardan başka Mahdumkuli hakkında sempozyumlar da yapılmaktadır

IV. BÖLÜM

ZEKİ VELİDİ'NİN ŞARKİYATÇILARIN FAALİYETLERİ HAKKINDAKİ ESERLERİ

1. *Halfinler Makalesi*

Devrime kadarki dönemde Zeki Velidi tanınmış şarkiyatçıların faaliyetlerine dair makaleler neşretmiştir. Bu tür çalışmalarına örnek olarak "Halfinler" makalesini gösterebiliriz. Bu eser 1913'te *Şura* dergisinde yayınlanmıştır. Makalede Halfinlerin şeceresini teşkil eden Sagit, İbrahim, İshak adlı kişilerden bahsedilmektedir. Onlar XVIII. asrın ortalarından XIX. asrın ilk çeyreğine dek Rusya'da eğitim alanında önemli mevkilere sahip olmuşlardır.

Müellif bu eserinde birçok Rus ilim adamının araştırmalarını, Kazan Üniversitesi ve Birinci Kazan Gimnazyumu'nun (Lise) arşiv malzemelerini kullanmıştır. Araştırmacı, arşiv malzemelerine atıfta bulunurken, Halfinlerin tercüme-i hallerini inceleyecek kimselere kolaylık sağlaması bakımından makalenin sonuna Gimnazyum arşivlerindeki malzemelerin yıl ve numaralarını eklemek istemiş, fakat bu arzusunu gerçekleştirememiştir.[118] Ancak arşiv malzemeleri kullanılan yerlerde onların tarihi ve numaraları gösterilmiştir. Araştırmacı bu incelemelere akrabalarının da hatıralarının eklenmesi gerektiğini söylemiş, ne var ki kendisi bunları yapmamıştır.[119]

Velidi, Halfinlerin faaliyetlerini Rusya'da doğu dillerinin okutulmaya başlanmasına bağlayarak değerlendirmektedir. O, bu dillere karşı ilginin Deli (Büyük) Petro zamanında ortaya çıktığını belirtir. Bu Rusya'nın dış siyaseti ile alakalıdır. O zamanlarda Rusya siyasetinin bir amacı da doğudaki komşularının topraklarını işgal etmekti. Zeki Velidi, Rusları doğu dillerini öğrenmeye mecbur eden bu iki sebebi şöyle belirtir: "Birincisi misyonerlik, ikincisi idari işler".[120] Bu sebepler ona göre II. Katerina tarafından Rusya'da bu dillerin ilmî öğreniminin başlatılmasına sebep olmuştur. Makalede bu konuya dair ayrı bir bölüm mevcuttur.[121]

Halfinlerin hayat ve faaliyetleri dışında bu makalede araştırmacının kendi çalışmaları hakkında da bilgiler bulabiliriz. Örneğin müellif bu makalenin daha evvel *Yıldız* gazetesinde yayınlanmaya başlandığını, fakat onun muharriri Ahmed Hadi Maksudi tarafından makalenin orta kısmından bir parçanın kaybedildiğini ve bu nedenle neşrin devamının gelmediğini anlatmıştır. O, kaybedilen kısmın kaynakların dağınık olması yüzünden yeniden yazılmasının zor olduğunu bildirerek okurlardan özür dilemiştir. Bundan başka Zeki Velidi, İbrahim Halfin'in

---

118 Zeki Velidi, "Halfinler", *Şura*, n. 3, 1913, s. 68.

119 Zeki Velidi, a.g.m., n. 4, s. 105.

120 Zeki Velidi, a.g.m., n. 3, s. 69.

121 Zeki Velidi, a.g.m., n. 3, s. 70, 71.

"Tatarları Nasıl Eğitmeli?" isimli makalesini tercüme ederek yayınlatmak istediğini de belirtmiştir.[122] Fakat bugün bildiğimiz kadarıyla bu isteğini gerçekleştirememiştir.

Zeki Velidi'nin, İbrahim Halfin'in kendi milleti ile olan münasebetleri hakkındaki fikirleri çok ilginçtir. Bu konuda kendisi, İbrahim Halfin'in eserinde bulunan parçalara bakarak çeşitli görüşler ortaya atmıştır: "Kendi halkının, Türk ve Tatarların günden güne söndüklerini kendi gözleriyle görmüş olan İbrahim, halkının yeniden dirileceğine belki bugünkü durumuna geleceğine inanmamışa benziyor. O eserlerini halkına ve milletine bakarak değil, Rus öğrenciler için yapmıştır".[123] Ayrıca "Bununla birlikte o, tabii hislerinin tesiri altında bu eserinin milleti ve halkı için de yararlı olacağını düşünmüştür"[124] diye eklemiştir.

Zeki Velidi, kendi eserini bu tercüme-i halleri gelecekte araştıracak araştırmacılar için bir malzeme olarak değerlendirmiştir. Gelecekte bu konuda ilmî araştırmaların devam edebileceğini düşünerek şunları yazmıştır: "1928 yılının 13 Ocak'ında İbrahim Halfin'in vefatının 100. senesi dolacaktır. Mümkün olur, Hüda nasip eylerse, belki o zaman bir iş yaparım."[125] Maalesef o tarihlerde Zeki Velidi, memleketinden ayrılmaya mecbur kalmıştır. Bu sebeple de bu konudan uzaklaşmıştır.

Zeki Velidi'nin bu çalışması *Şura* dergisi okurlarının takdirini kazanmıştır. Mahmud bin Ataullah al-Müslimî isimli birisi, "Ahmet Zeki Bey bu makalesi ve bundan evvel neşretmiş olduğu *Türk ve Tatar Tarihi* isimli büyük kitabı ile tarih aşıklarına büyük bir hediye verdi. Milletimize bunun gibi hediyeleri devam ettirse idi"[126] diye yazmıştır. Orenburg şehri Hüseyniye Medresesi talebesi Abdülhamid al-Müslimî, müellifin kendisine ve dergi idaresine teşekkürlerini bildiren bir mektup yazmıştır. Bunlardan daha enteresan bir mektup ise Astarhan Bölgesi Yamalı köyünde yaşamış olan Ömer Alaşi'den gelmiştir. Alaşi'nin mektubunda İbrahim Halfin tarafından yayınlanmış olan *Cengizname* isimli eserden bahisler vardır: "İbrahim Halfin cenaplarının eseri olan *Destan-ı Cengiz Han* veya *Cengizname* risalesinin bir nüshası benim kütüphanemde mevcut. Fakat Velidi cenaplarının yazdığından farklılığı vardır".[127] Bu çok ilginç bir bilgidir. Burada mektubun yazarı el yazmasının müellifi hakkında yanılmıştır, çünkü İbrahim Halfin bu eserin sadece yayıncısıdır. Fakat Alaşi'nin elindeki nüsha, Velidi'nin yazdığından farklı olduğu için mühimdir. Zeki Velidi bu eseri ile çağdaşlarının ilgisini çekmiştir. Burada onun çalışmalarının bir kez daha ilim alemi için faydalı olduğunu görüyoruz. 1992'den evvel yayınlanan Zeki Velidi bibliyografilerinde bu eser "Ka-

---

122 Zeki Velidi, a.g.m., n. 4, s. 118.

123 Zeki Velidi, a.g.m., n. 5, s. 138.

124 aynı yer.

125 Zeki Velidi, a.g.m., n. 5, s. 141.

126 Mahmud b. Ataullah el-Müslimi, "İdareye Mektup", *Şura*, n. 5, 1913.

127 Ömer Alaşi, "Halfinler Münasebetiyle", *Şura*, n. 7, 1913, s. 339.

zan Gimnaziumu ve Darülfunun'da Muallimlik Eden Halfinler Ailesinin İlmî ve Medeni Hayatları ile Faaliyetine Dair Bir Araştırma" adıyla geçmiştir.

2. *Şehabettin Mercani Hakkındaki Eserler*

Muhacereten evvelki devirde Zeki Velidi, tanınmış Tatar ilim adamı şehabeddin Mercani hakkında birçok makale yayınlamıştır. Kendi *Hâtıralar*'ında da onun hakkında pasajlar bulmak mümkündür. Tanınmış Tatar tarihçisi ve maarifetçisi şihabettin Mercani, 1816 yılının Ocak ayında Kazan yakınlarındaki Yabıncı köyünde doğmuştur. Mercani'nin doğumundan sonra babası imam olarak Taşkicü köyüne geçmiş ve burada bir medrese açmış, Ş. Mercani de babasının medresesinde eğitim görmüştür. 17 yaşından itibaren, derslerde babasına asistanlık etmeğe başlamıştır. Sonra eğitimini devam ettirmek üzere Buhara ve Semerkand'a gitmiştir. 1849 yılında geri döndükten sonra Kazan'da ders vermekle meşgul olmuştur. Kendisi tarih üzerine birçok kitaplar yazmıştır.

1915'te *Süyümbike* dergisinin 6. sayısında Zeki Velidi'nin, "Mercani hakkında Küçükken Yazdığım Bazı şeyler Münasebeti İle" adlı bir makalesi yayınlanmıştır. Kendisi bu makalede küçüklüğünden beri Habib Neccar Üteki ve komşu köyde yaşamış olan Şefik Akhun'un sohbetlerini dinlediğini ve bazı dikkat çekici şeyleri kağıt üzerine kaydettiğini söylemiştir. Kendisini dayısı vasıtası ile de olsa Mercani'nin talebesi olarak gördüğünü de sözlerine eklemiştir.[128] O zamanlarda Zeki Velidi için Mercani, yine kendi ifadesiyle eski zamanlarda yaşamış olan büyük müslüman alimi İmam-ı Azam gibi olmuştur. O güne dek neşretmediği yazılarını kullandığı bu makale, Zeki Velidi'nin yetiştiği muhiti anlamak açısından önemlidir. Onun bu eserine kendisinin "İlk Hatıraları" diyebiliriz. Çünkü o burada geçmişe ait çok ilginç hadiseleri anlatmıştır. Mesela, Şefik Akhun'un kendilerini misafir etmek için bir kış mevsiminde at ile götürdüğünü anlatmıştır. O, bu şahsa saygısından dolayı onu sıkıştırmamak için kızağın kenarında oturmuştur. Yolda Şefik Akhun, Mercani'den bahsetmiş ve Zeki Velidi'ye, Mercani gibi olması dileğinde bulunmuştur. Zeki Velidi de kendi içinden "Ya rabbi! Mercani gibi olabilseydim" diye dua etmiştir.[129]

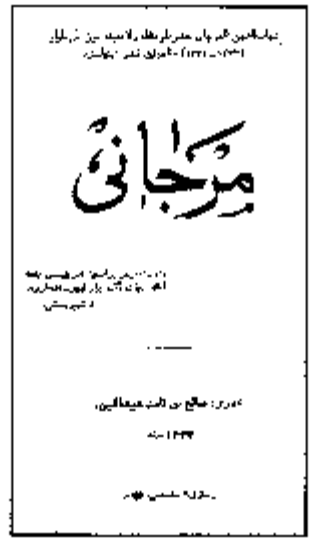
[128] Zeki Velidi, "Mercani Hakkında Küçükken Yazdığım Bazı Şeyler Münasebeti İle", *Süyümbike*, n. 6, 1915, s. 8.

[129] aynı yer.

Bu makalesinde o, 1908 veya 1909 yılında R. Fahreddinov'a, Mercani'nin ders üslubu hakkında bir şeyler yazıp gönderdiğini de eklemiştir. Bu makale 1914 yılında genel adı "Mercani" olan çeşitli yazarların makaleleri arasında yayınlanmıştır.

Zeki Velidi, Mercani'yi tam olarak dayısı Habib Neccar Üteki vasıtasıyla tanımaya başlamıştır. Mercani'nin talebelerinden olan dayısı H. N. Üteki, 1862 yılının 12 Eylül'ünde Ütek köyünde (bugün Başkurdistan'ın Gafuri ilçesine aittir) doğmuştur. Kazan'da imamlık görevi yapmakta olan hemşerisi Emir Han oğlu Ahmed Han'ın daveti üzerine oraya giderek Mercani Medresesi'nde okumaya başlamıştır. Öğrenimini tamamladıktan sonra da üstadının yardımcısı olarak çalışmıştır. Daha sonra doğduğu köye dönerek bir medrese açmıştır. Zeki Velidi de onun medresesinde öğrenim görmüştür. Habib Neccar'ın *Miftâh al-Tavârikh, Mecmu'a-i Mühimme, Nevâdır Tercümesi* gibi eserleri vardır. Bunlardan başka, Ş. Mercani'nin doğumunun 100. yılı dolayısıyla neşredilen ve Zeki Velidi ile R. Fahreddinov'un da makalelerinin yer aldığı *Şihabettin Mercani'nin Tercüme-i Hali* adlı derlemede "Mercani Hakkında" isimli bir makalesi de yayınlanmıştır. Zeki Velidi ile R. Fahreddinov makalelerinde Üteki'den de bahsetmişlerdir. Bu olaylardan birkaç sene önce H. N. Üteki'nin *Şura* dergisinde "Mercani Hakkında Cevabım" isimli bir makalesi daha neşrolunmuştur. O dönemlerde yayınlanan gazetelerde de onun yazılarına rastlamak mümkündür. Üteki 1921 senesinde vefat etmiştir.

Zeki Velidi, ancak Kazan'a geldikten sonra Mercani'nin yayınlanmamış eserleri ile tanışabilmiştir.[130] Bu eserler üzerine yaptığı incelemelerinin sonuçlarını yayınladığı makalelerde anlatmıştır. Kendisi, Kazan'da Mercani'nin *Vafiyât al-Aslâf va Tahiyat al-Ahlâf (Dostların Selamları)* adlı el yazmasını inceleyerek bu kitabın muhtevacatı Türkçe olarak tek ciltlik bir eserde toplamıştır. Bu kitap yayınlanmamışsa da, kendisinin Rusça olarak kaleme aldığı "K Stoletiyu so Denya Rojdeniya Tatarskogo Uçenogo-İstorika Marcani" (Tatar Alimi Mercani'nin Doğumunun 100. yılına Dair) isimli makalesi için temel olmuştur. Bu makale 1915'te Kazan Üniversitesi bünyesindeki Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin mecmuasında yayınlanmıştır.

مرجانی

Belirtmiş olduğumuz gibi, Ş. Mercani'nin doğumunun 100. yılına ithaf edilen ve çeşitli Türk yazarlarının makalelerini içeren bu kalın kitapta Zeki Velidi'nin de iki makalesi yayınlanmıştır. Bunlar-
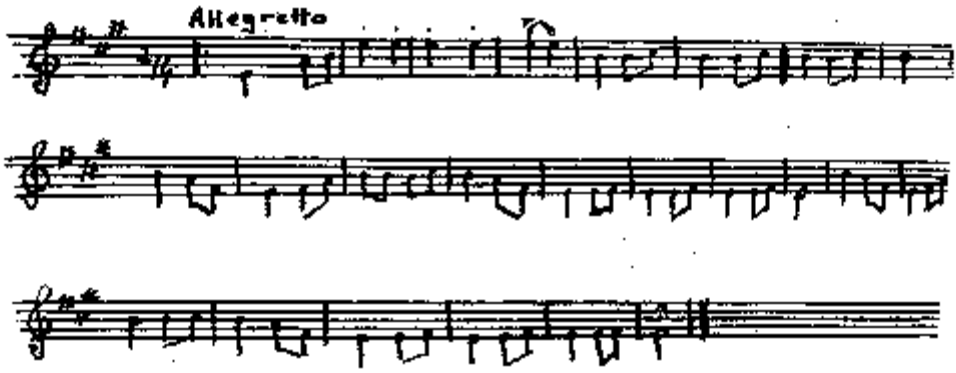
[130] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 60, 61.

dan "Mercani v Russkoy istoriçeskoy literature" (Rus Tarih Edebiyatında Mercani) başlıklı makalede Rus tarihi yazımında Mercani ile ilgili bilgilerin tahlili yapılmıştır. Kendisi, Mercani hakkındaki bilgilerin sadece tarihi eserlerde bulunabileceğini şu sözlerle anlatır: "Mercani'nin Avrupa ulemasının dikkatini çekecek eserleri tarih konusunda olduğu için onun hakkında Rus edebiyatında bulunabilecek sözler de sadece tarihle ilgili yazılarda bulunur".[131]

Zeki Velidi, Mercani'nin yayınlanmış eserlerinin en önemlisinin *Mustafâd al-Akhbâr fi Ahvali Kazan ve Bulgar* adlı eser; yayınlanmamış eserlerinin en mühiminin ise *Vafiyât al-aslâf* olduğunu söylemiştir. Bu iki kıymetli eserden birincisi kısaltılarak şimdiki Tatarcaya çevrilmiş ve 1992'de Kazan'da neşredilmiştir. İkincisi ise hâlâ yayınlanmamıştır.

Zikredilen mecmuadaki diğer makalesi ise "Mercani Hakkında Kayyum Nasırî" adını taşımaktadır. Bu makalede birbirinin çağdaşı olan Mercani ve Kayyum Nasırî'nin münasebetleri anlatılmaktadır. Zeki Velidi, bu iki zatın münasebetleri hakkında dayısı Habib Necear Üteki'nin medresesinde okuduğu yıllarda bilgi sahibi olmuştur. Dayısı, ona "Kayyum ve Mercani arasında hiçbir iyi münasebet olmamıştır. Mercani, Kayyum'a "nadan" (cahil) demiştir. Nasırî de Mercani'nin düşmanları Kerim ve Allam hazretler ile arkadaşlık yaparak Mercani'ye karşı olmuştur." demiştir.[132]

K. Nasırî'nin 1885'te nadir bir yıllığın (*almanak*) içinde yayınlanmış olması dolayısıyla az bilinen bir makalesini bulan Zeki Velidi, bu vesileyle "Mercani'nin bir eseri hakkında Kayyum Nasırî" makalesini yazılmıştır. K. Nasırî, Mercani tarafından Hüsameddin Müslim'in *Tevârikh-i Bulgâriya* adlı eserini sahte olarak sınıflandırılarak tenkit etmesine karşı gelmektedir. Yıllığın çok eski olması ve az nüshasının bulunması nedeniyle Zeki Velidi, K. Nasırî'nin bu yazısını makalesine ekleyerek tekrar yayınlamış ve tahlilini yapmıştır. O, bazı tenkit

131 Zeki Velidi, "Rus Tarih Edebiyatında Mercani". *Şehabeddin Mercani'nin Tercüme-i Hali*. Kazan 1915, s. 468.

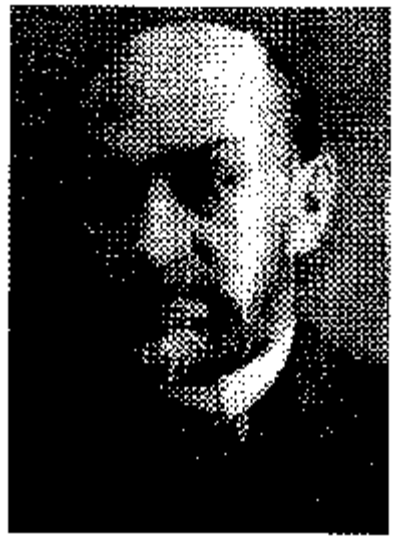
132 Zeki Velidi, "Mercani'nin Bir Eseri Hakkında Kayum Nasırî", *Şehabeddin Mercani'nin Tercüme-i Hali*, Kazan 1915, s. 582.

notlarının esaslı olduğunu kabul etmiş, lâkat Mercani'nin fikirlerini de doğru bulmuştur. Yine Zeki Velidi, K. Nasırî'nin makalesinde Mercani'nin bahsedilmeyen *al-taftîş ve'l tahâkîm* adlı eserini bulmuştur. Zeki Velidi'nin adı geçen mecmuadaki iki makalesi de 1912 senesinde kaleme alınmıştır. Bunlardan biri 1914 yılında tashih edilmiştir.[133]

"Rus Tarihi Literatüründe Mercani" adlı makalesinde Velidi, Mercani'nin *Gurfat al-Khavâqîn li Gurfat al-Khavâqîn* adlı eseri hakkında 1914 senesinde *Ang* dergisinde bir makale neşretmeye başladığını ve bilinmeyen bir sebep ile bu yazının yayımının durdurulduğunu söylemiştir.[134] Biz bu bilgiyi de göz önünde bulundurarak 1914 yılı için *Ang* dergisinin tüm saydamı gözden geçirdik. Fakat makalenin devamını bulamadık. Dördüncü sayıda yayınlanan "şehab Hazretin Orta Asya Tarihine Ait Büyük Eseri" başlıklı makalede Rus ve batı dillerinde yayınlanan kaynaklar kullanılmıştır. Makale Ş. Mercani'nin IX. ve XI. asırlar Türkistan tarihine ait yukarıda adı geçen eserine aittir. Araştırmacıya göre onun Orta Asya Tarihi için önemi "*Mustafad el-Ahbar'ın* İdil-Ural bölgesi için önemi" gibidir.[135] Bilindiği gibi *Mustafad el-Ahbar* İdil-Ural bölgesinin tarih ve kültürünü ele alması açısından büyük önem taşımaktadır.

3. *Zeki Velidi'nin Alim Olarak Yetişmesinde Akademisyen Barthold'un Rolü*

Ord. Prof. Zeki Velidi Togan'ın ilim adamı olarak yetişmesinde birçok alim büyük rol oynamıştır. Bunlardan biri de akademisyen Vladimir Vladimiroviç Barthold'tur. Onların münasebetleri Zeki Velidi'nin Rusya'da bulunduğu dönemde başlamıştır. Genç bir araştırmacı olan Zeki Velidi, tanınmış şarkiyatçıların ilmî faaliyetlerini yakından takip etmiştir. 1913 yılında Orenburg şehrinde yayınlanan, *Vaqıt* gazetesinin 1124 ve 1125. sayılarında Zeki Velidi "Profesör Barthold'un Aramızda Bulunması Münasebetiyle" adlı bir makale yayınlamıştır.[136] Bu makale Barthold'un bugünkü Orenburg bölgesi ve Başkurdistan topraklarına yaptığı seyahat dolayısıyla yazılan ve ayrıca onun ilmî çalışmalarını tanıtan bir makaledir. Zeki Velidi'nin

133 Zeki Velidi, "Rus Tarihi Edebiyatında Mercânî", trhsz., s. 589; Zeki Velidi, "Mercani'nin Bir Eseri Hakkında Kayum Nasırî". *Şehabettin Mercani'nin Tercüme i Hali*. Kazan 1915, s. 484.

134 Zeki Velidi, "Rus Tarihi Edebiyatında Mercânî", *Şehabettin Mercani'nin Tercüme i Hali*, Kazan 1915, s. 480.

135 Zeki Velidi, "Şehab Hazretleri'nin Orta Asya Tarihine Ait Büyük Eseri", *Ang*, n. 4, 1914, s. 74.

136 Zeki Velidi'in bu makalesi tarafımızdan günümüz Başkurtçasına çevrilerek 1994 yılında *Agidel* dergisinin 1. sayısında yayınlanmıştır (s. 178-185).

burada anlattığı bazı fikirleri daha iyi anlamak için Barthold hakkında kısaca bilgi verilmesinin uygun olduğunu düşünüyoruz.

V. V. Barthold (1869-1930) Saint-Petersburg'ta doğmuştur.[137] Saint-Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde tahsil görmüştür. Melioranskiy, Radlov, M. I. Veselovskiy ve Baron Viktor de Rozen gibi önemli ilim adamlarından dersler almıştır. Mezun olduktan sonra kendi imkânları ile Avrupa ülkelerine seyahat ederek tanınmış şarkiyatçılardan A. Müller, E. Meyer, T. Nöldeke ve G. Hübschmann'ın derslerine katılmıştır.

Saint-Petersburg'a dönünce mezun olduğu üniversitenin Doğu Tarihi kürsüsü profesörlüğüne hazırlanmak üzere kabul edilmiştir. 1900 yılında bir master (magister) tezi olarak hazırlanmış olan *Turkistan v Epoxu Mongolskogo Naşestviya* (Moğol İstilası Devrinde Türkistan) adlı eserindeki başarısından dolayı kendisine Doğu Tarihi doktoru ünvanı verilmiştir. Zeki Velidi adı geçen makalesinde V. Barthold'un bu eserini değerlendirerek "Türk tarihi ile iştigal edenler için her zaman elde bulundurulması gereken, belki bunu okumadan Türk Tarihi sahasına çıkmaması gereken bir eserdir" demiştir. Kendisi Barthold'un diğer *İstoriya İzuçeniya Vostoka v Europe i Rossii* (Avrupa ve Rusya'da Doğu Araştırmalarının Tarihi) adlı eserinin önemini de haklı olarak şöyle belirtmiştir: "Tarihimizle meşgul olacaklar için daima kullanılacak bir eserdir". Zeki Velidi, Barthold'un ilmî faaliyetlerine dair yazdığı bu makalede onun çalışmalarının daha çok Orta Asya üzerine olması dolayısıyla, İdil-Ural Türklerinin tarihi, etnografyası, dili bakımından ciddi olarak araştırılmamış olmasına dikkati çekerek, onun gibi tarafsız ilim adamlarının bu bölgeyi de araştırmalarının gerekliliğini belirtmiştir.

Bilindiği gibi 1913-1914 yıllarında Zeki Velidi, el yazma kaynakları incelemek üzere Orta Asya'ya iki seyahat yapmıştı. Türk tarihi üzerine yaptığı ilmî araştırmaları için Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'ne üye olarak seçilen Zeki Velidi, bu cemiyetin kuruluna kendisini tekrar bölgeye inceleme amaçlı bir seyahate göndermelerini arz eden bir rapor sunmuştur. Raporunda, Barthold'un "Asya'da önemli el yazmaları yoktur fikri, benim edindiğim bilgilere göre doğru değildir" şeklinde kendi görüşünü bildirmiş ve bu görüşü doğru da çıkmıştır. Daha sonra V. V. Barthold, bu konudaki fikrini değiştirmiştir. Belirtmiş olduğumuz gibi Zeki Velidi'nin Orta Asya seyahatlerinin raporları, Saint-Petersburg'ta *ZVORAO* adlı Rus ilim memuasında V. V. Barthold'un tashihinden sonra yayınlanmıştır.

Zeki Velidi, Orta Asya'ya giderken Orenburg'ta *Şura* dergisi muhabiri R. Fahreddinov ile görüşmüştür. Fahreddinov, ona *Cengiziname* adlı el yazmasını vermiştir. Zeki Velidi, Orta Asya'daki Çili denilen yerden R. Fahreddinov'a yazmış olduğum mektubunda şöyle demektedir:

---

[137] Türkiye'de V.V. Barthold'un eserleri hakkında Emel Esin tarafından yazılan makale, Barthold'un *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (Hazırlayan: H.D. Yıldız, T.T.K.Y., Ankara, 1990) adlı kitabının başında yayınlanmıştır. Konu ile ilgili geniş bilgi almak isteyenler kaynağa başvurabilirler.

"Muhterem Hazret verdiğiniz kitap teftiş sonunda *Tuhfik*'te zikredilmekte olan Hacı Abdülgaffar te'lifi olan *İbadat el-Akhbar* kitabı imiş. Bunu Murad efendinin tercüme etmiş olduğu kitaplar ile karşılaştırdıktan sonra anladım. Bu kitap Taşkent Umumi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Barthold bunu bir raporunda *Cengiznâme* olarak adlandırıyor ve müellifini Hurcumlu Ötemiş Hoca isimli bir kimsenin İlbars Han adına yazdığını bildiriyor. Taşkent'deki nüshada böyle yazılmış diyor. Bizim nüshamızda başı yok. Ama Barthold'un gördüğü Taşkent nüshasının da sonu yok. Bu iş pek iyi bir tesadüf oldu. Bunu Barthold'a haber veririm, inşallah...".[138] Burada kendisinin V. V. Barthold ile irtibat kurmak istemesi ilgimizi çekmektedir. Bilindiği gibi devrime kadarki dönemde kendisi V. V. Barthold ile mektuplaşmıştır. *Lütfi ve Onun Divanı* adlı eserinde Zeki Velidi, akademisyen Barthold'a mektup yazdığını ve Lütfi'nin bir kasidesinin Asya Müzesi'nde saklanan nüshada olup olmadığını sorduğunu söyler. 17 Ekim 1914'te Barthold'dan mezkur kaside Divan'ın hamdü salavatından sonra son 53A-53B sayfalarında tamamı vardır, cevabını almıştır.[139]

Zeki Velidi *Hatıralar*'ında, Barthold ile iyi münasebetler kurduğundan bahsetmiştir. Orta Asya seyahatinden sonra Petersburg'ta bulunduğu sırada Barthold, onu şarkiyatçıların tertiplemekte olduğu toplantılara davet etmiştir. Böylece Zeki Velidi, Çarlık Arkeoloji ve Coğrafya Cemiyetleri'nin ve şarkiyatçı Radlov'un evinde toplanan "Radlov Derneği"nin toplantılarına katılmıştır (23). V. V. Barthold, onu Petersburg Üniversitesi, şark Fakültesi'ne aldıracağını, beynelmilel Orta Asya Tetkik Komitesinde çalıştıracağını ve Avrupa ülkelerine İslami eserleri incelemek için göndereceğini vaat etmiştir. Fakat bu arada I. Dünya Savaşı çıkmıştır. Savaş devam ederken Rusya'da devrim olmuş, bu nedenle de Zeki Velidi'nin planları bozulmuştur. Başkurt askerlerinin Petersburg'ta bulundukları Devrim senelerinde Zeki Velidi, burada yaşamakla içlerinde V. V. Barthold'un da bulunduğu şarkiyatçılara yardım ettiğini *Hâtıralar*'ında belirtmiştir.[140] Muhaceretinden

138 Zeki Velidi, "Muharririn Kendi Adıyla Yazılmış Olan Bir Mektup", *Şura*, n. 23, 1913.

139 Zeki Velidi, *Lütfi ve Onun Divanı*. Kazan 1914, s. 19 (23) Zeki Velidi. *Hâtıralar*, İstanbul 1969, s. 279. (24) Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 122.

140 Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 279.

sonra o, Rus ilim adamları ve bilhassa V. V. Barthold ile bağlantısını sürdürmeyi istemiştir. Bunları biz, onun şahsi arşivinde bulunan ve Emir Yuldaşbayev tarafından Başkurdistan'da yayınlanan 12 Nisan 1924 tarihli mektubundan öğrenebiliriz. Bu mektup SSCB'nin Berlin'deki Temsilciliği adına yazılmıştır. Velidi, burada daha önceden 1922'de Sovyet Hükümeti'ne bildirdiği gibi sadece ilmî faaliyetlerde bulunacağını belirterek, eşi Nefise'nin Almanya'ya gelmesini ve eşiyle birlikte kendisinin Rus ve Doğu dillerinde yazılan ve genellikle ilmî kitaplardan oluşan şahsi kütüphanesinin getirilmesi için izin istemiştir. Bundan başka akrabaları ile de mektuplaşmak istediğini belirtmiştir. Mektubunun sonunda şöyle yazmıştır: "Benim 1917 Devrimi'ne kadarki ilmî faaliyetlerim Rus ilim adamları çevresiyle çok sıkı bağlıydı ve benim için Rusya'daki ilim adamlarıyla irtibat kurmak, mektuplaşmak ve kitap değiştirmek pek zaruridir. Leningrad'ta 1) Akademisyen Barthold ile, 2) Profesör Samoyloviç ile, 3) Moskova'da Profesör Gordlevskiy ile, 4) Taşkent'te Profesör Schmidt ve 5) Ebu Bekir Divayev ile, Narkompros'un (Milli Eğitim Bakanlığının) Kazan, Orenburg ve Taşkent'teki ilmî komiteleri ile mektuplaşmak istiyorum. Benimle mektuplaştıklarından, şüphelenilen kimselerin tutuklandıklarını gazetelerden öğrendiğim için, Rusya Hükümeti'nin yukarıda isimleri belirtilen şahıslarla sadece ilmî münasebet kurmama izin vermesi ve onlarla benim aramda hiçbir siyasi bağlantıdan şüphelenilmemesi için size başvuruyorum".[141]

1926 yılında V. V. Barthold, Türk Hükümeti'nin isteğini kabul ederek 12 dersten oluşan Orta Asya Türk Halkları Tarihi hakkında bir eser yazmıştır. Ayrıca Türkiyat Enstitüsünde dersler vermek üzere İstanbul'a gelmiştir. Bu dersleri Barthold'un adına öğrencilere Ragıb Hulusi okumuştur. Derslerin bir kısmını Zeki Velidi, diğer kısmını ise Ragıb Hulusi Türkçeye tercüme etmiştir. 1963-1977 yıllarında akademisyen V. V. Barthold'un eserlerinden 9 ciltlik bir külliyat hazırlanırken onun, *Orta Asya Halklarının Tarihi Hakkında On iki Ders*, adlı eseri İstanbul Üniversitesi Profesörü Zeki Velidi Togan'ın elinde bulunan el yazmasına göre yayınlanmıştır. Bundan başka o, Barthold'un bu eserinin T. Menzel tarafından yapılan Almanca tercümesi hakkında da 1937'de bir tenkit yazmıştır.

Bilindiği gibi 1932'de gerçekleşen I. Türk Tarih Kongresi, Zeki Velidi için pek iyi geçmemiştir. Kendisi burada fikirlerini Barthold'a dayanarak izah ettiği için onun hakkında olumsuz mütalaalarda bulunulmuştur. Bir öğretmen Barthold'un alelade bir Türk düşmanı olduğunu haykırmıştır. 1939 yılında Zeki Velidi, *İbn Fadlans Reisebericht* (İbn-i Fadlan Seyahatnamesi) adlı kitabını hocası ve dostu Barthold'a ithaf ederek neşretmiştir. Barthold da *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* adlı eserinde dostu Zeki Velidi'ye atıflarda bulunmuştur.[142] Birer ilim adamı olarak onlar birbirlerinin fikirlerine tenkitçi bir gözle bakmışlardır. Buldukları hataları da açıkça bildirmişlerdir. Örneğin Barthold, 1913 yılında Zeki Ve-

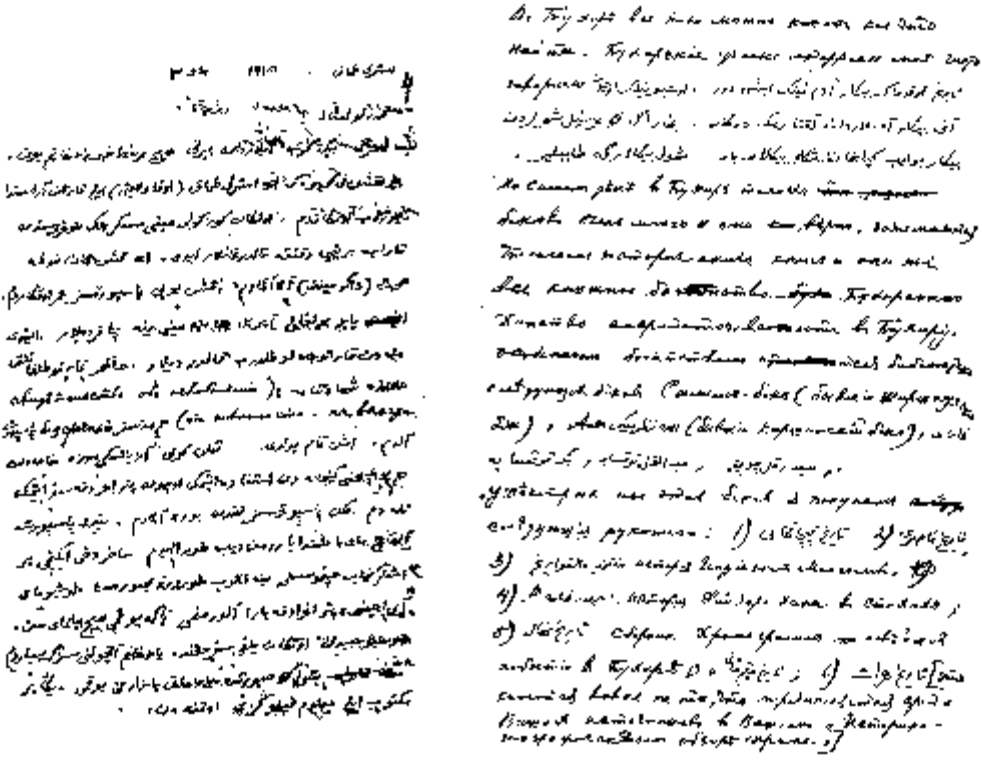
---

[141] Amir Yulduşbuyev, "Iz Arxiva Validova", *İzvestiya Başkortostana*, 17 Kasım 1995.

[142] V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 17.

lidi'nin *Vaqıt* gazetesinde yayınlanan bir makalesinin hatasını bildiren bir yazı yayınlamıştır.[143]

Zeki Velidi'nin "Profesör Barthold'un Bizim Aramızda Bulunması Münasebetiyle" adlı makalesi de, onun tarafından A. Divayev, F. Koryş, Ş. Mercani, Halfinler ve A. Vamberi hakkında yazılmış olan makaleleri anımsatır. Burada o, Barthold'un ilmî faaliyetleri ve neşrettiği kitaplardan bahsederek onun tarafsız ve ciddi bir ilim adamı olduğunu vurgulamıştır. Zeki Velidi bu makalesinde İdil-Ural boyu Türkleri'nin (Tatarlar, Başkurtlar, Tiptirler ve Miserler) tarihi, etnografyası ve dilinin ciddi seviyede araştırılmamasından şikâyet etmiştir. Ona göre "Kazan'a gelen Avrupalı ilim adamları, bu halk eski şeyleri toplamakta pek ustaymış, lakin kendileri pek tembel, deyip gidiyor. Fakat halkın içinde dolaşarak hayatlarına ait malumat, eski hayatlarını, tarih ve dillerini ciddiyetle ele almak için folklor, rivayetler, tarih ve dil kalıntılarını toplamak zorluklarını üzerlerine almamışlardır. Başkurt, Mişer ve yerli Tatarların asılları hakkında sadece Arap, Yunan ve Ermeni yazarlarına göre hüküm veren zatlar, halk içine girerek, onun bütün dış ve iç hayatını inceleyerek başka Türk kavimleri ile kıyaslarlarsa bu halkların tarihi bugün manasız faraziyelerden kurtularak tabii bir yola girmiş olurdu".[144] Akademis-

143 V. V. Barthold, "Müsteşrik Barthold Tarafından". *Vaqıt*, n. 1782, 1915.

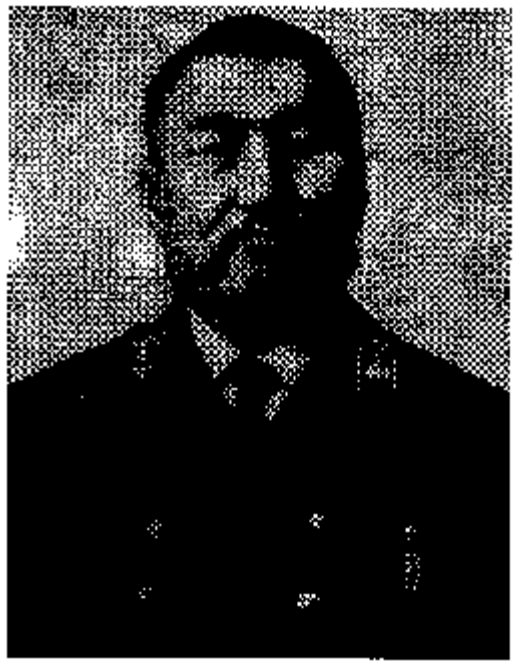
144 Zeki Velidi, "Profesör Barthold'un Bizim Aramızda Bulunması Münasebetiyle", *Vaqıt*, n. 1124, 1913.

yen V. V. Barthold'un ihtisas alanı Orta Asya tarihidir. Zeki Velidi, onun çalışmalarını ve tarafsızlığını beğenerek, onun gibi tarafsız bir ilim adamı tarafından İdil-Ural tarihinin araştırılmasını istemiştir. Onun fikrine göre bu "Bizim tarihimiz için bir mutluluk olurdu".[145]

Zeki Velidi Rusya'da; Barthold, Potanin, Yadrintsev, Pantusov, Polyavkin, Radlov, Korş gibi ilim adamlarının az olduğunu belirtirek, memlekette bunlar gibi şahıslar çoğalırsa Türk halklarının tarihinin, kötü yazarlar, dergiler ve misyonerlerin elinden kurtulmuş olacağı yorumunu yapmıştır.

4. *Profesör Katanov'un Kütüphanesi Hakkında*

Zeki Velidi'ye muhaceretinden evvelki dönemde büyük yardımlarda bulunan şahıslardan biri de Hakas asıllı Prof. N. F. Katanov'dur. Zeki Velidi, Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'ne, Katanov'un başkanlığını yaptığı sıralarda üye olmuştur. Kendisinin Orta Asya gezilerinin gerçekleşmesinde Katanov'un büyük desteği olmuştur.

Zeki Velidi, *Hâtıralar*'ında F. Katanov'dan epey bahsetmiştir. *Hâtıralar*'ının bir yerinde profesörün 1912 yılındaki doğum günü kutlamalarını anlatmıştır. Ziyafetten sonra Katanov, onun kalmasını rica etmiş ve ona kendisinden bahsetmiştir. Bu konuşmasında o, Rus arkadaşlarının baskılarına maruz kaldığını anlatmış[146] ve şöyle demiştir: "Doğu, Türk ve Moğollardan oryantalizm yoluna şimdiye kadar üç kişi Dorji Banzarov, Çokan Velihanov ve ben (Katanov) intisap etmiştik... şimdi sen dördüncü oluyorsun. Bu muhitten kendini koru. Benim muhitim İslamiyet gibi kuvvetli bir kültüre mensup değildi, bizim varlığımız kalmadı, Rus muhitinde yabancı kaldık, sen kuvvetli bir kültür muhitine mensup olduğunun ehemmiyetine müdrik olmalısın".[147]

Bundan sonra Katanov ile Zeki Velidi arasında çok samimi konuşmalar geçmiştir. Katanov'un, eşinin isteğine uyarak satmaya karar verdiği, Türkoloji

[145] Zeki Velidi, a.g.m., s. 1125.

[146] N. F. Katanov'a ithaf edilen kitaplarda da arkadaşları ile arasında problemler olduğu söylenmektedir.

[147] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 106.

açısından epey zengin olan kütüphanesi hakkında, o dönemin gazetelerinde birçok yazı çıkmıştır. Zeki Velidi de, "Profesör Katanov'un Kütüphanesi Hakkında" adlı bir makale yayımlamıştır. Makalesine "Bundan evvel bu kütüphane hakkında yazan mütelliflcr kendileri bu kütüphaneyi görmeden yazmışlar galiba" diyerek başlamıştır. Velidi, Katanov'un kütüphanesi ile kendi işleri ve kütüphanenin satılacağı haberi ile meşgul olmuştur. O, bu kütüphanede XVII. ve XX. asırlarda Rusya'da ve Avrupa'da yayınlanmış pek çok dergi, mecmua ve nadir eserler bulunduğunu, bunların dışında Hindistan, Mısır ve İstanbul'da yayınlanan Arapça, Farsça ve Türkçe çok değerli eserler olduğunu anlatmıştır. N. F. Katanov, bu kitapları üniversitede okuduğu senelerde toplamaya başlamıştır. Zeki Velidi'ye göre Katanov'un kütüphanesi, "Toplam 124 dolaptır. Her dolapta 6 raf vardır. Her rafta 100 kadar büyük ve küçük (karton, cilt) kitap, yani toplam 10.000 civarında cilt bulunmaktadır".[148]

Türk tarihine dair araştırmaların çokluğu Zeki Velidi'yi oldukça şaşırtmıştır. O, bu şaşkınlığını şöyle dile getirir: "Avrupa halkları bizim dil, edebiyat, tarih, etnografya ve içtimai hallerimize dair o kadar çok işler, çok eserler yapmışlardır ki, insan bunlar bize çalışmaya da hiçbir şey bırakmamışlar diye düşünür".[149] Kendisi bu çalışmaları bilen şahısların olmamasından şikâyet ederek bunu kütüphanelerin, kitapların bulunmamasına bağlar. O, "Çok çalışkan alimlerimiz kendi kendilerine bir meseleyi incelemekle meşgul oluyorlar, halbuki bu mesele çoktan Avrupa'da yüz kere fazlasıyla işlenmiş ve bitirilmiş oluyor" demiştir.[150] Velidi, Türklerin bu konuda diğer milletlerle aynı seviyeye gelmesi için onların tecrübesinden faydalanmak gerektiğini de söylemiştir.

Z. Velidi, Orenburg ve Ufalılara Katanov'un kütüphanesini satın almalarını tavsiye etmiştir. Çünkü Kazan'da da bir kütüphane bulunmaktadır. Fakat kütüphaneyi satın alacak bir kimse bulunamamıştır. Bundan başka Zeki Velidi İstanbul'a, *Türk Yurdu* muharriri Yusuf Akçura'ya kütüphane hakkında mektup yazmıştır. O da bu kütüphane hakkındaki bilgileri Türkiye Evkaf Nazırlığı'na iletmiştir. Bu kurum kütüphanenin satın alınmasını kararlaştırmış ve memurlarından Nail Reşit ve Tatar asıllı subay Ömer Terigul'u Kazan'a göndermişlerdir. Burada onlar, Zeki Velidi vasıtasıyla kütüphaneyi satın almışlar ve Türkiye'ye göndermişlerdir. Zeki Velidi, Petersburg'ta bulunduğu sırada oraya gelen Nail Reşit Bey'in verdiği paralarla yine Katanov kütüphanesinde bulunmayan pek çok kitabı satın alarak İstanbul'a göndermiştir. Bu kitaplar İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Kütüphanesi'nin temelini teşkil etmektedir.[151]

---

148 (33) A. Zeki Velidi, "Profesör Katanov'nn Kütüphanesi Hakkında", *Vaqıt*, n. 1178, 1913.

149 aynı yer.

150 aynı yer.

151 Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 121.

V. BÖLÜM

ZEKİ VELİDİ'NİN DEVRİM SENELERİNDEKİ SİYASÎ FAALİYETLERİ SIRASINDAKİ İLMÎ ÇALIŞMALARI

1915 senesi sonlarında Ufa Müslümanlarının toplantısında Zeki Velidi, Rus Parlementosu'nun Müslüman Fraksiyonunda, müslümanları temsil etmek üzere seçilmiş ve Petersburg'a gönderilmiştir. 1917 yılından beri üniversite sınavlarına hazırlık yapmakta olan Velidi, Duma'ya seçildikten sonra üniversite için kendisini yetiştirmek isteyen hocaları Prof. N. F. Katanov, Akademisyen Barthold, Prof. Bogorodskiy ve Almanca ile Latince muallimi Rklüskiy'e bu görevinin geçici olduğunu ve akademik kariyerine bağlı kalacağı sözünü bir mektupla bildirmiştir.[152]

Velidi, Petersburg'ta iken yazar Maksim Gorki tarafından Rusya mahkûmu milletlerin edebiyatları ve tarihleri ile ilgili yayın komisyonuna katılmıştır. Kendisi, Rusya Müslümanlarına dair kısmı yazmayı üzerine almıştır. Velidi, bunun için Petersburg Umumi Kütüphanesi'nde çalışmıştır. Hazırladığı derleme Gorki'ye teslim edilmiştir. O da üslup bakımından gözden geçirmesi için makaleyi Ukraynalı Guriyeviç'e vermiştir. Bu arada devrim başlamış ve eser kaybolmuştur.[153] Zeki Velidi, bu eserin Türkistan'a dair olan kısmını *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* adlı kitabına koymuştur.[154]

Devrim senelerinde Velidi'nin ilmî çalışmaları aksamıştır. Bu dönemde kendisi daha çok siyasetle meşgul olmuştur. Velidi, 1917 yılında kısa bir süre, Taşkent'te yayınlanmakta olan *Keneş* gazetesinin muharrirliğini yapmıştır. Bu gazetede kendisinin çeşitli makaleleri yayınlanmıştır. Yine Başkurt Hükümeti tarafından yayınlanan *Başkurt*, *Başkurt Tavişi* (Başkurt Sesi), *Başkurdistan Hükümetinin Dili* adlı gazetelerde de çok sayıda siyasi yazı ve kararnameleri yayınlanmıştır.

Zeki Velidi, Mayıs 1917 yılında gerçekleştirilen Rusya Müslümanlarının Umumi Kongresine katılmış ve burada "Rusya Müslümanlarının Etnik Teşekkülü" adında bir tebliğ okumuştur. Almanya'da çıkan *Der Neue Orient* (Yeni şark) mecmuası bu tebliği ilmî bir rapor olarak övmüştür.[155] Bu dergiye dayanarak *Türk Yurdu*'nda kısaca Rusya Müslümanlarının Umumi Kongresini tanıtan bir haber yayınlanmıştır.[156]

---

[152] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 139.

[153] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 142.

[154] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 123.

[155] Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 156.

[156] *Türk Yurdu*, s. 3580, 1933.

Kongreye katılan Başkurt delegeleri kendi aralarında toplanarak muhtariyet ve arazi meselesini konuşmak üzere Orenburg'ta bir kongre toplamaya karar vermişler ve Sait Mirasov, Allaberdi Yagafarov (Caferov) ve Zeki Velidi'den oluşan bir heyet kurmuşlardır.

1917 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında I. ve II. Başkurt Kurultayları toplanmıştır. Burada millî toprak muhtariyeti asıl mesele olmuştur. Başkurt Millî Hareketi liderleri bu konu üzerinde çok çalışmışlardır. Zeki Velidi tarafından 1917 yılının Kasım ayında üç harita hazırlanmıştır: Birincisi Küçük Başkurdistan, ikincisi Büyük Başkurdistan, üçüncüsü ise Doğu Rusya Muhtar Müslüman Ülkelerinin Birliği'dir. Bu malzemeler 28 Kasım 1917'de toplanan Orenburg Bölgesi Maden ve Altın Sanayii Toplantısı, Hazırlık Bürosu Toplantısı ve 8-20 Aralık 1917'de gerçekleşen III. Başkurt Kurultayında kullanılmak üzere hazırlanmıştır.

Başkurt Ülke Şurası 15 Kasım 1917 tarihli 2 no.lu kanun ile Küçük Başkurdistan sınırları esas alınarak muhtariyet ilan etmiştir. Küçük Başkurdistan sınırlarına Orenburg, kısmen Ufa, Perm ve Samara bölgeleri dahil olmuştur. Bu muhtariyet projesinin ismi "Küçük Proje" olmuştur. Aynı zamanda Zeki Velidi, "Büyük Proje"yi de hazırlamıştır. Ona göre yukarıda belirtilen topraklar dışında Başkurdistan topraklarına kısmen Ekaterinburg bölgesinin şadrin ve Krasnoufimsk nahiyeleri ve Ufa bölgesinin tüm nahiyeleri de dahil olacaktı.

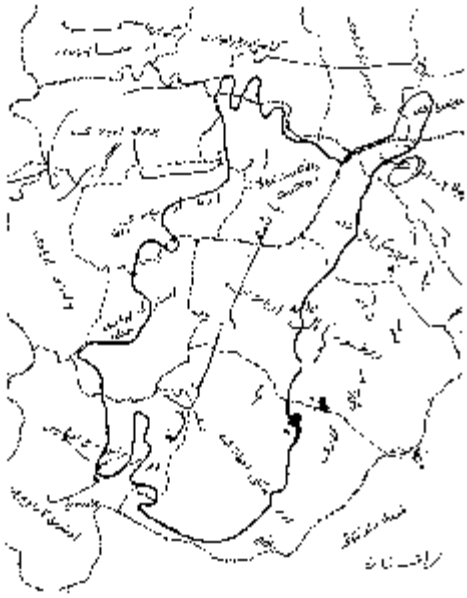
Harita üzerindeki çalışmalar Zeki Velidi'nin Türk Tarihi araştırmalarına dayanmaktadır. 1914'te Petersburg'ta bulunduğu sıralarda Başkurtlara ait kanunları ve tadilatını, arazi meseleleri tarihini, bilhassa Kazak, Kırgız ve Türkmen bölgelerine ait arazi meselelerine dair şecerbinina, Kuznetsov, Rumyantsov, Skriplev, Perepletçikov gibi araştırmacılar tarafından toplanmış olan ve Muhaceret İdaresi Arşivlerindeki malzemeleri tetkik etmiştir. Başkurtların yaşadığı bütün vilayetlerin istatistikleri ve etnografyasına ait malumatları toplamıştır. 1916 yılı sonbaharında bu çalışmasına devam etmiş ve İlimler Akademisi Arşivi'nde bulunan Başkurt, Kazak ve Nogaylara dair arşiv vesikalarını tetkik etmiştir.[157]

1915'te yayınlanmış olan *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*'nin önsözünde müellif, Türk tarihine ait iyi bir harita olmadığını ve bu boşluğu doldurmak istediğini bildirmiştir. Onun harita çalışmalarının çok köklü bir ilmî araştırmaya ve bir hayli geniş çağlarına dayandığı buradan da anlaşılmaktadır.

Bugün Küçük ve Büyük Başkurdistan haritalarının Arap harfleriyle yapılmış nüshaları Rusya İlimler Akademisi'nin Ufa İlim Merkezi İlmî Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. Rusça yapılmış Büyük Başkurdistan haritası Ufa Müzeler Birliği Merkezi Arşivi'nde bulunmaktadır. Doğu Rusya Muhtar Müslüman Ülkelerin Birliği Haritasını 1964'te Paris'te neşredilen *La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie* (Rusya Müslümanlarında Matbuat ve Milli Hareket) adlı eserinde, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi* ve *Hâtıralar*'ında yayınlanmıştır.

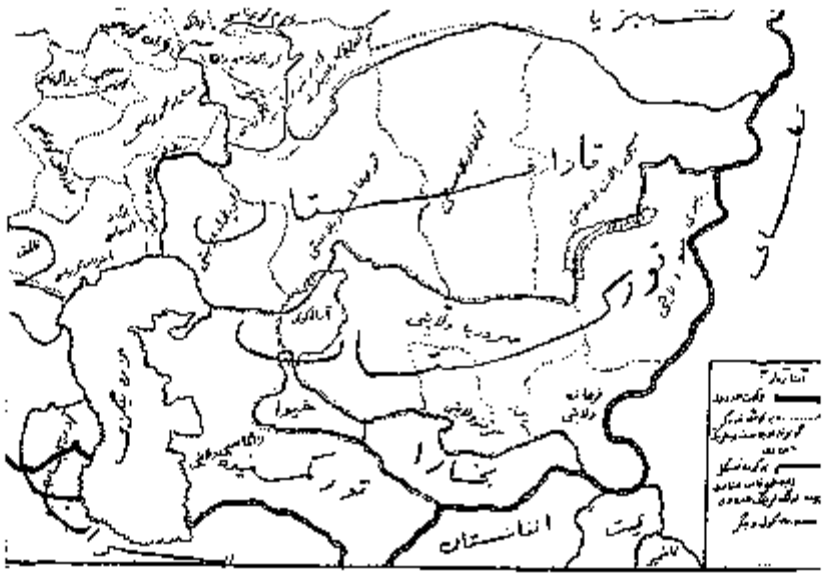
---

[157] Zeki Velidi, *Hâtıralar*, s. 132,133.

O dönemdeki Küçük Başkurdistan'ın arazisi 79.560 kilometrekare ve Başkurtların nüfusu 1.259.059 idi ve Doğu Rusya Muhtar Müslüman Ülkelerin arazisi 4.010.139 kilometrekare ve nüfusu 15.673.680 idi. Bunların % 82'si müslümandı.[158]

158 Zeki Velidi, *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, İstanbul 1981.

Sovyetlerle işbirliği yapılan dönemde Başkurt orduları Petersburg'da bulunmuşlardır. Onlarla beraber olan Zeki Velidi, burada bulunan çok sayıda ilmî eserin bir kısmını Başkurdistan için istemiştir. Aynı zamanda Ukrayna cephesindeki gibi tıbbi teçhizatlar, bazı kliniklerdeki matbaa ve yazı makineleri ile birkaç kütüphaneyi trenlere yükleyip Başkurdistan'a göndermiştir.[159] Sterlitamak şehrinde bir yüksek mekteb ve tıbbiye mektebi açmak için profesörler kadrosu ve istatistik idaresi için de bir kadro tertip etmişlerdir.[160] Petersburg'da, Zeki Velidi ile birlikte Abdülkadir İnan da bulunmuştur. Onlar birlikte Petersburg Umumi Kütüphanesi, Saltikov Kütüphanesi ve İlimler Akademisi Kütüphanesi'nden birçok tarihi eseri ödünç alarak fotoğraflarını çekmişlerdir.[161]

159 Zeki Velidi. *Hâtıralar*, s. 279.

160 Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 186.

161 Zeki Velidi, *a.g.e.*, s. 281.

1920'de, Petersburg'daki Başkurt ordusu *Bahıt Günü* adlı bir mecmua yayınlamıştır. Dergide çeşitli Başkurt aydınlarının yazıları çıkmış, ayrıca çok sayıda resim de kullanılmıştır. Bu dergide Zeki Velidi'nin "Eski Başkurt Askeri" isimli makalesi neşredilmiştir. Burada yazar kısaca Başkurt ordusunun tarihini anlatmış, ancak yazıda kaynak gösterilmemiştir.

Benzer düşünceler, o senelerde Başkurt askerlerinin tarihi üzerine çalışmak isteyen General Abdülaziz Devletşin'in mektuplarında da görülmektedir. O, bu konuda 13 Kasım 1919'da Zeki Velidi'ye yazdığı bir mektupta konuyu çoktan düşündüğünü, eskiden zamanı olmadığını, ama artık bugünkü durumunun bu çalışmaya müsait olduğunu ve halkına faydalı olmak istediğini, babasının vasiyetini yerine getirmeyi arzuladığını bildirerek, çalışma planını da eklemiştir.[162]

Zeki Velidi tarafından yazılmış olan makale çok kısa olarak Başkurt askeri tarihini anlatmıştır. Zeki Velidi'nin de katıldığı III. Başkurt Kurultayının kararları arasında şu maddeler de bulunmaktaydı:

- Bağımsızlık ilanı günleri şerefine Başkurdistan'da Millî Muhtariyete ithaf edilen bayram günleri yapılacaktır. Ramazandan sonra, toprak muhtariyeti günü bayram ilan edilecektir.

- Başkurdistan Muhtariyeti ilanını ebedileştirmek için adına Yüksek Medrese (Üniversite) ve Büyük Müze açılacaktır.

- Başkurdistan Hükümetinde çalıştırılmak üzere uzman yetiştirilmesi organize edilerek 20 burs ihdas edilmiştir. Bunların 10'u Rusya içinde, diğerleri yabancı ülkelerde kullanılacaktır.[163]

Gördüğümüz gibi bu kararlarda ilim ve eğitim meseleleri de unutulmamıştır. Bu işler Başkurt Millî Hareketinin başında yüksek tahsil görmüş şahısların bulunmasını amaçlamaktadır. Kazım Karabekir bunu çok güzel bir şekilde ifade etmiştir: "Meşhur müverrih Zeki Velidi ve emsali gibi genç ve kuvvetli bir zümrenin tesiri ile ulema-i mahalliyenin teşviki ile 14 kanton dahilinde olmak üzere istiklâlleri ilan ve tasdik olunmuştur".[164]

---

162 Z. Ya. Şaripova, *Perom i Stanov* , Ufa 1993 s. 45-48.

163 M. M. Kulşaripov, *Zaki Validov i Obrazovaniye Başkirskoy Avtonomnoy Sovetskoy Respubliki*, Ufa 1992, s. 39.

164 Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1969.

SONUÇ

Dünyaca tanınmış tarihçi ve türkolog Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan ilmî faaliyetlerine Başkurdistan'da başlamıştır. Henüz 17 yaşında iken, babasının hastalığı dolayısıyla onun medresesinde dersler verdiği sırada yazdığı *"Ahmet ve Said'in soru ve cevapları"* adlı ilk eseri yayınlanmamıştır.

İlk makalesi ise Astarhan'da çıkmakta olan *İdil* gazetesinde neşredilmiştir. Zeki Velidi çeşitli dergilerde Türk tarihi ve kültürüne dair muhtelif konularda makaleler yayınlamaya başlamıştır. Zeki Velidi, muhaceretinden evvelki dönemde elliden fazla eser neşretmiştir.

1912'de Kazan'da ilk kitabı olan *Türk ve Tatar Tarihi* yayınlandıktan sonra kendisi "Genç Tarihçi (Yaş Müverrih)" olarak şöhret kazanmıştır. Türk tarihi konularındaki çalışmaları için 23 Mayıs 1913'te Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti azalığına seçilmiş, çalışmalarını devam ettirerek Rusya ilmî çevrelerinde de tanınmıştır. Daha devrimden önce meşhur şarkiyatçı akademisyen V. V. Barthold ile temasları başlamış, bu münasebetler daha sonra iki alim arasında hayatlarının sonuna kadar devam edecek olan bir dostluğa dönüşmüştür. Onların kişisel ilişkileri Zeki Velidi'nin Orta Asya seyahatlerinden sonra başlamıştır. Kendisi bu seyahatler sırasında bulduğu, gördüğü malzemelere dayanarak birçok makale neşretmiştir.

Zeki Velidi'nin eserlerinin bir kısmı dayısı Habib Necear Üteki'nin üstadı, ünlü Kazanlı ilim adamı şihabeddin Mercani'nin alimliği ve kişiliği hakkındadır. Özellikle Ş. Mercani bir ilim adamı olarak Zeki Velidi'yi çok etkilemiştir.

Memleketinde bulunduğu süre içinde Zeki Velidi çeşitli ilim adamlarına dair makaleler neşretmiş, bu makalelerinde onların eserlerini değerlendirmeye çalışmıştır. Bu eserleri vasıtasıyla çeşitli ilim adamlarının ilmî mirasını öğrenmiştir. Bu dönemden başlayarak Zeki Velidi, hem Avrupa hem de doğu müelliflerinin bilgilerini kullanmaya başlamıştır ve bu uğraş onun çalışmalarını bilgi bakımından daha da zenginleştirmiştir. Böylece eserlerinin ilmî değeri daha da yükselmiştir. Onun çalışmaları çağdaşlarının da ilgisini çekmiştir. Gazete ve dergi okurlarından çeşitli tepkiler almıştır. Zeki Velidi, çağdaşlarının takdirini kazanan bir araştırmacı olmuştur. Onun çalışmaları ciddi bir biçimde takip edilmiştir. Okuyucular tarafından kendisine Türk millî tarihi ile uğraştığı için teşekkür edilirken, bazıları da yaptığı hatalara dikkat çekmiştir. Böylece Zeki Velidi'nin ilmî faaliyetleri çağdaşlarının fikrî gelişmini çok etkilemiştir.

Zeki Velidi Togan'ın eserlerinde kendi faaliyetleri hakkında da epey bilgi bulunmaktadır. Tüm bunlar onun *Hâtıralar*, adlı eserinin nüvesini oluşturmaktadır. Bu bilgilere dayanarak Zeki Velidi'nin çalışma yöntemini ve hayatının yeni bazı çizgilerini bu eserinden öğrenmek mümkündür. Muhaceretinden evvelki dönemde yazılan eserlerinin mahiyetini, usul ve yöntemini anlamamıza, onun *Hâtıralar* adlı eseri büyük ölçüde yardımcı olmaktadır.

Devrim öncesinde Zeki Velidi Togan sık sık millî meseleler üzerinde durmuştur. Çeşitli eserlerinde değişik konuları açıklarken, bunları millî meseleye bağlayarak anlatmaya, bu konudaki kişisel düşüncelerini açıklamaya çalışmıştır. Bu tür fikirleri onun devrim yıllarında Millî Kurtuluş Hareketine nasıl bir heyecanla katıldığını açıklamaktadır.

Zeki Velidi'nin muhaceretinden evvelki eserleri muhtelif konularda yazılmıştır. Tuncer Baykara, Herbert Jansky gibi Zeki Velidi Togan'ın hayatı ve faaliyetleri üzerine araştırma yapan ilim adamları onun görüşlerinin evrensel olduğunu belirtmişlerdir. Bu görüşlerin temeli devrim öncesi yazmış olduğu eserlerinde ifade edilmiştir.

KAYNAKÇA

ARŞİV VESİKALARI

Arşiv Vesikası, TsGA OR SSSR. Fond 102 / Delo 74, Ç.28. L.1/2.

Arşiv Vesikası, *Naukmy Arxiv UNTs RAN*. Fond 3, Opis 47, Delo 47, s. 26.

Arşiv Vesikası, Ufa'daki Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, El yazmalar ve Eski Kitaplar Fonunda Bulunan A-59 No'lu Dosya.

KİTAP VE MAKALELER

"Şura Dergisi Adına", *Şura*, n.24/ 1913.

Alaşı, Ömer, "Hallinler Münasebeti île", *Şura*, n.ll, 1913.

âl-Kurmaşî, "Milli Tarih Gerek", *Şura*, n.l9, 1914.

Amirhan, Ravil, *Eserler*, 3 cilt, Kazan 1989.

Başkurt Sabıryan âl-Kurmaşî, "İdareye Mektup", *Şura*, n.23, 1913.

Balasaguni, Yusuf, *Blagodatnoye Znaniye*, Leningrad 1990.

Balcı, Cengiz, "Göçebelik Meselesi ve Türkler", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, no: 88, 1994.

Başkurt Edebiyatı Tarihi, 2. cilt, XIX-XX bıyat başı, Ufa, 1989.

Baykara Tuncer, "A. Zeki Velidi Togan'ın Hayatı ve Eserleri" *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, n.13,Erzurum 1985.

Baykara Tuncer, *Zeki Velidi Togan*, Ankara 1989.

Baykara, T., Togan N. ve Togan, İ., "Zeki Togan'ın Kendi Tasnifine Göre Mesai Evrakı", *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, Ord. Prof. Dr. Ahmet Zeki Velidi Togan Özel Sayısı, n.13, Erzurum 1985.

Bergdolt, Friedrich, *Der Geistige Hintergrund Des Türkischen Historikers Ahmet Zeki Velidi Togan Nach Seinen Memorien*, Berlin 1981.

Bulgakov, R. M., *Materialy k Bibliografii Ahmet-Zaki Validi Togana*, Ufa 1996.

Gabdelhamit el-Muslimi, "İdareye Mektup", n.5, *Şura*, 1913.

Gabitov, Habibullah, "Başkurlardıng Kemiviıne Sebeb Nedir ?", *Şura*, n.24/ 1913 [Gabitov, Habibullah, "Başkurtların azalmasının sebebi nedir?", *Şura*, n.24, 1913.]

Galin S. "Z.Velidi'nin Tevgi Folklor Eserleri", *Yeşlik*, 8 Ağustos 1991.

Galyautdinov I. G., *İstoriya Başkirskogo Literaturnogo Yazyka (XIX-naçalo XX veka) : Avtoref Dis... Dokt.Fil. nauk*, Ufa, RAN, Moskova 1992.

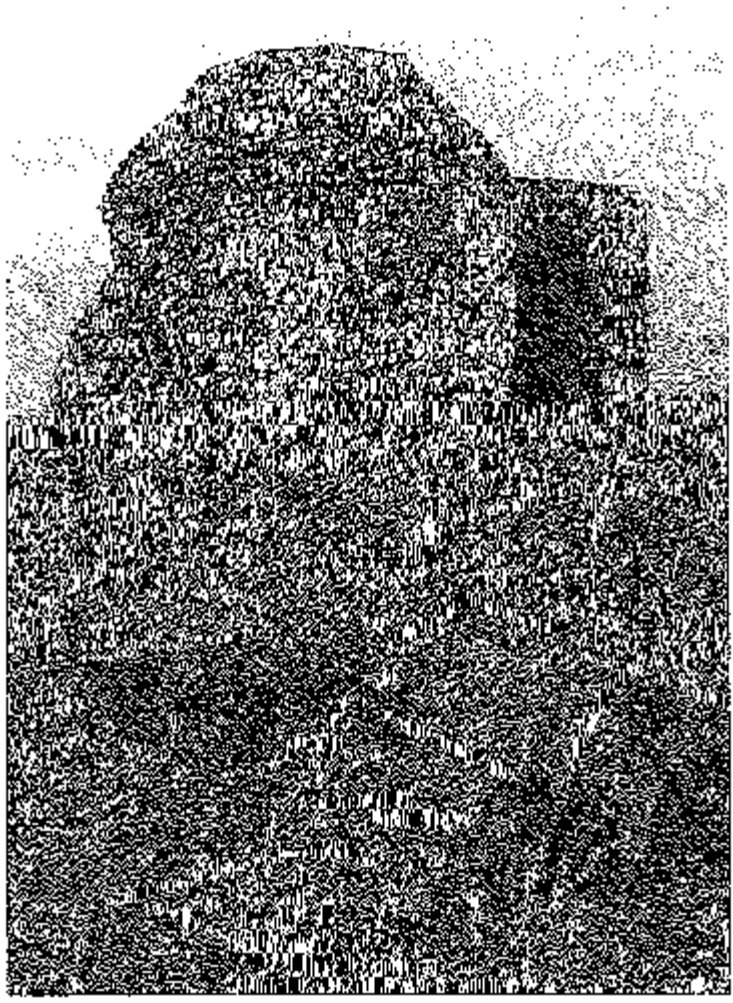
Gataulla, Mahmut (Mahmud bin Ataullah al Muslimi), "İdareye Mektup", *Şura*, n.7, 1913.

Gayn Fi, s.290

Gimadiyev U.I., *Sila Satiriçeskogo Slova (Rol i Znaçeniye Satiriçeskix Jurnalov Dooktyabrskogo Perioda v Razvitii Natsionalnoy Literaturi)*, Kazan 1987;

Haciyev V., "Malumat", *Başkurdistan*, 20 Aralık 1990.
Hösainov G.B., "Tarihçi Ahmet Zeki Velidi Tugan", *Agidel*, n.3, 1990.
İzvestiya Obşçestva Arxcologiyi İstoriyi i Etnografiyi Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete cilt 29, sayı 1-3, Kazan 1915.
İzvestiya Obşçestva Arxcologiyi İstoriyi i Etnografiyi Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete, cilt XXIX, sayı 4, Kazan 1916.
Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1969.
Kasimov S. F. - Salihov A. G., "A.Validov i ego Proyckty Avtonomii Başkortostana", *İstoriya Kraya i Sudby Lyudey* : Tezisy Dokladov i Soobşçeniy Vtoroy Naucno-kraevedçeskoy Konferentsiyi, Ufa 1994.
Kulşaripov M.M., "Başkurt-Vengr Etnik Beylenişteri Hakında", *Agidel*, n.4, 1988.
Kulşaripov M.M., *Z. Validov i Obrazovaniye Başkirskoy Sovetskoy Respubliki*, Ufa 1992.
Matbuatta, "Türk-Tatar Tarihi", *Vakit*, n.1711, 1913.
Musin, Kamil, "Başkurt Halleri", *Vakit*, n.1107, 1913.
Nazirova, N.N., *Tsentralnaya Aziya v Dorevolyutsionnom Otecestvennom Vostokovedenii*, Moskova 1992.
Nurgalin, Z., *Bildelilik Yakınında*, Ufa 1992.
Ötemiş Hacı, "Tarikh-i Dost Sultan", Z.V.T. Kütüphanesi-El Yazması.
Şaripova, Z.Ya, *Perom i Slovom*, Ufa 1993.
Şeref, Galimcan, "Türk ve Tatar Tarihi, Zeki Velidi'nin Eseri Kazan 1915", *Şura*, n.13/14, 1916.
Salihov, Ahat, "Z.V.T Okıgan Kitap", *Yeşlik*, 4 Ekim 1994.
Taşağıl, Ahmet, "Ord. Prof. Dr. Z.V. Togan ve Türk İlmine Katkıları", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, n.50, 1991.
Ter-Agopyan V.B. Morgan, L.G., *Liga Hodenosauni*, İli-İrokezov 1983.
Togan Z.V., *Bugünkü Türkistan ve Yakın Mazisi*, İstanbul 1981.
Togan Z.V., *Hatıralar-Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*, İstanbul 1969.
Togan Z.V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3.baskı, İstanbul 1981.
Uraksin Z., "Kaytıvdarıng Menen", *Agidel*, n.3, 1991.
V.V. Barthold, "Müsteşrik Barthold Tarafından", *Vakit*, n.1782, 1915.
V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
Velidi Zeki, "Bürcen Başkurtları Arasında", *Şura*, n.19,20,21,22, 1913.
Velidi Zeki, "Divan-ı Mahdumkuli Es'arına Göstergeç", *Şura*, n.14,15,16,17, 1913.
Velidi Zeki, "Divan-ı Mahdumkuli", *Şura*, s.12,13, 1913.
Velidi Zeki, "Eski Başkurt Askerleri", *Bahı Günü*, 1920.

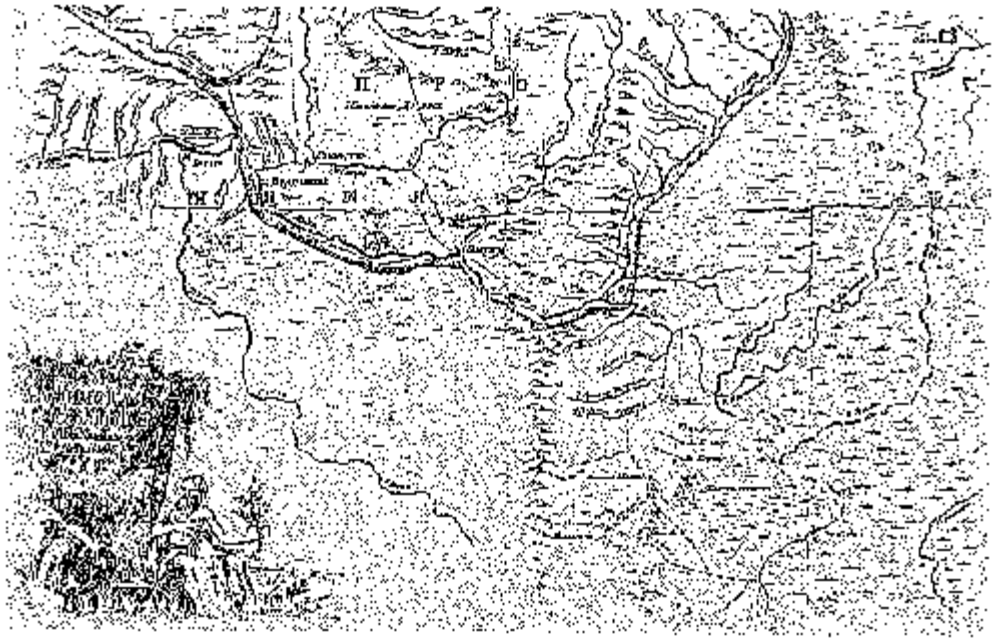
Velidi Zeki, "Fergana Kadınları Hakkında Nalivkin", *Süyümbike*, n.6-9. 1914.
Velidi Zeki, "Halfinler", *Şura*, n.2,4/5/ 1913.
Velidi Zeki, "Mercani Hakkında Küçükken Yazdığım Bazı Şeyler Münasebetiyle", *Süyümbike*, n.6, 1915.
Velidi Zeki, "Muharririn Kendi İsmine Yazılmış Bir Mektup ", *Şura*, n.23, 1913.
Velidi Zeki, "Nekotoriye Dannıye po istorii Fergany Vosemnadsatago Stoletiya", *Protokoly Turkestanskogo Krujka Lübiteley Arxeologiyi*, n.9, Taşkent 1915.
Velidi Zeki, "O Sobraniye Rukopisey v Buharskom Xanstva", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arxeologiçeskogo Obşçestva*, cilt XXIII, St. Petersburg,1916.
Velidi Zeki, "Profesör Barthold'un Bizim Aramızda Bulunması Münasebeti İle", *Vakit*, Haziran 1913.
Velidi Zeki, "Profesör Katanov'un Kütüphanesi Hakkında",*Vakit*, 31 Mayıs 1913.
Velidi Zeki, "Romanov Sülalesi İdare Eden Devirde Rusya Devleti ve Müslümanlar", *Mektep*, n.1, Kazan 1913.
Velidi Zeki, "Rus Tarihi Edebiyatında Mercani "*Şehabeddin Mercani'nin Tercüme-i Hali*, Kazan 1915.
Velidi Zeki, "Şehabeddin Hazretlerinin Orta Asya Tarihine Ait Büyük Eseri", *Ang*, n.4, 1914.
Velidi Zeki, "Türkistan Mektupları", *İt*, 28 Kasım 1913.
Velidi Zeki, *İsyan Zamanında ve Mihail Fedoroviç Romanov'u Seçim İşlerinde Müslümanlar (16. Asrın Sonu-17. Asrın Başlarında Rusya Müslümanlarına Ait Müşahaza)*, Kazan 1913.
Velidi Zeki, *Kısaca Türk-Tatar Tarihi*, 2. baskı, Kazan 1917.
Velidi Zeki, *Kısaca Türk-Tatar Turihi*, Kazan 1915.
Velidi Zeki, *Lütfi ve Onun Divanı : Meşhur Çağatay Şairi Lütfi Hakkında*,, Kazan 1914.
Velidi Zeki, *Onyedi Kunaltı Şeluri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul 1934.
Velidi Zeki, *Türk ve Tatar Tarihi*, Kazan 1912.
Velidi Zeki, "Mercani'nin Bir Eseri Hakkında Kayum Nasıri", *Şehabeddin Mercani'nin Tercüme-i Hali*, Kazan 1915.
Velidi Zeki, "Başkurtlara ait Yeni Eser", *Tormoş*, n.248, 1915.
Velidi Zeki, "Kazan Tatarlarının Kara Sözlerine Ait Yeni Eserler", *Süyümbike*, s. 10.
Velidi Zeki, "Vamberi", *Mekteb*, n.10, 1913.
Yuldaşbayev, Amir, "İz Arxiva Validova", *İzvestiya Başkortostana*, 17 Kasım 1995.
Yuldaşbayev, E., "Heykeldege Layık Şehıs (Ahmet Zeki Velidi Tugandın Tıvıvına 100 Yıl)", *Agidel*, n.12, 1990. [E. Yuldaşbayev, "Anılmaya Layık Şahıs: Ahmet Zeki Velidi Doğum Gününün 100. Yılı Dolayısıyla", *Agidel*, n.12,1990.]
Zeki Velidi Togan'a Armağan, İstanbul 1950-1955.

Hüseyin Bay Türkistanî Türbesi

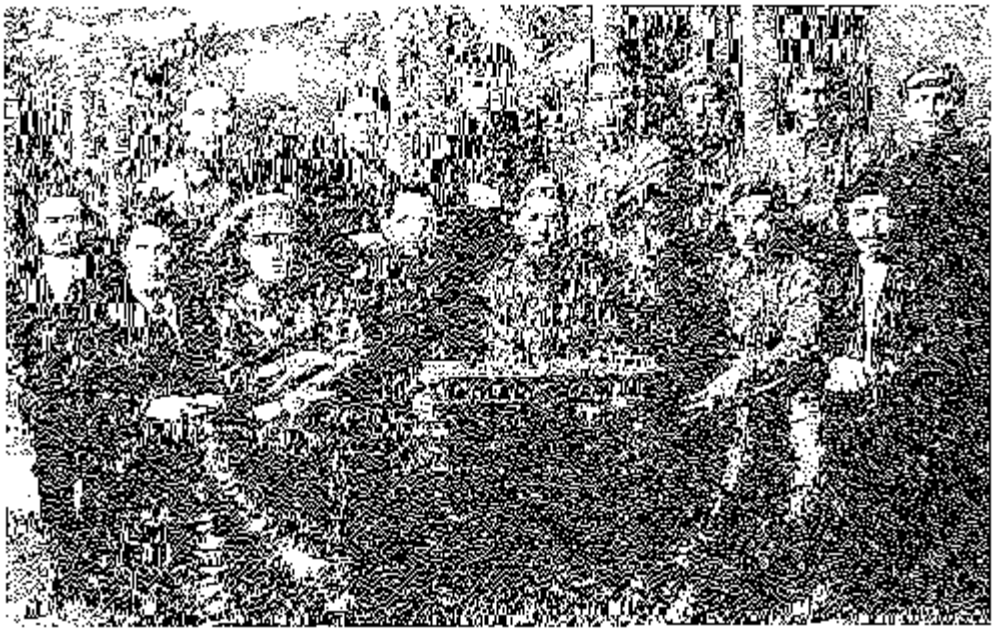
Başkırt Süvarisi (Orlovski'nin tasviri XIX yy başı)

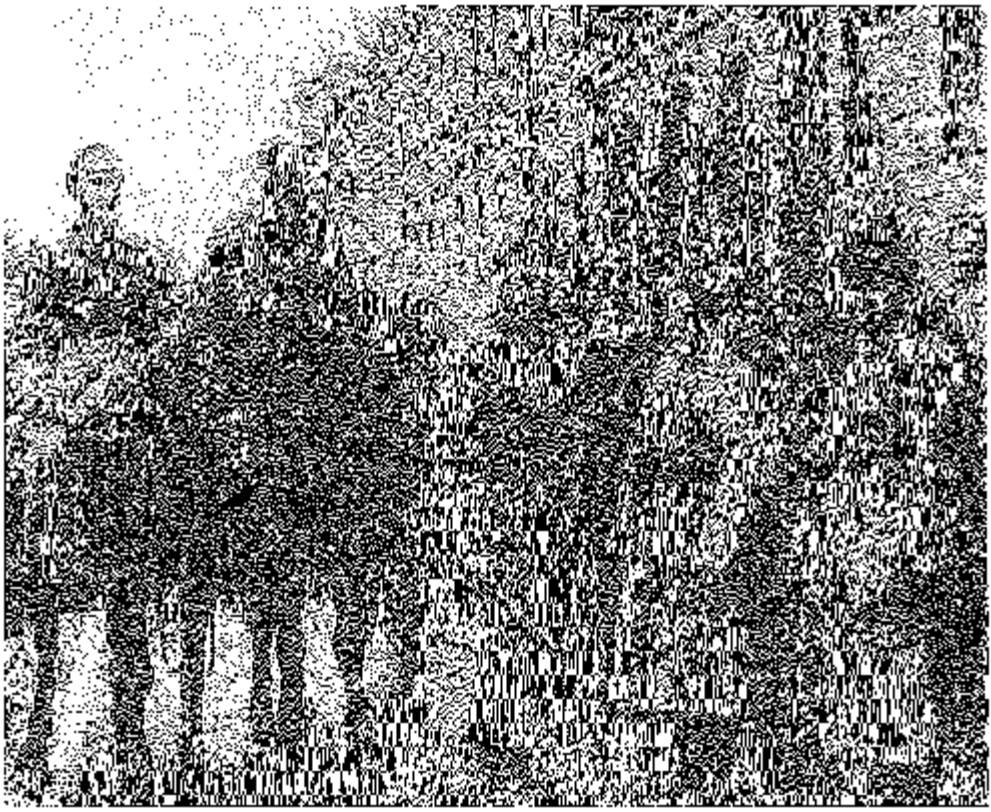
Ufa vilayətinin xəritəsi (XIX yy)

Kuray eşliğində

Başkurt Hükümetinin ilk yöneticileri.

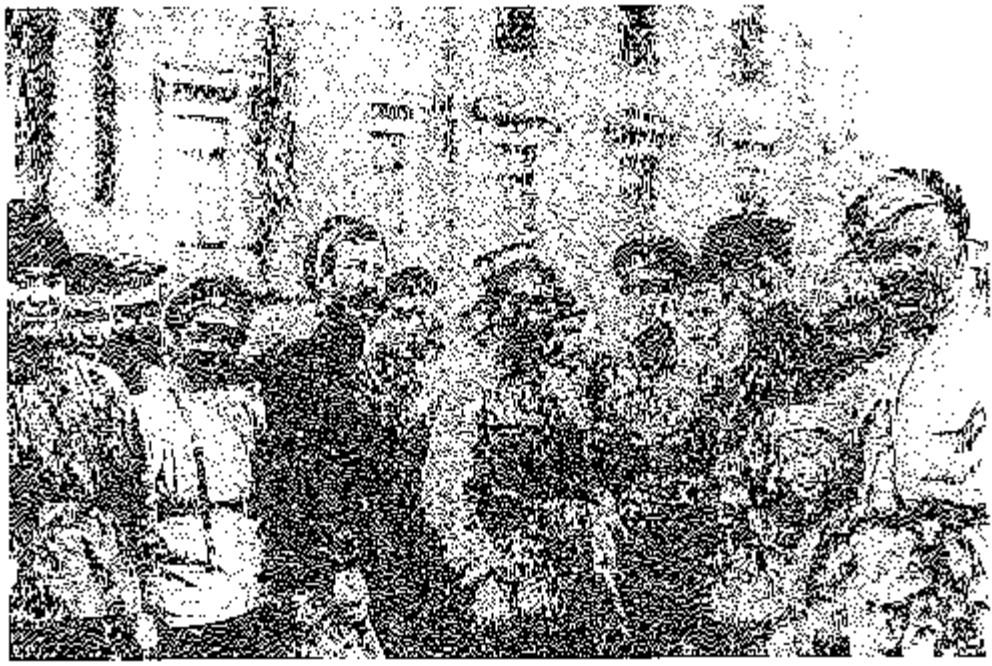
Başkurt askerleri Petrograd şehrini savunurken..

Başkurtlar (Orlovski'nin tasviri XIX yy başı)

Başkurtlar Paris'te, 1813

Bolşevik askerleri Petrograd'da.

Yanlış Doğru Cetveli

	Yanlış	Doğru
§ 4	جلاغو	عوجان
§ 10	(ارق طاع yahut عاط قار)	(اراق طاع yahut طاع ارق)
§ 57	تاركاوان و خران يي دم اقسار	كاوان و خران يي دم اقسارت
n. 87	باشقر	باشقرد
n. 113	ى مسلم متبر وفي يلاد باشقرد قاضن	وفي يلاد باشقرد قاضي مسلم متبر
n. 114	توقى	ثوقي
n. 176	بر ايلي	بنيير

